

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Συνέδριο Μικρασιατικής Μνήμης

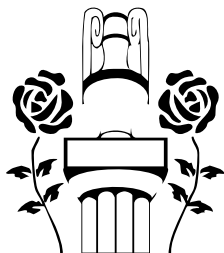
“Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής
εγκαθίστανται στην αττική γη”.

Αιγάλεω - Αμπελόκηποι - Ανάβυσσος - Βύρωνας - Δουργούτι - Ελευσίνα - Καισαριανή
Καλλιθέα - Κερατσίνι - Λαύριο - Μαραθώνας - Ν. Ερυθραία - Ν. Ιωνία - Ν. Μάκρη
Ν. Πέραμος - Ν. Σμύρνη - Ν. Φιλαδέλφεια - Ν. Χαλκηδόνα - Νέα Κοκκινιά
Αρμένικα Κοκκινιάς - Παλαιά Φώκαια - Ραφήνα (Τρίγλια) - Ταύρος - Ύμηττός - Χαλάνδρι

4, 5 & 6 Οκτωβρίου 2024

Νέα Ιωνία 2025

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

Μνήμη Αξέχαστης Πατρίδας - Κοινωνική Μέριμνα

Πνευματικό Κέντρο

Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Βιβλιοθήκη

Συνέδριο Μικρασιατικής Μνήμης

**“Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής
εγκαθίστανται στην αττική γη”**

Συνέδριο Μικρασιατικής Μνήμης

“Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής εγκαθίστανται στην αττική γη”

Τεχνική επιμέλεια κειμένων και διορθώσεις: Λουκάς Π. Χριστοδούλου

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Δαγαλάκης

© 2025: Έκδοση Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας

Αλατσάτων 27 – 142 31 Ν. Ιωνία – τηλ. 210 27 70 978

email: contact@enosispartis-mikrasasias.gr

www.enosispartis-mikrasasias.gr

Παραγωγή-Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: «Κ. Πλέτσας – Ζ. Κάρδαρη Ο.Ε.»

Γραφικές Τέχνες – Εκτυπώσεις Offset – www.typografio.gr

Χαρ. Τρικούπη 107, Αθήνα 114 73, Τηλ. 210 38 20 148

ISBN: 978-960-9592-02-4

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2024

18.00' - 18.15'	Έναρξη – Χαιρετισμοί επισήμων.
18.15 - 18.30'	Επετειακή ομιλία από τον Θανάση Χρήστου , Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.
18.30' - 18.50'	“Πρόσφυγες και Βιομηχανία – Σημειώσεις για την προσφυγική εγκατάσταση στο Κερατσίνι”. Νίκος Μπελαβίλας , Καθηγητής Πολεοδομίας και Ιστορίας της Πόλης Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.
18.50' - 19.10'	“Η προσφυγική Καισαριανή στην περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940)”. Σπύρος Τζόκας , Πανεπιστημιακός, Συγγραφέας.
19.10' - 19.30'	“Από τη Βιθυνία στην Αττική. Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια στη Ραφήνα”. Αντώνης Κλάψης , Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
19.30' - 19.50'	ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ
19.50' - 20.10'	“Από τις Νέες Κυδωνίες στο Αιγάλεω”. Αθηνά Δασκαλάκη , Κοινωνιολόγος, Αντιπρόεδρος Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω.
20.10' - 20.30'	“Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο Χαλάνδρι σε Παλαιό και Νέο Συνοικισμό”. Αντώνιος - Γεώργιος Βερυκοκάκης , Ιστορικός, και Μέλος του Διοικ. Συμβουλίου του Συνδέσμου Μικρασιατών Κωνσταντινουπολιτών Χαλανδρίου «ΡΙΖΕΣ»
20.30' - 20.50'	“Η εγκατάσταση των προσφύγων στους Αμπελοκήπους”. Φαίδων Παπαθεοδώρου , Πολεοδόμος
20.50' - 21.20'	“Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Αφησιά της Προποντίδας στο Λαύριο των μεταλλείων και της μεταλλουργίας μέσα από το βιβλίο <i>Με τα μάτια της μάνας μου-Λαύριο 1922-1934</i> της Αντωνίας Γκίνη”. Γιώργος Δερμάτης , Δρ. Ιστορίας Αριστείδης Γ. Κανατούρης , Μαθηματικός-Πληροφορικός τ. στέλεχος IBM. Αντωνία Γκίνη , Κοινωνιολόγος, συγγραφέας του βιβλίου.

ΣΑΒΒΑΤΟ 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2024

18.00' - 18.20'	“Η εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι”. Πηνελόπη Μπαμπαλού, Πολιτισμολόγος, Ιστορικός.
18.20' - 18.40'	“Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα”. Δέσποινα Οικονόμου, πρώην Αντιδήμαρχος Δήμου Ελευσίνας, Γραμματέας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας.
18.40 - 19.00'	“Η Νέα Φιλαδέλφεια και η Νέα Χαλκηδόνα κατά τον Μεσοπόλεμο: Τα πρώτα βήματα δύο γειτονικών προσφυγικών συνοικισμών”. Αλέξανδρος Μακρής, Μεταδιδακτορικός ερευνητής τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Πατρών”.
19.00' - 19.20'	“Η περιπετειώδης και σταδιακή εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής τραγωδίας και η σημερινή μορφή του συνοικισμού Βύρωνα”. Απόστολος Κοκόλιας, Συγγραφέας.
19.20' - 19.40'	“...Νέα Σμύρνη πρόκειται να ονομασθή η νέα αυτή πόλις εν η θα συγκεντρωθώσι οι εν Αθήναις και Πειραιεί Σμυρναίοι και άλλοι Μικρασιτάι.... Η ίδρυση και εξέλιξη της Νέας Σμύρνης κατά τον Μεσοπόλεμο”. Τόνια Καφετζάκη, Δρ. Ιστορίας, Εκπαιδευτικός.
19.40' - 20.00'	ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ
20.00' - 20.20'	"Νέα Μάκρη: από προσφυγικός αγροτικός οικισμός σε σύγχρονο θέρετρο της Αττικής" Εύα Αχλάδη, Υπεύθυνη Βιβλιοθήκης Σισμανογλείου Μεγάρου – Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη.
20.20' - 20.40'	“Η πόλις που εκάηκε ...ξαναγεννήθηκε στην αντίπερα όχθη”. Ελπίδα Χονδρίδου, Δικηγόρος, Πρόεδρος Συλλόγου Περαμίων-Κυζικηνών, Αντιδήμαρχος Ν. Περάμου.
20.40' - 21.00'	“Οι Φωκιανοί πρόσφυγες στην γη της Αττικής. Εγκατάσταση, αποκατάσταση, σχέσεις με γηγενείς, ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά, μέσα από τις επίσημες αρχειακές πηγές” Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, Πολιτικός Επιστήμων – Ερευνητής.
21.00' - 21.20'	“Ιστορική αναδρομή εγκατάστασης των προσφύγων από τον Πόντο, στην Καλλιθέα και το Καπανδρίτι Αττικής”. Θεόφιλος Καστανίδης, Πρόεδρος Συλλόγου Ποντίων «ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ».

ΚΥΡΙΑΚΗ 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2024	
18.00' - 18.20'	“Υμηττός, η ιστορία ενός «άγνωστου» προσφυγικού συνοικισμού της Αθήνας”. Λουκάς Ζώνας, Ιστορικός- Αρχαιολόγος.
18.20' - 18.40'	“Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ανάβυσσο μέσα από αρχειακές πηγές και τις διηγήσεις εκείνων που την έζησαν”. Σμαρώ Δαλάκογλου, Αρχιτέκτων – Μηχανικός.
18.40 – 19.00'	“Η κοινότητα των Αρμενίων της Κοκκινιάς”. Παντελής Μάναλης, Συνταξιούχος εκπαιδευτικός, Ερευνητής Τοπικής Ιστορίας.
19.00' - 19.20'	“Η προσφυγική εγκατάσταση στη Νέα Κοκκινιά (Νίκαια) και η συμβολή των προσφυγικών συλλόγων στην αποκατάσταση”. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, Διδάκτορας Ιστορίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.
19.20' - 19.40'	ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ
19.40' - 20.00'	“Νέα Ερυθραία 1926. Από την ερημιά της αττικής γης, στη δημιουργία ενός σφριγηλού προσφυγικού προαστίου της Αθήνας”. Θοδωρής Κοντάρης, Φιλολόγος
20.00' - 20.20':	“Το Δουργούτι των προσφύγων”. Παντελής Αραπίνης.
20.20' - 20.40':	“Μικρασιάτες στον Ταύρο Αττικής, παλαιότερα Νέα Σφαγεία”. Ελένη Μπενέκη, Ιστορικός ΜΑ, Προϊσταμένη Ιστορικού Αρχείου Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.
20.40' - 21.00'	“Από τα βοσκοτόπια των Ποδαράδων, στη βιομηχανική Νέα Ιωνία”. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, Συγγραφέας – Ερευνητής.
21.00' - 21.20'	Συμπεράσματα Συνεδρίου από τον Καθηγητή του Α.Π.Θ. κ. Γιώργ. Μαργαρίτη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμός Προέδρου Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας κ. Λουκά Π. Χριστοδούλου	σ. 15
Χαιρετισμός Μητροπολίτη Ν.Ι.Φ.Η.Χ. κ. Γαβριήλ	σ. 17
Χαιρετισμός Δημάρχου Ν. Ιωνίας κ. Παναγ. Μανούρη	σ. 19
Επετειακή ομιλία Θανάση Χρήστου , Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.	σ. 21
Εισήγηση Νίκ. Μπελαβίλα : “Πρόσφυγες και Βιομηχανία – Σημειώσεις για την προσφυγική εγκατάσταση στο Κερατσίνι”.	σ. 29
Εισήγηση Σπύρου Τζόκα : “Η προσφυγική Καισαριανή στην περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940)”.	σ. 35
Εισήγηση Αντώνη Κλάψη : “Από τη Βιθυνία στην Αττική. Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια στη Ραφήνα”.	σ. 53
Εισήγηση Αθηνάς Δασκαλάκη : “Από τις Νέες Κυδωνίες στο Αιγάλεω”.	σ. 67
Εισήγηση Αντ. – Γεωργ. Βερυκοκάκης : “Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο Χαλάνδρι σε Παλιό και Νέο Συνοικισμό”.	σ. 85
Εισήγηση Φαίδ. Παπαθεοδώρου : “Η εγκατάσταση των προσφύγων στους Αμπελοκήπους”.	σ. 91
Εισηγήσεις Γιώργ. Δερμάτη - Αριστείδ. Γ. Κανατούρη - Αντωνίας Γκίνη : “Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Αφησιά της Προποντίδας στο Λαύριο των μεταλλείων και της μεταλλουργίας μέσα από το βιβλίο <i>Με τα μάτια της μάνας μου-Λαύριο 1922-1934</i> της Αντωνίας Γκίνη”.	σ. 107
Εισήγηση Πηνελόπης Μπαμπαλού : “Η εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)”.	σ. 115
Εισήγηση Δέσποινας Οικονόμου : “Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα”.	σ. 125
Εισήγηση Αλέξ. Μακρή : “Η Νέα Φιλαδέλφεια και η Νέα Χαλκηδόνα κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα πρώτα βήματα δύο γειτονικών προσφυγικών συνοικισμών”.	σ. 139
Εισήγηση Απόστ. Κοκόλια : “Η περιπετειώδης και σταδιακή εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής τραγωδίας και η σημερινή μορφή του συνοικισμού Βύρωνα”.	σ. 153

Εισήγηση Τόνιας Καφετζάκη : “...Νέα Σμύρνη πρόκειται να ονομασθή η νέα αυτή πόλις εν η θα συγκεντρωθώσι οι εν Αθήναις και Πειραιεί Σμυρναίοι και άλλοι Μικρασιάται.... Η ίδρυση και εξέλιξη της Νέας Σμύρνης κατά τον Μεσοπόλεμο”.	σ.	171
Εισήγηση Εύας Αχλάδη : «Νέα Μάκρη: από προσφυγικός αγροτικός οικισμός σε σύγχρονο θέρετρο της Αττικής».	σ.	191
Εισήγηση Ελπίδας Χονδρίδου : “Η πόλις που εκάηκε ...ξαναγεννήθηκε στην Αντίπερα όχθη”.	σ.	209
Εισήγηση Μανώλη Θ. Τσαλικίδη : “Οι Φωκιοί πρόσφυγες στην γη της Αττικής. Εγκατάσταση, αποκατάσταση, σχέσεις με γηγενείς, ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά, μέσα από τις επίσημες αρχειακές πηγές”.	σ.	227
Εισήγηση Θεόφ. Καστανίδη : “Ιστορική αναδρομή εγκατάστασης των προσφύγων από τον Πόντο, στην Καλλιθέα και το Καπανδρίτι Αττικής”.	σ.	247
Εισήγηση Λουκά Ζώνα : “Υμηττός, η ιστορία ενός «άγνωστου» προσφυγικού συνοικισμού της Αθήνας”.	σ.	285
Εισήγηση Σμαρώς Δαλάκογλου : “Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ανάβυσσο μέσα από αρχειακές πηγές και τις διηγήσεις εκείνων που την έζησαν”.	σ.	299
Εισήγηση Παντελή Μάναλη : “Η κοινότητα των Αρμενίων της Κοκκινιάς”.	σ.	307
Εισήγηση Κυριακής Παπαθανασοπούλου : “Η προσφυγική εγκατάσταση στη Νέα Κοκκινιά (Νίκαια) και η συμβολή των προσφυγικών συλλόγων στην αποκατάσταση”.	σ.	325
Εισήγηση Θοδωρή Κοντάρη : “Νέα Ερυθραία 1926. Από την ερημιά της αττικής γης, στη δημιουργία ενός σφριγηλού προσφυγικού προαστίου της Αθήνας”.	σ.	341
Εισήγηση Παντελή Αραπίνη : “Το Δουργούτι των προσφύγων”.	σ.	359
Εισήγηση Ελένης Μπενέκη : “Μικρασιάτες στον Ταύρο Αττικής, παλαιότερα Νέα Σφαγεία”.	σ.	379
Εισήγηση Λουκά Π. Χριστοδούλου : “Από τα βοσκοτόπια των Ποδαράδων, στη βιομηχανική Νέα Ιωνία”.	σ.	397
Πώργ. Μαργαρίτης : Συμπεράσματα Συνεδρίου.	σ.	413

***“Και αν μπορούσαν οι τοίχοι μια μέρα να μιλήσουν,
θα ήταν πολυλογάδες,
η ιστορία τους ήθελε όμως να είναι σιωπηλοί και φύλακες”***

Αγαπητές φίλες και φίλοι!

Η Ευριπίδειος ρήση μάς είναι γνωστή: ***«Ὀλβιος ἐστὶ ὅστις τῆς Ἱστορίας ἐσχέ μάθησιν»***, αλλά και πως, ***η ιστορία θα πρέπει να γνωρίζει έναν υπέρτατο νόμο: αυτόν που να κυνηγά το ψέμα και να παρουσιάζει την αλήθεια.***

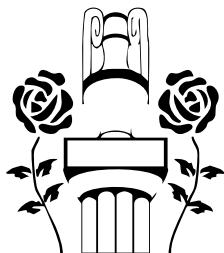
Γι' αυτό λοιπόν με τη συμπλήρωση 100 χρόνων του Μουμπαντελέ- Ανταλλαγής, η οποία έθεσε κατά άδοξο τέλος την ιστορία 3.000 χρόνων παραμονής των Ελλήνων στη Μ. Ασία, μετά τον τριετή ατυχή πόλεμο 1919-1922... το Διοικητικό Συμβούλιο της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας, αποφάσισε την διοργάνωση ενός Συνεδρίου Μικρασιατικής Μνήμης, δίδοντας στους εισηγητές την δυνατότητα να περιγράψουν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των προσφύγων στην αττική γη.

Να αποτυπώσουν, κατά το ανθρωπίνως δυνατόν, την τιτάνια προσπάθεια των ανθρώπων της προσφυγιάς, τα δύσκολα χρόνια της πρώτης εγκατάστασης, την αντιμετώπιση των ανυπέρβλητων προβλημάτων, αλλά και τη μετέπειτα εξέλιξή τους.

Να παρουσιάσουν μέσα από το ***αποθετήριο της μνήμης*** όλους τους φυλακισμένους θησαυρούς της παράδοσης, τα αισθήματα, τις αγωνίες, τις χαρές και τις λύπες, τα αποτυπώματα της ίδιας της ψυχής.

Ένα μικρό οδοιπορικό στις ατραπούς του λόγου και της ιστορίας, στα όμορφα μονοπάτια των δικών μας ανθρώπων.

**ΤΟ ΔΙΟΙΚ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ**

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

Μνήμη Αξέχαστης Πατρίδας - Κοινωνική Μέριμνα

Πνευματικό Κέντρο

Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Βιβλιοθήκη

Παρασκευή 4 Οκτωβρίου 2024

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Προέδρου Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας κ. Λουκά Χριστοδούλου

Σεβασμιότατε,

Κύριοι Δήμαρχοι και εκπρόσωποι δήμων της Αττικής,

Κύριοι επικεφαλής δημοτικών παρατάξεων, Αντιδήμαρχοι και Δημοτικοί Σύμβουλοι και εκπρόσωποι προσφυγικών και πολιτιστικών σωματείων της Αττικής,

Αγαπητοί εισηγητές/τριες,

Φίλες και φίλοι

Σας καλωσορίζουμε στη φιλόξενη αίθουσα της Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας στην επέτειο των 100 χρόνων από την εγκατάσταση των προσφύγων στην αττική γη.

Είμαστε σήμερα εδώ στο Συνέδριο Μικρασιατικής Μνήμης που διοργανώνει η Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, για να αποδώσουμε φόρο τιμής στους προγόνους μας. Σε αυτούς που πριν έναν αιώνα έφυγαν κατατρεγμένοι οι περισσότεροι από τις πατρογονικές τους εστίες με ένα ρούχο που έφεραν, και ήρθαν εδώ στη μητέρα πατρίδα για να ξεκινήσουν μια νέα ζωή.

Είμαστε σήμερα εδώ για να αναστήσουμε τους προσφυγικούς συνοικισμούς που ξεφύτρωσαν στην αττική γη μεταξύ 1923 και 1928, πολλοί εξ αυτών βέβαια είναι μεγάλοι δήμοι και φανταστείτε τι θα ήταν η Αττική χωρίς τη Ν. Ιωνία, τον Βύρωνα, την Καισαριανή, τη Νίκαια, τη Δραπετσώνα, το Κερατσίνι, τη Ραφήνα για να αναφέρω ενδεικτικά κάποιους εξ αυτών.

Είμαστε σήμερα εδώ για να ανατρέξουμε εκατό χρόνια πίσω και να καταγράψουμε τις πολύ δύσκολες συνθήκες και τα γεγονότα που αντιμετώπισαν οι πρόγονοί μας, όταν ήρθαν εδώ στην αττική γη και έστησαν τα σπιτικά τους με πολύ μεγάλες θυσίες και πολύ κόπο.

Αυτό το τριήμερο λοιπόν θα καταγραφούν 25 προσφυγικοί συνοικισμοί της Αττικής και όλο αυτό το υλικό θα γίνει ένας εξαίρετος τόμος που θα κοσμήσει τη Μικρασιατική Ιστορία, αλλά και τη Νεότερη.

Είθισται στα διάφορα Συμπόσια, Συνέδρια να γίνονται κάποιες πρωτότυπες ανακοινώσεις. Αυτή την ημέρα λοιπόν και εγώ διάλεξα για να τραβήξω την κουρτίνα σε μία ιστορική φωτογραφία για την πόλη μας, που αφορά τα εγκαίνια του συνοικισμού **ΙΩΝΙΑ στις 9 Δεκεμβρίου 1923.**

Αυτή την φωτογραφία που κυκλοφορούσε στο διαδίκτυο μέσω του φίλου Νικ. Μητρογιαννόπουλου από το αρχείο του μηχανικού Δημ. Γεωργόπουλου¹ που βρίσκονταν στο Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) στην Πλάκα, κατάφερα να αποκωδικοποιήσω, δηλ. να μάθουμε τι έγραφε το ιστορικό πανό που είχε αναρτηθεί στην τελετή των εγκαινίων.

1. Ο Δημ. Γεωργόπουλος ήταν μηχανικός, υπασπιστής του Νικ. Πλαστήρα στη Μ. Ασία και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ασχολήθηκε με την ανέγερση του συνοικισμού της Ν. Ιωνίας, αρχικά ως υπάλληλος του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.) και στη συνέχεια της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.).

Ο καθηγητής του Α.Π.Θ. κ. Κυρ. Χατζηκυριακίδης μου έστειλε πριν μερικούς μήνες μια νέα φωτογραφία που είχε δημοσιευτεί στη L' Illustration εφημερίδα των Παρισίων τον Δεκέμβριο του 1923, και βρίσκονταν στο αρχείο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών (Ε.Μ.Σ.) στη Θεσσαλονίκη, που απεικόνιζε τον υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας Απόστ. Δοξιάδη σε μια εκδήλωση προσφύγων το 1923.

Αμέσως κατάλαβα ότι η φωτογραφία αυτή, ήταν από τη Ν. Ιωνία.

Από εκεί και πέρα οδηγήθηκα σε παλαιοπωλεία και κατάφερα να βρω ένα βιβλίο του δημοσιογράφου-συγγραφέα Γρηγόρη Δαφνή που έχει γράψει την βιογραφία του Απόστ. Δοξιάδη. Είχα φτάσει στη πηγή. Ο γρίφος λύθηκε. Εκεί υπήρχε η φωτογραφία με την πλήρη περιγραφή. Σελ.109

**Συχωρέσετε μας αδελφοί μας
πρόσφυγες αν αντί για παλάτια
Σας προσφέρουμε καλύβες
μα είναι κτισμένες με τον
ιδρώτα και το αίμα μας.**

Στιγμιότυπο από την κατάθεση του θεμελίου λίθου του προσφυγικού συνοικισμού Νέας Ίωνιας. Πίσω από τον Δοξιάδη πάνω στο οποίο γράφεται: «Συχωρέστε μας αδελφοί μας πρόσφυγες - Αν αντί για παλάτια - Σας προσφέρουμε καλύβες, μα είναι κτισμένες με τον ιδρώτα και το αίμα μας». Το περιεχόμενο του πάνω δείχνει καθαρά τον παλμό και την ανθρωπιά με την οποία ο Δοξιάδης αντιμετώπιζε σαν υπουργός το μέγα θέμα της αποκαταστάσεως των προσφύγων.

Δεν θέλω να πω περισσότερα, τελειώνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους εισηγητές του Συνεδρίου Μικρασιατικής Μνήμης για την τιμή που μας έκαναν να συμμετάσχουν. Είναι άνθρωποι δεύτερης, τρίτης και τέταρτης γενιάς προσφύγων, άνθρωποι που αγάπησαν με πάθος τον σημερινό τόπο τους, συνέλεξαν και θα καταθέσουν ιστορικά στοιχεία και έγγραφα για τον τότε προσφυγικό συνοικισμό τους.

Τέλος να ευχαριστήσω και τους χορηγούς μας: Τα Ζαχαροπλαστεία “ΤΑ ΓΙΟΥΛΙΑ” και την “ΚΑΒΑ ΝΕΚΤΑΡ” για την προσφορά τους.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Μητροπολίτη Νέας Ιωνίας, Φιλαδελφείας, Ηρακλείου και Χαλκηδόνας κ. Γαβριήλ

Αξιότιμε Δήμαρχε Ν. Ιωνίας κ. Μανούρη,
Αξιότιμη πρ. Δήμαρχε κ. Θωμαΐδου,
Εντιμότατοι Δημοτικοί Σύμβουλοι των Δήμων Ν. Ιωνίας, Καισαριανής και Βύρωνα,
Αγαπητοί εκπρόσωποι των Μικρασιατικών σωματείων της τοπικής μας Εκκλησίας,
Αξιότιμε Πρόεδρε της Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας κ. Λουκά Χριστοδούλου,
Αγαπητοί εν Χριστώ αδελφοί,

Δοξάζω τον Πανάγαθο Θεό, που μας αξιώνει και πάλι εφέτος να συναντιόμαστε στον φιλόξενο αυτό χώρο της Ενώσεως Σπάρτης Μικράς Ασίας, με την ευλογημένη αφορμή της ενάρξεως του σημαντικού αυτού Συμποσίου, που ως θέμα έχει την εγκατάσταση των Προσφύγων στην αττική γη.

Στο σημείο αυτό, επιτρέψτε μου αρχικά, να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου τον Πρόεδρο της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας κ. Λουκά Χριστοδούλου για την ευγενή πρόσκληση, και συνάμα να τον συγχαρώ θερμά για την άρτια διοργάνωση του Συμποσίου.

Ο κ. Λουκάς Χριστοδούλου χαρακτηρίζεται από το επιστημονικό του δαιμόνιο. Διακρίνεται δε για την αγάπη και για το ζωηρό ενδιαφέρον, που επιδεικνύει για την ιστορία του ένδοξου Μικρασιατικού Ελληνισμού. Τα χαρακτηριστικά αυτά του δίδουν τη δυνατότητα να έχει μία πλήρη αντικειμενικότητα, μία ευσυνειδησία και συνάμα μία επιστημοσύνη στην έρευνά του, γεγονός που καθιστά το έργο της εντρύφησής του στη Μικρασιατική Ιστορία ιδιαίτερα σημαντικό και ιδιαίτερα επιστημονικό.

Από το βήμα λοιπόν αυτό, απευθύνω θερμότερα συγχαρητήρια και προς όλους όσους κοπιάσατε για να λάβει χώρα τόσο η αποψινή σεμνή εσπερίδα, όσο και οι υπόλοιπες ημέρες του Συμποσίου.

Όλα όσα θα ακουσθούν κατά τις εργασίες του Συμποσίου, πιστεύω ακράδαντα, ότι θα συμβάλουν καθοριστικά σε μία ουσιώδη αποκρυστάλλωση και σε μία σαφή παρουσίαση της περιόδου εκείνης, σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων.

Όπως ήδη γνωρίζετε, μπροστά μας συνεχίζει να εξελίσσεται ένας πόλεμος στη Μέση Ανατολή, ο οποίος πάντοτε συνοδεύεται από βίαιες ανακατατάξεις και συνεπώς από μία αναγκαστική εγκατάσταση προσφύγων. Δυστυχώς δεν ξέρουμε τι θα μπορούσε να συμβεί τους επόμενους μήνες και στην πατρίδα μας. Εύχομαι όμως, αυτή η εμπειρία που έχει η Ελλάδα μας, να μπορεί να φανεί πάντοτε χρήσιμη σε τέτοιες καταστάσεις.

Γνωρίζουμε ότι στον Λίβανο τη στιγμή αυτή υπάρχουν δυστυχώς χιλιάδες Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι βεβαίως. Ωστόσο, μία μεγάλη μερίδα Χριστιανών, οι οποίοι έχουν συγκεντρωθεί εκεί, αναζητούν να βρουν τρόπους για να μεταβούν σε χώρες, που θα βρουν ασφάλεια και καταφύγιο. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν όλοι μας την σημασία που έχει η γνώση και η εμπειρία για τη μεταχείριση των προσφύγων, και τότε και τώρα, αλλά και όποτε θα προκύπτει ανάγκη.

Συνεπώς, μέσα από την καρδιά μου εκφράζω ειλικρινή συγχαρητήρια για την σημαντική αυτή πρωτοβουλία. Εύχομαι κάθε επιτυχία στις εργασίες του Συμποσίου!

Είθε ο Πανάγαθος Θεός να είναι πάντοτε δίπλα σας, να σας χαρίζει υγεία και να σας ενδυναμώνει, ώστε να συνεχίζετε άοκνα τόσο τον ακάματο αγώνα της διάσωσης της ιστορικής μνήμης, των παραδόσεών μας και των ριζών μας, όσο και το ενδιαφέρον επιστημονικό σας έργο για τη Νέα Ιωνία, αλλά και για ολόκληρο τον Μικρασιατικό Ελληνισμό.

Σας ευχαριστώ θερμά.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Δημάρχου Ν. Ιωνίας κ. Παν. Μανούρη

Σεβασμιότατε,
Κυρίες και κύριοι προσκεκλημένοι,

Εκλεκτοί ομιλητές στο τριήμερο αυτό Συνέδριο, έχετε να προσδώσετε πολλά. Το κύρος της Ένωσης Σπάρτης για το οποίο έχω αναφερθεί πολλές φορές στο παρελθόν είναι για εμάς ένα χαρακτηριστικό πλεονέκτημα, πολιτιστικό πλεονέκτημα, για την περιοχή μας. Πλεονέκτημα δε είναι και ο Πρόεδρος ο Λουκάς ο Χριστοδούλου. Μαζί βρεθήκαμε μαζί με τον Σεβασμιότατο στην Ν. Ιωνία του Βόλου προσκεκλημένοι στο Συμπόσιο της Πολιτιστικής Εστίας «ΙΩΝΕΣ». Ήταν ένα πολύ σημαντικό και πολύ παραγωγικό από πλευρά του πολιτισμού τριήμερο στο οποίο ομιλητές ήταν και ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης μας κ. Γαβριήλ και ο Λουκάς Χριστοδούλου.

Νομίζω ότι εκεί ειπώθησαν πάρα πολλά και κυρίως η Ιωνία, η Νέα Ιωνία, μάλιστα ο Σεβασμιότατος για πρώτη φορά είπε ότι αναγκάζομαι να λέω Νέα Ιωνία Αττικής γιατί χρειάστηκε να διαχωρίσουμε, ήταν πρώτη φορά πραγματικά, όμως νιώσαμε πάρα πολύ ζεστά με τους ανθρώπους εκεί.

Ρωτήθηκα για την καταγωγή μου και τους εξήγησα ότι είμαι από την Κύμη της Εύβοιας αλλά έχω μεγαλώσει σε Σπαρταλίδικο σπίτι, το σπίτι της Άννας Παπαγερασίμου και του Χρήστου Παπαγερασίμου και άρα έχω μπολιαστεί ως Ιωνιώτης βέβαια από πολλά περισσότερα αλλά ως εξ αγχιστείας Σπάρταλης θα έλεγα ας πούμε.

Οφείλω και είναι ιδιαίτερη τιμή το γεγονός ότι τον τελευταίο καιρό ολοκληρώνουμε μαζί με τον Λουκά τον Χριστοδούλου τη δημιουργία του νέου Ιδρύματος Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού, το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. με τη μορφή του Ιδρύματος κι εκεί θα 'χουμε την τιμή να σας φιλοξενήσουμε όλους τους διακεκριμένους ομιλητές, όσους έχετε συμβάλει στην κατεύθυνση αυτή της ανάπτυξης, της πολιτιστικής ανάπτυξης και της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου μας.

Είναι ιδιαίτερη τιμή για 'μας, επαναλαμβάνω και πάλι, το να έχουμε τόσα πολλά πολιτιστικά σωματεία στην πόλη και αυτό αναδείχθηκε όλο αυτό το διάστημα με τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και ταυτόχρονα το πολιτιστικό και οικονομικό και αναπτυξιακό μπόλιασμα της Ελλάδας μέσα από την προσφυγιά.

Τον τελευταίο καιρό στην τηλεόραση βλέπουμε τηλεοπτικές σειρές εποχής 1925-1930 που αφορούν τις σχέσεις των προσφύγων με τον γηγενή πληθυσμό. Για εμάς όσους έχουμε ζήσει τη Νέα Ιωνία κι έχουμε βιώσει εδώ σ' αυτούς τους χώρους ως Ένωση Σπάρτης και όχι μόνο, σκηνές από τα τότε χρόνια, έχουμε ακούσει πολλές ομιλίες, πολύ παραστατικές, ομιλίες για τα τότε χρόνια, η εικόνα είναι πολύ πιο ολοκληρωμένη. Προσπαθούν όμως να δείξουν το κλίμα της εποχής εκείνης. Αλλού τα καταφέρνουν, αλλού όχι.

Ήταν πολύ δύσκολα τα χρόνια κι αυτό αναδείχθηκε στο Συμπόσιο, πάρα πολύ

δύσκολα τα χρόνια, τα πρώτα χρόνια κι αυτό καθιστά ανυπέρβλητο το μεγαλείο αυτό που ήρθε με την εγκατάσταση των προσφύγων και με την αναβάθμιση από μεριάς τους όλης της Ελλάδας.

Η σύγχρονη Ελλάδα οφείλει την ανάπτυξή της στους πρόσφυγες. Γιουνάν, όπως μας αποκαλούν εμάς τους Έλληνες στο εξωτερικό, σε πολλές χώρες της Ανατολής. Οι Ίωνες, δεν είναι τυχαία η ονομασία. Είμαστε Ίωνες, είμαστε Έλληνες, είμαστε Ίωνες κι έχουμε τα δραστικά πλεονεκτήματα όχι στο dna μας αλλά σ' αυτό που μας κληρονόμησαν οι πρόγονοί μας: Το ανοιχτό μυαλό, την ταξιδιάρικη ψυχή και την εφευρετικότητα, την καινοτομία πάνω στην οποία πρέπει να πατήσουμε για να βλέπουμε αισιόδοξα το μέλλον μας.

Καλή επιτυχία στο τριήμερο Συμπόσιό σας, τη θεωρώ δεδομένη και ραντεβού μετά σε πολλά άλλα βέβαια αλλά και το Συμπόσιο του ΚΕ.ΜΙΠΟ τον Δεκέμβρη. Νομίζω ότι κι αυτό θα στεφθεί από επιτυχία. Είμαι σίγουρος. Ένα ακόμα Συμπόσιο, ένα ακόμα Συνέδριο κι ένα ακόμα Συμπόσιο παρακαταθήκη για τα πολιτιστικά δρώμενα της πόλης μας.

Σας ευχαριστώ.

Οι Πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής εγκαθίστανται στην Αττική Γη

Εισαγωγική Ομιλία

Θανάσης Χρήστου

Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας,
Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ευθύβολη και ουσιαστική είναι η επιλογή του θέματος του Συνεδρίου που επέλεξε το Διοικητικό Συμβούλιο και προσωπικά ο Πρόεδρος της Ένωσης Σπάρτης Μικράς Ασίας κύριος Λουκάς Χριστοδούλου, προκειμένου να τιμήσουν το σημαντικό γεγονός της έλευσης των Μικρασιατών Προσφύγων στα όρια του ελληνικού κράτους 100 + 3 χρόνια πριν. Ένα γεγονός που αποτέλεσε σηματορρό πρώτης γραμμής στην ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού: «Οι Πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής εγκαθίστανται στην Αττική Γη»!

Η ελληνική επικράτεια, μικρή μέσα στον ορίζοντα της βαλκανικής χερσονήσου, πολιτικά διχασμένη και οικονομικά εξαντλημένη από τις πολύχρονες στρατιωτικές συγκρούσεις, που είχαν διαρκέσει περισσότερο από 10 χρόνια, ήταν σχεδόν αδύνατον να αντιμετωπίσει από μόνη της την εισροή 1.500.000 περίπου Προσφύγων.

Τον Αύγουστο του 1922 μετά την κατάρρευση της Ελληνικής Στρατιάς Μικράς Ασίας και τη συνεπακόλουθη διαπεραίωσή της στην Ελλάδα, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι την ακολούθησαν στην οπισθοχώρησή της, επιβιβαζόμενοι σε όσα πλωτά μέσα ήταν διαθέσιμα σε όλα τα λιμάνια της δυτικής μικρασιατικής ακτογραμμής.

Η αποχώρηση όλων σχεδόν των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τη μικρασιατική χερσόνησο, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη αποτέλεσε τραγικό βίωμα σε όλες του τις εκφάνσεις, ρίχνοντας ουσιαστικά τους «τίτλους τέλους» στο δράμα της αποχώρησης του Ελληνισμού από ολόκληρη τη μικρασιατική ενδοχώρα, στην οποία επιβίωνε πάνω σχεδόν από τρεις χιλιετίες. Η Μικρασιατική Καταστροφή θα στοίχιωνε από εδώ και στο εξής το συλλογικό σώμα των Ελλήνων.

Κατά συνέπεια, το ελληνικό κράτος των 5.000.000 ψυχών, ματωμένο και αποδυναμωμένο ηθικά και υλικά, με μία οικονομική λειτουργία που εστιαζόταν κυρίως στην αγροτική παραγωγή και εξαντλημένο πλήρως από τον υπερδανεισμό και τις υπέρμετρες στρατιωτικές δαπάνες, αναγκάστηκε να έλθει αντιμέτωπο με τη μείζονα πρόκληση της ένταξης 1.500.000 ανθρώπων στον κοινωνικοοικονομικό του ιστό.

Η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της επικράτειας κατά 30% περίπου αποτέλεσε ένα διακύβευμα μείζονος σπουδαιότητας, ανατρέποντας όλες τις μέχρι τότε υφιστά-

μενες ισορροπίες και θέτοντας επί τάπητος το σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, το επονομαζόμενο προσφυγικό¹.

Η τελευταία εξέλιξη έθεσε, ως εκ τούτου, σε μία ιλιγγιώδη περιδίνηση τις αντοχές και τις αξίες τόσο των αυτοχθόνων όσο και των επήλυδων πληθυσμών, αναδεικνύοντας το πρόταγμα της αναζήτησης βοήθειας από εξωγενείς παράγοντες. Για αυτό και η Ελλάδα, που ήταν εκ των πραγμάτων μία νέα επικράτεια, με τη νομοκατεστημένη της ελίτ αναγκάστηκε να αποταθεί στην Κοινωνία των Εθνών, τον πρωτουργό φορέα του μεσοπολεμικού Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, με την προοπτική να λάβει ένα δάνειο, που θα της επέτρεπε να λύσει τις άμεσες ανάγκες της επιβίωσής της.

Η Κοινωνία των Εθνών αποδέχθηκε ασμένως το αίτημα των Ελλήνων, θέτοντας, ωστόσο, ως κύρια προϋπόθεση τη συγκρότηση ενός αυτόνομου οργανωτικού φορέα, που θα επιχειρούσε να διαχειρισθεί εξ ολοκλήρου την αποστολή της εγκατάστασης των Προσφύγων στη νέα πατρίδα.

Κατά συνέπεια, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, υπογράφηκε ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και τον διεθνή οργανισμό το Πρωτόκολλο ίδρυσης της ομόλογης Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), τις τύχες της οποίας ανέλαβε τετραμελές Διοικητικό Συμβούλιο, αποτελούμενο από δύο αλλοδαπούς και δύο Έλληνες. Τον Αμερικανοεβραίο Χένρυ Μοργκεντάου ως πρόεδρο, τον Βρετανό Τζων Κάμπελλ ως αντιπρόεδρο και τον Στέφανο Δέλτα και τον Περικλή Αργυρόπουλο ως μέλη.

Με βάση πάντα το συστατικό αυτό Πρωτόκολλο της Γενεύης, η ΕΑΠ που άρχισε αμέσως το έργο της και το ολοκλήρωσε έως τον Δεκέμβριο του 1930, απέκλειε να στηρίξει με τα κεφάλαιά της την προσωρινή περίθαλψη των Προσφύγων, επιλέγοντας ως μονόδρομο τη στόχευση της σταθερής και μόνιμης αποκατάστασής τους στο πεδίο της παραγωγικής εργασίας. Και ειδικότερα, υπό τον όρο, να εξοφλήσουν εκείνοι σε συγκεκριμένη ημερομηνία τα χορηγούμενα σε αυτούς δάνεια.

Ας υπογραμμισθεί, επίσης, εμφαντικά ότι δύο ήταν οι άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε η ΕΑΠ, πρώτον της αγροτικής αποκατάστασης και δεύτερον της αστικής. Τα δύο μάλιστα μείζονος σπουδαιότητας ζητούμενα, που συνέχονταν τότε με την εγκατάσταση των Προσφύγων στα αστικά κέντρα ήταν η στέγαση και η απασχόληση.

Είναι γνωστόν ότι η αποκατάσταση των αστών προσφύγων καθυστέρησε σημαντικά σε σχέση με την ομόλογη των αγροτών. Υποστηρικτικό της διαπίστωσης αυτής είναι το επιχείρημα ότι το 1926 είχαν αποκατασταθεί 600.000 αγρότες Πρόσφυγες, ενώ μόλις 73.000 αστοί Πρόσφυγες είχαν καταφέρει να σταθούν οικονομικά αυτοδύναμοι. Και είναι επίσης γνωστόν ότι το 60% των αστών προσφύγων εγκαταστάθηκε στις τρεις μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις της Ελλάδας, στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Και τούτο, διότι στα συγκεκριμένα αστικά κέντρα υπήρχε η δυνατότητα στέγασης σε δημόσια και επιταγμένα κτήρια αφενός και αφετέρου οι ευκαιρίες για την εύρεση εργασίας ήταν ασφαλώς περισσότερες και ευνοϊκότερες².

1 Έ. Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση 1922-1930», στην: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. 7 (2003), σ. 101-118

2 Για έναν ευρύτερο προβληματισμό βλ. Θ. Χρήστου, «Ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή (1873-1950) από τη Σμύρνη και την Αθήνα στο Μόναχο: Η συμβολή του στην επίλυση των ζητημάτων του Μι-

Ας σημειωθεί, ότι στη Βόρεια Ελλάδα αρκετοί Πρόσφυγες είχαν τη δυνατότητα να εγκατασταθούν στις κατοικίες των ήδη ανταλλαγέντων μουσουλμάνων και Βουλγάρων. Οι περισσότεροι, ωστόσο, εγκαταστάθηκαν σε παραπήγματα που κατασκεύασαν οι ίδιοι με την προσωπική τους εργασία και πρόχειρα υλικά σε οικόπεδα, που τους παραχώρησε το ελληνικό δημόσιο. Ένας μικρότερος αριθμός αστών προσφύγων, εν τούτοις, που είχε κάποια οικονομική άνεση κατάφερε να αγοράσει σπίτια ή και να νοικιάσει.

Βέβαια, στα μεγάλα αυτά αστικά κέντρα, όπου και συγκεντρώθηκε η πλειοψηφία των Προσφύγων, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι είχε παρατηρηθεί έλλειψη ήδη από το 1922 σε βασικά αγαθά, αλλά και στην αξιοπρεπή στέγαση των εργατικών και των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων. Έτσι, η παρουσία ενός ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού ανέργων και πενήτων, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικού και οικονομικού πλέγματος των αυτοχθόνων, έθεσε σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία και ασφάλεια, και θέριψε την αβεβαιότητα για την αύξηση της εγκληματικότητας. Επομένως, ήταν επιτακτική η ανάγκη εμπλοκής των κεντρικών θεσμών στο μείζον διακύβευμα της στέγασης των νέων κατοίκων και των συνεπακόλουθων προβλημάτων, που σχετίζονταν με τη διεύρυνση των υποδομών των εγγύτερων αστικών πολισμάτων.

Η ΕΑΠ, συνεπικουρούμενη από το Υπουργείο Προνοίας, πραγμάτωσε το πρόγραμμα στέγασης των προσφύγων μέσα σε πολύ καλά οργανωμένους για την εποχή συνοικισμούς που κατασκευάστηκαν με κάποιο υποτυπώδες σχέδιο, αλλά και σε συνοικισμούς αυθαίρετους που βρίσκονταν εκτός σχεδίου πόλης και στηρίζονταν στο σύστημα της αυτοστέγασης.

Βέβαια, η απόκτηση κατοικίας αντικατόπτριζε στα μάτια των ξεριζωμένων πληθυσμών, που φυσικά εγκαταστάθηκαν στα τρία μεγάλα αστικά κέντρα, το μοναδικό εμπράγματο στοιχείο που συγκροτούσε την προσωπική τους ιδιοκτησία στη νέα πατρίδα. Και φυσικά, η εγγραφή στο υποσυνείδητό τους της σταθερής και μόνιμης κατοικίας επιτάχυνε σε σημαντικό βαθμό την προσομοίωση και ενσωμάτωσή τους στη νέα κοινωνία υποδοχής, αναδεύοντας μέσα τους το αίσθημα της μονιμότητας και της ασφάλειας. Όλη η δυναμική αυτή εξέβαλλε, όπως ήταν αναμενόμενο, αβίαστα και ουσιαστικά στη σύμπληξη του πρώτου πυρήνα της γειτονιάς και στη συνέχιση των πολιτισμικών ιδεωδών και αξιών που κουβαλούσαν οι Πρόσφυγες από τις αλησμόνητες πατρίδες τους στον χώρο της νέας τους εγκατάστασης. Μία πολιτισμική κατάκτηση που αναχαίτιζε εν τοις πράγμασι τον μετασχηματισμό των απαξιωμένων προσφυγικών συνοικιών σε γκέτο.

Ο πρώτος διοικητικός μηχανισμός που συγκροτήθηκε και ασχολήθηκε με τη στέγαση των Προσφύγων ήταν το περιώνυμο Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), το οποίο μάλιστα ιδρύθηκε ήδη από τον Οκτώβριο του 1922 και λειτούργησε υπό την εποπτεία του επιχειρηματία Επαμεινώνδα Χαριλάου. Η πρώτη στόχευση του συγκεκριμένου οργανισμού ήταν η περίθαλψη και η εξασφάλιση ενός καταρχήν προσωρινού καταλύματος για τους Πρόσφυγες και στη συνέχεια η κατασκευή μονιμότερης κατοικίας.

κρασιατικού Ελληνισμού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940)» (υπό δημοσίευση) και Θ. Χρήστου, Αλησμόνητες Κοιτίδες Ελληνισμού. Μικρά Ασία-Καππαδοκία-Πόντος-Μαύρη Θάλασσα-Ανατολική Θράκη-Μοναστήρι-Βόρειος Ήπειρος, Αθήνα 2022

κίας στην περίμετρο των μεγάλων πόλεων, αλλά και σε μικρότερα αστικά σύνολα, όπως για παράδειγμα στην Ελευσίνα, τον Βόλο και την Έδεσσα.

Στο συγκείμενο αυτό κατασκευάσθηκαν στην Αθήνα οι συνοικισμοί της Νέας Ιωνίας, του Βύρωνα και της Καισαριανής και στον Πειραιά ο συνοικισμός της Κοκκινιάς. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία υλοποιήθηκε σε εκτάσεις που ήταν ακατοίκητες, αλλά διέθεταν νερό και βρίσκονταν σε εγγύτητα με εργοστασιακές μονάδες. Η αποστολή του ΤΠΠ ολοκληρώθηκε το 1925, οπότε και διαλύθηκε και το έργο του συνέχισε η ΕΑΠ, η οποία ανέλαβε με μεθοδικό τρόπο τόσο τον σχεδιασμό όσο και την επέκταση των υπάρχοντων προσφυγικών οικισμών, εφαρμόζοντας ομόκεντρα προγράμματα στέγασης με τα συμπαραομαρτούντα έργα υποδομής και λειτουργικότητας. Από εδώ και στο εξής και έως τα τέλη του 1930 η ΕΑΠ ήταν ο καθ' ύλην αρμόδιος φορέας για την αστική εγκατάσταση των προσφύγων σε ολόκληρη την ελληνική ενδοχώρα.

Το πρόγραμμα της αστικής αποκατάστασης της ΕΑΠ ξεκίνησε ουσιαστικά από το 1927, όταν είχε ληφθεί και το δεύτερο προσφυγικό δάνειο και είχε στην κύρια στόχευσή του την ανάπτυξη και διεύρυνση των υφισταμένων προσφυγικών οικισμών, καθώς και την παροχή κατοικίας διαμέσου των Γραφείων Εποικισμού, που λειτουργούσαν ήδη στις έδρες των Νομών και των Επαρχιών. Ας αναφερθεί ότι καθόλη τη διάρκεια της ενεργοποίησής της η ΕΑΠ κατασκεύασε 27.610 κατοικίες, ποικίλων σχεδίων και μεγεθών, σε 118 συνοικισμούς όλης της επικράτειας. Αλλά παρόλα αυτά το 1930, που ήταν η χρονιά της αυτοδιάλυσής της, 30.000 περίπου οικογένειες ζούσαν ακόμη σε παράγκες και υποβαθμισμένες κατοικίες.

Από τη χρονιά αυτή και εφεξής την αποστολή της ΕΑΠ ανέλαβαν να συνεχίσουν το Υπουργείο Προνοίας και οι ομόλογες κρατικές υπηρεσίες, μηχανισμοί δυστυχώς που ανέστειλαν όλα τα δημόσια προγράμματα για την προσφυγική κατοικία εξαιτίας της αδυναμίας εξεύρεσης πόρων, αλλά και εξαιτίας, πολύ πιθανόν, της αναχαίτισης του ρεύματος μετακίνησης των Προσφύγων από την ύπαιθρο προς τις πόλεις. Την τάση αυτή του ρεύματος της αστυφιλίας δημιούργησε εν πολλοίς η διάχυτη παγκόσμια οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, το καπνικό ζήτημα, ο μικρός αγροτικός κλήρος, η εγκατάσταση των αστών Προσφύγων σε αγροτικές περιοχές κ. άλ.

Στην Αττική Γη, ως εκ τούτου, εγκαταστάθηκαν Πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής σε 25 περίπου περιοχές, σε αυτές άλλωστε που αναφέρεται και το Συνέδριο της σημερινής οργανωτικής αρχής, της Ένωσης Σπάρτης Μικράς Ασίας δηλαδή, όπως είναι οι (με αλφαβητική σειρά): Αιγάλεω, Αμπελόκηποι, Ανάβυσσος, Βύρωνας, Δουργούτι, Ελευσίνα, Καισαριανή, Καλλιθέα, Κερατσίνι, Λαύριο, Μαραθώνας, Νέα Ερυθραία, Νέα Ιωνία, Νέα Μάκρη, Νέα Πέραμος, Νέα Σμύρνη, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Χαλκηδόνα, Νέα Κοκκινιά, Αρμένικα Κοκκινιάς, Παλαιά Φώκαια, Ραφήνα (Τρίγλια), Ταύρος, Υμηττός και Χαλάνδρι³.

Αναμφίβολα το μοντέλο, που ακολουθήθηκε για την ίδρυση και κατασκευή των πρώτων αυτών προσφυγικών συνοικισμών, οδήγησε σε έναν πολύ συγκεκριμένο και σαφή κοινωνικό διαχωρισμό για πρώτη φορά μέσα στον χώρο, διαμορφώνοντας επί

3 Βλ. το Πρόγραμμα του Συνεδρίου της Μικρασιατικής Μνήμης που οργάνωσε η Ένωση Σπάρτης Μικράς Ασίας στην έδρα της στη Νέα Ιωνία στις 4, 5 και 6 Οκτωβρίου 2024

της ουσίας μία νέα κοινωνική και πολιτική γεωγραφία της πρωτεύουσας, αλλά και της αττικής ενδοχώρας⁴.

Ας επισημανθεί ιδιαίτερα στη συναστρία αυτή ο πολιτικός χαρακτήρας των κριτηρίων, με βάση τα οποία έγινε η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού Προσφύγων σε συνοικισμούς γύρω από την ελληνική πρωτεύουσα. Το πολιτικό σύστημα και οι κυβερνήσεις που αναδύθηκαν ύστερα από την Επανάσταση του 1922, θέλησαν με κάποιον τρόπο να τροποποιήσουν την κοινωνική σύνθεση και τις προτιμήσεις του εκλογικού σώματος, όπου το πάνω χέρι το είχαν οι αντιβενιζελικοί.

Έτσι, οι Πρόσφυγες με τις εμπειρίες και τον κοσμοπολιτισμό που διέθεταν άλλαζαν άρδην την πολιτική εικόνα της υδροκεφαλικής πλέον ελληνικής πρωτεύουσας, δίνοντας ουσιαστικά την ψήφο και την υποστήριξη τους στον βενιζελικό χώρο. Αφοσιωμένοι στο πρόσωπο και την ακτινοβολία του Ελευθερίου Βενιζέλου, αλλά και προσδεδεμένοι σταθερά στο κόμμα των Φιλελευθέρων συγκροτούσαν ένα στιβαρό και συνεκτικό εκλογικό σώμα, που καθόριζε με τις τάσεις του μείζονος εθνικής σημασίας επιλογές. Η ένταξη αυτή των Προσφύγων, οπωσδήποτε, προσδιοριζόταν εν πολλοίς από το ορμέμφυτο των συγκεκριμένων ανθρώπων να ικανοποιήσουν τις υπαρκτικές και στοιχειώδεις ανάγκες τους μέσα από τον κρατικό μηχανισμό. Έναν μηχανισμό, τον οποίο σε όλη την επώδυνη δεκαετία του 1920, αμέσως μετά την Καταστροφή, ήλεγχε και διαχειριζόταν σχεδόν αποκλειστικά ο βενιζελικός πυλώνας.

Και φυσικά, είναι αναντίρρητη η διαπίστωση ότι χάρη στις βενιζελογενούς έμπνευσης επιλογές ο προσφυγικός κόσμος απέκτησε τροφή, περίθαλψη, στέγη, αποζημιώσεις και τέλος, πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Καθώς επίσης, το ίδιο διακύβευμα ιδωμένο από την αντίθετη οπτική γωνία, χάρη στην προσφυγική υποστήριξη και ψήφο ο βενιζελογενής κόσμος διατηρήθηκε στην εξουσία έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Επομένως, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι υπήρχε μία ισόρροπη αντιστοιχηση ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις και τους πολιτικούς σχηματισμούς. Οι Πρόσφυγες αποτέλεσαν τη λυδία λίθο για την αποκρυστάλλωση του διπολικού πολιτικού διαχωρισμού, που είχε οπωσδήποτε την απόληξή του στον γεωγραφικό χάρτη και ορίζοντα της επικράτειας. Κατά συνέπεια, στις περιοχές που προσαρτήθηκαν ύστερα από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) πλειοψηφούσαν οι βενιζελόφρονες, ενώ στις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας υπερτερούσαν οι βασιλόφρονες, με εξαίρεση φυσικά τις περιοχές της προσφυγικής εγκατάστασης στην πρωτεύουσα και την Αττική Γη.

Στις εκλογές του 1926 και ιδιαίτερα στις επόμενες του 1928, που πήραν θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί και χαρακτήρα δημοψηφίσματος, η συντριπτική πλειονότητα των επήλδων επέλεξε το κόμμα των Φιλελευθέρων, με αποτέλεσμα ο Ελευθέριος Βενιζέλος να επανακάμψει διθυραμβικά στην εξουσία, για να υλοποιήσει το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της τετραετίας 1928-1932. Το βαθύτερο σχέδιό του, ωστόσο, για μία ελληνοτουρκική προσέγγιση με προοπτική και αντοχή στον χρόνο, έστω και με τη θυσία των σημαντικών μακροπρόθεσμων ελληνικών συμφερόντων στις αλησμόνητες

4 Ν. Ανδριώτης, «Οι Πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στην: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. 7 (2003), σ. 79-88

πατρίδες, θα κλονίσει τραγικά την αφοσίωση και τα αισθήματα των Προσφύγων στο πρόσωπό του.

Ο αναπροσανατολισμός αρκετών χιλιάδων προσφυγικών ψήφων στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις του 1932 και του 1933, θα κοστίσει στην παράταξη των Φιλελευθέρων την οριστική απώλεια της εξουσίας και στο ελληνικό κράτος τη βραχύβια διαδρομή της πρώτης αβασίλευτης δημοκρατίας με πρωτολάτη τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η συνεπακόλουθη Παλινόρθωση του 1935 βρισκόταν ήδη επί θύραις. Από εκεί και στο εξής οι εξαιρετικά δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες της προσφυγικής εγκατάστασης και επιβίωσης θα προλειάνουν το έδαφος για τη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών και την επιβολή του Ιδιωνύμου το 1929⁵.

Προκειμένου να αποτυπωθεί το πανόραμα της εποχής του Μεσοπολέμου, πέραν των πολιτικών ζυμώσεων, ας αναφερθεί στη συγκυρία αυτή και ο πολιτισμικός ορίζοντας της Ελλάδας με τους πρόσφυγες, οι οποίοι ένιωθαν την παιδεία ως όρο ηθικής επιβίωσης και γνώμονα εθνικής ύπαρξης στα δίσεκτα αυτά χρόνια.

Επιβεβαίωση του βιώματος αυτού αποτελεί η ίδρυση και λειτουργία περιώνυμων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στον μείζονα χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής», που συνόδευσαν για εκατονταετίες την εκπαίδευση και την παιδεία των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, δίνοντας το μέτρο και τις δυνατότητες της εκπαιδευτικής τους ωριμότητας. Έτσι, ιδρύματα, όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, η Ακαδημία των Κυδωνιών φώτισαν με υποδειγματικό τρόπο τα ιδεώδη των γραμμάτων και των τεχνών στην ελληνική Ανατολή, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις να αναδειχθούν σημαντικές προσωπικότητες Προσφύγων σε όλα τα πεδία.

Φορείς φιλελεύθερων αντιλήψεων και κοσμοπολιτισμού οι Πρόσφυγες ήλθαν στον ηπειρωτικό ελληνικό κορμό αποφασισμένοι και τολμηροί να μεταλαμπαδεύσουν στις νέες πατρίδες την επινοητικότητα και την αρχοντιά τους. Μέσα μάλιστα από τις διεργασίες αυτές ξεπήδησε και η νέα γενιά που μεγάλωσε με τα τραυματικά βιώματα της στρατιωτικής ήττας, της ανθρωπίνης ανέχειας και της κοινωνικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης, με αποτέλεσμα μερικοί από τους νεότερους αυτούς λογίους να αυτοπροσδιορισθούν ως η «γενιά του 1930». Κύρια στόχευση των συγκεκριμένων εκπροσώπων ήταν η εκ νέου νοηματοδότηση της ελληνικότητας του έθνους αναφορικά με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν αλλά και τον σύγχρονο ευρωπαϊκό κόσμο.

Τις τάξεις της γενιάς αυτής κόσμησαν ονόματα, όπως του Ηλία Βενέζη, του Γιώργου Θεοτοκά, του Γιώργου Σεφέρη, του Ανδρέα Εμπειρικού και άλλων πολλών, που προσπάθησαν να συνυψάνουν μέσα στο έργο τους τον στοχασμό της Ανατολής με τον ορθολογισμό της Δύσης. Κατά συνέπεια, η έλευση των Μικρασιατών Προσφύγων έδωσε μία καινούργια δυναμική ώθηση στα ελληνικά γράμματα, εμπλουτίζοντας τον ορίζοντά τους με νέα στοιχεία, όπως η υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας και η χρήση της από τις προσφυγικές μάζες. Επίσης, τα ήθη και τα έθιμα, το τραγούδι, η μουσική, ο χορός, η ενδυμασία, η μαγειρική, οι συνθήκες υγιεινής και εν γένει ο μικρασιατικός

5 Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους Πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. 7 (2003), σ. 89-100

λαϊκός πολιτισμός διεύρυναν τους ορίζοντες της ηπειρωτικής λαϊκής παράδοσης. Η όσμωση αυτή δημιούργησε κατά συνέπεια ένα κοινό πολιτισμικό λεξιλόγιο ανάμεσα στους Πρόσφυγες και τους αυτόχθονες, που άρχισαν πλέον να συμπορεύονται στην ίδια σκληρή και απαιτητική καθημερινότητα⁶.

Όλες τις θεματικές αυτές με τα ομοειδή ερευνητικά ζητούμενα και τα κοινωνικά προσδοκώμενα θα παρουσιάσει με ενάργεια και θα αναδείξει με γλαφυρότητα η πλειάδα των ερευνητών και επιστημόνων που συμμετέχει στο παρόν Συνέδριο της Ένωσης Σπάρτης της Μικράς Ασίας, στοιχειοθετώντας το πανόραμα των απαρχών, της διαδρομής και της άνδρωσης των 25 προσφυγικών συνοικισμών που ιδρύθηκαν στην Αττική Γη από το 1922 και εντεύθεν.

Στις νέες περιοχές, ας σημειωθεί, ότι οι ανηλεώς διωγμένοι και ξεριζωμένοι Πρόσφυγες αγωνίσθηκαν με πάθος και συνέπεια από κοινού με τους εξίσου προβληματισμένους και δοκιμασμένους αυτόχθονες, για να οικοδομήσουν την κοινή πατρίδα. Και τούτο, διότι ο καθένας ήθελε να προσφέρει συνειδητά ό,τι πολυτιμότερο διέθετε από τον συλλογικό βίο και τις νοοτροπίες του, προκειμένου ο κοινός τόπος να ανθίσει και να μεγαλουργήσει. Οι Πρόσφυγες αγκάλιασαν με θέρμη τις νέες εγκαταστάσεις, χωρίς, ωστόσο, ποτέ να αφήσουν από τον νου τους τη μικρασιατική γενέτειρα του Ηροδότου, του Ομήρου, του Θαλή, των Προσωκρατικών αλλά και τη δική τους, απθανατίζοντας μέσα στον χρόνο το δικό τους πρόταγμα χρέους προς την αλησμόνητη Ιωνία και τον πολιτισμό της!

6 Γ. Παννακόπουλος, ό. π., τ. 7 (2003), σ. 98 επ.

Πρόσφυγες και Βιομηχανία. Σημειώσεις για την προσφυγική εγκατάσταση στο Κερατσίνι

Νίκος Μπελαβίλας

Καθηγητής Πολεοδομίας και Ιστορίας της Πόλης
Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Το κείμενο προέρχεται από την απομαγνητοφώνηση της παρουσίασης στο συνέδριο. Έχει αναρτηθεί στο σύνολο της με τις εικόνες και σχέδια στο <https://www.youtube.com/watch?v=Xue4mWSjZZU>

Καλησπέρα σας.

Λυπάμαι που δεν είμαι στο συνέδριο. Βρίσκομαι σε ένα άλλο σημαντικό εδώ και πάρα-πάρα πολύ καιρό οργανωμένο συνέδριο στο οποίο εμπλέκομαι προσωπικά, την Ιστορία των Βιομηχανικών Μνημείων στη Λάρισα της Θεσσαλίας. Όμως, όπως υποσχέθηκα ετοίμασα την παρουσίαση της προσφυγικής εγκατάστασης στο Κερατσίνι και τη σχέση της με τη βιομηχανία που αναπτύχθηκε στην περιοχή.

Το Κερατσίνι, ένας απ’ τους μεγαλύτερους δήμους του λεκανοπεδίου και ένας απ’ τους μεγάλους δήμους του Πειραιά, είναι ένας οικισμός που δεν έχει τα χαρακτηριστικά ούτε της Νίκαιας ούτε της Δραπετσώνας, δηλαδή των δυο μεγάλων προσφυγικών οικισμών αλλά σ’ αυτόν βρίσκουμε μια ενδιαμέση κατάσταση, μια πιο ρευστή εγκατάσταση προσφύγων χωρίς να έχουν συμβεί όσα συνέβησαν πολύ οργανωμένα στους δυο οικισμούς που σας ανέφερα προηγουμένως.

Ξεκινάμε την παρουσίαση και μέσα από τις εικόνες θα μπορέσουμε να δούμε και αυτή την εξέλιξη. Το ανατολικό όριο του Κερατσινίου βρίσκεται κάπου εκεί στα εργοστάσια μετά τον μύλο Κράκαρη, μετά τα Λιπάσματα της Δραπετσώνας. Το δυτικό όριο βρίσκεται στον λιμένα του Ικονίου. Αυτή η εικόνα τραβηγμένη από τον Θανάση Ρεντζή τον 2014 μας δείχνει τη θέα από τις γειτονιές του Κερατσινίου, το στενό της Σαλαμίνας και τη ράδα του λιμανιού του Πειραιά.

Αυτός ο κόλπος, ο κόλπος του στενού της Σαλαμίνας τον 19ο αιώνα ήταν ένα ειδυλλιακό τοπίο. Η ακουαρέλα αυτή είναι ζωγραφισμένη επάνω απ’ τον θρόνο του Ξέρξη και αν μετακινηθούμε στην ανατολική πλευρά θα δούμε μετά γύρω στις περιοχές της οδού Θηβών επίσης αντίστοιχα γραφικά τοπία αιώνων και μιας αγροτικής υπαίθρου γύρω απ’ την Αθήνα.

Δεν υπάρχει κανενός τύπου οικισμός παρά μόνο λίγα αγροκτήματα και στο Κερατσίνι ένα μικρό συγκρότημα με λίγα κτίσματα, το παλιό χωριουδάκι επάνω στον λόφο του Αγίου Νικολάου που επρόκειτο να γίνει λόφος του Αγίου Γεωργίου μετά από μερικές δεκαετίες στο τέλος του 19ου αιώνα με την κατασκευή της εκκλησίας.

Στη συνέχεια της ιστορίας μας, δεν έχουμε εικόνες από την ακτή του Κερατσινίου. Έχουμε εικόνες όμως από τη γειτονική ακτή του Περάματος το 1902. Ένας τόπος διακοπών και αναψυχής για τους Πειραιώτες και περάσματος στη Σαλαμίνα που φαί-

νεται απέναντι απολύτως αδόμητη. Αυτό το τοπίο το περιγράφει πάρα πολύ καλά ο Κάουπερτ στους χάρτες του Πειραιά, οπού στη μέση βλέπουμε την πόλη που έχει ήδη αναπτυχθεί και στα αριστερά μας, στα δυτικά μας δηλαδή, το απολύτως αδόμητο Κερατσίνι το 1875.

Το λιμάνι του Πειραιά είναι ένα λιμάνι ανατολίτικο αλλά και βιομηχανικό ταυτόχρονα. Με τις εικόνες του Φρεντ Μπουασονά των αρχών του 20ου αιώνα, παζάρια επάνω στις προβλήτες, μετανάστες ερχόμενοι από από παντού, έμποροι νησιώτες, καπετάνιοι, εργάτες και βιομήχανοι.

Η εκκίνηση της δημιουργίας βιομηχανικής ζώνης γίνεται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. Το Ναυπηγείο Βασιλειάδη μαζί με τα Λιπάσματα της Δραπετσώνας δίπλα του είναι τα πρώτα εργοστάσια που εγκαθίστανται σ' εκείνη την περιοχή της δυτικής μετέπειτα λιμενοβιομηχανικής ζώνης του Πειραιά.

Απ' την άλλη άκρη μερικά χρόνια αργότερα θα εγκατασταθεί ο ΑΗΣ Αγίου Γεωργίου, η Power η Ηλεκτρική όπως την ξέρουμε οι παλιοί Πειραιώτες, οι Μύλοι, δύο αλευρόμυλοι. Ο πρώτος – του Αγίου Γεωργίου ουσιαστικά εγκαθίσταται όπως και ο Ατμοηλεκτρικός Σταθμός ακριβώς την ίδια περίοδο με την εγκατάσταση των προσφύγων χωρίς να έχει προϋπάρξει ένας σχεδιασμός κι ένας συντονισμός. Έχει σημασία αυτό να το καταλάβουμε.

Τα Λιπάσματα Δραπετσώνας επίσης εγκαθίστανται πολύ νωρίτερα ή μάλλον τη στιγμή που αρχίζει να εμφανίζεται το προσφυγικό πρόβλημα το 1909. Απ' το 1906 έχουμε ήδη κάποιους πρώτους πρόσφυγες να έρχονται στον Πειραιά από τη Μαύρη Θάλασσα και από την περιοχή της Αρμενίας. Τα Λιπάσματα θα αποτελέσουν έναν πυρήνα ευρέσεως εργασίας για πάρα πολύ κόσμο απ' αυτούς που πρωτοεγκαθίστανται σ' αυτή την περιοχή.

Όταν κορυφώνεται το προσφυγικό ζήτημα τότε εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες έρχονται σ' όλη τη χώρα και στον Πειραιά καταλήγουνε κάπου εκατό με εκατόν είκοσι χιλιάδες πρόσφυγες από την Ανατολία, από το Λεβάντε όπως λεγότανε, τη Σμύρνη, την Καππαδοκία, την Κιλικία, τον Πόντο, την Αρμενία, λίγοι από τη Ρωσία της Σοβιετικής Επανάστασης, απ' τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και από την Κωνσταντινούπολη.

Καταλαμβάνουν τα πάντα. Τα λιμάνια γεμίζουν με βάρκες που ξεφορτώνουνε οικογένειες, γέροντες, παιδιά, οι άντρες έχουνε μείνει οι περισσότεροι πίσω στην Ανατολή, οι πλατείες καταλαμβάνονται. Είμαστε στο λιμάνι του Πειραιά μ' αυτοσχέδια παραπήγματα, με αποθήκες, εκκλησίες, θέατρα γεμάτα με πρόσφυγες, και σιγά-σιγά χωρίς να πω λεπτομέρειες γιατί τις έχουν ήδη πει αρκετοί συνάδελφοι και θα τις πούνε φαντάζομαι και στο συνέδριο, έχουνε γραφτεί, ο Πειραιάς αποκτά έναν γαλαξία προσφυγικών οικισμών οι οποίοι χτίζονται όπου υπάρχει χώρος. Βλέπουμε δηλαδή οικισμούς να χτίζονται και μέσα στην καρδιά του νεοκλασικού Πειραιά στην Καστέλα και στα όρια του νεοκλασικού Πειραιά στην Πειραιϊκή και το Χατζηκυριάκειο αλλά και στις ελεύθερες αδόμητες εκτάσεις του Κερατσινίου, της Δραπετσώνας και κυρίως της Κοκκινιάς.

Δεν σχεδιάστηκε η εγκατάσταση των προσφύγων δίπλα τις βιομηχανικές ζώνες γιατί σ' αυτή την περίπτωση θα βλέπαμε να χτίζονται προσφυγικές γειτονιές στο Άγιο Διονύση. Η Δραπετσώνα για παράδειγμα είναι μια αυθαίρετη γειτονιά. Δεν τη

σχεδίασε κανένας κρατικός φορέας ενώ η Κοκκινιά που είναι μια υπεροργανωμένη γειτονιά ή τα Ταμπούρια χτιστήκανε σε περιοχές που εκείνη τη στιγμή ακόμα δεν είχαν εργοστάσια ή δεν ήταν γνωστό ότι θα υπάρξουν εργοστάσια.

Ο πληθυσμός του Πειραιά εκτινάσσεται, σχεδόν διπλασιάζεται αλλά ήδη η πόλη είναι μια πόλη μεταναστών. Από τους κάτοικους του Πειραιά της δεκαετίας του 1920-1928 μόλις το 1/3 είναι γηγενείς. Το 40% είναι οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και των υπολοίπων περιοχών, οι πολεμικοί πρόσφυγες αλλά άλλο είναι 32%-32,5% είναι οικονομικοί μετανάστες.

Η πόλη αποκτά τουλάχιστον 43 νέους μεγάλους και μικρούς οικισμούς, όσους έχουμε μέχρι στιγμής εντοπίσει. Έχω αίσθηση ότι μπορεί να υπάρχουν κι άλλοι κρυμμένοι μικρότεροι οικισμοί. Ανάμεσα σ' αυτούς και οι οικισμοί του Κερατσινίου, οι οποίοι όλο και επεκτείνονται καθώς προχωράει η δεκαετία του 1920, καθώς μπαίνουμε στο 1930.

Ναυαρχίδα της εγκατάστασης υπήρξε η Νίκαια και γι' αυτό είπα ότι δεν ήταν η βιομηχανία που καθόρισε τη χωροθέτηση γιατί σ' αυτή την περίπτωση θα βρισκότανε πιο κοντά στην ακτή αυτός ο οικισμός αλλά και το Κερατσίνι που αναπτύχθηκε δίπλα της και παράλληλά της.

Αυτός είναι ο κατάλογος των προσφυγικών οικισμών του Πειραιά με όλες τις διαβαθμίσεις και όλες τις περιοχές και βέβαια όλους τους τύπους που εξελίχθηκαν από τις παράγκες των γερμανικών και φτάσανε μέχρι τις προσφυγικές πολυκατοικίες του 1932-34 σε διάφορα σημεία της πόλης.

Ειδικά στο Κερατσίνι οι πρώτοι πυρήνες που φτιάχνονται είναι οι πυρήνες γύρω από το νεκροταφείο της Ανάστασης, οι πυρήνες στην Αμφιάλη, στη Χαραυγή, στα Ταμπούρια. Ο πληθυσμός του Κερατσινίου το 1928 από το μηδέν τινάζεται στις εφτά χιλιάδες πεντακόσιους κάτοικους.

Ο πρώτος λοιπόν δήμος αυτός, η κοινότητα του Αγίου Γεωργίου, γιατί μετέπειτα ονομάστηκε Κερατσίνι, δέχεται οχτώ χιλιάδες πρόσφυγες. Μικρό νούμερο σε σχέση με τους σχεδόν εκατό χιλιάδες πρόσφυγες που δέχτηκε ολόκληρος ο Πειραιάς, όμως εκεί δημιουργείται η συνθήκη και λόγω της βιομηχανίας, που στη συνέχεια αναπτύχθηκε, για να έχουμε πολύ μεγάλη εισροή οικονομικών μεταναστών μετά τον πόλεμο.

Βλέπουμε δηλαδή οι πρόσφυγες, οι πολεμικοί πρόσφυγες της Μικρασίας να διπλασιάζονται-τριπλασιάζονται μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, να μένουν σταθεροί εκεί γύρω στους τριάντα έξι-τριάντα εννιά χιλιάδες αλλά με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο να ξαναδιπλασιάζονται και να φτάνουνε στους σχεδόν ογδόντα χιλιάδες. Αυτό είναι η εισροή των μεταναστών του Εμφυλίου Πολέμου, της ελληνικής υπαίθρου, των ορεινών χωριών και των νησιών.

Οι πρώτοι οικισμοί είναι οι οικισμοί γύρω απ' την Ανάσταση. Ωραία πετρόχιστα σπίτια ή και παραπήγματα. Ας δούμε το συγκρότημα αυτό των πετρόχιστων σπιτιών που είναι πάρα πολύ κοντινό στην τυπολογία ενός ανάλογου συγκροτήματος του Άγιου Πάννη του Ρέντη που σώζονται ευτυχώς σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα, με εσωτερικές αυλές εξαιρετικής ποιότητας.

Στον οικισμό των Ταμπουριών, λίγο πιο βόρεια, κοντά στις κεντρικές περιοχές του Κερατσινίου, στον κεντρικό οικισμό των Ταμπουριών σώζεται μόνο ένα δώροφο

προσφυγικό σπίτι. Εκεί δυστυχώς τα πάντα γκρεμίστηκαν για να χτιστούν μικρές πολυκατοικίες.

Όμως πιο ψηλά λίγο, γύρω από το Δημαρχείο, ένα πολύ μεγάλο συγκρότημα οικιστικό προσφυγικών οικισμών κι αυτών λιθοκτιστων της πρώτης γενιάς με στέγες από μπετόν αρμέ και με εσωτερικές αυλές αλλά και ο οικισμός ανοικοδομήσεως που κατασκευάζεται μάλλον μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για να στεγάσει και πρόσφυγες και βομβόπληκτους του Πειραιά, με τις πολύ όμορφες εσωτερικές διαδρομές αυτές του πεζοδρόμου που έχουν καταληφθεί εν μέρει από τα αυθαίρετα βοηθητικά κτίσματα αλλά που 'χουν διαμορφώσει ένα πολύ-πολύ συμπαθητικό οικιστικό ιστό.

Και τα τελευταίας γενιάς, της εποχής του Κωνσταντίνου Δοξιάδη μάλλον, προσφυγικά συγκροτήματα ακριβώς στα Άνω Ταμπούρια κοντά στο εργοστάσιο Καχραμάνογλου, ενώ δίπλα σε όλο αυτό το σύστημα είχε παράλληλα ζωντανέψει η βιομηχανία.

Το Κερατσίνι και όλη του η ακτή, μαζί με την ακτή της Δραπετσώνας και την ακτή του Ικονίου καταλήφθηκε απ' τις βιομηχανίες. Απ' το 1909 χτίζονται τα Λιπάσματα, το '11 που χτίζεται η ΑΓΕΤ Ηρακλής και ό,τι ακολούθησε μέχρι σχεδόν το '35-'36 που εγκαθίστανται τα πετρέλαια, τα καζάνια, στο Πέραμα, το σύμπαν καταλήφθηκε από εργοστάσια.

Τέλος του Μεσοπολέμου αρχίζει να σκέφτεται σοβαρά πια η κυβέρνηση του Μεταξά το να δημιουργήσει βιομηχανικό κέντρο στο Κερατσίνι, το οποίο εν τέλει όμως δεν δημιουργήθηκε ποτέ όπως σχεδιάστηκε. Αντίθετα αυτό που σχεδιάστηκε και αποτέλεσε στρατηγική σταθερά μέχρι σήμερα ήταν το προγραμματικό σχέδιο του λιμένα Πειραιά του 1923 με την επέκταση του λιμανιού στον όρμο Ηρακλέους, εκεί όπου σήμερα είναι εγκαταστημένες οι εγκαταστάσεις της Cosco.

Από αρκετούς χάρτες έχουμε την μεταπολεμική εικόνα, της δεκαετίας του 1950 ενός Κερατσινίου που έχει αναπτυχθεί πλήρως πια ως δήμος Αγίου Γεωργίου ακόμα, όπως βλέπετε κι όπου γύρω του, μέσα του βρίσκονται οι προσφυγικοί οικισμοί. Μέσα σ' αυτούς τους χάρτες μπορούμε να βρούμε αρκετές λεπτομέρειες για τον οικιστικό ιστό. Μπορούμε επίσης να δούμε τα 28 εργοστάσια στους καταλόγους εκείνων των εποχών, βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του Κερατσινίου ή στο εσωτερικό του μαζί με τα Τουρκοβούνια – το Σελεπίτσαρι, τα νταμάρια για την παραγωγή των αδρανών ή τα ασβεστοκάμينا, μαζί με τις κλωστοϋφαντουργίες. Στο σχέδιο της δεκαετίας του 1960 του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς προβλέπεται πλέον η επέκταση και η δημιουργία ουσιαστικά του μεγάλου λιμανιού που σήμερα είναι το ΣΕΜΠΟ του Κερατσινίου Ικονίου, ο σταθμός εμπορευματοκιβωτίων.

Όλο αυτό το σύστημα συνεχίζει να διατηρείται ως σήμερα ανενεργό από τα πρώτα εκείνα σφαγεία που βρίσκονται στα λιμανάκια της Δραπετσώνας. Αυτό το συγκρότημα έχει πέσει, είναι το συγκρότημα των Χυτηρίων Σταυριανού. Ένας δωσίλογος απ' τους ελάχιστους δωσίλογους που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, κατασχέθηκαν οι περιουσίες τους. Αυτό γκρεμίστηκε για να ανοίξει το τούνελ του Αγίου Γεωργίου. Είναι δίπλα στην Ιχθυόσκαλα. Ήταν δίπλα στην Ιχθυόσκαλα.

Η περίφημη Υφαντουργία Καχραμάνογλου, ένα από τα κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια στο οποίο δούλεψαν χιλιάδες πρόσφυγες. Ένας κλάδος της βιομηχανίας που αναπτύχθηκε επίσης εκείνη την περίοδο ακριβώς λόγω του προσφυγισμού

ήταν η κλωστοϋφαντουργία. Τα εργοστάσια Ρετσίνα, το εργοστάσιο Καχραμάνογλου και πάρα-πάρα πολλά άλλα στην ευρύτερη περιοχή, στην Κοκκινιά, στο Φάληρο ή στη Νέα Ιωνία ή στη Νέα Φιλαδέλφεια ή στη Νέα Ιωνία του Βόλου. Η ΚΟΠΗ, ένα εργοστάσιο που βρίσκεται στα σύνορα Δραπετσώνας-Κερατσινίου βομβαρδίστηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου καθώς ήταν πυριτιδοποιείο, μπαρουτάδικο, και που ανακατασκευάστηκε ως στρατιωτικό εργοστάσιο υφασμάτων μετά τον πόλεμο και συνεχίζει να υπάρχει ακόμα.

Τα Λιπάσματα της Δραπετσώνας, ενεργά μέχρι το 1998 κατεδαφίστηκαν σχεδόν στο σύνολό τους το 2002, η ΑΓΕΤ Ηρακλής που παραμένει ερειπωμένη μέχρι σήμερα, το τσιμεντάδικο με τις γειτονιές της Δραπετσώνας και της Χαραυγής γύρω του. Οι Μύλοι του Αγίου Γεωργίου, οι Μύλοι του Σαραντόπουλου κάτω στο Ικόνιο. Δεν σας έβαλα τις φωτογραφίες της COSCO και του ΣΕΜΠΟ, τις ξέρετε πολύ καλά. Ο Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Αγίου Γεωργίου που συνεχίζει να υπάρχει.

Αυτό είναι χοντρικά το τόξο που καλύπτει τις προσφυγικές και μεταναστευτικές μεταπολεμικές γειτονιές του ευρύτερου Κερατσινίου μαζί με τα πανέμορφα αλλά δύσκολα τοπία της ακτής που συνεχίζουν με εξαίρεση τα Λιπάσματα Δραπετσώνας, να είναι απροσπέλαστα από τις περιοχές κατοικίας μέχρι το τέλος, μια εικόνα της περασμένης δεκαετίας από το λιμανάκι των ψαράδων κάτω στον Ατμοηλεκτρικό Σταθμό του Αγίου Γεωργίου.

Σας ευχαριστώ πολύ για την προσοχή σας.

Η Προσφυγική Καισαριανή στην περίοδο του Μεσοπολέμου 1922 – 1940

Σπύρος Τζόκας

Πανεπιστημιακός – Συγγραφέας

Τοποθεσία – Υμηττός

Η περιοχή της Καισαριανής, βρίσκεται στους πρόποδες του Υμηττού ο οποίος αποτελούσε ιδανική τοποθεσία για τον πρωτόγονο άνθρωπο. "Εκεί ψηλά στον Υμηττό υπάρχει κάποιο μυστικό...", έλεγε κάποιο τραγούδι του Μάνου Χατζιδάκι, με ερμηνεύτρια τη Νανά Μούσχουρη. Δεν μας αποκαλύπτει, όμως, το μυστικό. Καταφεύγει στη γοητεία που ασκούν και η λέξη και ο Υμηττός. Και πράγματι έτσι είναι! Υπάρχει κάποιο μυστικό, ανεξιχνίαστο αλλά και μυστηριακά γοητευτικό, ένα μυστικό αιώνων που προκαλεί δέος στον άνθρωπο, καθώς στο βουνό αυτό εικονίζονται τα χνάρια του ανθρώπου από την πρώτη εμφάνιση του μέχρι τις μέρες μας. Και εμείς που σταματήσαμε και κατοικήσαμε στα πόδια αυτού του βουνού έχουμε πολλούς λόγους να βουτάμε στις ομορφιές του βουνού και να αναζητούμε τον άνθρωπο μέσα σε αυτές. Πρώτα απ' όλα επειδή αυτός εμφανίζεται καθαρός, όμορφος, ειλικρινής, ιδανικός και αυτό μας αρέσει. Ύστερα, επειδή περηφανευόμαστε ότι η ιστορία του ανθρώπου δίπλα μας μπόλιασε και εμάς που βρεθήκαμε εδώ. Και τέλος ότι έχουμε μια ιστορία πολλών αιώνων πίσω μας και δεν είμαστε τυχαίοι. Στο βουνό αυτό διαπλέκεται ο μύθος με την Ιστορία. Η πλούσια μυθολογία των Ελλήνων διατρέχει και τον Υμηττό. Μύθοι θεών και ανθρώπων. Και τι θεών!... Ανακατεύονται με τους ανθρώπους, κάποιες φορές ερωτοτροπούν μαζί τους και τότε γεννιούνται ημίθεοι. Συγκλονίζονται από μίση, έριδες, ζήλιες και άλλα ανθρώπινα πάθη. Είμαστε τυχεροί εμείς οι Έλληνες που έχουμε τέτοια μυθολογία.

Η Γέννηση της Καισαριανής 25 Μαΐου 1923

Στους πρόποδες του Υμηττού γεννήθηκε και ο συνοικισμός θα γράψει τη δική της ιστορία..... το όνομα της από το ιστορικό Μοναστήρι της περιοχής, από τη Μονή Καισαριανής. Αναφορικά με το όνομα οι πιο γνωστές είναι οι παρακάτω:

- από κάποιον ηγούμενο Καيسάριο, που λέγεται ότι είναι ο ιδρυτής της μονής,
- από την εικόνα της Θεοτόκου, που μεταφέρθηκε από την Καισάρεια,
- από κάποιον Καίσαρα που ανακαίνισε την εκκλησία κατά τη Βυζαντινή Περίοδο
- από τη Συριανή, την κόρη του βασιλιά της Ελευσίνας Κελεού, καθώς λέγεται ότι στην περιοχή υπήρχε ναός που τελούνταν μυστήρια, όπως τα Ελευσίνια, τα οποία ονομάζονταν Σαισάρια.
- ο λαός που έκανε τον περίπατό του εκεί (σεργιανούσε) ονόμασε και την περιοχή σεργιάνι (περίπατος) και η ονομασία αυτή μεταβλήθηκε σε Σεργιανή, Συριανή και Καισαριανή.

Η ημερομηνία 25 Μαΐου 1923 καταγράφεται στο ημερολόγιο του Παναγιώτη Σταμπούλου, που γεννήθηκε στα Βουρλά το 1901 και ήταν από τους πρώτους «σκηνίτες» της περιοχής γύρω από το Νοσοκομείο Συγγρού. Κάποιες άλλες μαρτυρίες από την προφορική Ιστορία, που κινδυνεύει να χαθεί όπως η μνήμη, λένε ότι η περιοχή κατοικήθηκε από τις αρχές του 1923. Ωστόσο αυτή η διαφορά μικρή σημασία έχει για την Ιστορία του συνοικισμού. Το σημαντικό έχει να κάνει με τα γεγονότα, αφενός, που σημάδεψαν το μικρό αυτό συνοικισμό και του προσέδωσαν περίοπτη θέση στην ιστορία και με την γέννηση, αφετέρου, ενός προσφυγικού συνοικισμού που λειτουργεί σε μια μικρογραφία ενός συνόλου που ήρθε από τη Μ. Ασία το 1922.

Ο Παναγιώτης Σταμπούλος ταξίδεψε μαζί με άλλους σε ένα ατμόπλοιο για Πειραιά με ψευδώνυμο Δημήτριος Λεφάκης. Το πραγματικό του όνομα το αποκάλυψε, όταν το πλοίο είχε περάσει στην Ελλάδα. Όταν, λοιπόν, φτάσανε στο Λοιμοκαθαρτήριο Άγιος Γεώργιος, στον Πειραιά ήταν σχεδόν απόγευμα. Στη συνέχεια στον Ηλεκτρικό Σταθμό του Μοσχάτου, από εκεί μέχρι το Μοναστηράκι και ρωτώντας βρεθήκανε στην πλατεία των Παλιών Ανακτόρων. Ο Παναγιώτης Σταμπούλος αφηγείται: «Πλησίασα την πύλη των ανακτόρων, εκεί ένας-δυο στρατιώτες έπαιρναν οδηγίες από έναν υπολοχαγό. Με κατάπληξη αναγνώρισα εις το πρόσωπό του τον συμπατριώτη μου και συμμαθητή του αδελφού μου Ευτύχιου, Νικόλαο Βαρκάτζα. Κι αυτός με γνώρισε και μου είπε πως πριν από λίγη ώρα έδωσε εις τον πατέρα μου δυο σκηνές κωνικές, μαζί και δυο στρατιώτες για να τις στήσουν εις την περιοχή του Νοσοκομείου Συγγρού για να στεγαστεί αυτός και η χήρα Πηνελόπη Ψυχαλία με τον πατέρα της, Ν. Μπαμπούλη, με τα εγγόνια του. Και πάλι μου έδωσε ένα στρατιώτη για να φθάσω εις τον ερημότοπο του πρόχειρου καταυλισμού».

Και συνεχίζει «Η ημέρα 25 Μαΐου 1923, είχε πια γείρει, όταν φθάσαμε στην περιοχή. Οι πρώτοι κάτοικοι του καταυλισμού είναι οι σκηνίτες, Σταμπούλος και Μπαμπούλης. Από εδώ αρχίζει και η ιστορία του Δήμου Καισαριανής. Ο ανθυπολοχαγός Νίκος Βαρκάτζας από τότε, όλο και μάζευε Βουρλιώτες από τους δρόμους της Αθήνας και τους κουβαλούσε πρόχειρα μέσα σε σκηνές. Έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος εις την Αθήνα, προσφυγικός συνοικισμός (Συγγρού-Καισαριανής)».

Η εικόνα της Καισαριανής τότε δεν ήταν ιδιαίτερα θελκτική για κατοικία και ίδρυση συνοικισμού. Η τοποθεσία ήταν βραχώδης, δασώδης και ερημική. Τη διέσχισε δε ο Ηριδανός, ο οποίος χυνόταν στον ποταμό Ιλισσό, με αποτέλεσμα την άφθονη βλάστηση και την πλούσια πανίδα. Αναφορικά με τους κατοίκους, στην απογραφή του 1911 έφθαναν μόλις τα 11 άτομα. Ο μοναδικός, όμως, μόνιμος κάτοικος της περιοχής που αναφέρεται ήταν ο οπλαρχηγός Έξαρχος ο οποίος είχε την κατοικία του εκεί που βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο «Κάραβελ». Το σπίτι του Έξαρχου διατηρήθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η περιοχή της Καισαριανής που δεν ήταν βοσκότοπος χρησιμοποιούνταν, κατά κύριο λόγο, από το στρατό, αλλά εξυπηρετούσε και ανάγκες του κράτους. Συγκεκριμένα, στην περιοχή Αγ. Νικολάου υπήρχαν στρατιωτικές εγκαταστάσεις και τρεις κρατικές φαρμακαποθήκες. Στην ίδια περιοχή, επίσης, ήταν οι στάβλοι για τα άλογα της ανακτορικής φρουράς. Το Νοσοκομείο Συγγρού, το οποίο ήταν δωρεά του κεφαλαιούχου του παροικιακού ελληνισμού Ανδρέα Συγγρού, συμπλήρωνε την εικόνα της περιοχής. Το νοσοκομείο αυτό αποπερατώθηκε το 1919, με επίβλεψη του αρχιτέκτονα Αν. Μεταξά και χρησίμευε για τη θεραπεία απόρων που έπασχαν

από αφροδίσια νοσήματα. Στην επάνω πλευρά της Καισαριανής, προς το μοναστήρι, ήταν εγκατεστημένη η στρατιωτική μονάδα του χημικού πολέμου, ενώ στην περιοχή του Βλητικού σταθμού στο ύψος του σημερινού νεκροταφείου υπήρχαν στρατώνες.

Οι κυνηγημένοι από τις πατρογονικές τους εστίες πρόσφυγες, που καταυλίστηκαν πρόχειρα στο Σύνταγμα και αναζητούσαν βοήθεια για να σταθούν στα πόδια τους, αντιμετώπισαν και την απροσδόκητη εχθρότητα των ντόπιων. *Λίγους μήνες πριν την εγκατάσταση, πρωτοσέλιδο της εφημερίδας «Βραδυνής», στις 3 Δεκέμβρη του 1923, φιλοξενούσε άρθρο, υπογεγραμμένο από συντάκτη με ψευδώνυμο, Πρωτέας, το οποίο έδινε ένα κακό μήνυμα στους ελλαδίτες. Το κατάπτυστο και ρατσιστικό αυτό άρθρο με τίτλο «Αφγανιστανούπολις», υποστήριζε πως σε τέτοια είχαν μετατρέψει οι Μικρασιάτες πρόσφυγες την Αθήνα. Ούτε καν Έλληνες τους θεωρούσαν. «Οι τουρκόσποροι με τους ναργιλέδες που μας φορτωθήκανε!» Έλεγαν.*

Στο άρθρο αυτό, αλλά και σε άλλα, οι πρόσφυγες ήταν ξένο σώμα

Τόσο αυτοί όσο κι οι συνοικισμοί τους περιγράφονταν σαν κάτι ολοκληρωτικά ξένο από την «αυθεντικά ελληνική» κοινωνία των γηγενών, σαν «εισβολείς» που έχουν έρθει να καταστρέψουν τον «ελληνικό τρόπο ζωής» της παραδοσιακής «μικράς πλην εντίμου» Ελλάδας. Οι πρόσφυγες ήταν αντιμετώπι με το διάχυτο ρατσισμό μιας μεγάλης μερίδας της «γηγενούς» κοινωνίας. Ο «Τύπος» πρωτοστατούσε στη διαρκή αναζωπύρωση του ρατσισμού. Η προσφυγιά δαιμονοποιούταν συχνά σαν αιτία κάθε κακού, από την οικονομική δυσπραγία του μεσοπολεμικού δημοσίου που «τους φορτώθηκε» ή την «έκρηξη της εγκληματικότητας», μέχρι την αυξημένη ανεργία των ντόπιων, το ρόλο τους σαν φτηνός «εφεδρικός στρατός» στη διάθεση των εργοδοτών ή σαν όργανα νοθείας των εκλογών, ακόμη και σαν παρακρατικοί τραμπούκοι. Γκιαούρηδες ή Ρωμιοί στη Μικρασία, Τούρκοι ή Τουρκόσποροι στην Ελλάδα. Ήταν οι Τουρκόσποροι, οι γιαουρτοβαφτισμένοι, οι ογλούδες, οι πρόσφυγες, οι Σμυρνιές και οι παστρίκες. Οι αντιλήψεις αυτές ενθαρρύνουν ακραίες συμπεριφορές. Ρατσιστικές πρακτικές αναδύονταν, όπως η απαίτηση φασιστικών ομάδων να επιβληθεί στους πρόσφυγες διακριτικό σήμα, για να τους αναγνωρίζουν οι Έλληνες και να τους αποφεύγουν.

Στις συνθήκες αυτές γεννήθηκε η Καισαριανή. Ο βασικός τόπος προέλευσης των ξεριζωμένων ήταν τα Βουρλά, δευτερευόντως τα χωριά της ευρύτερης χερσονήσου της Ερυθραίας, όπως το Σιβρισάρι, ο Τσεσμές και τα Αλάτσατα, χωριά της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης, όπως ο Βουτζάς, το Σεβδίκιοι και ο Κουκλουτζάς, αργότερα προστέθηκαν λίγες οικογένειες από την Καππαδοκία, την Κωνσταντινούπολη και ελάχιστα Πόντιοι. Όταν η Καισαριανή εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης, τον Ιούλιο του 1923, κατείχε έκταση 231 στρεμμάτων. Εδώ θα ξεκινούσε από το μηδέν μια καινούρια ζωή.

Η ομοιογένεια του συνοικισμού

Ενδιαφέρον στοιχείο για τη διερεύνηση της φυσιογνωμίας της συνοικίας μας είναι και η συμπεριφορά ή πιο γενικά ο τρόπος των Μικρασιατών προσφύγων που προσπαθούσαν να αρχίσουν μια νέα ζωή, μετά την ανείπωτη τραγωδία. Η ομοιογένεια και η κοινή προέλευση, όπως είναι φυσικό σε τέτοιες καταστάσεις, ήταν τα πρώτα ζητούμενα γι’

αυτούς. Η θαλπωρή των συμπατριωτών, οι κοινές ρίζες και η κοινή μοίρα τους τροφοδοτούσαν με δύναμη, για να αντιμετωπίσουν τον πανικό των πρώτων στιγμών και για να μειώσουν την ανασφάλεια και το φυσιολογικό φόβο του αγνώστου. Η ομοιογένεια αυτή είχε και τη βασική επίδραση στη φυσιογνωμία του νέου συνοικισμού. Οι συνήθειες του άμεσου παρελθόντος, τα ήθη και τα έθιμα των πατρίδων που έχασαν, συντέθηκαν με την πίκρα και την οργή που σωρεύθηκαν από τη στάση της επίσημης πολιτείας και δημιούργησαν την υποδομή για το μόρφωμα της Καισαριανής.

Η κατανόηση της υποδομής αυτής γίνεται πιο προσιτή, αν ανατρέξουμε στους τόπους προέλευσης των προσφύγων της Καισαριανής και παρουσιάσουμε συνοπτικά τα χαρακτηριστικά και το κοινωνικό – πολιτικό τους στίγμα. Όπως προαναφέρθηκε, ο κύριος όγκος των προσφύγων αυτών προέρχονταν από τα Βουρλά και το Σιβρισάρι της Μ. Ασίας. Σύμφωνα με τις πηγές υπήρχαν περίπου 200-300 οικογένειες από τα Βουρλά και 63 οικογένειες από το Σιβρισάρι. Με βάση το αρχειακό υλικό του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών υπήρχαν εγκατεστημένοι στην Καισαριανή ολιγάριθμοι πρόσφυγες και από άλλες περιοχές της Μ. Ασίας, που προαναφέρθηκαν. Στον προσφυγικό πληθυσμό, επίσης, πρέπει να συνυπολογισθούν και λίγοι Αρμένιοι της Ιωνίας που ήρθαν το 1923 και κάποιοι Ρωσοπόντιοι που ήρθαν το 1937-38 από τη Γεωργία.

Βουρλά

Τα Βουρλά ή Βρύουλα (αρχαίες Κλαζομενές) ήταν η κύρια πηγή προέλευσης των Μικρασιατών που εγκαταστάθηκαν στην Καισαριανή. Ήταν μία από τις πιο ειρηνικές και γαλήνιες κοινωνίες της Μ. Ασίας. Οι κάτοικοί τους ήταν ιδιαίτερα ονομαστοί για τη φιλοξενία τους, τη γενναιοτήτά τους και την τόλμη τους. Τα Βουρλά αποτελούσαν ένα κομμάτι ελεύθερης ελληνικής γης, με πληθυσμό 35.000 κατοίκους, από τους οποίους μόνο 3-4.000 ήταν Τούρκοι. Οι Τούρκοι είχαν συνάψει φιλικές σχέσεις μαζί τους και, κατά συνέπεια, δεν τους εμπόδιζαν να ζουν, με τα ήθη και έθιμά τους, να ζουν, δηλαδή, ως Έλληνες. Η ανεξαρτησία και η ελευθερία της ζωής τους διαμόρφωσε και το χαρακτήρα τους έτσι, ώστε να αντιδρούν σε κάθε μορφή πίεσης. Ταυτόχρονα, συνέβαλε στην ισχυροποίηση του «εμείς», στη συλλογική τους ταυτότητα.

Χερσόνησος της Ερυθραίας

Τα Βουρλά της καρδιάς μας

Η ελληνική κοινωνία των Βουρλών ήταν σχετικά κλειστή στις συναναστροφές με άλλες εθνότητες. Οι Έλληνες των Βουρλών απέφευγαν τις κοινωνικές επαφές με άλλες εθνικές οντότητες που ζούσαν στην περιοχή, όπως με Τσιγγάνους, Εβραίους, Αρμένιους και Τούρκους. Έτσι, μπορεί να εξηγηθεί και το γεγονός ότι ελάχιστοι Βουρλιώτες μιλούσαν Τούρκικα, ενώ, φθάνοντας στην Ελλάδα το 1922, μιλούσαν ελληνικά τα οποία, βέβαια, ήσαν κάπως διαφορετικά από τα γηγενή ελληνικά, αφού ήταν γεμάτα από δάνεια Τούρκικα και περιφερειακούς ιδιωτισμούς. Η νοοτροπία αυτή των Βουρλιωτών σφυρηλάτησε περισσότερο την έννοια της ομοιογένειας και της περιχαράκωσης. Η συμπεριφορά αυτή παρακολούθησε αυτούς και στις περιοχές της εγκατάστασής τους, όπως η Καισαριανή. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν πρέπει να το υποτιμά κάποιος που επιθυμεί πραγματικά να προσεγγίσει το χαρακτήρα της Καισαριανής.

Αναξαγόρειος Σχολή

«Βρύουλλα», λοιπόν, επί το ελληνικότερον. Τελικά η ονομασία αυτή καθιερώθηκε και ήταν σε χρήση σχεδόν σε όλα τα επίσημα ελληνικά έγγραφα του δεύτερου μισού του 19ου αι. Τότε η ανάπτυξη των Βουρλών ήταν αξιοσημείωτη. Το λιμάνι βοήθησε σημαντικά. Η εμπορική δραστηριότητα της Σκάλας έφερε την ανάπτυξη και μαζί με αυτή αρκετό κόσμο, τόσο μουσουλμάνους όσο και ορθοδόξους. Έτσι σταδιακά τα Βουρλά ή Βρύουλλα αναβαθμίστηκαν σημαντικά. Μια εξαιρετική και σπουδαία πόλη στα περικόρα της Σμύρνης.

Το Σιβρισάρι

Είναι η μοναδική κωμόπολη της νοτιοανατολικής Ερυθραίας και απέχει 45 χλμ. από τη Σμύρνη και 15 χλμ. από τα Βουρλά. Είναι χτισμένο 4 χλμ. μακριά από τη θάλασσα της Σάμου, στην αγροτική περιοχή της αρχαίας ιωνικής αποικίας Τέω, της πατρίδας του μεγάλου λυρικού ποιητή της αρχαιότητας Ανακρέοντος. Διοικητικά ανήκε ως το 1922 στο σαντζάκι της Σμύρνης και ήταν έδρα ομώνυμου καζά (υποδιοίκησης), στον οποίο υπάγονταν καμιά δεκαπενταριά μικρά χωριά με αμιγή τουρκικό πληθυσμό: Στο Σιβρισάρι κατοικούσαν περίπου 2.000 Έλληνες και 3.500 Τούρκοι. Η μητρική γλώσσα των Ελλήνων του Σιβρισαρίου ήταν η ελληνική. Τουρκικά ήξεραν μόνον όσοι Έλληνες είχαν δοσοληψίες με Τούρκους κι επαφές με τη διοίκηση. Με το διωγμό των Ελλήνων κατοίκων του, από το 1922 μέχρι και τη δεκαετία του 1980, η περιοχή έμοιαζε εντελώς εγκαταλελειμμένη, όπως θα ήταν και το 1402, μετά το πέρασμα των Μογγόλων του Ταμερλάνου, ή το 545 π. Χ. Στο μεγάλο πανηγύρι του Ταξιάρχη χοροστατούσε πάντοτε ο Μητροπολίτης Εφέσου, «Υπέρτιμος και Έξαρχος πάσης Ασίας», ενώ η τετραμελής Δημογεροντία Σιβρισαρίου έσπευδε να τον περιποιηθεί όσο γίνεται καλύτερα, μια και ήταν μεγάλη τιμή η παρουσία του στο χωριό τους.

Το Σιβρισάρι

Συμπεραίνει, λοιπόν, κάποιος με βάση τα παραπάνω δεδομένα ότι ο προσφυγικός κόσμος που εγκαταστάθηκε στην Καισαριανή ήταν ομοιογενής, αναφορικά με το τόπο προέλευσης, εγκάρδιος και φιλόξενος, στο χαρακτήρα, ανεξάρτητος και ελεύθερος και, τέλος, σφυρηλατημένος στην έννοια της μικρής, συλλογικής κοινωνίας. Ο κόσμος αυτός, άμεσα δεμένος με τη γη στον επαγγελματικό τομέα,

αντιμετώπισε μεγάλες δυσκολίες προσαρμογής κατά την αστική αποκατάστασή του και σε μεγάλο βαθμό προλεταριοποιήθηκε. Τέλος, ο προσφυγικός αυτός κόσμος που εγκαταστάθηκε στην Καισαριανή, ήδη προοδευτικός και αντιβασιλικός, πίστεψε σε μια καλύτερη κοινωνία, αγωνίστηκε για την αλλαγή της, συμμετείχε στους αγώνες του ελληνισμού και έγραψε τη μικρή ή μεγάλη ιστορία της συνοικίας του.

Το σχέδιο για την Καισαριανή, αλλά και για τις άλλες προσφυγούπολεις δεν ήταν τυχαίο. Ο προσφυγικός κόσμος εγκαταστάθηκε στις παρυφές της Αθήνας, στις παρυφές του κέντρου, και χρησιμοποιήθηκε ως φτηνή εργατική δύναμη. Οι κάτοικοι της Καισαριανής αρχίζουν έναν αγώνα επιβίωσης. Οι άνθρωποι αυτοί δεν ποιούνται την ανάγκη αρετή, όπως συχνά γίνεται αλλά εξηγείρονται ενάντια στη μοίρα τους. Ο τιτάνιος αγώνας τους συνδέθηκε με τα ιστορικά γεγονότα του τόπου, δημιούργησε συνειδήσεις, ιδεολογίες και, τελικά, επίδρασε στην ταυτότητα, στη φυσιογνωμία της πόλης. Ο προσφυγικός κόσμος που εγκαταστάθηκε στην Καισαριανή ήταν ομοιογενής, αναφορικά με το τόπο προέλευσης, σφυρηλατημένος στην έννοια της μικρής, συλλογικής κοινωνίας.

Στην αρχική εγκατάσταση τοποθετήθηκαν ελάχιστες σκηνές –τσαντίρια, αλλά στη συνέχεια προστέθηκαν και άλλοι και έτσι, ολοένα ο πρόχειρος καταυλισμός διευρυνόταν. Αργότερα, προστέθηκαν και κάποιες οικογένειες από του Κλωναρίδη, οι οποίες είχαν καταυλιστεί στον περίβολο του εργοστασίου του FIX στα Πατήσια, οι οποίοι αναζητούσαν συγγενείς, φίλους και γείτονες χωριανούς. Έτσι, ο «συνοικισμός» διαρκώς μεγάλωνε και έλαβε και προσωρινή ονομασία «συνοικισμός Συγγρού» από το παρακείμενο νοσοκομείο. Μετά, όμως, την επέκτασή του προς τις όχθες του Ηριδανού, έλαβε το οριστικό όνομα «Καισαριανή». Η Καισαριανή είναι μία από τις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας. Βρίσκεται 3 χλμ. ανατολικά του κέντρου των Αθηνών, σε 130 μ. υψόμετρο, στις ΒΔ πλαγιές του Υμηττού. Συνορεύει βόρεια με τους δήμους Ζωγράφου και Αθηναίων, ανατολικά με τον Υμηττό, νότια με το δήμο Βύρωνος και Αθηναίων (Παγκράτι) και δυτικά πάλι με το δήμο Αθηναίων. Η συνολική έκταση του δήμου Καισαριανής, σήμερα, είναι 8.500 περίπου στρέμματα, από τα οποία τα 7.500 είναι ορεινή περιοχή και πράσινο και τα 1.000 κατοικημένοι και κοινόχρηστοι χώροι. Η πραγματική κατοικήσιμη έκταση είναι περίπου 780 στρέμματα. Η Καισαριανή έχει σχήμα τριγωνικό και καλή ρυμοτομία, με βάση την κεντρική λεωφόρο και τις άλλες οριζόντιες και κάθετες οδούς προς αυτή.

Στο πολιτικό επίπεδο οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, ήταν ακόμα βενιζελικοί με επι-

φυλάξεις και κρατήματα. Ήταν πάντα αντιβασιλικοί. Το κύκνειο άσμα της υποστήριξης του Βενιζέλου ήταν οι εκλογές του 1928. Γρήγορα ο προσφυγικός ελληνισμός θα άλλαζε πολιτικό στρατόπεδο. Η μεταστροφή αυτή φάνηκε στις επόμενες εκλογές, το 1933, όπου οι προσφυγικές συνοικίες της Αττικής έδωσαν πρωτόγνωρα υψηλά ποσοστά για την εποχή στο ΚΚΕ, που ξεπερνούσαν το διψήφιο νούμερο!!! Μεταξύ των συνοικιών αυτών και η Καισαριανή. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες κατάλαβαν ποιοι ήταν οι φίλοι και ποιοι ήρθαν ντυμένοι σαν φίλοι. Και τότε το καθεστώς θορυβήθηκε. Και άρχισαν τα όργανα: τα ιδιώνυμα, οι φυλακίσεις, λίγο αργότερα οι εξορίες, οι Μανιαδάκηδες, ο Άη Στράτης και η Ακροναυπλία και ο κατασκευασμένος κομμουνιστικός κίνδυνος.

Οι κατοικίες δίπλα στο ρέμα (Ντερές)

Η προσωρινή εγκατάσταση γίνεται μόνιμη

Οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας, όπως προαναφέρθηκε, όταν έφθασαν στην Αθήνα και τον Πειραιά, προσπάθησαν να στεγαστούν πρόχειρα, όπου μπορούσαν, κατασκευάζοντας παράγκες, στήνοντας αντίσκηνα και μετακινούμενοι από το ένα μέρος στο άλλο. Έτσι, και οι πρόσφυγες που έφθασαν στην Καισαριανή τοποθετήθηκαν πρόχειρα σε σκηνές στην περιοχή του Νοσοκομείου Συγγρού. Το πρόχειρο και το προσωρινό με την πάροδο του χρόνου μετατρέπονταν σε οριστικό, μόνιμο. Τα προβλήματα, όμως, που αντιμετώπιζαν ήταν τεράστια, καθώς η περιοχή ήταν τότε εκτός σχεδίου πόλης και, συνεπώς, η υποδομή ήταν ανύπαρκτη. Την έλλειψη ύδρευσης, αποχέτευσης, φωτισμού και άλλων στοιχειωδών ερχόταν να συμπληρώσει το ρέμα του Ηριδανού (ο γνωστός Ντερές), το οποίο με τις πλημμύρες και τις ακαθαρσίες που συγκέντρωνε επιβάρυνε τραγικά τις συνθήκες υγιεινής του συνοικισμού.

Η αντίληψη της προσωρινότητας της εγκατάστασης, όμως, που βαθμιαία απομακρυνόταν από τους πρόσφυγες, κυριαρχούσε στο κράτος. Έτσι, η μέριμνα του κράτους ήταν πλημμελής, ενώ η αντίληψη της προσωρινότητας αναιρούσε κάθε σκέψη για κατασκευή έργων υποδομής, τα οποία θα αποτελούσαν την ελάχιστη εγγύηση για δημιουργία ανθρώπινου οικισμού. Αρκετούς μήνες μετά την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων ξεκίνησαν κάποιες οργανωμένες προσπάθειες από το κράτος.

Στις 3 Νοεμβρίου 1922 ιδρύθηκε από το κράτος το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), το οποίο ήταν Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και είχε αυξημένες αρμοδιότητες. Σκοπός του ήταν να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το προσφυγικό πρόβλημα, παρακάμπτοντας τα εμπόδια της δημόσιας γραφειοκρατίας και των κυβερνητικών κέντρων λήψης απόφασης. Ενθαρρυντικό και ελπιδοφόρο στοιχείο του οργανισμού αυτού ήταν το γεγονός ότι στο διοικητικό του συμβούλιο προβλεπόταν και η εκπροσώπηση του προσφυγικού κόσμου.

Πρώτη οικιστική φάση στην Καισαριανή

Στα σχέδια του Τ.Π.Π. περιλήφθηκαν τέσσερις περιοχές της Αττικής ως μόνιμοι τόποι εγκατάστασης προσφύγων, η Καισαριανή, ο Βύρωνας, η Ν. Ιωνία και η Κοκκινιά. Το επίσημο σκεπτικό της επιλογής ήταν ότι οι περιοχές αυτές βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από τις πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά. Το «ανεπίσημο» σκεπτικό της χωροθέτησης είχε να κάνει με τους πολιτι-

κούς και οικονομικούς λόγους που προαναφέρθηκαν. Ενισχυτικό, επίσης, στοιχείο της επιλογής ήταν ότι οι περιοχές αυτές ήταν συνδεδεμένες με το δίκτυο ύδρευσης των πόλεων. Αναφορικά, όμως, με την Καισαριανή, η ποσότητα του νερού αποδείχτηκε εξαιρετικά ανεπαρκής για την ικανοποίηση των αναγκών των πληθυσμού και έτσι, αυτός κάλυπτε τις ανάγκες του με βυτία του δήμου Αθηναίων.

Με την επιλογή αυτή της Καισαριανής από το Τ.Π.Π. αρχίζει η πρώτη οικιστική φάση στην πόλη που φθάνει μέχρι το 1935. Συγκεκριμένα το Μάιο του 1923, σύμφωνα με το σχεδιασμό του Τ.Π.Π. ξεκίνησαν οι εργασίες στην Καισαριανή, οι οποίες περιλάμβαναν την κατασκευή 500 ξύλινων παραπηγμάτων και 1.000 πλινθόκτιστων δωματίων. Οι κατασκευές αυτές άρχιζαν από την ανατολική πλευρά της Φαρμακαποθήκης προς τη λεωφόρο Υμηττού και κατέληγαν στη σημερινή λεωφόρο Εθνικής Αντίστασης, στο ύψος περίπου, των σχολείων του Βενιζέλου και δίπλα στο ρέμα του Ηριδανού, προς την περιοχή της σημερινής Πανεπιστημιούπολης.

Η κατασκευή αυτή ήταν προσαρμοσμένη σ' αυτή των τετραγώνων, σε ισομεγέθη τετράγωνα, τα οποία καλύπτονταν από τα πλινθόκτιστα, εκτός από ένα σχήμα "Η" ελεύθερης περιοχής. Συγκεκριμένα, κάθε 10 ή 12 σπίτια αποτελούσαν ένα τετράγωνο. Στο κέντρο κάθε τετραγώνου, που ήταν ένα είδος αύλειου χώρου, βρίσκονταν οι κοινές τουαλέτες, κατασκευασμένες από ένα κομμάτι ξύλου, τρυπημένο στη μέση, ακουμπισμένο στο έδαφος, πάνω από έναν υποτυπώδη βόθρο που έτρεχε στο δρόμο, όταν έβρεχε και πλημμύριζε η περιοχή. Η Δέσποινα Φωτεινού περιγράφει το τετράγωνο 32: «Από 4 μεγάλα σοκάκια μπαίνεις στο τετράγωνο. Τα σπίτια πλίνθινα, ένα δωμάτιο δηλαδή για πέντε – έξι άτομα, κόπος και ιδρώτας για να χτιστούν, με τα χέρια τους τα χτίσανε. Από τη Μικρασία όλοι, Βουρλά, Σιβρισάρι, Κουκλουτζά, Σμύρνη. Πλίνθινα δωμάτια, το ένα δίπλα στο άλλο, κεραμίδια που το χειμώνα τρέχουν. Στην άκρη του τετραγώνου η βρύση, κάθε πρωί το ίδιο τροπάρι, οι τενεκέδες, ο ένας πίσω από τον άλλο περιμένουν να γεμίσουν για τη λάτρα της φαμίλιας. Στη μέση του τετραγώνου ήτανε οι κοινόχρηστοι καμπινέδες. Τέσσερις καμπινέδες για διακόσιους και παραπάνω νοματαίους. Ένα χαντάκι διέσχιζε το τετράγωνο. Μια φορά στις τόσες το ασβέστωναν... Τα τετράγωνα αυτά ήταν η βρεφική ηλικία της σύγχρονης κατοικημένης Καισαριανής, όπου έμεναν ολόκληρες οικογένειες, δίπλα – δίπλα με τους συγγενείς τους, ώστε να αυξάνεται η αίσθηση ασφάλειας και σιγουριάς».

Οι συνθήκες κατοικίας, συνεπώς, ήταν πολύ κακές και οι ταλαιπωρίες των ανθρώπων ανείπωτες. Η προχειρότητα που αντιμετώπιζε η πολιτεία τους πρόσφυγες ήταν παντού εμφανής. Προσπαθούσαν να τους εναποθέσουν κάπου για να ξεμπλέξουν μαζί τους και όχι για να απαλύνουν τις μαύρες μέρες του θρήνου και του μαρτυρίου τους. Η εντύπωση αυτή είναι διάχυτη σε όλες τις αφηγήσεις για τις πρώτες αυτές κατασκευές, τα ξύλινα παραπήγματα και τα πλινθόκτιστα. Ο Πάννης Κουβάς γράφει:

Συνθήκες κατοικίας

«Τα πισσόχαρτα (βασικά υλικά για την κατασκευή των ξύλινων παραπηγμάτων ήταν τα σανίδια και το πισσόχαρτο) σκίζανε με το παραμικρό αεράκι. Οι σουβάδες πέφταν και οι χαραμάδες χάσκανε. Πάλι καλά. Αφού τους μάθανε να λένε μονάχα “δόξα τω Θεώ” και τους αφήσανε στο έλεός του».

Η χρηματοδότηση των κατασκευών

Ο προϋπολογισμός και το τελικό κόστος κατασκευής των κατοικιών, που έγιναν στην Καισαριανή, δεν είχε σταθερά μεγέθη για όλες, εξαιτίας, αφενός, της διαφορετικής ποιότητας των κατασκευών και, αφετέρου, κάποιων διαφορετικών κοστολογήσεων για αυξημένο εργολαβικό κέρδος. Έτσι, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο, όπου κάποιες κατοικίες κόστιζαν διπλάσια ή, ακόμα, και τριπλάσια από κάποιες άλλες. Πάντως, το γεγονός ήταν ότι η ποιότητα των κατασκευών της Ε.Α.Π. ήταν αναντίρρητα ανώτερη από τις προγενέστερες του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων.

Η χρηματοδότηση των κατασκευών προερχόταν από το κράτος, ενώ την όλη εποπτεία των έργων, από την ανάθεση σε εργολάβους μέχρι την παραλαβή, την είχε η Ε.Α.Π. Η κατασκευή κατοικιών ήταν για τους εργολάβους μια εξαιρετικά κερδοφόρα επιχείρηση, καθώς άφηνε και μεγάλα μη αναμενόμενα κέρδη. Η χρησιμοποίηση των ίδιων των προσφύγων ως φτηνή εργατική δύναμη αποτελούσε μη αναμενόμενο κέρδος, καθώς αυτοί δούλευαν στα πλινθόκτιστα από το πρωί, μόλις έβγαινε ο ήλιος, ως που βασίλευε για 10 και 20 δρχ. μεροκάματο. Επίσης, οι εργολάβοι άφηναν τις κατοικίες ανολοκλήρωτες, χωρίς πόρτες και παράθυρα και αναγκάζονταν οι πρόσφυγες να καλύπτουν τα ανοίγματα με ότι έβρισκαν. Η κερδοσκοπία αυτή των εργολάβων καθώς και η πλημμελής παραλαβή των κατοικιών από τον εποπτεύοντα οργανισμό προκαλούσε μεγάλες δυσχέρειες στη στοιχειώδη ανθρώπινη διαμονή των προσφύγων.

Σύμφωνα με μαρτυρίες ανθρώπων που ζούσαν την εποχή των αποζημιώσεων γύρω στο 1926 ο διακανονισμός γινόταν ως εξής: Μετά από εκτίμηση της περιουσίας που άφησαν πίσω οι τους οί Έλληνες πρόσφυγες δόθηκε το 25% σε μετρητά και το υπόλοιπο σε ομολογίες του Δημοσίου, οι οποίες όμως μετά από λίγους μήνες έχασαν την αξία τους κι έτσι οι πρόσφυγες έμειναν με άχρηστα ομόλογα στα χέρια.

Προσωπική εργασία προσφύγων

Εφημερίδα Πολιτεία 25-1-1929

Η παραχώρηση των κατοικιών

Η διαδικασία παραχώρησης των κατοικιών αυτών στους πρόσφυγες γινόταν με διάφορους τρόπους. Κυρίως, όμως, με την μεταβίβαση οικημάτων ή διαμερισμάτων που ανέγειρε το Δημόσιο μέσω παραχωρητηρίων με τίτλους αγοραπωλησίας ή με την παραχώρηση οικοπέδου με σκοπό την αυτοστέγαση υπό όρους. Αρχικά το Υπουργείο Πρόνοιας, που ήταν ο αρμόδιος φορέας, πρόκρινε τη δωρεάν στέγαση των προσφύγων ενώ, στη συνέχεια, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων προχώρησε στην είσπραξη ενός συμβολικού ενοικίου. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως

Προσφύγων (Ε.Α.Π.) από τον Απρίλιο του 1924 εγκαίνιασε ένα σύστημα εκμίσθωσης των κατοικιών, ενώ λίγο αργότερα, από τον Ιούλιο του 1925 εγκαίνιασε και το σύστημα πώλησης των κατοικιών. Η προβληματική οικιστική εγκατάσταση και το καθεστώς κυριότητας των σπιτιών στάθηκε αφορμή για πολυετείς συγκρούσεις των Καισαριανιωτών με το κράτος.

Τα δεδομένα άλλαξαν το καλοκαίρι του 1925, όταν η Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) απόκτησε την κυριότητα του Ταμείου και ανάγκασε τους πρόσφυγες να καταβάλουν υποχρεωτικά ενοίκιο ή να αγοράσουν τα οικήματα στα οποία διέμεναν. Η απόφαση συνάντησε την οργισμένη αντίδραση του προσφυγικού κόσμου. Προσφυγικοί σύλλογοι της Αθήνας, κυρίως στη Νέα Ιωνία, τον Βύρωνα και την Καισαριανή, πήραν απόφαση να καταλάβουν βίαια τα οικήματα με αποτέλεσμα τον Ιούλιο του 1925 να ξεσπάσουν βίαιες συγκρούσεις στο συνοικισμό. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι Καισαριανιώτες θα εκφράζουν πολύ συχνά διαμαρτυρίες για την κατάσταση στην οποία ζούσαν, με πολύ πιο έντονο τρόπο από τους υπόλοιπους πρόσφυγες. Οι ελλείψεις, επίσης, ήταν δραματικές και τα έργα προχωρούσαν με τόσο αργούς ρυθμούς που οι κάτοικοι αναγκάζονταν να «παρανομούν», προκειμένου να στεγάσουν τις οικογένειές τους. Το παρακάτω απόσπασμα από το ημερολόγιο του Παναγιώτη Σταμπούλου είναι χαρακτηριστικό: «Οι πρόσφυγες σκηνίτες του Καταυλισμού Συγγρού, το Πάσχα του 1924, διέρρηξαν μια αποθήκη του υγειονομικού υλικού του Στρατού και τη μετέτρεψαν σε εκκλησία και την Μεγάλη Παρασκευή λειτούργησαν εν ονόματι του Αγίου Νικολάου με πρώτον Ιερέα τον Παπαμιχάλη. Ο Σταμπούλος συνελήφθη ως πρωταίτιος για την διάρρηξη και φυλακίσθη».

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η Καισαριανή αριθμεί 16.000 περίπου κατοίκους. Παρά τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης (προβλήματα ύδρευσης, αποχετευτικού συστήματος, φωτισμού, οδικού δικτύου και άλλα) όχι μόνο καταφέρνουν να οργανώσουν την ζωή τους στον καινούργιο τόπο αλλά μεταφέροντας και μεταδίδοντας ήθη, έθιμα και τις γνώσεις τους, διαμορφώνουν τον πνευματικό και πολιτιστικό χαρακτήρα της Καισαριανής.

Συνθήκες διαβίωσης στην Καισαριανή

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Καισαριανή, όπως αναφέρθηκε παρακολούθησε λιγότερο ή περισσότερο την εν γένει εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Τα χαρακτηριστικά της στενότητας του χώρου, των κακών συνθηκών διαβίωσης, των άθλιων κατασκευών, του πλημμελούς ενδιαφέροντος της πολιτείας, του αισθήματος της εγκατάλειψης και άλλων πολλών εμφανίζονταν στην Καισαριανή αλλά και στους άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η μοναδική, ίσως παρηγοριά των κατοίκων της Καισαριανής αλλά και το κίνητρό τους να παραμείνουν στην Καισαριανή ήταν ο καθαρός αέρας και το πλούσιο φυσικό περιβάλλον. Η απόφασή τους να παραμείνουν στην περιοχή, να επιβιώσουν και να προοδεύσουν, συνοδεύθηκε από την πίστη και αισιοδοξία τους που τους τροφοδοτούσε δύναμη για έναν μακροχρόνιο και επίπονο αγώνα. Τα προβλήματα ύδρευσης, αποχετευτικού συστήματος, φωτισμού και οδικού δικτύου, που υπήρχαν στην πρωτεύουσα, ταλαιπωρούσαν σε πολλαπλάσιο βαθμό τους κατοίκους του προσφυγικού συνοικισμού, καθώς, πέραν των άλλων, η περιοχή ήταν τότε εκτός σχεδίου πόλης.

Εφημερίδα “ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ” 14-9-1929

Άρθρο στην εφημερίδα “ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ”

Χαρακτηριστικό της κατάστασης που επικρατούσε στο συνοικισμό ήταν ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα “Ακρόπολις” στις 14 Σεπτεμβρίου 1929. Η εφημερίδα αυτή με αφορμή την επίσκεψη του δημάρχου Αθηναίων Σπ. Μερκούρη στο συνοικισμό, έγραφε: “Ο Δήμαρχος διεπίστωσε δε ότι η κατάσταση, υπό την οποίαν διαβιούν οι κάτοικοι τούτου του οικισμού, είναι αυτόχρημα τραγική. Το νερό, το οποίο διανέμεται εις τους κατοίκους, ανήρχετο μέχρι προ ολίγου καιρού εις 10 μόνο κυβικά μέτρα, τελευταίως δε ήρχισεν και αυτό να καταλίσκεται από τους εργολάβους, οι οποίοι κτίζουν νέας οικοδομάς. Τραγικώτερον, όμως, παρουσιάζεται το ζήτημα των αποχωρητηρίων του συνοικισμού, τα οποία είναι ξύλινες παράγκες με ξύλινα πατώματα, κάτωθι των οποίων υπάρχουν ανοικτοί βόθροι. Αι εστίαι αυτάι ακαθαρσίας όχι μόνον μολύνουν με τις αναθυμιάσεις των ολόκληρον τον συνοικισμόν, αλλά και αποτελούν παγίδας δια τους εισερχομένους εντός αυτών, λόγω του σαθρού των πατωμάτων. Τα περισσεύματα δε των

Εφημερίδα "ΠΑΤΡΙΣ"

βόθρων, μη έχοντα άλλοθεν διέξοδον εκχύνονται εις τας οδούς". Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα, ο δήμαρχος αγανάκτησε από την άθλια και απαράδεκτη αυτή εικόνα και υποσχέθηκε στους κατοίκους ότι θα λάβει άμεσα μέτρα.

Η υπόσχεση, όμως, αυτή, παρά το γεγονός του επείγοντος, δεν πραγματοποιήθηκε. Πέντε χρόνια αργότερα από την παραπάνω δημοσίευση και την υπόσχεση του δημάρχου Αθηναίων, η εικόνα δεν έχει μεταβληθεί. Αυτό επιβεβαιώνεται και από δημοσίευμα της εφημερίδας "Πατρίς" στις 26 Σεπτεμβρίου 1934. Η εφημερίδα έγραφε: "Η Καισαριανή έχει ουσιώδεις ελλείψεις. δρόμοι απελπιστικοί, φωτισμός μηδέν, ύδρευσις πρωτόγονη και ατελέστατη, υπόνομοι δεν υπάρχουν".

Υδρευση του συνοικισμού

Το δίκτυο της Καισαριανής ήταν συνδεδεμένο με αυτό της πρωτεύουσας. Η ποσότητα όμως του νερού ήταν ανεπαρκής και μάλιστα για τους πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν άφθονο νερό στις πατρίδες τους και είχαν διαμορφώσει αντίστοιχες συνήθειες υγιεινής. Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους οι Καισαριανιώτες έπαιρναν νερό από το λεγόμενο βρυσάκι. Ήταν μια βρύση επί της σημερινής οδού Φορμίωνος, στο ύψος του ξενοδοχείου "Κάραβελ", από όπου μεταφέρανε το νερό με τα δοχεία. Η ονομασία της περιοχής πήρε το όνομα από το "Βρυσάκι". Επίσης, στην περιοχή πίσω από το ξενοδοχείο Χίλτον, είχαν τοποθετήσει μια τρύπα η οποία έστελνε νερό σ' ένα ντεπόζιτο που βρισκόταν στην οδό "Δύο αδέρφια" (Μ. Καραολή) του συνοικισμού. Αργότερα, όταν ο συνοικισμός άρχισε να επεκτείνεται τοποθετήθηκαν βρύσες σε διάφορους δρόμους. Το νερό αυτό, όμως, δεν ήταν πόσιμο. Ο κόσμος για να προμηθευτεί νερό από τις βρύσες αυτές, έπρεπε να σταθεί στην ουρά και σε συγκεκριμένη ώρα, καθώς ο κλειδοκράτορας νερούλας που άνοιγε και κλείδωνε τις βρύσες ήταν εκεί για κάποιο καθορισμένο χρονικό διάστημα.

Έτσι, η ύδρευση του συνοικισμού με πόσιμο νερό γινόταν, κυρίως, με βυτία του Δήμου και τις ελλείψεις συμπλήρωναν οι υδροπώλες οι οποίοι εμπορεύονταν το νερό. Η αξία του δοχείου εκτιμάτο από ένα πενήνταράκι ως μια δραχμή. Σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, ο προσφυγικός κόσμος αδυνατούσε να πληρώσει το νερό και γι' αυτό κατέφευγε σε λύσεις που εγκυμονούσαν κινδύνους για την υγεία του. Αρκετοί άνοιγαν λάκκους στο ρέμα για να μαζέψουν με το τενεκεδάκι λίγο νερό. Η κακή αυτή κατάσταση υδροδότησης της Καισαριανής παρέμεινε αναλλοίωτη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες, παραστάσεις και πιέσεις των Καισαριανιωτών προς τις αρμόδιες αρχές. Στις 21 Αυγούστου 1927 η εφημερίδα "Προσφυγικός Κόσμος" έγραφε σχετικά: "Από πολλού ετοποθετήθησαν σωλίνες στο

συννοικισμό Καισαριανής δια την ύδρευσίν του. Έκτοτε, όμως, εγκαταλείφθη πάσα εργασία. Αλλά είναι γνωστόν ότι μόνο με σωλήνες δεν είναι δυνατόν να ξεδιψάσουν οι κάτοικοι”. Φαίνεται λοιπόν ότι είχαν προβλεφθεί κάποιες εργασίες για να ξεδιψάσουν οι Καισαριανιώτες, αλλά αυτές προχωρούσαν απελπιστικά αργά ή παρέμεναν ακίνητες. Στο τέλος της δεκαετίας, το 1929-1930, τοποθετήθηκαν κάποιες βρύσες στα σπίτια.

Το πρόβλημα ύδρευσης του συννοικισμού της Καισαριανής συνέχισε να υφίσταται και κατά τη δεκαετία του 1940. Η μοναδική βελτίωση που αναφέρεται είναι η κατασκευή ενός υποτυπώδους δικτύου ύδρευσης που ως αποτέλεσμα είχε να καταργηθούν οι περισσότερες βρύσες στις γωνιές των τετραγώνων, καθώς και η μεταφορά ύδατος από το βρύσάκι και τους νερούλαδες. Το πρόβλημα ύδρευσης σύμφωνα με τα πρακτικά του Δ.Σ. Καισαριανής, αντιμετωπίστηκε αποτελεσματικά από το 1947 και ύστερα με τη δημιουργία νέου δικτύου. Μάλιστα, στα εγκαίνια του έργου δόθηκε πανηγυρικός χαρακτήρας, καθώς επρόκειτο για το έργο που οι Καισαριανιώτες επιζητούσαν επί 25 χρόνια. Το νέο δίκτυο κόστισε 500 εκατ. δρχ. και το ενίσχυσαν το Υπουργείο Υγιεινής και ο Οργανισμός Υγείας των Ηνωμένων Εθνών.

Στάση Βρυσάκι σήμερα

Βρύσες

Παράγκες στην Καισαριανή

Φωτισμός του συννοικισμού, Εφημερίδα “ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ” 31-7- 1927

Στο συννοικισμό Καισαριανής κατετέθη ο θεμέλιος λίθος του εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος που ανήκε στον Ιωάννη Δημητριάδη. Στην κατάθεση λίθου παρίσταντο πλην άλλων οι μηχανικοί του έργου και το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου Καισαριανής. “Στην ίδια εφημερίδα, ένα χρόνο αργότερα, στις 29 Ιανουαρίου 1928 δημοσιεύεται άρθρο, το οποίο αναφέρει, ότι με απόφαση του Υπουργού της Συγκοινωνίας” χορηγήθηκε απλή άδεια ηλεκτρικής εγκατάστασης παραγωγής και διανομής ρεύματος εκ του συννοικισμού Καισαριανής”. Οι παραπάνω ενέργειες φαίνεται, ότι δεν

Λεωφορείο Ακαδημία-Καισαριανή

Ο Συνοικισμός στο ρέμα

ήταν αποτελεσματικές, καθώς στην πρώτη συνεδρίαση του Δ.Σ. Καισαριανής, το 1934, τέθηκε το θέμα του ηλεκτροφωτισμού. Εγκρίθηκε μάλιστα η κατασκευή δικτύου δημοτικού φωτισμού, προϋπολογισμού 900.000 δρχ. με δάνειο. Στην ίδια συνεδρίαση αποφασίστηκε να υπογραφεί συμφωνία ανάμεσα στο Δήμο και την Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών-Πειραιώς, που προέβλεπε την ηλεκτροφώτιση της κεντρικής λεωφόρου με τιμή ανά κιλοβατώρα 4,5 δρχ., ενώ για τα δημοτικά καταστήματα η τιμή ορίστηκε στις 9,20 δρχ. κ β ω.

Δρόμοι-Συγκοινωνία

Χαρακτηριστικό της άθλιας κατάστασης που επικρατούσε στην Καισαριανή είναι ένα άρθρο της εφημερίδας “Προσφυγικός Κόσμος” που δημοσιεύθηκε στις 30 Οκτωβρίου

1927 και έγραφε: “Με την παραμικρή βροχή η Λεωφόρος Υμηττού, από του τέρματος του Τραμ 12 μέχρι του συνοικισμού Καισαριανής, γίνεται τελείως αδιάβατος”. Στις 4 Δεκεμβρίου 1927, η ίδια εφημερίδα έγραφε: “οι δρόμοι Ευτυχίδου, Χρεμωνίδου και η κατ’ ευφημισμόν Λεωφόρος Υμηττού γίνονται αδιάβατοι, όταν βρέχει, γεμάτοι λάσπες, και λακκούβες. Επίσης, η είδηση ότι η τροchioδρομική γραμμή Παγκρατίου θα επεκταθεί μέχρι των συνοικισμών Βύρωνος και Καισαριανής, χαροποίησε τους ενδιαφερομένους και, κυρίως, τους Καισαριανιώτες που στερούνται ομολογουμένως”. Τέλος, ένα άλλο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας στις 26 Οκτωβρίου 1930 μας πληροφορεί ότι οι κάτοικοι Καισαριανής-Υμηττού διαμαρτυρήθηκαν στο Υπουργείο Συγκοινωνίας για την άθλια συγκοινωνία στους οικισμούς τους και ζήτησαν αυτοκίνητα από την “Πάουερ” για να εξυπηρετηθεί πληθυσμός 40.000 συνολικά ανθρώπων.

Η ποιότητα ζωής

Η πυκνότητα του συνοικισμού της Καισαριανής και η έλλειψη στοιχειώδους υποδομής αυτού λειτουργούσαν σε βάρος της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων ήταν κυριολεκτικά άθλιες και εγκυμονούσαν τεράστιους κινδύνους. Ιδιαίτερα, όμως, στην περιοχή των ξύλινων παραπηγμάτων προς το ρέμα

του Ηριδανού η κατάσταση ήταν απερίγραπτη. Οι ακαθαρσίες, τα σκουπίδια, τα ράκη ταπητουργίας παρουσίαζαν φρικτό θέαμα. Οι 640 οικογένειες (520 ελληνικές και 120 αρμένικες) που ζούσαν στην περιοχή αυτή ζούσαν σε πρωτόγονη κατάσταση. Την ίδια εικόνα παρουσίαζε και το επάνω μέρος του συνοικισμού προς την έξοδο του Υμηττού (Καρέα), καθώς υπήρχαν όγκοι σκουπιδιών. Εκτός από αυτά, οι άνθρωποι συγκατοικούσαν με ζώα. Οι κάτοικοι ήταν αγροτικής κυρίως προέλευσης, και διατηρούσαν ανάμεσά τους μεγάλα και μικρά ζώα. Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να επιβαρύνεται ακόμα περισσότερο η υγιεινή των κατοίκων.

ΠΙΚΠΑ

Η διάδοση ασθενειών

Η ανυπαρξία στοιχειώδους υγειονομικής υπηρεσίας σε συνδυασμό με τις προαναφερόμενες άθλιες συνθήκες διαβίωσης είχαν ως αποτέλεσμα την πυκνή εμφάνιση και διάδοση ασθενειών, όπως η φυματίωση, τα εντερικά, ο παράτυφος, η ελονοσία λόγω ρέματος, τα τραχώματα κ.α. Ειδικά η φυματίωση ήταν σε μεγάλη έξαρση στην Καισαριανή. Μάλιστα, η ελληνική “Αντιφθισική εταιρία” ζήτησε από το Δήμο να της παραχωρηθεί γήπεδο για να μεταφέρει από το τέρμα Αμπελοκήπων το αντιφυματικό της ιατρείο στην Καισαριανή, υποστηρίζοντας ότι: “Η μεγάλη επέκταση της φυματίωσης μεταξύ των κατοικούντων εν Καισαριανή και οι ανθυγιεινοί όροι της διαβίωσης των πλείστων κατοίκων αυτής, καθιστούν απολύτως επιτακτική την λειτουργίαν του αντιφυματικού ιατρείου”. Και πραγματικά ορίστηκε ένας χώρος στη διασταύρωση των οδών Ζεφύρου και Βρυούλων. Η συμφωνία αυτή έγινε για μια 25ετία.

Οι Υγειονομικές Υπηρεσίες

Οι κοινωνικές υπηρεσίες στο συνοικισμό ήταν ανύπαρκτες. Η υγειονομική περίθαλψη αρχικά γινόταν από ένα ιατρείο του Ερυθρού Σταυρού που δημιουργήθηκε από την Ε.Α.Π., το οποίο παρείχε μια σχετική βοήθεια στους κατοίκους. Αργότερα, όμως, και αυτό για λόγους οικονομικούς έκλεισε. Στο συνοικισμό παρέμεινε μια νοσοκόμα του Ερυθρού Σταυρού, η οποία, όπως είναι φυσικό, παρείχε ελάχιστη βοήθεια ή μάλλον κάποιες πρώτες βοήθειες. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 εγκαταστάθηκαν 2-3 γιατροί στην Καισαριανή, οι οποίοι προσέφεραν ογκώδες έργο.

Το 1929-30 ιδρύθηκε το ΠΙΚΠΑ, ενώ το συνοικισμό εξυπηρετούσε και το Πολυϊατρείο στον Προφήτη Ηλία του Παγκρατίου. Επίσης, το 1932 υπήρχαν τέσσερα

φαρμακεία. Δύο μαμές εξυπηρετούσαν τις εγκύους, ενώ το σκηνικό ολοκλήρωναν οι πρακτικοί-ές γιατροί. Από το 1934 και ύστερα λειτουργούσε λαϊκό ιατρείο στο γυμναστήριο με αρωγό το Δήμο Καισαριανής. Τέλος, την ίδια εποχή παραχωρήθηκε στο Δήμο και ένα δεύτερο λαϊκό ιατρείο από το φιλανθρωπικό σωματείο “Κυανούς Σταυρός” με σκοπό να ιδρυθεί υγειονομικός σταθμός, όπου θα γίνονταν δεκτοί δωρεάν ασθενείς, άποροι και παλαιοί πολεμιστές, ενώ για τους υπόλοιπους πολίτες θα οριζόνταν ελάχιστη αμοιβή. Ο υγειονομικός αυτός σταθμός φιλοξένησε πολλούς ανθρώπους και προσέφερε αρκετές υπηρεσίες.

Παρά, όμως, τις επιμέρους βελτιώσεις οι συνθήκες υγιεινής και περίθαλψης των κατοίκων παρέμεναν τραγικές. Η εγκατάλειψη φαινόταν σε κάθε βήμα, σε κάθε άνθρωπο. Η ουσιαστική βοήθεια προς τον πληθυσμό της Καισαριανής που θα ήταν, αρχικά η αραιώσή του και η δημιουργία υποδομής και προϋποθέσεων για ανθρωπινότερους όρους ζωής δεν ερχόταν και η κατάσταση συνεχώς χειροτέρευε. Από την εγκατάσταση των προσφύγων συνέχιζε για πολλά χρόνια να υπάρχει η εικόνα της εξαθλίωσης και της εγκατάλειψης. Αντιπαλεύοντας τις συνθήκες αυτές, οι πρόσφυγες κατάφεραν να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν. Αρκετές φορές οι γυναίκες με πρακτικές γνώσεις και γιατροσόφια προσέφεραν υπηρεσίες ιατρικές και ήταν μόνες στον αγώνα τους για τις πρώτες βοήθειες. Μια συνήθεια που επιβίωσε για αρκετά χρόνια και έφθασε μέχρι τέλη της δεκαετίας του 1960.

Εκπαίδευση

Οι πρόσφυγες αξιώνουν από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής τους, σχολεία και δασκάλους για την μόρφωση των παιδιών τους και το 1929 κατασκευάζεται το «Σχολείο Βενιζέλου» με δωρεά της Έλενας Βενιζέλου. Ειδική μνηστική πρέπει να γίνει για το σχολείο που ιδρύθηκε στην Καισαριανή το 1937, και εξυπηρετούσε άτομα με ειδικές ανάγκες, καθώς είναι το πρώτο στο είδος του, που λειτούργησε στην Ελλάδα. Η ίδρυση και η λειτουργία του οφείλεται στην μεγάλη Ελληνίδα παιδαγωγό Ρόζα Ιμβριώτη.

Μεταφέρουν έθιμα και συνήθειες και τα προσαρτούν στην καθημερινότητά τους. Τις μουσικές, τους χορούς, τα τραγούδια τους, την νοικοκυροσύνη και αρχοντιά τους, (φτωχά σπιτάκια αλλά καθαρά και φροντισμένα), τα εδέσματά τους, κι από τις φωτιές του Κλήδονα μέχρι το νυφοπάζαρο τις Κυριακές στην λεωφόρο Υμηττού, κι από τις αυτοσχέδιες παραστάσεις που στήνανε τ’ αγόρια της γειτονιάς και παίζανε τον Καραγκιόζη μέχρι τα γλέντια στα πεζοδρόμια και στα τετράγωνα.

Μαζί τους έφεραν και τους Θεούς τους. Τοποθέτησαν εικονίσματα πάνω σε μικρά ραφάκια και δίπλα σε γυάλινο κουτί τα στέφανα του γάμου. Γίνονταν ολονυχτίες στα σπίτια για τα τάματά τους και κάθε βράδυ άναβαν το καντηλάκι τους. Το 1924 καταλαμβάνουν μια παλιά αποθήκη και την μετατρέπουν σε εκκλησία... ήταν ο Άη Νικόλας. Κάνουν την λειτουργία τους την Μ. Παρασκευή με ιερέα τον πρόσφυγα παπά Μιχάλη, συλλαμβάνονται και μετά από έντονες διαμαρτυρίες, αφήνονται ελεύθεροι. Σήμερα η εκκλησία του Αγίου Νικολάου είναι η Μητρόπολη Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού.

Αθλητικές δραστηριότητες

Το άθλημα που αναπτύχθηκε περισσότερο στη συνοικία ήταν το ποδόσφαιρο καθώς η περιοχή ήταν γεμάτη «αλάνες» και παιζόταν χωρίς οικονομική επιβάρυνση και ακολουθήσαν και άλλα αθλήματα. Ο πρώτος αθλητικός σύλλογος που ιδρύεται στην Καισαριανή, το 1927, από την Φιλανθρωπική Αμερικανική Οργάνωση Near-East Relief, και ο όμιλος με την ίδια επωνυμία Near-East με τμήματα ποδοσφαίρου, μπάσκετ και βόλεϊ. Το 1927 ιδρύεται το ποδοσφαιρικό σωματείο «Εθνικός» και το 1930 ο «Αστέρας», όπου αργότερα συγχωνεύονται σε ένα σωματείο με την επωνυμία «Εθνικός Αστέρας». Το 1927 δημιουργείται επίσης και το σωματείο «Ένωσις Καισαριανής». Το σωματείο «Μικρασιατικός» δημιουργείται το 1928 αλλά διαλύεται σύντομα. Το 1932 λειτουργεί το «Δημόσιο Πρότυπο Παιδικό Γυμναστήριο Καισαριανής» στον χώρο του Near-East.

Εργασία

Αρχικά αρκετοί κάτοικοι της Καισαριανής ασχολήθηκαν με οικοδομικές εργασίες, άλλοι με την κτηνοτροφία (στην πλευρά του ρέματος του Ηριδανού διατηρούν βουστάσια). Κάποιοι ήταν πηγαδάδες, παλιατζήδες, φορτοεκφορτωτές, πλανόδιοι, ραφτάδες, νερουλάδες, πασβάντηδες (θεσμός νυχτοφύλακα που έφεραν από τη πατρίδα τους) Αργότερα έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα μαγαζιά: καφενεία, παντοπωλεία, ραφεία, αργυροχοεία, σιδεράδικο, τσαγκαράδικο, φούρνοι, οπωροπωλείο και άλλα. Η βιοτεχνία και το μικρεμπόριο ανθίζουν στην συνοικία και στη συνέχεια εμφανίζονται βιομηχανικές-βιοτεχνικές μονάδες (ΕΛΒΙΠ και ΣΕΡΑΦΕΙΔΗ). Επίσης λειτουργούσαν δύο ταπητουργεία.

Γερμανική Κατοχή

Στην μικρή αυτή συνοικία εκτελούνται οι αγωνιστές τις λευτεριάς, γεγονός που όχι μόνο δεν κάμπει το ηθικό των κατοίκων της αλλά δυναμώνει και οργανώνει την αντίσταση τους. Άντρες γυναίκες και παιδιά οργανώνονται στις γραμμές του Ε.Α.Μ., Ε.Π.Ο.Ν., Ε.Λ.Α.Σ. και η Καισαριανή καταγράφεται στα βιβλία της ιστορίας ως η αντάρτισσα πόλη. Διαδηλώσεις, αιματηρές μάχες, εκτελέσεις, (Θυσιαστήριο της Λευτεριάς – Σκοπευτήριο) κατά την διάρκεια της Κατοχής, θα αποτελέσουν άλλη μια απόδειξη του αδούλωτου χαρακτήρα των Καισαριανιωτών που θα παραμείνει αναλλοίωτος τόσο στα χρόνια του Εμφυλίου όσο και στα μεταγενέστερα, των συλλήψεων και των εξοριών.

Η ηρωική Καισαριανή, που τα σημάδια του Αγώνα της παραμένουν στους τοίχους των σπιτιών της μέχρι σήμερα (σημάδια από ριπές στις προσφυγικές πολυκατοικίες) που ο Άρης Βελουχιώτης οργάνωσε την 1η σύσκεψη για το ξεκίνημα της Αντίστασης (μαζί του ήταν ο Καισαριανιώτης Μανώλης Τσάφος) που δούλευαν μέρα-νύχτα τυπογραφεία και πολύγραφοι, που τα «τάγματα ασφαλείας» συλλαμβάνουν πατριώτες, που

τα παιδιά της πεθαίνουν από την πείνα, σκοτώνονται, εκτελούνται και αγνοούνται, θα παραμείνει ορθή και υπερήφανη.

Φυσιογνωμικά στοιχεία

Η κοινωνικοπολιτική θέση, συνεπώς, των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Καισαριανή προκύπτει από τα γεγονότα μιας ιστορικής διαδρομής. Στην ιστορική αυτή διαδρομή ενυπάρχουν το δημοκρατικό φρόνημα των Μικρασιατών, το αντιβασιλικό μένος που οξύνθηκε από τους εγκληματικούς χειρισμούς στη Μικρασιατική τραγωδία και το φρόνημα που σφυρηλατήθηκε στις δύσκολες συνθήκες εγκατάστασης και ζωής των προσφύγων. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου η Καισαριανή δημιούργησε μια δομή διαφορετική απ' αυτή που της επεφύλαξε η άρχουσα τάξη. Οι πρόσφυγες της Καισαριανής, στην πλειονότητά τους εργάτες, διαμόρφωσαν μια λαϊκή κουλτούρα, που ήταν σαφώς απέναντι από την άρχουσα, την αστική. Το ριζοσπαστικό αυτό στοιχείο της φυσιογνωμίας της πόλης καταγράφεται από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, μεγαλουργεί στους εθνικούς και δημοκρατικούς αγώνες της δεκαετίας του 1940 και κορυφώνεται στους κοινωνικούς μεταπολεμικούς αγώνες της πόλης.

Συμπέρασμα

Έτσι, λοιπόν, η Ιστορία της Καισαριανής από τη γέννησή της, που είναι προϊόν ιστορικής συγκυρίας, τη χωροθέτησή της, που είναι αποτέλεσμα ιδεολογικών και οικονομικών επιλογών, την κοινωνικοπολιτική της ένταξη, που είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής και πολιτικής θέσης των κατοίκων της και την μακρόχρονη αγωνιστική πορεία της, γίνονται ολοένα και πιο δυσανάγνωστες τόσο στο ανθρώπινο περιβάλλον, όσο και στο κτισμένο περιβάλλον. Η αλλοίωση, συνεπώς, της φυσιογνωμίας της πόλης ή και η πλαστογράφηση της στους αδιάφορους και πονηρούς καιρούς, μας χτυπάει κόκκινο. Και, όμως, η Καισαριανή είναι μια συνοικία με ιστορία και η διαφύλαξή της μπορεί να είναι περισσότερο σημαντική από το όποιο εκσυγχρονιστικό έργο. Ας το προσέξουμε.

Σήμερα η Καισαριανή έχει μεγάλες πλέον πολυκατοικίες, με άνετα διαμερίσματα, που υψώθηκαν στη θέση των προσφυγικών. Έχουν μείνει λίγα, ελάχιστα κατοικούνται, κάποια είναι χαλάσματα, φαγωμένα από μέσα, η στέγη ετοιμόρροπη, αν δεν έχει πέσει εντελώς, και εκείνες οι εξώθυρες πάντα στη θέση τους, έστω ξεχαρβαλωμένες, με μεντεσέδες λυτούς και ξύλα ξεκοιλιασμένα. Αλλά εκεί, επιζούν σκιές, κι αν οι διαβάτες και τα αυτοκίνητα τις αγνοούν, στα παλιά σπίτια της Καισαριανής υπάρχει ακόμη μια κουλτούρα μόχθου, μια ζωή κερδισμένη. Κάποια από αυτά τα σπίτια στέκουν σαν βωμοί, εστίες μιας νοικοκυροσύνης που άνθησε με κόπο. Αυτός ο κόπος πότισε τη γη. Αυτή η Ιστορία και τα κομμάτια της, τα σπαράγματα ίσως, οφείλουμε να τα μεταλαμπαδεύσουμε στις νεότερες γενιές.

Από τη Βιθυνία στην Αττική: Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια στη Ραφήνα

Αντώνης Κλάσης

Αναπληρωτής Καθηγητής,

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων,

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η Τρίγλια πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή

Η Τρίγλια της Βιθυνίας βρίσκεται στην είσοδο του κόλπου της Κίου, στην Προποντίδα, σε απόσταση περίπου 12 χιλιομέτρων δυτικά από τα Μουδανιά. Για την προέλευση του ονόματος του οικισμού υπάρχουν δύο κύριες εκδοχές. Σύμφωνα με την πρώτη, προέρχεται από παραφθορά του ονόματος της αρχαίας ελληνικής πόλης Βρύλλειον, η οποία βρισκόταν στην ίδια περιοχή. Σύμφωνα με τη δεύτερη, αποτελεί δάνειο από το όνομα του μικρού ψαριού τριγλί (ένα είδος εξαιρετικά εύγευστου μπαρμουνιού, γνωστού και δημοφιλούς στους καλοφαγάδες ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια – είναι χαρακτηριστικό ότι το περιλάμβανε στα περίφημά γεύματά του ο Λούκουλλος), το οποίο αφθονούσε στις γειτονικές θάλασσες.

Αμφιθεατρικά χτισμένη ανάμεσα σε δύο μικρούς λόφους, πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή η Τρίγλια κατοικούνταν κατά συντριπτική πλειοψηφία από ελληνικό πληθυσμό. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Παντελεήμων Κοντογιάννης στο έργο του *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1921, οι κάτοικοι της Τρίγλιας ανέρχονταν σε περίπου 4.500, από τους οποίους κάπου το 90% ήταν Έλληνες και μόλις το 10% Τούρκοι (δηλαδή, σε απόλυτους αριθμούς περίπου 4.050 και 450 αντίστοιχα).¹ Σε περίπου 6.000 υπολόγιζαν τον ελληνικό πληθυσμό της στις αρχές του 20ού αιώνα τέσσερις κάτοικοί της (οι Νικόλαος Καμίνης, Απόστολος Κοκκαλάς, Βασίλειος Κολλυβίδης και Χρυσόστομος Καπάνδριος), οι οποίοι το φθινόπωρο του 1960 παραχώρησαν εκτενείς συνεντεύξεις σε ερευνητή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Όμως οι ίδιοι σημείωναν ότι, λόγω αφενός του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις ΗΠΑ που ξεκίνησε στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα αφετέρου των διωγμών που υπέστη το ελληνικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1922 οι Έλληνες κάτοικοι της Τρίγλιας δεν υπερέβαιναν τους 4.000. Ως προς τον τουρκικό πληθυσμό, ανέφεραν ότι ποτέ δεν ξεπέρασε τις 30 οικογένειες, οι οποίες διέμεναν συγκεντρωμένοι στη δική τους γειτονιά (τον Απάνω Μαχαλά).²

1. Παντελεήμων Μ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1921, σ. 224.

2. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης/Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών [στο εξής: ΑΠΠ/ΚΜΣ], φάκελος Β164, σ. 26-27.

Τον ίδιο αριθμό τουρκικών οικογενειών δίνει και ο Θανάσης Πιστικίδης στο βιβλίο του *Τρίγλια Βιθυνίας*.³ Ο Απόστολος Τσίτερ υποστηρίζει ότι οι ελληνικές οικογένειες της Τρίγλιας έφταναν τις 1.500 πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ οι τουρκικές ήταν μόλις 30, αλλά προσθέτει ότι μετά το τέλος του πολέμου στην ιδιαίτερη πατρίδα τους επέστρεψαν μόλις 500-600 ελληνικές οικογένειες.⁴ Τέλος, ο Χρυσός Καβουνίδης αναφέρεται στην ύπαρξη περίπου 1.500 ελληνικών οικογενειών και μόνο 20 τουρκικών.⁵

Πιο λεπτομερή στοιχεία για τον αριθμό των Ελλήνων κατοίκων της Τρίγλιας προκύπτουν από την απογραφή του ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία διενεργήθηκε μυστικά στις αρχές της δεκαετίας του 1910 (λίγο πριν από την έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων) από τις κατά τόπους εκκλησιαστικές αρχές του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁶ Την πρωτοβουλία για την πραγματοποίηση αυτής της απογραφής είχε το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο, σε μία περίοδο επικείμενων εδαφικών ανακατατάξεων στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή, ήθελε να έχει σαφή εικόνα της δημογραφικής κατάστασης στις εν λόγω περιοχές. Στην περίπτωση της Επαρχίας Προύσας, αρμόδιος για τη διεξαγωγή της απογραφής ήταν ο οικείος μητροπολίτης Δωρόθεος. Βάσει των δεδομένων που συνέλεξε, το 1911 στην Τρίγλια κατοικούσαν 3.533 Έλληνες, οι οποίοι ήταν σχεδόν απόλυτα ισομερώς κατανεμημένοι ανάμεσα στα δύο φύλα (1.792 άρρενες και 1.741 θήλεις). Σύμφωνα με την ίδια καταγραφή, η Τρίγλια διέθετε τον δεύτερο μεγαλύτερο ελληνικό πληθυσμό της Επαρχίας Προύσας, μετά την Προύσα και πάνω από τα Μουδανιά (4.955 και 3.156 Έλληνες κάτοικοι αντίστοιχα).⁷

Είναι επίσης βέβαιο ότι, όπως και πολλοί άλλοι από τους υπόλοιπους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έτσι και οι Τριγλιανοί πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος λόγω των συστηματικών διώξεων που υπέστησαν από τις σουλτανικές αρχές από το 1915 έως το 1918. Σε αυτό το χρονικό διάστημα η Οθωμανική κυβέρνηση, επικαλούμενη λόγους ασφαλείας λόγω της διεξαγωγής του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έθεσε σε εφαρμογή σχέδιο εκτοπισμού των Ελλήνων που κατοικούσαν στα δυτικά παράλια της

3. Θανάσης Πιστικίδης, *Τρίγλια Βιθυνίας*, χ.ο., Ραφήνα 1983, σ. 24.

4. Απόστολος Ηρ. Τσίτερ, *Τρίγλια του Κιανού Κόλπου Προποντιδας. Νέα Τρίγλια Χαλκιδικής. Ραφήνα Αττικής*, χ.ο., Θεσσαλονίκη 1979, σ. 26, 35.

5. Φίλιππος Χρ. Καβουνίδης, *Φίλιππος Ε. Καβουνίδης. Ένας γνήσιος γιος της Τρίγλιας. Θυμάμαι...*, Δήμος Ραφήνας-Πικερμίου, Αθήνα 2022, σ. 16.

6. Paschalis M. Kitromilides & Alexis Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 1984-1985, σ. 23-30. Γενικότερα για τη δημογραφία των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 20ού αιώνα (έως και τη Μικρασιατική Καταστροφή), με εκτενείς αναφορές και στην πατριαρχική απογραφή που διεξήχθη από το 1910 έως το 1912 (αλλά και σε επίσημα οθωμανικά στοιχεία) βλ. Antonis Klapsis, «Violent Uprooting and Forced Migration: A Demographic Analysis of the Greek Populations of Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace», *Middle Eastern Studies*, 50.4, 2014, σ. 622-639, και Antonis Klapsis, «The Greek Population of Ottoman Pontus in the Early Twentieth Century: A Comparative Demographic Analysis», *Middle Eastern Studies*, 60.6, 2024, σ. 948-960.

7. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, φάκ. 9, «Στατιστικός πίναξ του άρρενος και θήλεος πληθυσμού της Επαρχίας Προύσης».

Μικράς Ασίας. Έτσι, το καλοκαίρι του 1915 οι Έλληνες της Τρίγλιας αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την ιδιαίτερη πατρίδα τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στη γειτονική Προύσα. Τα χρόνια της εξορίας αποδείχτηκαν σκληρά για τους Τριγλιανούς, καθώς πολλοί βρήκαν τον θάνατο από τις κακουχίες και τις αρρώστιες. Όταν πια, τρία χρόνια αργότερα, αφού πλέον ο πόλεμος είχε τελειώσει και η ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε συνθηκολογήσει, επέστρεψαν στον τόπο τους, διαπίστωσαν ότι μεγάλο μέρος των περιουσιών τους (συμπεριλαμβανομένων των σπιτιών τους) είχε είτε λαφυραγωγηθεί είτε εντελώς καταστραφεί.⁸

Η πιο αξιόπιστη από τις διαθέσιμες πηγές είναι ασφαλώς η πατριαρχική απογραφή του 1911, η οποία αφενός διενεργήθηκε με αξιοσημείωτη μεθοδικότητα, αφετέρου δεν βασιζόταν σε απλούς υπολογισμούς αλλά θεμελιωνόταν σε πραγματικά δεδομένα. Εάν θεωρήσουμε ως βάση τους περίπου 3.500 Έλληνες που καταγράφονταν σε αυτή, λογικό είναι να υποθέσουμε ότι έως το 1922 ο εν λόγω αριθμός μάλλον θα είχε μειωθεί κατά ένα ποσοστό λόγω των συμφορών που μεσολάβησαν από το 1915 έως το 1918. Οπωσδήποτε υπήρξε πληθυσμιακή ανάκαμψη στα χρόνια από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, και ιδίως μετά το καλοκαίρι του 1920 οπότε η Τρίγλια κατελήφθη από τον ελληνικό στρατό. Με την αρωγή εύπορων ξενιτεμένων συμπατριωτών τους, οι Τριγλιανοί κατόρθωσαν πράγματι να αποκαταστήσουν τις ζημιές στις περιουσίες τους και να επιδοθούν και πάλι σε παραγωγικές δραστηριότητες.⁹ Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα δεν μπόρεσαν να ισοσκελίσουν πλήρως τις σημαντικές ανθρώπινες απώλειες των προηγούμενων ετών.

Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω, είναι σαφές ότι τον καιρό της Μικρασιατικής Καταστροφής ο ελληνικός πληθυσμός της Τρίγλιας οπωσδήποτε δεν ξεπερνούσε τις 4.000, ενώ πιο πιθανό μοιάζει να βρισκόταν εγγύτερα στις 3.000. Αυτός ο υπολογισμός επιβεβαιώνεται έμμεσα και από μεταγενέστερα στοιχεία που προκύπτουν από την εξέταση της γενικής απογραφής πληθυσμού, η οποία πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα τον Μάιο του 1928, δηλαδή όταν πλέον είχαν εγκατασταθεί στην ελληνική επικράτεια οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το μεγαλύτερο ποσοστό των Τριγλιανών κατευθύνθηκε σε δύο περιοχές: στη Ραφήνα της Αττικής και στο Σουφλάρ (το οποίο λίγο αργότερα μετονομάστηκε σε Νέα Τρίγλια) της Χαλκιδικής. Με βάση τα αποτελέσματα της απογραφής του 1928, στη Ραφήνα κατοικούσαν 832 άτομα (433 άρρενες και 399 θήλεις) ενώ στη Νέα Τρίγλια 1.064 (527 άρρενες και 537 θήλεις).¹⁰ Επομένως, το σύνολο των κατοίκων στους δύο οικισμούς ανερχόταν περίπου σε 1.900 άτομα. Αν λάβουμε υπόψη αφενός ότι ένας αριθμός Τριγλιανών επέλεξε άλλο τόπο

8. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 61-65· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Βρύλλειον-Τρίγλεια. Ιστορική και γεωγραφική μελέτη από του Ε΄ αιώνος π.Χ. μέχρι των καθ' ημάς*, Ε. Ι. Χατζηγιάννου, Αθήνα 1934, σ. 24-28. ΑΠΠ/ΚΜΣ, φάκελος Β164, σ. 180-185.

9. Αντώνης Κλάψης, *Η τριγλιανή ανταλλάξιμη περιουσία*, Ραφήνα 2007, σ. 45.

10. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1935, σ. 60, 368.

εγκατάστασης από τη Ραφήνα και το Σουφλάρ (Νέα Τρίγλια), αφετέρου τις απώλειες που υπέστη ο τριγλιανός πληθυσμός ως συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς και τις οποίες είναι αδύνατον να μπόρεσε να αποκαταστήσει μέσα σε λιγότερο από έξι χρόνια από τον βίαιο ξεριζωμό του, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι πράγματι ο ελληνικός πληθυσμός της Τρίγλιας το καλοκαίρι του 1922 κυμαινόταν περίξ των 3.000 ψυχών.

Πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι Τριγλιανοί ασχολούνταν πρωτίστως με τη γεωργία και δευτερευόντως με το εμπόριο, τη ναυτιλία και την αλιεία. Η ονομαστή τριγλιανή ελιά, η οποία διοχετευόταν στις αγορές της Κωνσταντινούπολης, της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και προ πάντων της Ρωσίας, αποτελούσε τη βασική πηγή εσόδων των αγροτών της Τρίγλιας. Αρκετά αναπτυγμένη ήταν επίσης η σπηροτροφία, η οποία επίσης απέφερε σημαντικά εισοδήματα σε εκείνους που την ασκούσαν. Η σχετική οικονομική άνεση που εξασφάλιζε η εξαγωγή των προϊόντων της πρωτογενούς παραγωγής επέτρεπε στους Τριγλιανούς να συντηρούν δύο οκτατάξια σχολεία (ένα αρρένων και ένα θηλέων), καθώς και δύο νηπιαγωγεία.¹¹

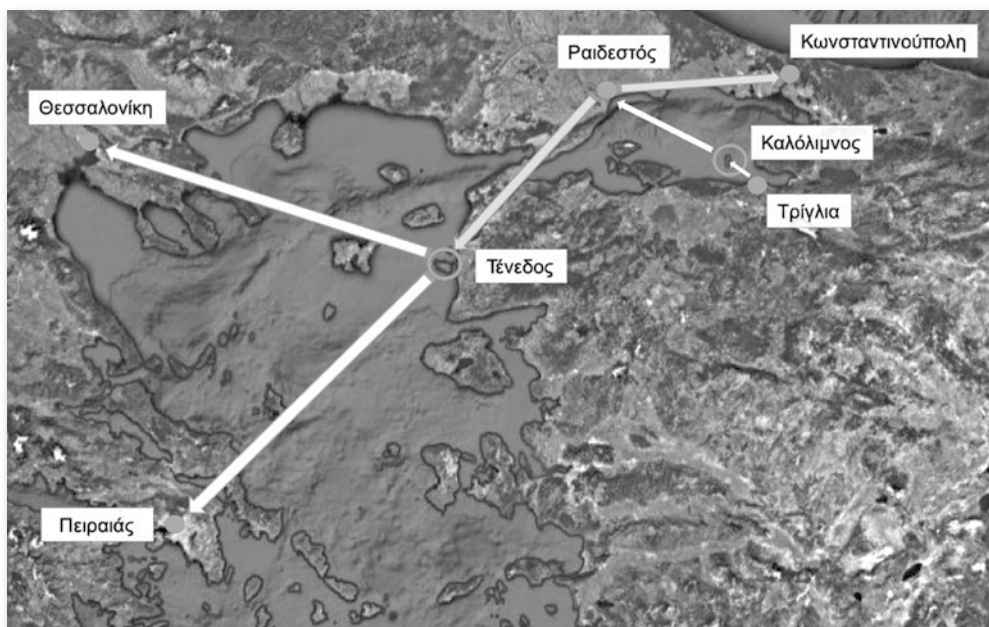
Η επιλογή της Ραφήνας

Η Μικρασιατική Καταστροφή είχε ως αποτέλεσμα τον πλήρη ξεριζωμό των Ελλήνων της Τρίγλιας. Προκειμένου να αποφύγουν τη σφαγή, οι Τριγλιανοί αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την ιδιαίτερη πατρίδα τους πριν εισέλθουν σε αυτή τα τουρκικά στρατεύματα, τα οποία στο μεταξύ είχαν σπάσει το ελληνικό στρατιωτικό μέτωπο της Μικράς Ασίας και προέλαυναν προς όλες τις κατευθύνσεις – δυτικά προς τη Σμύρνη και βόρεια προς την Προύσα. Έτσι, οι Τριγλιανοί αποτάθηκαν στον εφοπλιστή συμπατριώτη τους Φίλιππο Καβουνίδη, τον οποίο παρακάλεσαν να στείλει κάποια από τα πλοία του ώστε να παραλάβουν από την Τρίγλια τους Έλληνες κατοίκους της. Η ανταπόκριση του Καβουνίδη υπήρξε άμεση και αποφασιστική. Εκτός από πλοία δικής του ιδιοκτησίας, έστειλε προς βοήθεια των συμπατριωτών και άλλα τα οποία ναύλωσε ειδικά για αυτόν τον σκοπό. Φρόντισε μάλιστα να μεταβεί ο ίδιος στην Τρίγλια ώστε να επιβλέψει αυτοπροσώπως την επιχείρηση διάσωσης των συγχωριανών του, αλλά και πολλών κατοίκων κοντινών χωριών που έσπευσαν να επιβιβαστούν στα ίδια πλοία.¹²

Η παρέμβαση του Καβουνίδη αποδείχθηκε σωτήρια για τους Τριγλιανούς, καθώς σχεδόν όλοι κατόρθωσαν να διαφύγουν τον κίνδυνο. Πρώτος ενδιάμεσος σταθμός της διαδρομής τους υπήρξε το νησί Καλόλιμνος, στη Θάλασσα του Μαρμαρά. Από εκεί, πάντα με φροντίδα του Καβουνίδη, μεταφέρθηκαν στη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης. Η παραμονή στη Ραιδεστό υπήρξε προσωρινή, καθώς λίγες εβδομάδες αργότερα, ως αποτέλεσμα της Ανακωχής των Μουδανίων, η οποία προέβλεπε την επιστροφή της Ανατολικής Θράκης σε τουρκική διοίκηση, σύσσωμος ο ελληνικός πληθυσμός της

11. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 134-136, 139· ΑΠΠ/ΚΜΣ, φάκελος Β164, σ. 160-165, 172-173.

12. Χρυσόστομος Καβουνίδης, «Αναμνήσεις από την Καταστροφή του '22», *Τριγλιανή Νέα*, 5, 1976, σ. 2· Καβουνίδης, *Φίλιππος Ε. Καβουνίδης*, σ. 42-50.

περιοχής αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει. Και πάλι με τη βοήθεια του Καβουνίδη, οι Τριγλιανοί (εκτός από λίγους που προτίμησαν να πάνε στην Κωνσταντινούπολη), προωθήθηκαν στην Τένεδο. Αρκετοί παρέμειναν στην Τένεδο έως τον Αύγουστο του 1923,¹³ ενώ στο μεταξύ άλλοι επέλεξαν να μεταβούν στην ηπειρωτική Ελλάδα, μέσω των λιμανιών του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης.

Όταν έγινε φανερό, ιδίως μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής Σύμβασης της Λοζάνης για την υποχρεωτική ανταλλαγή των εκατέρωθεν πληθυσμών, ότι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες δεν θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους, τέθηκε επί τάπητος το ζήτημα της εξεύρεσης κατάλληλου τόπου για την οριστική μετεγκατάσταση των Τριγλιανών. Διατυπώθηκαν δύο απόψεις. Τη μία εξέφρασε ο Τριγλιανός στην καταγωγή μητροπολίτης Καμπανίας Διόδωρος (κατά κόσμον Δημήτριος Καρατζής). Ο Διόδωρος πίστευε ότι η καλύτερη λύση ήταν η εγκατάσταση των συμπατριωτών του στην περιοχή της Χαλκιδικής, αφενός διότι παρουσίαζε ομοιότητες με την Τρίγλια της Βιθυνίας (επομένως, θα ήταν κατά κάποιον τρόπο τόπος οικείος για τους Τριγλιανούς πρόσφυγες αλλά και πρόσφορος για τη συνέχιση των γεωργικών δραστηριοτήτων στις οποίες ήταν συνηθισμένοι), αφετέρου διότι εκεί υπήρχαν μετόχια μονών του Αγίου Όρους κι έτσι ήταν σχετικά εύκολη η απαλλοτρίωση της γης. Εξάλλου, ο Διόδωρος είχε ένα ακόμα πιο μεγαλεπήβολο σχέδιο κατά νου: να δημιουργήσει έναν μεγάλο

13. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του προσφυγικού πληθυσμού που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923, εκείνη την εποχή στην Τένεδο βρίσκονταν 1.826 πρόσφυγες (874 άρρενες και 952 θήλειες). βλ. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως – Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1923, σ. 36. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονταν προφανώς και οι προερχόμενοι από την Τρίγλια.

προσφυγικό οικισμό, τη Νέα Προύσα, όπου θα εγκαθίσταντο όχι μόνο Τριγλιανοί, αλλά πρόσφυγες από την ευρύτερη περιφέρεια της Προύσας.¹⁴

Τη δεύτερη πρόταση κατέθεσαν οι Τριγλιανοί αδελφοί Γεώργιος, Αρίων και Σταύρος Σταυρίδης, οι οποίοι είχαν αρκετά χρόνια πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή εγκατασταθεί στην Αθήνα, όπου διατηρούσαν ασφαλιστική εταιρεία. Κατά την άποψή τους, προσφορότερος τόπος για την εγκατάσταση των προσφύγων συγχωριανών τους ήταν η περιοχή της Ραφήνας,¹⁵ στην ανατολική ακτή της Αττικής. Κατά την άποψη των αδελφών Σταυρίδη, η Ραφήνα είχε το πλεονέκτημα της σχετικά μικρής απόστασης από το κέντρο της Αθήνας (λιγότερο από 30 χιλιόμετρα), γεγονός που θα επέτρεπε στους Τριγλιανούς να βρίσκονται κοντά σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο, με όλα τα οφέλη που προκύπτουν από αυτή την εγγύτητα (κάτι τέτοιο δεν ίσχυε για το Σουφλάρ που απείχε σχεδόν το διπλάσιο από τη Θεσσαλονίκη). Επιπλέον, η γεωγραφική συνάφεια με την πρωτεύουσα άνοιγε προοπτικές μελλοντικής οικονομικής, οικιστικής και άλλης ανάπτυξης της Ραφήνας. Εξάλλου, το γεγονός ότι η Ραφήνα βρίσκεται απέναντι από τη νότια Εύβοια και τις βόρειες Κυκλάδες δημιουργούσε την προσδοκία ότι θα μπορούσε σταδιακά να καταστεί αξιόλογο λιμάνι και σημείο θαλάσσιας διακομιδής ανθρώπων και αγαθών.

Αν το Σουφλάρ ήταν μοναστηριακό μετόχι, η Ραφήνα αποτελούσε τμήμα του τσιφλικιού του Αλέξανδρου Σκουζέ. Κατά συνέπεια, ήταν εξίσου ευχερής η παραχώρησή του στους Τριγλιανούς, καθώς διακηρυγμένη πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών με σκοπό την εξυπηρέτηση και την επιτάχυνση του τιτάνιου έργου της προσφυγικής αποκατάστασης. Στην περιοχή δεν κατοικούσαν παρά ελάχιστοι κολίγοι, αρβανίτικης καταγωγής, που εργάζονταν στο τσιφλίκι, οι οποίοι όμως εάν αυτό απαλλοτριωνόταν θα το εγκατέλειπαν. Αυτό σήμαινε ότι οι Τριγλιανοί θα διατηρούσαν τη συνοχή τους και παράλληλα θα ελαχιστοποιούνταν οι πιθανότητες ανάπτυξης ερίδων και ανταγωνισμών με ήδη υφιστάμενους κατοίκους. Η γη προσφερόταν για καλλιέργεια αμπελιών και ελαιόδεντρων, έτσι ώστε να αποκαθίσταντο επαγγελματικά οι Τριγλιανοί αγρότες, ενώ η γειτνίαση με τη θάλασσα θα έδινε την ευκαιρία σε όσους Τριγλιανούς ασχολούνταν με την αλιεία να συνεχίσουν να επιδίδονται σε αυτή. Τέλος, οι αδελφοί Σταυρίδη υποστήριζαν ότι εάν στη Ραφήνα εγκαθίσταντο εν σώματι όλοι οι Τριγλιανοί, τότε ήταν πολύ πιθανό να πραγματοποιούνταν και η απαλλοτρίωση δεύτερου τσιφλικιού του Σκουζέ, που βρισκόταν στην περιοχή του Πικερμίου (δηλαδή λίγο δυτικότερα της Ραφήνας) κι έτσι να αυξανόταν κατά πολύ η έκταση που θα παραχωρούνταν στους δικαιούχους πρόσφυγες. Εξάλλου, οι αδελφοί Σταυρίδη διαβεβαίωναν τους συμπατριώτες τους ότι διατηρούσαν φιλική σχέση με τον αρχηγό της «Επανάστασις 1922» Νικόλαο Πλαστήρα και επομένως μπορούσαν να τον επηρεάσουν θετικά υπέρ της υπόθεσης των Τριγλιανών.¹⁶

Μολονότι τάσσονταν αναφανδόν υπέρ της επιλογής της Ραφήνας, οι αδελφοί

14. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 116-117.

15. Την εποχή εκείνη η λέξη γραφόταν με ι (Ραφίνα). Για λόγους ομοιομορφίας, σε όλο το παρόν κείμενο χρησιμοποιείται ο σύγχρονος τρόπος γραφής (δηλαδή Ραφήνα), με εξαίρεση περιπτώσεις παράθεσης αποσπασμάτων πρωτογενών πηγών, στα οποία διατηρείται η αυθεντική ορθογραφία.

16. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 114-115.

Σταυρίδη δεν απέκλειαν εντελώς την πιθανότητα εγκατάστασης των προσφύγων συγχωριανών τους στη Χαλκιδική, όπως πρότεινε ο μητροπολίτης Διόδωρος. Επέμεναν όμως η απόφαση των Τριγλιανών να μη βασιζόταν απλώς στις διηγήσεις και στην επιχειρηματολογία που ανέπτυσαν οι υποστηρικτές της μίας ή της άλλης λύσης, αλλά να προέκυπτε κατόπιν αυτοψίας στις δύο προτεινόμενες περιοχές. Με αυτή τη λογική, συνέστησαν στους Τριγλιανούς, είτε είχαν βρει προσωρινά καταφύγιο στον Πειραιά είτε στη Θεσσαλονίκη, να συγκροτήσουν επιτροπές που θα επισκέπτονταν τόσο τη Ραφήνα όσο και το Σουφλάρ προκειμένου να αποκτήσουν ίδια αντίληψη των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων που παρουσίαζαν και οι δύο. Από εκεί και πέρα θα εναπόκειτο στην κρίση καθενός Τριγλιανού ξεχωριστά σε ποιον τόπο θα επέλεγε να στήσει το νέο του σπιτικό.

Εφαρμόζοντας τις προτροπές των αδελφών Σταυρίδη, τον Μάιο του 1923 μία ομάδα Τριγλιανών ξεκίνησε από τον Πειραιά με προορισμό τη Ραφήνα, ώστε να τη γνωρίσουν από κοντά. Η διαδρομή κράτησε πολλές ώρες και ήταν δαιδαλώδης: από τον Πειραιά στην Αθήνα με τον ηλεκτρικό σιδηρόδρομο, από την Αθήνα στην Αγία Παρασκευή με λεωφορείο, και από εκεί στη Ραφήνα με τα πόδια ελλείψει οποιουδήποτε άλλου (δημόσιου ή ιδιωτικού) μεταφορικού μέσου ή άλλης συγκοινωνίας. Τελικά έφτασαν το βράδυ στον προορισμό τους και διανυκτέρευσαν στο μοναδικό ξενοδοχείο που υπήρχε πάνω από το λιμάνι της Ραφήνας (το λεγόμενο «Ξενοδοχείο Σκουζέ»). Το επόμενο πρωί άρχισαν να κατοπτεύουν τον τόπο και να συλλέγουν πληροφορίες για την ευρύτερη περιοχή. Αφού πέρασαν ακόμα ένα βράδυ στο ξενοδοχείο, τα μέλη της αντιπροσωπείας των Τριγλιανών επέστρεψαν στον Πειραιά επιβαίνοντας σε ένα φορτηγό, το οποίο κατά σύμπτωση είχε βρεθεί στη Ραφήνα.¹⁷

Οι εντυπώσεις που αποκόμισαν ήταν μάλλον θετικές: αρκετά εύφορος κάμπος με δυνατότητα καλλιέργειας ακόμα και σταριού (αγαθού διπλά πολύτιμου –ως πρώτη ύλη για την παραγωγή αλευριού και επομένως ψωμιού– για τους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες), ικανοποιητική ποσότητα νερού για άρδευση που κατέβαινε από την παρακείμενη Πεντέλη, καλός ψαρότοπος (όπως τους διαβεβαίωσαν οι ψαράδες από τα Στύρα και το Μαρμάρι που είχαν αραγμένα τα καΐκια τους κοντά στην ακτή της Ραφήνας).¹⁸ Από την άλλη, υπήρχαν και προφανή μειονεκτήματα. Ο αγροτικός κλήρος δεν ήταν πολύ μεγάλος και υπήρχε αμφιβολία εάν επαρκούσε προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες μιας αρκετά μεγάλης γεωργικής κοινότητας όπως ήταν εκείνη των Τριγλιανών. Επιπλέον, η περιοχή ήταν ελώδης εξαιτίας των στάσιμων νερών ενός χειμάρρου –επομένως, υπήρχε μεγάλος κίνδυνος για ανάπτυξη ελονοσίας, ασθένειας που θέριζε εκείνα τα χρόνια. Τέλος, στην πραγματικότητα η Ραφήνα δεν διέθετε φυσικό λιμάνι, ενώ και το υποτυπώδες υπάρχον ήταν εκτεθειμένο στους ισχυρούς ανέμους που συχνά επικρατούν στον Νότιο Ευβοϊκό Κόλπο.¹⁹

Το επόμενο διάστημα κι άλλοι Τριγλιανοί από τον Πειραιά επισκέφθηκαν τη Ραφήνα. Το ίδιο έκαναν και κάποιοι συμπατριώτες τους που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη.

17. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 118-122.

18. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 119-120.

19. Καβουνίδης, *Φίλιππος Ε. Καβουνίδης*, σ. 58.

Αντίστοιχα, επισκέψεις από Τριγλιανούς και των δύο κατηγοριών (δηλαδή προσωρινά εγκατεστημένων στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη) έγιναν και στο Σουφλάρ. Στο μεταξύ, οι διαδικασίες για την απαλλοτρίωση εκτάσεων που θα παραχωρούνταν σε πρόσφυγες συνεχίζονταν με γοργό ρυθμό. Στην περίπτωση της Ραφήνας, η απόφαση για την αναγκαστική απαλλοτρίωση του κτήματος Σκουζέ δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 31 Αυγούστου 1923: «Προς ανασύστασιν της άλλοτε εν Μικρά Ασία ελληνικής κοινότητος Τρίγλιας (Βιθυνίας), επιτρέπομεν την αναγκαστικήν απαλλοτρίωσιν της, εν θέσει Ραφίνα Αττικής, ιδιοκτησίας Αλεξάνδρου Σκουζέ, απαρτιζομένη εκ δάσους, καλλιεργουμένων γαιών, βοσκών, αμπελώνων, οικιών και λοιπών εγκαταστάσεων, μη συμπεριλαμβανομένων δε των εν ταις περιφερείαις Πικέρμι και Ντράφι κτημάτων, ως και των υπό εμφύτευσιν τελουσών εκτάσεων του κτήματος».²⁰ Η έκταση που τελικά απαλλοτριώθηκε ανήλθε συνολικά σε περίπου 12.000 στρέμματα.²¹

Η εγκατάσταση στη Ραφήνα

Ήδη, αρκετοί Τριγλιανοί (ιδίως πολλοί από όσους βρίσκονταν στον Πειραιά) είχαν πάρει την απόφαση να επιλέξουν τη Ραφήνα για τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Αντίθετα, άλλοι διάλεξαν το Σουφλάρ, το οποίο γρήγορα μετονόμασαν σε Νέα Τρίγλια. Φαίνεται ότι στη Νέα Τρίγλια εγκαταστάθηκαν ελαφρώς περισσότεροι πρόσφυγες από ό,τι στη Ραφήνα. Αυτό προκύπτει όχι μόνο από τις μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τη διαδικασία της εγκατάστασης, αλλά πολύ περισσότερο από τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1928, τα οποία αναφέρθηκαν και πιο πάνω: πιο συγκεκριμένα, στη Νέα Τρίγλια καταγράφηκαν 1.064 κάτοικοι ενώ στη Ραφήνα μόλις 832 – επομένως, ο πληθυσμός της Νέας Τρίγλιας ήταν περίπου 28% μεγαλύτερος από εκείνον της Ραφήνας. Στην ίδια απογραφή, καταμετρήθηκαν ακόμα 304 άτομα στον Όρμο Ραφήνας.²² Είναι όμως σχεδόν ότι αυτοί δεν ήταν Τριγλιανοί, αλλά μάλλον ψαράδες από τις απέναντι ευβοϊκές ακτές ή από αλλού, ίσως και άλλοι ασχολούμενοι με επαγγέλματα που σχετίζονται με τη θάλασσα. Αυτό το συμπέρασμα ενισχύεται από το γεγονός ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής, ο πληθυσμός του Όρμου Ραφήνας αποτελούνταν από 303 άρρενες και μόλις μία θήλυ. Είναι προφανές ότι αυτή η δυσαναλογία των δύο φύλων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υπάρχει σε έναν φυσιολογικό πληθυσμό.

Η αριθμητική υπεροχή των Τριγλιανών που εγκαταστάθηκαν στο Σουφλάρ έναντι εκείνων που επέλεξαν τη Ραφήνα τεκμηριώνεται και από τον αριθμό των δηλώσεων για την κινητή και ακίνητη περιουσία που οι πρόσφυγες είχαν εγκαταλείψει στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Για τους Τριγλιανούς πρόσφυγες συστάθηκαν τρεις Εκτιμη-

20. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλλου 245, σ. 1701.

21. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 124.

22. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1935, σ. 60, 368.

τικές Επιτροπές: στην Αθήνα (σε αυτή υπάγονταν οι εγκατεστημένοι στη Ραφήνα), στη Θεσσαλονίκη (σε αυτή υπάγονταν οι εγκατεστημένοι στο Σουφλάρι) και στην Καβάλα.²³ Στην Εκτιμητική Επιτροπή της Αθήνας υπολογίζεται ότι υποβλήθηκαν περί τις 440 δηλώσεις, έναντι των 555 που υποβλήθηκαν σε εκείνη της Θεσσαλονίκης. Η αναλογία είναι σχεδόν πανομοιότυπη με εκείνη που προκύπτει από τα δεδομένα της απογραφής του 1928, καθώς οι δηλώσεις που υποβλήθηκαν στην Εκτιμητική Επιτροπή της Θεσσαλονίκης υπερέβαιναν κατά περίπου 26% εκείνες που υποβλήθηκαν στην Εκτιμητική Επιτροπή της Αθήνας. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει περαιτέρω την υπόθεση που έγινε στην προηγούμενη παράγραφο αναφορικά με την προέλευση του πληθυσμού που στην απογραφή του 1928 καταμετρήθηκε στον Όρμο Ραφήνας.

Οι πρώτοι Τριγλιανοί εγκαταστάθηκαν πρόχειρα στη Ραφήνα το καλοκαίρι του 1923, λίγο πριν από την επίσημη ανακοίνωση της απαλλοτρίωσης του κτήματος Σκουζέ.²⁴ Το πιθανότερο είναι ότι είχαν προκαταβολικά πληροφορηθεί, ίσως μέσω των αδελφών Σταυρίδη, την πρόθεση της κυβέρνησης Πλαστήρα να τους παραχωρήσει μεγάλο μέρος των εκτάσεων που έως τότε ανήκαν στον Σκουζέ. Με μέριμνα και πάλι του Καβουνίδη, ο οποίος διέθεσε αφιλοκερδώς το ατμόπλοιο «Ελλήσποντος» που ανήκε στην εταιρεία του, στις 29 Αυγούστου 1923 (ακριβώς έναν χρόνο από την ημέρα που οι Έλληνες της Τρίγλιας αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα χώματα της Βιθυνίας) έφτασαν στη Ραφήνα και πολλοί από τους Τριγλιανούς που είχαν παραμείνει επί σχεδόν έναν χρόνο στην Τένεδο. Βάσει της Συνθήκης Ειρήνης της Λοζάνης που είχε υπογραφεί έναν μήνα νωρίτερα (24 Ιουλίου 1923), η Τένεδος θα επέστρεφε υπό τουρκική κυριαρχία. Επομένως, ήταν αναγκαία η όσο το δυνατόν γρηγορότερη εκκένωσή της από τον μη γηγενή ελληνικό πληθυσμό της – συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς των Τριγλιανών προσφύγων που είχαν βρει (προσωρινό, όπως αποδείχθηκε) καταφύγιο στο νησί.

Εκτός από τη μεταφορά των προσφύγων, ο «Ελλήσποντος» ρυμούλκισε μέχρι τη Ραφήνα και τρία μικρά πλεούμενα (μία σαΐτα και δύο ψαρόβαρκες) που οι ιδιοκτήτες τους είχαν κατορθώσει να διασώσουν από την Τρίγλια τις μέρες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Δύο ημέρες αργότερα γεννήθηκε ο πρώτος Ραφηνιώτης Τριγλιανός: ήταν ο γιος του Χρυσόστομου και της Ευθυμίας Καπάνδρια, Δημήτρης. Στις αρχές Σεπτεμβρίου καταγράφηκε και ο πρώτος θάνατος μεταξύ των προσφύγων στη Ραφήνα: επρόκειτο για τη Μαριάνθη Λούτζογλη, η οποία κατέληξε λόγω προσβολής από κοιλιακό τύφο.²⁵

Οικήματα προκειμένου να στεγαστούν οι εκατοντάδες πρόσφυγες δεν υπήρχαν. Έτσι, ως πρώτα, πρόχειρα και προσωρινά καταλύματα χρησιμοποιήθηκαν κάποια από τα υπάρχοντα κτίσματα του κτήματος Σκουζέ, όπως υποστατικά, αποθήκες, στάβλοι

23. Βλ. αναλυτικά Κλάψης, *Η τριγλιανή*, σ. 46-275.

24. Τον Απρίλιο του 1923, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του προσφυγικού πληθυσμού που διενεργήθηκε εκείνη την εποχή σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, στη Ραφήνα βρισκόταν μόλις ένας πρόσφυγας (δεν διευκρινίζεται εάν ήταν Τριγλιανός ή όχι). βλ. Υπουργείον Υγιεινής, *Απογραφή προσφύγων*, σ. 5.

25. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 125. Καβουνίδης, *Φίλιππος Ε. Καβουνίδης*, σ. 57.

και πατητήρια. Σταδιακά, κάποιοι έστησαν πρόχειρες ξύλινες παράγκες, οι οποίες όμως λίγους μήνες αργότερα καταστράφηκαν από πυρκαγιά, χωρίς πάντως να υπάρξουν θύματα. Οι περισσότεροι από τους νεοφερμένους Τριγλιανούς της Ραφήνας εγκαταστάθηκαν τον πρώτο καιρό σε σκηνές, τις οποίες τους μοίρασαν επιτροπές περιθάλψης που είχε συστήσει το ελληνικό κράτος για την ανακούφιση των προσφύγων. Οι ίδιες επιτροπές φρόντιζαν και για τη διανομή τροφίμων, ιματισμού, υποζυγίων (όπως αλόγων και μουλαριών), γεωργικών εργαλείων και σπόρων (ιδίως σιταριού και κριθαριού), αλλά και ικανής ποσότητας κινίνου προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ελονοσία που μάστιζε την περιοχή μέχρι το 1930, οπότε το έλος αποξηράθηκε με χορηγία του αμερικανικού Ιδρύματος Ροκφέλερ.²⁶

Οι αντιξοότητες δεν πτόησαν τους Τριγλιανούς της Ραφήνας. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα άρχισαν να αναπτύσσουν τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, πέρα από την καλλιέργεια της γης. Έτσι, δεν άργησαν να δημιουργηθούν τα πρώτα καταστήματα εντός του πρόχειρου συνοικισμού, όπως παντοπωλείο, φούρνο, καφενείο, μαγειρείο κ.λπ. Παράλληλα, για τη συμπλήρωση των πενιχρών τους εισοδημάτων οι πρόσφυγες ασχολήθηκαν με την υλοτομία στα δάση που περιβάλλαν τη Ραφήνα. Η σχετικά μικρή απόσταση από την Αθήνα τούς έδωσε τη δυνατότητα να πουλούν εκεί τα ξύλα που συγκέντρωναν, χρησιμοποιώντας για τη μεταφορά τροχήλατα μέσα (κάρα και σούστες) που αγόρασαν ειδικά για αυτόν τον σκοπό.²⁷

Τα πρώτα χρόνια δεν έλειψαν οι διενέξεις με άλλους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής. Τις μεγαλύτερες προστριβές οι Τριγλιανοί πρόσφυγες τις είχαν με πρώην κολίγους του κτήματος Σκουζέ, οι οποίοι, μετά την απαλλοτρίωση του τσιφλικιού, εγκαταστάθηκαν στο Πικέρμι αλλά αξίωναν να τους δοθούν προς καλλιέργεια εκτάσεις που βρίσκονταν στη Ραφήνα. Το πρόβλημα δημιουργούσε κυρίως μία διάταξη της απόφασης απαλλοτρίωσης που είχε ληφθεί από την ελληνική κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1923, βάσει της οποίας από την απαλλοτρίωση εξαιρούνταν οι εκτάσεις του κτήματος που τελούσαν υπό φύτευση. Εκμεταλλευόμενοι αυτή τη διατύπωση, ορισμένοι πρώην κολίγοι επιχείρησαν να προχωρήσουν στη φύτευση αμπελιών και ελαιόδεντρων σε περιοχές που υπό κανονικές συνθήκες αναλογούσαν στους Τριγλιανούς πρόσφυγες. Παραστάσεις διαμαρτυρίας ενώπιον των αρμόδιων κρατικών αρχών προς υποστήριξη των συμπατριωτών του έκανε κατ' επανάληψη ο Γεώργιος Σταυρίδης.

Κάποιες φορές οι αντεγκλήσεις ξεπεράσαν τα όρια των λεκτικών αντιπαραθέσεων και πήραν τη μορφή βίαιων επεισοδίων, όπως ξυλοδαρμών. Σε τουλάχιστον μία περίπτωση απειλήθηκε ακόμα και αιματοχυσία, όταν περίπου 20 πρώην κολίγοι, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και ένοπλοι, έφτασαν στη Ραφήνα με σκοπό να φυτέψουν κλήματα σε ένα χωράφι κι έτσι να το διεκδικήσουν ως δικό τους. Προκειμένου να μην επιτρέψουν την εφαρμογή εις βάρος τους τετελεσμένων, οι Τριγλιανοί συγκρότησαν ομάδα περίπου 50 ατόμων, η οποία κύκλωσε τους πρώην κολίγους, τους

26. Άννα Μιχοπούλου, «1923: Η ανάδυση της σύγχρονης Ραφήνας. Προσφυγικός συνοικισμός, λιγνιτωρυχεία και λιμάνι στον Μεσοπόλεμο», στο *Ραφήνα-Πικέρμι: Η μακραίωνη ιστορία του τόπου*, Δήμος Ραφήνας-Πικερμίου, Αθήνα 2020, σ. 299-300, 314.

27. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 126.

αφόπλισε και αφού τους ξυλοφόρτωσε, τους έδωσε κακήν κακώς. Το περιστατικό αυτό είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσουν οι ιδιότυπες επιδρομές των πρώην κολίγων, οι οποίοι πάντως προσπάθησαν να πάρουν την εκδίκησή τους με άλλον τρόπο: εμποδίζοντας τη διέλευση από το Πικέρμι των Τριγλιανών που ήθελαν να μεταβούν στην Αθήνα προκειμένου να πουλήσουν ξύλα. Η κατάσταση εξομαλύνθηκε όταν οι Τριγλιανοί πωλητές ξύλων αποφάσισαν να μετακινούνται ομαδικά και συντεταγμένα (και όχι κατά μόνες και σποραδικά) από τη Ραφήνα προς την Αθήνα, με αποτέλεσμα να καθίσταται ατελέσφορη η ενέδρευσή τους από τους κατοίκους του Πικερμίου.²⁸

Η ολοκλήρωση της αποκατάστασης

Εντάσεις υπήρξαν ενίοτε και μεταξύ των Τριγλιανών προσφύγων. Οι χαρακτηριστικότερες και οι πλέον σημαντικές ήταν εκείνες που είχαν ταξικό πρόσημο. Πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι περισσότεροι από τους κατοίκους της Τρίγλιας ήταν μικροκαλλιεργητές, όχι απαραίτητα εύποροι. Υπήρχαν όμως και άλλοι που είχαν αρκετά μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια επειδή είτε ήταν κτηματίες (επομένως δεν εργάζονταν κατά κυριολεξία ως γεωργοί αλλά αποκόμιζαν κέρδος από την εκμετάλλευση των χωραφιών τους στα οποία εργάζονται φτωχοί συγχωριανοί τους), είτε ασχολούνταν με το εμπόριο και τις υπηρεσίες (π.χ. ασκώντας ελευθέρια επαγγέλματα, όπως εκείνα του γιατρού, του φαρμακοποιού κ.λπ.). Στο περιβάλλον του προσφυγικού συνοικισμού, οι παλιές οικονομικές διαφοροποιήσεις αμβλύνονταν, ιδίως σε ό,τι αφορούσε τους πρώην κτηματίες που εκ των πραγμάτων είχαν απωλέσει όλη την έγγεια ιδιοκτησία τους, στην οποία βάσιζαν την ευμάρειά τους.

Όταν πλησίαζε η ώρα της διανομής της γης στους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στη Ραφήνα, οι διενέξεις κορυφώθηκαν. Οι παλιές οικονομικές και κοινωνικές ελίτ τάσσονταν υπέρ της άποψης ότι η κατανομή των γεωργικών κλήρων όφειλε να γίνει λαμβάνοντας υπόψη, εκτός όλων των άλλων στοιχείων, και την κατάσταση πραγμάτων που επικρατούσε στην Τρίγλια. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι οι πλουσιότεροι πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή διεκδικούσαν για τους εαυτούς τους αναλογικά μεγαλύτερο μερίδιο στη νέα τους πατρίδα. Οι φτωχότεροι αγρότες αντέτειναν ότι τα χωράφια έπρεπε να δοθούν σε εκείνους που θα τα καλλιεργούσαν – δηλαδή στους κατ’επάγγελμα αγρότες: «Αν ξαναπάρετε εσείς τη γη, έλεγαν [στους άλλοτε πλούχιοντες], θα μας ξανακάνετε μπουτζεκτσήδες [: μισθωμένους εργάτες]. Όλοι εσείς στην Τρίγλια δεν πιάσατε ποτέ λισγάρι [: γεωργικό εργαλείο]». Από την πλευρά τους, όσοι δραστηριοποιούνταν κατά κύριο λόγο στον τριτογενή τομέα της παραγωγής (δηλαδή οι διαφόρων ειδών επιτηδευματίες) υποστήριζαν ότι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έπρεπε να δοθούν και σε εκείνους, και σε αντιστάθμισμα οι αγρότες να λάβουν οικόπεδα εντός του οικιστικού πυρήνα του υπό διαμόρφωση προσφυγικού συνοικισμού.

Η λύση που δόθηκε και εν τέλει εφαρμόστηκε οριστικά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 ήταν η εξής: κάθε γεωργός έλαβε 40 στρέμματα κλήρου συν ακόμα

28. Πιστικήδης, *Τρίγλια*, σ. 127-128.

ένα για κάθε προστατευόμενο μέλος της οικογένειάς του, ενώ κάθε επιτηδευματίας έλαβε έξι στρέμματα κλήρου συν ένα οικόπεδο εντός του οικισμού για την ανέγερση καταστήματος. Στο μεταξύ, όμως, οι αντικρουόμενες απόψεις είχαν δηλητηριάσει την ατμόσφαιρα, δημιουργώντας συγκρουσιακό περιβάλλον. Η δυσарέσκεια των φτωχότερων αγροτών έναντι των παλιών οικονομικών και κοινωνικών ελίτ άρχισε να εκφράζεται ολοένα πιο ανοιχτά. Το αποτέλεσμα ήταν ορισμένα από τα πιο διακεκριμένα μέλη της προσφυγικής κοινότητας της Ραφήνας γρήγορα να την εγκαταλείψουν και να αναζητήσουν αλλού την τύχη τους. Χαρακτηριστικά, αλλά όχι μοναδικά, είναι τα παραδείγματα του γιατρού και πρώην δημάρχου της Τρίγλιας Κωνσταντίνου Κονδυλίου και του φαρμακοποιού Νικολάκη Παπαδόπουλου. Η αιμορραγία ήταν ποσοτικά μικρή, αλλά ποιοτικά ιδιαίτερα σημαντική, καθώς στέρησε από τους Τριγλιανούς της Ραφήνας πολύτιμο (και επιστημονικά καταρτισμένο) ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο για χρόνια ήταν δύσκολο να αναπληρωθεί.²⁹

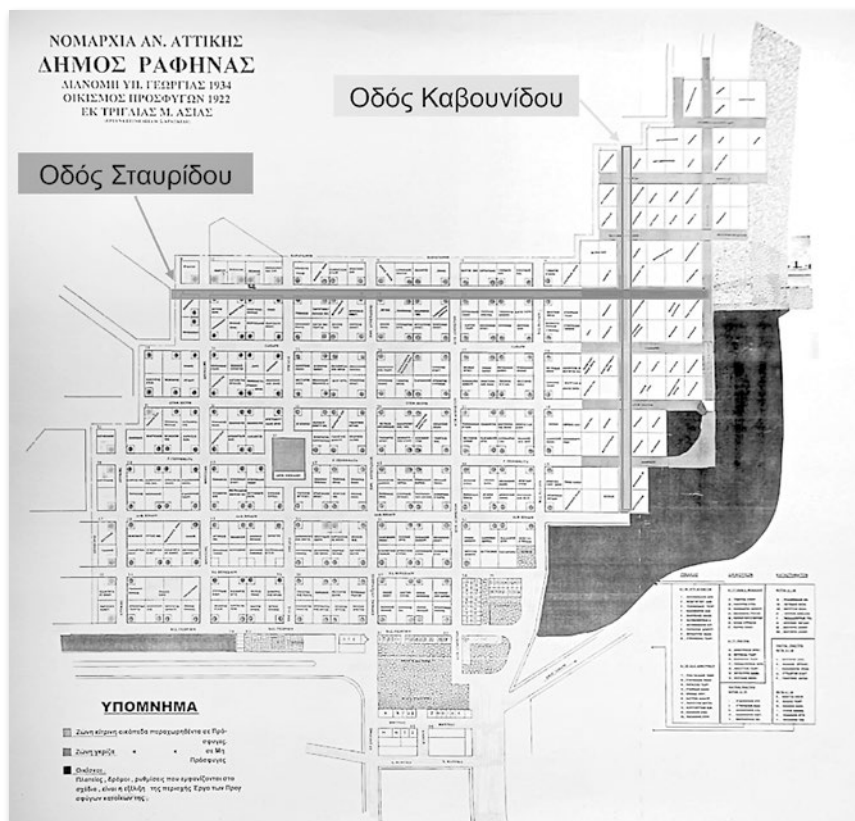
Το τελευταίο, αλλά σημαντικότερο, σκέλος της εγκατάστασης των Τριγλιανών στη Ραφήνα ήταν συναρτώμενο με την ανέγερση του μόνιμου προσφυγικού συνοικισμού. Την ευθύνη για αυτή διαδικασία είχε, όπως και στις υπόλοιπες αντίστοιχες περιπτώσεις ανά την Ελλάδα, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), η οποία ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1923 με σύμπραξη του ελληνικού κράτους και της Κοινωνίας των Εθνών. Ο αρχικός σχεδιασμός για τον προσφυγικό συνοικισμό της Ραφήνας προέβλεπε την οικοδόμηση κατοικιών σε οικόπεδα έκτασης 1.000 τετραγωνικών μέτρων, έτσι ώστε να υπάρχει αρκετός ελεύθερος χώρος για αυλή και ικανή απόσταση ανάμεσα στα νεόδμητα σπίτια. Ωστόσο, αυτή η –ομολογουμένως όχι μόνο τεχνικά ορθή, αλλά επιπλέον ωφέλιμη και συμφέρουσα για τους ίδιους τους άμεσα ενδιαφερόμενους– πρόταση συνάντησε, παραδόξως, τις αντιδράσεις των Τριγλιανών προσφύγων. Αιτία της δυσφορίας υπήρξε το γεγονός ότι, συνηθισμένοι στην πυκνή δόμηση της Τρίγλιας,³⁰ προτιμούσαν να μεταφέρουν περίπου το ίδιο πρότυπο και στη Ραφήνα – «για να μπορούν ν' ακούγονται οι γείτονες όταν φώναζαν ο ένας τον άλλο» όπως με γλαφυρότητα σημειώνει στο απομνημονευματικού χαρακτήρα βιβλίο του ο Θανάσης Πιστικίδης. Έτσι, κατόπιν των πιέσεων των Τριγλιανών της Ραφήνας, αντί του ενός στρέμματος που είχε προβλεφθεί, η έκταση κάθε οικοπέδου μειώθηκε στο μισό, δηλαδή στα 500 τετραγωνικά μέτρα.³¹

Την εργολαβία για την οικοδόμηση του προσφυγικού συνοικισμού ανέλαβε η βρετανική εταιρεία Hambro. Οι εργασίες ξεκίνησαν στις αρχές του 1924. Το πολεοδομικό σχέδιο βασίστηκε στο Ιπποδάμειο σύστημα. Έτσι, χαράχτηκαν κατά τεκμήριο ισομε-

29. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 129-130, 132.

30. Στον φάκελο με τις πληροφορίες για την Τρίγλια που συγκροτήθηκε στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών από συνεντεύξεις με Τριγλιανούς πρόσφυγες πρώτης γενιάς, οι οποίοι είχαν προσωπικές αναμνήσεις από την ιδιαίτερη πατρίδα τους, σώζεται η εξής χαρακτηριστική διατύπωση αναφορικά με την πυκνότητα δόμησης του χωριού: «Τα σπίτια ήταν πυκνά-πυκνά, απανωτά· άμα ήθελαν καμιά φορά να δανειστούν κανένα ψωμί οι γειτόνισσες το παίρναν από το παράθυρο, χέρι με χέρι»· βλ. ΑΠΠ/ΚΜΣ, φάκελος Β164, σ. 125.

31. Πιστικίδης, *Τρίγλια*, σ. 131-132.

Χάρτης 1. Προσφυγικός συνοικισμός Ραφήνας – Διανομή Υπουργείου Γεωργίας 1924³²

γέθη ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα, ώστε να σχηματίζονται παράλληλες οδοί τόσο στον κάθετο όσο και στον οριζόντιο άξονα: μέχρι και σήμερα δύο από αυτές φέρουν τα ονόματα του Καβουνίδη (οδός Καβουνίδου) και των αδελφών Σταυρίδη (οδός Σταυρίδου) σε αναγνώριση της μεγάλης προσφοράς του μεν στη διάσωση και στη μεταφορά των Τριγλιανών, των δε στην επιλογή της Ραφήνας ως τόπου εγκατάστασής τους ως προσφύγων.

Τα περισσότερα οικοδομικά τετράγωνα ήταν διαστάσεων 50 x 80 μέτρων, είχαν εμβαδό 4.000 τετραγωνικών μέτρων και επομένως απαρτιζόνταν από οκτώ ισομεγέθη οικόπεδα το καθένα. Σε κάθε οικόπεδο κατασκευάστηκε μικρή ισόγεια κατοικία, τετράγωνου σχήματος, διαστάσεων περίπου 6,50 x 6,50 μέτρα, δηλαδή συνολικού εμβαδού περί τα 42 τετραγωνικά μέτρα. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν λήφθηκε πρόνοια για την αύξηση του μεγέθους των κατοικιών ανάλογα με τον αριθμό των μελών κάθε οικογένειας: όλες ήταν ισομεγέθεις ανεξάρτητα από το πόσα άτομα θα φιλοξενούσαν. Στα τέσσερα γωνιακά οικόπεδα κάθε οικοδομικού τετραγώνου, η κατοικία τοποθετήθηκε στην εξωτερική γωνία. Αντίθετα, στα εσωτερικά οικόπεδα οι κατοικίες τοποθετήθηκαν κατά τρόπο ώστε ανά ζεύγη ή μία να εφάπτεται (δηλαδή να έχει μεσοτοιχία) με τη

32 Ευχαριστώ θερμά τον κ. Γιώργο Κική για την ευγενική παραχώρηση αντιγράφου του χάρτη.

«σιαμαία» της.

Κάθε κατοικία διαιρούνταν σε τέσσερις χώρους: την υποδοχή, την κουζίνα (όπου υπήρχε χτιστό τζάκι), το υπνοδωμάτιο, και έναν μικρό στάβλο που διέθετε δική του είσοδο. Ο χώρος που προοριζόταν για στάβλος χρησιμοποιήθηκε από ορισμένους πρόσφυγες όχι για τη στέγαση ζώων, αλλά για την εγκατάσταση αργαλειού ή ως πρόσθετο υπνοδωμάτιο. Το αποχωρητήριο τοποθετήθηκε έξω από το σπίτι (συνήθης πρακτική εκείνη την εποχή). Στους ελεύθερους χώρους κάθε οικοπέδου οι ιδιοκτήτες είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν, εάν το επιθυμούσαν, λαχανόκηπους, ενώ αρκετοί δεν άργησαν να αναγείρουν αυτοσχέδια βοηθητικά κτίσματα.

Οι κατοικίες μοιράστηκαν με κλήρο στους δικαιούχους, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις έσπευσαν να εγκατασταθούν σε αυτές ακόμα και πριν από την πλήρη ολοκλήρωση της κατασκευής (π.χ. ενώ εκκρεμούσε η διαμόρφωση των δαπέδων ή η τοποθέτηση κουφωμάτων και τζαμιών). Ακόμα και ημιτελείς, οι μικρές προσφυγικές κατοικίες ήταν πολύ καλύτερες από τα πρόχειρα καταλύματα, στα οποία ζούσαν επί πολλούς μήνες, συχνά υπό άθλιες συνθήκες, οι Τριγλιανοί πρόσφυγες. Λίγα σπίτια που έμειναν αδιάθετα παραχωρήθηκαν αργότερα σε πρόσφυγες από άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, ανάμεσα στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και ορισμένοι Καραμανλήδες (δηλαδή τουρκόφωνοι Έλληνες από την Καπαδοκία και την Κιλικία).

Σε δύο παράλληλες σειρές στο κάτω μέρος του προσφυγικού συνοικισμού αφέθηκαν ελεύθερα οικοπέδα για τη μελλοντική ανέγερση καταστημάτων. Αντίθετα, δεν υπήρξε καμία πρόνοια για την οικοδόμηση κτηρίων δημόσιας χρήσης. Για να αντιμετωπίσουν αυτή την έλλειψη, τα πρώτα χρόνια οι Τριγλιανοί της Ραφήνας αξιοποίησαν κτίσματα που προϋπήρχαν και που με βάση την απόφαση απαλλοτρίωσης του 1923 πέρασαν στην ιδιοκτησία της προσφυγικής ομάδας. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν το πρώην «Ξενοδοχείο Σκουζέ», στο οποίο κατά περιόδους στη διάρκεια του Μεσοπολέμου στεγάστηκαν (ενίοτε παράλληλα) ο σταθμός χωροφυλακής, το κοινοτικό κατάστημα, οι υπηρεσίες ΤΤΤ (ταχυδρομείο τηλεγραφείο, τηλεφωνείο), το δημοτικό σχολείο, ακόμα και τα αποδυτήρια της ποδοσφαιρικής ομάδας με την επωνυμία «Αθλητική Ένωσις Τριγλίας Ραφήνας» που ίδρυσαν οι πρόσφυγες το 1931.³³

Η ολοκλήρωση της ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού στα τέλη του 1926 δρομολόγησε τη σύσταση αυτοτελούς Κοινότητας Ραφήνας, καθώς αρχικά η περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν οι Τριγλιανοί πρόσφυγες υπήχθη διοικητικά στην Κοινότητα Σπάτων. Το διάταγμα για την αναγνώριση της Κοινότητας Ραφήνας εκδόθηκε στις 9 Μαΐου 1928 και δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 24 του ίδιου μήνα.³⁴ Οι Τριγλιανοί ρίζωσαν για τα καλά στην γη της Αττικής και γρήγορα πρόκοψαν, ακολουθώντας στις επόμενες δεκαετίες ανοδική πορεία, παρόμοια με εκείνη σχεδόν του συνόλου των υπόλοιπων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, οι οποίοι μπόλιασαν και πλούτισαν με την εργατικότητα, την επινοητικότητα, τον ζήλο και την κουλτούρα τους τις νέες τους πατρίδες.

33. Μιχοπούλου, «1923», σ. 302-306, 313.

34. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλου 86, 24 Μαΐου 1928, σ. 648.

Από τις Νέες Κυδωνίες στο Αιγάλεω

Αθηνά Δασκαλάκη

Κοινωνιολόγος MSc,

Αντιπρόεδρος του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες»

Η Αττική γη υποδέχτηκε χιλιάδες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και μέχρι και σήμερα πολλοί Δήμοι είναι ταυτισμένοι με την εγκατάσταση των Μικρασιατών. Στο άκουσμα και μόνο ενός δήμου ή μιας περιοχής αυτόματα ανακαλούμε το Μικρασιατικό στοιχείο. Ο σημερινός δήμος Αιγάλεω είναι μια τέτοια περίπτωση. Το Αιγάλεω καλύπτει μια περιοχή που συνορεύει ανατολικά με το Δήμο της Αθήνας, βόρεια με το Περιστέρι και το Χαϊδάρι, δυτικά με τη Νίκαια, τον Άγιο Ιωάννη Ρέντη και την Αγία Βαρβάρα, και νότια με το δήμο Μοσχάτου – Ταύρου. Παράλληλα το διασχίζουν οι λεωφόροι Κηφισού, Αθηνών, Θηβών, Πέτρου Ράλλη και Ιερά Οδός. Τα όρια όμως αυτά διαμορφώθηκαν με προσθήκες νέων συνοικιών στην αρχική οικιστική μονάδα που ήδη υπήρχε πριν το 1922 και επεκτάθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Το 1874 ιδρύεται στο Αιγάλεω, σε μια περιοχή που εκτεινόταν εκείνη την εποχή από την Ιερά Οδό μέχρι σχεδόν τη σημερινή Λεωφόρο Αθηνών, το εργοστάσιο του Πυριτιδοποιείου, ένα σημείο αναφοράς της τοπικής γεωγραφίας και της κοινωνικής ζωής. Γύρω από το εργοστάσιο αναπτύσσεται ο πρώτος οικιστικός πυρήνας¹ της περιοχής και το 1920 καταγράφονται 147 κάτοικοι. Πρόκειται για 38 οικογένειες με 86 άνδρες και 61 γυναίκες. Οι πρώτοι κάτοικοι της περιοχής ήταν εργάτες στο Πυριτιδοποιείο ή αγρότες στα περιβόλια του «Ελαιώνα» και έμεναν κυρίως στον οικισμό Αγία Τριάς Τρίμη.²

Οι πρώτοι κάτοικοι αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν οικογένειες κυρίως από τα Αλάτσατα³ της Μικράς Ασίας, οι οποίες εγκαταστάθηκαν σε μικρά σπιτάκια-παράγκες που έχτισαν μόνοι τους παρά την κοίτη του Κηφισού στο Σωτηράκι και οι οποίες εργάστηκαν στα περιβόλια της περιοχής. Οι περιοχές τόπου εγκατάστασης που δηλώνουν προκειμένου να αποζημιωθούν ήταν η Ιερά Οδός, η Ιερά Οδός-Μάντρα Αντωνάκη, η Ιερά Οδός-Πυριτιδοποιείο, η Ιερά Οδός-Άγιος Σάββας, η Θηβών, ο Άγιος Σάββας-Βοτανικός. Στο μητρώο προσφύγων αναφέρονται οι πρόσφυγες που αποζημιώθηκαν με βάση την εγκαταλειφθείσα περιουσία στη Μικρά Ασία. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό εκείνων των Μικρασιατών που πιθανά η αίτηση τους απορρίφθηκε για κάποιο λόγο.

Ο κάμπος του ελαιώνα ήταν ένας τόπος που μπορούσε να προσφέρει εργασία.

1. Το 1840 υπήρχε μικρός συνοικισμός 76 κατοίκων όπως έχει δημοσιευτεί στο βιβλίο των Κουτελάκη Χ. – Φώσκολου Α., *Πειραιάς και Συνοικισμοί*, Εστία, Αθήνα 1991, σελ. 58.

2. Μιχιώτης Νίκος, *60 χρόνια Τοπική Αυτοδιοίκηση στο Αιγάλεω 1936-1995*, Αθήνα 1998, σελ. 9.

Η οικογένεια Τρίμη είχε πολλά κτήματα στον Ελαιώνα κατά τον δέκατο ένατο αιώνα.

3. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Μητρώο Εκτιμητικών Επιτροπών Αθηνών και Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Αναμνηστική φωτογραφία Μικρασιατών στην οδό Κερασούντος στο Αιγάλεω τη δεκαετία του 1930. Εικονίζονται ο Νικόλαος Κυριαζόγλου με τη νύφη και τον ανιψιό του. (Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες» – Δωρητής Μαρία Αρβανίτη-Κυριαζόγλου).

Γύρω από το εκκλησάκι του Αγίου Σάββα υπήρχαν τεράστιες εκτάσεις με λαχανόκηπους και διεσπαρμένους στάβλους με αγελάδες.⁴ Εκτός από τα περιβόλια οι άνθρωποι αυτοί θα απασχοληθούν στο εργοστάσιο του Πυριτιδοποιείου και στο εργοστάσιο της ΕΤΜΑ καθώς με τα χρόνια συρρέουν στην περιοχή κι άλλοι Αλατσατιανοί.

Στα Αλατσατιανά Νέα στο δεύτερο φύλλο του 1947⁵ διαβάζουμε:

«Στο Δήμο Αιγάλεω ή συνοικισμό Αγίου Σάββα όπως ονομαζόταν αρχικά, το έρημο εκείνο μέρος, και που βρίσκεται στον κάμπο των Αθηνών, πάνω στην κεντρική οδό Αθήνας – Ελευσίνας και στην αριστερά όχθη του ξεροπόταμου Κηφισού, πολύ γρήγορα ύστερα από το διωγμό, ήρθαν οι πρώτοι πρόσφυγες, όλοι Αλατσατιανοί και εγκαταστάθηκαν σε μικρά χαμόσπιτα που μόνοι τους έκτισαν (...). Τους συμπατριώτες μας τους τράβηξε η δουλειά που εύρισκαν στα περιβόλια».

Το 1940 φτάνουν να κατοικούν στην περιοχή περίπου 80 οικογένειες Αλατσατιανών. Χάρη στη βοήθεια του Κωνσταντίνου Καραγεώργη (Τσέπελη) εγκαταστάθηκαν πολλές οικογένειες Αλατσατιανών σε κρατικά σπίτια.

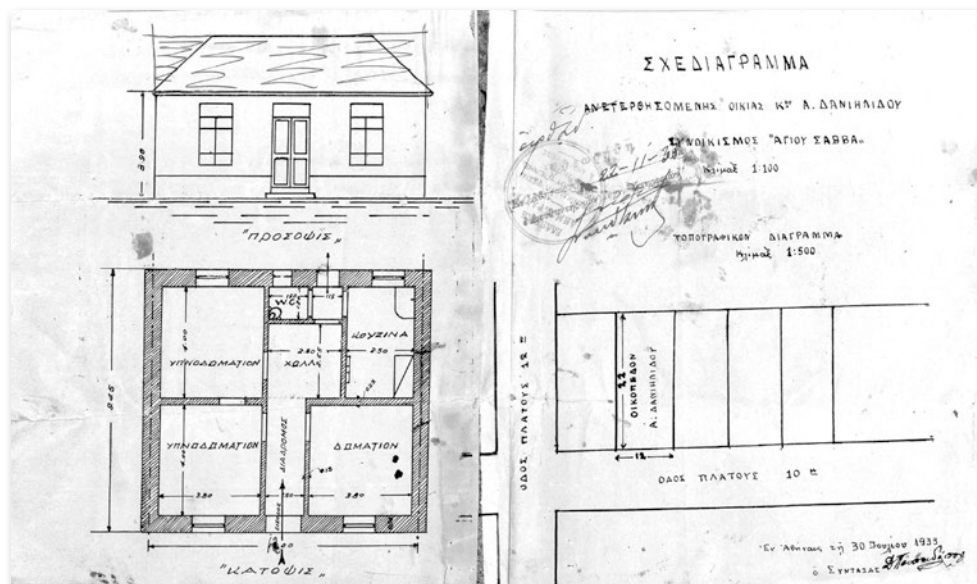
Ο Ιωάννης Περικλάκης – Δόλωμας⁶, μας αφηγείται:

«Η μητέρα μου ήταν από τα Αλάτσατα της Μικράς Ασίας, ο δε πατέρας μου από τον Τσεσμέ, δηλαδή την Κρήνη, επίγειο της Σμύρνης (...). Εδώ όπως λεγόταν πρώτα το Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες», αλλά και πιο παλιά Μπαρουτάδικο γιατί υπήρχε το εργοστάσιο Πυρίτιδος του Μποδοσάκη, εκεί χτιστήκανε τα πρώτα σπίτια. Σιγά σιγά εξαπλώθηκαν. Τότε ζήτημα ήταν αν ήταν 1000 με 2000 κάτοικοι. Οι δικοί μου πήραν σπίτι εδώ (εννοεί την οδό Περγάμου) γιατί η τότε κυβέρνηση είχε βγάλει έναν Νόμο που έλεγε ότι οι πρόσφυγες δικαιούνται οικοπέδα. Και ο παππούς μας ο Γιάννης ο Κουκάκης από της μάνας μου το σόι πήρε ένα χαριστικό κεντρικά στην Ιερά Οδό. Πλην όμως ήταν τόσο απλός άνθρωπος που

4. Σκιαδιάς Ελευθέριος, Ο Άγιος Σάββας της Ιεράς Οδού και η εξαφανισμένη συνοικία, <http://taathinaika.gr>, 5 Δεκεμβρίου 2018.

5. Εφημερίδα Αλατσατιανά Νέα, Οι Αλατσατιανοί του Δήμου Αιγάλεω, αρ. Φύλλου 2, Μάιος 1947, σελ. 1

6. Δασκαλάκη Αθηνά – Κουτούλιας Πάννης, Ξεκλειδώνοντας Μνήμες Μικρασιατών, έκδοση 2η, Σύλλογος Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες» και του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, Αιγάλεω 2022, σελ. 181.

Άδεια οικοδομής της οικογένειας Δανηλίδη στο Συνοικισμό Αγίου Σάββα. (Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες» Δωρητές Γεώργιος και Ασημίνα Καμπάκου).

λέει να μου τα σκοτώσει κανένα αυτοκίνητο τα παιδιά μου; Και το έδωσε το οικόπεδο αυτό που ήταν προνομιούχο και πολύ καλό, μια ολόκληρη περιουσία κόστιζε, και πήρε μέσα στο βάθος του Αιγάλεω. Κι από την Ιερά Οδό βρεθήκαμε στην Περγάμου, όπου και κατοικούμε μέχρι σήμερα. Η γειτονιά μας ήταν πολύ αγαπημένοι άνθρωποι, σχεδόν όλοι πρόσφυγες».

Το τεράστιο κύμα Μικρασιατών προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή καθιστά αναγκαία την εύρεση γης, την εγκατάσταση και τη δημιουργία μόνιμων οικισμών. Η ευρύτερη περιοχή του Πυριτιδοποιείου με τα χωράφια και τα περιβόλια της συμπεριλαμβάνεται στις επιλογές της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων που είχε ιδρυθεί από τις 29 Σεπτεμβρίου του 1923. Το 1929 γύρω από την Ιερά Οδό απαλλοτριώνεται⁷ μια έκταση 1.105.750 τετραγωνικών μέτρων ιδιοκτησιών της περιοχής για την κάλυψη των αναγκών στέγασης των Μικρασιατών. Κάθε προσφυγική οικογένεια μπορεί να αποκτήσει κατοικία εκτός κι αν έχει ήδη μία ή αν έχει χωράφι στην κατοχή της. Οι Μικρασιάτες στην πλειονότητά τους προτιμούν να πάρουν ένα οικόπεδο και να χτίσουν ένα σπίτι παρά να περιμένουν το ετοιμοπαράδοτο που τους είχαν υποσχεθεί. Ο νέος συνοικισμός που ιδρύεται ονομάζεται αστικός προσφυγικός συνοικισμός Αγίου Σάββα.

7. Πρόκειται για την απαλλοτρίωση με αριθμό 27386/1929 Αθήνα-Κολωνός (Τζαφέρης) Άγιος Σάββας που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 38/10.4.1929 τ. Β' (Διεύθυνση Στεγάσεως / Ευρετήρια Απαλλοτριώσεων – αταξινομήτο αρχείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Γενικά Αρχεία του Κράτους). Βλέπε και Παπαθανασοπούλου Κυριακή, *Από τις αρχές του 20ου αιώνα ως την Κοινότητα Αιγάλεω*, στο Λερίου Αναστασία (επιστ. επιμέλεια), «Δήμος Αιγάλεω – Όψεις της ιστορίας της πόλης και του Δήμου», Δήμος Αιγάλεω, 2023, σελ. 92.

Δύο χρόνια νωρίτερα, στην απογραφή του 1928 καταγράφονται στο Αιγάλεω 3135 κάτοικοι. Με βάση τα σχεδιαγράμματα του μηχανικού Δ. Κηληδόνη χαράσσονται στην περιοχή 139 οικοδομικά τετράγωνα προερχόμενα από απαλλοτρίωση. Έτσι δημιουργούνται 1.301 οικοδομήσιμα οικόπεδα. Στα οικόπεδα αυτά χτίζονται 378 σπίτια τα οποία παραχωρούνται στους πρόσφυγες έναντι του αντιτίμου των 60.000 δραχμών και με χρόνο αποπληρωμής τα δεκαπέντε έτη. Το ποσό καταβάλλεται σε δόσεις και σε περίπτωση αδυναμίας έγκαιρης πληρωμής το τίμημα είναι η έξωση. Παράλληλα παραχωρούνται και μεγαλύτερα οικόπεδα σε όσους πρόσφυγες επιθυμούν να χτίσουν κατοικία με δικά τους έξοδα. Αξίζει να σημειωθεί πως εμφανίζονται ορισμένοι με τούρκικα φιρμάνια ως ιδιοκτήτες γης των άλλοτε περιβολιών και αγρών, που τα πουλούν ως οικόπεδα στους πρόσφυγες αποκομίζοντας μεγάλα κέρδη. Το γεγονός είναι πως η βοήθεια που δόθηκε στους πρόσφυγες δεν ήταν δωρεάν. Υπήρχαν όροι στην παραχώρηση και με υποχρέωση αποπληρωμής τουλάχιστον ενός μέρους της αξίας όσων τους παραχωρήθηκαν.⁸

Η περιοχή δεν ήταν ιδανική για την ανέγερση των οικημάτων καθώς ο Κηφισός πλημμύριζε συχνά και η παρουσία των περιβολιών έκανε το έδαφος λασπώδες.⁹ Τα οικόπεδα αυτά όμως είχαν ζήτηση γιατί η ανάγκη για ανέγερση κατοικιών ήταν μεγάλη και το γεγονός ότι ήταν μεγάλα οικόπεδα διευκόλυνε τις οικογένειες να αποκαταστήσουν τα παιδιά τους.¹⁰

Η ίδρυση της Κοινότητας και η προέλευση των κατοίκων

Το 1932 ο οικισμός Αγίου Σάββα μετονομάζεται σε συνοικισμός Νέων Κυδωνιών.¹¹ Η κυρίαρχη άποψη για την επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος σχετίζεται με τον αριθμό των εγκατεστημένων Μικρασιατών με καταγωγή από τις Κυδωνίες (Αϊβαλί). Η έρευνα, ωστόσο, δεν έχει καθόλου προσανατολιστεί στο ενδεχόμενο η ονομασία της περιοχής να σχετίζεται με επιφανείς Μικρασιάτες από τις Κυδωνίες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και είχαν επιρροή σε φορείς της αποκατάστασης ή σε πολιτικούς κύκλους.

Η προέλευση των προσφύγων ήταν από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας όπως το Αϊβαλί, η Μάκρη, το Λιβίσι, τα Βουρλά, η Πέργαμος, η Σμύρνη, τα Αλάτσατα, η Αττάλεια, η Κερασούντα, η Τραπεζούντα, η Προύσα, η Σαμψούντα, η Αδριανούπολη, η Λάμψακος, η Κύζικος, η Προύσα, ο Μαρμαράς, τα Μοσχονήσια, η Νικομήδεια, η Φιλαδέλφεια, η Προποντίδα, τα Δαρδανέλλια, περιοχές της Ανατολικής Θράκης και της Κωνσταντινούπολης. Σε στατιστική επεξεργασία και αποδελτίωση 3500 ληξιαρχικών πράξεων γάμων από το 1934 ως το 1990 και 3500 ληξιαρχικών πράξεων θανάτων των πρώτων είκοσι χρόνων από την ίδρυση της κοινότητας η ιστορικός Ευγενία Μπουρνό-

8. Σαλβάνου Αιμιλία, *Αρρώστια και περίθαλψη στη Μικρασιατική Καταστροφή και στους Πρόσφυγες*, εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 2022, σελ. 205.

9. Βαμβακοπούλου Μαρία, *Αιγάλεω – Οι δρόμοι της προσφυγιάς*, Αιγάλεω, 2012, σελ. 39.

10. Βαμβακοπούλου Μαρία, *Αιγάλεω – Οι δρόμοι της προσφυγιάς*, ό.π. σελ. 39.

11. Δ/τος 5/2/1932 ΦΕΚ 36/10-2-1932.

βα¹² διαπίστωσε πως με βάση τον τόπο γέννησης των κατοίκων του Δήμου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950, ένα στους τρεις κατοίκους είχε καταγωγή από τη Μικρά Ασία, με την πλειονότητα εξ αυτών να προέρχεται από τη Σμύρνη, την Αττάλεια, και την Κωνσταντινούπολη. Το 1934 το Κοινοτικό Συμβούλιο έδωσε ονόματα πόλεων της Μ. Ασίας σε δρόμους της πόλης.

Ένα σημαντικό κομμάτι της πόλης του Αιγάλεω κατοικήθηκε από Ασσύριους πρόσφυγες που είχαν έρθει στην Ελλάδα μετά το 1922 και που το 1931 εγκαταστάθηκαν σε προσφυγικά οικόπεδα στο Αιγάλεω. Ο αρχικός οικισμός των Ασσυρίων είχε δημιουργηθεί γύρω από το σημερινό πρώτο δημοτικό σχολείο Αιγάλεω που ονομαζόταν «Φρειδερίκειο». Την περιοχή εκείνη την αποκαλούσαν και «Αράπικα» εξαιτίας του μελαχρινού χρώματος των Ασσυρίων προσφύγων. Το 1923 ιδρύεται από τον Θωμά Μπατσάρα η Πανελλήνια Ένωση Ασσυρίων στο Μοσχάτο και από το 1934 αναγνωρίζεται ως σωματείο και λειτουργεί με έδρα το Αιγάλεω.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης είχε τα ταξικά χαρακτηριστικά εργατοúπολης. Η συνύπαρξη των προσφύγων με τους εσωτερικούς μετανάστες κατά το Μεσοπόλεμο και μέχρι τη δεκαετία του 1960, έδωσε μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία στην πόλη. Δεν είναι τυχαίο πως στα χρόνια της Κατοχής το Αντιστασιακό κίνημα βρήκε γόνιμο έδαφος και στο Αιγάλεω.¹³

Παρέα φίλων στο καφενείο του Λεωνίδα στην πλατεία Σωτηράκι. Πρώτος δεξιά εικονίζεται ο Εμμανουήλ Μαρσέλος από τη Σινασό. (Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες» Δωρητής Μαρσέλος Σωτήριος)

Από τις Νέες Κυδωνίες στην Κοινότητα Αιγάλεω

Η περιοχή ως το 1934 ανήκει στο Δήμο Αθηναίων και ονομάζεται συνοικισμός Αγίου Σάββα Αθηνών αφού έχει αγνοηθεί το διάταγμα του 1932 που όριζε την μετονομασία σε Νέες Κυδωνίες. Το 1934 ιδρύεται η Κοινότητα του Αιγάλεω με διάταγμα του τότε Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας Αλεξάνδρου Ζαΐμη, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1934 (ΦΕΚ τ. Α΄, 22). Η κοινότητα αποτελείται από τους συνοικισμούς: 1. Κυδωνίες, το Πυριτιδοποιείο, το Σωτηράκι, το κτήμα Αλέξανδρου, το Λιούμη,

12. Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω-Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20^ο αιώνα*, Δήμος Αιγάλεω και εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 50.

13. Νικολαΐδης Νίκος, *Το αλφαβητάρι του Αιγάλεω – Μια πόλη, μια ιστορία!*, Ι.Λ.Ο.Α., Αιγάλεω 2011, σελ. 154. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1944 στο Αιγάλεω δολοφονήθηκαν δεκάδες αθώοι και άοπλοι κάτοικοι της συνοικίας Αγίου Γεωργίου και πυρπολήθηκαν οι οικίες τους από τους Γερμανούς.

2. Την Αγία Βαρβάρα, την Αγία Ελεούσα, 3. Το Χαϊδάρι, το Δαφνί, τη Νέα Φώκαια και το Σκαρामαγκά. Στο διάταγμα του 1934 οι Νέες Κυδωνίες αναφέρονται ως Κυδωνίες και θεωρούνται ως ένας εκ των οικισμών της περιοχής που προηγουμένως είχε το όνομα Άγιος Σάββας. Το 1935 οι οικισμοί Χαϊδάρι Δαφνί, Νέα Φώκαια και Σκαρामαγκάς αποσπώνται από την Κοινότητα Αιγάλεω και συγκροτούν την Κοινότητα Χαϊδαρίου,¹⁴ ενώ η Αγία Βαρβάρα και η Αγία Ελεούσα αυτονομούνται και δημιουργούν ξεχωριστή Κοινότητα το 1949.¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι η Κοινότητα Αιγάλεω έχει τη στέγη της σε οίκημα του συνοικισμού του Πυριτιδοποιείου.

Ο πρώτος Κοινοτάρχης του Αιγάλεω είναι ο Αϊβαλιώτης Αθανάσιος Παπαδόπουλος, ενώ Αντιπρόεδρος είναι ο υπάλληλος του Πυριτιδοποιείου Ιωάννης Μουτάφης από τον Μπουτζά της Σμύρνης. Επίσης αρκετά μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου είναι Μικρασιάτες πρόσφυγες.

Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί επιλέχθηκε η ονομασία Αιγάλεω και όχι Πυριτιδοποιείο ή Νέες Κυδωνίες παρότι αυτοί οι δύο συνοικισμοί αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα της περιοχής μέχρι το 1950. Οι ντόπιοι κάτοικοι θέλουν να ονομαστεί η περιοχή Πυριτιδοποιείο, ενώ οι Μικρασιάτες πρόσφυγες Νέες Κυδωνίες, κάτι που υποδηλώνει και μια αντιπαλότητα μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων, μια αντιπαλότητα που ενδεχομένως σχετίζεται και με τα πολιτικά φρονήματα των ντόπιων που ήταν φιλοβασιλικοί και των Μικρασιατών που ήταν φιλοβενιζελικοί. Η χρυσή τομή για την ονομασία βρίσκεται στο όρος Αιγάλεω,¹⁶ όπου χάρη σε αυτό φαίνεται να δίνεται και το όνομα στην Κοινότητα. Παρότι η εν λόγω περιοχή δεν βρίσκεται στους πρόποδες του όρους. Επίσης, κατά άλλους η ονομασία Αιγάλεω προήλθε μετά την επίσκεψη στην περιοχή του Νομάρχη Καλαμαρά το 1934 και την πρότασή του να δοθεί ένα όνομα στην Κοινότητα που να σχετίζεται με το όρος Αιγάλεω.¹⁷

Το αρχικό σχέδιο της πόλης το 1935 αφορούσε την περιοχή μεταξύ των οδών Κοραή-Κύπρου-Θηβών-Παλαιάς Καβάλας-Ιεράς-Κηφισού. Το 1937 επεκτείνεται στις οδούς Θηβών-Ιερά-Αγία Μαρίνης-Κώστα Βάρναλη-Ζαΐμη-Θηβών και ένα μικρό κομμάτι του κτήματος Λιούμη.¹⁸

Τον Ιούλιο του 1937 η Κοινότητα Αιγάλεω παραλαμβάνει 2480 ετοιμοπαράδοτα σπίτια για τη στέγαση των Μικρασιατών προσφύγων.¹⁹ Στη νότια πλευρά του συ-

14. ΦΕΚ Α 179, 2/5/35. Βλέπε και Φωτεινάκης Κώστας, *Χαϊδάρι, Τόπος και Άνθρωποι*, Προσανατολισμού/E-trust, Χαϊδάρι 2007, σελ. 19

15. ΦΕΚ Α. 184/49.

16. Η λέξη Αιγάλεω προέρχεται στα αρχαία ελληνικά στη δωρική διάλεκτο από τη λέξη «αίγες» = κύματα και «λάας» = λίθος, συνεπώς Αιγάλεω είναι ο βράχος πάνω στον οποίο σκάνε τα κύματα. Κατά μία άλλη ερμηνεία το Αιγάλεω –Αιγάλεως προέρχεται από το «αίγα και λεώς», όπου «λεώς» είναι αντέκταση του λαός και σημαίνει λαός των κατσικιών. Πιθανόν δηλαδή να προέρχεται από τις αίγες, τις κατσίκες δηλαδή που έβοσκαν στα βραχώδη μέρη.

17. Παπαθανασοπούλου Κυριακή, *Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως την Κοινότητα Αιγάλεω*, στο Λερίου Αναστασία (επιστ. επιμέλεια), «Δήμος Αιγάλεω – Όψεις της ιστορίας της πόλης και του Δήμου», ό.π. σελ. 105.

18. Μιχιώτης Νίκος, *60 χρόνια Τοπική Αυτοδιοίκηση στο Αιγάλεω 1936-1995*, ό.π. σελ. 10.

19. Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω-Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20^ο αιώνα*, ό.π. σελ. 39.

νοικισμού Νέων Κυδωνιών τον Νοέμβριο του ίδιους έτους το κοινοτικό συμβούλιο αποφασίζει την διαμόρφωση ρείθρων (αυλάκια κατά μήκος των δρόμων ή των πεζοδρομίων που χρησιμεύουν ως αγωγοί των βρόχινων υδάτων) όπου ανεγέρθηκαν από το Υπουργείο Προνοίας 125 οικήματα. Τα οικήματα αυτά είναι 36 τ.μ. με κεραμοσκεπή, εξωτερικούς τοίχους από λιθοβολή και χωρίσματα από τούβλα και αποτελούνται από ένα δωμάτιο, μια κουζίνα, ένα μπάνιο και μια μικρή αυλή. Τα οικήματα αυτά είναι μονόροφα, με ένα ή δύο σκαλοπάτια πάνω από το έδαφος. Η παραχώρηση των οικημάτων αυτών γίνεται με χρηματικό αντίτιμο.²⁰

Στη ζωοπανήγυρη στο Σωτηράκι, Καθάρη Δευτέρα 1930. Στη φωτογραφία εικονίζεται η Καίτη Μαρσέλου το γένος Τσιγκόζη από τη Σινασό. (Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες» – Δωρητής Μαρσέλος Σωτήριος)

Η Μαρία Γούβαλη²¹ με καταγωγή από τα Βουρλά και το Βαϊνδίρι μας αφηγείται:

«Εγώ γεννήθηκα στο Πολύγωνο. Εδώ ήρθαμε το 1937. Το Αιγάλεω ήταν

χωράφια (...). Ήμουν τριών χρονών όταν ήρθαμε εδώ στο Αιγάλεω. Αυτά τα σπίτια ήταν ένα δωμάτιο, μια κουζίνα, ένας καμπινές. Το άλλο ήτανε οικόπεδο. Ο μπαμπάς μου είχε φυτέψει δένδρα και είχε γίνει εδώ ένας παράδεισος η αυλή μας. Και τρώγαμε και φρούτα από τα δένδρα μας. Ο άλλος από εκεί όταν ήρθαμε εμείς εδώ, είχε στάβλο και γελάδια. Είχε έρθει πιο μπροστά από εμάς. Το διπλανό το σπίτι. Αυτή η σειρά όλη (σημ.: εννοεί τη γειτονιά της) είναι προσφυγικά. Όλα».

Στο Αιγάλεω δεν συναντούσες σπίτια που να έχουν κάτι από την αίγλη των παλιών αστικών σπιτιών της Αθήνας. Αντίκριζες μικρά φτωχικά σπίτια, φτιαγμένα με μέτρο, προσिता στον γείτονα και ένα με τον δρόμο. Σπίτια χτισμένα με τα λιγοστά μέσα που είχαν οι άνθρωποι που τα κατοίκησαν. Με άπειρες δυσκολίες, με λίγα και μικρά δωμάτια, αλλά με επαφή με το έξω και με τον διπλανό τους. Μικρές κατοικίες εξωστρέφειας. Αυτές οι εστίες μας μαρτυρούν κάτι για τους ανθρώπους που τις κατοίκησαν, για τις συνήθειες τους, την κοινωνική και ταξική τους θέση.²²

20. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Η γέννηση μιας πόλεως», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω* (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας), Πολιτιστικός Σύλλογος Αιγάλεω «Η Ιερά Οδός», Αιγάλεω 2017, σελ. 113.

21. Δασκαλάκη Αθηνά – Κουτουλίας Γιάννης, *Ξεκλειδώνοντας Μνήμες Μικρασιατών*, ό.π. σελ. 149.

22. Δασκαλάκη Αθηνά, *Εστίες του χθες-Φωτογραφικό Οδοιπορικό στο Αιγάλεω*, ιδιωτική έκδοση, Αιγάλεω 2020, σελ. 24

Από την Κοινότητα Αιγάλεω στο Δήμο Αιγάλεω

Η συνεπαγόμενη αύξηση του πληθυσμού της περιοχής σχετίζεται σε έναν βαθμό και με την ανάληψη της διοίκησης της Εταιρείας του Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου από τον Μικρασιάτη Πρόδρομο Μποδοσάκη, που επί της διοίκησής του το εργατικό και υπαλληλικό προσωπικό αυξήθηκε σημαντικά.

Στην απογραφή του 1940 ο πληθυσμός της Κοινότητας Αιγάλεω ανέρχεται σε 17.686.²³ Ταυτόχρονα καταργούνται οι οικισμοί Σωτηράκι, Ν. Κυδωνίαι, Κτήμα Αλεξάνδρου, Λιούμη και Αγία Ελεούσα. Στις 19 Δεκεμβρίου του 1941 το Αιγάλεω αναβαθμίζεται σε Δήμο²⁴. Με το Κανονιστικό Διάταγμα της 19ης Δεκεμβρίου του 1942 (ΦΕΚ 22, τ. Α', 29 Ιανουαρίου 1943,) αναγνωρίστηκε η Κοινότητα Αιγάλεω υπό το όνομα Δήμος Αιγάλεω.²⁵

Οικισμοί του Αιγάλεω

Ο οικισμός **Σωτηράκι** ήταν ένας από τους οικισμούς του 1934 που αποτέλεσαν την Κοινότητα Νέες Κυδωνίες. Στον οικισμό αυτό υπήρχε και η ομώνυμη πλατεία, όπου πλησίον της και πλησίον της πλατείας Αστροναυτών υπήρχε στο μεσοπόλεμο το γήπεδο της «Μικρασιατικής», το μαντρί με τα γελάδια «του Κωνσταντέλο», όπου και κάθε εβδομάδα γινότανε η ζωοπανήγυρη.

Η συνοικία της **Αναγέννησης** χρονολογείται από το 1925, αλλά στο σχέδιο πόλεως εισήλθε το 1935. Ενδιαφέρον έχει ότι στην περιοχή καταγράφεται το τοπωνύμιο «Μωραϊτίνη», πιθανόν από τον πρώτο ιδιοκτήτη του εργοστασίου του Πυριτιδοποιείου.²⁶ Η συνοικία της **Ιεραπόλεως** που βρίσκεται μεταξύ της Ιεράς Οδού και της Μεγάλου Αλεξάνδρου ονομάστηκε έτσι ίσως από τους πρώτους Μικρασιάτες οικιστές από την Ιεράπολη της Μεγάλης Φρυγίας της Μικράς Ασίας. Το 1929 οι Μικρασιάτες Δημήτριος Χανιώτης και Γεώργιος Αρώνης ίδρυσαν την Αθλητική Ένωση Ιεραπόλεως ως ανάμνηση της Μικρασιατικής καταγωγής τους.²⁷ Η ομάδα αναγνωρίστηκε από την Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία το 1931. Το 1946 συγχωνεύθηκε με άλλες τρεις ομάδες της περιοχής και δημιουργήθηκε η σημερινή ομάδα του Α.Ο. Αιγάλεω.²⁸ Οι άλλες τρεις ομάδες με τις οποίες συγχωνεύθηκε ήταν η Αθλητική Ένωση Πυριτιδοποιείου που είχε δημιουργηθεί το 1930 από εργάτες του εργοστασίου, ο Φοίνικας που

23. Ε.Σ.Υ.Ε. 16/10/1940.

24. Διάταγμα 19/12/1941.

25. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Η γέννηση μιας πόλεως», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω*-(σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας), ό.π., σελ. 110.

26. Αγαπητού Ευαγγελία – Καράμπελα Φωτεινή, *Το Μπαρουτάδικο του Αιγάλεω στον χώρο και στον χρόνο*, Γόρδιος, Αθήνα 2016, σελ. 52.

27. Νικολαΐδης Νικόλαος, *70 χρόνια Α.Ο. Αιγάλεω «City» (1947-2017)*, Αιγάλεω 2017, σελ. 5.

28. Νικολαΐδης Νίνος, *Αθλητική Ιστορία της πόλης του Αιγάλεω*, στο «Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)», ό.π. σελ. 543-544.

είχε δημιουργηθεί το 1942 από νεαρούς παίκτες της β' ομάδας της Ιεράπολης και η Αθλητική Ένωσις Αγίου Σπυρίδωνα που είχε ιδρυθεί το 1934 από τον ιερέα του Αγίου Σπυρίδωνα, Παναγιώτη Κωνσταντινίδη.

Στη συνοικία της **Νέας Μάκρης** είχαν εγκατασταθεί Μικρασιάτες από τη Μάκρη της Μικράς Ασίας. Οι Μικρασιάτες αυτοί είχαν εγκατασταθεί αρχικά στο Γκάζι και είχαν ιδρύσει τον Προσφυγικό Σύλλογο Αεριόφωτος. Το 1934 τους παραχωρείται γη στο Αιγάλεω μεταξύ της οδού Θηβών και Γρηγορίου Κυδωνίων και μεταξύ της Ιεράς Οδού και Κοραή. Ο Σύλλογος θα μετονομασθεί σε Προσφυγικός Σύλλογος Νέας Μάκρης. Η παράγκα του 2ου δημοτικού σχολείου βρισκόταν σε αυτήν την περιοχή.

Άλλες συνοικίες της περιοχής ήταν τα Νταμαράκια, το Νέο Αιγάλεω που έφερε και τις ονομασίες Περιβόλια ή Συνοικισμός, η συνοικία Καραμελά στο Σωτηράκι, η συνοικία Νέας Κωνσταντινουπόλεως, οι Παλαιές Αποθήκες, τα Αράπικα, τα Αναπηρικά, η συνοικία της Ριρίκας, ο Νέος Συνοικισμός (κατοίκων της περιοχής του Αγίου Σπυρίδωνα), συνοικία Λιούμη, συνοικία Πυριτιδοποιείου, συνοικία Εφεδρουπόλεως.²⁹ Προφανώς και όλοι αυτοί οι συνοικισμοί με τα δυσδιάκριτα όρια μαρτυρούν τον αρχικό αραιό οικιστικό ιστό της πόλης και παραμένουν σαν περιοχές ακόμη και σήμερα στις αφηγήσεις ή τα έγγραφα της εποχής, παρότι το 1940 καταργούνται ακόμη και οι συνοικισμοί που είχαν συγκροτήσει το 1934 την Κοινότητα του Αιγάλεω.

Η Εκκλησία

Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στο Αιγάλεω οι Μικρασιάτες τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στο μικρό ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1896, από την Εταιρεία του Πυριτιδοποιείου, απέναντι από την είσοδο του εργοστασίου στην Ιερά Οδό. Ο πληθυσμός της περιοχής αυξανόταν και μαζί με αυτόν και οι ανάγκες για μεγαλύτερο ναό. Επιπλέον, πολλές φορές οι εργατοτεχνίτες της εταιρείας θύμιζαν στους Μικρασιάτες, όχι με κολακευτικό τρόπο, την ιδιότητα του πρόσφυγα, όπως διαβάζουμε στο βιβλίο που εξέδωσε ο Ναός του Υψώσεως Τιμίου Σταυρού με την ιστορία του ναού.³⁰ Έτσι στα βόρεια της κεντρικής πλατείας του Αιγάλεω σε οικοδομικό τετράγωνο 5.500 τετραγωνικών μέτρων ιδρύεται ο Ναός της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού. Το 1933 μια ξύλινη παράγκα από καδρόνια, τάβλες και μισόταβλες μεταφέρθηκε από το Ψυχικό. Η παράγκα είχε αγοραστεί από τον πλούσιο κτηματία Σωτήριο Αντωνάκη, τον λεγόμενο «Σωτηράκη», με το παρωνύμιο «Μετζεσόλας» έναντι 5.000 δραχμών.³¹ Ο ναός ξεκίνησε να λειτουργεί τη Μεγάλη

29. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Το Αιγάλεω στις πρώτες παραγμένες δεκαετίες του» στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 187-196.

30. Ιερά Μητρόπολις Νικαίας, *Ιστορικό. Ανέγερσις Ιερού Ναού Υψώσεως Τιμίου Σταυρού Αιγάλεω. Για τα σαράντα χρόνια, 1945-1985*, Αιγάλεω 1985, σελ. 8.

31. Ιερά Μητρόπολις Νικαίας, *Ιστορικό. Ανέγερσις Ιερού Ναού Υψώσεως Τιμίου Σταυρού Αιγάλεω. Για τα σαράντα χρόνια*, ό.π., σελ. 8-9. Βλέπε και Δάλκος Κωνσταντίνος, *Ο ιερός ναός Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού Αιγάλεω (Εσταυρωμένος)* στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής*

Πέμπτη του 1933. Εικόνες δεν υπήρχαν, παρά μόνο ένα πρόχειρο καμπαναριό σε ξύλινο ικρίωμα και μια μικρή καμπάνα. Ο Αλατσατιανός Ιερομόναχος Νικόδημος Ρουμαντζής ήταν ο πρώτος ιερέας. Το 1934 ξεκίνησαν οι εργασίες χτισίματος ενός νέου ναού με τούβλα, μια μικρή κεραμοσκεπής βασιλική τρίκλιτη με υπερυψωμένη τη στέγη του κεντρικού κλίτους. Αξίζει να σημειωθεί η συνεισφορά των κατοίκων στο χτίσιμο του ναού αφού με προσωπική εργασία, εράνους και λαχειοφόρους αγορές κατάφεραν να φτιάξουν το ναό. Ο ναός σε αυτήν την μορφή λειτούργησε για έντεκα χρόνια, μέχρι το 1945, όπου και χτίστηκε ο σημερινός επιβλητικός ναός.

Ο δεύτερος μεγαλύτερος ναός της πόλης, του Αγίου Σπυρίδωνος θεμελιώθηκε το 1935. Πριν το 1935 ακριβώς απέναντι από το σημείο που βρίσκεται σήμερα ο ναός υπήρχε μικρός ξύλινος μακρόστενος ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου.³² Ο Σπύρου από την Πάτρα παίρνει ένα προσφυγικό οικοπέδο ακριβώς απέναντι από αυτόν το ναό και παραχωρεί το οικοπέδο για τη θεμελίωση εκκλησίας. Ενδεχομένως, το όνομα του ναού να προήλθε από τον δωρητή Σπύρου.³³

Η εκπαίδευση

Το 1926 ιδρύθηκε στη συμβολή της Ιεράς Οδού με την οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου το «Διτάξιο Δημοτικό Σχολείο Πυριτιδοποιείου», όπου φοιτούσαν κυρίως τα παιδιά των εργατών του εργοστασίου του Πυριτιδοποιείου. Το 1929 μετονομάζεται σε «Δημοτικό Σχολείο Ελληνικού Πυριτιδοποιείου».³⁴

Το πρώτο δημοτικό σχολείο που είχε προβλεφθεί στα σχέδια του μηχανικού Κε-λαηδόνη ήταν το «Διτάξιο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Σάββα» και λειτούργησε από τον Οκτώβριο του 1930. Το σχολείο αυτό ήταν μια ξύλινη παράγκα στην οδό Μοσχονησί-ων, με τέσσερις αίθουσες (μετέπειτα πρώτο Γυμνάσιο). Οι κάτοικοι αποκαλούσαν αυτό το σχολείο η «Παράγκα». Με την ίδρυση της Κοινότητας Νέων Κυδωνιών το σχολείο μετονομάζεται σε «Διτάξιο 1ο Δημοτικό Σχολείο Νέων Κυδωνιών». Το 1936 γίνεται εξατάξιο και το 1937 στεγάζεται στο νέο σχολείο το 2ο Δημοτικό Σχολείο Αιγάλεω.

Το 1930 δημιουργήθηκε και δεύτερο σχολείο στο χώρο που περικλείεται από τις οδούς Καποδιστρίου, Γρηγορίου Κυδωνιών και Ρήγα Φεραίου. Ήταν και αυτό μια ξύ-λινη παράγκα γνωστή με το όνομα το «Πράσινο», επειδή οι τοίχοι του ήταν βαμμένοι με πράσινο χρώμα. Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν τα παιδιά που έπασχαν από τράχωμα (για αυτό ονομαζόταν και αντιτραχωματικό), μια μεταδοτική ασθένεια των ματιών και παρακολουθούνταν από τον οφθαλμίατρο και καθηγητή της ιστορίας της ιατρι-

πατριδογνωσίας), ό.π. σελ. 508-510.

32. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Ο ιερός ναός του Αγίου Σπυρίδωνος» στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 512-513.

33. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Ο ιερός ναός Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού Αιγάλεω (Εσταυρωμένους)» στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 512-513.

34. Χατζηαντώνogliου Παναγιώτης, «Η Δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση στο Αιγάλεω», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 329.

Εργάτες στο Πυριτιδοποιείο. Στα αριστερά με το σκούρο φόρεμα η Αλατσατιανή Μαρία Χωριάτη.
(Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυθωνίες» – Δωρητής Ματίνα Ρίζου – Τσουκαλά)

κής Γεώργιο Πουρναρόπουλο.³⁵ Παράλληλα το 1934 ιδρύθηκε και το πρώτο ιδιωτικό σχολείο του Χονδρόπουλου για τα παιδιά που είχαν μια σχετική οικονομική δυνατότητα. Γυμνάσιο δημιουργήθηκε μετά τον Πόλεμο ως εκ τούτου κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αν κάποιο παιδί κατάφερνε να φοιτήσει σε Γυμνάσιο, έπρεπε να γραφτεί σε κάποιο σχολείο των Αθηνών. Το 1940 ξεκίνησε τη λειτουργία του το ιδιωτικό σχολείο «Πυθαγόρας» το οποίο είχε ιδρύσει ο φιλόλογος Σπυρίδωνας Τσώλης στην οδό Κουντουριώτου. Προπολεμικά υπήρχε και το ιδιωτικό σχολείο του Θέμελη.³⁶

Η οικονομική δραστηριότητα

Οι Μικρασιάτες ερχόμενοι στο Αιγάλεω εργάστηκαν στο Πυριτιδοποιείο καθώς και στα γύρω εργοστάσια και επιχειρήσεις. Απασχολήθηκαν επίσης, στα περιβόλια του ελαιώνα, στη συλλογή ελαιοκάρπου και άλλες αγροτικές εργασίες. Στο Αιγάλεω άλλωστε δραστηριοποιήθηκε ένα πλήθος μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων. Ο Σωτήριος Κουφός³⁷ από τη Σμύρνη μας αφηγείται:

«Το Αιγάλεω τότε ήταν σκέτο χωράφια. Όλα κτήματα, στα οποία καλλιεργούσανε κουνουπίδια, λάχανα, μαρούλια. Υπήρχαν κεραμοποιεία. Μάλιστα μια κεραμοποιεία μεγάλη κοντά στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Εκεί πήγανε και δουλεύανε πάρα πολλοί πρόσφυγες. Καθώς και στα χωράφια αυτά».

35. Βαμβακοπούλου Μαρία, Αιγάλεω – Οι δρόμοι της προσφυγιάς, ό.π. σελ. 61.

36. Χατζηαντώνη Παναγιώτης, «Η Δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση στο Αιγάλεω», στο Δάλλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.), Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας), ό.π. σελ. 332.

37. Δασκαλάκη Αθηνά – Κουτούλια Γιάννης, Ξεκλειδώνοντας Μνήμες Μικρασιατών, ό.π. σελ. 172-173.

Στο εργοστάσιο της ΕΤΜΑ μπροστά στη μηχανή πλύσης. Άγιος Σάββας 1935.
(Αρχείο του Ιωάννη Περικλάκη Δόλωμα – Δωρητής Ευγενία Κουκάκη-Δασκαλάκη)

Το 1874 ιδρύεται στο Αιγάλεω το «Ελληνικόν Πυριτιδοποιείον»³⁸, σε μια περιοχή που απέχει μόνο έξι χιλιόμετρα από το κέντρο της Αθήνας και βρίσκεται και στον βασικό οδικό άξονα της Ιεράς Οδού. Ο Κωνσταντίνος Μωραϊτίνης αναλαμβάνει τη διοίκηση του εργοστασίου. Το 1908 συγχωνεύεται με το Καλυκοποιείο των αδελφών Μαλτσινιώτη και η νέα ονομασία είναι «Εταιρία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου». Πολλοί από τους Μικρασιάτες βρίσκουν δουλειά στο εργοστάσιο, στα περιβόλια και στα καμίνια της περιοχής. Η Εταιρεία του Πυριτιδοποιείου υπογράφει το 1925 μια σύμβαση με το ελληνικό δημόσιο και αναλαμβάνει την παράδοση 450 εκατομμυρίων φυσιγγίων μέσα σε 11 χρόνια. Για το σκοπό αυτό ενισχύει τις εγκαταστάσεις της, αγοράζει μηχανήματα και προσλαμβάνει προσωπικό. Η σύμβαση αναστέλλεται το 1927 και η εταιρεία απειλείται με χρεοκοπία καθώς ασχολείται με μικροπαραγγελίες. Το 1931 την αναλαμβάνει η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος που είναι και ο κύριος πιστωτής της. Το 1934 και εν μέσω πολιτικών εξελίξεων ο διοικητής της τράπεζας Ιωάννης Δροσόπουλος καλεί τον Μικρασιάτη επιχειρηματία Πρόδρομο Μποδοσάκη να αναλάβει τη διοίκηση της εταιρείας.³⁹ Τελικά ο Μποδοσάκης αναλαμβάνει το εργοστάσιο τόσο στο Αιγάλεω όσο και στον Υμηττό και προβαίνει στον εκσυγχρονισμό του παραγγέλλοντας νέα μηχανήματα, κτίζοντας νέες πτέρυγες και προσλαμβάνοντας προσωπικό. Στο εργοστάσιο απασχολήθηκαν και γυναίκες και η εργασία ήταν αρκετά επικίνδυνη.

Οι αφηγήσεις του κόσμου της εργασίας αποτελούν βασική πηγή για την ιστορία της βιομηχανίας και τη βιομηχανική αρχαιολογία. Οι εργάτες και οι εργάτριες στα εργοστάσια είναι φορείς μιας μνήμης και μιας πολιτιστικής ταυτότητας, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η εργασία.⁴⁰

38. ΦΕΚ 23/10-06-1874, Βασιλικό Διάταγμα Περί Συστάσεως εν Αθήναις ανωνύμου εταιρείας υπό την επωνυμίαν Ελληνικό Πυριτιδοποιείον.

39. Αγαπητού Ευαγγελία – Καράμπελα Φωτεινή, *Το Μπαρουτάδικο του Αιγάλεω στον χώρο και στον χρόνο*, ό.π. σελ. 80-87.

40. Παπαστεφανάκη Λήδα, «Προφορικές Μαρτυρίες, Βιομηχανική αρχαιολογία και προφορική ιστορία: μια αναγκαία συνάντηση», στο *Δελτίο του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς*, περίοδος Γ', αρ. τεύχ. 1, Αθήνα 2010, σελ. 64-66

Ο Ιωσηφόγλου Μιχάλης⁴¹ από την Αττάλεια αφηγείται:

«Στο Μπαρουτάδικο δούλευε η μητέρα μου. Και κάηκαν τα χέρια της όχι με φλόγα αλλά με το μπαρούτι. Και είχανε βγάλει και κάτι σπυριά τα χέρια της και την πείραξε».

Στην περιοχή νότια της Ιεράς Οδού υπήρχαν περιβόλια, στάβλοι, αμπέλια και υποστατικά των κτηματιών της περιοχής. Το διάστημα 1922-1940 εγκαθίστανται στον περιοχή του Ελαιώνα οι πρώτες βιομηχανίες. Η Βιομηχανία Τεχνητής Μετάξης ΕΤΜΑ το 1925 αγοράζει οκτώ στρέμματα επί της οδού Αγίας Άννης και ξεκινάει η λειτουργία του εργοστασίου της. Αργότερα φθάνει να κατέχει διακόσια στρέμματα. Πολλοί Μικρασιάτες εργάστηκαν στην εταιρεία.

Παράλληλα δημιουργούνται στην περιοχή κεραμοποιεία και πλινθοποιεία (καμίνια) από οικογένειες Θερμιωτιών που είχαν εγκατασταθεί από τα Θερμιά (Κύθνο) στο Αιγάλεω.⁴² Στην περιοχή μετά τον πόλεμο δημιουργήθηκαν κι άλλα μεγάλα εργοστάσια όπως και η κλωστοϋφαντουργία «Πεταλούδα» και η υαλουργία «Γιούλα» στα οποία απασχολήθηκαν Μικρασιάτες και άλλοι κάτοικοι που είχαν εγκατασταθεί στο Αιγάλεω από τα νησιά, κυρίως την Κύθνο, και την Πελοπόννησο.

Το 1937 επιβάλλεται κοινοτικός φόρος από την Κοινότητα σε βιοτεχνίες-βιομηχανίες που υπήρχαν στην περιοχή προκειμένου να μπορέσουν να συγκεντρώσουν πόρους για έργα που αφορούν τις υποδομές της πόλης.⁴³ Ενδεικτικά οι βιοτεχνίες-βιομηχανίες που λειτούργησαν στην περιοχή ήταν: Η Εταιρεία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου, το εργοστάσιο χαρτοποιίας Κορωναίου, η χρωματοουργία Μεταξά και Σία, η κεραμοποιία Ν. Λεβαντή, η βιομηχανία ιμάντων του Θεοχαράκη, η αρωματοποιία ΑΡΚΑ, η βιομηχανία παραφίνης, κηροπλαστικής και μεταξουργίας του Θόδωρου Παπαδόπουλου, η μεταξουργία των αδελφών Χριστόπουλων, η υφαντουργία Κ. Σιγαράς και Σία, τα πτηνοτροφεία του Σάββα Θεοδώρου και του Δαμιανού Αξαρλή, τα αρτοποιεία του Εμμανουήλ Σίμου, του Ευάγγελου Μήτση και του Κωνσταντίνου Τσιτόπουλου.

Στην Ιερά Οδό και στους γύρω από αυτήν δρόμους δημιουργήθηκαν πολλά μαγαζιά καθώς επίσης ταβέρνες και καφενεία. Το γαλακτοπωλείο του Μπαλατσούρα γνωστό για τον λουκουμά του δραστηριοποιείται στην περιοχή από το 1930.⁴⁴ Μέχρι το 1945 η πλειονότητα των κατοίκων του Αιγάλεω ήταν εργάτες, χτίστες, οικοδόμοι, εργάτες γης, εργάτες στα γύρω εργοστάσια. Υπήρχαν επίσης πολλοί πλανόδιοι πωλητές που πωλούσαν οπωρολαχανικά, ψάρια, νερό, γάλα, γανωματήδες, τροχιστές μαχαिरιών, αλμπάνηδες.⁴⁵ Υπήρχαν 4-5 γιατροί παθολόγοι, 4 φαρμακοποιοί, 1-2 οδοντίατροι, 2

41. Αρχείο Μαρτυριών Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού. Συνέντευξη του Μιχάλη Ιωσηφόγλου στην Αθηνά Δασκαλάκη στις 30 Μαρτίου 2007.

42. Δάλκος Κωνσταντίνος, «Ο Ελαιώνας», στο Δάλκος Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 94-95.

43. Βαμβακοπούλου Μαρία, *Αιγάλεω – Οι δρόμοι της προσφυγιάς*, ό.π. σελ. 59

44. Νικολαΐδης Νίκος, *Το αλφαβητάρι του Αιγάλεω – Μια πόλη, μια ιστορία!*, ό.π. σελ. 136-137.

45. Αλμπάνης=αυτός που πεταλώνει τα άλογα ή καθαρίζει τα νύχια των αγελάδων. Επίσης αλμπάνηδες ασκούσαν την τέχνη του σιδερά.

γυναικολόγοι, 1 αφροδισιολόγος, 1 ψυχίατρος και 2-3 δικηγόροι.⁴⁶ Το πρώτο φαρμακείο στο Αιγάλεω ήταν του Πόντιου Οικονομίδη και άνοιξε γύρω στο 1931.

Οι υποδομές

Οι μόνοι ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι στην περιοχή του Αιγάλεω μέχρι και τη δεκαετία του 1950 ήταν η Ιερά Οδός και η Θηβών μέχρι τη συμβολή της με την Ιερά Οδό. Η ασφαλτόστρωσή τους έγινε τη δεκαετία του 1920. Στις 9 Δεκεμβρίου του 1936 το Κοινοτικό Συμβούλιο εγκρίνει δαπάνη για την τοποθέτηση πινακίδων οδών, πλατειών και αριθμών οικιών, και παραλαμβάνονται στις 30 Ιανουαρίου του 1937.⁴⁷ Οι πινακίδες αυτές προορίζονταν για την κυρίως συνοικία των Νέων Κυδωνιών, ενώ το 1940 προχωράει και η ονοματοθεσία βασικών οδών των υπολοίπων συνοικισμών του Αιγάλεω.

Προσφυγικό σπίτι στο Αιγάλεω, οδός Αγχιάλου, 2022.
(φωτογραφία Αθηνά Δασκαλάκη).

Οι κάτοικοι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου είχαν να αντιμετωπίσουν και προβλήματα σχετικά με την ύδρευση καθώς δεν υπήρχε νερό στην περιοχή. Σε ορισμένες αυλές άνοιγαν πηγάδια. Η ύδρευση γινόταν από τους νερουλάδες που έρχονταν με βυτία ή από τις δημοτικές βρύσες που υπήρχαν σε συγκεκριμένες γειτονιές και εξυπηρετούσαν τους κατοί-

κους για συγκεκριμένες ώρες. Πολλές μολυσματικές ασθένειες όπως δυσεντερία και τυφοειδής πυρετός οφείλονταν στο νερό που μεταφερόταν στα βυτία. Η παιδική θνησιμότητα την περίοδο του Μεσοπολέμου και της Κατοχής ήταν πολύ υψηλή λόγω παιδικών ασθενειών και λοιμώξεων.

46. Μιχιώτης Νίκος, *60 χρόνια Τοπική Αυτοδιοίκηση στο Αιγάλεω 1936-1995*, ό. π. σελ. 10. Βλέπε και Δάλκος Κωνσταντίνος, «Το Αιγάλεω στις πρώτες ταραγμένες δεκαετίες του», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.) *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 236-238.

47. Δάλκος Κωνσταντίνος, «Το Αιγάλεω στις πρώτες ταραγμένες δεκαετίες του», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.) *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 196-197. Τα επίσημα πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου που υπάρχουν αρχίζουν από τα μέσα του 1936.

Προσφυγικό σπίτι στο Αιγάλεω, οδός Πινδάρου, 2022 (φωτογραφία Αθηνά Δασκαλάκη)

Ο Τάκης Χασαπίδης από το Λιβίσι της Μικράς Ασίας αφηγείται:

«Μοναδική βρύση που υπήρχε εδώ στο Αιγάλεω ήταν η βρύση γωνία Κωνσταντινουπόλεως και Μυριοφύτου. Ήταν η βρύση που ερχόντουσαν τότε και γεμίζανε οι νε-ρουλάδες, τα κάρα που είχανε πάνω βυτία και ορισμένοι είχαν και αυτοκίνητα και γυρνάγανε γύρω γύρω και πουλούσαν το νερό. Εμείς όλοι οι πιτσιρικάδες της γειτονιάς αυτής ονομαζόμασταν Βρυσαίου. Και όταν τσακωνόμασταν με άλλους πιτσιρικάδες που ήταν από την οδό Προύσης και πάνω τους λέγαμε Κατσικανέους».⁴⁸

Η Κοινότητα προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα του νερού τοποθετώντας δημόσιους κρουνοούς σε διάφορα σημεία της πόλης. Στις 16 Αυγούστου του 1940 η Κοινότητα κατέβαλλε 5.000 δραχμές στην Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Υδάτων «δια την μετατροπήν του γερανού καταβρέγματος εις γερανόν πωλήσεως ύδατος και τοποθέτησιν γερανού καταβρέγματος εις άλλην θέσιν».⁴⁹

Το πρόβλημα με το νερό είναι τόσο μεγάλο που ο Πρόεδρος της Κοινότητας στις 2 Ιουνίου 1937 με εισήγησή του αναφέρεται στο μονοπώλιο της ΟΥΛΕΝ. Στις 23 Μαρτίου 1938 το Κοινοτικό Συμβούλιο εγκρίνει τους όρους επέκτασης του δικτύου ύδρευσης και επιβάλλει εκ νέου ερανική εισφορά στους κατοίκους για τα έτη 1938 – 1939 για ύδρευση και ηλεκτροφωτισμό.⁵⁰

Το 1925 είχε παραχωρηθεί με απόφαση του Κράτους στην Αγγλική Εταιρεία Power, το αποκλειστικό δικαίωμα φωτισμού και συγκοινωνίας εντός της περιοχής και σε

48. Δασκαλάκη Αθηνά – Κουτούλιας Γιάννης, *Ξεκλειδώνοντας Μνήμες Μικρασιατών*, ό.π. σελ. 216-217.

49. Δάλκος Κωνσταντίνος, «Το Αιγάλεω στις πρώτες ταραγμένες δεκαετίες του», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.) *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 205 και Βαμβακοπούλου Μαρία, *Αιγάλεω – Οι δρόμοι της προσφυγιάς*, ό.π. σελ. 53.

50. Μιχιώτης Νίκος, *60 χρόνια Τοπική Αυτοδιοίκηση στο Αιγάλεω 1936-1995*, ό.π. σελ. 12-13.

ακτίνα είκοσι χιλιομέτρων από την Ομόνοια. Πλην κάποιων κεντρικών δρόμων που διέθεταν φωτιστικές λάμπες, το Αιγάλεω ήταν βυθισμένο στο σκοτάδι. Στα σπίτια ο φωτισμός γινόταν από τις λάμπες πετρελαίου ΛΟΥΞ.

Ένα σοβαρό ζήτημα που απασχολούσε τους κατοίκους και απειλούσε την υγεία τους ήταν η αποχέτευση. Η αποχέτευση των σπιτιών γίνονταν με βόθρους – πηγάδια που δεν ήταν καν τσιμενταρισμένοι, με αποτέλεσμα τα λύματα να μολύνουν το έδαφος.⁵¹ Κάθε δύο οικοπέδα είχαν κοινό βόθρο. Σε κανονισμό που ψηφίστηκε το 1937 η Κοινότητα Αιγάλεω όριζε η καθαριότητα να γίνεται από καρραγωγούς που θα φέρουν κώδωνα, θα έχουν ταμπέλα που θα αναγράφεται «Καθαριότης Κοινότητος Αιγάλεω» και θα ειδοποιούν τους κατοίκους τις πρωινές ώρες να αποθέτουν τα απορρίμματα των οικιών και των καταστημάτων. Τα απορρίμματα έπρεπε να ρίχνονται σε μέρος που θα τους είχε υποδείξει ο Πρόεδρος της Κοινότητας. Επίσης θα υπήρχε νεκροφόρα για τη μεταφορά των απόρων νεκρών στο νεκροταφείο. Το 1940 οι καραγωγείς έφθαναν τους τέσσερις.⁵² Τα κεραμοποιεία και τα τουβλοποιεία που υπήρχαν στην περιοχή άνοιγαν βαθύτατους τάφρους για την εξασφάλιση αργιλώδους χώματος. Ύστερα όμως έμεναν ανοιχτοί και μετατρέπονταν σε τάφρους σκουπιδιών και νερού που λίμναζε και αποτελούσαν εστίες μόλυνσης.⁵³

Στην περιοχή είχε ιδρυθεί από το 1903 το Νοσοκομείο «Κάνθαρος», που το 1906 μετονομάστηκε σε Νοσοκομείο «Ευλογιόντων». Το διάστημα 1930-1935 ξεκίνησε η μεταφορά και εγκατάσταση σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους του Νοσοκομείου ασθενών με νόσο Χάνσεν από τη νήσο Σπιναλόγκα της Κρήτης.⁵⁴ Επίσης, από το 1887 λειτουργούσε στην ευρύτερη περιοχή το Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο⁵⁵ και από το 1928 το Δημόσιο Ψυχιατρείο Αθηνών στο Δαφνί.⁵⁶ Το «Νοσοκομείο Ευλογιόντων» βρισκόταν στην Κοινότητα Αιγάλεω μέχρι το 1949 και τα δύο Ψυχιατρεία μέχρι το 1935.⁵⁷

Το 1940 ψηφίζεται από το Κοινοτικό Συμβούλιο η κατασκευή λαϊκών λουτρών και ουρητηρίων στη συμβολή των οδών Ιερά Οδού και Θηβών πλατεία. Τελικά η απόφαση για τα λουτρά αναθεωρήθηκε και εγκαταστάθηκαν στη συμβολή των οδών Θηβών

51. Βαμβακοπούλου Μαρία, Αιγάλεω – Οι δρόμοι της προσφυγιάς, ό.π. σελ. 53

52. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Το Αιγάλεω στις πρώτες παραγμένες δεκαετίες του», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.) Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας), ό.π. σελ. 203

53. Σκιαδιάς Ελευθέριος, Ο Άγιος Σάββας της Ιεράς Οδού και η εξαφανισμένη συνοικία, <http://taathinaika.gr>, 5 Δεκεμβρίου 2018.

54. Το 1970 μετονομάστηκε σε «Δημόσιο Νοσοκομείο Λοιμωδών Νόσων». Ράλλη Ιωάννα, (διδακτορική διατριβή), Δημόσια Υγεία στην Αθήνα κατά την περίοδο 1870-1920, ΕΚΠΑ-Ιατρική Σχολή, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Αθήνα 2019, σελ. 140.

55. Φιστέ Μαρκέλλα, (διδακτορική διατριβή), Το Δρομοκαΐτειο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής: ιστορική πορεία του ιδρύματος και διαχρονική εξέλιξη των κύριων νοσογραφικών και ψυχοπαθολογικών εννοιών, ΕΚΠΑ Σχολή Επιστημών Υγείας – Τμήμα Ιατρικής, Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής – Ψυχιατρικής και Νευρολογίας, Αθήνα 2015, σελ. 20-22.

56. Το Δαφνί... μια φανταστική πολιτεία στην ιστοσελίδα: https://xaidarisimera.gr/blog-post_8-10/ 15 Οκτωβρίου 2022, τελευταία ανάκτηση 19 Ιανουαρίου 2023.

57. Χρονιές κατά τις οποίες οι περιοχές που βρίσκονταν τα εν λόγω νοσοκομεία εντάχθηκαν στα διοικητικά όρια των δήμων Αγίας Βαρβάρας και Χαϊδαρίου αντίστοιχα.

και Κουντουριώτου (σημερινό 8ο Δημοτικό Σχολείο Αιγάλεω).⁵⁸

Η συγκοινωνία γύρω στο 1930 κάλυπτε τη διαδρομή Πυριτιδοποιείο, Αγία Βαρβάρα και Δρομοκαϊτειο και γινόταν με ιδιωτικά λεωφορεία και με αφετηρία τους αριθμούς 32-34 της Ιεράς Οδού. Μετά το 1931 δρομολογείται η γραμμή Δημαρχείον – Νέαι Κυδωνίαι – Πυριτιδοποιείον με αφετηρία το Δημαρχείο της Αθήνας στην οδό Ευπτόλιδος και τέρμα την διασταύρωση της Ιεράς Οδού με τη Θηβών. Η γραμμή έφερε τον αριθμό 31.

Η διατήρηση της μνήμης

Η σημερινή πόλη του Αιγάλεω δεν θυμίζει σχεδόν τίποτα από το παρελθόν της. Το εργοστάσιο του Πυριτιδοποιείου έχει δώσει τη θέση του στο Άλσος της πόλης, σε εγκαταστάσεις αθλητικών χώρων και σε κτήρια του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Μια καμινάδα, ένας υδατόπυργος και μια είσοδος στοάς, απομεινάρια εκείνης της εποχής μέσα στο χώρο του πρασίνου, θυμίζουν κάτι από την ύπαρξή του. Τα παλιά προσφυγικά σπίτια έχουν αντικατασταθεί από διώροφα, στην καλύτερη περίπτωση, ή από πολυώροφες πολυκατοικίες. Ελάχιστα σπίτια έχουν διασωθεί και παραμένουν σε χρήση όπως ήταν στο παρελθόν με μικρές ή μεγαλύτερες παρεμβάσεις. Ένα από αυτά τα σπίτια που αγόρασε η Κοινότητα το 1937 και παραχώρησε στους Μικρασιάτες είναι και ο χώρος που στεγάζεται το Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού που εγκαινιάστηκε στις 17 Οκτωβρίου το 2010. Πρόκειται για δύο πετρόχιστα σπίτια που ενώθηκαν και στεγάζουν τις συλλογές των αντικειμένων και των τεκμηρίων της Ιστορίας των Μικρασιατών προσφύγων των μελών του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες». Έγγραφα, φωτογραφίες, υφαντά, ρούχα, κεντήματα, είδη καθημερινής χρήσης, εκκλησιαστικά κειμήλια και βιβλία εικονογραφούν τη ζωή στη Μικρά Ασία καθώς και τη ζωή των Μικρασιατών τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στον Ελλαδικό χώρο και κυρίως στο Αιγάλεω. Μια πολύτιμη κιβωτός μνήμης που συνδέει το παρελθόν με το παρόν.

Στην πόλη έντονη πολιτιστική δράση για τη διατήρηση της Ιστορίας της Μικράς Ασίας και του Πόντου έχουν ο Σύλλογος Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες», η Ένωση Ποντίων Αιγάλεω, ο Εκπολιτιστικός Σύλλογος Αιτωλοακαρνανών εκ Πόντου «Αξέχαστες Πατρίδες», η Μουσικοχορευτική – Πνευματική Εστία Ποντίων και Φίλων Αιγάλεω «Ο Καύκασος». Επίσης, σημαντικό έργο επιτελεί η Πανελλήνια Ένωση Ασσυρίων που προχώρησε στην ανέγερση μνημείου προς τιμή των θυμάτων της γενοκτονίας των Ασσυρίων το 1915 στην είσοδο της πόλης, στην πλατεία του Αγίου Σπυρίδωνος.

Μνημείο των πεσόντων Αλατσατιανών κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή υπάρχει στην πλατεία Αγίας Ειρήνης από τον Σύλλογο Αλατσατιανών.⁵⁹

58. Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος, «Το Αιγάλεω στις πρώτες παραγμένες δεκαετίες του», στο Δάλκος Ι. Κωνσταντίνος (επιμ.) *Αιγάλεω (σελίδες τοπικής πατριδογνωσίας)*, ό.π. σελ. 239.

59. Το 1932 ιδρύεται η «Ένωση Αλατσάτων Αθηνών» με έδρα το Παγκράτι. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου αναστέλλεται η λειτουργία του Συλλόγου. Το 1947 επαναλειτουργεί με έδρα το

Η συμβολή των Μικρασιατών προσφύγων και των Ασσυρίων στη διαμόρφωση της ταυτότητας της πόλης υπήρξε ανυπολόγιστη. Εκατόν ένα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή οι Σύλλογοι της πόλης του Αιγάλεω επιτελούν σημαντικό έργο διάσωσης της μνήμης της Μ. Ασίας και του Πόντου μέσα από ποικίλες δράσεις, εκδόσεις, μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις, βιβλιοπαρουσιάσεις, ημερίδες, ταξίδια στη Μ. Ασία, ετήσια μνημόσυνα για τα θύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής και της Γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου.

Η διατήρηση της μνήμης θα είναι το ζητούμενο για όλους τους Συλλόγους και τις Δημοτικές Αρχές και για τα επόμενα χρόνια.

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο Χαλάνδρι σε Παλαιό και Νέο Συνοικισμό

Αντώνιος-Γεώργιος Βερυκοκάκης

Ιστορικός και Μέλος του Διοικ. Συμβουλίου
του Συνδέσμου Μικρασιατών-Κωνσταντινουπολιτών
Χαλανδρίου «ΡΙΖΕΣ»

Με την παρούσα ομιλία θέλω να ρίξουμε φως και να μελετήσουμε την νεότερη ιστορία του τόπου μας και να αντιληφθούμε πόσο άλλαξε όχι μόνον το Χαλάνδρι αλλά όλη η Ελλάδα με την άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων από την μαρτυρική και πολύπαθη γη της Ιωνίας το 1922.

Από το 1832 και την ανακήρυξη του ανεξάρτητου Βασιλείου της Ελλάδος τα αρχικά χερσαία σύνορα του νεοσύστατου κράτους ορίζονταν στη γραμμή Αμφιλοχία – Όρθυς και με νησιά τις Κυκλάδες, Σποράδες και την Εύβοια. Το 1864 και με την άφιξη του Γεωργίου Α΄ προστίθενται στον εθνικό κορμό τα Επτάνησα, το 1881 η Θεσσαλία και η Άρτα. Με τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους το 1912-1913 η χώρα διπλασιάζεται τόσο γεωγραφικά όσο και πληθυσμιακά. Έπειτα θα ακολουθήσει ο Μεγάλος Πόλεμος ή Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με τις συνθήκες που θα τον τερματίσουν και καθώς η Ελλάδα ήταν στις νικήτριες δυνάμεις, η χώρα θα αποκομίσει την Δυτική και Ανατολική Θράκη, την κυριαρχία στις νήσους Ίμβρος και Τένεδος αλλά και η Ζώνη της Σμύρνης τίθεται υπό τον ελληνικό έλεγχο για πέντε χρόνια.

Μετά από 3 έτη κατά τα οποία ο ελληνικός στρατός πολέμουσε για να μπορέσει να επιβάλει την συνθήκη των Σεβρών, τον Αύγουστο το 1922 το μέτωπο θα καταρρεύσει στο Αφιόν Καραχισάρ και θα αρχίσει την υποχώρηση του. Μαζί θα ακολουθήσουν πλήθος Ελλήνων, προσφύγων, στη προσπάθειά τους να γλυτώσουν από το Κεμαλικό μένος. Κατά εκατοντάδες χιλιάδες θα κατακλύσουν τα Μικρασιατικά παράλια και την προκυμαία της Σμύρνης, όσοι τα καταφέρουν θα περάσουν στα απέναντι νησιά (Χίος, Λέσβος, Κως) κι από εκεί στον Πειραιά και τα μεγάλα αστικά κέντρα. Τότε αρχίζει το μεγάλο έργο και η πρόκληση της αποκατάστασής τους.

Ας δούμε όμως πως ήταν μέχρι τότε η περιοχή του Χαλανδρίου την οποία και μελετάμε.

Στα βόρεια του νομού Αττικής, βρισκόταν μια εύφορη και όμορφη περιοχή, με πολλά ποτάμια να την διατρέχουν (Βριλησσός και Κηφισός) και με οργιώδη άλλοτε βλάστηση. Η περιοχή αυτή διαχρονικά αποτέλεσε το ενδιαφέρον πολλών και διαφόρων κατοίκων. Υπάρχουν αναφορές ότι πρώτο κατοικήθηκε την εποχή του Χαλκού. Την κλασική περίοδο ήκμασε, μάλιστα υπήρξε ο Αθηναϊκός δήμος της Φλύας με τον πιο ονομαστό δημότη της να είναι ο αρχαίος τραγικός ποιητής, ο Ευριπίδης. Η πλειοψηφία των κατοίκων είναι γεωργοί συχνά σε κτήματα πλουσίων Αθηναίων. Κατά τη Ρωμαϊκή εποχή κατασκευάζεται το Αδριάνειο Υδραγωγείο, ένα τμήμα του οποίου, αυτό της Πεντέλης περνάει από το Χαλάνδρι και πολλά φρεάτια του σώζονται μέχρι σήμερα, μάλιστα τα τελευταία χρόνια έχουν αναδειχθεί μέσω του ομώνυμου έργου

Οικογένεια Πλατσόπουλου.
Από την Μερσίνα στο Χαλάνδρι.

αξιοποίησης – ανάδειξης του Αδριάνειου Υδραγωγείου. Την Βυζαντινή περίοδο το Χαλάνδρι, όπως και η ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, παρακαμάζει και πρόσκαιρα την περίοδο των Σταυροφοριών την κατακτούν Βουργουνδοί, Καταλανοί, Φλωρεντίνοι, Ενετοί και Φράγκοι. Κατά τον 14ο αιώνα, οι Φλωρεντίνοι άρχοντες των Αθηνών αποφασίζουν τον εποίκισμό της ευρύτερης περιοχής τόσο από την πλευρά των Μεσογείων όσο και από την πλευρά της Πάρνηθας, από Αρβανίτες της Πελοποννήσου και της Βοιωτίας με σκοπό να ενισχύσουν ως στρατιωτικά σώματα την ασφάλεια της

πόλης των Αθηνών. Ως εκ τούτου στο Χαλάνδρι των νεότερων χρόνων πολλοί από τους παλαιότερους κατοίκους είναι Αρβανίτικης καταγωγής.

Η Οθωμανική περίοδος η οποία έπεται, ξεκινά το 1456 όταν φθάνουν οι Οθωμανοί Τούρκοι στην Αθήνα και ριζώνουν για περίπου 400 χρόνια. Έτσι η Φλύα χάνεται και τη σκυτάλη παίρνει το «Χαλάνδρι». Οι εικασίες είναι πάρα πολλές για την προέλευση του ονόματος: από το Χιλιάνδριον (χίλιοι άνδρες), το «Χαράδριον» (βυζαντινό «Χαράδρι» = ρεματιά), το «Χωλοάνδριον» (άνδρες που χώλαιναν λόγω μέθης) ή το «Χαλά – ντε-ρέ» (η ρεματιά του Χαλά) η οποία είναι και η επικρατέστερη. Από την άλλη πλευρά ο Παπαγεωργίου, στο βιβλίο του το «Ιστορικό του Χαλανδρίου», υιοθετεί την άποψη ότι το όνομα «Χαλάνδρι» εμφανίζεται την εποχή της Φραγκοκρατίας. Στο Χαλάνδρι τοποθετείται Πασάς ο οποίος εγκαθίσταται στα όρια της σημερινής οδού Ηρακλείου και το κέντρο του χωριού επεκτείνεται και οικοδομείται κατά τα Οθωμανικά πρότυπα. Στη πλατεία του Αγίου Νικόλαου (μικρός ναΐσκος τότε) λειτουργεί νεκροταφείο στη βορεινή του πλευρά (εκεί που βρίσκεται σήμερα η βρύση) θάβονται οι Χριστιανοί και στη νότια οι Τούρκοι.

Το 1830 οι απελευθερωμένες περιοχές από την επανάσταση του 1821 ανακηρύσσονται σε ελεύθερο κράτος και στο Χαλάνδρι η γη αλλάζει χέρια. Νέοι μεγαλοτσιφλικάδες αλλά και μικροκτηματίες και φτωχοί αγρότες αλλά και κτηνοτρόφοι οι οποίοι φθάνουν στον εύφορο αυτό τόπο, καλλιεργούν τη γη, βόσκουν τα κοπάδια τους στη Φιλοθέη, το Ψυχικό, στους πρόποδες του Υμηττού και της Πεντέλης και παράλληλα διακινούν τα προϊόντα τους (οπωροκηπευτικά, ελιές, λάδι, σιτηρά κλπ.). Έτσι το αγροτικό, το εμπορικό, μαζί με το μικροαστικό στοιχείο που διαρκώς αναπτύσσεται, συνυπάρχουν. Συγχρόνως λόγω κλίματος και φυσικού κάλλους, προσελκύει πολλούς εύπορους Αθηναίους οι οποίοι χτίζουν επαύλεις σε μεγάλα οικόπεδα και αναγνωρίζεται ως θέρετρο αλλά και ως τόπος αποθεραπείας φυματικών. Αυτός ο χαρακτήρας της πόλης, παρά τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους και την Μικρασιατική καταστροφή διατηρείται μέχρι τη δεκαετία του '50.

Το Χαλάνδρι των αρχών του 20ού αιώνα εκτείνεται από τις υπώρειες του Υμηττού ανατολικά μέχρι την Πεντέλη βόρεια περιλαμβάνει τον Χολαργό, την Αγία Παρασκευή,

τα Βριλήσσια, την Φιλοθέη και το Νέο Ψυχικό (Λιοτρίβι) και διοικητικά υπάγεται στο δήμο Αθηναίων. Είναι ένα χωριό με αναπτυγμένη γεωργία και κτηνοτροφία και με την συνεχή ροή πληθυσμού λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης ο αριθμός των κατοίκων διαρκώς αυξάνεται.

Μετά την Μικρασιατική καταστροφή, στα νέα όρια του Ελληνικού κράτους, συγκεντρώνονται οι πρόσφυγες. Γι' αυτό, το 1922 θεωρείται τομή για την ιστορία του Ελληνικού έθνους και μάλιστα από ορισμένους αναφέρεται και ως το σημείο μηδέν. Το προσφυγικό ωστόσο για την Ελλάδα έχει ξεκινήσει και εξελίσσεται με τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, οπότε και άρχισαν οι πρώτοι διωγμοί και των Ελλήνων.

Στο Χαλάνδρι, μετά από πραγματικά επώδυνες διαδρομές, έφτασαν οι πρώτες λίγες οικογένειες προσφύγων, μεταξύ 1914 -1918 και εγκαταστάθηκαν σε παράνομες παράγκες, που έστησαν πρόχειρα μόνοι τους, στην οδό Αμοργού, στην περιοχή απέναντι από τον σταθμό του τραίνου (σημερινή Βιβλιοθήκη Μίμη Βασιλόπουλου επί της οδού Παπανικολή). Ο Παλιός συνοικισμός ξεκίνησε να φτιάχνεται το 1914 από Μελιώτες και Φωκιανούς πρόσφυγες. Μετά την Μικρασιατική Γενοκτονία και την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης, έφτασαν περίπου 5.000 πρόσφυγες στο Χαλάνδρι στην ίδια περιοχή, στις ίδιες άθλιες συνθήκες. Υποδομές δεν υπήρχαν, τα τρόφιμα λιγοστά. Ο πρώτος ή «παλιός» προσφυγικός συνοικισμός, οργανώθηκε από την Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων) το 1926-27, σε χώρο που περικλειόταν, κατά προσέγγιση, από τις σημερινές οδούς Βασιλέως Γεωργίου, 25ης Μαρτίου, Παπανικολή, την Αγία Άννα, με κέντρο τις οδούς Καλογρέζης, Παπαρηγοπούλου και Σουρή. Η περιοχή αυτή ιδιοκτησιακά ανήκε στην Ιερά Μονή Πεντέλης και ήταν δίπλα στο Σιδηροδρομικό Σταθμό του τραίνου, που συνέδεε την Αθήνα με το Λαύριο. Ανάμεσα στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Χαλάνδρι ήταν η διάσημη στιχουργός Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου και ο σπουδαίος Σμυρνιός συνθέτης και τραγουδιστής Δημήτρης Ατραϊδής.

Εκεί στεγάστηκαν τελικά οι αφιχθέντες πολυμελείς, κατά τεκμήριο, προσφυγικές οικογένειες, οι οποίες μετά από διαφορετικές διαδρομές, περιπετειώδεις και συχνά τραυματικές, κατέφυγαν στο -μικρό τότε πληθυσμιακά Χαλάνδρι. Οι περιοχές κα-

Οδός Καρελά. Οι πρόσφυγες σκάβουν μόνοι τους για παροχή νερού στον Μικρασιατικό Συνοικισμό Χαλανδρίου.

Παράγκες Παλαιού Συνοικισμού Χαλανδρίου. Οικογένεια Κελεσιδή από Σαφράμπολη και Κάτω Παναγιά Ερυθραίας.

Παρέα Μικρασιατών προσφύγων στον καφενέ του Σκαπέτη στο νέο Συνοικισμό Χαλανδρίου. Από το Σιβρισάρι στο Χαλάνδρι.

ταγωγής των Μικρασιατών προσφύγων του Χαλανδρίου είναι κυρίως τα Βουρλά, η Μερσίνα, τα Άδανα, το Μελί, το Σιβρισάρι, ο Γκιούλπαξες, το Αϊβαλί, τα Αλάτσατα, η Φώκαια, ο Βουτζάς, η Μενεμένη, η Μαγνησία, η Κωνσταντινούπολη και λίγες οικογένειες από το Ακ Νταγ Μαντέν και την Τραπεζούντα.

Ήταν ένας πρόχειρος καταυλισμός, που αποτελούνταν από επτά σειρές ξύλινων παραπηγμάτων, τα οποία προοριζόταν για την προσωρινή στέγαση των

προσφύγων. Οι πρόσφυγες παρέμεναν εκεί για δέκα περίπου χρόνια, σε πραγματικά άθλιες συνθήκες, μέσα σε λασπόνερα, χωρίς στοιχειώδεις παροχές και κανόνες υγιεινής αλλά και βιώνοντας πολλές φορές σ ακραίο βαθμό τον ρατσισμό από τους ντόπιους κατοίκους, ενδεικτική είναι η πρόταση του τότε δημάρχου Μάνου Καρελλά ο οποίος ήθελε να χωρίσει με μάντρα το Μικρασιατικό συνοικισμό από το υπόλοιπο Χαλάνδρι.

Εκεί όμως οργάνωσαν τη ζωή τους. Δούλεψαν όπου έβρισκαν, άνοιξαν μαγαζάκια, εργωτεύτηκαν, παντρεύτηκαν κι έκαναν παιδιά.

Το 1925 ανακηρύσσεται σε αυτόνομη κοινότητα και αποσπάται από την διοικητική επικράτεια των Αθηνών.

Το 1936-37 περίπου 100 οικογένειες μεταφέρθηκαν στον Νέο συνοικισμό. Αρκετές όμως οικογένειες παρέμεναν στον Παλιό συνοικισμό, που ρυμοτομήθηκε και χωρίστηκαν οικοπέδα, τα οποία μοιράστηκαν με κλήρωση. Η τελευταία παράγκα απομακρύνθηκε, επισήμως, το 1952. Όμως σύμφωνα με πληροφορίες που έχουμε παράγκες υπήρχαν μέχρι τη δεκαετία του '60. Πιο αναλυτικά στη δεκαετία του '30, με ενέργειες του υπουργείου Προνοίας, απαλλοτριώθηκε και ρυμοτομήθηκε μια μεγάλη έκταση δίπλα στη Λεωφ. Κηφισίας και γύρω από το ρέμα ή ποταμό Καλαμά όπως ονομάζεται. Η περιοχή ονομαζόταν «Κοκκινιά» λόγω του λατομείου πηλού που υπήρχε, το οποίο ήταν εκεί που βρίσκεται σήμερα το νοσοκομείο «Υγεία». Εκεί λοιπόν δημιουργήθηκε ο νέος προσφυγικός συνοικισμός με επίσημη ονομασία «Προσφυγικός συνοικισμός 4ης Αυγούστου», η οποία περιέπεσε στη λήθη. Εκεί χτίστηκαν και αποδόθηκαν το 1936-37 πέτρινα σπίτια με δύο δωμάτια και τουαλέτα στην αυλή ή οικοπέδα, τα οποία τα έχτισαν μόνοι τους. Φυσικά τα πλήρωσαν με δόσεις. Στην αυλή ανοίγουν πηγάδι και βρίσκουν νερό σε μικρό βάθος. Το δίκτυο νερού και το ηλεκτρικό ρεύμα έφτασαν στην περιοχή στις αρχές της δεκαετίας του '50. Το χειμώνα η Ρεματιά πλημμύριζε και οι καταστροφές ήταν συχνές. Οι γύρω δρόμοι σχεδόν αδιάβατοι και στην ουσία τον χειμώνα η περιοχή ήταν αποκομμένη από το υπόλοιπο Χαλάνδρι. Υπήρχε μια μικρή ξύλινη γέφυρα στην Μ. Ασίας και γέφυρα στην οδό Σολωμού. Τα παιδιά πήγαιναν στο 1ο Δημοτικό, στο κέντρο του Χαλανδρίου, ή στο Γυμνάσιο, στην Πλατεία Δούρου, περνώντας από το μοναδικό ξύλινο γεφύρι, που βρισκόταν κοντά στη σημερινή οδό Γυφτοπούλου (Μεσολογγίου).

Κατά την διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου πολλοί Μικρασιάτες του Χαλανδρίου πολέμησαν στα βουνά της Αλβανίας, κάποιοι μάλιστα σκοτώθηκαν και

στη μάχη της Κρήτης. Στο συνοικισμό του Χαλανδρίου υπήρξε οργανωμένο παράρτημα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και γι' αυτό οι Γερμανοί έκαναν αντίποινα. Στο Ν. συνοικισμό κυρίως Βουρλιώτες, προσπάθησαν την ανασύσταση της αμπελουργίας, λόγω του καλού χώματος, όμως οι ανάγκες της μαζικής εγκατάστασης δεν κατάφεραν να κρατήσουν τις καλλιέργειες.

Το 1944 στη διάρκεια της Κατοχής το Χαλάνδρι γίνεται δήμος και σταδιακά αποσπώνται ο Χολαργός (1926), η Αγία Παρασκευή (1928), η Φιλοθέη (1934), το Ψυχικό (1928) και τα Βριλήσσια (1948). Ο πληθυσμός του το 1941 ανέρχεται στις 11.141 εγγεγραμμένους κατοίκους και για μια δεκαετία μέχρι το 1951 θα παραμείνει στους 11.168. Μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση σημειώνεται την δεκαετία που ακολουθεί λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή. Στην απογραφή το 1961 καταγράφονται 25.774 άτομα. Το Χαλάνδρι αλλάζει ανεπιστρεπτί. Η αγροτική γη σταδιακά μετατρέπεται σε οικόπεδα.

Από Μικροαστικές συλλογικότητες ιδρύθηκαν δύο στο Χαλάνδρι η “Ένωση Μικρασιατών Προσφύγων” το 1923 και το 1924 το λεγόμενο παράρτημα της Ε.Α.Π., αργότερα οι δύο αθλητικές προσφυγικές ομάδες ο “ΑΤΡΟΜΗΤΟΣ” και “ΑΣΤΕΡΑΣ Χαλανδρίου” ενώθηκαν, οι οποίες παραμένουν μέχρι σήμερα με πρόεδρο τον τέως ποδοσφαιριστή της Εθνικής Ελλάδας και πρωταθλητή Ευρώπης το 2004 Βασίλη Λάκη.

Σήμερα στο Χαλάνδρι εδρεύει ο “Σύνδεσμος Μικρασιατών Κωνσταντινουπολιτών Χαλανδρίου «Ρίζες»” με 2.500 μέλη, ο οποίος δραστηριοποιείται στην εκμάθηση μουσικών οργάνων, χορευτικών και θεατρικής ομάδας. Ενώ σύμφωνα με ιστορικούς και συλλέκτες κατέχει την Μεγαλύτερη Συλλογή Μικρασιατικών κειμηλίων όπου αριθμεί περί τα 26.000 κειμήλια. Απώτερος σκοπός του συλλόγου είναι να χτίσει την Μικρασιατική Εστία και σε συνεργασία με τον δήμο Χαλανδρίου μουσείο Ιστορίας και Λαογραφίας της Μικράς Ασίας και του Χαλανδρίου. Το σωματείο μας έχει βραβευθεί από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων διότι διατηρούμαι την παράδοση των Χατζιδών και διακονούμε τα Ιεροσόλυμα ενώ διαθέτουμε δωρεάν κειμήλια σ οποιαδήποτε μουσείο αφορά την Μικρασία.

Δράττοντας της ευκαιρίας θα ήθελα να μιλήσω και για την οικογένειά μου, καθώς έχω Μικρασιατική καταγωγή. Ο προπάππος μου, ο αμπελουργός Μανώλης Ρηγάκης

Σπίτι Νικολάου και Μαρίας Καραμπουρνιώτη στο νέο Συνοικισμό Χαλανδρίου. Απο τα Βουρλά και τα Αλάτσατα στο Χαλάνδρι.

Καφενές στον Παλιό Συνοικισμό Χαλανδρίου.

Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου στιχουργός-ποιήτρια. Απο το Αϊδίνιο εγκαταστάθηκε στο Χαλάνδρι ως προσφοράς.

ήταν παντρεμένος με την Σοφία Χατζηστυλιαννού από το Σιβρισάρι και είχαν τρία παιδιά, τον Γιώργο (το παππού μου) ο οποίος είχε γεννηθεί στη Σμύρνη το 1908 την Ελένη και την Μαρία (Μαρίτσα). Η οικογένεια έφτασε κατά τις μέρες της Καταστροφής στον Πειραιά, μέσω του λιμανιού της φλεγόμενης Σμύρνης, κατάφερε και σώθηκε όλη η οικογένεια, μάλιστα η προ γιαγιά μου μπόρεσε να φέρει όλη την προίκα της μικρής της κόρης. Εγκαταστάθηκαν αρχικά στην Κοκκινιά, μαζί με άλλους συγγενείς τους. Εκεί, λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης, πέθανε πρώτα ο προ πάππους Μανόλης και μετά από αρκετά χρόνια πέθαναν και οι δύο τους κόρες σε νεαρή ηλικία. Την περίοδο του Μεσοπολέμου ο παππούς μου, ήρθε στο Χαλάνδρι ο οποίος έμεινε αρχικά στην οικογένεια της θείας του Φωτός Βγε, η οποία με την οικογένειά της

ήδη είχαν εγκατασταθεί στον Παλαιό συνοικισμό Χαλανδρίου. Έπειτα ήλθε και η μητέρα του Σοφία, ο παππούς είχε δουλέψει και στην κατασκευή της γέφυρας στην οδό Επιδαύρου, η οποία υπάρχει έως σήμερα. Αργότερα και μαζί με την μητέρα του άνοιξαν μπακάλικο στον παλαιό συνοικισμό, κοντά στη σημερινή δημοτική βιβλιοθήκη. Ο Θοδωρής Κοντάρας στο βιβλίο του «Το Σιβρισάρι της Ιωνίας» γράφει για τον παππού μου, στη διάρκεια της Κατοχής διέσωσαν πολλές προσφυγικές οικογένειες από το θάνατο λόγω πείνας, χορηγώντας τους όσα τρόφιμα μπορούσαν. Μετά τον πόλεμο θα πάρουν κλήρο στον Νέο συνοικισμό όπου εκεί θα μεταφέρουν το μπακάλικο το οποίο θα λειτουργήσει έως τα μέσα της δεκαετίας του '60 και θα φτιάξουν το σπίτι τους.

Χαρακτηρισμένη ως η «μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία», η επακόλουθη της Μικρασιατικής Καταστροφής, η αθρόα εισροή προς την ελληνική επικράτεια προσφύγων, κυρίως ελληνικής καταγωγής, οι οποίοι κατοικούσαν από την αρχαιότητα στην Μικρά Ασία, τον Πόντο, την Ανατολική Θράκη και άλλα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία κατέρρευσε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προκάλεσε μια σειρά ανακατατάξεων σε οικονομικό επίπεδο, τις οποίες κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα εν μέσω των ήδη διαμορφωμένων αρνητικών οικονομικών συνθηκών. Τα κύρια προβλήματα ήταν η στέγαση, οι υποδομές υποδοχής και εγκατάστασης, η δημόσια υγεία και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων. Στην πραγματικότητα το προσφυγικό ζήτημα της συγκεκριμένης περιόδου είναι το τελευταίο μιας μακράς σειράς πληθυσμιακών ανακατατάξεων στον ελλαδικό χώρο ήδη από τον 17ο αιώνα.

Τέλος εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τον κύριο Λουκά Χριστοδούλου και το Δ.Σ. της Ενώσεως Σπάρτης Μικράς Ασίας, έναν τόσο ιστορικό σύλλογο σε μία τόσο ιστορική προσφυγική πόλη, για την συμμετοχή μας σ' ένα σπουδαίο επιστημονικό συνέδριο.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στους Αμπελοκήπους

Φαίδων Παπαθεοδώρου

Πολεοδόμος

Λίγα λόγια για την ιστορία των Αμπελοκήπων

Η περιοχή της σημερινής συνοικίας των Αμπελοκήπων, αναφέρεται ως Κήποι από τον Παισανία. Από την αρχαιότητα μέχρι τον μεσοπόλεμο η περιοχή διασχίζονταν από τον ποταμό Ιλισό και από πολλά ρέματα που συμβάλουν σε αυτόν και από σημαντικές οδούς, όπως η οδός προς τα Μεσόγεια και η οδός προς τα λατομεία του Πεντελικού όρους. Αρχαία υδραγωγεία όπως το Πεισιστράτειο και το Αδριάνειο κοντά στο οποίο υπήρχε ο ναός της Αφροδίτης των Κήπων διασχίζουν και σήμερα υπόγεια την περιοχή. Βυζαντινές εκκλησίες, όπως οι άγιοι Πάντες, και ευρήματα που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές ανασκαφές, όπως τα χαλκά αγάλματα των Αμπελοκήπων, τα οποία εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αποδεικνύουν τη συνεχή ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι Αμπελόκηποι, από αγροτοκτηνοτροφική περιοχή, μετασχηματίζονται σε εξοχική τοποθεσία της Αθήνας. Στην

Χάρτης περιοχής 1903

περιοχή υπάρχουν εκτεταμένες μοναστηριακές (Μονή Πετράκη) δημόσιες, δημοτικές εκτάσεις. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγεται το Δημοτικό κτήμα Αμπελοκήπων, γνωστό και ως Περιβόλα έκτασης τριακοσίων στρεμμάτων. Στρατιωτικές μονάδες καταλαμβάνουν εκτεταμένες εκτάσεις (Γουδή), νοσοκομεία όπως των Παίδων και η Σωτηρία και άλλα σημαντικά δημόσια κτίρια όπως το Εφηβείο Αβέρωφ (μετέπειτα φυλακές Αβέρωφ). Παράλληλα δημιουργούνται μεγάλες ιδιωτικές ιδιοκτησίες στις οποίες ανοικοδομούνται εξοχικές βίλες πλουσίων, όπως η βίλα Θων στη συμβολή των λεωφόρων Κηφισίας και Αλεξάνδρας, η βίλα Ρικάκη που υπάρχει ακόμη μέσα στον κήπο του Ινστιτούτου Παστέρ κοντά στη συμβολή της οδού Τσόχα με τη Βασ. Σοφίας, η βίλα «Μαργαρίτα» στη συμβολή της Μεσογείων με τη Βασ. Σοφίας, η βίλα Πυρρή, η Όασις της οικογένειας Εγκαστρωμένου, η κατοικία και το ατελιέ του γλύπτη Μπονάνου κ.ά. Εγκαθίστανται επίσης ορισμένες βιομηχανίες, όπως η ερριουργία Πυρρή. Σημαντικό ρόλο για την εγκατάσταση αυτών των δραστηριοτήτων στους Αμπελοκήπους εκτιμούμε ότι παίζει η αποκατάσταση και επαναλειτουργία του Αδριάνειου υδραγωγείου.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, πριν από την έλευση των προσφύγων, διανοίγεται η Λεωφόρος Αλεξάνδρας. Μεγάλο μέρος της σημερινής κεντρικής περιοχής των Αμπελοκήπων εντάσσεται στο σχέδιο πόλεως και αρχίζει να ανοικοδομείται με μονοκατοικίες. Παράλληλα και άλλα σημαντικά δημόσια κτίρια κατασκευάζονται στους Αμπελοκήπους και στην ευρύτερη περιοχή, όπως το Δημοτικό Νοσοκομείο, η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή, το Εμπειρίκειο Άσυλο Αστέγων Παίδων κ.ά.

Οι πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων.

Ο συνοικισμός Κουντουριώτη και οι παραγκουπόλεις

Σε αυτόν τον χώρο έρχονται και εγκαθίστανται από το 1923 χιλιάδες πρόσφυγες. Αποτελούν μέρος των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, που γλίτωσαν από τις σφαγές και τις κακουχίες και φθάνουν με πλοία στο λιμάνι του Πειραιά από τον Σεπτέμβριο του 1922 και διαβιούν πρόχειρα σε σχολεία και σε άλλα δημόσια κτίρια, αλλά και στο ύπαιθρο. Οι Αμπελόκηποι γίνονται μέσα σε μια δεκαπενταετία η συνοικία στην οποία στεγάζεται ο μεγαλύτερος αριθμός Μικρασιτών προσφύγων από κάθε άλλη συνοικία στα όρια του σημερινού δήμου Αθηναίων.

Στις αρχές του 1923 ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός στο πλαίσιο των δράσεων για την περίθαλψη των προσφύγων, επιλέγει τμήμα της έκτασης του Δημοτικού Κτήματος Αμπελοκήπων, για τη χωροθέτηση ενός από τους πρώτους σχεδιασμένους συνοικισμούς στέγασης προσφύγων.

Ο συνοικισμός ονομάζεται αρχικά συνοικισμός Εμπειρίκειου από την ονομασία του όμορου ασύλου και στη συνέχεια συνοικισμός Ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη προς τιμή του πρώτου Προέδρου της νεοσύστατης Ελληνικής Δημοκρατίας. Τα κεφάλαια για την κατασκευή του συνοικισμού εξασφαλίζονται από δωρεές ομογενών της Αμερικής.

Ο συνοικισμός κατασκευάζεται ταχύτατα και για την κατασκευή του εργάζονται και

Αεροφωτογραφία 1929

πρόσφυγες. Η δημοτική έκταση στην οποία κατασκευάζεται ο συνοικισμός απαλλοτριώνεται από το Δημόσιο ετεροχρονισμένα, το 1929 αλλά ο Δήμος δεν αποζημιώνεται ποτέ.

Ο συνοικισμός αποτελείται από τρεις παράλληλες γραμμικές ενότητες ισόγειων κτισμάτων κατοικιών. Κάθε ενότητα περιλαμβάνει δυο σειρές κατοικιών που εφάπτονταν μεταξύ τους με μεσοτοιχία. Οι κατοικίες αποτελούνται από ένα χώρο. Ο συνολικός αριθμός κατοικιών είναι 100.

Η παράδοση των κατοικιών του συνοικισμού σε προσφυγικές οικογένειες γίνεται την ίδια χρονιά, το 1923. Δεν γνωρίζουμε με ποια κριτήρια επιλέχτηκαν οι οικογένειες που στεγάστηκαν στις κατοικίες του συνοικισμού. Πρόκειται για Μικρασιάτες πρόσφυγες που έρχονται από πολλές διαφορετικές περιοχές της Μικράς Ασίας.

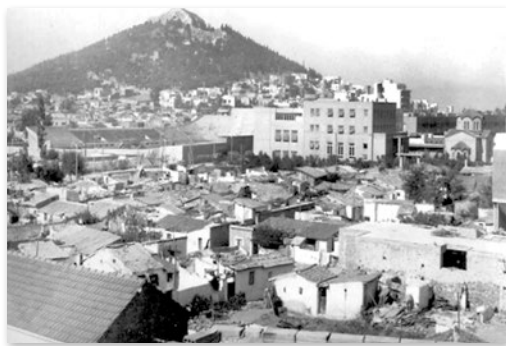
Ο συνοικισμός περιλαμβάνει σχολείο, κοινά πλυντήρια, κοινά αποχωρητήρια, δημόσιες βρύσες και ελεύθερους κοινόχρηστους χώρους. Περιλαμβάνει επίσης στεγασμένους χώρους στους οποίους οι γυναίκες του συνοικισμού αναπτύσσουν διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως υφαντήριο, χώρο κεντήματος κλπ. Οι χώροι αυτοί

Στο υφαντήριο του συνοικισμού Κουντουριώτη

Εύλινες προσφυγικές παράγκες
κάτω από τον Λυκαβηττό.

Φωτογραφία προσφυγικού συνοικισμού
Νέα Ανατολή.

Προσφυγικός συνοικισμός Ιλισού.

εξοπλίζονται και διευθύνονται τα πρώτα χρόνια από την αμερικανική φιλανθρωπική οργάνωση Near East Relief.

Ο συνοικισμός Κουντουριώτη είναι ένας από τους πρώτους οργανωμένους συνοικισμούς που κατασκευάζονται στη χώρα για τη στέγαση των Μικρασιατών προσφύγων.

Η ύπαρξη του συνοικισμού Κουντουριώτη προσελκύει αμέσως γύρω του και άλλους άστεγους πρόσφυγες που είτε ήδη έχουν έρθει στην Αθήνα είτε συνεχίζουν να συρρέουν με καράβια στον Πειραιά.

Στους ελεύθερους χώρους του συνοικισμού Κουντουριώτη σε άλλους χώρους που έχουν εγκατασταθεί παράγκες για την προσωρινή στέγαση των προσφύγων όπως στους πρόποδες του Λυκαβηττού, στη Λεωφόρο Κηφισίας στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας και σε άλλους αδόμητους χώρους οι άστεγοι πρόσφυγες κατασκευάζουν για τη στέγασή τους και άλλα αυτοσχέδια πρόχειρα καταλύματα. Η ύπαρξη στους Αμπελοκήπους σημαντικών αδόμητων εκτάσεων που ανήκουν στον Δήμο, στο Δημόσιο ή στη Μονή Πετράκη διευκολύνουν τις καταλήψεις, οι οποίες μερικές φορές επεκτείνονται και σε ιδιωτικές ιδιοκτησίες.

Δίπλα στη Σεβαστοπούλειο Σχολή, πολύ κοντά στον συνοικισμό Κουντουριώτη, δημιουργούνται οι μικροί συνοικισμοί που ονομάζονται κατ' ευφημισμό Άνω και Κάτω Κολωνάκι.

Κατά μήκος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας δημιουργούνται οι συνοικισμοί Νέα Ανατολή και Κάδμος.

Στη Λεωφόρο Κηφισίας δημιουργούνται οι συνοικισμοί Κωνσταντινούπολεως και Γηροκομείου. Οι πρόχειροι

Φωτογραφία νεόκτιστων προσφυγικών πολυκατοικιών Λ. Αλεξάνδρας.

Συγκρότημα προσφυγικών πολυκατοικιών οδού Πανόρμου.

συνοικισμοί Α' και Β' Μάντρας Γηροκομείου κήκαν σε πυρκαγιά του 1929. Στις όχθες του Ιλισού αναπτύσσονται δεκάδες παράγκες που σε ορισμένα σημεία δημιουργούν μικρές συμπαγείς γειτονιές, όπως είναι η περίπτωση του λεγόμενου οικισμού του Ιλισού πίσω από το Αιγινήτειο Νοσοκομείο.

Η Στέγη Πατρίδος από ίδρυμα για την αποκατάσταση απομάχων των Βαλκανικών πολέμων και του Μεγάλου Πολέμου, μετατρέπεται σε χώρο στέγασης προσφύγων.

Οι μονόχωρες κατοικίες του συνοικισμού Κουντουριώτη είναι πολύ μικρές για τις ανάγκες των πολυμελών οικογενειών που στεγάστηκαν σε αυτές. Κάθε οικογένεια προσπαθεί εκ των τενόντων και με πρόχειρα μέσα και υλικά να προσαρμόσει και να συμπληρώσει την κατοικία της για να καλύψει στοιχειώδεις ανάγκες της.

Οι προσφυγικές πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και τα άλλα συγκροτήματα πολυκατοικιών στέγασης προσφύγων

Κατά τη δεκαετία του 1930, στο πλαίσιο των προγραμμάτων στέγασης προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, το Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών, κατασκευάζει στους Αμπελοκήπους τρία συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών. Ένα τέταρτο συγκρότημα προσφυγικών, πολυκατοικιών που κατασκευάζεται επίσης στην ευρύτερη περιοχή λίγο πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, αφορά στη στέγαση προσφύγων από τη Σοβιετική Ένωση (συγκρότημα πολυκατοικιών Ελληνορώσων).

Αυτά τα συγκροτήματα περιλαμβάνουν αποκλειστικά κατοικίες. Κάθε συγκρότημα συντίθεται από πολυκατοικίες του ίδιου τύπου ή δυο παραλλαγών του ίδιου τύπου, που διατάσσονται στο διαθέσιμο γήπεδο κατάλληλα ώστε να δημιουργούνται οι απαραίτητες οδικές προσβάσεις σε αυτές και στοιχειώδεις ελεύθεροι κοινόχρηστοι χώροι. Δεν γνωρίζουμε με ποια κριτήρια διατέθηκαν σε οικογένειες προσφύγων αυτά τα διαμερίσματα δεδομένου ότι η προσφορά διαμερισμάτων για στέγαση προσφύγων ήταν πολύ μικρότερη της ζήτησης. Το ζήτημα αυτό αφορά συνολικά στην πολιτική στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων.

Το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, είναι το πιο γνωστό. Κατασκευάζεται και κατοικείται στα μέσα της δεκαετίας του 1930

σε αδόμητη έκταση του Δημοτικού Κτήματος Αμπελοκήπων η οποία βρίσκεται επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, μεταξύ των φυλακών Αβέρωφ, του νοσοκομείου “Άγιος Σάββας” και του Δημοτικού Νοσοκομείου “Ελπίς”. Αποτελείται από τριάντα 38 τριώροφες πολυκατοικίες οι οποίες ανά πέντε ή ανά τέσσερεις ενώνονται μεταξύ τους γραμμικά δημιουργώντας 8 ενιαία κτίρια που διατάσσονται παράλληλα μεταξύ τους αφήνοντας σημαντικούς αδόμητους χώρους. Κάθε πολυκατοικία έχει ανά όροφο δυο μικρά διαμερίσματα 45 τετραγωνικών μέτρων περίπου το καθένα. Το συγκρότημα αποτελείται από 228 τέτοια διαμερίσματα. Η αρχιτεκτονική σύνθεση του συγκροτήματος, τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά είναι έντονα επηρεασμένα από το ρηξικέλευθο εκείνη την εποχή κίνημα του Μπαουχάους και των αρχών της χάρτας των Αθηνών.

Το δεύτερο συγκρότημα, γνωστό ως συγκρότημα προσφυγικών πολυκατοικιών Στέγης Πατρίδος, δημιουργείται στις ανατολικές παρυφές του Λυκαβηττού. Έχει και αυτό τα χαρακτηριστικά του συγκροτήματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.

Το τρίτο συγκρότημα προσφυγικών πολυκατοικιών κατασκευάζεται στη συμβολή της οδού Πανόρμου στη Λεωφόρο Κηφισίας. Το συγκρότημα αυτό αποτελείται από διώροφες πολυκατοικίες (ισόγειο και ένας όροφος), είναι μικρότερο από τα άλλα δυο και δεν είναι προσανατολισμένο στην αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος, όπως τα δυο προηγούμενα.

Διάθεση οικοπέδων για αυτοστέγαση προσφύγων

Παράλληλα με τα προγράμματα κατασκευής συγκροτημάτων προσφυγικών πολυκατοικιών το Υπουργείο προχωρά στην εξασφάλιση χώρων στους Αμπελοκήπους τους οποίους οικοπεδοποιεί και διαθέτει τα οικόπεδα σε πρόσφυγες για αυτοστέγαση. Τέτοιοι χώροι βρίσκονται κοντά στο Προσφυγικό Νοσοκομείο (Ιπποκράτειο), όπου δημιουργείται μια ολόκληρη γειτονιά, κοντά στο Νοσοκομείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, πίσω από τις φυλακές Αβέρωφ, πάνω από την οδό Πανόρμου κ.α.

Άλλο πρόγραμμα στέγασης προσφύγων δεν υλοποιείται στους Αμπελοκήπους παρά την ύπαρξη χιλιάδων προσφυγικών οικογενειών που συνεχίζουν να ζουν επί δεκαετίες υπό άθλιες συνθήκες στις αυτοσχέδιες παράγκες των παραγκουπόλεων των Αμπελοκήπων.

Κοινωνικές και συλλογικές δραστηριότητες των προσφύγων

Στα Κουντουριώτικα, όπως επικράτησε να λέγεται ο ευρύτερος συνοικισμός Κουντουριώτη δημιουργούνται καταστήματα για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων όπως φούρνος, ψιλικατζίδικο, κουρείο, μπακάλικο, εμπορικό κλπ., δημιουργούνται αθλητικοί σύλλογοι, όπως η Άμυνα, η Αθλητική Ένωσις Νέων Αμπελοκήπων, η ΑΕΚ Κουντουριώτη, και τα Κουντουριώτικα αποκτούν σε σημαντικό βαθμό δομή μικρής πολιτείας. Σε αυτό προφανώς συμβάλουν τα κοινά χαρακτηριστικά των κατοίκων, ότι

δηλαδή είναι Μικρασιάτες πρόσφυγες. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του Πέτρου Μανταίου «Ποδηλάτης με βατραχοπέδιλα»:

«Ανηφορίζω τα Κουντουριώτικα σοκάκια. Αγιόκλημα. Φρέσκο βρεμένο χώμα. Ασβέστης. Αχνιστοί λιμπιστικοί κεφτέδες και το ψιλικατζίδικο της καλής κυρα-Μαρίας όπου κατέληγε κι η τελευταία μας πεντάρα. Μια καργαριστή τρύπα που πουλούσε από πασούμια, φακαρόλα και γυαλιά της λάμπας, μέχρι Μικρούς Ήρωες, βελόνες για το μπεκ, σβούρες, γκαζές, βόλους, κοκοράκια και λιόσπορους. Η κυρά-Ολυμπία η νερούλου, “Μια δεκάρα ο ντενεκές”. Το μπαρμπέρικο του Μακαρόνα σπεσιαλίστα στο “γουλί”. “Γουλί, γουλί κυρ Γιώργο, να δυναμώσουν”. Τον φέρνω συχνά στο νου μου τώρα που όσο πάει επεκτείνεται η φαλάκρα. Το μπακάλικο του πατέρα του Μιχάλη στη γωνία και χοντροκομμένες φέτες σαλάμι, ελιές, ρέγκα, πεπονόσπορος και φασόλια μαυρομάτικα».

Τέτοιες δραστηριότητες και συλλογικές δομές αναπτύσσονται και σε άλλους συνοικισμούς – παραγκουπόλεις των Αμπελοκήπων. Στους συνοικισμούς Νέα Ανατολή και Κάδμο δημιουργούνται οι ομώνυμοι σύλλογοι κατοίκων. Στον συνοικισμό Κωνσταντινουπόλεως, στη Λεωφόρο Κηφισίας κατασκευάζεται μικρή ξύλινη εκκλησία της Αγίας Τριάδας. Ο Ανδρέας Μπαλτάς στο βιβλίο του «Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940» καταγράφει στους Αμπελοκήπους 24 προσφυγικά αθλητικά σωματεία. Είναι η συνοικία με τα περισσότερα αθλητικά προσφυγικά σωματεία μετά τη Νέα Ιωνία και τη Νέα Κοκκινιά. Η Καισαριανή έχει τον ίδιο αριθμό αθλητικών σωματείων με τους Αμπελοκήπους. Αναφέρουμε ορισμένες χαρακτηριστικές ονομασίες σωματείων των Αμπελοκήπων: Αθλητικός Όμιλος «Πέρα Κλουμπ» Αμπελοκήπων, Ανατολική Αμπελοκήπων, Προσφυγικός Αθλητικός και Αναμορφωτικός Σύλλογος «Το Βυζάντιον», Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος «Άμυνα» Αμπελοκήπων, Απόλλων Αμπελοκήπων, Προσφυγική Αθλητική Ένωσις Νέων Αμπελοκήπων, Δικέφαλος Αετός Αμπελοκήπων, Ποδοσφαιρικός Όμιλος Κωνσταντινουπόλεως «Νέος Αστήρ», Ανατολικός Αστήρ Αμπελοκήπων, Μικρασιατική Αμπελοκήπων.

Οι πρόσφυγες της περιοχής των Αμπελοκήπων δεν είναι φυσικά αποκομμένοι από τους πρόσφυγες που κατοικούν σε άλλες περιοχές. Χαρακτηριστικό αυτών των σχέσεων είναι το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του Πέτρου Μανταίου «Ποδηλάτης με βατραχοπέδιλα»:

«Η κυρ-Αρετώ να σε πηγαίνει από το χέρι στου Κωστάκη το ψιλικατζίδικο, “Έλα γιόκα μου να μου πάρεις τον αριθμό”. Αγράμματα που δεν εκαλόβλεπε κιόλας, ήθελε να τηλεφωνήσει στην αδερφή της στο Δουργούτι. Άλλη τηλεφωνούσε στον αδερφό της στα Σφαγεία, άλλη στην κουμπάρα στον Ποδονίφτη. Πρόσφυγες από τ’ Αλάτσατα, τ’ Αϊβαλί, τη Σμύρνη, τον Τσεσμέ, την Προύσα, τ’ Αδραμύτι, τ’ Απτάλι μιλούσαν με τις ώρες σ’ άλλους μαχαλάδες: Ποδαράδες, Μπουρνάζι, Καλλιθέα, Καισαριανή, Γεροκομείο, απ’ όπου τις αποκρίνονταν πρόσφυγες από ένα άλλο ψιλικατζίδικο. “Ας είναι καλά το τηλέφωνο και αυτός που το βγαλε. Θεός σωχρές” τ’ αποθαμένα του. Πού να τρέχω τώρα στην Κοκκινιά. Δεν με βαστούν και τα πόδια!”...»

Η συσσωρευση τόσων χιλιάδων προσφύγων στους Αμπελοκήπους οδηγεί στη μετατροπή και σε μετονομασία του στρατιωτικού νοσοκομείου που είχε λειτουργήσει μετά τους Βαλκανικούς πολέμους σε Προσφυγικό Νοσοκομείο. Πρόκειται για το σημερινό Ιπποκράτειο.

Το υφαντήριο του συνοικισμού Κουντουριώτη είναι σήμερα νυκτερινό κέντρο.

Κατεδάφιση συνοικισμού Νέα Ανατολή.

Οι αυτοσχέδιες γειτονιές με παράγκες που στεγάζουν Μικρασιάτες πρόσφυγες συνεχίζουν να υπάρχουν, χωρίς καμιά παρέμβαση του κράτους για βελτίωση των άθλιων συνθηκών ζωής σε αυτές μέχρι και τη δεκαετία του 1960.

Οι πρόσφυγες και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον των Αμπελοκήπων

Οι μη προσφυγικής καταγωγής κάτοικοι των Αμπελοκήπων ανήκουν κυρίως σε μικρομεσαία στρώματα που έχουν αγοράσει οικοπέδα στην περιοχή και έχουν κτίσει κατοικίες για την αυτοστέγασή τους μόλις λίγα χρόνια πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων ή μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Οι σχέσεις των προσφύγων, οι οποίοι πλειοψηφούν στην περιοχή κατά τον μεσοπόλεμο, με την ευρύτερη κοινωνία των Αμπελοκήπων, αν και δεν έχει μελετηθεί, δεν είναι χωρίς προβλήματα, όπως άλλωστε διαπιστώνεται ευρύτερα με τις σχέσεις «γηγενών» και Μικρα-

σιατών προσφύγων. Παραθέτουμε ορισμένα χαρακτηριστικά γεγονότα:

Παράλληλα με την εγκατάσταση των προσφύγων στους Αμπελοκήπους κατασκευάζεται και το γήπεδο του Παναθηναϊκού στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας δίπλα στα Κουντουριώτικα. Οι πρόσφυγες προχωρούν σε εκτεταμένες κλοπές οικοδομικών υλικών που προορίζονται για την κατασκευή του γηπέδου και τα χρησιμοποιούν για την κατασκευή των δικών τους παραγκών. Αυτές οι κλοπές φέρνουν σε αντιπαράθεση τους πρόσφυγες με τους παράγοντες του Παναθηναϊκού.

Ύποπτες πυρκαγιές καταστρέφουν δυο φορές τις ξύλινες παράγκες και την εκκλησία της Αγίας Τριάδας στον συνοικισμό Κωνσταντινουπόλεως στη Λεωφόρο Κηφισίας καθώς και τους συνοικισμούς της μάντρας του Γηροκομείου. Οι πρόσφυγες από αυτούς τους συνοικισμούς μεταστεγάζονται τελικά στη Νέα Ιωνία και σε άλλους συνοικισμούς.

Κάτοικοι των Αμπελοκήπων παρεμβαίνουν και ματαιώνουν κατά τη δεκαετία του 1930 τη διάθεση αδόμητου χώρου στο Τέρμα Αμπελοκήπων για τη στέγαση προσφύγων. Ο χώρος μετατρέπεται σε άλσος που ονομάζεται Άλσος της Μίας Νυκτός.

Αρκετοί πρόσφυγες πετυχαίνουν να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά στο κέντρο των Αμπελοκήπων με εμπορικά καταστήματα, κουρεία, καφενεία κλπ. Το καφε-

νείο του πρόσφυγα Γλυνού, στο τέρμα Αμπελοκήπων είναι το δημοκρατικό καφενείο των Αμπελοκήπων σε αντίθεση με το καφενείο της απέναντι γωνίας που είναι το δεξιό καφενείο.

Η προσφυγική παρουσία στους Αμπελοκήπους σήμερα

Από τον συνοικισμό Ναυάρχου Κουντουριώτη έχει διασωθεί μόνο το κτίριο του υφαιντήριου που σήμερα λειτουργεί ως νυκτερινό κέντρο.

Όλοι οι αυτοσχέδιοι προσφυγικοί συνοικισμοί έχουν κατεδαφιστεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 σε εφαρμογή ευρύτερου κυβερνητικού προγράμματος για την απαλλαγή της Αθήνας από τις παραγκονόλεις. Οι περισσότεροι κάτοικοί τους στεγάστηκαν σε διαμερίσματα συγκροτημάτων πολυκατοικιών στον Ν. Κόσμο και αλλού. Στους Αμπελοκήπους δεν προβλέφθηκε κανένα πρόγραμμα κατασκευής πολυκατοικιών για τη μετεγκατάστασή τους. Η αξία της γης στους Αμπελοκήπους θεωρήθηκε υψηλή για τέτοια προγράμματα.

Λίγα δείγματα κατοικιών που κατασκευάστηκαν από πρόσφυγες για αυτοστέγαση σε οικόπεδα που τους παραχωρήθηκαν υπάρχουν ακόμη, όπως κοντά στο Ιπποκράτειο νοσοκομείο, πίσω από τα δικαστήρια της Λ. Αλεξάνδρας κ.α. Τα δυο συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών, της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και της Στέγης Πατρίδος, στον περιφερειακό του Λυκαβηττού υπάρχουν ακόμη διατηρώντας την αρχική τους μορφή παρά τις επιμέρους αλλοιώσεις ή φθορές.

Το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας σήμερα.

Τα περισσότερα διαμερίσματα των πολυκατοικιών του συγκροτήματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας είναι απαλλοτριωμένα ή αγορασμένα από το Δημόσιο και σήμερα ανήκουν στην Περιφέρεια Αττικής. Έχουν καταληφθεί και κατοικούνται κυρίως από οικονομικούς μετανάστες και πρόσφυγες.

Το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών επί της Λεωφόρου Κηφισίας και Πανόρμου έχει αλλοιωθεί σε σημαντικό βαθμό. Η διάνοιξη της οδού Πανόρμου διχοτόμησε το συγκρότημα και ένα μέρος του έχει κατεδαφιστεί για τη διάνοιξη της οδού. Σχεδόν όλες οι κατοικίες που έχουν απομείνει έχουν μετατραπεί σε ταβέρνες, μεζεδοπωλεία, μπαρ, καφέ και άλλα παρόμοια.

Πολλοί δρόμοι των Αμπελοκήπων έχουν πάρει ονόματα περιοχών ή πόλεων της Μικράς Ασίας όπως: Πανόρμου -από όπου ονομάστηκε και ο σταθμός του μετρό «Πανόρμου»-, Δορυλαίου, Λυκαονίας, Καισαρείας, Σινώπης, Λυκίας Σαμψούντος, Χαλκηδόνας, Πόντου, Μικράς Ασίας κλπ. Η πλατεία – πάρκο στη συμβολή των λεωφόρων Αλεξάνδρας και Βασ. Σοφίας ονομάζεται Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Ο Πολιτιστικός Περιβαλλοντικός Σύλλογος Κέντρου Αμπελοκήπων έχει ζητήσει να ονομαστεί το μικρό πάρκο στο μετρό Αμπελοκήπων πάρκο προσφυγικού συνοικισμού Κάδμου επειδή σε αυτόν τον χώρο υπήρχε ο αυτοσχέδιος προσφυγικός συνοικισμός «Κάδμος». Έχει αναλάβει ο Σύλλογος να εγκαταστήσει εκεί σχετική αναμνηστική στήλη.

Ελάχιστοι απόγονοι των προσφύγων συνεχίζουν να ζουν σε προσφυγικές κατοικίες, είτε αυτές είναι διαμερίσματα των προσφυγικών πολυκατοικιών είτε είναι κατοικίες αυτοστέγασης. Ένα μέρος των απογόνων των προσφύγων που στεγάστηκαν στις παρακουπόλεις των Αμπελοκήπων ή σε διαμερίσματα των προσφυγικών πολυκατοικιών ζουν και σήμερα στους Αμπελοκήπους σε διαμερίσματα που έχουν αγοράσει.

Η εγκατάσταση του Μουσείου του Ελληνισμού της Ανατολής στις προσφυγικές πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας

Η ανάγκη δημιουργίας μεγάλου κεντρικού μουσείου για την ιστορία και τον πολιτισμό του Ελληνισμού της Ανατολής υποστηρίζεται δημόσια από το 1923. Τα τελευταία χρόνια η Ομοσπονδία Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδας (Ο.Π.Σ.Ε.) με την υποστήριξη πολλών συλλόγων, μεταξύ των οποίων και του τοπικού συλλόγου μας, του Πολιτιστικού Περιβαλλοντικού Συλλόγου Κέντρου Αμπελοκήπων, προτείνει την αξιοποίηση μέρους του συγκροτήματος των προσφυγικών πολυκατοικιών, του υφαντήριου του συνοικισμού Κουντουριώτη και ορισμένων άλλων γειτονικών χώρων για τη στέγαση του Μουσείου. Η στέγαση της συλλογικής μνήμης του Ελληνισμού της Ανατολής σε αυτό το κεντρικό σημείο της Πρωτεύουσας θα αναδείξει παράλληλα τη σημαντική ιστορία της εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων στους Αμπελοκήπους και τα υλικά τεκμήρια αυτής της εγκατάστασης που έχουν διασωθεί. Σημειώνουμε ότι η ευρύτερη περιοχή των Κουντουριώτικων, συμπεριλαμβανομένων των συγκροτημάτων προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και της Στέγης Πατρίδος, έχει χαρακτηριστεί από το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας περιοχή πολεοδομικής ανάπλασης και ότι το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών της Λεωφόρου

Αλεξάνδρας έχει κηρυχθεί με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού Ιστορικό διατηρητέο μνημείο γιατί φέρει τη μνήμη της εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων.

ΠΗΓΕΣ

- Η Συντακτική και φωτογραφική ομάδα Εργαστηρίου Πληροφορικής του 56ου Γυμνασίου Αθήνας, με την καθοδήγηση των καθηγητών της έχει υποδειγματική έρευνα για τους προσφυγικούς συνοικισμούς των Αμπελοκήπων. Έχει συγκεντρώσει και έχει επεξεργαστεί μεγάλο όγκο πληροφοριών για τους προσφυγικούς συνοικισμούς από βιβλία, δημοσιεύματα εφημερίδων, συνεντεύξεις που πήρε η ομάδα κ.λπ κατά τα σχολικά έτη 2018-2021). Οι εργασίες που προέκυψαν από αυτή την έρευνα αξιοποιήθηκαν για τη σύνταξη της παρούσας εισήγησης. Παραθέτουμε τις εργασίες που έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του Σχολείου: <https://www.slideshare.net/slideshow/sinoikismoistegipatridosstegimhterwndorilaionv75/249456761#2> (Αμπελοκήποι Αθήνας και συνοικισμοί της ευρύτερης περιοχής των Αμπελοκήπων Αθήνας. Συνοικισμοί «Στέγη Πατρίδος», «Στέγη Μητέρων», «Δορύλαιον», «Προσφυγικά», «Αβερύφειο», «Γερμανικά» 56ο ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΑΘΗΝΑΣ. Συντακτική και φωτογραφική ομάδα Εργαστηρίου Πληροφορικής. Σχολικά έτη 2018-2021). <https://www.slideshare.net/slideshow/ss-253597335/253597335> (Προσφυγικός συνοικισμός Κουντουριώτη – Κουντουριώτικα Σοφία Ντάκου Α τάξη 56ου ΓΕΛ Αθηνών) <https://www.slideshare.net/goa56tk/ss-253597299> Προσφυγικοί συνοικισμοί στην περιοχή των Αμπελοκήπων Αθήνας, Άγγελος Κιουλάφας, Κώστας Βούζης Γ' τάξη 56ου Γυμνασίου Αθηνών (μέσα από παλιότερες εργασίες των μελών της Συντακτικής και Φωτογραφικής Ομάδας του Εργαστηρίου Πληροφορικής του 56ου Γυμνασίου Αθήνας). <https://www.slideshare.net/slideshow/sinoikismoikounnakadmosavgirv777pdf/252274488> Αμπελοκήποι Αθήνας και συνοικισμοί της περιοχής των Αμπελοκήπων Αθήνας. Κάδμος, Κουντουριώτικα, Νέα Ανατολή. Συντακτική και Φωτογραφική Ομάδα του Εργαστηρίου Πληροφορικής των σχολικών ετών 2018-2021. 56ο Γυμνάσιο Αθήνας. http://oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5660_/2014_magoyliotis_-_oikismos_ilisoy_1.pdf Μαγουλιώτης Νίκος. Ανάμεσα στο Ποτάμι και στο Δρόμο: Ο Οικισμός.
- Το ιστορικό αρχείο του Πολιτιστικού Περιβαλλοντικού Συλλόγου Κέντρου Αμπελοκήπων περιλαμβάνει στοιχεία που αξιοποιήθηκαν για τη σύνταξη της παρούσας εισήγησης.
- ΔΟΞΙΑΔΗΣ
- Ένωση Συμυρναίων. Πρόταση για τη δημιουργία του Μουσείου του Ελληνισμού της ανατολής στις Προσφυγικές Πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, www.enosismyrtaion.gr.
- Καβουκοπούλου Ελένη. «Η προσφυγική μνήμη στον αστικό ιστό.: Τα προσφυγικά της λεωφόρου Αλεξάνδρας». Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών δημόσια ιστορία. Ιανουάριος 2023.
- Καραπάνου Άννα (επιμέλεια) «Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22» Έκδοση του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2006.
- Κρυστάλλη – Βότση Π. «Τα χαλκά των Αμπελοκήπων». Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
- Μαγουλιώτης Νίκος. «Ανάμεσα στο Ποτάμι και στο Δρόμο: Ο Οικισμός του Ιλισού» http://oldwww.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/5660_/2014_magoyliotis_-_

oikismos_ilisoy_1.pdf

- Μανταίος Πέτρος, «Ποδηλάτης με βατραχοπέδιλα». Έκδοση Οδυσσέα Αθήνα 1985. Σε αυτό το βιβλίο ο Πέτρος Μανταίος ξαναζωντανεύει τη ζωή στα Κουντουριώτικα, όπου ζούσε, κατά τη μεταπολεμική περίοδο.
- Μπαλτάς Ανδρέας: «Προσφυγικά Αθλητικά Σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940». Εκδόσεις Μπαλτά 2021
- Παπαδάκης Μιχαήλ Ν. «ΙΛΙΣΟΣ. Το Ιερό του «Άστεως» ποτάμι που εξαφανίστηκε» Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.
- Παπαθεοδώρου Φαίδων: «Το Μουσείο του Ελληνισμού της Ανατολής στα Προσφυγικά της Αλεξάνδρας» Εισήγηση στο Συνέδριο του Δήμου Καισαριανής «Μικρασιατικός Ελληνισμός: Παρελθόν, Παρόν & Μέλλον» 14-15-16 Δεκεμβρίου 2012 www.mikrasiatis.gr
- Παπαθεοδώρου Φαίδων: «Το Μουσείο του Ελληνισμού της Ανατολής στα Προσφυγικά της Αλεξάνδρας» www.topontiki.gr/article/17910
- Παπαθεοδώρου Φαίδων: Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαθίστανται στους Αμπελοκήπους. <https://mikrasiatis.gr/mikrasiates-prosfyges-192-stous-ampelokipous/>
- Παραδείσης Νικόλαος, «ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ», 3η Έκδοση επανυμμένη, Ε.Α.Μ.Ε. «Μικρός Ρωμηός», Αθήνα 2003.
<https://www.hippocratio.gr/el>
<https://stylianosvafeas.blogspot.com/2016/03/1951-1961.html> (ΣΤΕΓΗ ΠΑΤΡΙΔΟΣ 1951-1961. 2016)
<https://www.youtube.com/watch?v=eRMwtHMLs2E> ΞΥΠΙΟΛΥΤΟ ΤΑΓΜΑ ΝΕΑ ΑΝΑΤΟΛΗ

**«Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Αφησιά
της Προποντίδας στο Λαύριο των μεταλλείων και
της μεταλλουργίας μέσα από το βιβλίο
Με τα μάτια της μάνας μου – Λαύριο 1922-1934
της Αντωνίας Γκίνη»**

Γιώργος Ν. Δερμάτης

Δρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Louvain-la-Neuve

Από άλλες ιστορικές πηγές γνωρίζουμε ότι το σύνολο των Μικρασιατών προσφύγων που κατέφθασαν στο Λαύριο μέχρι το 1923 ανήλθαν στους 3.100 -τις επόμενες χρονιές προστέθηκαν και άλλοι- παρέμειναν δε τελικά 1.364 (απογραφή 1928), Πόντιοι, Αφησιανοί, Κουταλιανοί, Σμυρνιοί και από τα περίχωρα, Αρετιανοί, Κωνσταντινουπολίτες, επίσης διωγμένοι από την Ανατολική Θράκη. Από τη λεπτομερή καταγραφή 1.096 προσφύγων οι Αφησιανοί ήταν 184.¹

Το βιβλίο-μαρτυρία *Με τα μάτια της μάνας μου-Λαύριο 1922-1934* της Αντωνίας Γκίνη αναφέρεται στην ιστορία μιας προσφυγικής οικογένειας από το νησάκι της Αφησιάς, στην Προποντίδα (θάλασσα του Μαρμαρά) και στην εγκατάστασή της στο βαρύ μεταλλευτικό Λαύριο του μεσοπολέμου, 1922-1934, είναι δε γραμμένο με τα μάτια ενός παιδιού, της Βασιλικής (Κουλίτσας) Καπεταναντώνη, και με το χέρι της κόρης της, της Αντωνίας Γκίνη, η οποία κατέγραψε και απέδωσε αυτές τις μνήμες της μάνας της, που, τύχη αγαθή, ζει σήμερα, είναι 104 ετών. Και εδώ από την αρχή θέλω να πω ότι πέσαμε σε πλούσια φλέβα της λογοτεχνίας. Η Κουλίτσα Καπεταναντώνη έχει το χάρισμα της έκφρασης, δημιουργεί αβίαστα, όπως μιλάει, απέριττες εκφράσεις, έχει κατακτήσει γνήσιο ύφος, που θα το ζήλευαν μεγάλοι λογοτέχνες. Το να αξιωθεί δε σε ηλικία 104 ετών να πάρει στα χέρια της το βιβλίο της ζωής της θα πρέπει να είναι μία από τις μεγαλύτερες χαρές, που της επιφύλαξε η μοίρα, είναι νίκη της τέχνης, νίκη της προσφυγικής και λαυρεωτικής μνήμης, της ίδιας της ζωής. Ο καημός της Ρωμιοσύνης έμεινε με τον καημό της εργατούπολης του Λαυρίου.

Οι αφηγήσεις της περιλαμβάνουν 101 μικρά κεφάλαια, που θα μπορούσαν να είναι αυτονομημένα, ως αυτοτελή διηγήματα, κατά τούτο αποτελούν ένα αρθρωτό έργο, ένα λογοτεχνικό παλίμψηστο το οποίο κοσμούν εξαιρετικές φωτογραφίες εποχής σε επιμέλεια του Κώστα Μάνθου και του Χάρη Συρίγου. Η δυνατή λογοτεχνία πολλές φορές γίνεται πιο παραστατική και ακριβής από την επιστήμη, ή έστω τη συμπληρώνει. Οι σκηνές καθώς εγκαταλείπουν το σπίτι τους στο νησί της Αφησιάς ξεριζώνουν την ψυχή των γονιών και της γιαγιάς της -η μοίρα του πρόσφυγα-, και η μάνα της, η Διαλεκτή: «...αν μπορούσε [λέει] «Θα 'παιρνε και την πόρτα, τα σκαλιά του, θα 'κοβε

1. Χ. Μπαμπούνης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*, στα *Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, 1986, σ. 296-298

και τους τοίχους του»,² διότι όσα αντικείμενα μπορούσαν να πάρουν μαζί τους θα ήταν οι ακατάλυτοι δεσμοί μ' αυτό το σπίτι τους κι ανάμεσά τους το μαρμαρένιο γουδί, που αργότερα στο Λαύριο πάλι η μάνα της αφηγήτριας λέει: «Σταμάταγε καμιά φορά κι αφαιρούνταν με τούτο το μάρμαρο. Πόσο της θύμιζε τα άσπρα σκαλοπάτια τους! Τα θόλωνε ο ήλιος και μοιάζανε σαν το γάλα. Την μέρα που έφευγαν απ' το νησί τα έτριψε, μέχρι που μάτωσαν τα χέρια της. Κι έλιωσε το σκληρό πανί. Ύστερα μπήκε μέσα και πήγε σε όλα τα δωμάτια. Σκέπασε με υφάσματα τα πράγματα που άφηνε και σφάλισε όλα τα παντζούρια. Μετά τράβηξε δυνατά την εξώπορτα να κλείσει κι άφησε κάτω το κλειδί. «Να μην την σπάσουνε για να μπουν, "οι άλλοι" που θα έρθουν» είπε στον Αντώνη, που την περίμενε έξω».³

Η Κουλίτσα Καπεταναντώνη ήλθε μωρό στο Λαύριο στις 26 Οκτωβρίου του 1922, του Αγίου Δημητρίου, με το πλοίο «Κωνσταντινούπολις» και την οικογένειά της μαζί με άλλους Αφησιανούς μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και το ακόμη μεγαλύτερο κακό, την γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, που είχε ξεκινήσει νωρίτερα. Τα οικογενειακά πρόσωπα για ένα μικρό παιδί, ακόμη περισσότερο, αποτελούν την ασπίδα του, τον συνεκτικό δεσμό της αγάπης, γι' αυτό άλλωστε διατρέχουν όλο το έργο, κυρίως ο πατέρας της, ο Αντώνης, η μητέρα της Διαλεκτή και η γιαγιά της, η Βασιλοπούλα, η μόνη που δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τον ξεριζωμό, την πληγή της προσφυγιάς, πάντα στύλωνε τα μάτια της από τη θάλασσα του Λαυρίου μήπως και την πάνε τα κύματα στην Αφησιά και αναρωτιόταν «Τόσα καράβια στο λιμάνι, πού να πηγαίνουν;».⁴

Το πρώτο κείμενο με τον τίτλο «Τα έξι σχισίματα»,⁵ τα έξι σχισίματα στο μαντίλι της, όσες και οι μέρες που κράτησε το ταξίδι με το καράβι από την Αφησιά στο Λαύριο, θα μπορούσε να είναι η αρχή και το τέλος του έργου. Με το μαντίλι της ήλθε και μ' αυτό το μαντίλι στο χέρι πέθανε στο Λαύριο.

Η παιδική ηλικία είναι η πατρίδα, το Λαύριο, αυτή είναι η πατρίδα της Κουλίτσας Καπεταναντώνη, το Λαύριο που η πληγωμένη του ομορφιά πλημμυρίζει ένα παιδί, ώστε να το απαθανατίζει και να «γλυκαίνει» όλη την πίκρα του. Τα αθώα μάτια της μέχρι και την 6η Δημοτικού, 12 ετών, «καταγράφουν» τα πάντα· η αυθεντικότητα και στις πιο σκληρές εκφράσεις μιας βαριάς βιομηχανικής πόλης του μεσοπολέμου, των μεταλλείων και της μεταλλουργίας, μιας μόνον εταιρείας, της Γαλλικής, μιας πόλης δουλεύτρας, αλλά και μιας πόλης των ατυχημάτων και της μολυβδίασης, που γεννά τα ισχυρά βιώματα, γίνεται σε ένα υψηλότερο επίπεδο υπαρξιακή αυθεντικότητα μιας διάχυτης μαχόμενης ανθρωπιάς, και αυτήν παραδίδει σήμερα σε μας με αυτό το βιβλίο η αφηγήτρια, ως ένα αυθεντικό έργο τέχνης.

Ακούστε πώς εκφράζει η αφηγήτρια αυτές τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, και για τους πρόσφυγες: «Εκεί, σχεδόν στην άκρη του μαυρισμένου τοίχου, στεκόταν

2. Α. Γκίνη, *Με τα μάτια της μάνας μου, Λαύριο 1922-1934*, Λαύριο, έκδ. Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής, 2023, σ. 27.

3. Στο ίδιο..., ό. π., σ. 28.

4. Στο ίδιο..., ό. π., σ. 133.

5. Στο ίδιο..., ό. π., σ. 17-18.

σφηνωμένο το σκουριασμένο καρφί. Πάνω του κρεμούσε τα ρούχα του ο Αντώνης, κάθε του μέρα στον φούρνο της Γαλλικής... Στο ίδιο μέρος, ο αέρας στοίβαζε τα μαύρα κομμάτια από βαμβάκια, που γλίστραγαν από την μούρη τους. Όσο κι αν τα πατίκωναν στα αξύριστα τους μάγουλα, εκείνα πέφτανε. Κι ήταν ένα αλλόκοτο θέαμα, να βλέπεις στα μουτζουρωμένα πρόσωπα να κυματίζουν άσπρα κροσσάκια βαμβακιού, γαντζωμένα απ' τα γένια τους...».⁶

Σκληρές συνθήκες εργασίας των μεταλλουργών στην καμίνια της Γαλλικής Εταιρείας στην περίοδο του γκρίζου Μεσοπολέμου της Ελλάδας, 1920-1940, άμεση προέκταση του 19ου αι. και των αρχών του 20ου, όπως άλλωστε και σε όλη την βιομηχανική Ευρώπη.

Και οι συνειδήσεις των εργαζομένων, ανδρών, γυναικών, νοικοκυρών, των παιδιών; Πώς ανοίγει η ψυχή τους για να πετάξουν λίγο απ' τα μεταλλεία του Λαυρίου στα μεταλλεία τ' ουρανού; Η παράδοση, η λατρεία των Αγίων της περιοχής, οι ναοί, ορθόδοξοι και καθολικοί, η εκτύλιξη του ελληνικού μύθου με τον Καραγκιόζη, η αφήγηση των προσωπικών βιωμάτων στο επίσης λατρευτικό τοπίο της ταβέρνας, οι ανάσες στο λιμάνι, τα μπάνια το καλοκαίρι, το τραγούδι, η γειτονιά, είναι το συλλογικό κοινοτικό καταφύγιο των ξεριζωμένων συνειδήσεων· αλλά ό όρος υπέρβασης των εργασιακών παθών, ο όρος ύπαρξης της ίδιας της πόλης, ήταν η συνεκτική και δρώσα πρωτοφανής αλληλεγγύη, την οποία εκφράζει η αφηγήτρια και η συγγραφέας παραστατικά, σχεδόν ανάγλυφα και η οποία εκδηλωνόταν με όλους τους τρόπους. «Τα έφερνε ο πατέρας στο γιορτινό τραπέζι μας εκείνα τα παλικάράκια...Κι έφερνε σαν παράδειγμα εμάς τους πρόσφυγες, που φτάσαμε στο Λαύριο ξένοι, κατεστραμμένοι κι άγνωστοι μεταξύ αγνώστων. Πως θα μας κατάπινε η φτώχεια και η πίκρα, αν δεν μας βοηθούσανε οι Λαυριώτες».⁷

Μα περισσότερο αυτός ο συνεκτικός δεσμός της αλληλεγγύης, ως νέα πρόταση της ιστορικής ανάγκης, εκφράσθηκε σε ένα ανώτερο επίπεδο με τον νέο έμπρακτο ολικό ανθρωπισμό του συλλογικού αγώνα των μεταλλωρύχων-μεταλλουργών που κορυφώθηκε στη μεγαλειώδη απεργία τους του 1929. Επρόκειτο για έναν ηρωικό αγώνα 2.500 εργατών, των γυναικών, των παιδιών, με την υποστήριξη και των εμπόρων της πόλης, ο οποίος συνήγειρε την πανελλήνια συμπαράσταση. Η συμμετοχή και η αγωνιστική συνεισφορά των προσφύγων, Λαυριωτών πλέον, ήταν καθοριστική.

Αυτοί οι «ήρωες της καθημερινότητας» με την «αρχοντιά της φτωχολογιάς», όπως την ύμνησαν τα τραγούδια του Μίκη Θεοδωράκη, του Μάνου Χατζιδάκι, του Σταύρου Ξαρχάκου στην δεκαετία του 1960.

Το «Άπονη ζωή μάς πέταξες στον δρόμου την άκρη μάς αδίκησες» ή το «Φτωχολογιά για σένα κάθε μου τραγούδι, για τους καημούς σου που σεργιανούν στη γειτονιά»,⁸ στη «Δραπετσώνα»⁹ ή και στη «Φτωχιά μου Νέα Ιωνία, στα μάτια σου είδα το φως»,¹⁰ με τη φωνή του Στέλιου Καζαντζίδη είναι το ίδιο με αυτό που λέει σε κάποιο σημείο

6. Στο ίδιο..., ό. π., σ. 101-102.

7. Στο ίδιο..., ό. π., σ. 108.

8. Τα δύο τραγούδια σε μουσική Σ. Ξαρχάκου και στίχους Α. Παπαδόπουλου.

9. Μουσική Μ. Θεοδωράκης-στίχοι Τ. Λειβαδίτης

10. Μουσική Χ. Νικολόπουλος-στίχοι Πυθαγόρας.

η αφηγήτρια σ' αυτό το βιβλίο: «[Στο Λαύριο] Πολλά μας λείπανε. Μα όλα τα είχαμε. Δεν ξέρω αν μπορείς να το καταλάβεις».¹¹

Ναι το καταλαβαίνουμε, διότι η περηφάνια και η αξιοπρέπεια ως στάση ζωής δεν έχει σχέση με τη φτώχεια ή τις αντίξοες συνθήκες, αλλά με τον αγώνα, κυρίως τον συλλογικό, για το αν υψώνεις ανάστημα για την υπέρβασή τους και επομένως αποτελεί αυτή η στάση ζωής κοινωνική αξία.

11. Α. Γκίνη, *Με τα μάτια της μάνας μου...*, ό. π., Λαύριο, 2023, σ. 139.

Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Αφησιά της Προποντίδας στο Λαύριο των μεταλλείων και της μεταλλουργίας μέσα από το βιβλίο «Με τα μάτια της μάνας μου – Λαύριο 1922-1934» της Αντωνίας Γκίνη

Αριστείδης Γ. Κανατούρης*,

Μαθηματικός-Πληροφορικός,

τ. στέλεχος IBM, επιμελητής της έκδοσης

** Την παρουσίαση της εισήγησης, πραγματοποίησε ο Κωνσταντίνος Μάνθος.*

«Εγώ το Λαύριο θεωρώ πατρίδα μου. Εκεί μεγάλωσα. Την Αφησιά μας δεν την θυμάμαι. Δεκατεσσάρων μηνών ήμουν, τότε που μας ξεσήκωσαν απ’ το νησί».

Μ’ αυτά τα λόγια η κυρία Βασιλική Καπεταναντώνη-Λεοντή, τότε μικρή Κουλίτσα, ξεκινά τις αφηγήσεις για τα παιδικά της χρόνια που έζησε στο Λαύριο την περίοδο 1922-1934.

Αφηγήσεις παραστατικές, λεπτομερείς, γεμάτες ζωντάνια, με αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα της τοπικής κοινωνίας του Λαυρίου σε μια χρονική περίοδο – την περίοδο του μεσοπολέμου – πολύ σημαντική τόσο για το Λαύριο ειδικά, όσο και για την πατρίδα μας γενικότερα.

Όλα τα γεγονότα εκείνης της περιόδου, όπως αποτυπώθηκαν στη μνήμη του μικρού κοριτσιού, ξαναβγαίνουν στο φως, όταν – μεγάλη γυναίκα πλέον – τα αφηγείται στην κόρη της, την Αντωνία Γκίνη. Κι εκείνη τα καταγράφει τόσο παραστατικά και με ένα γλαφυρό λόγο, που διαβάζοντάς τα κανείς μπαίνει κατ’ ευθείαν στο πνεύμα της εποχής και έχει την αίσθηση ότι τα ξαναζεί. Απ’ αυτές τις καταγραφές γεννήθηκε το βιβλίο «Με τα μάτια της μάνας μου – Λαύριο 1922-1934» που παρουσιάζεται σήμερα.

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 είναι ένα τραγικό ορόσημο και αποτελεί την μεγαλύτερη συμφορά του ελληνισμού στο διάβα των αιώνων, η οποία με τις τραγικές συνέπειες και επιπτώσεις της διαμόρφωσε την πορεία του έθνους μας εδώ κι έναν αιώνα.

Ο συνεπακόλουθος της Μικρασιατικής Καταστροφής βίαιος ξεριζωμός του ελληνισμού από τις πατρογονικές εστίες του στα νησιά της Προποντίδας, τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο και η εγκατάστασή του στην Ελλάδα, το ξεκίνημα μιας ζωής από το μηδέν, ο αγώνας για την επιβίωση, οι δυσκολίες εγκατάστασης και βιοπορισμού, οι συνθήκες διαβίωσης, οι ανυπέρβλητες δυσκολίες της καθημερινότητας, η αποδοχή των προσφύγων από τις τοπικές κοινωνίες και η ενσωμάτωσή τους σ’ αυτές, όλα όσα βίωσαν οι 1.500.000 πρόσφυγες που ήρθαν στη καθημαγμένη από τους πολυετείς πολέμους μητέρα πατρίδα, εστιάζονται μέσα από τις αφηγήσεις της πορείας μιας οικογένειας από την Αφησιά, της οικογένειας Καπεταναντώνη, που μαζί με όλους τους συντοπίτες της – 1.500 συνολικά – έφτασαν στο Λαύριο στις 26

Η αφηγήτρια Βασιλική (Κουλίτσα) Καπεταναντώνη-Γκίνη

1932. Λιμάνι Λαυρίου

Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου (Μερική άποψη)

Οκτωβρίου 1922, ανήμερα του Αγίου Δημητρίου, έχοντας εγκαταλείψει για πάντα τις εστίες τους.

Οι πρόσφυγες από την Αφησιά, όπως και οι λοιποί πρόσφυγες που έφθασαν λίγο πριν ή τα αμέσως επόμενα χρόνια, βρήκαν την βιομηχανική πόλη του Λαυρίου σε μια κρίσιμη περίοδο, όταν ο ένας πόλος της, η Ελληνική Εταιρεία των Μεταλλουργείων Λαυρίου (1873-1927) βάδιζε προς την δύση της, ενώ ο άλλος πόλος που έμενε ενεργός, η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου (1875-1981) ήρθε, μετά από λίγα χρόνια, αντιμέτωπος με την διεθνή οικονομική κρίση που ξεκίνησε από την Αμερική και εξαπλώθηκε σε όλο τον κόσμο και είχε τον άμεσο αντίκτυπό της ακόμη και στην οικογένεια της αφηγήτριας.

Ήταν μια ευχάριστη έκπληξη για μάς τους Λαυριώτες, όταν ξεκίνησε η φίλη Αντωνία Γκίνη να δημοσιεύει στο διαδίκτυο αποσπασματικά ένα-ένα τα κείμενα των αφηγήσεων της μητέρας της και μ' αυτόν τον τρόπο άρχισε να αποκαλύπτεται ένας θησαυρός που μέχρι τότε δεν είχε καταγραφεί. Ίσως οι παλαιότεροι από μάς να είχαμε ακούσει σποραδικά κάποιες αφηγήσεις από τους γονείς και τους παππούδες μας, ίσως όσοι συμπολίτες μας προέρχονται από προσφυγικές οικογένειες να έχουν πιο έντονα τα ακούσματα και τα βιώματα από τις οικογένειές τους, όμως έλειπε μέχρι τώρα μια πλήρης καταγραφή των γεγονότων που συνέβησαν στο Λαύριο εκείνη την χρονική περίοδο, την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Διαβάζοντας αυτές τις αφηγήσεις ξαναζούμε τα γεγονότα της καθημερινότητας στη μικρή κοινωνία του Λαυρίου της περιόδου 1922-1934. Τίποτε απ' όσα συνέβησαν δεν ξέφυγε από την παρατηρητικότητα της τότε μικρής Κουλίτσας, ώστε να μας τα μεταφέρει αυτούσια με όλες τις λεπτομέρειές τους μετά από τόσα πολλά χρόνια.

Η προσφυγική οικογένεια του Αντώνη Καπεταναντώνη αποτελούνταν από εκείνον και την σύζυγό του Διαλεκτή, τις τρεις κόρες τους – την Φωφώ, την Χρυσή και την μικρή Βασιλική-Κουλίτσα – και την γιαγιά Βασιλοπούλα, χήρα του παπά-Ζαχαρία.

Πώς βίωσε αυτή η προσφυγική οικογένεια τον ερχομό και την εγκατάστασή της στο Λαύριο; Πώς τους υποδέχτηκε η τοπική κοινωνία και πώς τους αντιμετώπισε; Πώς βρήκαν δουλειές και μπόρεσαν να επιβιώσουν; Πού στεγάστηκαν; Πώς ήταν η καθημερινότητα; Πώς περνούσαν τις γιορτές; Πώς ήταν ο κοινωνικός τους περίγυρος; Πώς ήταν η πόλη και το λιμάνι; Πώς ήταν η Γαλλική Εταιρεία; Πώς ήταν το σχολείο; Πώς ήταν η Εκκλησία;

Η γιαγιά δεν μπορούσε να χωνέψει τον ξεριζωμό και πίστευε μέχρι να ξεπνοήσει πως η εγκατάστασή τους στο Λαύριο ήταν προσωρινή και πως θα ξαναγύριζε στο νησί της.

Ο πατέρας ρίχτηκε αμέσως στη δουλειά και αγωνιζόταν να βγάλει τον επιούσιο για να θρέψει την οικογένειά του

Η μητέρα με τη μεγάλη καρδιά, νοικοκυρά κι αφέντρα του σπιτιού, συμπαραστάτρια στον άνδρα της, προσπαθούσε να τα βγάλει πέρα με αξιοπρέπεια. Από τα τρία κορίτσια, το μεγαλύτερο – η Φωφώ – παντρεύτηκε μετά από λίγο και έφυγε για την Αμερική για να γυρίσει πίσω στην πατρική εστία με τις τέσσερις κόρες που είχε αποκτήσει – όταν χτύπησε η οικονομική κρίση στα 1932.

Η δεύτερη κόρη –η Χρυσή– που έμαθε τη μοδιστρική, βοηθούσε την οικογένεια και η μικρότερη κόρη –η Κουλίτσα– μετά από λίγα χρόνια πήγαινε στο δημοτικό σχολείο και προσπαθούσε να καταλάβει και να αποτυπώσει στη μνήμη της όλα όσα γίνονταν γύρω της.

Οι φούρνοι της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου

1929 Λαύριο. Συγκέντρωση απεργών

Παρακολουθώντας την πορεία αυτής της οικογένειας

Παρακολουθούμε ταυτόχρονα και την πορεία της Λαυριώτικης κοινωνίας, μιας κοινωνίας που έχοντας η ίδια συγκροτηθεί από Έλληνες και ξένους όταν ξαναγεννήθηκε το Λαύριο στα 1865, είχε από τη φύση της το συναίσθημα της αποδοχής και ενσωμάτωσης των νεοπροσερχομένων, γι’ αυτό και αγκάλιασε τους πρόσφυγες. Όχι μόνο τους Μικρασιάτες, αλλά και όσους συνέλληνες ήρθαν αργότερα κατατρεγμένοι από χώρες όπου άνθιζε μέχρι τότε ο ελληνισμός.

Μαθαίνουμε για την συνάντησή της με τους άλλους πρόσφυγες που είχαν φθάσει πρωτύτερα στο Λαύριο και για την συμπόρευση μ’ αυτούς.

Ζούμε μαζί της, την καθημερινότητα στην μικρή κοινωνία του Λαυρίου, την αγωνία και τους αγώνες για το μεροκάματο στη σκληρή και απαιτητική δουλειά στα μεταλλεία, την συντροφικότητα των εργαζομένων σ’ αυτά.

Γνωρίζουμε την Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου σε όλο το φάσμα των εργασιών της και των συνθηκών εργασίας που επικρατούσαν, ιδιαίτερα στο μηχανουργείο, στην καμίνια, στη «Γαλλική Σκάλα» φορτοεκφόρτωσης μεταλλεύματος και καύσιμης ύλης.

Μαθαίνουμε για την μολυβδίαση, αυτή την ύπουλη αρρώστια που κατέτρωγε τα σωθικά των μεταλλωρύχων.

Ξαναζούμε τα γεγονότα που σχετίζονται με την μεγάλη απεργία του 1929 και συμμετέχουμε νοερά στα «συνωμοτικά» σχέδια προετοιμασίας της και σε όσα επακολούθησαν ως συνέπειές της.

1929 Λαύριο. Από την επίσκεψη του Ελ. Βενιζέλου.

Μαθαίνουμε ακόμη για την αλληλεγγύη που έδειξαν οι μαγαζάτορες του Λαυρίου στους απεργούς στη διάρκεια αυτής της δίμηνης απεργίας τους του 1929.

Γινόμαστε κι εμείς μικροί μαθητές μαζί με την Κουλίτσα στο ιστορικό Α΄ Δημοτικό Σχολείο, γνωρίζουμε τον πρόσφυγα δάσκαλο Παπαγιαννίδη, τις αθώες σκανταλιές των παιδιών, τα μαθήματα, τις παρέες και τα παιχνίδια τους.

Ξεκινώντας από τη συνοικία «Νυχτοχώρι», όπου κατοικούσε η οικογένειά της, η Κουλίτσα μάς «ξεναγεί» στο Λαύριο, γνωρίζοντάς μας τις γειτονιές, το λιμάνι και τα μαγαζιά, την Γαλλική Σκάλα και την Γαλλική Εταιρεία. Μας καλεί να εκκλησιασθούμε και να ζήσουμε μαζί της τις θρησκευτικές γιορτές στην Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, να συνοδέψουμε τον Επιτάφιο και να κατέβουμε στο λιμάνι για να γιορτάσουμε τα Θεοφάνια. Μας γνωρίζει πρόσωπα εκείνης της εποχής με σημαντική παρουσία στην κοινωνία. Μας γνωρίζει ακόμη καταστηματάρχες και επαγγελματίες, τους γείτονες και γειτόνισσες-απλοϊκούς ανθρώπους της καθημερινότητας.

Οι αφηγήσεις αυτές που με τόσον ζήλο και συγγραφικό ταλέντο κατέγραψε η Αντωνία Γκίνη συνιστούν μια πολύτιμη πηγή για την ιστορία του Λαυρίου εκείνης της εποχής, χρήσιμη όχι μόνον σε μας τους Λαυριώτες και στους απογόνους εκείνων των προσφυγικών οικογενειών που ρίζωσαν στο Λαύριο, αλλά και γενικότερα σε κάθε ενδιαφερόμενο μελετητή της εποχής και του προσφυγικού κύματος που έφθασε στην Ελλάδα σε χρόνους δύσκολους και ταραγμένους.

Γι' αυτόν τον λόγο η Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής, στο πλαίσιο της εκδοτικής της δραστηριότητας, έκρινε σκόπιμο και ωφέλιμο να συγκεντρωθούν αυτά τα αφηγήματα σε ένα βιβλίο-πολύτιμη παρακαταθήκη μιας σημαντικής περιόδου και χρήσιμο για τους μελετητές της και ιδιαίτερα για τις οικογένειες των προσφύγων Κωνσταντινουπολιτών, Μικρασιατών και Ποντίων, αλλά και για το γενικό κοινό.

Χάρis στη συγγραφική προσπάθεια της Αντωνίας Γκίνη, αυτό το βιβλίο-μαρτυρία μιας σημαντικής ιστορικής περιόδου είναι σήμερα διαθέσιμο στα χέρια μας, γι' αυτό και την ευχαριστούμε θερμά.

Μέσα από τα μάτια της μάνας μου – Λαύριο 1922-1934

Αντωνία Γκίνη

Κοινωνιολόγος, συγγραφέας του βιβλίου

Προσφυγικές σκηνές στο λιμάνι του Λαυρίου

Μέσα από τα παιδικά μάτια της Κουλίτσας, βλέπω ένα άλλο Λαύριο. Αυτό της περιόδου 1922 έως 1934. Γεννήθηκε το 1921 στην νήσο Αφησιά της Προποντίδας, έφτασε με την προσφυγική της οικογένεια στο Λαύριο στις 26 Οκτώβρη του 1922. Με τα μικρά της βήματα διασχίζει τον τόπο και τον χρόνο. Ακούει, κρυφακούει, παρατηρεί και καταγράφει τα πάντα. Την Γαλλική Εταιρεία, το σχολείο, το "Άγαλμα", τα μαγαζιά, το Νυχτοχώρι, τα συσσίτια, την εκκλησία, τις βόλτες, το κωκ, τις γιορτές, το λιμάνι, το παιχνίδι, τις φίλες, τον πρόσφυγα δάσκαλο, την απεργία, τις απολύσεις, τους "φούρνους", τον γιατρό και την μολυβδίαση. Η πόλη ζει απ' το μετάλλευμα. Η ζωή του πατέρα, της οικογένειας και της πόλης εξαρτάται απ' αυτό. Ιστορικά γεγονότα είναι πλεγμένα με την καθημερινότητα της παιδικής ζωής της. Η απεργία του 1929, τα σωματεία, οι επιστολές κι οι επισκέψεις του Βενιζέλου στο Λαύριο.

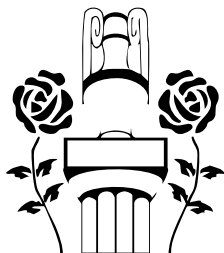

Η Κουλίτσα με άσπρο παλτό δίπλα στη δασκάλα Καλλιρόη

Η Κουλίτσα, είναι η μητέρα μου και σήμερα διανύει το εκατοστό τέταρτο έτος της ζωής της! Στις αφηγήσεις της κυριαρχεί ο πόνος της προσφυγιάς, ο σκληρός αγώνας για την επιβίωση, η διατήρηση της συλλογικής μνήμης και της πολιτισμικής ταυτότητας των ξεριζωμένων, αλλά και τα στοιχεία της κοινωνίας υποδοχής με τις αξίες και τις αρετές της. Το βιβλίο αυτό, ελπίζει να μεταφέρει στον αναγνώστη εικόνες από την ζωή της προσφυγικής οικογένειας στο Λαύριο-μιας τυπικής δηλαδή οικογένειας μεταλλωρύχου κι άλλες από σπουδαία γεγονότα, που συνέβησαν στην μεταλλευτική αυτή πόλη κατά την ιστορική περίοδο 1922- 1934.

Τα μαγαζιά με τα τεφτέρια και τα βερεσέδια των πελατών. Το σχολείο της και τον πρόσφυγα δάσκαλο που επέμενε να τους μάθει «Γράμματα και τρόπους», για να σπουδάσουν και να μην χωθούνε στις στοές των μεταλλείων. Τις γειτονιές με τις αυλές τα καλοκαίρια που «παίζανε τον «Καραγκιόζη, μεταλλωρύχο» σε «ιδιωτικές» παραστάσεις, μιλώντας για την εκμετάλλευση των εργατών. Τα συσσίτια των φτωχών που όλο ξεκίναγαν και μετά από λίγο ξέμεναν από τρόφιμα και κουράγια. Τους ιερείς στις εκκλησίες που ένωναν τους δίσκους, για να συνδράμουν «κείνους τους άτυχους» τους άρρωστους, απολυμένους αλλά και τους φτωχούς εργάτες.

Τις συναντήσεις του Βενιζέλου με τους πρόσφυγες και τις επιστολές που συνέτασσε ο πατέρας, για τον «*Σύνδεσμο των εν Λαυρίω Προσφύγων “ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ”*». Τον συνοικισμό, τον δάγκειο πυρετό και τα τραχώματα, τις νοθείες στα τρόφιμα και στα κινίνα. Την πόλη που ζει απ’ το μέταλλευμα. Την ζωή του πατέρα, της οικογένειας και της πόλης, που εξαρτάται απ’ αυτό. Την πολυπόθητη προσφυγική «αποκατάσταση» από την Ε.Α.Π., που έκανε δώδεκα ολόκληρα χρόνια για να έρθει. Και που τους έστειλε το 1934 μακριά από την μεταλλευτική πόλη του Λαυρίου, στον Νέο Πύργο στην Βόρεια Εύβοια.

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

Μνήμη Αξέχαστης Πατρίδας - Κοινωνική Μέριμνα

Πνευματικό Κέντρο

Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Βιβλιοθήκη

Σάββατο 5 Οκτωβρίου 2024

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)

Πηνελόπη Σ. Μπαμπαλού

Πολιτισμολόγος - ΔΜΣ Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Εισαγωγή

Η ιστορία της Μικρασιατικής εγκατάστασης στην Αττική γη, για την οποία θα συζητήσουμε και σήμερα, 2η μέρα του Συμποσίου για τη Μικρασιατική Μνήμη. Εκατόν δύο (102) χρόνια μετά το βίαιο διωγμό των Ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τις μικρασιατικές εστίες τους, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον μέχρι στις μέρες μας αφού η έλευση, η εγκατάσταση και η δημιουργία κάποιων Μικρασιατικών συνοικισμών μας είναι ακόμα άγνωστη. Μία τέτοια περίπτωση είναι και αυτή για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια και αφορά τη γη του Μαραθώνα.

Ενώ η περιοχή είναι γνωστή σχεδόν σε ολόκληρη τη γη, από την *Μάχη του Μαραθώνα*, η Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία της είναι μάλλον άγνωστη ακόμα και στους κατοίκους της. Έτσι, με αρχικό σκοπό την ανάδειξη και διάσωση αυτής της τόσο ιδιαίτερης τοπικής ιστορικής γνώσης, και με βάση το Β' Μέρος της Μεταπτυχιακής μας Διατριβής, αποφασίσαμε να παρουσιάσουμε σήμερα, ορισμένα στοιχεία από τη Σύγχρονη Ιστορία του Μαραθώνα, η οποία έχει σχέση με την “Εγκατάσταση των Μικρασιατών στην Μαραθώνια Γη”.¹ Συγκεκριμένα θα μιλήσουμε για τους Μικρασιάτες από το Σεβδίκιοϊ, την Τσοπανησιά και τον Κουκλουτζά, για τους οποίους διαθέτουμε μαρτυρίες και σχετικές πηγές.

Οι Μικρασιάτες στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια, ήρθαν μεμονωμένα και όχι ομαδικά όπως γνωρίζουμε από άλλες περιοχές εγκατάστασής τους. Ήρθαν από τα περίχωρα της Σμύρνης μετά τους διωγμούς και δημιούργησαν το συνοικισμό τους, πενήντα (50) περίπου οικογένειες, στην τοποθεσία της *Κοκκινάδεζας*² έξω από τα όρια του οικισμού του Μαραθώνα, που μέχρι τότε ήταν κατοικημένος από νομάδες κτηνοτρόφων και Αρβανίτες.³

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι στο δήμο Μαραθώνος έχουμε την εγκατάσταση δύο ξεχωριστών μικρασιατικών ομάδων. Εκτός λοιπόν των Μικρασιατών του οικισμού Μαραθώνος έχουμε και τους Μικρασιάτες της Νέας Μάκρης που ήρθαν ομαδικά, αρχικά ογδόντα τρεις (83) οικογένειες, από τη Μάκρη και το Λιβίσι της Μικράς Ασίας και εγκαταστάθηκαν στην μη κατοικημένη τοποθεσία της Ξυλοκέρizas. Έτσι, οι πρώτοι κάτοικοι της σημερινής Νέας Μάκρης ήταν οι Μακρινολιβισιανοί οι οποίοι δημιούργησαν στη συνέχεια, με την αρωγή της Επιτροπής

1. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέρiza, Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)*, Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα 2024, σ. 4-5.

2. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 61.

3. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 10.

Αεροφωτογραφία Μικρασιατικού συνοικισμού “Νέο Σεβδίκιοι” στην Κοκκινάδεζα, Μαραθώνα, σήμερα. Πηγή: Κτηματολόγιο

Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π), το δικό τους Μικρασιατικό συνοικισμό περίξ της σημερινής κεντρικής πλατείας της Νέας Μάκρης.

Οι δύο Μικρασιατικοί συνοικισμοί είναι σε διαφορετικές τοποθεσίες και σε απόσταση περίπου οκτώ χιλιομέτρων μακριά ο ένας από τον άλλο και μετά το 2011 ανήκουν στον ίδιο δήμο.⁴

Η τραγική πορεία και η αγροτική αποκατάσταση

Όπως γνωρίζουμε, από το 1923 το μεγαλύτερο μέρος των Χριστιανορθόδοξων πληθυσμών απομακρύνεται με βάση τη Συνθήκη της Λοζάνης. Η έξοδος αυτή πραγματοποιείται κάπως πιο οργανωμένα, δηλαδή χωρίς τις βίαιες καταστάσεις των προηγούμενων ετών. Όμως και τώρα οι συνθήκες του ταξιδιού δεν είναι καλές, κάθε άλλο. Η διαδικασία διαρκεί πολύ μεγάλο διάστημα, με συγκεντρώσεις στα λιμάνια αναχώρησης, με περιπλανήσεις μέσα στη Μικρά Ασία που έχουν ως αποτέλεσμα τις εξάρσεις ασθενειών. Όλα αυτά σε συνδυασμό με την εξάντληση και την ταλαιπωρία του ταξιδιού, επιφέρουν συχνά το θάνατο. Διάφορες μαρτυρίες κάνουν λόγο για τις τραγικές συνθήκες που επικρατούν στα πλοία από την ώρα που οι άνθρωποι αυτοί

4. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)*, ό.π., σ. 44-54.

αναγκάζονται για πρώτη φορά να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, μέχρι να φτάσουν στην Ελλάδα. Οι πρόσφυγες από όποια περιοχή και αν έφταναν ακτοπλοϊκώς στην Ελλάδα, πριν την αποβίβασή τους στα διάφορα λιμάνια της χώρας, έπρεπε να κάνουν καραντίνα στα “οργανωμένα” σημεία των δημόσιων απολυμαντηρίων ή αλλιώς λοιμοκαθακτηρίων / λαζαρέτων, τα οποία βρίσκονταν κοντά στα λιμάνια ή σε κοντινά νησιά. Οι σχετικές μαρτυρίες τους προκαλούν θλίψη.

Από αυτές μαθαίνουμε ότι όσοι πέθαιναν κατά την διάρκεια του ταξιδιού, τους έδεναν με σίδερα και τους πετούσαν στη θάλασσα. Μωρά που πέθαιναν οι μητέρες τα έκρυβαν για να τα θάψουν στην γη που θα έφταναν. Άλλους, όταν πέθαιναν τους έκαιγαν στα καζάνια των πλοίων για να μην κρατήσουν σε καραντίνα όλο το πλοίο. Άλλες μαρτυρίες μας αναφέρουν ότι: *“κάναμε δεκαοκτώ μέρες καραντίνα. Μας κούρεψαν όλους, άντρες, γυναίκες και μας έβαλαν σε τσαντίρια. Αυτή ήταν η ανταλλαγή. Νομίζαμε πως θα πάμε στον παράδεισο και ήρθαμε στην κόλαση”*.⁵ Με επιφύλαξη αναφέρουμε την πιθανότητα να υπήρχε λοιμοκαθακτήριο και στην ευρύτερη περιοχή του Μαραθώνα στην Αρχαία τοποθεσία του Ραμνούντα. Αυτή την πληροφορία μας την μεταφέρει η Κυριακή Ρούσσου-Μπούσουλα στο βιβλίο της “Ο Μαραθώνας σε βάθος χρόνου”.⁶ Οι οικογένειες που έρχονται από το Σεβδίκιοι αλλά και από τα υπόλοιπα περίχωρα της Σμύρνης όπως τον Κουκλουτζά, την Τσοπανησιά, τον Μπουρνόβα κ.ά., και επιλέγουν να μείνουν στο Μαραθώνα, εγκαθίστανται στην περιοχή σε διάφορες χρονικές στιγμές. Οι πρώτες οικογένειες φτάσουν στον οικισμό του Μαραθώνα αφού πρώτα περιπλανώνται σε διάφορα σημεία της Ελλάδας, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι Μικρασιάτες. Αυτό συμβαίνει γιατί μαζί με την επαγγελματική τους αποκατάσταση αναζητούν και τους συντοπίτες τους. Γνωρίζουμε πως οι πρώτοι Μικρασιάτες που προέρχονται από το ίδιο χωριό ή πόλη, τις περισσότερες φορές συνηθίζουν να δίνουν τα ονόματα των ιδιαίτερων πατρίδων τους στα σημεία που εγκαθίστανται.⁷ Πιθανότατα να συνέβη το ίδιο και με την ονομασία *Νέο Σεβδίκιοι* του Μικρασιατικού συνοικισμού στο Μαραθώνα. Η “αγροτική αποκατάστασή” τους μας είναι γνωστή από προσωπικές μαρτυρίες, λαογραφικά βιβλία, τοπικά δημοσιεύματα και από διάφορα κρατικά έγγραφα.⁸ Έτσι, σε συνδυασμό με τα γενικά ιστοριογραφικά στοιχεία της περιόδου του Μεσοπολέμου, οδηγηθήκαμε στα πρώτα μας τεκμηριωμένα ιστορικά συμπεράσματα.

Αρχικά είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πως η “Αγροτική Αποκατάσταση” στην περιοχή φαίνεται να πραγματοποιήθηκε, σε γενικές γραμμές, όπως προβλεπόταν για όλους τους προσφυγικούς αγροτικούς συνοικισμούς, δηλαδή, μέσω των διαδικασιών της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), σε συνεργασία με τον Ερυ-

5. Π. Μπαπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινιάδεζα, Κάτω Σούλι)*, ό.π., σ. 25-27.

6. Κ. Ρούσσου-Μπούσουλα, *Ο Μαραθώνας σε βάθος χρόνου*, Άνω Σούλι Μαραθώνος 2011, σ. 170.

7. Π. Μπαπαλού, ό.π., σ. 63 · Λ. Χριστοδούλου, *Οι Προσφυγικοί Οικισμοί της Ε.Α.Π. στη Μακεδονία 1928*, Αθήνα 2023, τ.1, σ. 19.

8. ΦΕΚ 32/1934, Περί εγκρίσεως οριστικής διανομής των αγροκτημάτων Κάτω Σούλι-Λοιμικό, Αττικής κλπ., Πηγή: <https://www.et.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης 27.4.24

Η πλατεία και οι παλιές προσφυγικές οικίες, ανακαινισμένες στο συνοικισμό “Νέο Σεβδίκιοι”, Μαραθώνας.
Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Π. Μπαμπαλού, 20.4.24

θρό Σταυρό και υπό την εποπτεία της *Κοινωνίας των Εθνών*.⁹ Στο Μαραθώνα που καταγράφηκαν οι πενήντα (50) Μικρασιατικές οικογένειες, δόθηκαν έτοιμα σπίτια στο συνοικισμό που δημιουργήθηκε και αγροτεμάχια για τις καλλιέργειες τους, αφού όπως γνωρίζουμε από τις πηγές μας οι περισσότεροι από τα περίχωρα της Σμύρνης που αναφέραμε, ήταν αγρότες.¹⁰

Από την προφορική μαρτυρία της βασικής μας πληροφορήτριας Αθηνάς Τσιμίνη -Βλαχάκη, αλλά και από άλλες μαρτυρίες, μαθαίνουμε ότι οι πρώτοι Μικρασιάτες που φτάνουν στο Μαραθώνα αρχικά φιλοξενούνται στα σπίτια των γηγενών. Συγκεκριμένα μας αναφέρει ότι: “Ο πατέρας όταν ήρθε στο Μαραθώνα στην αρχή έπιασε δουλειά, που είναι ο Αϊ Γιάννης, στον Πρεβενά που είχε άλογα και ήταν πεταλωτής. Του δώσανε το στάβλο για σπίτι, που είχε από τα άλογα. Το πήρε, το καθάρισε και έφερε τη μάνα μου μαζί και τη γιαγιά μου [...] Μείνανε έτσι στο Μαραθώνα πολλά χρόνια. Μετά ήρθε η Ε.Α.Π και έκανε το Συνοικισμό”.¹¹

Παρόμοιες ή ακόμα και χειρότερες συνθήκες είχαν δημιουργηθεί και σε άλλες περιοχές της Αττικής, με τις επιτάξεις ακινήτων και τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις “Περί επιτάξεως κατοικούμενων ή οποιονδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων”... “δὲ εγκατάστασιν Προσφύγων”.¹² Γνωρίζουμε πως εκείνη την περίοδο, πριν ακόμα αναλάβει η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, στο Μαραθώνα ο κοινοτάρχης Αθανάσιος Πέτσας μαζί με τους συνεργάτες του προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν την πληθώρα ελλείψεων στην καθημερινότητα των Μικρασιατών προσφύγων.¹³

Αργότερα με την θεσμοθέτηση του ληξιαρχείου Μαραθώνος, το οποίο δημιουργείται μετά το 1930, αναγράφονται όλοι οι Μικρασιάτες που γίνονται μόνιμοι

9. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 48-52, 66.

10. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 66-67.

11. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)*, *ό.π.*, σ. 77.

12. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 22.

13. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 66 · Στ. Πλακίτσης, *Από τον Καποδίστρια...Στον Καλλικράτη*, Αθήνα 2019, σ. 113.

κάτοικοι, μετά την εγκατάσταση τους στο συνοικισμό “*Νέο Σεβδίκιοι*” αλλά και στη *Ξυλοκέριζα*. Σε αυτό το ιστορικό μητρώο αρρένων του δήμου Μαραθώνος, υπάρχουν τα ονόματα όλων των Μικρασιατών και από τους δύο προσφυγικούς συνοικισμούς καθώς από το 1912 η *Ξυλοκέριζα* είναι προσαρτημένη στην Κοινότητα Μαραθώνα. Τότε ο συνολικός πληθυσμός φτάνει περίπου τις δύο χιλιάδες γηγενείς και πρόσφυγες. Όλοι οι Μικρασιάτες που εγγράφονται στους καταλόγους μπορούν στη συνέχεια να αποκτήσουν πιστοποιητικά της εγκατάστασης τους, έτσι ώστε να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους γηγενείς. Η “Κοινότητα Νέας Μάκρης” σαν αυτοδιοικούμενη κοινότητα ιδρύεται το 1926.¹⁴

Σήμερα, στο Μικρασιατικό συνοικισμό *Νέο Σεβδίκιοι*, όπου *Σεβδίκιοι* στα Τούρκικα σημαίνει το “χωριό του Έρωτα” υπάρχει ιδιαίτερα περιορισμένος αριθμός απογόνων Μικρασιατών οι οποίοι είναι εγκατεστημένοι ακόμα σε αυτόν. Οι περισσότεροι κατοικούν πλέον στον οικισμό του Κάτω Σουλίου, εκεί που δημιούργησαν και τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες. Τα περισσότερα παλιά προσφυγικά σπίτια έχουν πουληθεί σε νεοφερμένους μόνιμους κατοίκους του Μαραθώνα, ήδη από τη δεκαετία του '50, όπως μας πληροφορούν οι ίδιοι κάτοικοι αλλά και τα συμβόλαια των ιδιοκτησιών τους. Όμως ακόμα και σήμερα η ύπαρξη αυτού του συνοικισμού είναι ένα σημαντικό τεκμήριο της Σύγχρονης Μικρασιατικής Ιστορίας του Μαραθώνα, καθώς έχει κλείσει ένας αιώνας από την δημιουργία του.¹⁵

Η πληροφορήτρια μας Αθηνά Τσιμίνη -Βλαχάκη, μας αναφέρει ακόμα ότι η οικογένειά της πήρε κλήρο στο “Συνοικισμό”, έτσι ονομάζουν οι ντόπιοι τον Μικρασιατικό συνοικισμό. Πήραν έτοιμο σπίτι από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, στο οποίο μένανε μόνο τους χειμώνες. Οι γονείς της εργάζονταν στο Κάτω Σούλι, στα Κτήματα του Μπενάκη. Όσοι εργάζονταν εκεί έμεναν και στα κτίρια που τους διέθετε. Το δικό τους σπίτι υπάρχει ακόμα στο συνοικισμό του Μαραθώνα, αλλά έχει πουληθεί. Η οικογένειά της σήμερα μένει στο Κάτω Σούλι, Μαραθώνα.¹⁶

Τα Κτήματα Μπενάκη, τα καπνά, τα βουστάσια και η επιβίωση με την βοήθεια της φύσης¹⁷

Πολλές από τις οικογένειες των Μικρασιατών της Κοινότητας Μαραθώνα εργάστηκαν στα “Κτήματα Μπενάκη”. Αρχικά ορισμένες οικογένειες είχαν επιλέξει την “Αστική Αποκατάσταση” και στην συνέχεια μαθαίνοντας ότι στην περιοχή υπήρχαν οι προϋποθέσεις για σίγουρη εργασία και εγκατάσταση μετακινήθηκαν προς τη *Μαραθώνια Γη* και συγκεκριμένα στα “Κτήματα Μπενάκη”. Η πληροφορήτρια μας αναφέρει σχετικά με το πως οι γονείς της αποφάσισαν να έρθουν στο Μαραθώνα: “Ο πατέρας μου

14. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 66 · Στ. Πλακίτσης, *ό.π.*, σ.113

15. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινιάδεζα, Κάτω Σούλι)*, *ό.π.*, σ. 66, 72.

16. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 77.

17. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 68.

Οικία Μπενάκη στα “Κτήματα Μπενάκη”, Κάτω Σούλι Μαραθώνα. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Π. Μπαμπαλού, 20.4.24

ήρθε στην Ελλάδα είκοσι χρονών, η μάνα μου όταν ήρθε ήταν δεκάξι, δεν είχαν παντρευτεί. [...] Βγήκαν στη Μυτιλήνη, στην Καλλονή. Εκεί πέσανε πάνω τους για να τους διώξουνε. Φύγανε από εκεί και πήγαν στο Ηράκλειο της Κρήτης. “[...] Ο πατέρας μου ήθελε να φύγει από την Κρήτη, γιατί ήταν μαθημένος αλλιώς. Έφυγε και ήρθε στην Κοκκινιά. Τους δώσανε προσφυγικό σπίτι στον Αϊ Νικόλα. Ασχολήθηκε με το φούρνο. Ο παππούς μου είχε πρόβατα και είχαν ανοίξει ζαχαροπλαστείο [...]. Ο πατέρας μου μετά άκουσε ότι στο Μαραθώνα έχει δουλειά”.¹⁸

Στις εύφορες εκτάσεις της Μαραθώνιας Γης οι Μικρασιάτες με τον ερχομό τους δημιουργούν πολλές καινούργιες παραγωγές. Τα γεωλογικά και μορφολογικά στοιχεία της περιοχής, συμβάλλουν θετικά στην καλλιέργεια, ανάπτυξη και

ευδοκίμηση πολλών νέων ειδών της πρωτογενούς παραγωγής. Εκτός από τις ελιές, το σιτάρι και τα αμπέλια, αρχίζουν να καλλιεργούν και καπνό που έχουν φέρει από τη Μικρά Ασία. Έτσι, οι γηγενείς ακτήμονες του Μαραθώνα τους παραχωρούν καλλιεργήσιμες εκτάσεις, όχι μόνο για την καπνοπαραγωγή αλλά και για άλλα είδη καλλιεργειών έχουν φέρει και γνωρίζουν να τα παράγουν. Βέβαια η καπνοπαραγωγή είναι αυτή που κατέχει τα πρωτεία, καθώς το προϊόν έχει μεγάλη απόδοση και ζήτηση. Με αυτή την παραγωγή οι Μικρασιάτες του Μαραθώνα καταφέρνουν να οργανωθούν και να επιβιώσουν.¹⁹

Σε σχετική βιβλιογραφία η Σία Αναγνωστοπούλου, αναφέρει ότι οι πρόσφυγες από το Σεβδίκιοϊ, στην ιδιαίτερη πατρίδα τους “φαίνεται πως εργάζονται ως αγρότες, ήδη από το 1870, στο τσιφλίκι του Αδαμόπουλου ο οποίος είναι καπνέμπορος”.²⁰

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε πως τα περισσότερα τμήματα καλλιεργήσιμης γης, τα οποία αποδόθηκαν στους Μικρασιάτες πρόσφυγες, τόσο στο Μαραθώνα όσο και στη Νέα Μάκρη, αλλά και σε άλλες περιοχές της χώρας, όπως γνωρίζουμε και από τη σχετική βιβλιογραφία, ήταν ακατάλληλα για καλλιέργειες και εγκατάσταση. Οι περισσότερες από αυτές τις εκτάσεις βρίσκονταν κοντά σε βάλτους ή μέσα σε αυτούς, σε παραθαλάσσιες περιοχές με άμμο και αλμύρα, όπως ήταν και

18. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 77.

19. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινιάδεζα, Κάτω Σούλι)*, *ό.π.*, σ. 70-71.

20. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 70 · Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας -1919, Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, Αθήνα 2013, σ. 207-208.

η περίπτωση της γης του Μαραθώνα καθώς σε αυτό το Βορειοανατολικό τμήμα της Αττικής, υπάρχει από τα Αρχαία χρόνια “υγροτοπικό οικοσύστημα”, δηλαδή το έλος του Σχοινιά. Στα “Κτήματα Μπενάκη” γνωρίζουμε πως εκτός όλων των παραπάνω, αυτές οι εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις έχουν και άλλες ιδιαιτερότητες. “Εκτός από την πλημμύρα των χωραφιών, ο βάλτος δημιουργούσε με τα λιμνάζοντα νερά του εστίες πολλαπλασιασμού των κουνουπιών που μετέδιδαν την ελονοσία.” Παρά τα έργα αποξήρανσης ακόμη και σήμερα υπάρχουν αυτά τα λιμνάζοντα νερά του βάλτου με τα κουνούπια στην πεδιάδα του Μαραθώνα και στο έλος του Σχοινιά.²¹

Στη συνέχεια, όπως φαίνεται οι Μικρασιάτες του Μαραθώνα με την αποκατάστασή τους και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή στις αρχές της δεκαετίας του ’50, αρχίζουν να ασχολούνται εκτός από την γεωργία και με την κτηνοτροφία, δημιουργώντας εγκαταστάσεις για την εκτροφή βοοειδών, τα λεγόμενα “βουστάσια”, σχεδόν σε όλο τον Μαραθώνα μέχρι και το Κάτω Σούλι. Όπως μας αναφέρουν οι πηγές μας, “[...] Ο Μαραθώνας ήταν ένα απέραντο βουστάσιο. Ένας μεγάλος αριθμός νοικοκυριών εκτρέφει γαλακτοφόρες αγελάδες μέσα στον κατοικημένο χώρο του χωριού και η δυσσομία είναι κάτι το ασυνήθιστο. Το χωριό του Μαραθώνα με τους χωματόδρομους που διαθέτει χειμώνα καλοκαίρι είναι ένα λασποχώρι. Τα απόβλητα των ζώων τρέχουν εντός των δρόμων και οι διερχόμενοι νιώθουν την αποπνικτική ατμόσφαιρα σε όλο τον όγκο της Κοκκινιάδεζας όπου υπάρχουν τα βουστάσια”. Οι αγελαδοτρόφοι συστήνουν και συνεταιρισμό αγελαδοτρόφων και όταν ο κοινοτάρχης του Μαραθώνα μαζί με τους συμβούλους του, μετά από τις διαμαρτυρίες των κατοίκων, θέτουν σε συνεδρίαση του κοινοτικού συμβουλίου, θέμα προς συζήτηση “η απομάκρυνση των βουστασιών από τον οικισμό Μαραθώνος”, οι αγελαδοτρόφοι αντιδρούν έντονα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα και μετά από την παρέμβαση του Υπουργείου Υγιεινής εκδίδεται διάταξη “Περί απομακρύνσεως βουστασιών από τον οικοδομικό ιστό της πόλεως του Μαραθώνος εντός εξαμήνου”. Έτσι, μετά την εφαρμογή της διάταξης οι αγελάδες απομακρύνονται μέσα από τον οικισμό.²²

Μέσα από τη διερεύνηση του θέματος σχετικά με την “Εγκατάσταση των Μικρασιτών στη Μαραθώνια Γη” είδαμε ακόμα πως αποκαταστάθηκαν στο Μαραθώνα και οι Μικρασιάτες από τον Κουκλουτζά. Γνωρίζουμε για την έλευση τους μέσα από τους τίτλους των ιδιοκτησιών τους, οι οποίοι αφορούν σε κληροτεμάχια τα οποία τους δόθηκαν από το Υπουργείο Γεωργίας, στο Κάτω Σούλι, Λοιμικό, Αττικής. Όπως αναφέρεται στο σχετικό ΦΕΚ Νο. 52/1934, “Περί εγκρίσεως οριστικής διανομής”, “Υπέρ Προσφύγων Ν. Κουκλουτζά”. Όμως, δεν είμαστε ακόμα σε θέση να γνωρίζουμε, πόσοι και ποιοί ήταν οι Μικρασιάτες του Κουκλουτζά που εγκαταστάθηκαν οριστικά στην περιοχή. Το μόνο σίγουρο πλέον είναι ότι, αφού και το Υπουργείο Γεωργίας δημιούργησε κλήρους υπέρ και αυτής της ομάδας, μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι και οι Μικρασιάτες από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης συνέβαλαν με το πέρασμά τους από τη Μαραθώνια Γη στην τοπική Μικρασιατική Ιστορία.²³

21. Π. Μπαμπαλού, ό.π., σ. 68-70.

22. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιτών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέρizza, Κοκκινιάδεζα, Κάτω Σούλι)*, ό.π., σ. 71 · Στ. Πλακίτσης, *Από τον Καποδίστρια...Στον Καλλικράτη*, ό.π., σ. 272-274

23. Π. Μπαμπαλού, ό.π., σ. 73-74.

Εκείνη την εποχή ο Μπενάκης ήταν ο τσιφλικάς του Μαραθώνα. Τότε ήταν που οι αγροτικοί νόμοι θεσμοθετούσαν τις απαλλοτριώσεις και τις κατατμήσεις των τσιφλικιών, έτσι ώστε οι ακτήμονες καλλιεργητές αλλά και οι πρόσφυγες να αποκτήσουν την κυριότητα της γης που προβλεπόταν.²⁴ Στο διάστημα μεταξύ 1924-1935 που γίνονταν οι νομοθετικές τροποποιήσεις των αγροτικών νόμων τα “Κτήματα Μπενάκη” στο Κάτω Σούλι – Λοιμικό, Μαραθώνα, καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργήσιμης γης του Μαραθώνα, με έκταση περίπου 30.000 στρέμματα. Συμπεριλαμβανομένων και των “*Διανομών Υπέρ Προσφυγικής Ομάδας Ν. Κουκλουτζά*”.²⁵

Βάσει των παραπάνω αλλά και των προσφυγικών μαρτυριών γνωρίζουμε πως στα “Κτήματα Μπενάκη” έγιναν τέτοιου είδους απαλλοτριώσεις –ανταλλαγές– καθώς ο Μπενάκης αντάλλαξε με τους πρόσφυγες τμήματα γης, τα οποία είχαν πάρει οι Μικρασιάτες από την *Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων*, με άλλα δικά του, μη απαλλοτριωμένα.²⁶

Αυτή η διαδικασία γινόταν συνήθως με νομοθετική πρόβλεψη, αν φυσικά ο ενδιαφερόμενος γαιοκτήμονας λόγω της πολιτικής του επιρροής μπορούσε και ήθελε να κάνει απαλλοτρίωση μιας γαιοκτησίας χωρίς να προσφύγει στις διαδικασίες του νόμου, οι οποίες προβλέπονταν από την αγροτική μεταρρύθμιση. Βέβαια, πάντα υπήρχαν περιθώρια “για την διατήρηση μερικών γαιοκτησιών ή επιλεκτικές ευνοϊκές ρυθμίσεις υπέρ κάποιων φιλικών προς τις κυβερνήσεις γαιοκτημόνων”.²⁷ Όπως είπαμε, μέσα από την έρευνά μας γνωρίζουμε, πως κάποιες οικογένειες αντάλλαξαν τους κλήρους τους με άλλα αγροτεμάχια του Μπενάκη. Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις που οι κλήροι που δοθηκαν στους Μικρασιάτες πουλήθηκαν ή εγκαταλείφθηκαν καθώς οι δικαιούχοι εγκαταστάθηκαν σε αστικές περιοχές της Αθήνας.

Μαρτυρία απογόνου 3ης γενιάς Μικρασιατών από το Κάτω Σούλι, Μαραθώνα

Πριν ολοκληρώσουμε την εισήγησή μας θα θέλαμε να παραθέσουμε κάποια στοιχεία ακόμα τα οποία προέρχονται από την προφορική μαρτυρία ενός απόγονου 3ης γενιάς Μικρασιατών του Μαραθώνα και μας τεκμηριώνουν τόσο την εγκατάσταση τους στη *Μαραθώνια Γη* όσο και τις αντίξοες συνθήκες τις οποίες αντιμετώπισαν ακόμα και οι επόμενες γενιές.

Στη μαρτυρία του ο *Σωκράτης Πασχάλης* αναφέρει ότι: “Οι δικοί μου ήταν από το

24. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 68-69.

25. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 68-69 · Κ. Ρούσσου-Μπούσουλα, *Ο Μαραθώνας σε βάθος χρόνου*, *ό.π.*, σ.147

26. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)*, *ό.π.*, σ. 68-69.

27. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ.68-69 · Σ. Πετμεζάς, “Αγροτική Οικονομία, Η αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου και η αναζήτηση ενός νέου μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης”, στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Όψεις Πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940 (Επ. Επιμ., Χρ. Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2009, σ. 337-391.

Μικρασιατική Οικογένεια Σωκράτη Πασχάλη, Κάτω Σούλι Μαραθώνα, 1953.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Π. Μπαμπαλού, 20.4.24.

*Σεβδίκιοι της Μικράς Ασίας. Ο παππούς μου και η γιαγιά μου ήρθαν από κει, ο πατέρας μου τότε ήταν περίπου 10 χρονών.[...] Πήγαν πρώτα Κρήτη, Θεσσαλονίκη [...] Δεν ξέρω πως ήρθαν εδώ. Ζούσαν σε καλύβες. Όταν ήρθαν, καλλιεργούσαν βαμβάκια και ρύζια, είχαν περιβόλια, αγελάδες. Το σπίτι του πατέρα μου ήταν εδώ στο Κάτω Σούλι, της μητέρας μου στο Συνοικισμό και ερχόταν στο Κάτω Σούλι για δουλειά με τα πόδια. Δουλεύανε για το Μπενάκη, όλα ήταν του Μπενάκη και το σχολείο ήταν του Μπενάκη. Εγώ όταν πήγαινα στο σχολείο με λέγανε Τούρκο. Πήγα σχολείο εδώ στο Κάτω Σούλι, αυτό έγινε γύρω στο 1958, το είχε κάνει ο Μπενάκης. Εδώ την επιχείρηση την έκανε το 1960 ο πατέρας μου που είχε αγελάδες και πουλούσε το γάλα[...]*²⁸

Επίλογος

Η Μικρασιατική ιστορία όσα χρόνια και αν περάσουν θα μας εκπλήσσει, γιατί σχεδόν κάθε περιοχή στην Αττική γη φαίνεται να έχει σχέση με αυτή. Η Μαραθώνια Γη το 1922 υποδέχτηκε τους πρώτους Μικρασιάτες πρόσφυγες και ίδρυσε για αυτούς, δύο προσφυγικούς συνοικισμούς, το Νέο Σεβδίκιοι και τη Ξυλοκέριζα. Τότε που οι Μικρασιατικές προσφυγικές οικογένειες του Μαραθώνα και της σημερινής Νέας Μάκρης κουβαλούσαν μαζί τους αντί για υπάρχοντα την τραγική τους ιστορία. Μια ιστορία που με το πέρασμα των χρόνων μεταλλάχθηκε σε δύναμη για την επιβίωση και την αποκατάστασή τους, και στη συνέχεια έγινε πολιτισμική ταυτότητα και μνήμη, που πρέπει να διασωθεί!²⁹

28. Π. Μπαμπαλού, *ό.π.*, σ. 77-78.

29. Π. Μπαμπαλού, *Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών στη Μαραθώνια Γη (Ξυλοκέριζα, Κοκκινάδεζα, Κάτω Σούλι)*, *ό.π.*, σ. 128.

Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα

Δέσποινα Οικονόμου *

Γραμματέας Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας
(Πρώην Αντιδήμαρχος Δήμου Ελευσίνας)

** Την παρουσίαση της εισήγησης, πραγματοποίησε η Φιλόλογος Αθηνά Χατζηαντωνίου*

Περίληψη

Το κείμενο αναφέρεται στην άφιξη των προσφύγων στην Ελευσίνα τον Σεπτέμβριο του 1922 και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στις πρώτες τους μέρες. Με την ανάπτυξη του προσφυγικού συνοικισμού το 1924, περίπου 500 σπίτια κατασκευάστηκαν για τις προσφυγικές οικογένειες. Παρά τις αρχικές δυσκολίες, οι πρόσφυγες με την υπομονή και την εργατικότητα τους μετέτρεψαν τα σπίτια τους σε όμορφες κατοικίες.

Η εκκλησία των Μικρασιατών στην Ελευσίνα ήταν ένα σημαντικό κέντρο θρησκευτικής ζωής και κοινωνικής συνάντησης για την κοινότητα τους. Από το 1925 που κτίστηκε, υπήρξε ο τόπος όπου οι Μικρασιάτες συγκεντρώνονταν για προσευχή, εορταστικές εκδηλώσεις και κοινωνικές εκδηλώσεις. Με το πέρασμα των χρόνων, η εκκλησία ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη ενορία και χτίστηκε ένας μεγαλύτερος ναός για να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες της κοινότητας. Με τη συμμετοχή και την προσπάθεια όλων, ο νέος ναός ολοκληρώθηκε και σήμερα αποτελεί το κέντρο της θρησκευτικής ζωής των Μικρασιατών στην Ελευσίνα.

Οι πρόγονοί μας, πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, έφτασαν στην Ελευσίνα και αντιμετώπισαν δυσκολίες αλλά και επιτυχίες. Δούλεψαν σκληρά στο λιμάνι ως φορτοεκφορτωτές, σε εργοστάσια και κτήματα, ανοίγοντας επίσης μαγαζιά και επιχειρήσεις. Δημιούργησαν ένα σωματείο για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους και αντιμετώπισαν με επιτυχία τις προκλήσεις. Παρά τις δυσκολίες, διατήρησαν την αξιοπρέπειά τους και το πολιτιστικό τους υπόβαθρο.

Γίνεται αναφορά στην ιστορία του ποδοσφαίρου στην Ελευσίνα, με έμφαση στη δημιουργία της ομάδας Ηρακλής. Αρχικά, η ομάδα ιδρύθηκε το 1924-25 με το όνομα "Μικρασιατική Ένωση", αλλά στη συνέχεια μετονομάστηκε σε «Ηρακλή», με τα χρώματα της εμφάνισης να είναι το πράσινο και το άσπρο. Στο κείμενο αναφέρεται επίσης η δημιουργία άλλων ανεξάρτητων ομάδων ποδοσφαίρου στην περιοχή, καθώς και η σημασία του ποδοσφαίρου για τους ανθρώπους που έφυγαν από τη Μικρά Ασία.

Η ιστορία του σχολείου του συνοικισμού στην Ελευσίνα ξεκινά με την ίδρυσή του από πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή. Η δασκάλα Ανδρονίκη Γ. Τοπογλίδου ήταν η κινητήρια δύναμη πίσω από την ίδρυση του σχολείου και την ανέγερση του κτιρίου. Στο χώρο που είχε προβλεφθεί για σχολείο είχαν κτιστεί σπίτια κι έτσι με τη συμμετοχή και την προσπάθεια όλων των γονέων και των προσφύγων μετέτρεψαν δυο σπίτια του συνοικισμού σε αίθουσες διδασκαλίας. Το σχολείο αυτό κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βομβαρδίστηκε και γκρεμίστηκε. Το 1952 ξεκίνησε μετά από αγώνα η κατασκευή του νέου σχολείου. Μέχρι να ολοκληρωθεί το 1953 το νέο σχολείο τα παιδιά έκαναν μάθημα σε νοικιασμένα οικήματα. Η

ιστορία αυτή αντικατοπτρίζει τον αγώνα και την αφοσίωση των προσφύγων για την εκπαίδευση των παιδιών τους και τη δημιουργία μιας κοινότητας που θα αναδεικνύει την παιδεία και τη γνώση.

Οι Μικρασιάτες είχαν έντονη μουσική παράδοση και ανέπτυξαν πολλές πολιτιστικές δραστηριότητες στην Ελευσίνα. Μέσα από τη μουσική, το θέατρο και τον κινηματογράφο, εκφράζονταν και αναπτύσσονταν κοινωνικά. Η φιλαρμονική «ΟΡ-ΦΕΑΣ» ιδρύθηκε το 1932 και συνέχισε να λειτουργεί μέχρι το 1975. Τη χρονιά αυτή αναλαμβάνει τη φιλαρμονική ο Δήμος Ελευσίνας. Επίσης, δημιούργησαν χορωδίες, θεατρικές παραστάσεις και κινηματογράφους, συμβάλλοντας στην πολιτιστική ζωή της περιοχής. Η συμβολή τους στην τοπική κοινότητα ήταν σημαντική και αξιοσημείωτη.

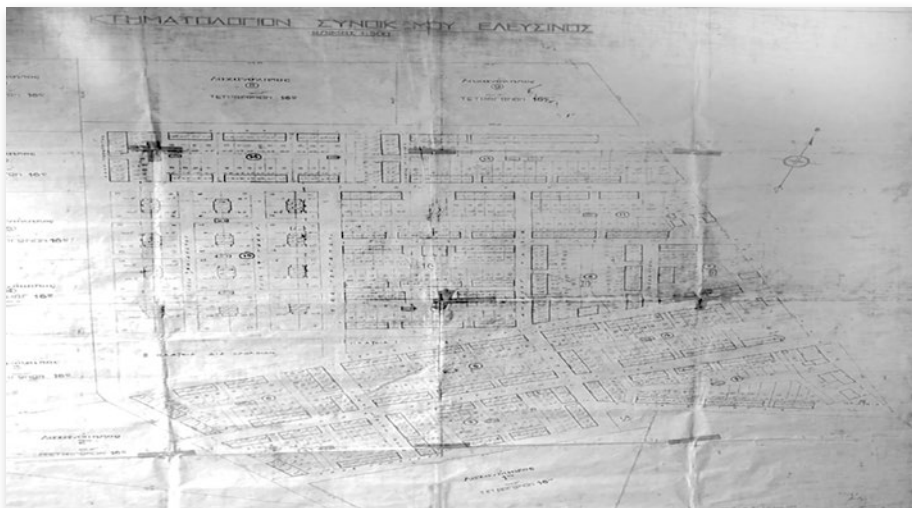
Το σωματείο «Σύνδεσμος Αμύνης Δικαιωμάτων Αστών Προσφύγων Ελευσίνος» που ιδρύθηκε το 1932 με σκοπό τη δημιουργία δεσμών αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών του και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους μετονομάστηκε το 2001 σε «Σύλλογος Μικρασιατών Ελευσίνας» αφού τώρα δεν υπήρχαν πια λόγοι υπεράσπισης των δικαιωμάτων των προσφύγων. Μετά από πολλές προσπάθειες, το Σωματείο κατάφερε το 2001 να αποκτήσει ένα γραφείο, αλλά η ανάγκη για έναν νέο, μεγαλύτερο χώρο έχει γίνει επιτακτική. Μετά από χρόνια προσπαθειών, η υπόσχεση για την κατασκευή ενός νέου χώρου στέγασης έχει αρχίσει να υλοποιείται...

Με ενέργειες των Δ.Σ. η πλατεία δίπλα στο 3ο Δημοτικό Σχολείο ονομάστηκε «Πλατεία Μικρασιατών» όπου τοποθετήθηκε το «Μνημείο της Μικρασιάτισσας Μάνας» και η πλατεία μπροστά στο γραφείο ονομάστηκε «Πλατεία Σμύρνης». Μετέτρεψαν ένα παλιό σπίτι του συνοικισμού σε «Μουσείο Ιστορίας και Λαογραφίας», κατέγραψαν ανά δρόμο τους πρώτους ιδιοκτήτες των κατοικιών του προσφυγικού συνοικισμού της Ελευσίνας, υλοποίησαν σε συνεργασία με το Ε.Κ.Π.Α. το χρηματοδοτούμενο από το ΥΠ.ΠΟ.Α. έργο «Το συναίσθημα του 1922 με ψηφιακά μέσα» με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και τέλος πέτυχαν την ένταξη στο Εθνικό Ευρετήριο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς το έθιμο της Αγίας Βαρβάρας.

Η εγκατάσταση

Τον Σεπτέμβριο του 1922 ήρθαν στην Ελευσίνα οι πρώτοι πρόσφυγες. Τους έφεραν λίγους-λίγους τα πλοία στο λιμάνι της Ελευσίνας. Λίγους μήνες αργότερα ήρθαν και άλλοι από τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και από διάφορα μέρη, διότι εκεί δεν έβρισκαν εργασία, ενώ στην Ελευσίνα υπήρχαν εργοστάσια, κτήματα και περιβόλια όπου μπορούσαν να δουλέψουν. Με τις ανταλλαγές των πληθυσμών 1923-1924 ήρθαν μερικές εκατοντάδες ακόμα. Συνολικά περίπου 2.500 ψυχές. Η Ελευσίνα τότε είχε σχεδόν 4.000 κατοίκους που στην πλειοψηφία τους ήταν γεωργοί, ψαράδες, κτηνοτρόφοι και ρετινιάδες.

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελευσίνα προέρχονταν κυρίως από τα δυτικά παράλια (Προποντίδα, Αϊβαλί, Πέργαμο, Σμύρνη, Φώκαια, Έφεσο, Βουρλά, Αλάτσατα κ.λ.π.), την Καππαδοκία (Σινασό, Προκόπι, Καισάρεια) και κάποιοι από τη Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και από τη νοτιοδυτική Μ. Ασία (Μάκρη, Ικόνιο, Αττάλεια κ.λ.π.)

Ο Κτηματολογικός χάρτης του προσφυγικού συνοικισμού Ελευσίνας

Τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ δύσκολα. Οι αρχές της πόλης τους έβαλαν σε αποθήκες εργοστασίων και σπιτιών. Μέσα στις αποθήκες υπήρχαν στοιβαγμένες πολλές οικογένειες. Κάθε γωνιά και μια οικογένεια με ένα σεντόνι για χώρισμα.

Με πρωτοβουλία κάποιων εφοπλιστών φτιάχτηκαν παραπήγματα (παράγκες) για πρόχειρη στέγαση. Οι αυλές των Ελευσινίων ήταν μεγάλες και γύρω-γύρω είχαν μικρά δωμάτια. Πολλοί έμειναν σε αυτά αρκετό καιρό. Κάποιοι νοίκιασαν σπίτια στην Ελευσίνα προς την παραλία για να είναι κοντά στα εργοστάσια.

Το 1924 άρχισε να χτίζεται ο προσφυγικός συνοικισμός. Το κράτος απαλλοτρίωσε μια έκταση 110.349 τ.μ. σε μια περιοχή εκτός σχεδίου της Ελευσίνας, βόρεια της σιδηροδρομικής γραμμής που αργότερα ονομάστηκε Άνω Ελευσίνα. Το περίγραμμα του συνοικισμού οριζόταν νότια από τις οδούς Βρυούλων και Γορδίου, βόρεια από την οδό Ικονίου, δυτικά από την οδό Τραπεζούντος και ανατολικά από την οδό Μαγούλας, σήμερα Ελευθ. Βενιζέλου. Χτίστηκαν περίπου 500 σπίτια, που παραχωρήθηκαν στις προσφυγικές οικογένειες με ένα συμβολικό αντίτιμο που το έδωσαν μετά από χρόνια. Τα σπίτια αυτά ήταν πλινθόκτιστα και όταν δόθηκαν στους Μικρασιάτες δεν είχαν πόρτες και παράθυρα και το δάπεδο τους ήταν από χώμα. Έβαλαν στην αρχή κουρελούδες στα ανοίγματα και σιγά σιγά ο καθένας εξασφάλισε τα κουφώματα. Δεν υπήρχε νερό και τα αφοδευτήρια ήταν κοινά.

Η αθλιότητα στο μεγαλείο της. Αλλά και η πατρίδα μας στη μεγαλύτερη αδυναμία της σε όλους τους τομείς. Έκαναν όμως υπομονή. Με την προσωπική τους εργασία και με πολύ μεράκι μετέτρεψαν αυτά τα πλινθόκτιστα σπίτια σε όμορφες κατοικίες που άστραφταν από καθαριότητα και οι αυλές τους μύριζαν βασιλικό και γιασεμί.

Η συμπεριφορά των ντόπιων, «των Λεψινιωτών», απέναντι στους πρόσφυγες

Η πλειοψηφία των Λεψινιωτών τους φέρθηκε καλά. Τους έδειξαν αγάπη, καλοσύνη, φιλοξενία και αδελφoσύνη πραγματική.

Ορισμένοι τους παραχώρησαν μικρά δωμάτια-αποθήκες στις αυλές τους για να μείνουν και φρόντισαν να μην τους λείπει τίποτα. Άλλοι τους έδωσαν δουλειά. Κάποιοι τους έφερναν λαχανικά από τα περιβόλια τους.

Ο Φιλανθρωπικός σύλλογος «Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος» τους πρόσφερε τρόφιμα, ρουχισμό και χρηματική συμπαράσταση.

Κάποιοι, ευτυχώς λίγοι, θεώρησαν τη δυστυχία των προσφύγων ευκαιρία για εκμετάλλευση.

Πολλοί απέφευγαν τις δοσοληψίες μαζί τους, αποκαλώντας τους «τουρκόσπορους», «πρόσφυγκες» και όχι πρόσφυγες και τους φέρονταν ρατσιστικά στις δουλειές.

Υπήρχαν εργοδότες, ακόμη και σε εργοστάσια, που τους έδιωχναν από τη δουλειά, γιατί ενώ τους προέτρεπαν να κλέψουν τους πελάτες, αυτοί δεν το έκαναν.

Τις γυναίκες τις έβλεπαν και τις χαρακτηρίζαν ως πρόστυχες τόσο που αναγκάστηκαν οι νέοι του συνοικισμού να φυλάνε την είσοδο της περιοχής τους και να διαπληκτίζονται με τους ντόπιους, που με λόγια και χειρονομίες πρόσβαλλαν τα κορίτσια του συνοικισμού.

Η εκκλησία μας

Όλοι οι Μικρασιάτες ήταν θρησκευόμενοι, βαθιά ορθόδοξοι χριστιανοί με μεγάλη συμμετοχή στις εκκλησιαστικές και λατρευτικές τους υποχρεώσεις. Όταν το 1924 το κράτος αποφάσισε να κτίσει σπίτια για να στεγαστούν, η πρώτη τους φροντίδα ήταν να εξασφαλίσουν το χώρο που θα κτιστεί η εκκλησία τους. Ησύχασαν δε μόνο όταν είδαν στα σχέδια το σημείο που θα χτιζόταν, στη γωνία Κωνσταντινουπόλεως και Μαγούλας (τώρα Ελευθ. Βενιζέλου). Οι Μικρασιάτες στην Ελευσίνα είχαν έρθει από όλες τις περιοχές της Μικράς Ασίας και όλοι ήθελαν η καινούργια εκκλησία να αφιερωθεί στον προστάτη Άγιο τους. Τελικά την αφιέρωσαν στους Αγίους Δώδεκα Αποστόλους για να μην έχει κανένας παράπονο .

Ήταν περίπου 18 μέτρα στο μήκος της και 10 μέτρα στο πλάτος της, βασιλικού ρυθμού και μονόκλιτη. Καμπαναριό ιδιαίτερο δεν είχε. Η καμπάνα ήταν κρεμασμένη στη δυτική πόρτα και δίπλα ήταν ένα μικρό δωμάτιο που χρησίμευε για γραφείο και αποθήκη. Ήταν πλινθόκτιστη και σκεπασμένη με κεραμίδια. Οι εικόνες των αγίων ήταν όλες φορητές. Αγιογράφηση στο ναό αυτόν δεν έγινε ποτέ. Στο τέμπλο υπήρχε ένα πεζούλι που κάθονταν τα παιδιά. Τα στασίδια, που έδεναν γύρω-γύρω, εσωτερικά στο ναό, ήταν βαμμένα καφέ σκούρο, και με δυσκολία χωρούσε να καθίσει άνθρωπος ακόμη και αδύνατος. Τα ψαλτήρια είχαν περίφραξη σιδερένια και πόρτα προς το Ιερό μόνο. Τα παιδιά στέκονταν γύρω από τα κάγκελα αυτά κι ακουμπούσαν να ξεκουραστούν.

Υπήρχε και πόρτα του ναού στην νότια πλευρά και στο προαύλιο υπήρχαν πολλές αγριοπασχαλιές και μεγάλος χώρος για τα παιχνίδια τους. Σ’ αυτό το χώρο γίνονταν και ο αγιασμός, όταν άνοιγαν τα σχολεία την 1η Οκτωβρίου κάθε χρόνο. Αυτό το ταπεινό εκκλησάκι για 40 σχεδόν χρόνια στέγασε τις συγκινήσεις τους, τις στιγμές της προσευχής και της κατάνυξης αλλά και τις εορταστικές και χαρούμενες στιγμές τους (γάμους, βαφτίσια κλπ.).

Η εκκλησία των Αγίων Δώδεκα Αποστόλων
δεξιά της φωτογραφίας)

Η εκκλησία μας, από το 1925 που κτίστηκε, υπαγόταν στη Μητρόπολη της Ελευσίνας τον Άγιο Γεώργιο. Ανακηρύχτηκε ανεξάρτητη ενορία τον Ιανουάριο του 1930 ύστερα από αίτημα των Μικρασιατών στην Αρχιεπισκοπή. Ο πρώτος εφημέριος ήταν ο ιερέας Ανδρόνικος Τζανακάκης που καταγόταν από το Ηράκλειο της Κρήτης μέχρι το 1941 που μετατέθηκε στον Βύρωνα. Τη θέση του αντικατέστησε επάξια ο ιερέας Κωνσταντίνος Τζούρος, ο παπα-Κώστας, με καταγωγή από τη Σμύρνη. Αυτός ήταν ο ιερέας που ένωσε τη ζωή του με τους Μικρασιάτες της Ελευσίνας για 57 ολόκληρα χρόνια από το 1941 έως το 1998. Ήταν μαζί τους σε χαρούμενες αλλά και δύσκολες στιγμές. Ήταν αυτός που μοιράστηκε τις συγκινήσεις τους, τις επιτυχίες και τις αποτυχίες τους, που τους βάφτισε, τους κατήχησε, τους εξομολόγησε, τους κοινωνήσε, τους παρηγόρησε στο πένθος τους, τους πάντρεψε, βάφτισε τα παιδιά τους και τα πάντρεψε, μπήκε και αγίασε τα σπίτια τους.

Αρχές του 1960 αποφασίστηκε να χτιστεί ένας μεγαλύτερος ναός διότι ο παλιός δεν επαρκούσε πλέον να καλύψει τις ανάγκες της ενορίας. Με επικεφαλής τον παπα-Κώστα και τον ψάλλη Στέφανο Ταγκαδιάδη και με την συμμετοχή όλων των κατοίκων του συνοικισμού, κατάφεραν με δωρεές που εξασφάλισαν, με εράνους, λαχειοφόρους και πολύ προσωπική εργασία να χτιστεί ο περικαλλής ναός όπου εκκλησιάζονται σήμερα. Στο σημείο όπου ήταν η Αγία Τράπεζα της παλιάς εκκλησίας, στο νότιο μέρος του ναού, χτίστηκε με δωρεά της Μπάκαινας προσκυνητάρι στη μνήμη του γιού της Χρήστου, το οποίο περιέφραξε με σιδερένια κάγκελα.

Οι πρώτες ασχολίες

Ταλαιπωρημένοι με τα μάτια μόνιμα δακρυσμένα και γεμάτοι πόνο για τον χαμό των αγαπημένων τους προσώπων, οι πρόγονοί μας έφτασαν στην πόλη της Δήμητρας και του Αισχύλου την Ελευσίνα. Εξ αιτίας της άσχημης συμπεριφοράς απέναντί τους κάποιων ντόπιων, πεισμώνσαν και αποφασίσανε: «Θα δουλέψουμε και θα επιβιώσουμε» και το κατάφεραν. Όχι μόνο ξανάφτιαξαν τη ζωή τους αλλά βοήθησαν και την Ελευσίνα να γίνει καλύτερη. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά έπεσαν με τα μούτρα στη δουλειά.

Οι πιο πολλοί από αυτούς δούλεψαν στα εργοστάσια. Υπήρχαν το τσιμεντάδικο

Μεταφορά του πυρήνα από τις ελιές στο «Σαπουνοποιείο»

Η πρώτη σελίδα του καταστατικού της «Ενώσεως Εργατών Λιμένος Ελευσίνας»

TITAN, τα εργοστάσια οίνων και οινοπνευμάτων ΚΡΟΝΟΣ και ΒΟΤΡΥΣ, το εργοστάσιο χρωμάτων ΙΡΙΣ, το σαπυνοποιείο Επ. Χαριλάου και Νικ. Κανελλόπουλου, τα ρετσινάδικα Κανάκη, Νέζη και Παύλου, τα κεραμοποιεία (καμίνια) και το λιμάνι.

Οι συνθήκες εργασίες ήταν πρωτόγονες, γι' αυτό πάρα πολλοί αρρώστησαν με φυματίωση. Επίσης πολλοί δούλεψαν στα κτήματα και στα περιβόλια. Πολλές γυναίκες δούλεψαν ως οικιακές βοηθοί, μαγειρίσσες, πλύστρες, εργάτριες που έραβαν τα τσουβάλια στα εργοστάσια και στα περιβόλια.

Πολλοί δούλεψαν ως χτίστες και χρησιμοποιήθηκαν στο χτίσιμο του Προσφυγικού συνοικισμού. Άλλοι έγιναν ελεύθεροι επαγγελματίες και άνοιξαν μαγαζιά όπως κουρεία, χασάπικα, ραφτάδικα, εμπορικά, φούρνους, συνεργεία για ποδήλατα, μαγειρεία και καφενεία.

Κάποιοι δημιούργησαν μικροβιοτεχνίες, όπως το υφαντουργείο-ταπητουργείο, που το κτίριο του υπάρχει ακόμη στην οδό Δημ. Γληνού. Επίσης οι Μικρασιάτες κυκλοφόρησαν τα πρώτα ταξί και ο Αθανασιάδης άνοιξε το πρώτο φαρμακείο στην Ελευσίνα, στην οδό Κωνσταντινουπόλεως στο συνοικισμό.

Γέμισε η Ελευσίνα μαγαζιά. Η αγορά έγινε τόσο πλούσια και ανταγωνιστική που από τις γύρω περιοχές κατέβαιναν στην Ελευσίνα για τα ψώνια τους.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι πολλοί Μικρασιάτες από το 1922 δούλευαν φορτοεκφορτωτές στο λιμάνι. Διάφοροι επιχειρηματίες τους χρησιμοποιούσαν πάντα σύμφωνα με τα συμφέροντά τους, έτσι αποφάσισαν να ενωθούν και να δημιουργήσουν ένα εργατικό σωματείο.

Το 1923 ίδρυσαν το «**Σωματείο Λιμένος Ελευσίνας**» και οργανωμένοι πια αντιμετώπιζαν τα εφοπλιστικά γραφεία και τους βιομηχάνους. Οι ιδρυτές ήταν όλοι πρόσφυγες, Μικρασιάτες και Συμιακοί. Οι εφοπλιστές και οι βιομήχανοι αντέδρασαν και προσπάθησαν να το διαλύσουν. Τότε μια επιτροπή πήγε στον Ελ. Βενιζέλο και με την επέμβασή του ισχυροποιήθηκε η ύπαρξη του σωματείου.

Όλοι οι εργαζόμενοι στο λιμάνι είχαν ένα βιβλιάριο με το καταστατικό και γραμμένο στην πρώτη σελίδα το όνομά τους και ο αριθμός του μητρώου τους.

1934. Ο «ΗΡΑΚΛΗΣ» Ελευσίνας

Αθλητισμός

Οι πρόγονοί μας αμέσως μόλις εξασφάλισαν στέγη και τα απολύτως απαραίτητα γύρω στο 1924-25 έφτιαξαν μια ποδοσφαιρική ομάδα χωρίς επίσημη αναγνώριση και την ονόμασαν «Μικρασιατική Ένωση», για την ακρίβεια Α.Π.Ο.Μ.Ε.Ε. Αθλητική Ποδοσφαιρική Ομάδα Μικρασιατική Ένωση Ελευσίνας.

Το 1926 σκέφτηκαν να της δώσουν ένα άλλο όνομα θρυλικό και ηρωικό. Έτσι αποφάσισαν να την ονομάσουν ΗΡΑΚΛΗΣ, το όνομα του μυθικού ήρωα. Τα χρώματα της εμφάνισης της ομάδας ήταν πράσινο, σύμβολο της ελπίδας και άσπρο, σύμβολο της αγνότητας. Το σήμα της ήταν το τριφύλλι. Το 1928 την επισημοποίησαν ως Ποδοσφαιρικό Αθλητικό Όμιλο ΗΡΑΚΛΗΣ (Π.Α.Ο. ΗΡΑΚΛΗΣ).

Ως πρώτο γραφείο της ομάδας χρησιμοποίησαν το έξω δωμάτιο του σπιτιού του Γιώργου Γιογιού, στην οδό Λαμψάκου. Για γήπεδο είχαν την αλάνα στο τέρμα της οδού Δαρδανελίων που εκεί είχε προβλεφθεί ο χώρος ανέγερσης του 3ου Δημοτικού Σχολείου. Το 1952 όταν χτίστηκε το σχολείο, ο Ηρακλής έκανε τις προπονήσεις του στο Δημοτικό Στάδιο Ελευσίνας. Η ομάδα του Πανελευσινιακού ιδρύθηκε τρία χρόνια αργότερα το 1931.

Το 1948 τα παιδιά της γειτονιάς που έπαιζαν με τις ώρες ποδόσφαιρο στην αλάνα της Δαρδανελίων αποφάσισαν, με τη βοήθεια των μεγαλύτερων κι ιδιαίτερα του Ισαάκ Πιογιατζόγλου, να γίνουν ομάδα. Έβαλαν όλοι χρήματα και αγόρασαν ποδοσφαιρικά ρούχα, παπούτσια, μπάλες και εμφανίστηκαν πια σαν ομάδα χωρίς να έχουν ποτέ επίσημη αναγνώριση. Έπαιζαν παιχνίδια με τον «Κεραυνό», τη «Δόξα», τον «Άρη Παραλίας», τον «Ηρακλή» όλες ομάδες της Ελευσίνας, αλλά ο Ισαάκ τους έκλεινε παιχνίδια και με την Κοκκινιά, τις Κουκουβάουνες και την Σαλαμίνα. Το γραφείο τους ήταν στο κουρείο του Βασίλη Χειμωνίδη. Πρόεδρος μετά τον πρώτο χρόνο ήταν ο Βαγγέλης Τσαούσογλου που έπαιζε και στην ομάδα. Είχαν τόσο ενθουσιασμό και απόδοση ώστε νίκησαν σε αγώνα ακόμη και τον Ηρακλή. Προπονητή δεν είχαν ποτέ. Έπαιζαν τα απογεύματα δίτερμα μέχρι να νυχτώσει και αυτό ήταν η προπόνησή τους. Το 1952, όταν χτίστηκε το σχολείο, ο Ατρόμητος μη έχοντας γήπεδο διαλύθηκε αφού κράτησε 4 ολόκληρα χρόνια.

Τα μικρά παιδιά στις γειτονιές έφτιαχναν πολλές ανεξάρτητες ομάδες. Ποιες να πρωτοθυμηθούμε; «Μαύρος Αετός», «Αστήρ συνοικισμού», «Δώδεκα Απόστολοι», «Ερμής», «Αστραπή», «Απόλλων Αγριελαίας» κ.α.

Στο χώρο που χτίστηκε το 3ο Δημοτικό Σχολείο οι βασανισμένοι παππούδες και πατεράδες μας ευχαριστήθηκαν ποδόσφαιρο. Παίζοντας μπάλα ξεχνούσαν τα προβλήματά τους και έδιναν διέξοδο στον πόνο για τις πατρίδες που άφησαν εκεί στα «άγια χώματα» της Μικρασίας.

Το σχολείο του συνοικισμού

Μόλις εξασφάλισαν στέγη για τις οικογένειές τους και εκκλησία για να τιμήσουν τα ιερά και τα όσιά τους, ασχολήθηκαν με την ίδρυση σχολείου για να μορφωθούν τα παιδιά τους. Το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας για να ικανοποιήσει αυτή την ανάγκη αποφάσισε να ιδρύσει σχολείο για τους πρόσφυγες, που ονομάστηκε 3ο Δημοτικό.

Στην Ελευσίνα ευτυχώς μεταξύ των προσφύγων ήταν και μια δασκάλα ηλικίας 29 ετών η Ανδρονίκη Γ. Τοπογλίδου. Η καταγωγή της ήταν από τα Βουρλά (Βρύουλα) της περιφέρειας της χερσονήσου της Ερυθραίας. Τελείωσε την Παιδαγωγική Ακαδημία στη Σμύρνη και για 10 χρόνια είχε εργαστεί σε σχολείο στα Βουρλά. Μέχρι να αποφασιστεί η ίδρυση του σχολείου η κα Ανδρονίκη μάζευε τα προσφυγόπουλα, τουλάχιστον όσα δεν τα είχαν βάλει σε δουλειές και τους έκανε μαθήματα δωρεάν. Όταν διορίστηκε επίσημα δασκάλα μετά από πολλές περιπέτειες (δεν είχε καταφέρει να φέρει μαζί το πτυχίο της), έκανε μεγάλο αγώνα για να κτιστεί γρήγορα το σχολείο που θα γινόταν στο οικοδομικό τετράγωνο 13 στη συμβολή των οδών Ικονίου και Μαγούλας (σήμερα Ελ. Βενιζέλου). Στο οικοδομικό αυτό τετράγωνο που είχε εμβαδόν περίπου 1.280 τ.μ. είχαν ήδη κτιστεί προσφυγικά σπίτια τα οποία ενώθηκαν ανά δύο δωμάτια, με τις υποδείξεις της κας Ανδρονίκης οπότε δημιουργήθηκαν 6 αίθουσες. Το πάτωμα των αιθουσών ήταν από χώμα και αντί για θρανία, στην αρχή, είχαν σκαμνάκια.

Οι γονείς όλοι μαζί με προσωπική εργασία έβαλαν τσιμέντο και πλακάκια στο πάτωμα και ότι άλλο ήταν απολύτως απαραίτητο. Τελικά ήταν τόσο ευρύχωρο και περιποιημένο για την εποχή του που η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων της Ελευσίνας παραχώρησε αίθουσες για να στεγαστεί το «Ελληνικό Σχολείο» της Ελευσίνας, το λεγόμενο «Σχολαρχείο». Το Ελληνικό Σχολείο είχε 3 τάξεις ανωτέρου επιπέδου και ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1925 με σκοπό να στεγαστεί στο 1ο Δημοτικό Σχολείο. Επειδή η ανέγερση του 1ου Δημοτικού Σχολείου δεν είχε ολοκληρωθεί στεγάστηκε στο 3ο Δημοτικό μέχρι το 1927.

Το αρχικό 3ο Δημοτικό Σχολείο γκρεμίστηκε από τους βομβαρδισμούς το 1941 στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1945 με την απελευθέρωση από τη Γερμανική Κατοχή άνοιξαν και τα σχολεία. Τα μαθήματα γίνονταν σε νοικιασμένα οικήματα, στο ταπητουργείο που δεν λειτουργούσε πια και σε οικήματα απέναντι από την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Διευθύντρια του σχολείου ήταν η κα Ανδρονίκη και έγιναν 532 εγγραφές μαθητών. Τα νοικιασμένα οικήματα δεν επαρκούσαν πλέον για την

στέγαση και την εκπαίδευση των μαθητών. Η ανέγερση ενός μεγάλου σχολείου έγινε επιτακτική.

Το 1952 μετά από πολλές προσπάθειες του προσφυγικού σωματίου και την αμέριστη συμπαράσταση όλων των γονέων άρχισε να κτίζεται το νέο σχολείο στο χώρο που είχε οριστεί από την αρχή και που μέχρι τότε ήταν το γήπεδο του «Ηρακλή» και του «Ατρόμητου». Στο χτίσιμο του πρόσφεραν προσωπική εργασία όλες οι οικογένειες του συνοικισμού. Όσες μάλιστα δεν μπορούσαν πλήρωσαν κάποιον χτίστη να δουλέψει γι' αυτούς. Εργάστηκαν όλοι αφιλοκερδώς και με προθυμία για να χτιστεί επιτέλους το σχολείο τους.

Το σχολείο ολοκληρώθηκε το 1953 με 4 αίθουσες ισόγειες και ένα γραφείο για τους δασκάλους. Η υποδομή του όμως ήταν σωστή και εξελίχθηκε με τα χρόνια στο σύγχρονο σχολείο που είναι σήμερα.

Πολιτιστικές δραστηριότητες

Η μουσική ήταν έμφυτη στους Μικρασιάτες. Μέσα από το τραγούδι εκφράζανε τις χαρές και τις λύπες τους. Πολλοί από αυτούς έπαιζαν διάφορα μουσικά όργανα και ορισμένοι γνώριζαν και μουσική.

Όταν λοιπόν η ζωή πήρε σιγά σιγά το ρυθμό της, οι νέοι μαζεύονταν στις αυλές των σπιτιών έπαιζαν και τραγουδούσαν. Τα βράδια με τα όργανα στο χέρι τριγύριζαν στους δρόμους του συνοικισμού (τότε δεν υπήρχαν αυτοκίνητα) και έκαναν καντάδες. Σιγά σιγά οργανώθηκαν και με τη βοήθεια ενός συμπατριώτη αρχιμουσικού, του κ. Σταυρίδη φτιάξαν τη “Μαντολινάτα” τους, το 1930. Έπαιζαν όχι μόνο όταν γιόρταζαν κάτι αλλά και για το κέφι τους στις γειτονιές του συνοικισμού. Οι γείτονες και φίλοι μαζεύονταν γύρω τους, φέρνοντας και τις καρέκλες τους, για να τους ακούσουν. Μαντολίνα, μάντολες, κιθάρες έδιναν και έπαιρναν.

Μια βραδιά βρίσκονταν στην ταβέρνα του «Γκιόκα» στην παραλία. Η Ελευσίνα τότε ήταν θέρετρο και πολλοί Αθηναίοι έρχονταν για να φάνε ψάρι στα παραλιακά κέντρα. Τη βραδιά αυτή, στου Γκιόκα, καθόταν με την παρέα του σε άλλο τραπέζι ο γνωστός μουσικοσυνθέτης Νίκος Χατζηαποστόλου. Όταν τον είδαν έπαιζαν τους “Απάχηδες των Αθηνών”. Ο Χατζηαποστόλου όταν τους άκουσε να παίζουν το έργο του έμεινε έκπληκτος από το ταλέντο τους. Μόλις τελείωσαν, σηκώθηκε ενθουσιασμένος και τους χαιρέτισε και τους έδωσε τα συγχαρητήρια του.

Ταυτόχρονα με την Μαντολινάτα δημιούργησαν και φιλαρμονική. Ο Γεώργιος Σιδηράς έπαιζε στην “μπάντα”

1932. Η φιλαρμονική «ΟΡΦΕΑΣ».

των Θείρων της Μ. Ασίας και γνώριζε από αυτά. Ο Κώστας Μελεμενής, στρατιώτης στο Μεγάλο Πεύκο (Ν. Πέραμο), γνωρίστηκε με τον αρχιμουσικό της μονάδας του και του ζήτησε να τους βοηθήσει. Έτσι το 1932 ίδρυσαν τη φιλαρμονική «ΟΡΦΕΑΣ».

Το πρώτο Δ.Σ. αποτελείτο από: Γ. Τσακμακίδης πρόεδρος, Κ. Κωνσταντινίδης αντιπρόεδρος, Γ. Σιδηράς γραμματέας, Αλεξ. Μιχαηλίδης ταμίας, Κ. Μελεμενής επιμελητής, Στυλ. Μπενταβατζής έφορος, Χρ. Λαζάρου και Ηλίας Χρυσόμηλος μέλη. Για να συγκεντρώσουν χρήματα, προκειμένου να αγοράσουν τα όργανα, έπαιζαν στις θεατρικές παραστάσεις ιδιαίτερα ο Κ. Μελεμενής. Επίσης τους βοήθησε οικονομικά ο Χρ. Λαζάρου ή Λαζαρίδης που είχε πάει μετανάστης στο Μπουένος Άιρες της Αργεντινής για να δουλέψει. Έγραψαν συνδρομητές και όλοι έβαλαν λεφτά από το υστέρημα τους και έτσι κατάφεραν να τα πάρουν. Στην αρχή φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του Στεφανίδη στην οδό Ικονίου και αργότερα νοίκιασαν το σπίτι του Μπιτζαξή στην οδό Μαγούλας (Ελ. Βενιζέλου).

Ο Δήμος δεν είχε φιλαρμονική γι' αυτό και τους χρησιμοποιούσε σε κάθε θρησκευτική και Εθνική εκδήλωση. Από το 1937 τους πρόσφερε και στέγη στην Κάτω Ελευσίνα. Διατηρήθηκε ως Σύλλογος «ΟΡΦΕΑΣ» μέχρι το 1975, οπότε την φιλαρμονική την ανέλαβε ο δήμος και είναι μέχρι σήμερα η φιλαρμονική του δήμου Ελευσίνας.

Επίσης ανέπτυξαν και καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Ανέβασαν θεατρικές παραστάσεις όπως τη «Γκόλφω» στο καφενείο του Θεοφανάκη, κουκλοθέατρο, Καραγκιόζη κι άλλα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η πρώτη δασκάλα του συνοικισμού η κυρία Ανδρονίκη μαζί με τα παιδιά του σχολείου παρουσίαζε έργα όπως το «Θούριο» του Ρήγα, τον «Απαγχονισμό του Πατριάρχη» και άλλες επιμορφωτικές παραστάσεις. Ο Νίκος Τατάκης το 1938 άνοιξε τον πρώτο θερινό κινηματογράφο στο κτήμα του Γκλιάτη (απέναντι από το Σινέ «Ελευσις») και τον ονόμασε «ΠΑΛΛΑΣ». Το κτίσμα του υπήρχε μέχρι το 1995. Ίδρυσαν την πρώτη ανδρική χορωδία το 1942, την «Ένωση Φυσιολατρών Ελευσίνας» το 1951 και από πολύ νωρίς ασχολήθηκαν με τα κοινά. Το 1925 στο ενδεκαμελές Δ.Σ. της Ελευσίνας εκλέχτηκαν τρεις Μικρασιάτες δημοτικοί σύμβουλοι.

Για τους πρόσφυγες της Ελευσίνας έγραψαν:

«Οι πρόσφυγες ανοίχτηκαν στον κάμπο δίπλα στους Λεψινιώτες», από ποίημα του Ορέστη Λάσκου. «Έπιασαν τις πιο βαριές δουλειές στα καμίνια και στα εργοστάσια», από το βιβλίο του Αρ. Μεθενίτη «Το Χρονικό της Λεψίνας».

«Οι πρόσφυγες διακρίνονταν για την αξιοπρεπή συμπεριφορά, την τάξη, την νοικοκυροσύνη των γυναικών, την καθαριότητα και προπαντός την κοινωνική άνεση. Παρά τη συμφορά που τους είχε βρει, αντιμετώπιζαν τη νέα τους ζωή με αξιοπρέπεια, αφήνοντας να διαφαίνεται το πολιτιστικό τους υπόβαθρο», από το βιβλίο του Βαγγ. Λιάπη, «Η Ελευσίνα στα νεότερα χρόνια».

Το Σωματείο μας

Στις 16 Αυγούστου 1932 ίδρυσαν σωματείο με την επωνυμία «Σύνδεσμος Αμύνης Δικαιωμάτων Αστών Προσφύγων Ελευσίνος» που πήρε έγκριση από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 23/3/1933. Σκοπός της ίδρυσης του Σωματείου ήταν να δημιουργήσουν

δεσμούς αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών του, να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους και να διατηρήσουν τις μνήμες από τα πρόσωπα που χάθηκαν και τις αξέχαστες πατρίδες που άφησαν απέναντί με τη Μικρασιατική καταστροφή. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο το αποτελούσαν οι: Κόμης Μαρίνος, Αντιώτης Δημήτριος, Κυπριανίδης Γεώργιος, Αποστολίδης Αλέξανδρος, Λαζάρου Χρήστος και Μπογάς Μιχαήλ.

Τμήμα του Μουσείου Ιστορίας και Λαογραφίας

Το σωματείο αγωνίστηκε για να λυθούν τα προβλήματα του προσφυγικού συνοικισμού όπως ήταν το χτίσιμο του 3ου Δημοτικού Σχολείου, η επέκταση της αστικής κοινωνίας στην Άνω Ελευσίνα, η άδεια για φαρμακείο και η πραγματοποίηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων (θέατρο, μουσική, χορός κλπ.). Βοήθησαν όλους τους Μικρασιάτες στην Ελευσίνα να πάρουν τα παραχωρητήρια των σπιτιών τους από το κράτος.

Η λειτουργία του σωματείου διακόπηκε μόνο κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής και το 1950 επαναλειτούργησε με πρόεδρο τον Δημήτριο Θεοφανάκη.

Το μεγάλο πρόβλημα του σωματείου ήταν η στέγη. Νοίκιαζαν πάντα ένα μικρό γραφείο διότι τα οικονομικά τους ήταν ελάχιστα. Από το 1980 άρχισαν οι προσπάθειες για την απόκτηση στέγης. Ήθελαν πάρα πολύ να διατηρηθεί το σωματείο τους, γιατί μέσα από αυτό έρχονταν πιο κοντά μεταξύ τους και έτσι διατηρούσαν τις μνήμες των προγόνων τους, τα ήθη και τα έθιμά τους. Η ανάγκη για την απόκτηση γραφείου ήταν επιτακτική. Οι Δημοτικές Αρχές της πόλης μας δεν ανταποκρίθηκαν ποτέ στο δίκαιο αίτημά τους ενώ όλοι σχεδόν οι δήμοι της Ελλάδος, όπου υπήρχαν Μικρασιάτες, είχαν φροντίσει για τη στέγαση των σωματείων τους.

Το 1992 επί δημαρχίας του Περικλή Παπαπέτρου το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε ομόφωνα να χτιστεί γραφείο για το «Σύνδεσμο Αμύνης Δικαιωμάτων Αστών Προσφύγων», στο χώρο όπου ήταν προπολεμικά το 3ο Δημοτικό σχολείο στη συμβολή των οδών Ικονίου και Ελ. Βενιζέλου. Δυστυχώς η απόφαση αυτή έμεινε μόνο στα χαρτιά.

Το έτος 2000, όταν δήμαρχος Ελευσίνας ήταν ο Γεώργιος Λ. Γεωργόπουλος, άρχισε η κατασκευή του γραφείου και ολοκληρώθηκε το 2001. Επρόκειτο για μια απλή προκατασκευασμένη αίθουσα με κεραμοσκεπή μέσα σε ένα φυσικό περιβάλλον και σε μια ιστορική θέση για τους Μικρασιάτες. Αυτή η μικρή αίθουσα έγινε η αφετηρία για να ανοίξει το σωματείο τα φτερά του.

Μετονομάστηκε σε «Σύλλογος Μικρασιατών Ελευσίνας» αφού τώρα δεν υπήρχαν πια λόγοι υπεράσπισης των δικαιωμάτων των προσφύγων και τα μέλη του Δ.Σ. από επτά έγιναν εννιά. Το σωματείο δημιούργησε χορωδία, χορευτικά τμήματα, θεατρική ομάδα, εξέδωσε βιβλία, θεματικό χάρτη της Μ. Ασίας και κάθε χρόνο εκδίδει συλλεκτικό ημερολόγιο.

Η αίθουσα του γραφείου που δόθηκε το 2001 είναι πλέον τελείως ανεπαρκής για τις δραστηριότητες του Συλλόγου.

Το 2009 επί δημαρχίας του αείμνηστου Γεωργίου Αμπατζόγλου αγοράστηκαν από το δήμο και το «Σύλλογο Μικρασιατών Ελευσίνας» δυο παλιές μικρασιάτικες κατοικίες για να κατασκευαστεί από το δήμο Ελευσίνας το «νέο» σπίτι των Μικρασιατών.

Η υπόσχεση που μας είχε δοθεί από την τότε Δημοτική Αρχή για την κατασκευή νέου χώρου στέγασης έχει αρχίσει να υλοποιείται. Το νέο κτίριο που θα στεγάσει το «Σύλλογο Μικρασιατών Ελευσίνας» έχει αρχίσει να κατασκευάζεται στην καρδιά του συνοικισμού, απέναντι από το ιστορικό 3ο Δημοτικό σχολείο Ελευσίνας.

Με ενέργειες των Δ.Σ. η πλατεία δίπλα στο 3ο Δημοτικό Σχολείο ονομάστηκε «Πλατεία Μικρασιατών» όπου τοποθετήθηκε το «Μνημείο της Μικρασιάτισσας Μάνας» και η πλατεία μπροστά στο γραφείο ονομάστηκε «Πλατεία Σμύρνης».

Μετά από κόπους πολλών ετών το όνειρο όλων για τη δημιουργία ενός «Μουσείου Ιστορίας και Λαογραφίας» έγινε πραγματικότητα και το 2013 έγιναν τα εγκαίνιά του, στην οδό Λαμπάκου 13.

Τα εκθέματα του Μουσείου είναι όλα από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελευσίνα το 1923-24 με την ανταλλαγή των πληθυσμών και έτσι κατάφεραν να φέρουν μαζί τους κειμήλια τα οποία πρόσφεραν στο Μουσείο.

Το 2018 η εκπαιδευτικός και μέλος του συλλόγου κα Ειρήνη Γιοβάνου με την πολύτιμη βοήθεια της προέδρου κας Γεωργίας Γιαγτζόγλου-Αντωνιάδη και του Υποθηκοφυλακείου Ελευσίνας κατέγραψε ανά δρόμο τους πρώτους ιδιοκτήτες των κατοικιών του προσφυγικού συνοικισμού της Ελευσίνας.

Το 2022 με αφορμή την συμπλήρωση 100 ετών από τη Μικρασιατική καταστροφή ο σύλλογός μας χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, για την υλοποίηση του έργου «Το συναίσθημα του 1922 με ψηφιακά μέσα» κατόπιν πρότασης που κατατέθηκε από εμάς σε συνεργασία με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και τον ομότιμο καθηγητή Μιχάλη Μείμάρη με την επιστημονική του ομάδα. Αποτέλεσμα αυτού του έργου ήταν η εκπαίδευση μελών του συλλόγου στα ψηφιακά μέσα από την ομάδα του Πανεπιστημίου και η δημιουργία 100 ψηφιακών αφηγήσεων, ανθρώπων διαφόρων ηλικιών Μικρασιατών ή μη, οι οποίες είναι διαθέσιμες στην ιστοσελίδα του συλλόγου στο Ψηφιακό Αποθετήριο (www.syllogosmikrasiatonefsinas.com).

Το 2023, κατόπιν αιτήματός μας από το 2019 προς το Υπουργείο Πολιτισμού και την προσκόμιση προς αυτό όλων των απαραίτητων στοιχείων, εντάχθηκε στο Εθνικό Ευρετήριο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς το έθιμο της Αγίας Βαρβάρας που πραγματοποιούμε στην Ελευσίνα κάθε χρόνο στις 4 Δεκεμβρίου.

Επίλογος

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930 κατά βάθος όλοι πίστευαν ότι η Ελευσίνα ήταν ένας προσωρινός τόπος διαμονής και σύντομα θα γύριζαν στην ωραία Μικρασία. Τσούγκριζαν πάντα τα ποτήρια τους λέγοντας «στην υγεία μας και καλή πατρίδα». Το

1940 ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Πολέμησαν για την πατρίδα και συμμετείχαν ενεργά στην Αντίσταση κατά του κατακτητή, πράγμα που το πλήρωσαν ακριβά χάνοντας πάλι αγαπημένα πρόσωπα από τα αντίποινα των Γερμανών. Μετά την απελευθέρωση το 1945 είχαν πειστεί ότι η μόνιμη πατρίδα τους πλέον ήταν η Ελευσίνα και ότι δεν υπήρχε περίπτωση να επιστρέψουν στις πατρογονικές τους εστίες.

Εμείς οι απόγονοί τους 2ης, 3ης και 4ης γενιάς συνεχίζουμε να εργαζόμαστε για τη διατήρηση της μνήμης των προσώπων και των τόπων που χάθηκαν στη Μικρασιατική Καταστροφή και τη διατήρηση, διάδοση και προβολή του πολιτισμού τους που έφεραν μαζί τους από τις Αλησμόνητες Πατρίδες

Τιμάμε τους προγόνους μας, δεν ξεχνάμε.

Συμπέρασμα

Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες κατά τη μετεγκατάστασή τους, αλλά με την υπομονή και την εργατικότητα τους κατάφεραν να δημιουργήσουν μια νέα ζωή στην Ελευσίνα. Μέσω της ίδρυσης εκκλησίας, σχολείου, αθλητικών και πολιτιστικών οργανώσεων, διατήρησαν την ταυτότητά τους και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της τοπικής κοινότητας. Με την αφοσίωσή τους και τη συνεχή προσπάθεια, κατάφεραν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες και να δημιουργήσουν ένα νέο σπίτι στην Ελευσίνα.

Μνημείο Μικρασιάτισσας μάνας.

3ο Δημοτικό Σχολείο Ελευσίνας. Η κα Ανδρονίκη με τους μαθητές της.

Η Νέα Φιλαδέλφεια και η Νέα Χαλκηδόνα κατά τον Μεσοπόλεμο: Τα πρώτα βήματα δύο γειτονικών προσφυγικών συνοικισμών

Αλέξανδρος Μακρής

Μεταδιδακτορικός ερευνητής τμήματος
Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Πατρών
Διδάσκων Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής.

Οι όμοροι σημερινοί Δήμοι της Νέας Φιλαδέλφειας και της Νέας Χαλκηδόνας έχουν μια κοινή πορεία μέσα στον χρόνο με σημείο εκκίνησης την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η παρούσα ανακοίνωση εστιάζει στα πρώτα βήματα αυτών των δύο προσφυγικών συνοικισμών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η περιοχή που βρίσκεται η Νέα Φιλαδέλφεια και η Νέα Χαλκηδόνα ήταν γνωστή από τον 19ο αιώνα ως Ποδονίφτης, έχοντας πάρει το όνομά της από τον παραπόταμο του Κηφισού που διασχίζει την περιοχή. Κατά τον 19ο αιώνα η περιοχή διοικητικά υπαγόταν αρχικά στον Δήμο Αμαρουσίου (1836-1840, 1850-1853) και ακολούθως στον Δήμο Αθηναίων (1840-1850), όπου και παρέμεινε έως το 1934.¹ Στην αυγή του 20ού αιώνα στον Ποδονίφτη ήταν εγκατεστημένοι μόλις 19 κάτοικοι (1897).² Επρόκειτο για μια μεγάλη αγροκτηνοτροφική αλλά και δασική έκταση ανάμεσα στον Ποδονίφτη και στον Κηφισό και αναφερόταν στον Τύπο κυρίως λόγω μονομαχιών που λάμβαναν χώρα εκεί.³ Σε αυτή τη σχετικά απόμακρη εξοχή από τις αρχές του 20ού αιώνα εξορμούσαν οι Αθηναίοι για τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς, μία εορτή που έχει συνδεθεί με την ιστορία της πόλης έως σήμερα, και που επίκεντρό της είχε στα τέλη του 19ου αιώνα το τέρμα της οδού Πατησίων.⁴ Σημαντικό τοπόσημο της περιοχής ήταν ασφαλώς το Άλσος, μέρος του οποίου αποτελεί το σημερινό Άλσος της Νέας Φιλαδέλφειας. Η πρώτη οργανωμένη δενδροφύτευση έγινε το 1914 με το πρώτο πεύκο να φυτεύει η βασίλισσα Σοφία για αυτό το άλσος έφερε το όνομά της αρχικά.⁵

Η Μικρασιατική Καταστροφή, ο ξεριζωμός από τις πατρογονικές εστίες σχεδόν 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων και ο ερχομός τους στο ελληνικό κράτος οδήγησαν στη δημιουργία νέων προσφυγικών πόλεων,⁶ μια εκ των οποίων ήταν και η Νέα Φιλαδέλ-

1. Γεώργιος Κ. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο. Ν. Φιλαδέλφεια – Ν. Χαλκηδόνα*, χ. ε., Αθήνα 1997, σ. 20.

2. Στο ίδιο, σ. 21

3. Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 11 Οκτωβρίου 1897 και 8 Οκτωβρίου 1902.

4. Ενδεικτικά, βλ. *Ακρόπολις*, 1 Μαΐου 1884· *Άστυ*, 1 Μαΐου 1900· *Εμπρός*, 1 Μαΐου 1911.

5. Ρένα Χωρέμη – Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα: Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20ό αιώνα*, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ελληνισμού της Διασποράς, Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα 2019, σ. 35

6. Η βιβλιογραφία για την αστική προσφυγική εγκατάσταση είναι πλούσια. Ενδεικτικά, βλ. Χάρης Σαπουντζάκης και Λουκάς Χριστοδούλου, *Η Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922-1941*, Ένωση Σπάρτης Μ.

φεια. Η αφετηρία αυτών των διεργασιών βρίσκεται στον Ιανουάριο του 1923, όταν σε σύσκεψη των υπουργών Περιθάλψεως και Γεωργίας αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση κτήματος, ιδιοκτησίας Πανάγιου Τάφου, στην περιοχή του Ποδονίφτη ώστε να ιδρυθεί συνοικισμός προσφύγων.⁷ Τον Σεπτέμβριο του 1924 η τοποθεσία κρίθηκε κατάλληλη για τη δημιουργία της πόλης από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Στα πλεονεκτήματα συμπεριλαμβανόταν «η καταλληλότης της θέσεως από απόψεως υγιεινής», η μικρή απόσταση από τον τροχιόδρομο και η εύκολη συγκοινωνία με την Αθήνα κάτι που θα βοηθούσε στην εξεύρεση εργασίας.⁸

Οι εργασίες οικοδόμησης του συνοικισμού ξεκίνησαν τον Νοέμβριο του 1924 και την κατασκευή ανέλαβε η εταιρεία «Τέκτων». Τον πρώτο μήνα των εργασιών υπήρξαν συμπλοκές με Μενιδιάτες καλλιεργητές της περιοχής που αντιδρούσαν στα έργα, χωρίς ωστόσο να διακοπούν οι εργασίες. Η οικοδόμηση καθυστέρησε κυρίως για οικονομικούς λόγους και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 1927.⁹ Επρόκειτο για έναν προσφυγικό συνοικισμό με ρυμοτομικό σχέδιο και με γεωμετρική κανονικότητα, αποτέλεσμα συγκεκριμένων σχεδιαστικών επιλογών, πλήρως σχηματισμένο με πρότυπο μεσοπολεμικής (γερμανικής) κηπούπολης. Ο συνοικισμός αποτελείτο από 550 κτίρια και 1.700 κατοικίες (μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες με κεραμοσκεπές σε σχήμα «π» ή «τ»). Ξεχώριζε από άλλους συνοικισμούς διότι χτίσθηκε με γεωμετρική κανονικότητα, βασισμένος σε ρυμοτομικό σχέδιο με χώρους πρασίνου και κοινόχρηστους χώρους. Επιπλέον, τα ισόγεια των γωνιακών οικημάτων προορίζονταν για καταστήματα, ενώ όλα τα υπόλοιπα οικιστική χρήση.¹⁰

Στις οικίες δικαιούταν να εγκατασταθεί «πας πρόσφυξ αρκεί να έχη έλθη ενταύθα μετά τον Αύγουστο του 1922 και να μη είνε ιδιοκτήτης οικίας». Οι υποψήφιοι οικιστές έκαναν αιτήσεις, τις οποίες θα εξέταζε μία επιτροπή αποτελούμενη από υπαλλήλους του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και του Συμβουλίου Στεγάσεως

Ασίας, Νέα Ιωνία 2013· Eugenia Bournova, «The Creation of New Cities in the Region of the Greek Capital during the Twentieth Century: The case of Egaleo», *International Journal of Regional and Local History*, 10/1 (Μάιος 2015), σ. 47-68· Ελένη Κυραμαριού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, ΕΙΕ, Αθήνα 2019· Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια. Σύλλογοι, ταυτότητες, μνήμη*, Ασίνη, Αθήνα 2023. Επίσης, για τον μετασχηματισμό της Αθήνας και του Πειραιά λόγω της εισροής των προσφύγων βλ. το κλασικό Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 151-253.

7. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στον χρόνο*, σ. 25

8. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ), Αρχείο Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (ΑΠΓΠ), φ. 672, Πρόεδρος Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, Αθήνα, 15 Σεπτεμβρίου 1924.

9. Παναγιώτης Γρυλλής, «Μελέτη της εξέλιξης του προσφυγικού οικισμού της Νέας Φιλαδέλφειας με χρήση μεθόδων γεωπληροφορικής», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2009, σ. 16· Χωρέμη – Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 45-46.

10. Δημήτριος Βασιλειάδης, *Πριν 70 χρόνια στη Νέα Φιλαδέλφεια*, Πνευματικό Κέντρο Νέας Φιλαδέλφειας, Ν. Φιλαδέλφεια 2004, σ. 32· Χωρέμη – Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 48.

Nr. 144. Das Viertel der griechischen Kleinasien-Flüchtlinge in Athen
 Im Jahre 1922 mußten nahezu 2 Millionen Griechen plötzlich Kleinasien verlassen und nach Griechenland übersiedeln. Aber dieses mit seinen nur 5 Millionen Einwohnern löste das Problem. Jeder Grieche beteiligte sich opferbereit an dem gemeinsamen Werk.

Αεροφωτογραφία της Νέας Φιλαδέφειας (1938). Πηγή: Charilaos Kriekoukis και Karl Bomer, *Unsterbliches Hellas*, Βερολίνο [1938] (Anemi – Digital Library of Modern Greek Studies – *Unsterbliches Hellas* / herausgegeben von Charilaos Kriekoukis und Karl Bomer. Mit Geleitworten von A. Rizo Rangabe und Alfred Rosenberg. (uoc.gr)

Προσφύγων. Κριτήρια για την επιλογή τους ήταν οι συνθήκες της νυν κατοικίας τους καθώς και η «παλαιά ευπορία» τους.¹¹ Αρχικά, προβλεπόταν ότι τα δωμάτια θα διατίθεντο με καταβολή ενοικίου. Τον Ιανουάριο του 1927, ωστόσο, αποφασίστηκε ότι στον συνοικισμό δεν θα γινόταν μίσθωση αλλά πώληση με τις δόσεις να καταβάλλονται και σε προσφυγικά ομόλογα. Τον Μάιο του 1927 γνωστοποιήθηκε η έναρξη της διαδικασίας υποβολής αιτήσεων και οι όροι απόκτησης κατοικίας στον νεόδμητο συνοικισμό. Εντωμεταξύ, όμως, τον Ιούλιο του 1927 μετά από πυρκαγιά στους προσφυγικούς καταυλισμούς των Αμπελοκήπων αποφασίστηκε η διάθεση κατοικιών στη Νέα Φιλαδέλφεια στους πυροπαθείς. Τον Αύγουστο του 1927 οριστικοποιήθηκαν οι όροι διάθεσης των οικιών. Συγκεκριμένα, α) για οικίες τριών δωματίων εκατέρωθεν της κεντρικής λεωφόρου, η προκαταβολή ήταν στο 50% και το υπόλοιπο της αξίας θα εξοφλούνταν σε πέντε ετήσιες δόσεις, β) για οικίες τριών δωματίων που δεν βρίσκονταν στην κεντρική λεωφόρο και για οικίες δύο δωματίων στη λεωφόρο, 40% προκαταβολή και πέντε ετήσιες δόσεις, γ) για τις υπόλοιπες οικίες δύο δωματίων, 30% προκαταβολή και δέκα ετήσιες δόσεις, δ) τα οικήματα ενός δωματίου προκαταβολή 20% και δεκαπέντε ετήσιες δόσεις. Τέλος αποφασίστηκε η απαλλαγή της προκαταβολής μέχρι ποσοστού έως 30% από τα διαθέσιμα σπίτια ενός δωματίου, για τις οικογένειες των προσφύγων που στεγάζονταν μέχρι τότε με δικές τους δαπάνες

11. Σκριπ, 30 Ιουλίου 1927.

και δεν είχαν λάβει αποζημίωση. Στις 29 Αυγούστου 1927 έγινε η πρώτη κλήρωση για τη διανομή των οικημάτων και στις αρχές Σεπτεμβρίου ξεκίνησε η εγκατάσταση των πρώτων οικογενειών, ενώ τον Δεκέμβριο του 1927 πραγματοποιήθηκε η διανομή και των καταστημάτων.¹²

Ένα χρόνο μετά την έναρξη των εργασιών στη Νέα Φιλαδέλφεια αποφασίστηκε η ανέγερση του συνοικισμού της Νέας Χαλκηδόνας «παραπλεύρως των παραχωρηθέντων διά την ανέγερσιν του συνοικισμού Ποδονίφτη». Τα εγκαίνια του νέου συνοικισμού πραγματοποιήθηκαν στις 22 Νοεμβρίου 1925 παρουσία του δικτάτορα Θεόδωρου Πάγκαλου καθώς και μελών του υπουργικού συμβουλίου, αλλά και πολιτευτών όλων των παρατάξεων.¹³ Σε αντίθεση με τη Νέα Φιλαδέλφεια, η Νέα Χαλκηδόνα ανεγέρθηκε χωρίς οικιστική μελέτη, ενώ η συγκρότηση του οικισμού πραγματοποιήθηκε κυρίως χάρη σε πρωτοβουλίες κατοίκων του καθώς οι περισσότερες οικίες χτίστηκαν «διά ιδίων εξόδων». Ο οικισμός ξεκίνησε να κατοικείται και αυτός το 1927 και το 1928 αριθμούσε 3.250 κατοίκους.¹⁴

Διοικητικά τομή για την πόλη αποτελεί η απόσπαση της περιοχής από τον Δήμο Αθηναίων και η ίδρυση των Κοινοτήτων Νέας Φιλαδέλφειας και Νέας Χαλκηδόνας το 1934. Στην Κοινότητα μάλιστα της Νέας Φιλαδέλφειας προσαρτάτο και ο συνοικισμός Νέα Μάδυτος αποσπώμενος και αυτός από τον Δήμο Αθηναίων.¹⁵ Με το ίδιο διάταγμα μια σειρά προσφυγικών συνοικισμών αποσπάστηκαν από τον Δήμο Αθηναίων και «αναβαθμίστηκαν» σε Δήμους (πχ Καισαριανή, Νέα Ιωνία) ή Κοινότητες (Νέα Χαλκηδόνα, Νέα Σμύρνη). Μόλις λίγες εβδομάδες μετά το εν λόγω διάταγμα ακολούθησαν και οι πρώτες εκλογές στους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Όσον αφορά τα δημογραφικά στοιχεία του νέου συνοικισμού, σύμφωνα με την απογραφή του 1928 στη Νέα Φιλαδέλφεια έμεναν 6.337 άτομα (2.691 άνδρες και 3.646 γυναίκες), ενώ σημειωνόταν και 250 άτομα στη Μάδυτο.¹⁶ Η προέλευση των πρώτων κατοίκων δεν ήταν από τη Φιλαδέλφεια της Μικράς Ασίας, όπως υποδηλώνει το όνομά της, αλλά ποικιλόμορφη, με τους περισσότερους να προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τα Βουρλά.¹⁷ Η Νέα Χαλκηδόνα στην ίδια απογρα-

12. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 51-55.

13. *Παμπροσφυγική*, 25 Νοεμβρίου 1925.

14. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. σ. 95-97.

15. Προεδρικό Διάταγμα 18ης Ιανουαρίου 1934, ΦΕΚ Α' /22/18 Ιανουαρίου 1934.

16. *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1935, σ. 57. Το 1940, ο πληθυσμός της Ν. Φιλαδέλφειας είχε φτάσει στους 8.871 κατοίκους. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 21.

17. Συγκεκριμένα, η προέλευση των πρώτων κατοίκων ήταν η εξής: Σμύρνη 23,27%, Κωνσταντινούπολη 12,72%, Βουρλά 10,06%, Καισάρεια 2,77%, Προύσα 2,77%, Ικόνιο 2,18%, Βαϊνδίρι 2,05%, Άγκυρα 1,94%, Σπάρτη Πισιδίας 1,68%, Μαγνησία 1,33%, Φιλαδέλφεια 1,33%, Σώκια 1,21%, Αττάλεια 1,09%, Αϊδίνι 1,09%, Μπουρνόβας 1,09%, λοιπές 105 πόλεις και χωριά 42,89%. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 53. Στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών μαρτυρείται αυτή η ποικιλομορφία από τα στοιχεία των πληροφορητών προσφύγων που ζούσαν στη Ν. Φιλαδέλφεια, οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας (περιφέρειες Σμύρνης,

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Τετάρτη 14 Σεπτεμβρίου 1924
ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
Αριθμός φύλλου 2845

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διατάγματα

1. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (1)

2. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (2)

3. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (3)

4. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (4)

5. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (5)

6. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (6)

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

1. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (1)

2. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (2)

3. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (3)

4. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (4)

5. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (5)

6. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (6)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Τετάρτη 14 Σεπτεμβρίου 1924
ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
Αριθμός φύλλου 2845

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διατάγματα

1. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (1)

2. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (2)

3. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (3)

4. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (4)

5. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (5)

6. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (6)

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

1. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (1)

2. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (2)

3. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (3)

4. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (4)

5. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (5)

6. Τελος των λυμάτων πόλεως Ζακύνθου. (6)

Φ.Ε.Κ. 1924 ανέγερση Ν.Φ.

φή αριθμούς 3.250 κατοίκους με τους περισσότερους όμως κατοίκους να προέρχονται από την Χαλκηδόνα της Κωνσταντινούπολης, εξου και το όνομα του συνοικισμού.¹⁸

Όπως συμφωνούν αρκετές περιγραφές της εποχής «οι κάτοικοι της Νέας Φιλαδέλφειας ήταν αστοί καλών τάξεων»¹⁹ καθώς εις τον Ποδονίφτη άλλως τε δεν έχει εγκατασταθή «πλεμπενία» αλλά η αφρόκρεμμα του εκριζωθέντος από την ανατολή πληθυσμού [...] Όσοι έμειναν στην αυτοκρατορική μας Σταμπούλ και όσοι πέρασαν από την πολυβασανισμένη Σμύρνη, αναγνωρίζουν εκεί πρόσωπα που είχαν σπήτια αρχοντικά και σαλόνια που παρήλανε στα πόρτα τους όλη η ανατολίτικη ευμορμία και ευτυχία.²⁰

Για αυτό ο Δημήτριος Λαμπίκης έγραφε το 1928 ότι «μπαίνοντας εις την Νέαν Φιλαδέλφειαν [...] η πρώτη έκπληξις που θα δοκιμάσετε είναι το αξιοσημείωτον φαινόμενον ότι δεν θα βρήτε παιδια ρυπαρά, μιζήρικα και ξυπόλητα [...] Αλλά ούτε και ενήλικα ανθρώπινην δυστυχίαν περιφερομένην υπό μορφήν δυστυχημένων γυναικών ή αξιοδακρύτων εργατών». Ο Νέστωρ Λάσκαρης από την μεριά του τονίζει ότι «οι πρόσφυγες που κάθονται σ' αυτόν τον συνοικισμόν μπορούν να υπερφανευθούν ότι έχουν τας

Ανακούς, Λυδίας, Κούλων, Μαντάλων, Μυσίας).

18. Χωρέμ-Φωμπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 96-97.

19. Δ. Λαμπίκης, «Ποδονίφτης. Νέα Φιλαδέλφεια», *Πρώτα* (19 Οκτωβρίου 1928) παρατίθεται και σε Κώστας Π. Παντελόγλου, *Ιστορικό αρχείο Νέας Φιλαδέλφειας*, Κέντρο Ιστορίας Νέας Φιλαδέλφειας (ΚΙΝΕΦΙΑ), Ν. Φιλαδέλφεια 2019, σ. 89-90.

20. Ε. Ωμοπόπουλος, «Μια νέα πόλις στον Ποδονίφτη», *Εμπρός*, 26 Ιουνίου 1928.

Λαμπίκης σε Πρωια, 19-10-1928

ολιγωτέρας από όλον τον προσφυγικόν κόσμον ανάγκας» και συνεχίζει γράφοντας ότι εδώ «δεν συναντά κανείς την κακομοιριά και την δυστυχία η οποία υφίσταται ακόμη εις άλλους συνοικισμούς».²¹

Ένα γεγονός που αναδεικνύει την «αριστοκρατίας της προσφυγιάς»²² που είχε εγκατασταθεί στο συνοικισμό ήταν η διαμονή σε αυτή δύο σημανόντων θρησκευτικών μορφών της εποχής· του πρώην Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου ΣΤ' (Αράπογλου) (1859-1930) και του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσόστομου Α' (Παπαδόπουλου, 1868-1938). Ο Πατριάρχης Κωνσταντίνος ΣΤ' απελάθηκε ως ανταλλάξιμος από την Τουρκία στις 30 Ιανουαρίου 1925, μόλις 43 μέρες μετά την εκλογή

του,²³ και μετά την παραμονή του στη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκίδα το Υπουργείο Προνοίας του παραχώρησε ένα διώροφο σπίτι στην κεντρική πλατεία της Ν. Φιλαδέλφειας (ανάμεσα στις οδούς Προύσης και Φαναρίου). Εκεί έζησε έως τον θάνατό του, στις 28 Νοεμβρίου 1930, και από αυτόν η κεντρική πλατεία της πόλης ονομάζεται έως σήμερα (ανεπισήμως) Πλατεία Πατριάρχου.²⁴ Στη Ν. Φιλαδέλφεια έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του (1931-1938) και ο εν ενεργεία Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσόστομος Α', σε αρχοντικό κτίσμα του 1931, που σώζεται έως σήμερα στην περιοχή της Νέας Μαδύτου (σημερινή συμβολή των οδών Σαράντα Εκκλησιών και Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου -πρώην Μοσχονησίων). Ο Χρυσόστομος καταγόταν από την Μάδυτο²⁵ και στη διαθήκη του άφησε 25.000 δρχ. στο συνοικισμό για την ανέγερση του ιερού ναού Αγ. Ιωάννου, ενώ συνετέλεσε στο να αποδοθεί η ιστορική εικόνα του Αγ. Ιωάννου, φερμένη από τη Μάδυτο της Καλλιπόλης, στη νέα εκκλησία.²⁶

21. Λαμπίκης, «Ποδονίφτης»· Νεστ. Λάσκαρης, «Η Φιλαδέλφεια – Ποδονίφτης», *Εθνική Σημαία*, 19 Δεκεμβρίου 1934.

22. Θωμόπουλος, «Μια νέα πόλις στον Ποδονίφτη».

23. Για την απέλασή του, βλ. Δημήτρης Καμούζης, *Έλληνες στην Κωνσταντινούπολη. Εθνικισμός των ελίτ και μειονοτικές πολιτικές (1918-1930)*, Εστία, Αθήνα 2024, σ. 272-279.

24. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 58-59· Κώστας Π. Παντελόγλου, *Πλατεία Πατριάρχου. Η καρδιά της Νέας Φιλαδέλφειας*, Κέντρο Ιστορίας Νέας Φιλαδέλφειας, Ν. Φιλαδέλφεια 2017, σ. 17.

25. Βιογραφικά στοιχεία σε Παντελόγλου, *Ιστορικό αρχείο*, σ. 99-105, 147-154.

26. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 59.

Σε μια εκ του μηδενός νεοϊδρυθείσα πόλη έπρεπε να δημιουργηθούν μια σειρά από δομές για την εύρυθμη λειτουργία της. Ήδη από το 1926 εγκαταστάθηκε σταθμός Χωροφυλακής, ενώ σταδιακά δημιουργήθηκαν και τα σχολεία της πόλης. Το 1928 ξεκίνησε τη λειτουργία του κατόπιν δωρεάς της Κωνσταντινουπολίτικης οικογένειας Σπαθάρη το 1ο Δημοτικό και ακολούθως, το 1932, το 2ο Δημοτικό. Στο κτήριο του τελευταίου στεγάστηκε από το 1936 και το 1ο Γυμνάσιο. Παράλληλα, το 1933 ιδρύθηκε από τη Σμυρνιά Μερόπη Χατζήβεη ένα ιδιωτικό σχολείο, το οποίο λειτουργεί έως και σήμερα.²⁷

Επίκεντρο κάθε νέου συνοικισμού, πόσω μάλλον μια εποχή με υψηλό θρησκευτικό φρόνημα, ήταν οι εκκλησίες. Στη Νέα Φιλαδέλφεια η πρώτη «παράγκα» της Κοίμησης της Θεοτόκου («Παναγίτσα») δημιουργήθηκε το 1926 με το όνομα του ναού να προέρχεται από τον ομώνυμο ναό στα Βουρλά της Μικράς Ασίας. Από τον Σεπτέμβριο του 1928 η εκκλησία αποτελούσε επισήμως τον ενοριακό ναό της Νέας Φιλαδέλφειας. Η οικοδόμηση συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια και τελικώς τα εγκαίνια του ναού πραγματοποιήθηκαν στις 4 Ιουλίου 1937.²⁸ Σταδιακά δημιουργήθηκαν και άλλοι ναοί. Τον Μάρτιο του 1931 θεμελιώθηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο η Αγία Τριάδα. Ακολούθως το 1938 στη Μάδυτο δημιουργήθηκε ο ναός του Αγίου Ιωάννου, με χρήματα προερχόμενα από τη διαθήκη του Αρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου.²⁹ Αντίστοιχα στη Νέα Χαλκηδόνα, την ημέρα των εγκαίνιων του συνοικισμού, ο Πάγκαλος θεμελίωσε την εκκλησία της Αγίας Ευφημίας, από τον ομώνυμο ναό στην Πόλη. Η αρχικά «παράγκα» αυτή σταδιακά μετατράπηκε σε ναό με έσοδα από εράνους και δωρεές.³⁰

Σημαντικά ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει ο συνοικισμός ήταν η απουσία δικτύου ύδρευσης, αλλά και η συγκοινωνία με την Αθήνα. Όπως σημειωνόταν γλαφυρά στο *Πανελλήνιο Ημερολόγιο* του 1928:

Εκείνο το οποίον δίδει κάποιαν ιδιαιτέραν ζωήν εις την κίνησιν του συνοικισμού Νέας Φιλαδέλφειας είναι η πρωινή και απογευματινή έξοδος των διαφόρων δοχείων διά την σχετικήν προμήθειαν ύδατος. Το δημοτικόν βυτίον γίνεται κάθε πρωί και κάθε απόγευμα αντικείμενον ζωηρών εκδηλώσεων συμπαθείας και παραπόνων, χαράς και απελπισίας [...] Γυναίκες, κορίτσια, γρηούλες καλτσωμένες και ξεκάλτσωτες, συνωθούνται καθημερινώς γύρω από το αυτοκίνητο και συγκρούουν τους τενεκέδες των διαπληκτιζόμεναι διαρκώς ποια θα πρωτοπάρει νερό.³¹

Η ύδρευση του συνοικισμού ξεκίνησε το 1930 με νερό της Ούλεν από δεξαμενή, που είχε ανεγερθεί το 1929 στο Άλσος. Σταδιακά το δίκτυο βελτιώθηκε και το 1936 επεκτάθηκε στην περιοχή της Νέας Μαδύτου.³² Όσον αφορά τη συγκοινωνία, τον Μάρτιο του 1931 τέθηκε σε λειτουργία η πρώτη λεωφορειακή γραμμή με αφετηρία τα Χαυτεία

27. Στο ίδιο, σ. 67, 82, 107 Βασιλειάδης, *Πριν 70 χρόνια*, σ. 56.

28. Για την ιστορία της «Παναγίτσας», βλ. Παντελεήμων Παπασυνεφάκης, *Ιερός Καθεδρικός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου Νέας Φιλαδέλφειας 1926-2016*, Εκδόσεις Σαΐτη, χ.τ.ε, 2016.

29. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 81· Παπασυνεφάκης, *Ιερός Καθεδρικός Ναός*, σ. 67.

30. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 98-99.

31. Παρατίθεται σε Παντελόγλου, *Ιστορικό αρχείο*, σ. 65.

32. Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 39. Για τα εγκαίνια βλ. *Ακρόπολις*, 7 Απριλίου 1930.

(μεταξύ των οδών Πανεπιστήμιου και Σταδίου) και τέρμα στη Νέα Φιλαδέλφεια.³³ Παρόμοιες δυσκολίες αντιμετώπιζε και η Νέα Χαλκηδόνα, με τον ηλεκτροφωτισμό να ξεκινάει τη λειτουργία του το 1931 και το θέμα της ύδρευσης αν επιλύεται το ίδιο έτος με τη χρήση νερού από τη δεξαμενή της Νέας Φιλαδέλφειας.³⁴

Παρόλες όμως τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι, η ψυχαγωγία ήταν μία διάσταση παρούσα στην πόλη ήδη από τα πρώτα έτη της. Το 1931 «απ' άκρου εις άκρον της κεντρικής λεωφόρου δεξιά και αριστερά αυτής, έχει παραταχθή ατελείωτη σειρά κέντρων παντός είδους. Οι κινηματογράφοι πλησιάζουν την ημίσεων δωδεκάδα, τα εστιατόρια είναι πολλὰ δωδεκάδες και των καφενείων ου έστιν αριθμός».³⁵ Στη Νέα Χαλκηδόνα μάλιστα λειτουργούσε από το 1928 το κινηματογραφοθέατρο «Ηρώδειον», χωρητικότητας 1.200 θέσεων στην πλατεία και 400 στους εξώστες του.³⁶ Επίσης, η πόλη έγινε εξ αρχής τόπος εορτασμού της Πρωτομαγιάς, μια σύνδεση που διατηρείται έως τις μέρες μας. Η δεκαετία του 1930 ήταν κομβική για τη μεταφορά του επίκεντρου των εορτασμών στη Νέα Φιλαδέλφεια. Το 1936 συγκεκριμένα έγινε συντονισμένη προσπάθεια να συνδεθεί η Πρωτομαγιά με την πόλη με το Κοινοτικό Συμβούλιο να εγκρίνει σχετικές πιστώσεις για διαφημιστικές καταχωρήσεις στον Τύπο για τους εορτασμούς.³⁷ Μάλιστα κάνοντας έναν απολογισμό το Κοινοτικό Συμβούλιο σημειωνόταν ότι η επιτυχία των εορτασμών ήταν «μια καλή αρχήν εφέτος ως μετατοπισθή η εορτή της πρωτομαγιάς από τα Πατήσια εις Ν. Φιλαδέλφειαν».³⁸ Μία μετατόπιση που ισχύει έως τις μέρες μας.

Η κοινωνική «ζωντάνια» της νέας πόλης αναδεικνύεται μεσοπολεμικά και από την ύπαρξη πολυάριθμων συλλόγων. Όπως σημειώνει η Έφη Αβδελά, οι εθελοντικές συσσωματώσεις αποτελούν οργανωμένες μορφές συλλογικότητας που αναπτύσσουν μια δημόσια κοινωνικότητα στην πόλη.³⁹ Οι προσφυγικοί σύλλογοι μεσοπολεμικά ιδρύθηκαν από άτομα που ανήκαν στα μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα καθώς ήταν εγγράμματοι και διέθεταν τις απαραίτητες γνώσεις για να μεσολαβήσουν ανάμεσα στους πρόσφυγες και το κράτος.⁴⁰ Σε αυτό το πλαίσιο εντασσόταν και η Νέα Φιλαδέλφεια, με μία από τις πρώτες οργανώσεις να είναι η Ένωση Προσφύγων Νέας Φιλαδέλφειας, η οποία εκπροσωπούσε αρκετές φορές τους κατοίκους του συνοικισμού σε διάφορους

33. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23 Οκτωβρίου 1927· Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 68-69.

34. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 98.

35. Δ.Σ. Δεβάρης, «Νέα Φιλαδέλφεια», *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Σεπτεμβρίου 1931. *Σκριπ*, 30 Απριλίου 1927.

36. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 100.

37. Ενδεικτικά, βλ. Αρχείο Δήμου Νέας Φιλαδέλφειας Νέας Χαλκηδόνας (ΑΔΝΦΝΧ), Βιβλίον Πρακτικών Κοινοτικού Συμβουλίου από 27/5/1936 έως 28/8/1937 (εφεξής Πρακτικά 1936-1937), Συνεδρίαση 27 Μαΐου 1936, Αρ. απόφ. 129. Βλ. επίσης Χωρέμη – Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 126.

38. ΑΔΝΦΝΧ, Πρακτικά 1936-1937, Συνεδρίαση 27 Μαΐου 1936, Αρ. απόφ. 127.

39. Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ. 11-38.

40. Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση*, σ. 106.

φορείς (Δήμος Αθηναίων, Υπουργείο Πρόνοιας κλπ.).⁴¹ Άλλες οργανώσεις ήταν το Σωματείο Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, ο Γυναικείος Εκπαιδευτικός και Φιλόπτωχος Σύνδεσμος «Στοργή», οι Πρόσκοποι και η Προοδευτική Ένωση Νέων, ο Σύνδεσμος «Η Κωνσταντινούπολις», η Νέα Μάδυτος, η Ένωση Εφέδρων & Παλαιών Πολεμιστών, η Ένωση Καταστηματαρχών κ.α.⁴² Αντίστοιχα στη Νέα Χαλκηδόνα δραστηριοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, η Ένωση Νέας Χαλκηδόνας και ο Σύνδεσμος Κυριών και Δεσποινίδων Νέας Χαλκηδόνας.⁴³

Σημαντική δραστηριότητα είχαν αναπτύξει και πολυάριθμοι αθλητικοί σύλλογοι. Το 1929 ιδρύθηκε ο Ιωνικός. Το 1931 του παραχωρήθηκε από το Υπουργείο Πρόνοιας οικόπεδο για να ανεγείρει ιδιόκτητο γυμναστήριο, το οποίο τελικώς ολοκληρώθηκε το 1940. Άλλα αθλητικά σωματεία της πόλης ήταν ο Αστέρας, ο Απόλλων, ο Όμιλος Αντισφαίρισης, ο Φοίνιξ, ο Εθνικός και ο Σπυνθήρ Νεότητας. Στη Νέα Χαλκηδόνα σημαντικότερο αθλητικό σωματείο ήταν η Αθλητική Ένωση Χαλκηδόνας.⁴⁴ Τα μέλη των αθλητικών σωματείων της πόλης είχαν αναπτύξει, όπως σημειώνει ο Ανδρέας Μπαλτάς στη μελέτη του για τον προσφυγικό αθλητισμό, μια ιδιαίτερη δημόσια κινητικότητα, η οποία περιλάμβανε χορούς, εκδρομές κλπ.⁴⁵

Η ομάδα που όμως έμελλε να συνδεθεί με την πόλη δεν είναι άλλη από την ΑΕΚ, η οποία εδρεύει στη Νέα Φιλαδέλφεια ήδη από τα πρώτα χρόνια του συνοικισμού. Η εξεύρεση χώρων προς άθληση αποτέλεσε για τα προσφυγικά αθλητικά σωματεία ένα ζήτημα ζωτικής σημασίας. Σταδιακά κατέστη κατανοητό ότι δεν θα υπήρχε ελ-

Ο Ι. Μεταξάς στα εγκαίνια γηπέδου ΑΕΚ (Ακρόπολις, 5-8-1937).

41. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11 Δεκεμβρίου 1927 και 12 Αυγούστου 1928).

42. *Προσφυγικός Κόσμος*, 18 Μαρτίου 1928, 13 Οκτωβρίου 1929· Ελληνικόν Μέλλον, 27 Απριλίου 1937· Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 57-58, 74· Βασιλειάδης, *Πριν από 70 χρόνια*, σ. 61.

43. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 99-100.

44. Στο ίδιο, σ. 100.

45. Ανδρέας Μπαλτάς, «Οι απαρχές του αθλητισμού στη Νέα Φιλαδέλφεια και στη Νέα Χαλκηδόνα κατά τον Μεσοπόλεμο» στο Ρένα Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα: Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20ό αιώνα*, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ελληνισμού της Διασποράς, Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα 2019, σ. 112-113.

πίδα επιστροφής στη Μικρά Ασία αναζητήσαν μόνιμες λύσεις.⁴⁶ Η σημασία αυτού του ζητήματος οφειλόταν πρώτα και κύρια σε πρακτικούς λόγους, όπως η δυνατότητα προπόνησης και τέλεσης αγώνων και η είσπραξη εσόδων από τα εισιτήρια.⁴⁷ Προφανώς απαραίτητη για αυτό το «επόμενο βήμα» ήταν η συνδρομή του κράτους είτε μέσω της παραχώρησης οικοπέδων είτε μέσω της χρηματοδότησης των έργων ανέγερσης.⁴⁸ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η δημιουργία του γηπέδου της ΑΕΚ στη Νέα Φιλαδέλφεια.

Οι απαρχές της δημιουργίας του εντοπίζονται το 1926 όταν με πρωτοβουλία του τότε μέλους της Κεντρικής Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων Ιωάννη Χρυσοφίδη έγινε αίτημα, το οποίο έγινε αποδεκτό, στην Κεντρική Επιτροπή Στεγασεως Προσφύγων για να χαρακτηριστεί τμήμα του δενδροφυτεμένου άλσους ως χώρος γυμναστηρίου για τα παιδιά των προσφύγων. Αυτός ο χώρος με πρωτοβουλία φιλάθλων της ΑΕΚ μέσα σε λίγα βράδια, το 1928, αποψιλώθηκε από δένδρα και θάμνους και δημιουργήθηκε ο πρώτος ποδοσφαιρικός χώρος ώστε να μην καταληφθεί από τους ντόπιους κατοίκους.⁴⁹ Όπως περιέγραφε γλαφυρά ο Πάνος Μακρίδης, που είχε γράψει το 1952 μια από τις πρώτες ιστορίες της ΑΕΚ:

Ο συνοικισμός Ν. Φιλαδελφείας προχωρούσε και ήταν κίνδυνος αν δεν μετατρέπονταν ο χώρος σε πραγματικό γυμναστήριο να καταληφθεί από τους οικιστάς. Οι Αεκτζήδες φιλάθλοι και ποδοσφαιριστάι εμπρός στον κίνδυνο πήραν μια πραγματικά ιστορική απόφασι. Μαζεύθηκαν ένα βράδυ, καμμιά εκατοσταριά, με τσεκούρια, φτιά-ρια, μαχαίρια και ξύλα και δουλεύοντας αδιάκοπα κάτω από το φως του φεγγαριού ως το πρωί ξερρίζωσαν όλα τα δένδρα.⁵⁰

Τα εγκαίνια του γηπέδου, τα οποία πραγματοποίησε ο αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος, τελέστηκαν στις 2 Νοεμβρίου 1930 με έναν ποδοσφαιρικό αγώνα μεταξύ ΑΕΚ και Ολυμπιακού.⁵¹ Τα επόμενα χρόνια κατασκευάστηκαν τα αποδυτήρια, ισοπεδώθηκε ο στίβος, μπήκαν τα γκολ ποστ και τα πρώτα κιγκλιδώματα.⁵²

Το 1931 η ΑΕΚ αιτήθηκε στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως την παραχώρηση της έκτασης. Η Κεντρική Επιτροπή Στεγασεως Προσφύγων έκανε δεκτό το αίτημα της παραχώρησης (αρ. 665/1931), με την προϋπόθεση να γίνει γυμναστήριο και αθλητικές εγκαταστάσεις, ενώ συγχρόνως αποκατακτήθηκε ως αναδασωτέα

46. Ανδρέας Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940*, Εκδόσεις Μπαλτά, Γλύφα Ηλείας 2021, σ. 161.

47. Στο ίδιο, σ. 65. Επίσης, όταν υπήρχε ένα ιδιόκτητο γήπεδο, η ομάδα δεν επιβαρυνόταν με ποσοστό επί των εισπράξεων των εισιτηρίων προς τον ιδιοκτήτη του γηπέδου, στο οποίο αγωνιζόταν. Γιώργος Γάσιος, *Η περίπτωση των ποδοσφαιρικών σωματείων στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005, σ. 95.

48. Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία*, σ. 161.

49. Πάνος Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ*, Έκδοσις Εφημερίδος «Αθλητική Ηχώ», [Αθήνα] 1952, σ. 28-30· Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 57, 61.

50. Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ*, σ. 28-30

51. Ακρόπολις, 4 Νοεμβρίου 1930· *Ημερήσιος Τύπος*, 4 Νοεμβρίου 1930.

52. Μακρίδης, *Η ιστορία της ΑΕΚ*, σ. 30· Κακάτσος, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, σ. 66· Χρήστος Φασούλας και Δομήνικος Κοντολέων, *Ο κιτρινόμαυρος δικάφαλος*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2007, σ. 18.

έκταση.⁵³ Παρότι το στάδιο παραχωρήθηκε στην ΑΕΚ, το 1934, από το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, και εξ αρχής χρησιμοποιούνταν και από άλλα σωματεία της πόλης,⁵⁴ υπήρξε αμφισβήτηση αυτής της απόφασης εντός της πόλεως, η οποία εκπορευόταν κυρίως από την ομάδα του Ιωνικού Αθλητικού Συλλόγου της Ν. Φιλαδέλφειας. Κύριος εκφραστής αυτής της αμφισβήτησης υπήρξε ο πρόεδρος του Ιωνικού Α. Σ. και βουλευτής Πάνος Διαμαντόπουλος, ενώ υποστηρικτής αυτής της κίνησης ήταν ο πρόεδρος της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας (ΕΠΟ) και του Γυμναστικού Συλλόγου Απόλλωνα Σμύρνης Δημήτρης Μαρσέλλος, σημαίνουσα μορφή του προσφυγικού αθλητισμού. Το 1935 μάλιστα, η Κοινότητα Ν. Φιλαδέλφειας αιτήθηκε στο Υπουργείο Πρόνοιας να της παραχωρηθεί το γήπεδο, ώστε να μετατραπεί σε κοινοτικό γυμναστήριο, όπου θα στεγαζόταν και ο Ιωνικός. Οι κινήσεις αυτές όμως δεν ευοδώθηκαν.⁵⁵

Η κοινωνία του νέου συνοικισμού αποτελούσε βέβαια και έναν τόπο πολιτικής που δεν παρέμενε ανεπηρέαστος από τις εξελίξεις σε εθνικό επίπεδο. Όπως όλοι οι προσφυγικοί οικισμοί,⁵⁶ έτσι και η Νέα Φιλαδέλφεια υποστήριζε ένθερμα τον βενιζελικό χώρο, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών. Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 τα βενιζελογενή κόμματα απέσπασαν το 85,10% των ψήφων (Κόμμα Φιλελευθέρων 61,6%, Εθνικό Ριζοσπαστικό 10,7%, Προοδευτικό Κόμμα 9,5%, Αγροτοαγροτικό Κόμμα 3,3%) έναντι του μόλις 8,8% των Λαϊκών. Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 ο βενιζελικός Εθνικός Συνασπισμός απέσπασε το 67,5% έναντι 21,05% της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, ενώ έχουμε και την εμφάνιση του Ενιαίου Μετώπου που έλαβε 10,6%. Στις τελευταίες μεσοπολεμικές εκλογές, αυτές της 26ης Ιανουαρίου 1936 το Κόμμα Φιλελευθέρων έλαβε 72,4%, ο βενιζελικός Δημοκρατικός Συνασπισμός 6,2%, η κονδυλοθετοκική Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση 6,26%, το Λαϊκό Κόμμα 5%, το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου 2,3%, το μεταξικό Κόμμα των Ελευθεροφρόνων 0,76% και το Παλαϊκό Μέτωπο 6,26%.⁵⁷

Ο ίδιος ο Βενιζέλος μάλιστα πραγματοποίησε προεκλογικές ομιλίες στην πόλη το 1928, το 1932 και το 1933.⁵⁸ Οι ισχυροί δεσμοί που είχαν γαλουχηθεί μεταξύ των προσφύγων και του Βενιζέλου, φάνηκαν ξεκάθαρα το 1936 μετά τον θάνατο του Κρητικού πολιτικού. Το Κοινοτικό Συμβούλιο αποφάσισε να αποστείλει τετραμελή επιτροπή στα Χανιά για να εκπροσωπήσει την Κοινότητα στην κηδεία του καθώς και να τελέσει μνημόσυνο στην πόλη. Επίσης, αποφασίστηκε η μετονομασία της κεντρικής πλατείας της

53. Γεράσιμος Έρτσος, *Στάδιο ΑΕΚ και η Ιστορία του... από το 1928 μέχρι το 2015*, Αθήνα 2015, σ. 29, Κωνσταντίνος Θεοδώρου, «Ένα γήπεδο μέσα στην πόλη. Μνήμες και πραγματικότητα στη Νέα Φιλαδέλφεια», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2019, σ. 50.

54. *Αθλητικός Τύπος*, 10 Νοεμβρίου 1930.

55. Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία*, σ. 165.

56. Σπύρος Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 135-156.

57. Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα*, σ. 90-93.

58. Παντελόγλου, *Πλατεία Πατριάρχου*, σ. 57.

πόλης από Δημοκρατίας σε Ελευθέριου Βενιζέλου, ονομασία που επισήμως διατηρεί έως σήμερα, παρότι είναι ευρέως γνωστή ως πλατεία Πατριάρχου.⁵⁹ Πάντως πέραν του βενιζελικού χώρου, η Κοινότητα είχε αναπτύξει δεσμούς και με τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος, Παναγή Τσαλδάρη, πρωθυπουργός που θεωρείτο «δημιουργός των προσφυγικών Δήμων και Κοινοτήτων», όπως αναφέρεται στο συλλυπητήριο ψήφισμα του Κοινοτικού Συμβουλίου για τον θάνατό του. Για αυτό και στον θάνατο αυτού παρευρέθηκε αντιπροσωπία της Κοινότητας και κατατέθηκε στεφάνι.⁶⁰

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου (1936-1941) έγινε αισθητή στη Νέα Φιλαδέλφεια με ψήφισμα υποστήριξης του νεοπαγούς καθεστώτος να υιοθετείται στην πρώτη συνεδρίαση του Κοινοτικού Συμβουλίου μετά την επιβολή της.⁶¹ Προφανώς δεν μεταβλήθηκε η πόλη μεμιάς σε μεταξική, απλώς εκ των πραγμάτων στο πλαίσιο ενός δικτατορικού καθεστώτος, δεν μπορούσαν να διατυπωθούν διαφορετικές απόψεις. Μία από τις πρώτες δημόσιες τελετουργίες του καθεστώτος, ο επαναενταφιασμός του βασιλιά Κωνσταντίνου στους βασιλικούς τάφους στο Τατόι (Νοέμβριος 1936), επηρέασε την πόλη καθώς:

Η νεκρική συνοδεία διήλθε δια της κεντρικής αρτηρίας του συνοικισμού Νέας Φιλαδέλφειας. Εκεί μυριάδες κόσμου είχαν συγκεντρωθή. Όχι μόνον οι κάτοικοι του συνοικισμού τούτου, αλλά και πλήθος άλλο προσφύγων και γηγενών. Πάσης τάξεως, ηλικίας και φύλου κόσμος είχε καταλάβει τα πεζοδρόμια και τους πέριξ δρόμους. Έβλεπον δε πάντες τα διερχόμενα αυτοκίνητα με τας Βασιλικάς Σορούς κατασυγκοιμημένοι. Πολλοί εδάκρυν...⁶²

Η Κοινότητα είχε φροντίσει για τον πένθιμο στολισμό κατά μήκος της λεωφόρου Δεκελείας, ενώ στην πόλη μερίμνει της Κοινότητας παρατάχθηκαν 120 στρατιώτες ώστε να αποδόσουν τις κεκανονισμένες τιμές στους νεκρούς.⁶³ Παρά τα ισχυρά βενιζελικά αισθήματα στην πόλη, όπως και σε κάθε προσφυγικό συνοικισμό, η βασιλοφροσύνη αποτελούσε έναν θεμελιώδη πυλώνα της 4ης Αυγούστου και καμία Κοινότητα δεν θα μπορούσε να μην ακολουθήσει τις επιταγές του καθεστώτος.

Επί τη συμπλήρωση του ενός έτους του καθεστώτος, η Κοινότητα δήλωνε ευγνωμονούσα τόσο στον «Εθνικό Κυβερνήτη» όσο και στον Υπουργό Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κωνσταντίνο Κοτζιά για τα άνω των δύο εκατομμύρια που είχαν διατεθεί στην Κοινότητα «διά την εκτέλεσιν διαφόρων εξυγιαντικών, φιλανθρωπικών και κοινής

59. ΑΔΝΦΝΧ, Αποφάσεις 1935-1936, Συνεδριάσεις 20 Μαρτίου, 1 και 29 Απριλίου 1936, αρ. απόφ. 59, 60 και 73. Υπήρξαν αντιπροσωπείες και από άλλους προσφυγικούς Δήμους στην κηδεία, όπως της Νίκαιας, Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση*, σ. 229.

60. ΑΔΝΦΝΧ, Βιβλίων Πρακτικών Κοινοτικού Συμβουλίου από 27/5/1936 έως 28/8/1937 (εφεξής Πρακτικά 1936-1937), Συνεδρίαση 27 Μαΐου 1936, Αρ. απόφ. 135 και Βιβλίων Πρακτικών Συνεδριάσεων Κοινοτικού Συμβουλίου Ν. Φιλαδέλφειας 1936-1939 (εφεξής Πρακτικά 1936-1939), Συνεδρίαση 17 Μαΐου 1936

61. ΑΔΝΦΝΧ, Πρακτικά 1936-1939, Συνεδρίαση 4 Σεπτεμβρίου 1936.

62. *Εθνική*, 23 Νοεμβρίου 1936.

63. ΑΔΝΦΝΧ, Πρακτικά 1936-1937, Συνεδριάσεις 13 Νοεμβρίου και 8 Δεκεμβρίου 1936, Αρ. απόφ. 269 και 286.

ωφελείας έργων». ⁶⁴ Επί 4ης Αυγούστου πραγματοποιήθηκαν διάφορα έργα αποτελώντας μια μικρογραφία της φιλολαϊκής πολιτικής του καθεστώτος, ακόμα και προς μια κοινωνική κατηγορία όπως οι πρόσφυγες με την οποία ο Μεταξάς δεν είχε πολιτικούς δεσμούς, αλλά τους οποίους προφανώς θα τους ήθελε για κοινωνικό έρεισμα λόγω του μεγέθους τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας ανεύρεσης ερεισμάτων αποτέλεσαν τα εγκαίνια του γηπέδου της ΑΕΚ το 1937.

Η μεταξική δικτατορία δημιούργησε σε πολλούς προσφυγικούς συνοικισμούς αθλητικές εγκαταστάσεις, στο πλαίσιο της προπαγανδιστικής πολιτικής της. ⁶⁵ Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου μέσω του Υπουργείου Διοικήσεως Πρωτευούσης διέθεσε 700.000 δρχ. για την κατασκευή στίβου και εξεδρών το 1937. ⁶⁶ Τα εγκαίνια του νεοδιαμορφωθέντος σταδίου πραγματοποιήθηκαν στις 4 Αυγούστου 1937, πρώτη επέτειο δηλαδή της επιβολής του μεταξικού καθεστώτος παρουσία του ίδιου του δικτάτορα. Η παρουσία του Μεταξά στη Νέα Φιλαδέλφεια σε μία τόσο ιδιαίτερη μέρα τόσο για τον ίδιο όσο και για την πόλη είχε ως σκοπό και ένα άνοιγμα προς τον προσφυγικό κόσμο, όπως φαίνεται από την ομιλία του:

Εσείς δεν με γνωρίζατε. Εγώ όμως σας γνωρίζω χρόνια πολλά τώρα. Και αν ήτο εις το χέρι μου, δεν θα σας εύρισκεν η συμφορά, που σας εύρε. Αλλά αυτά τώρα είναι περασμένα. Τώρα είσθε παιδιά της γης της Αττικής [...] Μαζί όλο το Έθνος επεράσαμεν αυτά τα πράγματα του διαστήματος της απογοητεύσεως. [...] Και όταν το κήρυγμα της 4ης Αυγούστου ηκούσθη [...] ένα ολόκληρον Έθνος είναι σηκωμένο επάνω και λέγει: «[...] Είμεθα μόνον Έλληνες αποφασισμένοι διά το μεγαλείον της Πατρίδος, της κοινής μας Πατρίδος» [...] Σεις, νέοι αθληταί, οι οποίοι με τον ιδρώτα σας θα ποτίσετε το γήπεδον αυτό [...] να μη λησμονήτε ποτέ τα λάθη τα ιδικά μας, να μη λησμονήτε ποτέ ότι η ένωσις είναι ο πρώτος και κύριος κρίκος συνδέσμου μέσα σ' έναν τόπον. [...] Ζήτω οι αδελφοί μας της Νέας Φιλαδέλφειας και των πέριξ. Ζήτω οι αδελφοί μας, οι οποίοι ήλθαν εδώ ως αν εις νέαν πατρίδα. Ζήτω τα αθλητικά σωματεία που θα αγωνισθούν μέσα εις αυτό το γήπεδον». ⁶⁷

Κατά την επίσκεψη αυτή ο Μεταξάς ανακηρύχθηκε επίτιμος δημότης Νέας Φιλαδέλφειας. Μάλιστα αποφασίστηκε η μετονομασία των οδών Σμύρνης και Αδριανουπόλεως σε Ιωάννου Μεταξά και 4ης Αυγούστου αντίστοιχα. ⁶⁸

Το γήπεδο της ΑΕΚ, όπως και τα άλλα στάδια των προσφυγικών σωματείων, αποτέλεσαν για τους πρόσφυγες «σημαίνοντες τόπους μνήμης» μέσα στους οποίους μπόρεσε να σφυρηλατηθεί η ταυτότητα των προσφύγων ως οπαδών ομάδων που αντιπροσώπευαν την ιστορία των τόπων καταγωγής τους, αλλά και τη θέση τους ως προσφύγων στην κοινωνία του Μεσοπολέμου, όπως έχει αναδείξει ο Ανδρέας Μπαλτάς. Μέσα σε αυτό τον «τόπο μνήμης», επεδίωξε να βάλει τη σφραγίδα του και ο Μεταξάς, χωρίς ωστόσο να είναι ευδιάκριτο πόσο μπόρεσε να το εκμεταλλευτεί.

64. ΑΔΝΦΝΧ, Πρακτικά 1936-1939, Συνεδρίαση 21 Ιουλίου 1937.

65. Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία*, σ. 161.

66. Στο ίδιο, σ. 166.

67. *Ελληνικόν Μέλλον*, 5 Αυγούστου 1937.

68. *Ελληνικόν Μέλλον*, 8 Αυγούστου 1937.

Το νέο γήπεδο έδωσε δυναμική στον Δικέφαλο καθώς εκεί η ΑΕΚ κατέκτησε τα πρωταθλήματα της διετίας 1938-1940, ενώ στις 29 Σεπτεμβρίου 1940 πέτυχε εκεί τη μεγαλύτερη έως τότε νίκη στην ιστορία της κερδίζοντας με 7-3 τον Ολυμπιακό. Η επιτυχία αυτή ωστόσο ήταν και ο επίλογος τόσο των μεσοπολεμικών επιτυχιών της Ένωσης όσο και της λειτουργίας του γηπέδου της καθώς ένα μήνα αργότερα η Ελλάδα εισερχόταν στη δίνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η Νέα Φιλαδέλφεια βίωσε, όπως και όλη η χώρα τη βαριά σκιά της Κατοχής, ενώ «πληγώθηκε» και από συγκρούσεις στα Δεκεμβριανά. Η αυγή της μεταπολεμικής εποχής βρήκε την πόλη να προσπαθεί να επουλώσει τις πληγές. Η αναβάθμισή της αυτοδιοικητικά δε σε Δήμο, το 1947, αποτέλεσε ένα ακόμα ορόσημο, το οποίο ήταν και αφετηρία για τη μεταπολεμική πορεία της πόλης.

Εν κατακλείδι, στη Νέα Φιλαδέλφεια έχουμε ένα παράδειγμα αστικής εγκατάστασης προσφύγων καθώς αυτή πραγματοποιήθηκε με εξαιρετικά καλούς όρους, σε έναν συνοικισμό που σχεδιάστηκε και ανεγέρθηκε οργανωμένα. Επιπρόσθετα, η πλειοψηφία των κατοίκων, προέρχονταν από την «καλή κοινωνία» των προσφύγων έχοντας αστικό υπόβαθρο ή/και οικονομική άνεση. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η Νέα Χαλκηδόνα όσον αφορά την ταξική προέλευση των πρώτων οικιστών της.

Οι δύο συνοικισμοί ακολουθούν το παράδειγμα άλλων συνοικισμών, καθώς αντιμέτωπισαν και αυτοί ποικίλες δυσκολίες μεσοπολεμικά (ύδρευση, συγκοινωνία, οδοποιία). Επίσης, οι κάτοικοί τους οργανώθηκαν, όπως και σε άλλους συνοικισμούς, κυρίως για να επιλύσουν άμεσα βιοτικά τους προβλήματα.

Οι πολιτικές πεποιθήσεις των συνοικισμών ακολουθούσαν τις άλλες προσφυγικές πόλεις και ήταν άκρως βενιζελικές. Έχοντας όμως δεσμούς και με συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα, όπως τον Παναγή Τσαλδάρη. Επίσης, αποτελούν και μια μικρογραφία της προσπάθειας προσεταιρισμού των προσφύγων από το μεταξικό καθεστώς.

Τέλος, η αθλητική κίνηση στην πόλη ήταν επίσης σημαντική, και ίσως αυτή είναι η γνωστότερη έως σήμερα μιας και από το 1930 εδρεύει στην πόλη το μεγαλύτερο αθλητικό προσφυγικό σωματείο της χώρας, η ΑΕΚ. Το σημερινό γήπεδο της οποίας αποτελεί ίσως τον σημαντικότερο «τόπο μνήμης» για την Καταστροφή του 1922.

Η περιπετειώδης και σταδιακή εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής τραγωδίας στο Βύρωνα και η σημερινή μορφή του συνοικισμού

Απόστολος Κοκόλιας

Συγγραφέας

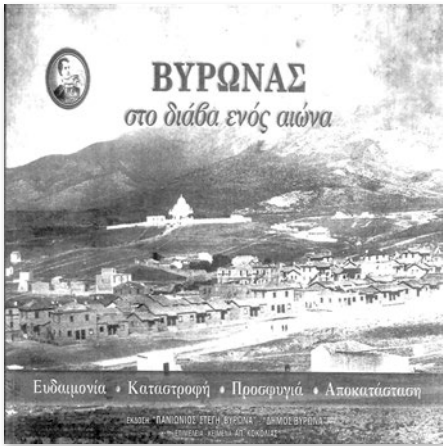
Η προσφυγιά

Αμέσως την επομένη της Μικρασιατικής καταστροφής η εξουθενωμένη από τους μακροχρόνιους πολέμους ελληνική πολιτεία βρέθηκε ανέτοιμη και ανίκανη να αντιμετωπίσει τις τεράστιες συνέπειες αυτής της πρωτόγνωρης εθνικής συμφοράς. Το ίδιο ανώριμη και αμήχανη απέναντι στις συνέπειες αυτές βρέθηκε και ολόκληρη η ελληνική κοινωνία.

Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το μέγεθος του προβλήματος χρειάζεται να καταφύγουμε και σε κάποια ελάχιστα στατιστικά στοιχεία. Ο επαναπατρισμός Ελλήνων από τη Μ. Ασία, τον Πόντο και την Ανατ. Θράκη άρχισε από το 1914 περίπου, κορυφώθηκε 1922-23 και ολοκληρώθηκε το 1928. Στο μεταξύ υπήρξε και η ανταλλαγή πληθυσμών. Ήδη, πριν τη Μικρασιατική καταστροφή 775.000 χριστιανοί της Μ. Ασίας την είχαν εγκαταλείψει (Ευστ. Ζαμπαθάς – «Οι εκ Μ. Ασίας Ελληνοπόντιοι πρόσφυγες»). Το 1920 ο πληθυσμός της χώρας ήταν περίπου 4.900.000 κάτοικοι. Το 1928 ανήλθε σε 6.205.000 κατοίκους. Χωρίς βέβαια να αυξηθούν τα τ.μ. του εδάφους της ελληνικής επικράτειας, δηλαδή αυξήθηκαν κατά 1.305.000 ανθρώπους και το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν γυναικόπαιδα. Αν μάλιστα στα 4.900.000 των κατοίκων της χώρας του 1920 υπολογίσει κανείς και μερικές εκατοντάδες χιλιάδες Τούρκους που επέστρεψαν στην Τουρκία με την ανταλλαγή των πληθυσμών, προκύπτει ότι η αύξηση των ελληνικής καταγωγής κατοίκων της Ελλάδος σε απόλυτο αριθμό φθάνει το 1,5 εκ.

Το λεκανοπέδιο της Αττικής το 1920 είχε 490 χιλ. κατοίκους και το 1928, 805 χιλ. Γράφει χαρακτηριστικά ο Αμερικανός Γκάιλς Μίλτον. «Η έξοδος από τη Μ. Ασία είχε λάβει βιβλικές διαστάσεις και επρόκειτο να συνεχισθεί για πολλούς μήνες. Ήταν η μεγαλύτερη αναγκαστική αποδημία στην ιστορία του ανθρώπινου γένους. Σχεδόν 2 εκατομμύρια άνθρωποι έπεσαν θύματα μιας τρομακτικής σε βιαιότητα και έκταση καταστροφής». Ο Ηλίας Βενέζης γράφει: «και οι σύμμαχοι μεθυσμένοι κάνουν χάζι το φονιά» και ο Έρνεστ Χεμινγκουέι συμπληρώνει: «Είχαμε ρητές εντολές να μην επέμβουμε, να μη βοηθήσουμε. Το πλοίο μας είχε τόσο δύναμη που θα μπορούσαμε να βομβαρδίσουμε όλη τη Σμύρνη και να σταματήσουμε το μακελειό, αλλά η εντολή ήταν να μην κάνουμε τίποτα.»

Αυτή η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα έφερε κυριολεκτικά αναστάτωση όχι μόνο στα πληθυσμιακά δεδομένα του νεοσύστατου ουσιαστικά ελληνικού κράτους, αλλά και στην υπάρχουσα μέχρι τότε κοινωνική δομή, συνοχή και διαστρωμάτωση, στο χαρακτήρα και στο ρυθμό της κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας, στις κοινωνικές αντιλήψεις του λεγόμενου παλιοελλαδίτικου πληθυσμού, στις ταξικές

αντιθέσεις, στα πολιτικά πράγματα, στα κοινωνικά ήθη, στο διαιτολόγιο, στις ερωτικές σχέσεις, στη μουσική, στο τραγούδι, στο χορό, στην τέχνη και τον πολιτισμό, στον αθλητισμό και γενικά σ' όλες τις εκδηλώσεις της ζωής των κατοίκων, ακόμα και στην εθνική γλώσσα.

Το 1925 ο γνωστός παλιοελλαδίτης χρονογράφος Α. Χριστοδούλου γράφει στο «Πανόραμα»: «Οι άνθρωποι αυτοί υπήρξαν λίπασμα χημικών δια μίαν χώραν μοιρολατρείας και πολιτικολογίας». Και συνεχίζει αναφερόμενος ειδικά στους

πρόσφυγες του Βýrwανα: «Κέντρα δε και εστιατόρια άφθονα και περιποιημένα, ανθρώπινα, με διακοσμήσεις, με κοκεταρίαν». Και παρακάτω: «Η ψυχή του Σμυρνιού είναι η λεπτή και ζωηρή ψυχή του Ίωνος. Εις ζωηράν αντίθεσιν με την ψυχήν των γηγενών, βαρείαν και δωρικήν και αλύγιστον και ολίγον τι αποκρουστικήν ψυχήν. Όταν είναι Κυριακή τα κέντρα και οι δρόμοι του Βýrwανα κοχλάζουν από κορίτσια, γυναίκες και μεσόκοπες, ανακατεμένες με τους άνδρες, ελεύθερες από προλήψεις και στενοκεφαλισμόν. Εις μίαν και την ιδίαν συντροφιάν γυναίκες και άνδρες, συγγενείς, φίλοι και γνωστοί, κουτσοπίνουν, διασκεδάζουν, ακούν μανδολίνα και κιθάρας, σμυρνιώτικους αμανέδες, μελωδίες πάθους και νοσταλγίας. Κάποια φουσαρμόνικα μελωδεί συναρπαστικόν ζείμπέκιον, χωρίς υπονοούμενα και αποσιωπητικά. Μόνον κουσέλι και καλαμπούρι και πνεύμα. Πλήρης δε και απόλυτος τάξις. Εάν το ίδιον ποσόν του οينوπνεύματος και εις το ίδιον χρονικόν διάστημα έπιναν Ρωμιοί εκ της παλαιάς Ελλάδος, αδύνατον να μη εμαχαιρώνοντο και να μη εκουμποριάζοντο από παρεγγήγησιν και στραβοκοίταγμα και φιλοτιμίαν και ξεχείλισμα τιμής».

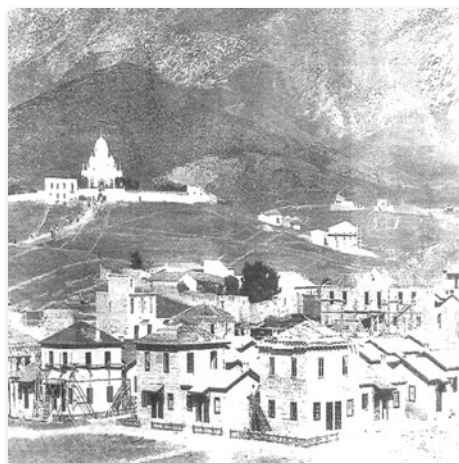
Ο Σπ. Μαρκεζίνης στην ιστορία του σχολιάζει: «Το 1922 και όχι το 1932 δημιουργήθηκε η Νέα Ελλάς και οι πρόσφυγες υπήρξαν το νέο αίμα της». Και η Ιφιγένεια Χρυσόχου δίνει ένα ευρηματικό και πρωτότυπο στοιχείο για την πολιτιστική υπεροχή των προσφύγων από την εφημερίδα ΕΘΝΟΣ της 9/10/22: «Δεσποινίς, πρόσφυξ εκ Σμύρνης, πιανίστρια, ελληνομαθής, αγγλομαθής, γαλλομαθής, παραδίδει δωρεάν μαθήματα πιάνου, φιλολογίας και ξένων γλωσσών, μόνο έναντι στέγης» και βεβαιώνει ότι τέτοιες αγγελίες δημοσιεύθηκαν εκατοντάδες.

Δικαιολογημένη, λοιπόν, η αρχική αμηχανία μπροστά σ' αυτή τη γενική ανατροπή που δεν άργησε να μετατραπεί σε εχθρότητα. Οι Έλληνες είχαν δει πολλές φορές μέχρι τότε να κατακλύζεται ο τόπος τους από ξένους ειρηνικούς μετανάστες ή και πολεμικούς εισβολείς, αλλά ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία που είδανε την Ελλάδα να πλημμυρίζει κυριολεκτικά από ξένους, που όμως δεν ήταν ξένοι. Από Έλληνες που κατέφευγαν στη μητέρα πατρίδα όχι για να τη λεηλατήσουν και να φύγουν, αλλά ούτε και για να τη σκλαβώσουν. Αυτοί οι «εισβολείς» ήταν κάτι διαφορετικό. Ζητούσαν μόνο αγάπη και προστασία. Ζητούσαν αυτό που μόνο μία μάνα μπορεί να δώσει στα παιδιά της. Και ήταν έτοιμοι να της δώσουν τη δική τους ψυχή.

Η στέγαση

Πέρα από τα σοβαρά αυτά και πρωτόγνω-
ρα προβλήματα το κατεπείγον και συνε-
πώς το πιο πιεστικό απ’ όλα ήταν εκείνο
της στέγασης όλων αυτών των ανθρώπων.

Η εικόνα που παρούσιάζαν τις μέρες
εκείνες οι μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις
και τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου,
ήταν κυριολεκτικά θλιβερή. Χιλιάδες οι-
κογένειες, αλλά και μεμονωμένοι άνθρω-
ποι, κυρίως παιδιά, χαμένοι μέσα σ’ αυτό
το πλήθος, που πριν λίγα 24ωρα είχαν τα
σπίτια τους, τις δουλειές τους, τα εισοδήματά τους, την περιουσία τους, τα σχολεία
τους, την κοινωνική τους θέση και την ιδιαίτερη πολιτιστική τους ταυτότητα, βρέθηκαν
ξαφνικά σ’ έναν άγνωστο τόπο, ανέστιοι, ρακένδυτοι και πεινασμένοι, κυριολεκτικά
στους δρόμους. Επί πλέον είχε χαθεί πια και η μεταξύ τους κοινωνική συνοχή και
κοινή πολιτιστική παράδοση, αφού ξαφνικά βρέθηκαν διαλυμένοι και διάσπαρτοι σε
κάθε γωνιά της ελληνικής γης. Και όχι πάντα στον ίδιο προσφυγικό καταυλισμό οι
καταγόμενοι από την ίδια περιοχή. Ευρωπαίοι της Κωνσταντινούπολης πλάι σε κείνους
από τα βάθη της Ανατολίας. Αυτοί της κοσμοπολίτικης Σμύρνης δίπλα σε γεωργούς
και κτηνοτρόφους από την Προύσα. Και το χειρότερο απ’ όλα αυτά ήταν η διάλυση
στην κυριολεξία χιλιάδων οικογενειών. Χρειάστηκαν πολλές φορές χρόνια για να
ξαναναταμώσουν. Και πολλές απ’ αυτές δεν ξανάσμιξαν ποτέ. Επί δεκαετίες θυμούνται
οι παλιότεροι την ειδική καθημερινή εκπομπή του ραδιοφωνικού σταθμού της Αθή-
νας: «Αναζητήσεις μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού». Την παρακολουθούσαν οι
τυχεροί που είχαν επιζήσει με την ελπίδα να μάθουν νέα για όσους είχαν εξαφανισθεί.
Όσπου κάποτε και οι ελπίδες σώθηκαν.

Η βοήθεια που προσδοκούσαν ήταν ανύπαρκτη απ’ όλες τις πλευρές. Η επίσημη
κρατική πρόνοια ήταν από ανέτοιμη μέχρι και ανίκανη να προσφέρει ουσιαστικά κάτι
σημαντικό. Προχώρησε σε κάποια πρώτα σπασμωδικά μέτρα στοιβάζοντας τους αν-
θρώπους αυτούς σε σχολεία, εργοστάσια, στρατώνες, τρένα, παλιά ερείπια και οπου-
δήποτε μπορεί να φανταστεί κάποιος. Έξι χιλιάδες Πόντιοι από την Τραπεζούντα
μεταφέρθηκαν στο Μακρονήσι. Πολλοί βέβαια έμεναν στο δρόμο και ελάχιστοι τυχε-
ροί σε κάποιες παράγκες. Μα και γι’ αυτούς τους «τυχερούς» είναι χαρακτηριστική η
περιγραφή του Βυρωνιώτη παλαιοελλαδίτη συγγραφέα Ξεν. Φιλήρη για το σπίτι, για
την ακρίβεια το δωμάτιο, όπου ζούσε στο Βύρωνα, ακόμη και μέχρι το 1940, η φιλική
του οικογένεια των αδελφών Αλέκου και Βασίλη Βλάχου, που δεν στάθηκε εξ ίσου
τυχερή και στην απόκτηση προσφυγικής κατοικίας. «Μ’ άλλα λόγια σκέτη δυστυχία.
Χωρίς έπιπλα, χωρίς νερό και ηλεκτρικό, χωρίς κρεβάτια, χωρίς τίποτα. Κοιμόντουσαν
κατάχαμα πάνω σε κουρελούδες και στην πόρτα είχαν βάλει ένα μπερντέ για να τους
προστατεύει από τον αέρα. Μόνο ένα τραπεζάκι κι αυτό κουντσό, τρία σκαμνάκια, μια

λάμπα πετρελαίου, μια φουφού και μερικά πήλινα πιάτα υπήρχαν μέσα σ' αυτή την τρώγλη. Μια τρώγλη όμως, που η μάνα τους την είχε πεντακάθαρη, έλαμπε από πάστρα». Και γύρω η κοινωνία από αμήχανη και αδιάφορη μπροστά σ' αυτό το θέαμα μέχρι και εχθρική. Ο κορυφαίος δημοσιογράφος – εκδότης της Καθημερινής Γ. Α. Βλάχος, αρνούμενος το εκλογικό δικαίωμα στους πρόσφυγες, γράφει στις παραμονές των εκλογών του 1928: «*Ας είναι αδελφοί και εξά-*

δελφοί, ποτέ δεν θα αποκτήσουν συνείδηση πολιτική και θέληση ελεύθερων πολιτών». Και παρακάτω «*το σύμβολο της Παλαιάς Ελλάδος εκπορθείται και βεβηλώνεται από την προσφυγικήν αγέλην*» (Καθημερινή 16/7/28).

Υπάρχουν και κάποιοι που προσέφεραν βοήθεια με τη μορφή ελεημοσύνης, αλλά και κάποιοι άλλοι άρπαζαν την ευκαιρία να βρουν φθηνό εργατικό δυναμικό, κυρίως από τις νέες γυναίκες που ξαφνικά έγιναν υπηρέτριες. Περιγράφει η Ιφ. Χρυσόχου: «*καλοντυμένες κυρίες ζητάνε κορίτσια για δουλάκια*». Η λέξη «*δουλικό*» μαζί με τους όρους «*τουρκόσποροι*», «*τουρκομερίτες*», «*παστρικές*» (δηλαδή καθαρές και επομένως ανήθικες) κ.ά. πλούτισαν τότε το ελληνικό λεξιλόγιο. Για αρκετές δεκαετίες το «*Σμυρνιακά*» σήμαινε πονηρή και γλωσσού.

Έτσι ένας ιδιότυπος κοινωνικός ρατσισμός αναπτύχθηκε στην ελληνική κοινωνία. Κάποιοι απαιτήσαν οι πρόσφυγες να φορούν κίτρινο περιβραχιόνιο και κάποιοι άλλοι έριξαν το σύνθημα «*κάψτε τις παράγκες*». Φυσικά αυτό λειτουργούσε και αμφίδρομα. Για τους πρόσφυγες οι κάτοικοι της μητέρας πατρίδας ήταν «*οι γλίτσιδοι οι παλιοελλαδίτσιδοι*». Δηλαδή βρώμικοι και άξεστοι. Έπρεπε να περάσουν αρκετές δεκαετίες μέχρι να εξαλειφθεί αυτή η νοσηρή κατάσταση και να κατακτήσουν οι Μικρασιάτες τη θέση που τους άξιζε στην ελληνική κοινωνία. Έγιναν πρωταγωνιστές σε όλους σχεδόν τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η αποκατάσταση

Με τον όρο «αποκατάσταση» νοείται βέβαια μια σειρά μέτρων κοινωνικού, οικονομικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, που περιλαμβάνει σε γενικές γραμμές τη σίτιση, τη στέγαση, την εξεύρεση εργασίας, την εκπαίδευση, την εθνολογική και κοινωνική αφομοίωση, την πολιτιστική αποδοχή και γενικά κάθε στοιχείο που οδηγεί στην πλήρη ένταξη των προσφύγων στη νέα κοινωνία.

Όμως απ' όλα τα παραπάνω το πιο πιεστικό ήταν η στέγαση. Και όπως συμβαίνει συνήθως σ' αυτές τις περιπτώσεις, τα μέτρα που πήρε η ελληνική πολιτεία για την αντιμετώπιση όλων αυτών των προβλημάτων ήταν ανεπαρκή. Περιορίστηκαν μόνο στον τομέα της στέγασης. Αλλά ούτε και σ' αυτή την όψη του προβλήματος η λύση υπήρξε ικανοποιητική. Η στέγαση των προσφύγων καθυστέρησε πολλά χρόνια και δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Τα Μέσα – Οι Φορείς

Αμέσως ύστερα από κάθε καταστροφικό πόλεμο, που γίνεται συνήθως με την ανοχή, την προτροπή ή/και τη συμμετοχή των λεγόμενων «Μεγάλων Δυνάμεων», που αφήνει πίσω του ερείπια, ερήμωση, καταστροφή, θάνατο και χιλιάδες ξεριζωμένους και άστεγους πρόσφυγες, η συνταγή της «αποκατάστασης» είναι πάντα η ίδια. Κάποια διεθνής «Επιτροπή» συγκροτείται συνήθως με σκοπό τη «σωτηρία» ή την «ανασυγκρότηση» ή την «ανοικοδόμηση» ή την «ανόρθωση» κ.λπ. της χώρας που υπέστη τις συνέπειες και των ανθρώπων που έχασαν τα πάντα σ’ αυτή την πολεμική περιπέτεια. Και κατά κανόνα η επιτροπή αυτή απαρτίζεται από διπλωμάτες, πολιτικούς, στρατιωτικούς και επιχειρηματίες, που προέρχονται συνήθως από το στρατόπεδο των νικητών ή και των υποκινητών του πολέμου, τελεί πάντα υπό την «αιγίδα» κάποιου διεθνούς οργανισμού και χρηματοδοτείται με διεθνή «βοήθεια». Συνήθως στην επιτροπή μετέχουν και κάποιοι ντόπιοι επιχειρηματίες που επιδιώκουν κατά κανόνα την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων.

Τα ίδια τα θύματα του πολέμου δεν έχουν καμία συμμετοχή στην επιτροπή αυτή και δεν αναμειγνύονται στο έργο της. Η κατάληξη βέβαια είναι πάντα η ίδια. Τεράστια οικονομικά μέσα διακινούνται σ’ αυτή την ιστορία, οι κεφαλαιούχοι επιχειρηματίες εισπράττουν τα δικά τους κέρδη και οι Μεγάλες Δυνάμεις αποκομίζουν τα δικά τους οφέλη με πιο σημαντικό απ’ όλα τον τίτλο του σωτήρα. Και στα ίδια τα θύματα της καταστροφής, που προηγήθηκε, φτάνουν τελικά κάποια ψίχουλα μαζί με την ψευδαίσθηση ότι κάποιοι καλοί άνθρωποι, συνήθως ξένοι, τους βοήθησαν και τους έσωσαν από τη μεγάλη συμφορά που σημάδεψε τη ζωή τους. Οι ξένοι βέβαια αυτοί συνεχίζουν και μετά την «ανόρθωση» της ηττημένης χώρας και μετά τη «σωτηρία» του καθημαγμένου λαού να ελέγχουν και τις πολιτικές εξελίξεις στον τόπο που «ανασυγκρότησαν». Τα παραδείγματα στην ιστορία είναι άφθονα. Ενδεικτικά μπορεί να παραπέμψει κανείς στους σωτήρες της Γιουγκοσλαβίας, του Ιράκ, του Αφγανιστάν, πολλών χωρών της Αφρικής, αλλά και της ίδιας της δικής μας πατρίδας. Όλοι θυμόμαστε το περίφημο αμερικανικό σχέδιο Μάρσαλ, που το 1950 ανέλαβε να μας σώσει και να ανασυγκροτήσει τη χώρα μετά τη συμφορά του εμφυλίου πολέμου. Το ίδιο βέβαια έγινε περίπου και με την αποκατάσταση των θυμάτων της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.)

Κάτω από το κράτος του πανικού που διακατείχε τότε την ελληνική κυβέρνηση, ένα πρώτο μέτρο που ελήφθη ήταν η δημιουργία (Φθινόπωρο του 1922) του λεγόμενου Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Πρόεδρος ο μεγαλοβιομήχανος Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Με οικονομικά μέσα τα ελάχιστα ψίχουλα που μπορούσε να προσφέρει ο κρατικός κορβανάς, το Ταμείο αυτό προσπάθησε να στεγάσει πρόχειρα κάποιους πρόσφυγες κυρίως στην Αθήνα, Πειραιά, Βόλο, Έδεσσα κ.λπ. Ο Επαμ. Χαρίλαος ανέπτυξε όντως μεγάλη φιλοπροσφυγική δράση. Γρήγορα όμως έγινε κατανοητό ότι αυτό το Ταμείο ήταν αδύνατο όχι μόνο να «αποκαταστήσει» αλλά ούτε και προσωρινά να

περιθάλπει περίπου 1,5 εκ. ανθρώπους. Άλλωστε, ο ξένος παράγοντας караδοκούσε για να αναλάβει αυτός την υπόθεση της αποκατάστασης με όλα τα οικονομικά και κυρίως πολιτικά οφέλη που προσδοκούσε απ' αυτή.

Αμερικανοί και Άγγλοι με την κάλυψη της κοινωνίας των Εθνών (πρόδρομος του Ο.Η.Ε.) δεν έχασαν την ευκαιρία. Αποφάσισαν να σώσουν τη χώρα και το λαό στην καταστροφή των οποίων είχαν οι ίδιοι μόλις συμβάλει.

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.)

Τελούσε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, συγκροτήθηκε την 29/9/23 και είχε τετραμελές Διοικητικό Συμβούλιο. Πρόεδρος του Συμβουλίου ορίστηκε ο Αμερικανός διπλωμάτης και πρώην πρεσβευτής των Η.Π.Α. στην Τουρκία, Ερρίκος Μοργκεντάου και μέλη του συμβουλίου ο Άγγλος τραπεζίτης Τζών Κάμπελ, ο Έλληνας αριστοκράτης επιχειρηματίας Στέφανος Δέλτας, σύζυγος της μεγάλης μας λογοτέχνης Πηνελόπης Δέλτα και ο πρεσβευτής της Ελλάδος επίσης στην Άγκυρα Περικλής Αργυρόπουλος. Συνεργάτες της επιτροπής υπό την εποπτεία του Δ.Σ. ορίστηκαν κατά τόπους σ' όλη την Ελλάδα στελέχη του κρατικού μηχανισμού, Γραμματέας της Επιτροπής στο Βύρωνα ήταν ο Χρήστος Ρήγος. Αλλά και όλοι οι εν συνεχεία πρόεδροι της Επιτροπής ήταν Αμερικανοί. Δυστυχώς οι άμεσα ενδιαφερόμενοι δηλ. οι πρόσφυγες, δεν είχαν καμία συμμετοχή στο Δ.Σ. και κανένα λόγο στη λειτουργία της Επιτροπής.

Ο χαρακτήρας της Επιτροπής

Έτσι, το πρώτο σχόλιο που μπορεί σήμερα να κάνει κάποιος για τη σύνθεση και την οργάνωση αυτής της Επιτροπής είναι ότι ήταν ανεπαρκής. Και ως προς τον αριθμό των μελών της και ως προς την ιδιότητα και την προέλευσή τους. Τέσσερις μόνο άνθρωποι όσο δραστήριοι κι αν ήταν – και αποδείχθηκαν όντως δραστήριοι – ήταν αδύνατο να παρακολουθήσουν και να ελέγξουν αυτό το τεράστιο έργο σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Οι αγαθές προθέσεις του φιλέλληνα προέδρου Ερρ. Μοργκεντάου και η εντιμότητα του Περ. Αργυρόπουλου δεν αρκούσαν. Επιπλέον η ιδιότητά τους ελάχιστη μόνο σχέση είχε με το αντικείμενο. Και βέβαια οι άμεσα ενδιαφερόμενοι ήταν παντελώς απόντες. Και αυτό ήταν το χειρότερο απ' όλα.

Η Επιτροπή, φυσικά, είχε το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει και άλλα πρόσωπα και κυρίως ειδικούς κοινωνιολόγους, πολεοδόμους, ρυμοτόμους, μηχανικούς συγκοινωνιολόγους κ.λπ. Πέραν, όμως, του γεγονότος ότι οι ειδικοί αυτοί για το τότε ελληνικό κράτος ήταν ένα «είδος εν ανεπαρκεία», η Επιτροπή δεν είχε την άμεση δυνατότητα να παίρνει κάθε φορά τις σωστές αποφάσεις, να καθοδηγεί σωστά το έργο και γενικά δεν είχε τη σφαιρική εικόνα για ολόκληρη την Ελλάδα. Η κατάσταση σε μεγάλο βαθμό ξέφυγε από τα χέρια της. Και ήταν φυσικό στην εκτέλεση του έργου να κυριαρχήσουν στοιχεία ανεξέλεγκτα πολλές φορές, διάφοροι τοπικοί παράγοντες, πολιτικοί, πολι-

τικάντηδες, κομματάρχες, καιροσκόποι, προχειρολόγοι και κυρίως κερδοσκόποι, που σχεδόν ασύδοτοι υλοποιούσαν τις αποφάσεις της Επιτροπής όχι με μοναδικό γνώμονα το συμφέρον των προσφύγων και γενικότερα της χώρας, αλλά με κριτήριο το δικό τους προσωπικό ή και κομματικό συμφέρον. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανοργάνωτη και ανίσχυρη τότε ελληνική πολιτεία αδυνατούσε να παρέμβει πάντα αποτελεσματικά και να αντιμετωπίσει όλα αυτά τα αρνητικά φαινόμενα. Μήπως η ίδια ιστορία δεν επαναλήφθηκε 25 χρόνια αργότερα και στην περίπτωση της εφαρμογής του σχεδίου Μάρσαλ;

Το πρώτο δάνειο που πήρε η Ελληνική Κυβέρνηση για την αποκατάσταση των προσφύγων ήταν το 1924 και ανερχόταν σε 12.300.000 λίρες Αγγλίας με επιτόκιο και πάλι 7% ετησίως. Και όπως συμβαίνει συνήθως το δάνειο αυτό δεν θεωρήθηκε αρκετό. Τέσσερα χρόνια αργότερα συνήφθη και δεύτερο δάνειο ύψους 5.000.000 λιρών Αγγλίας με επιτόκιο 6%. Και το 1929 τρίτο δάνειο 2.500.000 λίρες Αγγλίας με επιτόκιο 4%. Και τα τρία αυτά δάνεια «δωρήθηκαν», κατά την έκφραση που χρησιμοποιήθηκε τότε, από την Ελληνική Κυβέρνηση στην Επιτροπή, η οποία και τα διαχειρίστηκε ανεξέλεγκτα.

Η ίδρυση του Συνοικισμού – Η επιλογή του χώρου

Υπ’ αυτές τις συνθήκες και ενώ από τα τέλη του 1922 άρχισαν ήδη να εμφανίζονται κάποιες πρόχειρες προσφυγικές παράγκες πάνω από το Παγκράτι και να ανηφορίζουν σιγά-σιγά προς τους πρόποδες – τότε – του Υμηττού, δηλαδή προς την περιοχή της Γέφυρας (αργότερα Δελιολάνη και σήμερα Βαγγέλη Μαρτάκη) και προς τον Άγιο Λάζαρο, έγινε η πρώτη επιλογή του χώρου, που εξελίχθηκε σταδιακά στο σημερινό δήμο του Βύρωνα.

Ο Υμηττός, έτσι, επανεμφανίζεται και στη σύγχρονη ιστορία της Αθήνας ως χώρος εποικισμού. Η αρχαιολογική έρευνα έχει άλλωστε εντοπίσει ίχνη διαχρονικής ανθρώπινης παρουσίας όχι μόνο στους πρόποδες, αλλά και σ’ ολόκληρο τον ορεινό του όγκο. Για πρώτη φορά όμως τώρα έχουμε οργανωμένο και μαζικό εποικισμό στους πρόποδες του βουνού.

Στο Τ.Π.Π. και στη συνέχεια στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων παραχωρήθηκε για τη δημιουργία του νέου οικισμού ένα μικρό μόνο μέρος μιας ευρύτερης περιοχής στους πρόποδες του Υμηττού, που τότε το Ν.Α. τμήμα της ονομαζόταν Κοπανάς και το υπόλοιπο είχε πολλά ιδιαίτερα τοπωνύμια. Στην ευρύτερη αυτή περιοχή αποφασίσθηκε να χτιστούν τρεις προσφυγικοί συνοικισμοί. Παρά το γεγονός ότι η περιοχή αυτή είχε κηρυχθεί από το 1920 ως αναδασωτέα και η αναδάσωση είχε ήδη αρχίσει.

Αυτά την ευρύτερη περιοχή Κοπανά οριοθετούσαν προς τα βορειοανατολικά ο Υμηττός, προς τα δυτικά η σημερινή οδός Υμηττού, προς τα βόρεια ο ποταμός Ηριδανός και προς τα νοτιοανατολικά η σημερινή Ηλιούπολη και η Δάφνη.

Δεν τηρήθηκε επακριβώς στην πράξη και στο Βύρωνα το «προμελετημένο και εσκευμένο σχέδιο αποκλεισμού και γεωγραφικού διαχωρισμού των προσφύγων, αφού οι δώδεκα κύριοι και οι 34 μικρότεροι συνοικισμοί του λεκανοπεδίου έπρεπε να απέχουν 1-4 χιλιόμετρα και τα όρια της οικοδομημένης το 1922 περιοχής» (Λίλα Λεοντίδου). Χρειάστηκε

όμως γι' αυτό να γίνουν αναγκαστικές απαλλοτριώσεις. Έτσι η εγκατάσταση και στο Βύρωνα των προσφύγων έθιγε πολλούς μικροϊδιοκτήτες και αποτέλεσε ένα ακόμη πεδίο σύγκρουσης με τους παλιοελλαδίτες.

Στο Βύρωνα, ιδιαίτερα, η σύγκρουση αυτή πήρε επικίνδυνες διαστάσεις. Αντιβενιζελική εφημερίδα έγραφε τότε: «η συνοικία Κοπανά εν αναστατώσει. Απειλείται αιματοχυσία». «Το κράτος των προσφύγων στερεί από τους γηγενείς τις ιδιοκτησίες τους». «Οι γηγενείς κάτοικοι του Κοπανά έλαβον την απόφαση να αντιτάξουν την βίαν κατά της βίας, αποφασισμένοι να αποκρούσουν δια των όπλων κάθε νέαν επιδρομήν των πειρατών αυτών της ξηράς (εφημερίδα ΕΘΝΟΣ)». Τα επεισόδια επαναλαμβάνονται και σε κάθε μεταγενέστερη εγκατάσταση προσφύγων στο συνοικισμό.

Σε βοήθεια των «γηγενών» ιδιοκτητών στο Βύρωνα έσπευδε συνήθως και στρατιωτική δύναμη. Τον Ιούλιο του 1925 συνελήφθησαν 15 γυναίκες πρόσφυγες που «δια λίθων και ξύλων» επετέθησαν στο στρατό. Ο επικεφαλής αξιωματικός έδωσε διαταγή στους στρατιώτες «όπως γεμίσουν τα όπλα των και επιβάλουν πάση θυσία την τάξιν». «Τα επεισόδια έληξαν με τον τραυματισμόν και την αποβολή μιας εγκύου, άλλων έξι γυναικών και 15 παιδιών (ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 14/7/25)».

Η έκταση και η μορφή του πρώτου συνοικισμού

Τμήμα αυτής της τεράστιας έκτασης, το δυτικό, ήταν ήδη κτισμένο. Είναι το σημερινό Παγκράτι. Ένα άλλο τμήμα, το βόρειο, διατέθηκε για το κτίσιμο της Καισαριανής, ένα τρίτο τμήμα, το ανατολικό πάνω από της Γριάς το Πήδημα, (σημερινή Καραολή – Δημητρίου) αφέθηκε για να αποτελεί τους νέους πια πρόποδες του Υμηττού και το νότιο κομμάτι του αποτέλεσε αργότερα το σημερινό Δήμο του Υμηττού. Αυτό που απέμενε στη μέση όλων αυτών, δεν ήταν αρκετό για να δημιουργηθεί ένας νέος άνετος συνοικισμός. Όμως, ούτε και σ' αυτό το κομμάτι έγινε πλήρης και οργανωμένη

δόμηση. Επελέγη ένα ακόμη μικρότερο τμήμα 195 στρεμμάτων που είχε σχήμα χωνιού. Αφετηριακό σημείο η λεγόμενη Γέφυρα (σημερινή Πλατεία Δελιολάνη). Το άνοιγμα του χωνιού προς τα πάνω οριοθετούσαν δύο δρόμοι. Προς τα αριστερά – βόρεια η οδός Μεσολογγίου και προς τα δεξιά – νότια οι οδοί Κύπρου – Κολοκοτρώνη, η οποία στρίβοντας προς τα αριστερά – βόρεια έκλεινε το σχήμα συγκλίνοντας μέσω της οδού Καισαρείας (πρώην Κορυζή) προς την οδό Βουτζά. Το περίεργο αυτό σχήμα και το ρυμοτομικό και τοπογραφικό σχέδιο εμπνεύστηκαν και εκπόνησαν οι Πολ. Μηχανικοί Γ. Σούλης και Νικ. Ραγκαβής. Και οι εργασίες άρχισαν το Δεκέμβρη του 1922. Η επεξεργασία της ξυλείας γινόταν στην πρώτη πρόχειρη εγκατάσταση του μετέπειτα ξυλουργείου Λουκίδη. Και την παραγωγή των πλίνθων σημαντική συμβολή είχαν τα ίδια τα προσφυγόπουλα.

Αρχαιότητες στον Υμηττό

Η βεβιασμένη δημιουργία του πρώτου συνοικισμού είχε ως αποτέλεσμα να μη γίνουν ποτέ στο Βύρωνα και στην πλαγιά του Υμηττού μεγάλες αρχαιολογικές ανασκαφές. Όμως, κατά την κατασκευή διαφόρων έργων αποκαλύφθηκαν αρκετές αρχαιότητες.

Τα έργα υποδομής

Σ’ αυτό το χώρο των 193 στρεμμάτων χτίστηκε ο νέος συνοικισμός. Η μορφολογία του εδάφους και κυρίως οι λόφοι και τα ρέματα τον σημάδεψαν για πάντα. Περίοπτη θέση στο χώρο κατείχαν ο λόφος και το δασάκι της Αγίας Τριάδας. Έξω από το χωνί ο λόφος και το μοναστήρι της Ανάληψης και προς τα νότια ο λόφος της Αύρας, δηλαδή ο λόφος «Κοπανάς».

Η οδός (Μητροπολίτου) Χρυσοστόμου Σμύρνης ήταν ο κεντρικός δρόμος του συνοικισμού. Εκατέρωθεν έγιναν τα έργα μιας στοιχειώδους υποδομής. Αριστερά στη Γέφυρα, στην αρχή της οδού Νικηφορίδη τα Λουτρά Χαμάμ, πιο πάνω το Διοικητήριο με το Σταθμό Χωροφυλακής και το Σταθμό Πρώτων Βοηθειών στην πλατεία Αγίου Λαζάρου. Στη μέση η Αγορά, πιο πέρα ένα μεγάλο ηλεκτροκίνητο ξυλουργείο για τις ανάγκες της δόμησης, που αρχικά είχε παραχωρηθεί κατά κυριότητα στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων και αργότερα το 1930 αγοράσθηκε από τους αδελφούς Λουκίδη, τα σχολεία της Αγίας Τριάδας και το συνεχόμενο Γυμναστήριο των Νέων Βύρωνος, η Αγία Τριάδα πάνω στο λόφο και τα δημόσια λουτρά, όπου δίπλα τους χτίστηκε αργότερα το Πολυϊατρείο στην οδό Κορυτσάς (σήμερα Κέντρο Υγείας). Επίσης δημόσια λουτρά λειτούργησαν για ένα διάστημα και στο χώρο των ΝΕΩΝ ΒΥΡΩΝΟΣ, απέναντι από το ξυλουργείο Λουκίδη.

Στην οδό Χρυσοστόμου Σμύρνης έγιναν ο βρεφικός σταθμός Μοργκεντάου (από το όνομα του Αμερικανού προέδρου της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων), ο κινηματογράφος «Μον Σινέ», το κρατικό Μονοπώλιο με καταφύγιο στο υπόγειο, το Αναρρωτήριο (μετέπειτα Δημαρχείο) και το Ταπητουργείο, στη θέση του παλιού

ασβεστοκάμινο με πρώτο διαχειριστή το βιομήχανο Καχραμάνογλου. Τα δημόσια λουτρά, το Διοικητήριο, το Μον Σινέ, τα λουτρά Χαμάμ και το Μονοπώλιο δεν υπάρχουν πια. Η αγορά υπάρχει σήμερα κατά τα 2/4 περίπου ως κτίσμα, αλλά παραποιημένη αρκετά ως προς την εμφάνιση. Αναλλοίωτη παραμένει ακόμα μόνο η είσοδος.

Σήμερα τα δημόσια λουτρά είναι γήπεδο μπάσκετ, το Διοικητήριο πολυκατοικία, το Μον Σινέ πλατεία, τα λουτρά χαμάμ επίσης πολυκατοικία και το Μονοπώλιο με το καταφύγιο κτίριο του ΟΤΕ.

Εξαιρουμένων των πρώτων οικοδομικών τετραγώνων των γειτονικών προς τη Γέφυρα, όλα χωρίς εξαίρεση τα υπόλοιπα διασχίζονταν από στενά κοινόχρηστα σοκάκια 1.10 μ., έτσι ώστε όλα τα σπίτια να είναι διαμπερή με δυνατότητα δεύτερης εισόδου από το σοκάκι. Τα σπίτια είχαν δύο δωμάτια συνολικού εμβαδού 40 τ.μ. με μικρό προαύλιο προς το δρόμο και κήπο προς το σοκάκι. Αυτό έδινε τη δυνατότητα στους ενοίκους να κατασκευάσουν και μικρά αποχωρητήρια μέσα στους κήπους. Σε πολλές περιπτώσεις οι ένοικοι είχαν πρόσβαση ή άνοιξαν και δεύτερη είσοδο από τα σοκάκια προς διευκόλυνση της επικοινωνίας τους με τους γείτονες, αλλά και για ευκολότερη προσέγγιση προς τα δημόσια πλυσταριά, που λειτουργούσαν μέσα στα σοκάκια. Μερικά απ' αυτά τα πλυντήρια σώζονται ακόμα, π.χ. στο σοκάκι απέναντι από το Ταπητουργείο. Έτσι, όταν πολύ γρήγορα χρειάστηκε σε αρκετά σπίτια να στεγασθεί και δεύτερη οικογένεια, υπήρχε η δυνατότητα κι αυτή να έχει τη δική της είσοδο, η μία από το δρόμο και η άλλη από το σοκάκι. Και αυτό δεν άργησε καθόλου να γίνει. Ήδη το 1925 στα 1.414 σπίτια του Βύρωνα κατοικούσαν 2.264 οικογένειες.

Τα γεννητούρια

Η εγκατάσταση των πρώτων προσφύγων στο νέο συνοικισμό υπήρξε σταδιακή και αρκετά περιπετειώδης.

Ως χρονολογία γέννησης θα πρέπει να θεωρηθεί η 29/4/1923. Εκείνη την ημέρα έγινε η παράδοση από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων των πρώτων 305 δωμάτων (κατ' άλλους 500), που είχαν χτισθεί στα πρώτα 6 οικοδομικά τετράγωνα και σε έκταση 98 στρεμμάτων. Καταλάμβαναν το δυτικό, δηλ. το προς το Παγκράτι τμήμα του «χωνιού» και γι' αυτό πήραν την αρχική ανεπίσημη ονομασία «Συνοικισμός Παγκρατίου».

Κατόπιν και αφού στο μεταξύ ανέλαβε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ακολούθησαν και άλλες τμηματικές παραδόσεις, μέχρις ότου το Φεβρουάριο του 1924 ολοκληρώθηκε η δόμηση όλων των κατοικιών που κάλυψαν το σύνολο της έκτασης που καταλάμβανε το «χωνί». Επρόκειτο συνολικά για 1.414 σπίτια (2.880 δωμάτια), που στέγαζαν ήδη 9.000 πρόσφυγες (Προσφυγική Φωνή 23/2/24).

Αποπερατωμένος πλέον ο αρχικός συνοικισμός, που έχτισε η Επιτροπή καταλάμβανε έκταση 193 στρεμμάτων και ήταν χωρισμένος σε 30 οικοδομικά τετράγωνα. Και ήταν ταυτόχρονα και ο πρώτος που παραδόθηκε όχι μόνο για την περιοχή της Αττικής αλλά και σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Ακολούθησαν στην Αττική η Καισαριανή, η Ν. Ιωνία, η Ν. Κοκκινιά και η Ελευσίνα.

Τα βαφτίσια

Κάποιοι πολίτες αυτού του Δήμου δεν γνωρίζουν την προέλευση της ονομασίας του. Αλλά κι εκείνοι που ξέρουν ότι αυτή έχει σχέση με το μεγάλο φιλέλληνα και ποιητή Μπαίρον, αγνοούν το πως και γιατί αυτός ο οικισμός πήρε αυτό το όνομα.

Στην επέτειο του 1924 των εκατό χρόνων από τη θυσία του Μπαίρον, η ελληνική πολιτεία κήρυξε ολόκληρη τη χρονιά αυτή ως έτος Μπαίρον. Σε κάθε γωνιά της χώρας έγιναν εκδηλώσεις στη μνήμη του. Επίκεντρο του μεγάλου γιορτασμού ήταν φυσικά το Μεσολόγγι και η Αθήνα, οι δύο πόλεις με τις οποίες ο Μπαίρον συνδέθηκε περισσότερο και πέρασε σημαντικό μέρος της σύντομης και περιπετειώδους ζωής του. Δεκάδες ήταν οι εκδηλώσεις που έγιναν εκείνη την ημέρα σε κάθε γειτονιά και σε κάθε δημόσιο χώρο στην Αθήνα.

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων κλήθηκε να αποφασίσει για το όνομα που θα έδινε στην καινούργια προσφυγούπολη, επηρεασμένη προφανώς και από το γενικότερο κλίμα, αποφάσισε να την αφιερώσει στη μνήμη του μεγάλου επαναστάτη ποιητή. Ο Μοργκεντάου, πάντως, γράφει ότι η αρχική ιδέα ήταν του Ακαδημαϊκού Ανδρέα Ανδρεάδη.

Η τελετή ονοματοδοσίας του νέου προσφυγικού συνοικισμού έγινε στις 16 του Απρίλη του 1924 μπροστά στο πρώτο επίσημο προσφυγικό διώροφο κτίσμα στην Πλατεία Αγίου Λαζάρου. Εκεί είχε στεγαστεί και το λεγόμενο Διοικητήριο.

Η τελετή είχε πρωτοφανή επισημότητα, αφού ήταν παρούσα όλη η πολιτειακή, πολιτική, στρατιωτική, εκκλησιαστική κ.λπ. ηγεσία του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα ήταν παρόντες ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος με όλα τα μέλη της Ιεράς Συνόδου, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης, ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Δήμαρχος Αθηναίων Σπ. Πάτσης, οι υπουργοί Στρατιωτικών Γεώργιος Κονδύλης, Εξωτερικών Γεώργιος Ρούσος, Γεωργίας Αναστάσιος Μπακάλμπασης και όλο το υπουργικό συμβούλιο, ο λόρδος Μπίρνχαμ, ως εκπρόσωπος και επικεφαλής αντιπροσωπείας της Βουλής των Λόρδων, ο διευθυντής του Daily Telegraph και μέλη του Αγγλοελληνικού συνδέσμου, ο στρατηγός του Μικρασιατικού Μετώπου Ιάκωβος Νεγρεπόντης, ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρος Διομήδης, ο πρόεδρος του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων Επαμ. Χαρίλαος, ο πρέσβης της Μεγάλης Βρετανίας Τσίταμ, όλοι οι πρόσφυγες αρχιερείς με επικεφαλής το Μητροπολίτη Εφέσου Χρυσόστομο Χατζησταύρου, βουλευτές, διπλωμάτες, καθηγητές Πανεπιστημίου καθώς και τα μέλη αγγλικής αντιπροσωπείας με απογόνους του ποιητή, μεταξύ των οποίων και οι δύο ανιψιές του η Μις Μπαίρον και

η Μις Λίπτον που είχαν έλθει για να παραστούν στις τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από το θάνατό του και φυσικά ο Πρόεδρος και το Δ.Σ. της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, μεταξύ των οποίων και ο Βρεττανός τραπεζίτης Τζών Κάμπελ. Πολυπληθέστατη δηλαδή ήταν η αγγλική αντιπροσωπεία.

Πριν ενάμιση χρόνο, όμως, τα πληρώματα των αγγλικών πολεμικών στο λιμάνι της

Σμύρνης χτυπούσαν και έσπρωχναν αλύπητα στη θάλασσα τους πρόσφυγες, που κολυμώντας ikέτευαν με αγωνία να τους δεχθούν στα καράβια.

Ο Δήμαρχος Αθηναίων Σπύρος Πάτσης έκανε την εναρκτήρια ομιλία.

Νονός ήταν ο Στέφανος Δέλτας, ως μέλος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Είπε: «Κατ' απόφαση της ΕΑΠ ο προσφυγικός συνοικισμός Παγκρατίου ονομάζεται συνοικισμός ΒΥΡΩΝΟΣ». Την ίδια στιγμή ο Κάμπελ απέσυρε την ελληνική σημαία και αποκάλυψε την εντοιχισμένη πλάκα.

Ο υπουργός Μπακάλμπασης στη συνέχεια επικύρωσε την ονοματοθεσία λέγοντας: «Δίδομεν σήμερον το όνομα του Βύρωνος εις τον συνοικισμόν αυτόν υπό την σκιάν του αγαπημένου του Υμηττού. Θέλω να πιστεύω ότι η ψυχή του Βύρωνος ηγέρθη για να ξαναεπισκεφθεί την κλασσικήν αυτήν γην, την οποίαν πόσες φορές διέτρεξεν έφιππος κατά τας περιοδείας του ανά τα περίχωρα των Αθηνών και θα χαίρεται βλέποντας ότι την παράδοσιν του σήμερον συνεχίζουν άλλοι». Και κατέληξε: «Εξ ονόματος της Κυβερνήσεως ονομάζω τον Συνοικισμόν τούτον Συνοικισμόν Βύρωνος και αποφασίζω όπως δοθούν εις τους δρόμους αυτού τα ονόματα των κυριοτέρων φίλων και συνεργατών του Λόρδου Βύρωνος».

Την ίδια μέρα θεμελιώθηκε και το «Βυρώνειον Νηπιотροφείον» από τον Πρόεδρο της Επιτροπής Ερρίκο Μοργκεντάου και τη συζύγου του Έλινορ. Θα στέγαζε αρχικά μόνο τα ορφανά προσφυγάκια.

Ο Βύρωνας ήταν ο πρώτος στην Ελλάδα προσφυγικός συνοικισμός, που δεν του δόθηκε ονομασία μικρασιατικής προέλευσης. Δεν αποκλείεται μάλιστα να είναι και ο μόνος.

Βέβαια πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παλαιότερες διοικήσεις αυτού του Δήμου δεν σεβάστηκαν και δεν φρόντισαν να διασώσουν ούτε καν το πρώτο και μεγαλύτερο ιστορικό κτίσμα του Βύρωνα. Το Διοικητήριο με την εντοιχισμένη σ' αυτό μαρμάρινη πλάκα. Παρά την έντονη αντίδραση πολλών φορέων και δημοτών γύρω στο 1995 έγινε και αυτό βορά της κερδοσκοπικής βουλμίας των εργολάβων. Στη θέση του χτίστηκε ένα ακόμα τεράστιο τσιμεντένιο κουτί. Η εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα για πολλά χρόνια εξαφανίστηκε από τη δημόσια θέα και αποθηκεύτηκε στην πολυκατοικία που

χτίστηκε στη θέση αυτού του ιστορικού οικοδομήματος. Τον Απρίλιο του 2004 μεταφέρθηκε σε προτομή του Βύρωνα στον Άγιο Λάζαρο.

Συνοικία Βύρωνος
Εις ευγνώμονα
Ανάμνησιν
Της φιλοπροσφυγικής
Δράσεως
Και επί τη
Εκατοντητηρίδι του
Θανάτου του ποιητού

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο Βύρωνα το 1923 – 1924 μαζί με τους Έλληνες κατέφυγαν ως πρόσφυγες από τη Μ. Ασία και Αρμένιοι (δεν έχουν σχέση με τους Αρμένιους του Καρέα), Εβραίοι, ακόμα και ελάχιστοι Τούρκοι, που εκδιώχθηκαν γιατί ήταν κρυπτοχριστιανοί και αποκαλύφθηκαν. Μερικοί απ’ αυτούς έμειναν στη μνήμη των Βυρωνιωτών από τα επαγγέλματά τους. Π.χ. η ταβέρνα του Αρμένιου Αβεδή Χορεζιάν στη Χρυσ. Σμύρνης, το εμπορικό των Εβραίου Κοέν στην Αγίας Σοφίας και Αϊδινίου (έκλεισε πριν λίγα χρόνια), ο περιφερόμενος έμπορος – δοσατζής Πεστιματζής στη Ν. Ελβετία κ.λπ. Μάλιστα οι Εβραίοι Μικρασιάτες επιχειρηματίες ήταν πολύγλωσσοι. Υπήρχαν και περιπτώσεις Ελλήνων, που μιλούσαν μόνο τουρκικά (ήταν οι Ελληνορθόδοξοι οι προερχόμενοι από το Δυτικό Πόντο και κυρίως από τη Σαφράμπολη της Καππαδοκίας). Ήταν όμως και Έλληνες που μιλούσαν μεν μόνο τουρκικά, αλλά τα έγραφαν με ελληνικούς χαρακτήρες (καραμανλήδικα). Τέτοια περίπτωση ήταν η μητέρα της Κασσιανής Κυριακίδου στη Ν. Ελβετία που καταγόταν από την Καππαδοκία.

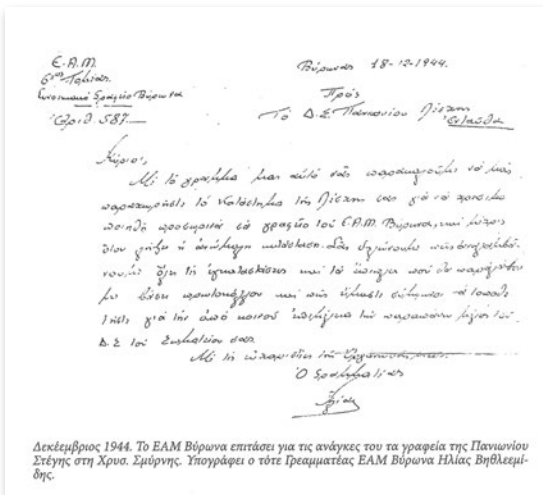
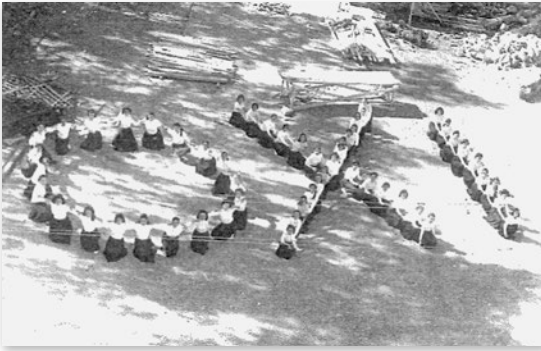
Όμως δεν μας έλειπαν και οι Ρομά. Το ρέμα της Γριάς το Πήδημα μέχρι να μπαζωθεί ήταν τσιγγάνικος μαχαλάς, γεμάτος παράγκες. Ύστερα από κάθε βροχή το νερό παρέσυρε τα πάντα, αλλά οι τσιγγάνοι ξανάφτιαχναν την παραγκούπολη.

Και για την ονομασία «Γριάς το Πήδημα» η παράδοση αναφέρει ότι οφείλεται στην προσπάθεια κάποιας ηλικιωμένης γυναίκας, που έβοσκε κατσίκια, να περάσει το ρέμα πηδώντας από βράχο σε βράχο και σκοτώθηκε.

Οι «καθαροί» Μικρασιάτες

Οπωσδήποτε η πλειονότητα των προσφύγων του Βύρωνα ήταν γηγενείς, δηλ. σε μεγάλο βαθμό απόγονοι των αρχαίων πρώτων αποίκων της Μ. Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης. Και αυτή η συγκεκριμένη από διάφορες περιοχές προέλευσή τους δεν ήταν άσχετη και με την εγκατάστασή τους σε διακριτές σ’ ένα βαθμό μεταξύ τους γειτονιές του Βύρωνα.

Η κατανομή των πρώτων κατοίκων μέσα στο χωνί, αλλά και εν συνεχεία και των οικοπέδων, έγιναν με κλήρωση. Φαίνεται όμως ότι η διαδικασία αυτή δεν ήταν και

τόσο αδιάβλητη. Ιδιαίτερα μάλιστα για τα έξι πρώτα προνομιακά οικοδομικά τετράγωνα.

Αυτοί που προέρχονταν από την περιοχή της Σμύρνης εγκαταστάθηκαν κυρίως στο αρχικό κομμάτι του συνοικισμού ανάμεσα στη Γέφυρα και στον Άγιο Λάζαρο (Πλατεία Μητροπολίτου Σμύρνης). Οι Βουρλιώτες, δηλ. οι προερχόμενοι από τα Βρυούλα προς τα δεξιά – νότια της Χρυσ. Σμύρνης και προς τη Νεράιδα (οδός Βρυούλων). Οι Αλατσατιανοί πιο πάνω στη συνέχεια και γύρω από το σχολείο του Χαραλαμπίδου μέχρι τις παρυφές την Ν. Ελβετίας (οδοί Αλατσάτων – Γ. Δηλβόη). Οι προερχόμενοι από την περιοχή του ποταμού Μαιάνδρου (Αρχαία Μίλητος) απέναντι από τα Αραπάκια (οδός Μαιάνδρου και σήμερα Κύπρου). Τη δική τους γειτονιά είχαν τότε οι Φωκαείς, οι Κλαζομένιοι και οι

Μαδυτινοί. Οι δε Καππαδόκες εγκαταστάθηκαν κυρίως στην οδό Καισαρείας, πρωτεύουσα της Καππαδοκίας, όπως οι πολυπληθείς οικογένειες Κυριακίδη, Μαυρίδη, Αράπογλου, Καλφόγλου, Αβραμίδη κ.ά.

Πιο διακριτή είναι η εγκατάσταση των λεγόμενων Κωνσταντινουπολιτών της Ανατολικής Θράκης, που κυριαρχούσαν στην περιοχή του Βυζαντίου. Διάσπαρτοι είναι στο Βύρωνα, όπως και σ' ολόκληρη την Ελλάδα, οι Πόντιοι. Δεν ήταν πια εύκολο να αποκτήσουν δική τους γειτονιά, γιατί οι περισσότεροι έφθασαν αργά, γύρω στο 1936.

Οι Αλατσατιανοί και οι Βουρλιώτες διακρίθηκαν ιδιαίτερα όχι μόνο γιατί ήταν πολυπληθείς αλλά και γιατί ήταν και πολλοί δραστήριοι. Π.χ. συγκρότησαν πρώτοι τους λεγόμενους προσφυγικούς οικοδομικούς Συνεταιρισμούς και άλλες Ενώσεις, μέσω των οποίων πήραν ενεργό μέρος στις κινήσεις για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των προσφύγων (Συνεταιρισμός Βύρωνος – Νέα Αλάτσατα). Και αυτό σε συνεργασία με τους συμπατριώτες τους της Καισαριανής, όπου επίσης αποτελούσαν μεγάλο ποσοστό των πρώτων κατοίκων (Παμβουρλιώτικη Ένωση – 1924).

Προς την περιοχή της Ανάλυσης και προς τα πάνω (ανατολικά) μέχρι της Γριάς το Πήδημα εγκαταστάθηκαν κυρίως οι προερχόμενοι από τη ΒΔ Μ. Ασία (οδοί Φρυγίας, Μυσίας, Λυδίας). Και οι πιο παρακατιανοί πρόσφυγες του Βύρωνα κατέληξαν να είναι και οι πιο αδικημένοι. Μερικές δεκάδες οικογένειες που δεν κατόρθωσαν ούτε

δωμάτια, ούτε οικόπεδα, από τα παραπήγματα όπου έμεναν μέχρι τότε, στοιβάχτηκαν το 1940 στο μεγάλο υπόγειο καταφύγιο πολέμου στη γωνία Παν. Τσαλδάρη και Β. Ηπείρου πλάι στο παλιό Δημαρχείο. Εκεί ζούσαν κυριολεκτικά σε άθλιες συνθήκες και κοιμόντουσαν όλοι μαζί στο υγρό δάπεδο. Μερικοί παρέμεναν εκεί μέχρι και τη δεκαετία του 50, όταν το καταφύγιο γκρεμίστηκε και στη θέση του χτίστηκε το σημερινό κτήριο του ΟΤΕ.

Η παραπάνω σε γενικές γραμμές χωροταξική κατανομή των προσφύγων στο Βύρωνα δεν είναι σήμερα πια παρά ελάχιστα διακριτή. Τη μαρτυρούν μόνο τα ονόματα των δρόμων και των πλατειών. Πάντως και μετά το 1934 που αναγνωρίστηκε ο Βύρωνα ως ξεχωριστός Δήμος, διατηρήθηκαν και επίσημα οι ξεχωριστές ονομασίες των παραπάνω οικισμών (Μαιάνδρου, Ν. Κορδελιού, Ν. Βρυούλων, Κλαζομενών, Ν. Εφέσου κ.λπ.). Επίσημα καταργήθηκαν μόλις στις 16/10/1940.

Ο Βύρωνα ... «γεννάει» τον Υμηττό

Σημαντικές πληθυσμιακές και χωροταξικές μεταβολές στο νέο οικισμό συνέβησαν στα πρώτα του χρόνια, το 1924 και την περίοδο 1928-1932.

Η πρώτη είναι η επέκταση του νέου οικισμού και έξω από τα αρχικά του όρια και η δεύτερη είναι η δημιουργία της Κοινότητας Υμηττού κυρίως από κατοίκους του Βύρωνα.

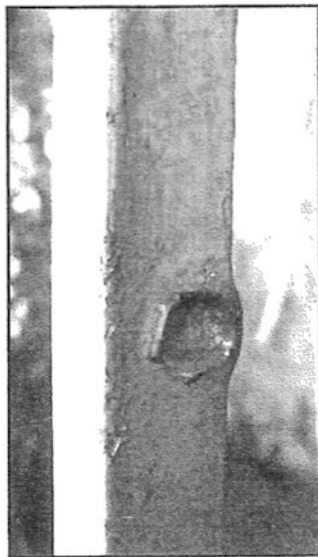
Άλλωστε δεν μπορούσε να γίνει και διαφορετικά. Οι λίγοι τυχεροί Μικρασιάτες, που είχαν εγκατασταθεί στα σπίτια του νέου οικισμού, ήταν ελάχιστοι σε σχέση με τον τεράστιο αριθμό των άστεγων προσφύγων, που συνέχιζαν να κατακλύζουν κάθε γωνιά της Αθήνας και παρέμεναν σε σκηνές, τρώγλες, παραπήγματα, ακόμα και στο ύπαιθρο.

Κάποιοι απ' αυτούς είχαν κάποια οικονομική δυνατότητα και οργανώθηκαν σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς, συνήθως ανάλογα με τον τόπο της καταγωγής τους και αγόρασαν από το ελληνικό δημόσιο μεγάλες εκτάσεις γύρω από τους πρώτους προσφυγικούς οικισμούς με πολύ χαμηλό τίμημα. Το ίδιο έγινε και στο Βύρωνα.

Αρκετοί πρόσφυγες από τα Βουρλά, την Προύσα, τα Αλάτσατα, την Ανατολική Θράκη, τον Πόντο, την Προποντίδα και κυρίως από χωριά της Κωνσταντινούπολης, αγόρασαν συνεταιριστικά μεγάλες εκτάσεις γύρω από τον πρώτο οικισμό, τις διαμόρφωσαν σε οικόπεδα, τις διένειμαν και σιγά-σιγά άρχισαν πραγματικά με ιδρώτα και αίμα να χτίζουν ένα καινούργιο Βύρωνα, που κυριολεκτικά αγκάλιασε και έκλεισε μέσα του τα πρώτα παλιά προσφυγικά σπίτια. Αυτά όμως δεν ήταν πλίνθινα. Ήταν πέτρινα. Κατασκευάστηκε μάλιστα και πρόχειρο ειδικό φορτηγό τρενάκι, που κουβαλούσε τις πέτρες από τα νταμάρια του Υμηττού. Έτσι δημιουργήθηκε η Νεράιδα, η Μεταμόρφωση, η Νέα Ελβετία, το Βυζάντιο και η Ανάλυση. Και ο συνολικός πληθυσμός έφτασε το 1935 στους 22.000 κατοίκους.

Όμως την ίδια εποχή η κατάσταση μέσα στον αρχικό συνοικισμό, ήταν απελπιστική. Πολλές προσφυγικές οικογένειες που είχαν πια στοιβαχθεί ανά δύο σε κάθε σπιτάκι,

ΕΠΕΣΑΝ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΥΡΩΝΑ ΣΤΙΣ 7 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1944	
ΕΜΜ. Π. ΚΑΠΙΤΣΙΚΗΣ	ΕΤΩΝ 18
ΓΕΩΡ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ	>> 25
ΕΥΑΓ. Ε. ΚΑΛΑΪΤΖΗΣ	>> 25
ΠΑΝ. ΣΤ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ	>> 20
ΓΕΩΡ. Χ. ΚΛΕΙΔΑΣ	>> 35
ΙΑΚ. ΣΠ. ΜΕΡΚΟΥΡΙΑΔΗΣ	>> 18
ΙΠΠ. Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΝΝΟΥ	>> 28
ΙΟΥΔ. Κ. ΚΑΙΣΕΡΟΓΛΟΥ	>> 17
ΚΩΝ. Ι. ΜΟΥΡΙΚΗΣ	>> 19
ΓΕΩΡ. Μ. ΚΑΛΑΜΟΥΤΗΣ	>> 22
ΕΛ. Ι. ΜΥΛΩΝΑΣ	>> 22
MARTCHELLO BARAVALE	>> 25

Επάνω η αυθεντική μαρμαρίνη στήλη. Το όνομα του Ιταλού λοχία αντιφασίστα Μαρτσέλο Μπαράβαλε συμπληρώθηκε πρόσφατα. Δεξιά διακρίνονται 2 σημάδια από τις σφαίρες του αποσπάσματος που σκότωσαν τον νιόπαντρο 25χρονο Γιώργο Διαμαντόπουλο, όταν προσπάθησε να διαφύγει σκαρφαλώνοντας στα κάγκελα του «Μοργκεντάου».

είχαν αρχίσει να αποκτούν παιδιά και ο συνωστισμός είχε φθάσει στο απροχώρητο. Το 1928 μόνο ο αρχικός συννοικισμός είχε 7.723 κατοίκους.

Ακριβώς τότε αποφασίστηκε για το Βύρωνα να ληφθούν τα λεγόμενα «Μέτρα Αποσυμφόρησης». Στο διπλανό προσφυγικό συννοικισμό, που ήταν ήδη σχεδόν έτοι-

μος να δεχθεί τους δικούς του πρόσφυγες – οικιστές, αποφασίστηκε να εγκατασταθούν και αυτοί οι πλεονάζοντες πρόσφυγες του Βύρωνα. Επρόκειτο (αρχικά το 1928) για μια έκταση 270 στρεμμάτων, που ήταν αμπελώνες και στα οποία χτίστηκαν 550 κατοικίες, που ήταν όλες ανά δύο ανεξάρτητες «επαύλεις» (έτσι ονομάστηκαν) με κήπο γύρω-γύρω από το κτίσμα. Σταδιακά μέχρι και το 1934 πολλές οικογένειες του Βύρωνα μεταφέρθηκαν στο νέο οικισμό.

Αυτή όμως η εγκατάσταση των Βυρωνιωτών στο νέο οικισμό δεν υπήρξε ομαλή. Το 1932 οι πρόσφυγες που περίμεναν να εγκατασταθούν σ’ αυτόν, οργανωμένοι στην «Ένωση Οικιστών» προέβησαν σε έντονες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, διότι η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων δεν τους παρέδιδε τα κλειδιά των σπιτιών. Η αντίδραση αυτή ονομάστηκε «Κίνημα των κλειδιών». Το πιθανότερο είναι ότι λόγω της μεταφοράς στο νέο οικισμό των προσφύγων που πλεόναζαν στο Βύρωνα, κάποιοι απ’ αυτούς έμειναν χωρίς σπίτια.

Τώρα ο Βύρωνα, όπως είχε διαμορφωθεί το 1934, ανάσανε και απόκτησε την οριστική του μορφή και εμφάνιση, που διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτη μέχρι τα χρόνια της κατοχής. Και δίπλα, από τα ίδια τα σπλάχνα του, άρχισε να αναπτύσσεται ένας μικρότερος και πιο νοικοκυρεμένος οικισμός με καλύτερα σπίτια, περισσότερο πράσινο, άριστη ρυμοτομία και (τουλάχιστον τα χρόνια εκείνα) αδελφικούς δεσμούς με το Μητροπολιτικό Βύρωνα. Πρώτος πρόεδρος της νέας Κοινότητας ήταν ο Κορρές και στη συνέχεια ο Βάβουλας. Ο Υμηττός το 1963 έγινε Δήμος και το 1964 απέκτησε τον πρώτο του αιρετό δήμαρχο τον Κων. Σάκκο, ο οποίος απελύθη το 1967 από τη δικτατορία και επανεξελέγη το 1975 μετά τη μεταπολίτευση.

Δεν ήταν δύσκολο να βρεθεί η ονομασία του νέου οικισμού. Τον είπαν «Κοινότης Υμηττού». Χωρίς βέβαια να έχει άμεση επαφή με το ομώνυμο βουνό. Για να δικαιολογηθεί δε η ονομασία παραχωρήθηκε στη νέα Κοινότητα μια εδαφική λωρίδα προς τα ανατολικά, σε συνέχεια του κυρίως οικισμού, για να αποκτήσει κι αυτός επαφή με το βουνό. Έτσι, ο νέος οικισμός πήρε απλά το όνομα που ήταν φυσικό να πάρει ο Δήμος Βύρωνα. Και δεν ξεχνάμε ότι και ο πρώτος του δήμαρχος ήταν Βυρωνιώτης. Ο οδοντίατρος Κώστας Σάκκος που επί χρόνια κατοικούσε στα νταμάρια της Εργάνης στο Βύρωνα.

Κλείνω την εισήγησή μου με τις ευχαριστίες μου προς τη διοίκηση της «Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας», που είχε την εξαίρετη πρωτοβουλία να διοργανώσει αυτό το 1ο Συνέδριο Μικρασιατικής Μνήμης και αισθάνομαι την ανάγκη να αποχαιρετήσω τον ιστορικό Προσφυγικό Συνοικισμό της Νέας Ιωνίας με αυτούς τους λίγους στίχους.

Μα τόσο δάκρυ, τόσο αίμα
για την Ελλάδα τη Μεγάλη
τόσοι καημοί για ένα ψέμα
για την πατρίδα μας την άλλη.

Αργά το χάραμα ροδίζει
κι απ' τη Μεγάλη την Ιδέα
πίσω η Σμύρνη που καπνίζει
ειν' η ματιά η τελευταία.

Άμοιρη Γη της Ιωνίας
μαζί με κείνα τα παιδιά σου
και τον καημό της νοσταλγίας
πνίξε στα γαλανά νερά δυο.

Και μεσ' το κλάμα της οδύνης
στο σπαραγμό της προσφυγιάς
το φυλαχτό της Ρωμοσύνης
κρύψε στα βάθη της καρδιάς.

**“Νέα Σμύρνη πρόκειται να ονομασθή η νέα αυτή πόλις
εν η θα συγκεντρωθώσι οι εν Αθήναις και Πειραιεί
Σμυρναίοι και άλλοι Μικρασιάται.¹
Η ίδρυση και εξέλιξη της Νέας Σμύρνης
κατά τον Μεσοπόλεμο”**

Τόνια Καφετζάκη,
Δρ Ιστορίας -Εκπαιδευτικός

Η αμετάκλητη πραγματικότητα της οριστικής παραμονής των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την Καταστροφή του 1922 επέβαλε τη συστηματική και ταχεία αποκατάστασή τους, η οποία διακρίθηκε σε αστική και αγροτική. Το όλο εγχείρημα δυσχέραιναν η οικονομική δυσπραγία, οι ασταθείς πολιτικές περιστάσεις, και βέβαια ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων.

Ως προς την προσφυγική στεγαστική αποκατάσταση, η πληθώρα των εμπλεκόμενων φορέων, η μεταξύ τους συνεργασία και κυρίως το μέγεθος του εγχειρήματος αποτελούν μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία της πολεοδομικής και οικιστικής εξέλιξης του ελληνικού κράτους. Βεβαίως, οι Μικρασιάτες, Θρακιώτες, Πόντιοι, οι οποίοι κατέφυγαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα, δεν βρίσκονταν όλοι στην ίδια οικονομική κατάσταση. Ένα μέρος τους μπορούσε να αντιμετωπίσει τη διαβίωσή του με δικούς του πόρους, είτε γιατί είχαν συναποκομίσει τα κινητά αγαθά του, είτε γιατί διέθεταν κεφάλαια στην Ελλάδα ή το εξωτερικό, όπως ήταν, κυρίως, ορισμένοι προερχόμενοι κυρίως από την Κωνσταντινούπολη ή αστικά κέντρα της Μ. Ασίας.²

Στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, η προσφυγική εγκατάσταση απέδωσε 46 συνοικισμούς. Το 1928, συνολικά στην Αττική απογράφηκε περίπου το 1/4 του συνολικού αριθμού των προσφύγων της χώρας και το 1/2 των εγκατεστημένων σε αστικά κέντρα. Το 1928 το 30% του συνολικού πληθυσμού της Αττικής ήταν πρόσφυγες.

Η οργάνωση των Σμυρναίων προσφύγων

Οι Μικρασιάτες έφεραν από τους τόπους προέλευσής τους σημαντική εμπειρία στην κοινοτική και σωματειακή οργάνωση. Έτσι ήδη από το 1922 άρχισαν να οργανώνονται, ιδρύοντας πλήθος σωματείων και συλλόγων. Χαρακτηριστική ήταν και η σύνδεσή

1. «Η Νέα Σμύρνη. Το σχέδιον της πόλεως. Αι οικίαι», *Αμάλθεια Σμύρνης*, 16-9-1923.

2. Εκτιμάτο ότι περίπου 175-200.000 πρόσφυγες διέθεταν τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους για να ενσωματωθούν γρήγορα στον αστικό χώρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. *Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ. Φ. και Μ. Βεϊνόγλου, Αθήνα 1997, σ. 23 και 149-150.

τους με την Εκκλησία, της οποίας ο ρόλος στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν κεντρικός.

Οι προερχόμενοι από τη Σμύρνη και τα περίχωρά της αναζήτησαν κι εκείνοι τρόπο οργάνωσης και εκπροσώπησης. Έτσι, δύο μόλις μήνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στις 8 Νοεμβρίου 1922, ιδρύθηκε η Τοποτηρητεία της Ιεράς Μητρόπολης Σμύρνης και ως τοποτηρητής ορίστηκε ο αρχιμανδρίτης Βασίλειος Παπαδόπουλος, στενός συνεργάτης του εθνομάρτυρα Χρυσοστόμου Σμύρνης. Τον Αύγουστο του 1923 αναγνωρίστηκαν με βασιλικό διάταγμα ως αντιπρόσωποι από την «τέως Κοινότητα και Εκκλησιαστική Επαρχία Σμύρνης» 15 μέλη από τη Δημογεροντία και την Κεντρική Επιτροπή Σμύρνης υπό την προεδρία του Βασιλείου Παπαδοπούλου, με σκοπό «να προβώσιν εις την εκκαθάρισιν των εκκρεμών υποθέσεων της Επαρχίας Σμύρνης, εις την εξασφάλισιν των περιουσιακών αυτής δικαιωμάτων και την περισυλλογήν της διεσπαρμένης αυτής περιουσίας και εις πάσαν εν γένει μέριμναν [...] υπέρ των εκ της Επαρχίας ταύτης καταγομένων προσφύγων».³ Έργο της επίσης ήταν η έκδοση πιστοποιητικών για τους Σμυρναίους πρόσφυγες, η εκπροσώπησή τους στις Αρχές και η φροντίδα για τη στέγαση και την εν γένει αποκατάστασή τους.

Ήδη από την αρχή είχε τεθεί από την Τοποτηρητεία ο στόχος της ανέγερσης ιδιαίτερου συνοικισμού στην Αθήνα για τους Σμυρναίους αστούς πρόσφυγες, καθώς «εις Αθήνας είχε καταφύγει μέγας αριθμός Σμυρναίων εμπόρων, επιχειρηματιών, βιομηχάνων, επιστημόνων, νομομαθών, δικηγόρων, ιατρών, πολιτευομένων, τραπεζιτικών, κληρικών, καθηγητών, αρχιτεκτόνων και μηχανικών κλπ. και εν γένει λογάδων της εθνικής δράσεως της πρωτεύουσας της Ανατολής».⁴ Επεδίωκε να δημιουργήσει το πλαίσιο ώστε «μία μεγάλη μερίς του προσφυγικού κόσμου [...] να κτίσει η ίδια ίδιον αξιοπρεπή Συνοικισμόν».⁵ Για τον σκοπό αυτό ανέπτυξε άμεσα ιδιαίτερη κινητικότητα.⁶ Επιδόθηκε δε σε συστηματική προσέλευση οικιστών μεθοδικά και μυστικά. Αποφάσισε «προς αποφυγήν δε αμέσων αντιδράσεων» να «προσηλυτίση τους οπαδούς τοιούτου έργου μυστικώς, κατηχών ένα προς ένα τους οικιστάς της μελλούσης πόλεως», υποστηρίζοντας ότι «υλικά και εθνικά συμφέροντα επιβάλλουσιν εις τους πρόσφυγας μίαν καθαρώς Σμυρναϊκὴν πόλιν» και αναπτύσσοντας τους ευνοϊκούς όρους και τις κρατικές διευκολύνσεις με τα οποία αυτό θα επιτυγχανόταν.⁷

Παράλληλα με την Τοποτηρητεία, ήδη από το 1923 δραστηριοποιείτο μία ομάδα πενήντα επιφανών Σμυρναίων, γνωστή ως “Πεντηκοντάς των Σμυρναίων”, με επι-

3. Β.Δ. της 4-8-1923 «Περί αναγνωρίσεως αντιπροσώπων της τέως κοινότητος και εκκλησιαστικής επαρχίας Σμύρνης». Φ.Ε.Κ. αρ. 222 της 10-8-1923.

4. Απ. Ορφανίδης, *Στοιχεία διά την ιστορίαν της Νέας Σμύρνης*, Αθήνα, 1956, σ. 11.

5. Ό.π., σ. 14.

6. Δεν είναι τυχαία η αναφορά ότι τα πρώτα έτη (1923-1926) «η Τοποτηρητεία Σμύρνης είχε μεταβληθή εις κέντρον βομβούσης οικοδομικής επιχειρήσεως». *Ακρόπολις*, 19-10-1929.

7. Απ. Ορφανίδης, ό.π., σ. 15-16. Η Τοποτηρητεία αποδυναμώθηκε από τα μέσα του 1926 και καταργήθηκε τυπικά τον Μάρτιο του 1928 με την τοποθέτηση του τοποτηρητή ως επισκόπου Πέλλας. Το 1931 ορίστηκε η εκκαθάριση των οικονομικών πεπραγμένων της Τοποτηρητείας και για τυχόν εναπομείνουσες οφειλές θεωρήθηκε υπεύθυνο το Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοφελών και Κοινοτικών Περιουσιών, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1927. Νόμος 5224 της 26-7-1931 (Φ.Ε.Κ. αρ. 295 της 29-8-1931).

κεφαλής τον στρατηγό Ζήνωνα Μιχαηλίδη. Έτσι, από το 1924 και εξής για την ανέγερση της Ν. Σμύρνης δρούσαν δύο ομάδες, μάλλον ανταγωνιστικά μεταξύ τους: α) η Ένωση Οικοδομικών Συνεταιρισμών «Η Κοινότης Ν. Σμύρνης» (ελεγχόμενη από την Τοποτηρητεία) αποτελούμενη από 14 οικοδομικούς συνεταιρισμούς.⁸ β) η Ένωση Οικοδομικών Συνεταιρισμών «Η Ν. Σμύρνη» (ελεγχόμενη από την “Πεντηκοντάδα των Σμυρναίων”), αποτελούμενη από 9 οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Και οι δύο είχαν επαφές με ξένες και ελληνικές κατασκευαστικές εταιρείες.⁹

Η ίδρυση της Νέας Σμύρνης

Η περιοχή που επελέγη από την Τοποτηρητεία βρισκόταν στο μέσον της απόστασης μεταξύ Αθήνας και Πειραιά, καθώς εξυπηρετούσε τη μετάβαση προς τις εργασίες των προσφύγων οι οποίες βρίσκονταν και στις δύο πόλεις. Ο σχεδιασμός της Ν. Σμύρνης περιγράφεται σε επιστολή της Τοποτηρητείας προς τις αρμόδιες Αρχές τον Μάρτιο του 1923 και αναδεικνύει έναν οικισμό πολύ διαφορετικό από τους λοιπούς προσφυγικούς συνοικισμούς που είχαν ήδη αρχίσει ήδη να σχεδιάζονται από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και το Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως. Σύμφωνα με την Τοποτηρητεία, «ο συνοικισμός ούτος θα χρησιμεύση ως πρότυπον τοιούτων συνοικισμών, διεγείρων την μίμησιν διά της κανονικότητος και στερεότητος των οικιών του, συμφώνως προς τα εν Ευρώπη υποδείγματα, μετά τίνος τροποποιήσεως σκοπούσης να απομακρύνη παν ίχνος προσφυγισμού».¹⁰

Στις 7 Ιουνίου 1923 επισκέφτηκαν το γραφείο του Ν. Πλαστήρα ο τοποτηρητής Βασίλειος Παπαδόπουλος και ο ιατρός Απόστολος Ψαλτώφ, μέλος της «Κοινής των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπείας», διατυπώνοντας το αίτημα της ίδρυσης οικισμού Σμυρναίων προσφύγων. Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 21 Ιουνίου, σε επιστολή προς τον Πλαστήρα, καταγράφηκαν ως βασικά αιτήματα η δωρεάν παραχώρηση οικοπέδων, η απαλλαγή των οικοδομικών υλικών από φόρους και η διευκόλυνση στην αποπλη-

8. Από τα εννέα μέλη του προεδρείου της Ένωσης, τα τρία, οι δύο αντιπρόεδροι και ένας σύμβουλος, διετέλεσαν βουλευτές του Ελληνικού Κοινοβουλίου τη δεκαετία του 1920.

9. Σπ. Παραλίκης, *Ιστορία του Δήμου Νέα Σμύρνης (1922-1940). Ιστορία και πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2006, σ. 145-147 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).

10. «Οι προσφυγικοί συνοικισμοί», *Αμάλθεια Σμύρνης*, 28-3-1923. Και η επιστολή συνέχιζε: «Το τοιούτον δέον να επιδιωχθή πάση θυσία, διότι εκείνο το οποίο απομακρύνει και απογοητεύει τους θέλοντας και δυναμένους να βοηθήσωσι το έργο της Περιθάλψεως πρόσφυγας, είνε η αποκρουστική μορφή του προσφυγισμού, ήν δύνανται να λάβωσιν οι τοιούτοι συνοικισμοί και τούτο ως επί το πλείστον κυρίαν αιτίαν έχει την προς το γήπεδον φειδώ, όπερ μετά γλισχρότητος παρεχόμενον πληρούται συν τω χρόνω υπό οικίσκων ατάκτως επ’ αυτού εσκορπισμένων ή μετά τάξεως υπενθυμιζούσης τους στρατώνας». Βλ. και, -από τη σειρά άρθρων για τη Ν. Σμύρνη στην εφημερίδα *Ακρόπολις* από τις 19 Οκτωβρίου έως και τις 5 Νοεμβρίου 1929- ότι η πρώτη σκέψη του τοποτηρητή Βασιλείου ήταν να συγκεντρώσει τους Σμυρναίους «εις ένα συνοικισμόν, περισσότερον ευπρόσωπον και αξιοπρεπή από εκείνους, τους οποίους έκτιζεν, εντολή της Επαναστάσεως, το Ταμείον Περιθάλψεως Προσφύγων». *Ακρόπολις*, 20-10-1929.

ρωμή του αντιτίμου της οικίας. Τον ίδιο μήνα, ακολούθησε επίσκεψη στο γραφείο του προέδρου της Επιτροπής του Σχεδίου Πόλεως, Πέτρου Καλλιγά, προκειμένου να συμπεριληφθεί ο συνοικισμός στο «Νέο Σχέδιο Πόλεως Αθηνών-Καλλιθέας-Φαλήρου και Πειραιώς».¹¹

Ο Πλαστήρας ανταποκρίθηκε ενθουσιωδώς στο αίτημα της Τοποτηρητείας και στις 30 Ιουνίου 1923 εξέδωσε την υπ' αριθ. 14429 απόφαση της Επαναστάσεως «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως γηπέδου παρά την Λεωφόρον Φαλήρου, χάριν αστικής εγκαταστάσεως Μικρασιατών προσφύγων» με την οποία επιτράπηκε για πρώτη φορά η απαλλοτρίωση έκτασης «άνευ αμέσου αποζημιώσεως των ιδιοκτητών, αναστελλομένης της εφαρμογής του άρθρου 17 του Συντάγματος».¹² Παράλληλα με την υπ' αριθ. 72108 της 24-7-1923 απόφαση του υπουργού Συγκοινωνιών ανατέθηκε στην Επιτροπή του Σχεδίου Πόλεως η «σύνταξις σχεδίου μεγάλου αστικού συνοικισμού προς εγκατάστασιν προσφύγων εκ Σμύρνης». Το σχεδιάγραμμα της Ν. Σμύρνης εκπονήθηκε σε λιγότερο από ένα χρόνο, παραδόθηκε ως προσάρτημα του συνολικού σχεδίου για την Αθήνα τον Ιούνιο του 1924, για να εφαρμοστεί μετά το 1926 με αρκετές τροποποιήσεις.¹³

Με το Ν.Δ. «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως γηπέδου παρά την Λεωφόρον Συγγρού» της 8-8-1923 ορίστηκε η έκταση που επρόκειτο να απαλλοτριωθεί, οι δικαιούμενοι να συμμετάσχουν στην κλήρωση και οι όροι συμμετοχής τους.¹⁴ Το παραπάνω τροποποιήθηκε με το Ν.Δ. της 22-11-1923, επεκτείνοντας την προς απαλλοτρίωση έκταση μέχρι και τη λεωφόρο Συγγρού.¹⁵ Η θέση της απαλλοτριωμένης περιοχής ήταν υγιεινή, έφερε ενδείξεις ύπαρξης πόσιμου νερού (όπως το πηγάδι των Αγίων Θεοδώρων) και ήταν διάσπαρτη με λόφους και ρέματα.

Η απαλλοτριωμένη έκταση μπορούσε να διατεθεί «εις πρόσφυγας του τελευταίου πολέμου εκ Μικράς Ασίας Έλληνας το γένος, καταφυγόντας εις Ελλάδα από της

11. Η επιτροπή του νέου σχεδίου της Αθήνας είχε συγκροτηθεί το 1919 και ήταν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Συγκοινωνίας.

12. Φ.Ε.Κ. αρ. 346 της 29-11-1923. Το άρθρο 17 του συντάγματος του 1911 όριζε ότι επιτρεπόταν η απαλλοτρίωση «διά δημοσίαν ωφέλειαν», όμως έπρεπε προηγουμένως να καταβληθεί η αποζημίωση στον ιδιοκτήτη.

13. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 141-142.

14. Φ.Ε.Κ. αρ. 225 της 14-8-1923.

15. Φ.Ε.Κ. αρ. 346 της 29-11-1923. Υπήρξαν άλλες σχετικές τροποποιήσεις και συμπληρώσεις με τα Ν.Δ. της 22-4-1924 (Φ.Ε.Κ. αρ. 92 της 22-4-1924) και της 4-11-1926 (Φ.Ε.Κ. αρ. 392 της 6-11-1926), της 13-11-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 271 της 13-11-1927), της 16-9-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 198 της 19-9-1927) και της 15-10-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 222 της 15-10-1927), τα Π.Δ. της 25-2-1925 (Φ.Ε.Κ. αρ. 52 της 4-3-1925), της 20-10-1925 (Φ.Ε.Κ. αρ. 314 της 20-10-1925) και της 10-12-1926 (Φ.Ε.Κ. αρ. 434 της 18-12-1926), οι νόμοι 3539 της 28-4-1928 (Φ.Ε.Κ. αρ. 80 της 14-5-1928), 3558 και 3559 της 7-6-1928 (Φ.Ε.Κ. αρ. 184 της 8-9-1928) και 3966 της 20-2-1929 (Φ.Ε.Κ. αρ. 66 της 22-2-1929). Ειδικότερα για τον τρόπο διανομής και καταβολής του τιμήματος των οικοπέδων, βλ. και τα Π.Δ. της 16-5-1925 (Φ.Ε.Κ. αρ. 129 της 22-5-1925), της 23-11-1926 (Φ.Ε.Κ. αρ. 425 της 3-12-1926), της 25-1-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 17 της 27-1-1927), της 13-4-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 69 της 27-4-1927) και της 19-4-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 68 της 26-4-1927). Για την καταβολή προσωρινής εισφοράς για τα έργα κοινής ωφελείας, βλ. το Π.Δ. της 21-10-1925 (Φ.Ε.Κ. αρ. 340 της 4-11-1925).

λήξεως του Ευρωπαϊκού πολέμου και ιδία μετά τον Αύγουστον 1922, υποστάντας δ' εκ της Μικρασιατικής καταστροφής σημαντικήν στέρξιν της περιουσίας των», ενώ το επόμενο έτος προστέθηκε: «μη κεκτημένους οικίαν εν Αθήναις, Πειραιεί ή τοις προαστείοις αυτών». ¹⁶ Τέλος, από κάθε οικογένεια μπορούσε να υποβάλει αίτηση ένα μόνο μέλος. ¹⁷

Με τα ίδια Ν.Δ., της 8-8-1923 και της 22-11-1923, συγκροτήθηκε πενταμελής επιτροπή του Συνοικισμού, γνωστή στη συνέχεια ως “Κρατική Επιτροπή”, η οποία αποτελείτο από τρεις ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους και δύο εκπρόσωπους των προσφύγων, έναν εκ μέρους της Τοποτηρητείας (Χρήστος Αθανασούλας) και έναν εκ μέρους της “Πεντηκοντάδος των Σμυρναίων” (Ζήνων Μιχαηλίδης). Έργο της ήταν η εφαρμογή των νομοθετημάτων για τον συνοικισμό ή γενικότερα την αποκατάσταση των προσφύγων, η έγκριση των αιτήσεων των δικαιούχων προσφύγων, η διανομή των οικοπέδων και ο καθορισμός της τιμής τους, η δωρεάν παραχώρηση οικοπέδων για κοινωφελή ιδρύματα, αλλά και η διευθέτηση ζητημάτων σχετικά με τους πρώην ιδιοκτήτες. Η επιτροπή αυτή λειτούργησε από τον Ιανουάριο του 1924 έως τον Ιούνιο του 1929. ¹⁸

Τα σχετικά με την αποζημίωση των παλαιών ιδιοκτητών της περιοχής που απαλλοτριώθηκε καθορίστηκαν με ειδικά νομοθετήματα. ¹⁹ Από την αρχή όμως υπήρξαν εκ μέρους τους αντιδράσεις, καθώς θεωρούσαν ότι θίγονταν από την απαλλοτρίωση, εφόσον η αξία της μέχρι τότε άγονης γης είχε αυξηθεί. Αφού απέτυχαν να ικανοποιηθούν δικαστικά, προσπάθησαν με τη βία να εμποδίσουν τη χάραξη των οικοπέδων και τη εν γένει υλοποίηση του σχεδίου. Χαρακτηριστικά, όταν τον Νοέμβριο του 1925 τρεις από τους πρώτους οικιστές ξεκίνησαν την ανέγερση των οικιών τους, χωρικοί από το Μπραχάμι και τις γύρω περιοχές που νέμονταν τις βοσκές του απαλλοτριωθέντος χώρου, παρακινημένοι από συγκεκριμένους ιδιοκτήτες, κατεδάφισαν ότι είχε ανεγερθεί, απειλώντας «ότι κατά τον ίδιον τρόπον θα μετέτρεπον εις ερείπια πάσαν νέαν απόπειραν οικοδομήσεως». Πράγματι, στη συνέχεια σημειώνονταν συχνά επεισόδια μεταξύ των προσφύγων οικιστών και αγροτών της περιοχής. Γι' αυτόν τον λόγο ιδρύθηκε μικρό αστυνομικό φυλάκιο. ²⁰

Μέχρι το φθινόπωρο του 1926 στα επίσημα έγγραφα ο χώρος που απαλλοτριώθηκε για τον συνοικισμό αναφερόταν ως «γήπεδον παρά την λεωφόρον Συγγρού» ή ως «συνοικισμός παρά τη λεωφόρω Συγγρού», ενώ στη συνέχεια ως Ν. Σμύρνη. Στον Τύπο ήδη από το 1923 αναφερόταν ως Ν. Σμύρνη.

Οι απαλλοτριώσεις ήταν δύο. Στην Α' απαλλοτρίωση η έκταση οριζόταν ανατο-

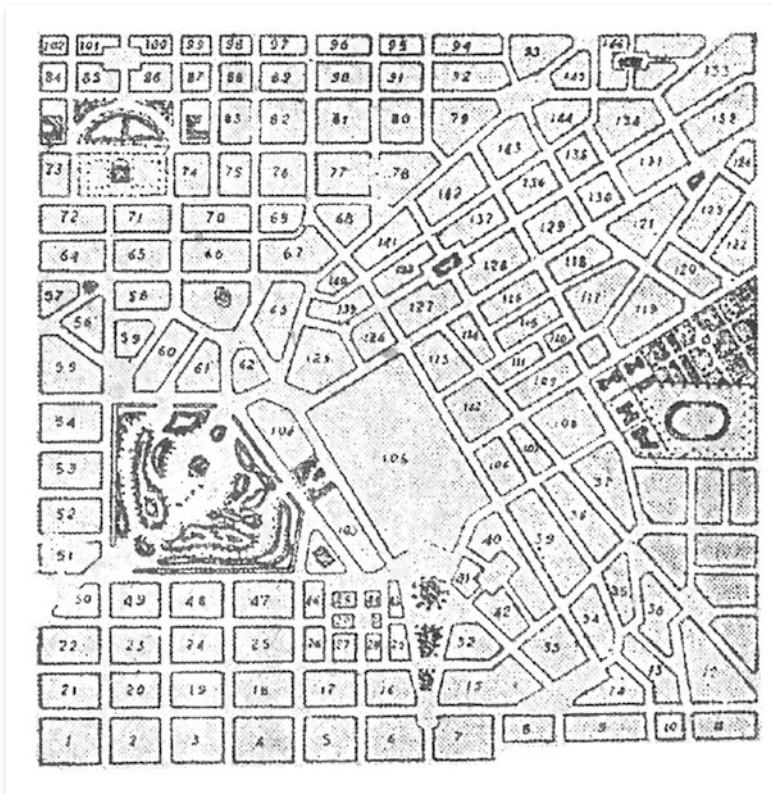
16. Άρθρο 2 των Ν.Δ. της 8-8-1923, της 22-11-1923, της 22-4-1924 και της 4-11-1926.

17. Άρθρα 2 και 4 του Ν.Δ. της 8-8-1923. Βλ. και άρθρα 2 και 7 του Ν.Δ. της 22-4-1924.

18. Η Επιτροπή του Συνοικισμού Ν. Σμύρνης, όπως έγινε γνωστή στη συνέχεια, καταργήθηκε, όταν συγχωνεύτηκε μαζί με άλλες που λειτουργούσαν στο πλαίσιο του Υπουργείου Προνοίας στο πλαίσιο του νεοσυσταθέντος «Συμβουλίου Προνοίας και Στεγάσεως Υπουργείου Προνοίας» με το Π.Δ. της 7-8-1930. Φ.Ε.Κ. αρ. 279 της 11-8-1930.

19. Αυτά ήταν το Π.Δ. της 13-9-1925 (Φ.Ε.Κ. αρ. 268 της 25-9-1925), το ΝΔ της 13-11-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 273 της 13-11-1927) και ο νόμος 3557 της 14-5-1928 (ΦΕΚ αρ. 184 της 8-9-1928).

20. Ακρόπολις, 21-10-1929. Βλ. επίσης Απ. Ορφανίδης, *ό.π.*, σ. 20 και Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 216-217.

Αποτύπωση των οικοδομικών τετραγώνων της Νέας Σμύρνης της Α' απαλλοτρίωσης.
Ακρόπολις, 5-11-192

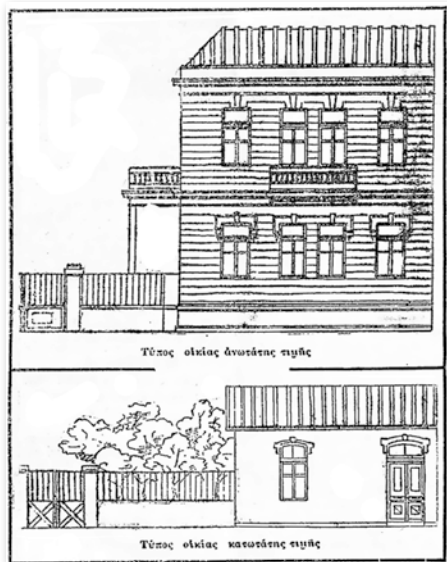
λικά από την οδό Δαρδανελλίων, βόρεια από την οδό Αιγαίου, νότια από την οδό Προποντίδος (σήμερα Θεμιστοκλή Σοφούλη) και τα οικόπεδα ήταν περίπου 1.100. Στη Β' απαλλοτρίωση η έκταση επεκτεινόταν από την αρχική προς νότο πέραν της οδού Προποντίδος προς τις οδούς Αποστόλου Παύλου (σήμερα Ναζλίου), Κύπρου και Παμφυλίας, και ανατολικά από την οδό Δαρδανελλίων μέχρι την Ευξείνου Πόντου· τα δε οικόπεδα ήταν 2.200.²¹

Εξαρχής επιδείχθηκε μέριμνα για υποδομές και έργα κοινής ωφελείας. Σχεδιάστηκαν δίκτυο αποχέτευσης, σύνδεση με το κεντρικό σύστημα ύδρευσης της Αθήνας (φράγμα της λίμνης του Μαραθώνα), ηλεκτροδότηση μέσω των παρακείμενων δικτύων (Καλλιθέας και Π. Φαλήρου), συγκοινωνιακή σύνδεση μέσω της λεωφόρου Συγγρού και με τον ηλεκτρικό σιδηρόδρομο Αθηνών-Πειραιώς (στάση «Καλλιθέα»). Επίσης υπήρξε πρόβλεψη για την κατασκευή ναού, γραφείου της κοινότητας, σχολείου αρρένων και θηλέων, ορφανοτροφείου, βιβλιοθήκης, νοσοκομείου, ταχυδρομείου, αστυνομικού σταθμού, αγοράς, δημοσίων λουτρών, θεάτρου, λέσχης, άλσους και αθλητικών χώρων.

Η Ν. Σμύρνη είναι από τους ελάχιστους συνοικισμούς, προσφυγικούς ή μη, της

21. Δήμος Νέας Σμύρνης, *Νέα Σμύρνη. Από την Καταστροφή στη δημιουργία*, Νέα Σμύρνη χ.χ., σ. 71-72.

Αθήνας στους οποίους προβλεπόταν, ήδη στην Α' απαλλοτρίωση, τόσο μεγάλο ποσοστό δρόμων, πλατειών (το 34,94% της συνολικής έκτασης) και δημόσιων-ελεύθερων χώρων (το 12,38%) έναντι του 52,68% που προοριζόταν για οικοδόμηση. Γενικά στη ρυμοτομία του συνοικισμού ακολουθήθηκε το σύστημα των παράλληλων και κάθετων δρόμων με την εξαίρεση του εμπορικού τμήματος το οποίο είχε ακτινοειδή διάταξη.²² Η μεγάλη έκταση των δρόμων οφειλόταν και στην πρόβλεψη, σε ορισμένες περιπτώσεις, η οικοδομική γραμμή να μην εφάπτεται του πεζοδρομίου, αλλά να βρίσκεται σε εσωτερικότερο σημείο εντός του ιδιόκτητου χώρου, αφήνοντας μία πρασιά (προκήπιο) μεταξύ της πρόσοψης της οικοδομής και του πεζοδρομίου. Πέρα από αυτό, κάθε οικοδομή έπρεπε να διαθέτει αυλή, της οποίας η επιφάνεια να μην είναι μικρότερη από το 1/3 του οικοπέδου.

Πρότυπα οικιών του συνοικισμού της Νέας Σμύρνης. Αμάλθεια Σμύρνης, 16-9-1923.

Το μέγεθος των προς ανέγερση οικιών ποίκιλλε (από 2-3 δωμάτια έως και άνω των 9).²³ Αφού ολοκληρώθηκε η κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση των αιτήσεων των δικαιούχων προσφύγων, ξεκίνησε η σχετική δημοσιοποίηση στον Τύπο και η διαδικασία των κληρώσεων των οικοπέδων του συνοικισμού. Πρώτα πραγματοποιήθηκε η κλήρωση των οικοπέδων της Γ' κατηγορίας (2-4 δωματίων) τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1925, ενώ στη συνέχεια αυτά της Α' και Β' κατηγορίας (5 δωματίων και άνω) και των 200 καταστημάτων από τον Σεπτέμβριο του 1925 έως και τον Απρίλιο του 1927.²⁴ Παραχωρήθηκαν επίσης δωρεάν οικόπεδα σε κοινωφελή ιδρύματα και συλλόγους.

Ο μειοδοτικός διαγωνισμός «προς οικοδόμησην μέχρι 2.000 οικιών» προκηρύχθηκε από την Ένωση Οικοδομικών Συνεταιρισμών Ν. Σμύρνης υπό την επωνυμία «Κοινότης Νέας Σμύρνης» είχε προθεσμία από την 1η έως τις 25 Οκτωβρίου 1924.²⁵ Στο πλαίσιο

22. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 205.

23. Συγκεκριμένα χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: Α' για οικίες 7 και άνω δωματίων, με έκταση οικοπέδου 330 τ.μ. για συνεχόμενες οικοδομές και 420 για πανταχόθεν ελεύθερες. Β' για οικίες 5 ή 6 δωματίων, με έκταση οικοπέδου 280 τ.μ. για συνεχόμενες οικοδομές και 350 για πανταχόθεν ελεύθερες. Γ' για οικίες 2-4 δωματίων, με έκταση οικοπέδου 220 τ.μ. για συνεχόμενες οικοδομές και 250 για πανταχόθεν ελεύθερες.

24. Για τα 90 καταστήματα του Εμπορικού τμήματος του συνοικισμού προκηρύχθηκε πλειοδοτικός διαγωνισμός, ενώ συγχρόνως εξαιρέθηκαν από την κλήρωση ορισμένα ακριβά οικόπεδα της Α' κατηγορίας. Τελικά όμως, λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος κληρώθηκαν και αυτά. Για τη λεπτομερή περιγραφή των προς διάθεση οικοπέδων, την τιμή ανά τ.μ. και άλλες σχετικές πληροφορίες, βλ. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 178-188.

25. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 4-10-1924.

μάλιστα της “προβολής” της ίδρυσης του νέου συνοικισμού, η Τοποτηρητεία προέβη στην κατάθεση θεμέλιου λίθου του ναού της Αγίας Φωτεινής στις 5 Οκτωβρίου 1924. Στην τελετή χοροστάτησε ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος και παρευρέθηκαν ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Παύλος Κουντουριώτης, ο πρωθυπουργός Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο τώος Οικουμενικός πατριάρχης Μελέτιος, ο δήμαρχος Αθηναίων Σπυρίδων Πάσης, υπουργοί, Μικρασιάτες ιεράρχες και «τα συμβούλια των προσφυγικών συλλόγων και οργανώσεων με επί κεφαλής την Κοινήν Επιτροπήν των Αλυτρώτων».²⁶ Η ημέρα αυτή μπορεί να θεωρηθεί και ως ημέρα εγκαινίων του συνοικισμού, ενώ ασφαλώς στόχευσε και στην προσέλκυση νέων οικιστών.

Η ζήτηση ήταν μεγάλη και ο αριθμός των αιτήσεων ήδη κατά την πρώτη συνεδρίαση της Επιτροπής (31-1-1924) ξεπέρασε κατά πολύ τα προς διάθεση οικόπεδα. Το έργο της Επιτροπής ήταν δύσκολο, καθώς καλείτο να ελέγξει τη νομιμότητα των αιτήσεων με βάση παραστατικά που παρουσίαζαν σημαντικές ελλείψεις, όπως συνέβαινε για τους περισσότερους πρόσφυγες. Οι πρόσφυγες κατηγοριοποιήθηκαν με βάση την προέλευσή τους (Σμύρνη, ευρύτερη Μ. Ασία, Πόντος, Κωνσταντινούπολη, Ανατολική Θράκη). Σύμφωνα με τις αιτήσεις, οι περισσότεροι από τους μισούς, το 55,6%, προέρχονταν από την πόλη και την επαρχία της Σμύρνης, ενώ σχεδόν το ¼, το 23,4%, από την υπόλοιπη Μ. Ασία. Σχεδόν τα 2/3 ήταν άνδρες, το 65,8%, και στη συντριπτική τους πλειονότητα απασχολούνταν στον τριτογενή τομέα, το 85,1%. Από τα επαγγέλματα που δήλωσαν πρώτο με διαφορά ήταν του εμπόρου (39,7%).²⁷

Τον Αύγουστο του 1925 συστάθηκε το Ταμείο Κοινωφελών Έργων Ν. Σμύρνης, κατόπιν του ψηφίσματος της 1-7-1925 της Δ' Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, το οποίο διοικείτο από δεκαμελές συμβούλιο. Σκοπός του Ταμείου ήταν «η εκτέλεσις των τη εφαρμογή του σχεδίου και τη ιδρύσει του παρά την Λεωφόρον Συγγρού προσφυγικού συνοικισμού παρομαρτούντων γενικής φύσεως δημοσίων έργων ήτοι οδοποιίας, υδρεύσεως και ετέρων κοινής χρήσεως και ωφελείας εγκαταστάσεως και η συντήρησις τούτων».²⁸ Και ενώ η ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα ήταν ακόμη περιορισμένη, το Ταμείο «κατέβαλεν υπερανθρώπους προσπάθειάς διά να εξωραΐση την ανώμαλον χέρσον έκτασιν δι' αλσυλίων και πλατειών και διά να χαράξη επ' αυτής τα βασικότερα έργα κοινής ωφελείας».²⁹ Έτσι το Άλσος της Ν. Σμύρνης ξεκίνησε να δενδροφυτεύεται το 1926 και παραδόθηκε στους κατοίκους το 1928. Ήταν το πρώτο κοινωφελές έργο που υλοποιήθηκε στη Ν. Σμύρνη.³⁰

Το σχέδιο του «Αστικού συνοικισμού Ν. Σμύρνης» εγκρίθηκε με το Π.Δ. της 9-10-1926. Σύμφωνα με αυτό, ορίζονταν με λεπτομέρεια οι όροι και οι περιορισμοί για την

26. Έθνος και Εστία, 5-10-1924. Η δαπάνη της όλης τελετής ήταν πολύ υψηλή, 25.000 δραχμές.

27. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 165-173.

28. Άρθρα 1 και 2 του Π.Δ. της 5-8-1925 «Περί συστάσεως Ειδικού Ταμείου διά την εκτέλεσιν έργων κοινής ωφελείας εν τω αναγερθησομένω προσφυγικώ συνοικισμό παρά την Λεωφόρον Συγγρού» (Φ.Ε.Κ. αρ. 214 της 19-8-1925). Στα άλλα άρθρα του καθοριζόταν οι δικαιοδοσίες και η χρηματοδότησή του. Συμπληρώθηκε με το ΠΔ της 16-9-1925. Φ.Ε.Κ. αρ. 269 της 16-9-1925.

29. *Ακρόπολις*, 20-10-1929.

30. Β. Ανανιάδης (επιμ.), *60 χρόνια Νέας Σμύρνης 1929-1989*, Αθήνα 1990, σ. 35.

Το τμήμα της Νέας Σμύρνης στο νέο σχέδιο Αθηνών (Επιτροπή Καλλιγιά 1924). Πηγή: Δήμος Νέας Σμύρνης, *Νέα Σμύρνη. Από την Καταστροφή στη Δημιουργία*, Νέα Σμύρνη, χ.χ., σ. 70.

ανέγερση των οικοδομών, όπως για παράδειγμα το εμβαδόν και οι διαστάσεις των οικοπέδων, η θέση των κτιρίων σε κάθε οικοπέδο (τα οικοπέδα διακρίνονταν ανάλογα με τον προς οικοδόμηση χώρο σε τρεις κατηγορίες, Α', Β' και Γ'), η υποχρέωση του ιδιοκτήτη «να εμφυτεύσει και να συντηρή ... διακοσμητικών κήπων» στον «προς την οδόν» ακάλυπτο χώρο (πρασιά), η κατασκευή βοηθητικών χώρων κ.ά.³¹ Ας σημειωθεί εδώ ότι το σχέδιο της Νέας Σμύρνης συνοψίζει τις απόψεις του Πέτρου Καλλιγιά για τις σύγχρονες πόλεις. Ήταν δε το μόνο τμήμα του έργου του το οποίο εφαρμόστηκε αυτούσιο και χωρίς αποκλίσεις, γεγονός που οφείλεται και στην προσπάθεια των Σμυρναίων μηχανικών της Τοποτηρητείας, οι οποίοι επιθυμούσαν να δημιουργήσουν μια πρότυπη πόλη με σύγχρονο ρυμοτομικό σχέδιο, βασισμένο στις σύγχρονες αντιλήψεις.³² Επίσης, ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Ν. Σμύρνης χρονολογείται τρία έτη νωρίτερα από την εφαρμογή του πρώτου Γενικού Οικοδομικού Οργανισμού (Γ.Ο.Κ.) στην Ελλάδα, το 1929.

31. Φ.Ε.Κ. αρ. 365 της 18-10-1926. Υπήρξε πρόνοια για την υγιεινή και την αισθητική των οικοδομών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο άρθρο 9 ορίζονταν με λεπτομέρεια οι διατάξεις για τον αερισμό και τον φωτισμό όλων των δωματίων και των κλιμακοστασίων, στο άρθρο 11 τα σχετικά με τα αποχωρητήρια και στο άρθρο 12 για τους αγωγούς ύδατος, ακαθάρτων υγρών και όμβριων. Επίσης στο άρθρο 14 οριζόταν ότι «αι οικοδομαί δέον να παρουσιάζωσιν αρμονικήν αρχιτεκτονικήν εμφάνισιν απαγορευομένων των αντιαισθητικής μορφής κτιρίων». Μικρές τροποποιήσεις ή επεκτάσεις του σχεδίου έγιναν με τα ΠΔ της 1-7-1927 (Φ.Ε.Κ. αρ. 140 της 1-7-1927), της 1-8-1935 (Φ.Ε.Κ. αρ. 350 της 8-8-1935), της 24-9-1935 (Φ.Ε.Κ. αρ. 450 της 9-10-1935), της 9-12-1937 «προς οικοδόμησιν του Μεγάρου της Μικρασιατικής Στέγης [σημ. Εστία Ν. Σμύρνης]» (Φ.Ε.Κ. αρ. 511 της 16-12-1937).

32. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 199.

Το νοτιανατολικό τμήμα του συνοικισμού της Νέας Σμύρνης. Δεξιά διακρίνεται το αγίασμα της Αγίας Παρασκευής. Πηγή: Δήμος Νέας Σμύρνης, *Νέα Σμύρνη. Από την Καταστροφή στη Δημιουργία*, Νέα Σμύρνη, χ.χ., σ. 66.

πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης), την περιοχή νότια της πλατείας που προοριζόταν επίσης για δημόσιες χρήσεις (σχολεία, αθλητικούς χώρους), το ΒΔ τμήμα, με τον ψηλότερο λόφο της όλης έκτασης, στο οποίο προβλεπόταν η κατασκευή της δεξαμενής του πόσιμου νερού και χώρος για ορφανοτροφείο, νοσοκομείο και πάρκα αναψυχής (σημερινό συγκρότημα Εθνικής Στέγης). Για την είσοδο στο συνοικισμό από τη λεωφόρο Συγγρού σχεδιάστηκαν τέσσερις δρόμοι, Κράτητος, Εφέσου, Χρυσοστόμου Σμύρνης και Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Το 1927 ιδρύθηκε το σωματείο «Ένωσις Αστών Προσφύγων Ν. Σμύρνης», με σκοπό την αντιμετώπιση των βασικών αναγκών των πρώτων οικιστών. Από το ίδιο έτος δραστηριοποιήθηκε και ο «Σύνδεσμος Οικιστών Ν. Σμύρνης», αναλαμβάνοντας επαφές αφενός με τεχνικές και κατασκευαστικές εταιρείες και αφετέρου με τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες, προκειμένου να προχωρήσει η οικοδόμηση του συνοικισμού. Με μία από αυτές τις εταιρείες, την ανώνυμη τεχνική εταιρεία «Νέα», προχώρησαν οι συνεννοήσεις και υπογράφηκε σχετικό συμβόλαιο, όμως η υπόθεση τελικά δεν ευδοκίμησε.³³

Έτσι, οι πρόσφυγες δικαιούχοι των οικοπέδων προχώρησαν στην ανέγερση των οικιών με δικά τους μέσα. Η κατάσταση όμως των ανεγειρόμενων οικιών διεκτραγωδείται στην έκτακτη συνέλευση των αντιπροσώπων των οικοδομικών συνεταιρισμών της Ν. Σμύρνης στις 22 Ιουλίου 1929, στην οποία αναφέρθηκαν, μεταξύ άλλων, ότι «αι πλείσται των ανεγερθεισών οικοδομών ... αφιένται ημιτελείς, στερούμεναι των οικοδομικών στοιχείων όπως καταστῶσι κατοικήσιμοι και υποκείμεναι εις κατάρρευσιν ως εκ του επικειμένου χειμῶνος».³⁴ Συνολικά την περίοδο 1926-1930 οικοδομήθηκαν 380 οικίες.³⁵

33. Ό.π., σ. 225-229.

34. *Ακρόπολις*, 23-7-1929.

35. Ο πρώτος που έκτισε οικία το 1926 ήταν ο Αλέξανδρος Βαπορίδης, ξυλουργός στο επάγγελμα. Λεπτομερή στοιχεία διαθέτουμε για τις 361 από αυτές που κτίστηκαν μέχρι και τον Ιούλιο του 1930. Συγκεκριμένα το 1926 οικοδομήθηκαν 14 οικίες, το 1927 64, το 1928 138, το 1929 103 και το 1930 42. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το υψηλό ποσοστό γυναικών ιδιοκτητριών: 176 έναντι 185 ανδρών. Σπ. Παράλις, *ό.π.*, σ. 217-218.

Τα έτη 1929-1930³⁶ προκρίθηκε η λύση της ανάθεσης σε τεχνική εταιρεία κατόπιν διαγωνισμού και ο υπουργός Προνοίας ορίστηκε ως «νόμιμος αντιπρόσωπος» όσων οικιστών των συνοικισμών Ν. Σμύρνης και Ν. Καλλιπόλεως δεν είχαν ήδη αναγείρει οικοδομή.³⁷ Καθοριστική στις αποφάσεις αυτές ήταν η συμβολή του Ελευθέριου Βενιζέλου, πρωθυπουργού από τον Αύγουστο του 1928.

Έτσι, στις 4 Δεκεμβρίου 1930 υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ της γαλλικής κατασκευαστικής εταιρείας «Société Immobilière du Boulevard Haussmann» και του ελληνικού κράτους. Η κυβέρνηση εκπροσωπήθηκε από τους υπουργούς Πρόνοιας και Αντιλήψεως Εμμανουήλ Εμμανουηλίδη και Οικονομικών Γεώργιο Μαρή. Η εταιρεία Haussmann ανέλαβε να συντάξει τα σχέδια των υπό ανέγερση οικοδομών, με βάση 34 τύπους οικιών που είχαν προκριθεί στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό κατά κατηγορίες οικοπέδων, την κατασκευή 2.500 οικιών με όλες τις εγκαταστάσεις (φωτισμού, υδρεύσεως και αποχετεύσεως), την εκτέλεση έργων οδοποιίας, δικτύου υδρεύσεως και αποχετεύσεως «των ομβρίων και των ακαθάρτων υδάτων». Υπήρχε αυστηρό χρονοδιάγραμμα για την υλοποίηση του έργου και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη (υποβολή των οριστικών μελετών, των πινάκων οικιστών και καταθέσεων προκαταβολών, προθεσμίες έναρξης και εκτέλεσης των έργων). Στο άρθρο 6, παρέχονταν στους οικιστές η ελευθερία της ριζικής ή μερικής μετατροπής του σχεδίου της οικοδομής. Σε άλλα άρθρα ορίζονταν με λεπτομέρειες οι υποχρεώσεις της εταιρείας, του ελληνικού δημοσίου και των οικιστών.³⁸

Για τη διευκόλυνση όλων εκδόθηκε το 1931 φυλλάδιο με τις οδηγίες για τους οικιστές.³⁹ Η σύμβαση για τη Ν. Σμύρνη θα ετίθετο σε ισχύ, μόλις συμπληρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός των 1.100 οικιστών. Κάθε οικοπεδούχος, μετά την εκλογή της κατοικίας του, θα έπρεπε να παρουσιαστεί στο Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως, να δηλώσει ενυπογράφως τον τύπο της κατοικίας που επέλεξε και να προκαταβάλει το 1/6 της αξίας της. Κατά τη διάρκεια της εκτελέσεως των οικοδομικών έργων ειδική υπηρεσία του Υπουργείου θα επέβλεπε την καλή εκτέλεσή τους, αλλά και κάθε οικιστής θα μπορούσε να επιβλέπει την ανεγειρόμενη οικοδομή του και να πραγματοποιεί ενδεχόμενες προσθήκες, καταβάλλοντας το ανάλογο τίμημα. Για την εκτέλεση των διαφόρων εργασιών, οι τεχνικοί όροι της σύμβασης ήταν αυστηροί και προέβλεπαν τη χρησιμοποίηση υλικών αρίστης ποιότητας. Οι 34 τύποι κατοικιών ήταν μονώροφες ή διώροφες οικίες και οικίες με κατάστημα στο ισόγειο. Οι οικοδομές θα ήταν

36. Το 1930, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, στη Ν. Σμύρνη ο συνολικός αριθμός των οικοπέδων από την Α' και Β' απαλλοτρίωση ανέρχονταν σε 4.662, καταμετρημένων σε τρεις κατηγορίες Α', Β' και Γ'.

37. Νόμος 3967 της 20-2-1929 (Φ.Ε.Κ. αρ. 66 της 22-2-1929), ΠΔ της 12-10-1929 (Φ.Ε.Κ. αρ. 375 της 16-10-1929) και νόμος 4800 της 5-7-1930 (Φ.Ε.Κ. αρ. 233 της 8-7-1930).

38. Η σύμβαση, συνταγμένη ελληνικά και γαλλικά, αποτελείτο από 42 άρθρα και σε αυτήν ήταν συνημμένα: α) έντυπο για «Δάνειο τοκοχρεωλυτικό ενυπόθηκο», β) «Συγγραφή υποχρεώσεων», αποτελούμενη από 92 άρθρα, γ) «Ανάλυσις τιμών», αποτελούμενη από 138 άρθρα και δ) «Τιμολόγιο», αποτελούμενο από 116 άρθρα. Καθοριζόνταν τα πάντα λεπτομερώς σε 89 σελίδες. ΦΕΚ αρ. 11 της 19-1-1931.

39. *Ανέγερσις Νέας Σμύρνης και Νέας Καλλιπόλεως. Οδηγίαί διά τους οικιστάς και τύποι οικιών και καταστημάτων*, Αθήνα [1931].

λιθόκτιστες, με πατώματα από πλάκες μπετόν- αρμέ, με ξύλινη στέγη και κεραμίδια ή ταράτσα κατασκευασμένη από πλάκα μπετόν αρμέ.⁴⁰

Το καλοκαίρι του 1931 και ενώ οι εργασίες για την οικοδόμηση του συνοικισμού δεν είχαν ξεκινήσει, «οικοπεδούχοι της Ν. Σμύρνης» κηρύσσονταν κατά δεκάδες έκπτωτοι από το Συμβούλιο Στεγάσεως Προσφύγων, «ως μη εκπληρώσαντες τας υποχρεώσεις των παρά τας επανειλημμένας προσκλήσεις του υπουργείου». Η προθεσμία που δόθηκε για την τακτοποίηση των υποχρεώσεων τους έληγε την 1η Ιουλίου και στη συνέχεια θα διενεργείτο νέα κλήρωση για τη διανομή αυτών των οικοπέδων.⁴¹

Το ίδιο διάστημα σημειώθηκε κινητικότητα για την έναρξη των εργασιών,⁴² όμως τελικά το όλο εγχείρημα δεν ευοδώθηκε, καθώς υπήρξε αμοιβαία καταγγελία της σύμβασης στις 19 Ιανουαρίου 1932. Ρόλο στην εγκατάλειψη της υπόθεσης της συνολικής οικοδόμησης, διαδραμάτισε και η «Γενική Οργάνωσις Νέας Σμύρνης». Προερχόταν εν μέρει από τον Σύνδεσμο Οικιστών Ν. Σμύρνης και το καταστατικό της υπογράφηκε λίγες μέρες μετά την υπογραφή της σύμβασης με την εταιρεία Hausmann τον Δεκέμβριο του 1930.

Μετά την καταγγελία της σύμβασης ξεκίνησε ένας οικοδομικός οργανισμός. Τη διετία 1931-1932 κατασκευάστηκαν 502 οικίες (οι 33 με καταστήματα στο ισόγειο), τη διετία 1933-1934 227 οικίες (οι 19 με καταστήματα στο ισόγειο), τη διετία 1935-1936 937 οικίες και τη διετία 1939-1940 κατασκευάστηκαν άλλες 123 οικίες.⁴³

Ορισμένες από αυτές τις οικίες ήταν ιδιαίτερα αξιόλογες,⁴⁴ ενώ παράλληλα ανεγέρθηκαν και κτίρια δημόσια χρήσης, όπως το Ιωσηφόγλειο Ορφανοτροφείο και η κλινική Λιβανού επί της λεωφόρου Συγγρού (1929), η Σχολή Νεολιχανίδη στη γωνία Πλαστήρα και Τράλλων (1930), το Ορφανοτροφείο Εθνική Στέγη στην οδό Βάρνης (1932), η Σχολή Ξενόπουλου στη γωνία Αγ. Πολυκάρπου και Σαράντα Εκκλησιών (1935), το κτίριο της Ευαγγελικής Σχολής, ιδιοκτησίας Γεωργίου Τσακίρη στην κεντρική πλατεία (1936) και ο κινηματογράφος Σπόρτιγκ (1939).

Από το 1938 έως το 1940 κατασκευάστηκαν από το κράτος στο ανατολικό τμήμα της Ν. Σμύρνης οι συνοικισμοί «Νέα Αρμενία», «Νέα Τραπεζούς» (Λουτρά) και «Νέα Ταταύλα», οι οποίοι αποτελούν τη μόνη κρατική οικιστική παρέμβαση στη Ν. Σμύρνη.

Όρια της πόλης πλέον ήταν προς βορρά το Δουργούτι (Ν. Κόσμος) και το Κασιπόδι (Δάφνη), ανατολικά το ρέμα που έφτανε στο Παλαιό Φάληρο (Εντεμ), σύνορο με το Μπραχάμι, δυτικά η λεωφόρος Συγγρού και νότια ο Βουρλοπόταμος (Αμφιθέα).⁴⁵

Η συγκοινωνία του συνοικισμού εξυπηρετείτο αρχικά από τα λεωφορεία του Φαλήρου και της Καλλιθέας και τραμ, ενώ από το 1929 εγκαινιάστηκε η γραμμή «Νέας Σμύρνης», τα λεωφορεία της οποίας έκαναν αρχικά τέρμα στη λεωφόρο Συγγρού

40. Βλ. σημ. 38.

41. Για τους πέντε καταλόγους των έκπτωτων οικοπεδούχων της Ν. Σμύρνης, βλ. *Η Πρωία*, 14 (έως 20)-6-1931 και *Πατρίς* 14 (έως 20)-6-1931.

42. *Η Πρωία*, 28 και 30-6-1931.

43. Για τη διετία 1937-1938 δεν υπάρχουν στοιχεία. Βλ. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 250-253.

44. Βλ. Β. Ανανιάδης (επιμ.) *ό.π.*, σ. 55-63. Δήμος Νέας Σμύρνης, *ό.π.*, σ. 71-111. Β. Χατσατουριάν, *Νέα Σμύρνη. Διαδρομές του φακού στην αρχιτεκτονική της εξέλιξη*, Νέα Σμύρνη, 1999.

45. Β. Ανανιάδης (επιμ.) *ό.π.*, σ. 35.

(«Στροφή») και από το 1935 στην Κεντρική πλατεία (Πλατεία Αγοράς). Λίγο αργότερα η Νέα Σμύρνη συνδέθηκε με το δίκτυο των λεωφορείων της εταιρείας «Πάουερ».⁴⁶

Το 1934 η Ν. Σμύρνη, μεταξύ άλλων προσφυγικών συνοικισμών της Αττικής, ανακηρύχθηκε κοινότητα⁴⁷ και πρώτος πρόεδρός της εκλέχθηκε ο βενιζελικός Αθανάσιος Καρύλλος. Επιδόθηκε σε έργα υποδομής και εξωραϊστικά, επιβάλλοντας από το 1935 κοινοτική φορολογία για την πραγματοποίηση έργων, όπως το νεκροταφείο (1937), το οδικό δίκτυο, ο ηλεκτροφωτισμός, το τηλεφωνικό δίκτυο και μεριμνώντας για την εκπαίδευση και την καθαριότητα. Τον Οκτώβριο του 1936 το Κοινοτικό Συμβούλιο της Ν. Σμύρνης ψήφισε τον κατάλογο με τις 197 ονομασίες των οδών του συνοικισμού.⁴⁸

Η Νέα Σμύρνη των 210 κατοίκων το 1928 εξελίχθηκε σε μεγάλη πόλη και τις παραιμονές του πολέμου, το 1940, αριθμούσε πλέον 15.114 κατοίκους.⁴⁹

Οι Μικρασιάτες οικιστές της Ν. Σμύρνης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, έφεραν εμπεδωμένη παράδοση κοινοτισμού και συλλογικότητας. Αυτό φάνηκε στη μέριμνά τους για ζητήματα που αφορούσαν τις υποδομές ή έργα κοινής ωφελείας, όπως η αντιμετώπιση του ζητήματος της συγκοινωνιακής σύνδεσης με την Αθήνα, η χάραξη δρόμων, η έναρξη κατασκευής του δικτύου υδροδότησης το 1929-1930,⁵⁰ η εγκατάσταση γεννητριών για ηλεκτροδότηση,⁵¹ η μέριμνα για εκπαιδευτήρια, εκκλησίες, ιδρύματα πρόνοιας, λέσχες και συλλόγους, καθώς και έκδοση εφημερίδων.

Εκκλησίες

Το 1924 κατατέθηκε ο θεμέλιος λίθος του πρώτου ναού της Ν. Σμύρνης, ο οποίος αφιερώθηκε στην Αγία Φωτεινή Σαμαρείτιδα. Το 1929 ανεγέρθηκε ο πρώτος ξύλινος ναός της Αγίας Φωτεινής, στον χώρο όπου βρίσκεται ο σημερινός ναός, ο οποίος άρχισε να οικοδομείται το 1931. Το 1932 ορίστηκε ως ενοριακός ναός της Ν. Σμύρνης.⁵² Τα εγκαίνια του ημιτελούς ακόμα ναού τελέστηκαν στις 16 Απριλίου 1938 και το ίδιο έτος ανακηρύχθηκε μητροπολιτικός ναός. Τα επίσημα εγκαίνια του ναού έγιναν 27 Οκτωβρίου 1940. Στον ναό συγκεντρώθηκαν κειμήλια ναών της Σμύρνης που είχαν διασωθεί. Το μεγαλύτερο απόκτημα ήταν το ξυλόγλυπτο τέμπλο, ο επισκοπικός θρόνος και ο άμβωνας του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Σμύρνη, τα οποία εντοπίστηκαν στη Σμύρνη το 1938, δρομολογήθηκε η μεταφορά τους στη Νέα Σμύρνη, για να πραγματοποιηθεί τελικά τον Οκτώβριο του 1944.

46. Ό.π.

47. Π.Δ. της 18-1-1934 «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας». Φ.Ε.Κ. αρ. 22 της 18-1-1934.

48. *Νέα Σμύρνη*, 18-10-1936.

49. Το 1951 αριθμούσε 22.074 και το 2011 71.950 κατοίκους.

50. Μέχρι τότε προμηθεύονταν νερό από νερουλάδες ή αρτεσιανά φρέατα.

51. Δήμος Νέας Σμύρνης, ό.π., σ. 74 και 78. Η πρώτη γεννήτρια το 1929 βρισκόταν στη συμβολή Συγγρού και Φιλαδελφείας.

52. ΠΔ της 27-8-1932. Φ.Ε.Κ. αρ. 311 της 8-9-1932.

Η Αγία Παρασκευή ήταν ο δεύτερος ναός που κτίστηκε, το 1929, από τον πρόσφυγα Συμυρναίο ιερέα Κύριλλο Δελώφ. Εκεί τοποθετήθηκαν δύο εικόνες της Αγίας, τις οποίες είχε καταφέρει να διασώσει από τον ομώνυμο ναό της Σμύρνης. Ακολούθησε η ανέγερση μεγαλύτερου ναού, ο οποίος θεμελιώθηκε στις 6 Ιανουαρίου 1940, αφιερωμένος και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο.

Στον χώρο του Ιωσηφόγλειου Ιδρύματος κτίστηκε μεταξύ του 1928 και του 1932 ο μικρός ναός του Αγίου Χαραλάμπους, ο οποίος φέρει το όνομα του ευεργέτη του ιδρύματος Χαράλαμπου Ιωσηφόγλου. Μέσα στο Ίδρυμα Προστασίας Απόρων Κορασίδων του Αγίου Ανδρέα λειτουργούσε από το 1934 ναός του Αγίου Ανδρέα ως παρεκκλήσι.⁵³

Το 1935 απαλλοτριώθηκε με πρωτοβουλία της Κοινότητας, οικόπεδο για τη δημιουργία κοινοτικού νεκροταφείου, το οποίο άρχισε να λειτουργεί το 1937. Ο ναός του Κοιμητηρίου αφιερώθηκε στους Ταξιάρχες, όπως στη Σμύρνη.

Στην περιοχή προϋπήρχαν κάποιες παλαιές αθηναϊκές εκκλησίες, όπως το παλαιοημερολογίτικο εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων, συνδεδεμένο με την παράδοση της επίσκεψης του Αποστόλου Παύλου στην Αθήνα το 51 μ.Χ., αλλά και την μάχη Αναλάτου (1827)· ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (Άγιος Σώστης), επί της λεωφόρου Συγγρού, ο οποίος ιδρύθηκε επί τη διασώσει του βασιλιά Γεωργίου Α' από απόπειρα δολοφονίας το 1898 στην περιοχή αυτή· το ναύδριο των αρχών του 20ού αι., αφιερωμένο στους Αγίους Αναργύρους, λειτουργούσε ως προσκύνημα και από το 1928 ως ενοριακός ναός.

Σχολεία

Το πρώτο σχολείο της Ν. Σμύρνης (Α' Δημοτικό) άρχισε να λειτουργεί το 1929, στεγαζόμενο σε μια παράγκα στη συμβολή των οδών 2ας Μαΐου και Παλαιολόγου. Είχε 450 μαθητές/τριες και 2 δασκάλους. Τον Μάιο του 1935 μετακόμισε σε ξύλινο οικο-

δόμημα στην πλατεία Ταχυδρομείου (σήμερα Καρύλλου). Το 1936 μεταφέρθηκε στη συμβολή Ομήρου και Γορδίου, σε μισθωμένο κτίριο, όπου παρέμεινε μέχρι το 1960. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ιδρύθηκε το Β' Δημοτικό σχολείο, στεγαζόμενο μέχρι το 1954, σε μισθωμένο κτίριο στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής,

Το 1934 ιδρύθηκε στη Ν. Σμύρνη τριτάξιο παράρτημα του Γυμνασίου Καλλιθέας, στεγαζόμενο σε ιδιωτική οικία. Το ίδιο έτος, ιδρύθηκε το Μει-

Εγκαίνια Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, 7 Απριλίου 1934.
Πηγή: Δήμος Νέας Σμύρνης, *Νέα Σμύρνη. Από την Καταστροφή στη Δημιουργία*, Νέα Σμύρνη, χ.χ., σ. 116.

53 Αντικαταστάθηκε το 1992 από νέο μεγάλο ναό.

κτό Γυμνάσιο Νέας Σμύρνης,⁵⁴ το οποίο στεγάστηκε έναντι μισθώματος στο κτήριο του Γεωργίου Τσακίρη στην κεντρική πλατεία. Οι πρώτοι μαθητές του σχολείου ανέρχονταν σε 244 και πρώτος διευθυντής υπήρξε ο Ιωάννης Παπαγιαννόπουλος. Στις 18 Ιανουαρίου 1935 το σχολείο ξεκίνησε τη λειτουργία του και αμέσως καταβλήθηκαν προσπάθειες να μετονομαστεί σε «Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης». Η μετονομασία επετεύχθη⁵⁵ και τα επίσημα εγκαίνια έγιναν στις 7 Απριλίου 1935.

Στη Ν. Σμύρνη ιδρύθηκαν και ιδιωτικά σχολεία, όπως το *Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον Νεσλιχανίδου* (1931), η *Ιωνική σχολή* της Ελένης Μανέγα (1932), το *Γαλλικό Εκπαιδευτήριον* της Κ. Παρίση (1936) και η *Σχολή Ξενοπούλου* (1936), το μόνο που λειτουργεί μέχρι σήμερα.

Ιδρύματα-αθλητικοί σύλλογοι-συλλογικότητες

Ταυτόχρονα ιδρύθηκαν και λειτούργησαν φορείς κοινωνικής πρόνοιας: Το «Άσυλο Αγίου Ανδρέου» ιδρύθηκε το 1924 στους Αμπελοκήπους ως μονοτάξιο δημοτικό και ορφανοτροφείο θηλέων από τη Μικρά Ασία. Το 1930 μεταφέρθηκε στη Ν. Σμύρνη· το Ιωσηφόγλειο Ορφανοτροφείο κτίστηκε σε έκταση που παραχωρήθηκε από το δημόσιο, με έξοδα του Μικρασιάτη Χαράλαμπου Ιωσηφόγλου, για να φιλοξενήσει ορφανά προσφυγόπουλα. Η οικοδόμησή του ολοκληρώθηκε το 1929 και η λειτουργία του ξεκίνησε το 1932· το Ίδρυμα Απόρων Κορασίδων «Η Εθνική Στέγη», το οποίο ιδρύθηκε το 1922 από τον *Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* για τη στέγαση ορφανών κοριτσιών προσφύγων, στην Καλλιθέα, στη Χαροκόπειο Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή Θηλέων. Η μεταφορά του στη Ν. Σμύρνη έγινε τον Νοέμβριο του 1932. Λειτούργησε μέχρι το 1988.

Ο «Αθλητικός Όμιλος Νέας Σμύρνης» (Α.Ο.Ν.Σ.) ιδρύθηκε το 1928. Για δέκα χρόνια λειτούργησε κοντά στο Άσυλο του Αγίου Ανδρέα. Το 1934 ιδρύθηκε ο «Όμιλος Αντισφαιρίσεως Νέας Σμύρνης», στεγαζόμενος και αυτός στον ίδιο χώρο. Το 1938, όταν στην περιοχή άρχισε να κτίζεται το στάδιο του Πανωνίου, ο Α.Ο.Ν.Σ. μεταφέρθηκε Κοραή και Μεγάλου Βασιλείου, όπου αργότερα θα κατασκευαστεί το κλειστό γυμναστήριο.⁵⁶ Ο «Πανιώνιος» Γ.Σ. ανασυστάθηκε ήδη τον Νοέμβριο του 1922, χάρη στις προσπάθειες του Δημητρώ Δάλλα, ο οποίος αναζήτησε στην Αθήνα τους Σμυρναίους αθλητές του συλλόγου που είχαν καταφύγει εκεί πρόσφυγες. Κατάφερε να εντοπίσει περίπου είκοσι παλαιούς αθλητές καθώς και τον γυμναστή Σοφοκλή Μάγνη, ο οποίος ανέλαβε καθήκοντα γυμναστή στον Σύλλογο. Η πρώτη διοικούσα επιτροπή συγκροτήθηκε με επιφανείς Σμυρναίους πρόσφυγες. Στεγάστηκε στα αποδυτήρια του Παναθηναϊκού Σταδίου και οι πρώτες ομάδες του ήταν του ποδοσφαίρου και του στίβου. Τον Σεπτέμβριο του 1923 διοργανώθηκαν πανηγυρικά οι Κ' Πανιώνιοι

54. Π.Δ. της 31-7-1934.

55. Β.Δ. της 6-4-1935.

56. Το «Μίλων» (όνομα του ολυμπιονίκη παλαιστή από τον Κρότωνα της Ιταλίας) προστέθηκε στον τίτλο τη δεκαετία του 1950.

Αγώνες στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Το 1937 διατυπώθηκε προς την κοινότητα της Ν. Σμύρνης αίτημα εγκατάστασης του Πανιωνίου εκεί και ίδρυσης σταδίου. Το 1938, θεμελιώθηκε το στάδιο στην περιοχή του «Ασύλου Αγίου Ανδρέου» και εγκαινιάστηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 1940.⁵⁷

Το 1930, με πρωτοβουλία του σωματείου «Ένωσις Αστών Προσφύγων», ιδρύθηκε η «Λέσχη Νέας Σμύρνης», η οποία το 1938 μετονομάστηκε σε «Εστία Νέας Σμύρνης». Σκοπός της η διάσωση, συλλογή και μελέτη υλικού που αφορούσε τον μικρασιατικό ελληνισμό αλλά και η ανάπτυξη κοινωνικής, μορφωτικής, εθνικής και φιλανθρωπικής δράσης. Το 1935 ιδρύθηκε ο εξωραϊστικός-πολιτιστικός σύλλογος «Ο Φάρος», από τους κατοίκους τη συνοικίας Φάρος στην Άνω Ν. Σμύρνη, με κύριο σκοπό την ένταξη της γειτονιάς τους στην κοινότητα Ν. Σμύρνης, το σχέδιο πόλης και την αναμόρφωσή της.⁵⁸ Ο στόχος επετεύχθη, ενώ γενικά η δράση του είχε κυρίως πολιτιστικό και κοινωνικό χαρακτήρα, με εκδρομές, χοροεσπερίδες, οργάνωση λαϊκών αγώνων δρόμου κ.ά.⁵⁹

Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε τον Σεπτέμβριο του 1930 ήταν η *Νέα Σμύρνη* του Σμυρναίου δημοσιογράφου Σταύρου Κουκουτσάκη (εκδιδόταν μέχρι το 1968). Τον Φεβρουάριο του 1934 κυκλοφόρησαν οι *Αλήθεια Νέας Σμύρνης* (εκδόθηκαν μόνο 3 φύλλα) και *Πρόσδος Νέας Σμύρνης* (εκδιδόταν μέχρι και το 1936).

Το 1936 λειτούργησε ο πρώτος θερινός κινηματογράφος, ο «Γκλόρια», και το 1939 ο χειμερινός κινηματογράφος «Σπόρτιγκ», ο οποίος λειτουργεί και σήμερα.

Συμπερασματικά

Η Ν. Σμύρνη θεωρείται μία «ιδιαίτερη» περίπτωση ανάμεσα στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Μεσοπολέμου.⁶⁰ Άρχισε να σχεδιάζεται ταυτόχρονα με τους τέσσερις μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αττικής (Καισαριανή, Βύρωνας, Ν. Ιωνία, Ν. Κοκκινιά). Η βασική της διαφορά όμως ήταν ότι ξεκίνησε από την πρόθεση δημιουργίας ενός συνοικισμού για εύπορους Σμυρναίους, κατά τα πρότυπα των «κηπουπόλεων» της εποχής.⁶¹ Η αρχική ιδέα ήταν ότι προοριζόταν για μία σχετικά εύπορη τάξη

57. Για τη δράση του Πανιωνίου στην Ελλάδα από το 1922 έως το 1940, βλ. Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου. Από τη μικρασιατική πρωτοπορία στην αθηναϊκή αναγέννηση 1890-1922-1940*, Νέα Σμύρνη 1998, σ. 242-291.

58. Ο Φάρος ήταν εκτός σχεδίου περιοχή αλλά θεωρούνταν μέρος της Νέας Σμύρνης. Τον Νοέμβριο του 1934 εντάθηκαν οι προσπάθειες των κατοίκων του να ενταχθεί η περιοχή στο σχέδιο πόλης. Τότε, με αφορμή κατεδάφιση αυθαιρέτων, σημειώθηκαν συγκρούσεις με την αστυνομία, με αποτέλεσμα ένα νεκρό οικιστή και πέντε συλληφθέντες. Β. Ανανιάδης, (επιμ.), *ό.π.*, σ. 48.

59. Δήμος Νέας Σμύρνης, «Εξωραϊστικός-Εκπολιτιστικός-Αθλητικός Σύλλογος «Ο Φάρος» Νέας Σμύρνης»: <https://neasmyrni.gr/eeas-faros-neas-smyrnis/>

60. Για την «ιδιαιρότητα» της Ν. Σμύρνης, βλ. και Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984, σ. 278-283. Κυριακή Καυκούλα, *Η Ιδέα της Κηπουπόλης στην Ελληνική Πολεοδομία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 253-263 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).

61. Τη δεκαετία του 1920 έφθασε και στην Ελλάδα η συζήτηση για σχεδιασμό υψηλού επιπέδου προα-

προσφύγων, οι οποίοι μπορούσαν να καταβάλλουν τουλάχιστον την προκαταβολή για την ανέγερση της οικίας τους, γεγονός που *de facto* απέκλειε τη μεγάλη μάζα των άπορων προσφύγων.

Οι οικίες της Ν. Σμύρνης τόσο ως προς το εμβαδόν και τον αριθμό των δωματίων όσο και ως προς την ποιότητα των υλικών και τις “ανέσεις” διέφεραν σημαντικά από αυτές των άλλων προσφυγικών συνοικισμών. Επίσης, στη Ν. Σμύρνη υλοποιήθηκαν γρήγορα έργα κοινής ωφελείας υποδομής, ενώ εφαρμόστηκαν σχεδιαστικές πολεοδομικές αρχές, πρωτοπόρες, όπως ενδεικτικά το πλάτος των οδών, οι πρασιές μπροστά στις οικίες, οι ελεύθεροι χώροι και οι πλατείες, η δημιουργία άλσους και χώρων άθλησης. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι συνοικισμοί οι οποίοι κατασκευάστηκαν από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων μέχρι τον Μάιο του 1925, δεν διέθεταν κανένα δίκτυο υποδομής. Αλλά και σε αυτούς που ανήγειρε στη συνέχεια η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) και το Υπουργείο Προνοίας, οι υποδομές ήταν ελάχιστες και υλοποιήθηκαν με καθυστέρηση.

Το ιδιαίτερο κρατικό ενδιαφέρον που επιδείχθηκε για τη Ν. Σμύρνη πιστοποιείται και από τον αριθμό των νομοθετημάτων που την αφορούσαν, πολλαπλάσιος αυτών για τους άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς: 39 νομοθετήματα αναφέρονταν στη Ν. Σμύρνη, από τα οποία τα 6 αφορούσαν και τη Ν. Καλλιόπολη.⁶² Ας σημειωθεί εδώ η “συμπόρευση” με τη Ν. Καλλιόπολη, η οποία ξεκίνησε να σχεδιάζεται το 1924 με τον νόμο 3148 της 29-7-1924, που είχε πολλά κοινά στοιχεία με το Ν.Δ. της 22-4-1924 που αναφέρεται στη Ν. Σμύρνη.⁶³ Είναι δε οι δύο προσφυγικοί συνοικισμοί με υψηλό ποσοστό γηγενών κατοίκων ήδη το 1928.

Παρόλα αυτά, και παρά την κρατική εμπλοκή και τις συνακόλουθες διευκολύνσεις (παραχώρηση έκτασης, σύνταξη του πολεοδομικού σχεδίου κ.ά.), η Ν. Σμύρνη δεν έγινε η πόλη των προθέσεων της Τοποτηρητείας, δηλαδή μια πόλη εύπορων αστών, η οποία θα απέσειε από πάνω της «παν ίχνος προσφυγισμού». Αυτό συνδέεται με την αδυναμία συνολικής οικοδόμησης της περιοχής, όπως προέβλεπαν οι αρχικοί στεγαστικοί σχεδιασμοί, τόσο λόγω μη ανάληψης του έργου από κατασκευαστικές εταιρείες, ελληνικές ή ξένες, -από τις ελληνικές λόγω έλλειψης κεφαλαίων και από τις ξένες λόγω δυσπιστίας σε σχέση με τα οικονομικά και πολιτικά δεδομένα της χώρας- όσο και λόγω υπονόμευσης του εγχειρήματος από οικονομικά συμφέροντα.⁶⁴ Σε αυτό ας

στίων στις μεγάλες πυκνοδομημένες πόλεις και το 1924 ιδρύθηκε η Ελληνική Εταιρεία Αγροπόλεων (κηπουπόλεων), χωρίς όμως να έχει συνέχεια. Πάντως η όλη ενασχόληση επηρέασε τα πολεοδομικά πράγματα στην Ελλάδα. Η Ν. Σμύρνη είχε αρκετές ομοιότητες με το Παλαιό Ψυχικό, την κατεχόμενη θεωρούμενη πρότυπη κηπουπόλη της Ελλάδας που ιδρύθηκε το 1923, ως προς τη στόχευση, την καταστατική ίδρυση, την αναζήτηση μεγάλης κατασκευαστικής εταιρείας κ.ά.

62. Από τα 39, τα 21 ήταν προεδρικά διατάγματα, τα 9 νομοθετικά διατάγματα, τα 7 νόμοι, ενώ σε Φ.Ε.Κ. απαντούν ακόμη μία απόφαση της Επαναστάσεως και η σύμβαση με την εταιρεία Hausmann.

63. Από το 1927 μάλιστα οι συνοικισμοί της Ν. Σμύρνης και της Ν. Καλλιόπολης άρχισαν να αναφέρονται από κοινού σε νομοθετήματα και η πορεία τους για μερικά έτη (τουλάχιστον μέχρι το 1931) υπήρξε κοινή.

64. Σύμφωνα με τον Παραλίκη, η προοπτική ίδρυσης μιας ολόκληρης πόλης θα ζημίωνε τους γηγενείς ιδιοκτήτες, οι οποίοι θα έχαναν έσοδα από τα υψηλά μισθώματα των μισθωμένων οικιών σε πρό-

προστεθεί και η αντιπαράθεση των δύο ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν για την οικοδόμηση της Ν. Σμύρνης (Τοποτηρητεία και “Πεντηκοντάς Σμυρναίων”), ο ρόλος δημόσιων αξιωματούχων ή ακόμη και προσωπικά συμφέροντα.⁶⁵

Παρότι όμως δεν εφαρμόστηκαν στο σύνολό τους οι αρχές της κηπούπολης, αλλά ορισμένες μόνο από αυτές, και να μην μπορεί να χαρακτηριστεί πραγματική κηπούπολη, σίγουρα όμως η Ν. Σμύρνη αποτέλεσε μια “παραλλαγή” της, πρότυπο για άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως η Ν. Φιλαδέλφεια, η Ερυθραία, ο Υμηττός κ.ά.⁶⁶ Η διατήρηση στοιχείων του “Σχεδίου Καλλιγιά” προίκισε την πόλη με πολλά πλεονεκτήματα, όπως οι φαρδείς δρόμοι, η Κεντρική Πλατεία και άλλες μικρότερες, το Άλσος, ο μητροπολιτικός ναός της Αγίας Φωτεινής, οι χώροι άθλησης. Επίσης, οι οικίες της Ν. Σμύρνης που ανεγέρθηκαν στο Μεσοπόλεμο δεν απείχαν πολύ από τα σχέδια οικιών της εταιρείας Haussmann. Τελικά, η Ν. Σμύρνη αποτελεί μια ξεχωριστή κατηγορία για τους συνοικισμούς του Μεσοπολέμου, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως “μεσοαστική”, ανώτερη των προσφυγικών συνοικισμών της Ε, αλλά όχι εφάμιλλη των προαστίων-κηπουπόλεων της αθηναϊκής μεγαλοαστικής τάξης.⁶⁷

Ως προς την προέλευση και την ταξική ταυτότητα των κατοίκων της, παρατηρείται ότι αφενός σύντομα το ποσοστό των Σμυρναίων μειώθηκε, καθώς προστέθηκαν πρόσφυγες από άλλες περιοχές, και μάλιστα κατώτερων οικονομικά στρωμάτων, και αφετέρου κατοικήθηκε και από γηγενείς. Όπως σημειώνει η Λίλα Λεοντίδου, «[η] οικονομική αδυναμία όμως ορισμένων προσφύγων να εκμεταλλευτούν τα οικόπεδά τους, προκάλεσε σύντομα εισβολή ντόπιων εύπορων στρωμάτων στη Νέα Σμύρνη».⁶⁸ Πολύ γρήγορα, λοιπόν, έπαψε να είναι πόλη Σμυρναίων και δη πλουσίων. Ήδη το 1928 οι Μικρασιάτες αποτελούσαν λίγο παραπάνω από τους μισούς κατοίκους της Ν. Σμύρνης, το 57%.⁶⁹ Η αναλογία προσφύγων ήταν η μικρότερη, με εξαίρεση τη Ν. Καλλίπολη, που παρατηρείται σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αττικής στην απογραφή του 1928. Συγκεκριμένα στη Ν. Ιωνία οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 96%, στον Βύρωνα το 95%, στη Ν. Κοκκινιά και τη Ν. Φιλαδέλφεια το 91%, στη Δραπετσώνα το 88%, στην Καισαριανή το 81%, στα Νέα Σφαγεία (Ταύρος) το 76% του συνολικού πληθυσμού, ενώ στη Ν. Καλλίπολη μόλις το 32%.⁷⁰

Εντέλει, παρά την κοινή αίσθηση ότι η Ν. Σμύρνη αποτέλεσε τη συνέχεια της

σφυγες. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 255.

65. Ενδεικτική η αναφορά ότι «από της πρώτης στιγμής της απαλλοτριώσεώς της, απετέλεσεν αφορμήν διηνεκών διενέξεων και υπόπτων πράξεων και παζαρευμάτων» *Ακρόπολις*, 20-10-1929. Βλ. και το επόμενο φύλλο της 21-10-1929.

66. Βλ. Σπ. Παραλίκης, *ό.π.*, σ. 106-111 και 263.

67. *Ό.π.*, σ. 259-263.

68. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989, σ. 215.

69. Από τους 210 κατοίκους (99 άνδρες και 111 γυναίκες), οι πρόσφυγες ήταν 119 (52 άνδρες και 67 γυναίκες).

70. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Ι. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός – Πρόσφυγες*, Αθήνα 1933, σ. 32-34.

Σμύρνης, ότι η ταυτότητα της πόλης ήταν κατεξοχήν σμυρναϊκή, την ιδρυτική «ιδέα την οποίαν αντιπροσωπεύει [...] η οποία περιλαμβάνει και την διαιώνισιν της μνήμης της περικαλλούς Σμύρνης», όπως άλλωστε αντικατοπτρίζεται στην αναβίωση των βασικών αναφορών της ιωνικής πρωτεύουσας (Αγία Φωτεινή, Πανιώνιος, Ευαγγελική Σχολή), τη δράση της Εστίας, τα οδωνύμια, τα υπαίθρια γλυπτά κ.ά., πληθυσμιακά, η Ν. Σμύρνη ήδη από τον Μεσοπόλεμο και αλματωδώς μετά τον Πόλεμο αποτέλεσε μία πόλη με ανάμεικτο πληθυσμό. Σε αυτή, πάντως, τη μείξη, κάποιοι, όπως ο Σμυρναίος λογοτέχνης Σωκράτης Προκοπίου, βλέπουν όχι ένα διαφοροποιητικό αλλά ένα συνδυαστικό στοιχείο της Νέας Σμύρνης με την ιωνική μητρόπολη:

«Την κατοικούνε ως είκοσι και τέσσερες χιλιάδες, /οι πιο πολλοί πούναι Σμυρνιοί, /μα και Θρακιώτες Πρόσφυγες και Κωνσταντινουπολίτες, /έμποροι κ' επιστήμονες, υπάλληλοι, τεχνίτες /κι αρτίστες και λογάδες. /Η Νέα Σμύρνη τράβηξε και Παλαιοελλαδίτες, /που την αγκάλιασαν κι αυτοί με τρυφερή στοργή. /Μήπως στη Σμύρνη την παλιά δεν ζούσαν και νησιώτες /και Μωραΐτες, Θεσσαλοί, Τσιριγώτες κ' Ηπειρώτες, /κι άλλοι πολλοί που τους στέλνε η Δεύθερη Πατρίδα /στον πλούτου και του πνεύματος τη θρυλική κοιτίδα /και ρίζωναν και γίνονταν με τον καιρό παιδιά της /και τώρα κλαίμε όλοι μαζί τα μαύρα ερείπιά της»⁷¹

71. Σ. Προκοπίου, *Προσφυγικοί περίπατοι. Μήνυμα στους αποδήμους αδελφούς*, Αθήνα χ.χ., σ. 104.

Ο συνοικισμός της Νέας Σμύρνης τη δεκαετία του 1950.
Υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας, Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922.
Το έργο της εξαετίας 1952-1957, Αθήνα, χ.χ., σ. 12.

Από τον αγροτικό οικισμό Ευλοκέρizas στη Νέα Μάκρη

Ευαγγελία Αχλάδη *

Ιστορικός, Υπεύθυνη Βιβλιοθήκης Σισμανογλείου Μεγάρου
Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη

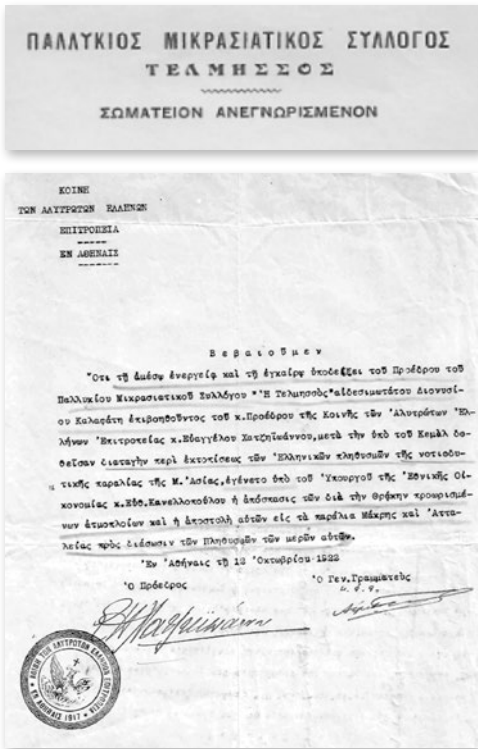
* Την παρουσίαση της εισήγησης, πραγματοποίησε ο Τάσος Κακλαμάνης.

Πρόσφατα συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή και πολλές εκδηλώσεις μας θύμιζαν το έπος της αποκατάστασης των προσφύγων και τις ιστορίες επιβίωσης Μικρασιατών που ενώ έφτασαν στην Ελλάδα ως «πρόσφυγες» αναδείχθηκαν σύντομα πρωταγωνιστές: ενίσχυσαν την ελληνική οικονομία με νέους τομείς, με τεχνογνωσία και εμπλούτισαν τον σύγχρονο πολιτισμό της Ελλάδας με την αστική και τη λαϊκή τους κουλτούρα. Μελετάμε τον Μικρασιατικό Ελληνισμό, ελληνόφωνο και τουρκόφωνο, όχι από τοπικισμό αλλά επειδή το θαύμα που συντελέστηκε στο δεύτερο μισό και τις αρχές του 20ού αιώνα στη Μ. Ασία δεν έχει πάρει τη θέση στην ελλαδοκεντρική ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους και επειδή είναι αμέτρητα όσα χρωστάμε στον Μικρασιατικό κόσμο και στην μητρόπολη αυτού του κόσμου, την Κωνσταντινούπολη.

Ο μεγάλος όγκος των προσφύγων της Μ. Ασίας και του Πόντου εγκαταστάθηκε στη Β. Ελλάδα, όπου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις γης.¹ Η αττική γη υποδέχτηκε μικρότερο μέρος του μικρασιατικού και ποντιακού ελληνισμού.² Ωστόσο λόγω της έλξης που ασκούσε η Αθήνα υποδέχθηκε μεγάλο τμήμα του αστικού πληθυσμού από κέντρα όπως η Σμύρνη αλλά και πρόσφυγες που ασκούσαν αστικά επαγγέλματα από κοινότητες που αποκαταστάθηκαν κυρίως σε αγροτικούς ή μεικτούς οικισμούς. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση της Μάκρης και του Λιβισιού, των δυο σημαντικότερων κοινοτήτων της Λυκίας.³ Μακρηνολιβισιανοί που ασκούσαν αστικά επαγγέλματα αλλά όχι αποκλειστικά, εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και στον Πειραιά ενώ η πλειοψηφία των προσφύγων Μάκρης και Λιβισιού αποκαταστάθηκε σε αγροτικούς ή μεικτούς οικισμούς σε όλη την Ελλάδα. Τόσο στην αστική όσο και στην αγροτική αποκατάσταση είναι απαραίτητο να εξετάσει κανείς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε

1. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997 [πρώτη εκδ. Κοινωνίας των Εθνών, Γενεύη 1926].
2. Α. Καραπάνου, *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα 2020, Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήνα 1923.
3. Σάββας Πασχαλίδης, *Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία*, Αθήνα, εκδόσεις Λυκία, 2018, *Η Λυκία στον Τύπο του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, Εισαγωγή, μεταγραφή κειμένων, σχόλια Ευαγγελία Αχλάδη, Αθήνα, εκδόσεις Λυκία, 2021, Μιχάλης Β. Δελησάββας, *Η Λυκία στην Επανάσταση του 1821 (Μάκρη, Λιβισί, Καστελόριζο)*, Αθήνα, εκδόσεις Λυκία, 2021.

περιοχής και τις ιδιαίτερες συνθήκες και διαδικασίες αποκατάστασης.⁴ Σε οικισμούς αγροτικής αποκατάστασης δεν ασχολήθηκαν όλοι οι πρόσφυγες με αγροτικές ασχολίες ενώ για κάποιους η ενασχόληση με τη γεωργία ήταν τα πρώτα χρόνια ένα μέσο επιβίωσης την οποία συμπλήρωναν άλλες εργασίες. Σε πολλές περιπτώσεις προσφυγικοί οικισμοί αγροτικής ή μεικτής αποκατάστασης άλλαξαν χαρακτήρα και οι κάτοικοί τους ασχολήθηκαν με εντελώς διαφορετικές δραστηριότητες όπως το εμπόριο, ή εργάστηκαν ως τεχνίτες μεταφέροντας και αξιοποιώντας προηγούμενη τεχνογνωσία και αξιοποιώντας τις δυνατότητες της νέας περιοχής.⁵

Ποια ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας των κοινοτήτων από τις οποίες ήρθαν οι Μακρολιβισιανοί πρόσφυγες; Η Μάκρη-Φετχιέ (Fethiye) και

το Λιβίσι-Καγιάκιοϊ (Kayaköy), δυο ελληνορθόδοξες κοινότητες με κοινή ιστορία στο νοτιοδυτικό άκρο της Μικράς Ασίας, στην περιοχή της Λυκίας, ανήκαν στην Μητρόπολη Πισιδίας. Το λιμάνι της Μάκρης απέχει μόλις 43 ναυτικά μίλια από τη Ρόδο, 151 χλμ. από το Μαρμαρίσι και 295 χλμ. από την Αττάλεια. Το Λιβίσι, 8 χλμ. νότια του κόλπου της Μάκρης, είναι χτισμένο στους πρόποδες μιας κορυφογραμμής του όρους Κράγου. Η καταγωγή και σύνθεση του πληθυσμού των δύο κοινοτήτων μαρτυρά τους ισχυρούς δεσμούς με την Κύπρο, τα Δωδεκάνησα αλλά και με τη μικρασιατική ενδοχώρα και σε μικρότερο βαθμό με την ηπειρωτική Ελλάδα, θυμίζοντας την κινητικότητα των μεταναστευτικών ρευμάτων στις δύο όχθες του Αιγαίου από την αρχαιότητα έως το 1922. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του ελληνικού κράτους, το 1910 το Λιβίσι έχει 4.450 κατοίκους, από τους οποίους οι 450 Μουσουλμάνοι, και η Μάκρη 4.785 κατοίκους, από τους οποίους 2.000 Έλληνες, 1.500 Οθωμανοί και 1.285 Εβραίοι.⁶ Η

4. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια (1923-1967), ανέκδοτη διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2020.

5. Ιστορίες Επιβίωσης, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες, Κατάλογος ομώνυμης έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής, 2022.

6. Ιστορικό Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1910, Στατιστικά εθνολογικά, γεωγραφικά, πολιτικά, εμπορικά και βιομηχανικά στοιχεία του Βιλαετίου Αδάνων, Ατταλείας, Μάκρης και Βουρδουρίου, ΥΔΙΑ.

Μάκρη στη σύγχρονη ιστορία της⁷ αναγεννιέται μετά το 1840 και οι δυο κοινότητες γνωρίζουν ραγδαία ανάπτυξη ως οικισμός-εμπορείο, χάρη στο προστατευμένο λιμάνι της, από όπου διακινούνται μια σειρά γεωργικών και: σιτηρά, ρύζι, καλαμπόκι, σιγάμι, κερύ, βελανίδια, ξηρά σύκα, σταφίδες, φουντούκια, αλλά και σημαντικό εμπόριο ξυλείας και άλλων δασικών προϊόντων, μεγάλο μέρος του οποίου στέλνονται στην Αίγυπτο και την Ελλάδα. Με την ανάπτυξη του λιμανιού της, πολλοί Λιβισιανοί μετοίκησαν στη Μάκρη, ενώ και στους δυο οικισμούς εγκαταστάθηκε νέος πληθυσμός από τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο. Η ανακάλυψη χρωμίου στην περιοχή το 1870 έδωσε νέα ώθηση στην οικονομική της ανάπτυξη και η περιοχή συμμετείχε στο θαύμα της ακμής του μικρασιατικού κόσμου. Η ανάπτυξη προσέλκυσε και πολλούς ξένους, οι οποίοι ανακάλυψαν τα προϊόντα της και το ασφαλές λιμάνι της.

Οι ασχολίες των Χριστιανών της περιοχής παρουσιάζουν ποικιλία αλλά κυρίως ήταν τεχνίτες (παπουτσήδες, γανωτές/κασσιτερωτές, κτίστες, μαραγκοί), έμποροι (εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο γεωργικών και δασικών προϊόντων), ενώ η γεωργία και κτηνοτροφία ήταν τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνταν οι μουσουλμάνοι Οθωμανοί. Μετά το 1870 πολλοί εργάστηκαν στα μεταλλεία χρωμίου. Η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, η ανάπτυξη του εμπορίου, κυρίως του εξαγωγικού, έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς Μακρολιβισιανούς να επενδύσουν σε επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως ακτοπλοϊκές μεταφορές, τραπεζιτικές εργασίες. Την οικονομική ανάπτυξη επιβεβαιώνει η εκπαιδευτική αναγέννηση στα τέλη του 19ου αιώνα και η ραγδαία αύξηση των μορφωμένων και διπλωματούχων Μακρολιβισιανών (κυρίως γιατροί, φαρμακοποιοί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί), οι οποίοι συνέχιζαν τις σπουδές τους στην Αθήνα αλλά και στο Παρίσι. Τόσο οι οικονομικές τους δραστηριότητες όσο και οι σπουδές και η επαγγελματική τους δραστηριότητα έφεραν τους Μακρολιβισιανούς στη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα. Επιχειρηματίες, γιατροί και δικηγόροι της Μάκρης εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη, αναδείχθηκαν ευεργέτες τόσο της Μάκρης όσο και της Σμύρνης, κινητικότητα που μαρτυρά την οικονομική και πνευματική αναγέννηση της Μάκρης και του Λιβισίου αλλά και συνολικότερα του μικρασιατικού κόσμου. Οι Μακρολιβισιανοί, όπως όλοι οι Μικρασιάτες, οραματίζονται οικονομική ευμάρεια και πνευματική πρόοδο άλλοτε στο πλαίσιο ενός μεταρρυθμισμένου οθωμανικού κράτος και άλλοτε με το βλέμμα στραμμένο στην Ελλάδα. Η ολοένα και μεγαλύτερη παρέμβαση του Οθωμανικού κράτους στην κοινοτική ζωή των Ελληνορθόδοξων με μέτρα όπως η υποχρεωτική στράτευση και η ομογενοποίηση των σχολείων, οδήγησε σε σταδιακή επιδείνωση των σχέσεων ανάμεσα στις σύννοικες κοινότητες, η οποία εκφράστηκε με αυταρχικά και διωκτικά μέτρα που ματαίωσαν την οικονομική ανάπτυξη και την αυτόνομη εκπαίδευση των Ελληνορθόδοξων. Οι δικτατορικές από το 1913 και μετά νεοτουρκικές κυβερνήσεις στράφηκαν κατά των ιδίων των υπηκόων τους και οι έκτακτες στρατιωτικές συνθήκες του Α΄ ΠΠ ανέτρεψαν

7. Clive Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Norfolk: Variorum 1996, σ. 32.

άρδην τους όρους ζωής των ελληνορθόδοξων.⁸ Μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τους Έλληνες η Ιταλία διεκδικώντας μια θέση στη Μικρά Ασία ανέπτυξε προπαγάνδα στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ Μάκρης και Αττάλειας, την υποδιοίκηση (σαντζάκι) του Μεντεσέ.⁹ Την εποχή της Εξόδου μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού ήταν εκτοπισμένο στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και ο πληθυσμός των δυο κοινο-

τήτων, στην πλειοψηφία τους γυναίκες και παιδιά, εγκατέλειψαν τη μικρασιατική πατρίδα τους για την τελευταία εξορία που αυτή τη φορά ήταν στην πατρίδα. Οι μαρτυρίες αποτυπώνουν τα κοινή αλλά και μοναδική εμπειρία των Μακρολιβισιανών προσφύγων όπως τους πρώτους σταθμούς της Εξόδου και τη μετέπειτα μεγάλη κινητικότητα των προσφύγων:

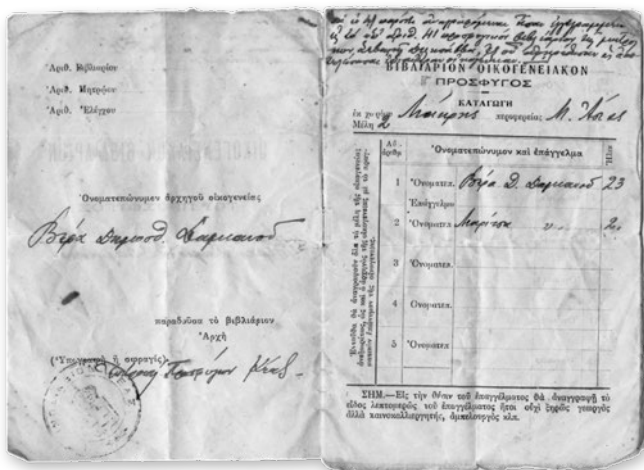
«Μετά την Καταστροφή, τον Σεπτέμβριον 1922, ειδοποιήθησαν εντός 3 ημερών να φύγουν χωρίς να πάρουν τίποτε εκτός από σκεπάσματα. Τα κλειδιά τα παρέδωσαν στην Αστυνομία. Τις μέρες της αναχωρήσεως κατέβηκαν Τουρκάλες από τα γύρω χωριά και έμπαιναν στο κάθε σπίτι και έπαιρναν ότι δεν μπορούσαν οι γυναίκες να πάρουν μαζί τους. Μερικές γυναίκες παρέδωσαν τα χρυσαφικά τους σε γνωρίμους Τούρκους που εφρόντισαν να τους τα στείλουν στη Ρόδο, σε γνωστούς. Τρόφιμα είχε απαγορευθή να παίρνουν, γιατί είχε παρατηρηθή ότι έκρυβαν μέσα χρυσά νομίσματα. Σε τρεις μέρες ήρθε βαπόρι από την Ελλάδα. Τους πήγε στη Ρόδο και από εκεί χωρίς να αποβιβασθούν τους πήγε στη Σάμο. Ο καθένας έβγαине σε όποιον ελληνικό λιμένα ήθελεν. Οι περισσότερες γυναίκες βγήκαν με τα παιδιά στην Αμφισσα. Οι Αμφισσείς είχαν ζητήσει από το Υπουργείο της Γεωργίας να σταλούν εκεί πολλές οικογένειες προσφύγων, επειδή η συγκομιδή των ελαιών ήταν μεγάλη και χρειάζονταν εργατικά χέρια. Δεν τους επεριοιήθησαν όμως καθόλου. Πάλι η αμερικανική περίθαλψις τους βοήθησε. Στην Αμφισσα είχαν συγκεντρωθή ως 50 οικογένειες Λιβυσιωτών. Ύστερα διέρρευσαν και σκορπίστηκαν στην Ιτέα,

8. Βλ. Διωγμοί Μάκρης και Λιβισίου, Αθήνα 1919 και Μαύρη Βίβλος Διωγμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη, έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 1919.

9. ΥΔΙΑ, 1919, Β/46 (4), Περίθαλψη των Ελλήνων της Μάκρης. Δράση του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή Αλυτρώτων (Σ. Καραμπλιάς), Αθήνα, 23 Μαΐου 1919, προς ΥΠΕΞ, αρ.πρ. 360/16112, Υποβάλλει αντίγραφο έκθεσης του ιατρού στη Σάμο Εμμαν. Ηλιάδη προς την Επιτροπή. Εν Λιμένι Βαθέος Σάμου, τη 16 Μαΐου 1919, προς την Σεβαστήν Επιτροπείαν των Αλυτρώτων, εις Αθήνας.

Χρυσό, Ν. Μάκρη, Πλατανάκι, Πειραιά, Αθήνας, Κρήτη». ¹⁰

«Μας βγάλανε στη Ρόδο κι εκεί είχε ελληνικό πλοίο και μπαρκάραμε και φύγαμε. Δυο χιλιάδες νομάτοι είμαστε Λιβισιανοί και Μακρινοί. Μας βγάλανε Ιτέα. Από κει άλλοι πήγανε Χρυσό, άλλοι Καστρί, άλλοι Γαλαξειδί. Χειμώνας του 1923 ήτανε». ¹¹

Έπειτα φεύγανε μια-μια οικογένεια, άλλες στην Αμερική, άλλες στην Αυστραλία, Γαλλία, στην Αθήνα, Πειραιά και σε όλα τα μέρη της Ελλάδος. Το πρωί, αφού δώσαμε 6 λίρες το άτομο, μας πήγανε μέχρι τη Ρόδο με καϊκι. Εκεί ήρθε ένα βαπόρι καρβουνιάρικο. Μπήκαμε σ' αυτό 6 χιλιάδες ψυχές. Νερό μέσα στο βαπόρι δεν μας δίνανε. Από τα βαπόρια βγήκαμε στην Κέα. Εκεί όσοι ήθελαν έμειναν, άλλοι έφευγαν για τον Πειραιά. Εμείς μείναμε. Δεν πήγαμε πουθενά. [...] Ευτυχώς έγινε το εργοστάσιο εμαγιέ και αρχίσαμε να περνούμε καλά. Το εργοστάσιον το είχαν πρόσφυγες, οι Παπαδαταίοι. ¹² [...] Από τους πατριώτες μας εδώ, δεν ξέρω που έχουν πάει και αν ζουν. Μόνο στον Μαραθώνα, στην Νέα Μάκρη, είναι του γαμπρού μου οι θείες, όλοι λέγονται Γιαννακού είχανε περιβόλια στο Πελτζεζή, στο Λιβίσι. Αν πάγης εκδρομή θα τις δείς όλες. ¹³

Συνεχίζοντας το ταξίδι μας περάσαμε τον Βόσπορο, την Κωνσταντινούπολη, τα στενά των Δαρδανελλίων, τον Ελλήσποντο και φθάσαμε στο Μικρό Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης. Το όλο μας ταξίδι διήρκεσε 12 ημέρες. Εκεί περάσαμε από λοιμοκαθαρτήριο, από κλίβανον. Μετά μας πήγαν όλους, εννοείς τους συναδέλφους, στο Χαρμάνκιοϊ. Εκεί είχε

10. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, φάκελος Λυκία, περιφέρεια Μάκρης, Λιβίσι, Νικ. Ανδριώτης πληροφορητής Σάββα Γαβαθάς και Ειρήνη Γαβαθά. [Η απέλασις των Λιβυσιωτών εις το εσωτερικόν της Μ. Ασίας κατά την διάρκειαν του Ευρωπαϊκού πολέμου κατ'αφήγησιν του κ. Σάββα Γαβαθά, παντοιοπώλου, ετών 68, και της συζύγου του Ειρήνης].

11. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, φάκ. Λυκία.

12. Βλ. μαρτυρία Πάννη Ευγενικού (Αρχείο Λυκία, 12/11/2027): «[...]Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Τζιά, το ίδρυσε ο Γλεούδης. Είδε σε μια πόλη του εξωτερικού ένα παλιό εργοστάσιο εμαγιέ Γερμανικό του 1864 που είχε φτωχέψει. Συνεννοήθηκε λοιπόν με τους Παπαδαταίους, βάζει 13.000 λίρες συμπληρώνουν μαζί με τους συνεταίρους 30.000 λίρες, βάζουν γενικό διευθυντή τον ξένο διευθυντή και τον φέρνουν εδώ να δει αν είναι κατάλληλος ο χώρος. Τον πήγε ο Γλεούδης να δει το χώρο, εκεί είχε ένα κτήμα 22 στρέμματα που είχε μέσα περιβόλια, αποθήκες, πηγάδια και έχτισε εδώ το εργοστάσιο. Οι Παπαδαταίοι ήθελαν να κατασκευαστεί το εργοστάσιο στα Καμίνια αλλά ο Γλεούδης είπε όχι, θα γίνει στην Τζιά για να δώσει δουλειά στους πρόσφυγες.»

13. Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Χειρόγραφο Χρυσής Χονδρογιάννη. Αριθ. χειρογράφου 266, επιμέλεια Κικής Σαραντινίδου

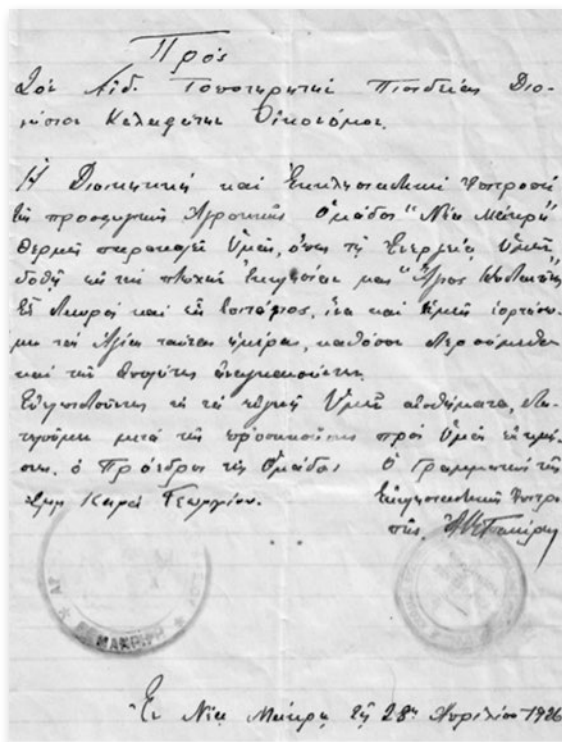

στρατώνες. Ξεκουραστήκαμε, κάναμε και Ανάσταση Λαμπρά και όταν από δέκα μέρες μας άφησαν ελεύθερους να φροντίσει έκαστος να μάθει πού βρίσκονται οι δικοί του, να υπάγει να τους εύρει ήτο τότε πρώτη Μαΐου. Την επομένη πήγαμε στο λιμεναρχείο, βγάλαμε εισιτήρια, μπήκαμε στο πλοίο «Πηνειός» και αναχωρήσαμε, περάσαμε την Χαλκίδα, τα παλάρροια και φθάσαμε

στο λιμάνι του Πειραιώς. Η ώρα δέκα πρωινή. Εκεί πληροφορηθήκαμε ότι οι γονείς μας είχαν περάσει με άλλες 25 οικογένειες για την Κρήτην με προορισμόν την Ιεράπετραν προς εγκατάστασιν. Τότε πήγαμε στην συνοικίαν Καλοκαιρινών Πειραιώς και φιλοξενηθήκαμε από τον αείμνηστον συμπολίτην μας Σταύρον Μακρυκώσταν (αιωνία του η μνήμη). Την επομένη κάποιος χωριανός μας λεγόμενος Λυκούργος Χατζή Κωστής προθυμοποιήθη να μας πάγη στην Αθήνα να βγάλωμε καταστάσεις για να αναχωρήσωμεν διά την Κρήτην, όπως πήγαμε 8 άτομα και εφοδιασθήκαμε και την πρωΐαν επιβιβασθήκαμε στο πλοίο και μια στιγμή βλέπωμε τον ασυνείδητον αυτόν πατριώτην να μας φωνάζει να ζητά 50 δρχ. από το κάθε άτομο. Το πρωί 4 Μαΐου φθάσαμε στο Ηράκλειο, βγήκαμε από το πλοίο και από εκεί μάθαμε πού ευρίσκοντο οι οικογένειες και των άλλων εξ συντρόφων, και όπως προανέφερα ότι είμεθα απένταροι το απόγευμα το βάλαμε στα πόδια, οι τρεις για τα Χανιά, ο ένας για την Γαρίπα Μονοφατσίου και ημείς οι τέσσερις για την Γεράπετρα. Περιπατούσαμε σχεδόν δυο, τρεις ώρες νύκτα αλλά μια στιγμή χάσαμε τον δρόμο. Εκεί βρήκαμε ένα δέντρο και κοιμηθήκαμε από κάτω. Το πρωί σηκωθήκαμε, τρέξαμε πάνω κάτω και τότε είδαμε ότι ευρισκώμεθα κοντά στην Χερσόνησο. Κάποια μας ρώτησε και είπαμε τα καθήκαστα και μας λέγει «τρέξετε γρήγορα» γιατί σε 2 ώρες θα περάσει το βαπόρι της γραμμής να μπειτε να σας βγάλει στην Παχειάν Άμμο που είναι η Γεράπετρα κοντά. Τότε αμέσως τρέξαμε, φθάσαμε στην πόλη, μπήκαμε σ' ένα καφενείο και μόλις μας είδανε έτρεξαν κοντά μας, μας χαιρέτησαν, μας κέρασαν από ένα κρασί και αμέσως πήγαμε στον κύριον τελώνη, του είπαμε αν μπορεί να μας βάλει δωρεάν και εκείνος μας είπε ότι δεν έχει διαταγή. Γυρίσαμε λυπημένοι και τότε ένας κύριος μας είπε να πάμε στην διδασκάλισσα να μας κάνει έρανο. Πήγαμε στην κυρία και αμέσως μας παίρνει και μας πηγαίνει εκεί σ' ένα καφενείο και όλοι πρόθυμοι μας συγκέντρωσαν 160 δρχ. και εκείνην την ώραν σφύριξε το πλοίο. Έρχεται η δασκάλα, πηγαίνωμε στον κ. τελώνη, ο οποίος αμέσως έκανε σήμα στο πλοίο να σταματήσει και μπαίνωμε στην βάρκα όλοι ημείς, ο τελώνης και η δασκάλα και φθάνωμε στο πλοίο. Έδωσε τα εισιτήρια στον κύριον πλοίαρχο. Είλθε λόγω περιεργείας και του είπε ότι δεν το κάμεις καλά να τους ζητήσεις εισιτήρια αλλά δε πειράζει. Τότε μας πήγε στην κουζίνα και φάγαμε και αναχωρήσαμε για τον Άγιον και από τον Άγιον το βραδάκι φθάσαμε στην Παχειάν Άμμον. Εκεί βρήκαμε κάποιον νεαρό από την Ιεράπετρα που ήλθε αν είχε

εμπορεύματα να τα πάρει. Με αυτόν ξεκινήσαμε για την Ιεράπετρα όπου κατά την δεκάτην νυκτερινή φθάσαμε. Που να πάμε όμως αφού οι δικοί μας ήσαν ακόμη άγνωστοι; Αφού γυρίσαμε σε διάφορα κέντρα και καφενεία πήγαμε στο τζαμί, που τότε καθότανε πρόσφυγες, δεν βρήκαμε κανένα. Τέλος σε κάποιο καφενείο, ακούσαμε θόρυβο και μπήκαμε μέσα για να ρωτήσουμε. Τότε κάποιοι μας λέγει «έχω ένα γείτονα καινούριο και πάγω να τον φωνάξω και μια στιγμή έρχεται ένας πατριώτης μας, ο οποίος μας γνώριζε. Ήτο ο αείμνηστος Στέφανος Καλαφάτης. Μόλις μας είδε έτρεξε και ειδοποίησε εις το σπίτι μας. Το τί συνέβη δεν περιγράφεται. Η συγχωρεμένη Μάνα μας έμεινε. Της εφαινετο όνειρο και όχι πραγματικότητας. Τότε οι αδελφάδες

μας Αναστασία και Δέσποινα έτρεξαν προς συνάντησιν μας, πήγαμε στο σπίτι όπου έμενε η μαμά, Θεός συγχωρέστην. Η Φωτεινή τεσσάρων ετών και το Ρηνιώ, πέντε μηνών. Ο πατέρας είχε φύγει στην Καλαμούφυν για γέννημα, όπου αμέσως τον ειδοποιήσαμεν και ήλθε μόλις μας είδε. Δάκρυα χαράς έτρεχαν από τα μάτια του αείμνηστου πατέρα μας. Σημειωτέον ότι είμεθα τελείως αγνοούμενοι και του εφαινετο θαύμα. «Μην κλαίεις» του λέγαμε «πατέρα μας, τώρα θα ξεχαστούν όλα». Μόνο να δοξάζωμεν τον Κύριον διότι από τους συναδέλφους μας μόλις σωθήκαμε 30%. Μεταξύ αυτών και εμείς. Οι πρόσφυγες ήσαν νεοφερμένοι, οι οποίοι κατέλαβον από ένα σπίτι τούρκικο αλλά ήσαν ακόμη χωρίς εγκατάστασιν και κάθε ένας εφρόντιζε να εύρη εργασίαν για να εξοικονομεί τα αναγκαία προς το ζην. Μερικοί γέροι περιφέροντο στα πλησίον χωριά και επαιτούσαν, τί να κάμουν οι δυστυχείς. Τους εδίδανε και συσσίτιον άπαξ της ημέρας. Ο πατήρ μου είχε επιδοθεί εις το επάγγελμα του κασσιτερωτού, που τότε βέβαια απέδιδε και ούτος και ημείς μη εύροντες καταλληλοτέρα εργασίαν προσκολήθημεν μετ' αυτού, όπου και εξοικονομούσαμε αρκετά λόγω της εμπιστευτικής και καθαρής εργασίας, όπου παρουσιάζαμε. Μετά εν έτος έγινε η διανομή των γαιών και κάθε πρόσφυξ απέκτησε περιουσίαν δηλαδή ελαιόδενδρα, χαρουπιές, κήπους και άλλα όπου και ο πατήρ μου δεν υστερήθη του ευεργετήματος τούτου.¹⁴

14. Ευαγγελία Αχλάδη, «Μια ανέκδοτη μαρτυρία του Ιωάννη Κ. Παράσογλου (1897-1989) από τη Μάκρη και το Λιβίσι Μ. Ασίας», Μικρασιατική Σπίθα, Περιοδική Έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Ν. Σεργών «Ο Άγιος Πολύκαρπος», 22/ 2022, 117-132.

Οι Μακρολιβισιανοί σκόρπισαν σε όλη την Ελλάδα -την Αττική, την Εύβοια, τη Βοιωτία, τη Φωκίδα,¹⁵ την Κρήτη, τη Σάμο και τη Ρόδο, αλλά και το εξωτερικό, κυρίως Μασσαλία και Αυστραλία. Εκτιμάται ότι 2.500 οικογένειες συνολικά εγκαταστάθηκαν στην

Ελλάδα και περίπου 1.000 στο εξωτερικό. Στην Ελλάδα άλλοι εγκαταστάθηκαν με αγροτική και άλλοι με αστική ή μεικτή αποκατάσταση. Πρώτη στάση η Ρόδος, όπου εγκαταστάθηκαν πάνω από 100 οικογένειες, πολλοί από τους οποίους ασχολήθηκαν με το εμπόριο.¹⁶ Με αστική αποκατάσταση εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα (περιοχές Βύρωνα, Καισαριανής, Υμηττού και Αιγάλεω) με σημαντικότερη την εγκατάσταση στο Αιγάλεω πέριξ της οδού Μάρκρης και στον Πειραιά -περισσότερες από 500 οικογένειες κυρίως στη Δραπετσώνα. Ως αστική-μεικτή ξεκίνησε η εγκατάσταση στην περιοχή της Φωκίδας (Ιτέα, Γαλαξίδι, Άμφισσα) αλλά και στην Κέα. Ωστόσο, αδυνατώντας οι περιοχές αυτές να απορροφήσουν τόσα αστικά επαγγέλματα μετατράπηκε σε μεικτή, αστικο-αγροτική και κυρίως αγροτική εγκατάσταση. Με αγροτική εγκατάσταση αποκαταστάθηκαν οι Μακρηνολιβισιανοί στο Πλατανάκι Θηβών, στην Εύβοια (Κεχρίες-Φαράκλα-Σκυλόγιαννη), στη Λάρισα (Γιάννουλη), στην Κρήτη και στη Νέα Μάρκη. Πολλοί αδυνατώντας να συνθηθίσουν στις συνθήκες του νέου τόπου, συνήθως στις περιοχές αγροτικής εγκατάστασης, αλλάζουν τόπο εγκατάστασης:

« [...] Στην Κοζάνη, και ήρθε αμέσως στην Κέα και μας πήρε μαζί του στο χωριό. Τσικουραμπάρ λέγονταν το χωριό του. Είχε πρόσφυγες κι εκεί. Όλο Πόντιοι και Προυσαλήδες ήτανε. Μείναμε οκτώ χρόνια εκεί. Δύσκολα ήτανε για μας. Έπρεπε να κάνουμε γεωργία κι εμείς δεν είμαστε μαθημένοι, γι' αυτό και ήρθαμε εδώ, μόλις μπορέσαμε, στη Δραπετσώνα, και εγκατασταθήκαμε».¹⁷

Άρθρο της εφημερίδας «Η Μάρκη»¹⁸ καταγράφει τις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν Μακρολιβισιανοί στην Ελλάδα:

Εις ποια σημεία της Ελλάδος εγκατεστάθησαν Μακρηνοί – Λιβησιανοί

Αθήναι. Εις την πόλιν των Αθηνών υπάρχουν εγκατεστημένοι 500 και πλέον οι-

15. Δημοτολόγιον Προσφύγων Ιτέας, Έκδοση συλλόγου Μακρηνών Ιτέας Φωκίδας, Ιτέα 2015.

16. Χονδρός Μιχ. Κυριάκος, *Η Μικρά Ασία των Δωδεκανησίων*, Τεκμήρια Πολιτικής-Κοινωνικής ιστορίας και πολιτισμού», Ρόδος 2009.

17. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Έξοδος

18. Η Μάρκη, μηνιαία εφημερίς των απανταχού Μακρηνών και Λιβησιανών, Αθήναι, 1η Μαΐου 1957 [Υπεύθυνοι: Αντων. Ι. Πετρόγλου].

κογένειαι Μακρηνών και Λιβησιανών. [...] Η κυριωτέρα ομαδική εγκατάστασις των είναι εις το Αιγάλεω, όπου περίξ της ακτίνος της οδού Μάκρης ευρίσκονται εγκατεστημένοι 100 περίπου οικογένειαι, με ιδικά των καφενεία, καταστήματα κλπ. [...] Άλλη ομαδική εγκατάστασις ημπορεί να θεωρηθή εις τον συνοικισμόν Υμηττού.

[...] Επίσης πολλοί συμπατριώται έχουν εγκατασταθή εις τα Πετράλωνα, Αμπελοκήπους, τους συνοικισμούς Βύρωνος, Νέας Ελβετίας Καισαριανής κ.λπ.

Πειραιεύς. Εις την πόλιν του Πειραιώς και τα προάστεια ευρίσκονται εγκατεστημένοι 500 και πλέον οικογένειαι συμπατριωτών μας. Αι περισσότεραι εξ αυτών κατοικούν εις Δραπετσώνα [...] Πολλαί επίσης οικογένειαι εγκατεστάθησαν εις Νίκαια (Κοκκινιά) Πειραιώς και ολιγώτεραι εις άλλα προάστεια του επινείου.

Νέα Μάκρη. Εις την προ του Μαραθώνος θέσιν «Ξυλοκέριζα» εγκατεστάθησαν αγροτικώς πολλαί οικογένειαι συμπατριωτών μας. Σήμερα εις την Νέαν Μάκρην κατοικούν 200 και πλέον οικογένειαι συμπατριωτών μας, αίτινες εκτός της γεωργίας ασχολούνται επιτυχώς και με την κεραμευτικήν κλπ. εργασίαν. Εδημιούργησαν ωραιότατα καταστήματα και κέντρα διασκέδασεως και διά της φιλοξένου συμπεριφοράς των προς τους ξένους εξεμεταλλεύθησαν πλήρως τας φυσικάς καλλονάς της περιοχής ώστε η Νέα Μάκρη εγένετο περιζήτητος τόπος παραθερισμού και μία από τας καλυτέρας παραλίας της Αττικής, έλαβεν δε και θα λάβη εξέλιξιν αλματώδη.

Νέον Λιβήσι (Ζωοδ. Πηγή). Παρά τον Ωρωπόν της Αττικής και πλησίον του Μαρκοπούλου Ωρωπού εγκατεστάθησαν αγρότες εις τα πρώην κτήματα της Μονής Ζωοδόχου Πηγής και περίξ του μοναστηρίου αρκεταί οικογένειαι συμπατριωτών μας, αι οποίαι ονόμασαν τον συνοικισμόν των Νέον Λιβήσι.

Πλατανάκι Θηβών. Εις απόστασιν 18 χλμ από της πόλεως των Θηβών και εις ωραιοτάτην τοποθεσίαν πλην όμως απομεμονωμένην και άγονον, εγκατεστάθησαν αγρότες επί μοναστηριακών κτημάτων πλέον των 50 οικογενειών συμπατριωτών μας οι οποίοι ασχολούνται αποκλειστικώς με την γεωργίαν. Είναι αμιγείς Λιβησιανοί και διατηρούν μέχρι σήμερον τα ήθη και έθιμα της πατρίδος.

Κεχρίες-Φαράκλα (Ευβοίας). Εις το κέντρον της Ευβοίας περίπου, μεταξύ Χαλκίδος και Αιδηψού εγκατεστάθησαν αγροτικώς πλησίον της Λίμνης Ευβοίας τρεις συνοικισμοί συμπατριωτών μας. Οι συνοικισμοί της Φαράκλας, της Σκυλόγιαννης και των Κεχριών. Έχουν εν συνόλω 200 και πλέον οικογενείας συμπατριωτών οι οποίοι ασχολούνται με την γεωργίαν.

Συνοικισμός Αμφίσσης. Ο προσφυγικός συνοικισμός Αμφίσσης απετελέσθη κυρίως από Λιβησιανούς οι οποίοι και τον ονόμασαν Λιβήσι. Πρόκειται περί αστικής αποκαταστάσεως όμως υπήρξεν μεικτή διότι η πόλις της Αμφίσσης δεν ηδύνατο να απορροφήση εις αστικά επαγγέλματα νέους κατοίκους.

Ιτέα. Εις τους δυό προσφυγικούς συνοικισμούς της Ιτέας διαμένουν πλέον των 60 οικογενειών Μακρηνοί και Λιβησιανοί όντες και αυτοί αστικώς αποκατεστημένοι. Ασχολούνται εις διάφορους εργασίας εντός της πόλεως αλλά και εις την γεωργίαν. Έχουν στενήν επαφήν με τους συμπατριώτας της Αμφίσσης αλλά και με τους εγκατεστημένους επίσης εις Γαλαξίδι και εις Χρυσόν.

Γιάννουλη (Λαρίσης). Εις το χωρίον Γιάννουλη της Λαρίσης εγκατεστάθησαν αγροτικώς αρκετά οικογένεια Λιβισιανών συμπατριωτών μας οι οποίοι ασχολούνται επιτυχώς με την γεωργίαν.

Θεσσαλονίκη. Πολλά οικογένεια συμπατριωτών μας υπερβαίνουν τας 100 εγκατεστάθησαν εις την συμπρωτεύουσα της Βορείου Ελλάδος. Κατοικούν εις το κέντρο της πόλεως και εις συνοικισμούς και σχολούνται με το εμπόριον και με διάφορους άλλας εργασίας.

Ρόδος. Εις πόλιν της Ρόδου άντικρυ της αλησμονήτου Πατρίδος μας εγκατεστάθησαν αρκετά οικογένεια συμπατριωτών μας, αι οποίαι ευδοκιμούν ιδιαιτέρως εις το εμπόριον.

Κρήτη. Εις πολλάς πόλεις της Κρήτης ευρίσκονται οικογένεια συμπατριωτών μας. Έχουν επίσης δημιουργήσει και αμιγείς συνοικισμούς εις την Μεγαλόνησον, εξ' ων οι μεγαλύτεροι είναι εις την Ιεράπετραν και παρά τα Χανιά.

Σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση των Μακρηνοβιβισιανών σε όλη την Ελλάδα έπαιξε ο Παλλύκιος Σύλλογος «Τελμησσός» και ο πρόεδρος του πατήρ Διονύσιος Καλαφάτης.¹⁹ Με έντονη δράση την προ της Καταστροφής περίοδο, ο π. Διονύσιος έχαιρε της εκτιμήσεως τόσο των μικρασιατικών σωματείων όσο και της ελληνικής κυβερνήσεως. Η ανάληψη των καθηκόντων του Αρχιερατικού Επιτρόπου και στη συνέχεια Τοποτηρητή της Επαρχίας Πισιδίας αλλά και ο διορισμός τους στις επιτροπές αποκατάστασης των προσφύγων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση των Μακρηνοβιβισιανών προσφύγων και στην ίδρυση του προσφυγικού συνοικισμού Νέα Μάκρη ενώ ο σύλλογος Τελμησσός, όπως όλα τα μικρασιατικά σωματεία, εκπροσώπησε τον στερημένο πολιτικής εκπροσώπησης μικρασιατικό κόσμο. Στο αρχείο του “Τελμησσοῦ” σώζονται σημαντικές μαρτυρίες της πολύπλευρης δράσης του συλλόγου: πιστοποιητικά προσφύγων, επιστολές και ψηφίσματα Μακρηνοβιβισιανών πατριωτών προς τον Σύλλογο και τον πρόεδρο του Καλαφάτη, για την προώθηση των αιτημάτων τους στο ελληνικό κράτος. Το Αρχείο του Συλλόγου περιέχει ψηφίσματα της προσφυ-

19. Βλ. π. Διονύσιος Καλαφάτης και Παλλύκιος Μικρασιατικός Σύλλογος «Τελμησσός». Εισαγωγή, σχόλια και ιστορική επιμέλεια Ευαγγελία Αχλάδη. Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών «Λυκία». Εκδόσεις Αγγελάκη, Αθήνα 2022.

γικής ομάδας Ξυλοκερίζας, μετέπειτα Νέας Μάκρης, τα οποία μαρτυράνε τις περιπέτειες της απαλλοτρίωσης και τις δυσκολίες των πρώτων χρόνων. Στο αρχείο καταγράφονται οι τεράστιες δυσκολίες των πρώτων χρόνων εγκατάστασης, η απόλυτη ένδεια των προσφύγων, ο άθλος της εκχέρσωσης άγονης γης και του πολέμου κατά της ελονοσίας, οι συχνές αντεκδικήσεις με τους ντόπιους, η δυσκολία επικοινωνίας και συχνά η έλλειψη εμπιστοσύνης προς το ελληνικό κράτος αλλά και η σταδιακή εξέλιξη των αγροτικών προσφυγικών οικισμών σε ευημερούσες κοινότητες. Μαρτυράνε επίσης τη συνδρομή της πνευματική ελίτ της παλαιάς Μάκρης εγκατεστημένη ως επί το πλείστον στην Αθήνα. Οι τραυματισμένοι οικονομικά και ψυχικά Μακρολιβισιανοί, έδειξαν τυφλή εμπιστοσύνη στους «σπουδαγμένους» πατριώτες Μακροβισιανούς, κάποτε και εις βάρος τους.

Το Υπουργείο Γεωργίας υπέδειξε ως κύριο χώρο αγροτικής εγκατάστασης των Μακρολιβισιανών την περιοχή της Κατερίνης με 80 στρέμματα εύφορης γης ανά οικογένεια. Επιτροπή αφού εξέτασε την περιοχή δήλωσε την προτίμηση της για την Ξυλοκερίζα παρότι μεγάλο ποσοστό της γης που τους παραχωρήθηκε ήταν δασική και άγονη. Μία από τις αιτίες αυτής της προτίμησης αναφέρεται η κοντινή απόσταση από την Αθήνα. Οι Μακρολιβισιανοί έκαναν αίτηση στο Υπουργείο Γεωργίας να εγκατασταθούν στην προ του Μαραθώνα περιοχή, γνωστή ως Ξυλοκερίζα. Πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ξυλοκερίζα οι μόνοι κάτοικοι της περιοχής ήταν μερικές οικογένειες κτηνοτρόφων Σαρακατσάνων στην Αγία Μαρίνα (Γεροτσακούλη) και την Ανατολή (Ραπεντόσα). Επίσης ήταν εγκατεστημένες 6 (κατά άλλες μαρτυρίες 7) οικογένειες προσφύγων από τα περίχωρα της Σμύρνης που είχαν έρθει στην Ελλάδα μετά τον πρώτο διωγμό (1914) τα χρόνια του ευρωπαϊκού πολέμου. Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1920 το σύνολο των κατοίκων της Ξυλοκερίζας ήταν 90. Τα υπομνήματα που υπέβαλε ο π. Διονύσιος στο ελληνικό κράτος για την αποκατάσταση των Μακρολιβισιανών στην τότε Ξυλοκερίζα, σημερινή Νέα Μάκρη, μαρτυράνε το όραμα του να ανασυστήσει τη μακρολιβισιανή κοινότητα συγκεντρώνοντας όλους ή τουλάχιστον μεγάλο αριθμό των πατριωτών του σε έναν οικισμό. Μαρτυράνε επίσης την πολιτική διορατικότητά του για την ίδρυση ενός οικισμού που θα γινόταν «ο πνεύμων και τροφός» της Αθήνας και παράδειγμα προς μίμηση.

Τον Νοέμβριο 1923 72 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, την οποία ωστόσο διεκδικούσαν και οι ακτήμονες γεωργοί του Μαραθώνα. Τον Δεκέμβριο του 1923 το Υπουργείο Γεωργίας αποφάσισε την απαλλοτρίωση των 4/5 του αγροκτήματος Ξυλοκερίζα, το οποίο ανήκε στη Μονή Ασωμάτων Πετράκη, για την εγκατάσταση των προσφύγων. Ειδικότερα παραχωρούνταν στους πρόσφυγες «οι οικίσκοι, οι ελαίαι, η άμπελος και τα 4/5, εις δε τους Μαραθωνίτας το 1/5 της περιοχής.» Το 1/5 παρα-

χωρήθηκε στον «Γεωργικό Συνεταιρισμό Μαραθώνα» με τον όρο αν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις υπερέβαιναν το 1/5, το πλεονάζον να δοθεί στους πρόσφυγες και τα μέλη του συνεταιρισμού να αποζημιωθούν. Το κράτος αρχικά τους παραχώρησε μόνο 10 ζώα και 10 άροτρα για 72 οικογένειες, μικρή βοήθεια για γεωργικά εργαλεία, 100 οκάδες κριθάρι για σπορά και 25 οκάδες σιτάρι ανά άτομο. Όταν οι πρόσφυγες έφθασαν στην περιοχή βρήκαν δασώδη χέρσα γη και μόνο 220 στρέμματα ανοικτή, σπαρμένη γη παρά τις επανειλημμένες διατα-

γές του Υπουργείου να παύσει η σπορά της από τους Μαραθωνίτες. Η αντιδικία με τους Μαραθωνίτες συνεχίστηκε και πήρε διαστάσεις όταν η επιτροπή Μοργκεντάου αποφάσισε την απομάκρυνσή τους από την περιοχή χάριν των ακτημόνων Μαραθωνιτών και προσπάθησε να συμβιβάσει τις δυο πλευρές με προσωρινές λύσεις και με την προσπάθεια μίσθωσης ή επίταξης του γειτονικού μοναστηριακού κτήματος Γεροτσακούλι. Ο «Τελμησός» σε υπόμνημα του στις 17 Μαρτίου 1924 προς το Υπουργείο Γεωργίας εισηγείται την απαλλοτρίωση των περιοχών Ξυλοκερίζας, Αγ. Ανδρέου και Γεροτσακούλι (8 χιλιάδες στρέμματα καλλιεργήσιμης γης) για την εγκατάσταση όλων των προσφύγων από τη Μάκρη και το Λιβίσι, που ήταν διασκορπισμένοι ανά την Ελλάδα, πολλοί σε άγονες περιοχές και αντιμετώπιζαν πρόβλημα διαβίωσης.²⁰ Το εκτενές υπόμνημα του π. Διονυσίου αναφέρεται στην καταγωγή των προσφύγων, την ιστορική Λυκία, την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη της Μάκρης και του Λιβισιού στη Μικρά Ασία, τη συμβολή τους σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα της Ελλάδας, τις διώξεις που υπέφεραν τα τελευταία χρόνια στη Μικρά Ασία και παραθέτει σειρά επιχειρημάτων υπέρ της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή. Η ελώδης περιοχή μπορούσε με κατάλληλα έργα να αποφέρει 300 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης και με τα ελαιόδεντρα και τα οπωρικά να καταστεί «ο Πνεύμων και η Τροφός» των Αθηνών υποστήριζε με πολιτική διορατικότητα που του επέτρεπε να οραματιστεί την εξέλιξη της περιοχής όπως την ξέρουμε σήμερα:

« [...] Εν συμπεράσματι δέον να απαλλοτριωθώσι και επιβάλλεται να επιταχθώσι υπέρ των προσφύγων της Μάκρης εξ' ολοκλήρου οι περιοχαί Ξυλοκερίζης, Αγ. Ανδρέου και Γεροτσακούλι, διότι α) σώζονται αι εκ του θανάτου της πείνης απειλούμενοι υπέρ

20. Αρχείο Κοτρώζου. Αθήνα, 17 Μαρτίου 1924, Υπόμνημα Διονυσίου Καλαφάτη (Οικονόμου), Αρχιερατικού Επιτρόπου Πισιδίας προς Ελληνική Κυβέρνηση.

250 εν Αμφίσση και τοις περίξ οικογένειαι των εκ Μάκρης προσφύγων διότι εκεί μεταφερόμεναι διά της εκχερσώσεως θέλουσιν εύρει πλην των άλλων και μέρος των πόρων ζωής. Β) Διότι εξασφαλίζεται η οριστική εγκατάστασις αυτών. Γ) διότι επιτυγχάνεται η σύμπληξις της κοινότητος διά της συγκεντρώσεως των ανά πάσαν την Ελλάδα και την υφήλιον εγκατεστημένην υπέρ χιλίων οικογενειών αυτής, δι’ ης θα διεκδικηθώσιν οι εκατοντάδες χιλιάδων λιρών απαιτήσεις αυτής, επειδή η τοποθεσία αυτή είναι η μόνη κατάλληλος εξ όλων των μερών της Ελλάδος προς τούτο δ) Διότι θέλει επιτευχθή η εξυγιάνσις των περιοχών και η πρόσκτησις 300 στρεμμάτων γης προς καλλιέργειαν ε) Διότι θα καταστή ο Πνεύμων και η Τροφός των Αθηνών. Στ) Διότι θα καταστή εκπολιτιστικός παράγων της Αττικής και ζ) Διότι θα χρησιμεύση ως παράδειγμα προς μίμησιν εις τους παλαιούς κατοίκους αυτής, Διότι η εν μέσω της Αττικής εμφάνισις κοινότητος φιλοπροόδου και προηγμένης αφ’ ενός μεν θέλει καταστεί υπόδειγμα εις τους παλαιούς οικιστάς αυτής, οίτινες αν και έχουσιν απολαύσει ελευθερίαν ενός ολοκλήρου αιώνος, δεν έχουσι να επιδείξωσιν ουδέν σημείον προόδου, πλην της Αλβανίας διαλέκτου, αφ’ ης μέχρι της σήμερον δεν ηδυνήθησαν να απαλλαγώσιν και θέλει πειθαναγκάσει αυτούς προς μίμησιν του παραδείγματος των νέων συνοίκων των, και αφετέρου θέλει καταστεί ο Πνεύμων και η τροφός των Αθηνών, διότι καθ’ όλον το έτος τα προϊόντα αυτής θα διοχετεύονται εις αυτήν, κατά δε το θέρος θα χρησιμεύση ως θερινή ευάρεστος και λίαν υγιεινή διαμονή πολλών Αθηναίων.»²¹

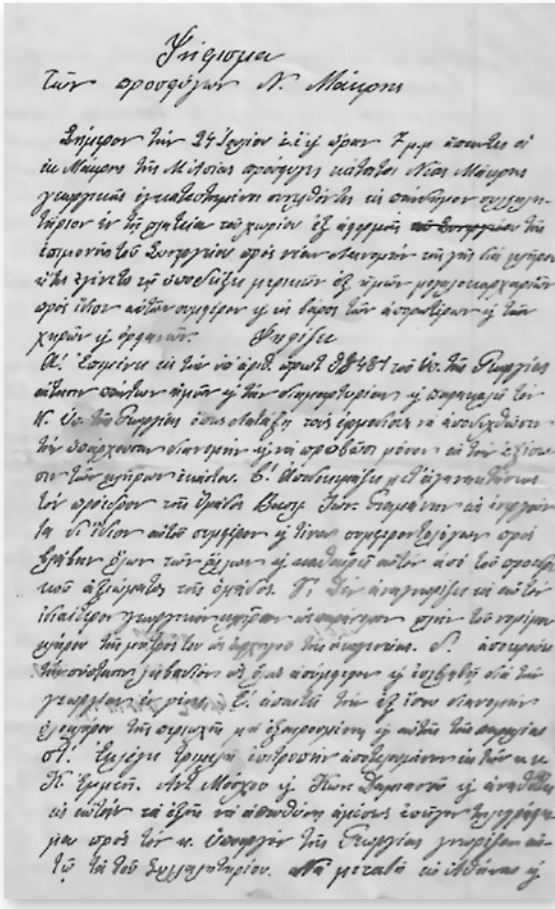
Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η επιχειρηματολογία του πατρός Διονυσίου, όταν προβάλλει τους «τουρκοφερμένους» πρόσφυγες ως ελληνικό, προοδευτικό στοιχείο και τους αντιπαραβάλλει με τον μετά από αιώνες ακόμα «αλβανοφωνούντα» ντόπιο πληθυσμό.

Στις 27 Αυγούστου 1924 η διοικούσα επιτροπή της προσφυγικής ομάδας διαμαρτύρεται στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την Αποκατάσταση των Προσφύγων καταγγέλλει την απόφαση της Επιτροπής για τους πρόσφυγες ως άδικη, παράνομη και ανεφάρμοστη και την επιτροπή για μεροληψία υπέρ των Μαραθωνιτών ακτημόνων, υπογραμμίζοντας ότι ο πραγματικός αριθμός ακτημόνων είναι 38 και όχι 280, όπως υποστηρίζεται από τον Γεωργικό Συνεταιρισμό Μαραθώνα. Ακόμη όμως κι αν ήταν τόσοι, θα έπρεπε να αποκατασταθούν από τα υπάρχοντα 6.000 στρέμματα, τα οποία νοικιάζουν.²² Τα επόμενα δυο χρόνια, 1925 και 1926, ο πληθυσμός της Νέας Μάκρης αυξήθηκε σταδιακά στις 150 οικογένειες. Πολλές από τις οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί αρχικά στην Κέα εγκατέλειψαν το νησί για να εγκατασταθούν κυρίως στη Νέα Μάκρη και σε άλλα μέρη της Ελλάδας.²³

21. Αρχείο «Τελμησού», ΛΥΚΙΑ και Α. Κοτρώζου. Αθήνα, 17 Μαρτίου 1924, Υπόμνημα Διονυσίου Καλαφάτη (Οικονόμου), Αρχιερατικού Επιτρόπου Πισιδίας προς Ελληνική Κυβέρνηση.

22. Αρχείο «Τελμησού», ΛΥΚΙΑ και Α. Κοτρώζου. Εν Ξυλοκερίζη, 27 Αυγούστου 1924, Οι εκ Μάκρης της Μ. Ασίας Πρόσφυγες διά την εν Ξυλοκερίζη εγκατάστασίν των Προς την επί της Αποκαταστάσεως των προσφύγων Κοινοβουλευτικήν Επιτροπήν.

23. Τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους οι Μικρασιάτες πρόσφυγες παρουσίασαν μεγάλη κινητικότητα, περιφερόμενοι σε αναζήτηση μόνιμης εγκατάστασης από τις αστικές προς τις αγροτικές περιοχές και τανάπαλιν παρά τις επιδιώξεις των διαδοχικών κυβερνήσεων για αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Η Ν. Μάκρη αποτελούσε ελκυστικότερο προορισμό από άλλους οικισμούς αγροτικής εγκατάστασης λόγω της εγγύτητάς της στην πρωτεύουσα. Ρόδος, Τζια, Ν. Μάκρη ή Ρόδος, Πειραιάς, Ν. Μάκρη. Στα

Η οριστική διανομή των κτημάτων έγινε το 1931. Κλήρο πήραν 86 οικογένειες Μακρολιβησιανών και 6 Συμυριών αλλά και κάποιοι ακτήμονες του Μαραθώνα. Κλήρο επίσης πήρε το σχολείο, η εκκλησία και ο γεωπόνος. Το 1948 έγινε δεύτερη διανομή στα ανεπίδεκτα καλλιέργειας σε στρατεύσιμους του Αλβανικού πολέμου και σε ακτήμονες. Το αρχείο του «Τελμησσού» είναι αποκαλυπτικό για τις συνθήκες εγκατάστασης των πρώτων χρόνων. Αποκαλυπτική επιστολή της προσφυγικής αγροτικής ομάδας «Νέα Μάκρη» στις 28 Απριλίου 1926 με την οποία ζητάει τη συνδρομή του Καλαφάτη ώστε να δοθεί στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου ένας σταυρός και ένας Επιτάφιος, για να γιορτάσουν όπως αρμόζει το Πάσχα:

Προς τον Αιδ. Τοποτηρητήν

Πισιδείας Διονύσιον Καλαφάτην Οικονόμον.

Η Διοικητική και Εκκλησιαστική Επιτροπή της προσφυγικής Αγροτικής Ομάδος «Νέα Μάκρη» θερμώς παρακαλεί Υμάς, όπως τη ενεργεία Υμών, δοθή εις την πτωχήν Εκκλησίαν μας «Άγιος Κωνσταντίνος» εις σταυρός και εις Επιτάφιος, ίνα και ημείς εορτάσωμεν τας Αγίας ταύτας ημέρας, καθόσον στερούμεθα και των απολύτως αναγκασιούτων. Ευελπιστούντες εις τα ευγενή Υμών αισθήματα, διατελούμεν μετά της προσηκούσης προς Υμάς εκτιμήσεως.²⁴

Το 1929 οι πρόσφυγες (100 πλέον οικογένειες) απευθύνουν επιστολή στον Βενιζέλο, στην οποία διαμαρτύρονται για την απόφαση της Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων), η οποία ακύρωνε προηγούμενη ευνοϊκή απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας. Εκθέτουν την ανασφάλεια τους λόγω της ανεπάρκειας της γης και αιτούνται η Μονή

βιογραφικά αποτυπώνεται και η επιστροφή των ανδρών από την εξορία και η περιπλάνησή τους για την αναζήτηση των οικογενειών τους. Βλ. βιογραφικά Μακρηνολιβισιανών στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, ΚΜΣ.

24. Βλ. Καλαφάτης, ό.π., σελ. 304

Πετράκη να εκχωρήσει το υπόλοιπο μέρος του κτήματος δι' εκουσίας αγοράς σύμφωνα και με το Νόμο περί διαχειρίσεως Εκκλησιαστικών και Μοναστηριακών Κτημάτων της 15ης Νοεμβρίου 1929. Τον Δεκέμβριο του 1933 οι πρόσφυγες ζητούν την άμεση διανομή 2.000 στρεμμάτων που είχαν χαρακτηριστεί βοσκοτόπια και χωρίς τα οποία μειώνεται κατά πολύ ο καλλιεργήσιμος κλήρος τους. Ενώ έχουν χρεωθεί με κλήρο 60 στρεμμάτων, ο κλήρος που καλλιεργούν δεν πλησιάζει ούτε τα 40 στρέμματα, στα οποία συγκαταλέγονται δύο αμμώδη στρέμματα και δύο στρέμματα βάλτου. Διαμαρτύρονται επίσης για την παραχώρηση από το κράτος εκτάσεων που είχαν εκχερσώσει με τον κόπο τους σε μέλη της ομάδας τους που δεν είχαν εργαστεί καθόλου στην εκχέρωση εκτάσεων.²⁵

Χαρακτηριστική και η επιστολή στις 30 Νοεμβρίου 1934 με την οποία οι κάτοικοι Νέας Μάκρης (80 υπογραφές) ζητάνε εγκατάσταση συγκοινωνίας Νέας Μάκρης-Αθηνών, η οποία διεξαγόταν από τα αυτοκίνητα του Μαραθώνα.²⁶

Ο οικισμός αγροτικής εγκατάστασης στη Νέα Μάκρη άλλαξε χαρακτήρα μετά την δεκαετία του 1950. Οι γεωργικές ασχολίες και η εργασία στα καμίνια έδωσαν τη θέση τους σε εμπορικές ασχολίες, επαγγέλματα που είχαν σχέση με την ανοικοδόμηση αλλά και τουριστικές ασχολίες. Τα συνεργεία αμμοληψίας, που μετέφεραν άμμο στην Αθήνα και Πειραιά και την πουλούσαν για οικοδομές, σταμάτησαν μετά την απαγόρευση της αμμοληψίας με νόμο.²⁷ Η εργασία στο μοναδικό εργοστάσιο πορσελάνης Τριανταφυλλόπουλου αποτελεί ενδιαφέρουσα σελίδα βιομηχανικής ιστορίας της περιοχής που συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη αλλά και τη χειραφέτηση των γυναικών.

Ο αριθμός των Μακρηνολιβισιανών που συγκεντρώθηκαν στη Νέα Μάκρη σταδιακά αυξήθηκε. Η ευνοημένη τοποθεσία και το φυσικό τοπίο που θύμιζε την μικρασιατική πατρίδα, της οποίας το όνομα είχε διαφυλάξει, και η εγγύτητα στο κλεινόν άστυ, όπου ήταν εγκατεστημένοι οι πνευματικοί ηγέτες της κοινότητας, συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της περιοχής και εξασφάλισε στη Νέα Μάκρη ξεχωριστή θέση στην καρδιά των Μακρηνολιβισιανών σε όλη την Ελλάδα. Άρθρο του 1957 ζωντανεύει τη Νέα Μάκρη με τους 1.600 τεχνίτες και επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται σε τομείς όπως η τουβλοποιία, η αμμοληψία, και αποτυπώνει την εξέλιξη του αρχικού αγροτικού συνοικισμού σε λουτρόπολη και τουριστικό θέρετρο των Αθηνών:

«Σήμερα εις την Νέαν Μάκρην κατοικούν 200 και πλέον οικογένειαι συμπατριωτών μας, αίτινες εκτός της γεωργίας ασχολούνται επιτυχώς και με την κεραμευτικήν κ.λπ. εργασίας. ... Υπάρχουν 9 εννέα τουβλοποιεία πατριωτών μας με σύγχρονα μηχανήματα τρυπητών τούβλων, τα οποία απασχολούν περί τους εκατόν πενήντα εργατοτεχνίτας, ... Οι πατριώται μας εσκέφθησαν να εκμεταλλευθούν την παραλιακή άμμο της οποίας το ύψος εις ωρισμένα μέρη έφθανε περίπου τα εξ έμτρα και αμέσως ήρχισε η αμμοληψία ανεμείχθησαν ωρισμένοι Μαραθωνίται, εδημιουργήθη ένα αρκετά σοβαρόν επεισόδιον με ανταλλαγήν πυροβολισμών και ελαφρούς τραυματισμούς και δια να μην επαναλη-

25. Εν Νέα Μάκρη, τη 12 Δεκεμβρίου 1933.

26. Εφημερίδα *Νέα Μάκρη*, 30 Νοεμβρίου 1934.

27. Ν. Καραγεωργίου, «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», στο *Η Έξοδος*, τ. Α', Εκδόσεις Κέντρον Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982.

φθούν τα επεισόδια ήλθε έφιππος στρατιωτική φρουρά από την Κηφισιά, η οποία και παρέμεινε αρκετό διάστημα. Η αμμοληψία εσυνεχίσθη μέχρις και του 1955, αλλά βλέποντας η Κοινότης την καταστροφή της ωραίας παραλίας και την δημιουργία ανωφελών κωνώπων εκ της αμμοληψίας, ηναγκάσθη να απαγορεύσει τελείως την αμμοληψία και ούτω η παραλία εσώθη. Η Κοινότης Νέας Μάκρης εκαρπώθη αρκετά χρήματα με τα οποία έκανε διάφορα κοινωφελή έργα ...Εδημιούργησαν ωραιότατα καταστήματα και κέντρα διασκέδασης και εξεμεταλλεύθησαν πλήρως τας φυσικάς καλλονάς της περιοχής ώστε η Νέα Μάκρη εγένετο περιζήτητος τόπος παραθερισμού. Καθήκον όλων των Μακρηνών και Λιβησιανών οπουδήποτε κι αν ευρίσκονται είναι να βοηθήσουν εις την ανάπτυξιν αυτού του ωραίου στολιδιού της Αττικής, το οποίον θα παραμείνη ένα ζωντανό ενθύμιον της Πατρίδος μας. [...] Η Νέα Μάκρη είναι το καλύτερον θέρετρον της Αττικής. Έχει έν ωραίον σχέδιον πόλεως, το οποίον εσχάτως επεκτείνεται κατά δύο χιλιάδας στρέμματα με ωραίαν πλατείαν αρκετά μεγάλην, ευρείς δρόμους, ωραίαν πευκόφυτον παραλίαν, εις την οποίαν εγκατεστάθησαν πολλές κατασκηνώσεις του Υπουργείου Παιδείας, Δήμου Αθηνών και άλλες εις τας οποίας παραθερίζουν κατ' έτος κάπου 8 χιλιάδες άτομα. Το κλίμα είναι θαυμάσιον, διότι συνδυάζει βουνόν, θάλασσαν, πεύκον με ωραίαν κατακάθαρην παραλίαν και με εξαιρετικής ποιότητας νερόν. Η Νέα Μάκρη εξελίσσεται ραγδαίως εις μίαν ωραίαν λουτρόπολιν. ...Εις Νέα Μάκρην έως σήμερον έχουν οικοδομηθή περί τις διακόσιες βίλεις ξένων παραθεριστών και εκατόν τουλάχιστον νεόκτιστα σπίτια πατριωτών πλέον των παλαιών της επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Εκτός τούτων υπάρχουν και οι δύο Συνοικισμοί Βλαχοποιημένων Γεροσακούλη και Ραπεντόσης. Μονίμους κατοίκους η Νέα Μάκρη αριθμή περί τους χιλίους εξακοσίους (1600) εκτός των παραθεριστών.²⁸

Ο Παλλύκιος Μικρασιατικός Σύλλογος “Η Τελμησός” έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συνδρομή των πατριωτών τα τραγικά χρόνια που προηγήθηκαν της Εξόδου (1918-1922), στη διάσωση, μεταφορά και περίθαλψη των Μακρηνολιβισιανών προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα αλλά και για την αποκατάστασή τους στην Ελλάδα. Όπως και άλλα αναγνωρισμένα μικρασιατικά σωματεία ανέλαβε ηγετικό ρόλο, εκπροσωπώντας τον στερημένο πολιτικής εκπροσώπησης Μικρασιατικό Μακρηνολιβισιανό προσφυγικό πληθυσμό. Ανέλαβε την έκδοση πιστοποιητικών για τους ανταλλάξιμους (πρόσφυγες) με καταγωγή από τη Λυκία και γενικότερα την εκκλησιαστική επαρχία της Πισιδίας, συγκρότησε επιτροπές και καταλόγους για τη δήλωση περιουσιών και προώθησε με κάθε τρόπο τα αιτήματα των Μακρηνολιβισιανών προσφύγων.²⁹ Ο π. Διονύσιος και ο “Τελμησός” έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διεκδίκηση των αιτημάτων των Μακρηνολιβισιανών προσφύγων και στην εγκατάστασή τους σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Καθοριστικός ήταν ο ρόλος τους στην ίδρυση του αγροτικού, προσφυγικού συνοικισμού Ξυλοκέριζα, τη μετέπειτα προσφυγική Νέα Μάκρη, εμπνεόμενος από το

28. Η Μάκρη, Μηνιαία εφημερίς των απανταχού Μακρηνών και Λιβησιανών, 1 Ιουλίου 1957, έτος Α', αριθ. φύλλου 4.

29. Στο Σύλλογο απευθύνονταν όχι μόνο για την πιστοποίηση της προσφυγικής ιδιότητας αλλά και για “συστάσεις” προσφύγων, όπως επιβεβαιώνει σχετικό έγγραφο της συντεχνίας αρτοποιών Αθήνας που ζητάει πληροφορίες για επαγγελματία του κλάδου τους.

όραμα ανασύστασης της μικρασιατικής πατρίδας με τη συσπείρωση όλων των Μακρηνολιβισιανών σε ένα οικισμό πρότυπο. Δυστυχώς, αυτό δεν στάθηκε δυνατό και οι Μακρηνολιβισιανοί, όπως οι περισσότερες μικρασιατικές κοινότητες, σκορπίστηκαν σε όλη την Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Ωστόσο, η Νέα Μάκρη ως συνοικισμός αγροτικής εγκατάστασης συσπείρωσε σημαντικό αριθμό Μακρηνολιβισιανών πατριωτών, ενώ η μετεξέλιξη του αγροτικού οικισμού στη σημερινή Νέα Μάκρη αποτελεί μια ακόμα ιστορία επιβίωσης και αναγέννησης των προσφύγων, οι οποίοι αξιοποιώντας παλαιότερη τεχνογνωσία και εμπειρία αλλά και τις ευκαιρίες της νέας περιοχής (αμμοληψία) και τις ανάγκες της εποχής (τουβλοποιία) πέτυχαν την μετεξέλιξη του αγροτικού οικισμού Ξυλοκέρizas στο εμπορικό κέντρο και τουριστικό θέρετρο της Νέας Μάκρης, επιβεβαιώνοντας το όραμα του διορατικού πατρός Διονυσίου αλλά και επιδεικνύοντας ζωτικότητα και αλληλεγγύη, ιδιαιτέρως τα πρώτα δύσκολα χρόνια της εγκατάστασης. Πολλές όψεις της πρώτης περιθάλψης, στέγασης και της μετέπειτα οικονομικής ανάπτυξης θα μπορούσαν να έχουν διαφορετικό σχεδιασμό αλλά αυτό έχει σχέση με το ευρύτερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής και αποτελεί αντικείμενο ευρύτερων κριτικών μελετών.

Εν κατακλείδι, η εξέλιξη όλων των προσφυγικών οικισμών επιβεβαιώνει τη γενική διαπίστωση ότι η ένταξη των προσφύγων στο ελληνικό κράτος συνέβαλε στην εθνολογική ομοιογένεια, στην ενδυνάμωση της οικονομίας του, στην ανάπτυξη της αστικοποίησης και εμπλούτισε την πολιτιστική ζωή της χώρας. Παρά την τραγικότητα της Ανταλλαγής και το τέλος της μακραίωνης παρουσίας του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία, οι αστείρευτες παραδόσεις της μπόλιασαν και πλούτισαν τον σύγχρονο νεοελληνικό πολιτισμό σε βαθμό που να μην μπορούμε να φανταστούμε καν πώς θα ήταν η Ελλάδα χωρίς τους Μικρασιάτες.

Αμμοληγιά.

Μνημόσυνο Βενιζέλου.

“Η πόλις που εκάηκε ...ξαναγεννήθηκε στην αντίπερα όχθη”

Ελπίδα Χονδρίδου

Δικηγόρος, Πρόεδρος Συλλόγου Περαιτών Κυζικηνών,

Αντιδήμαρχος Ν. Περάμου

Εκλεκτοί φορείς του πολιτικού, πολιτιστικού και εκκλησιαστικού κόσμου, εκλεκτό ακροατήριο, αδέρφια Μικρασιάτες...

Εκ μέρους του Συλλόγου Περαιτών Κυζικηνών και εκ μέρους όλων των Περαιωτών και Νεοπεραιωτών της δημοτικής κοινότητας της Νέας Περάμου, χαιρετίζω την αποψινή εκδήλωση μεταφέροντας εγκάρδιους χαιρετισμούς.

Ευχαριστούμε από καρδιάς τον κύριο Λουκά Χριστοδούλου και το Δ.Σ. της Ένωσης Σπάρτης Μικράς Ασίας για την ευγενική και τιμητική πρόσκληση σας στο Συμπόσιο Μικρασιατικής Μνήμης και σας συγχαίρω για την θαυμάσια αυτή διοργάνωση.

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές και δραματικές στιγμές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923, εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες της Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Πόντου αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες και να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών.

Η μαζική αυτή μετανάστευση δημιούργησε σοβαρές προκλήσεις για την ελληνική κοινωνία. Περίπου 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες έφτασαν σε μία χώρα που τότε είχε περίπου 5 εκατομμύρια πληθυσμό. Η στέγαση, η διατροφή και η ένταξη αυτών των ανθρώπων ήταν τεράστιο έργο για τη νεοσύστατη ελληνική κυβέρνηση, η οποία αντιμετώπιζε ήδη οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες.

Το Ελληνικό κράτος αντιμετώπισε σοβαρές δυσχέρειες **στην αποκατάσταση και την αφομοίωση των νεοεισερχόμενων προσφύγων**. Αν λάβουμε υπόψιν μας την δεινή οικονομική κατάσταση του και τις πολιτικές περιστάσεις της δεκαετίας 1920 – 1930, την ελλιπή κρατική οργάνωση και τις τεράστιες σε αριθμό εισροές προσφύγων, το έργο της αποκατάστασης και της ένταξης τους από την πλευρά του κράτους ήταν titάνιο και δυσχερέστατο.

Καθοριστικό ρόλο σε αυτό το εγχείρημα έπαιξε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων η οποία κατά την περίοδο 1924- 1928 ανέλαβε το μεγάλο βάρος της αποκατάστασης και ένταξης των προσφύγων διαθέτοντας υλικά μέσα και ανθρώπινο δυναμικό που παρείχε το Ελληνικό Κράτος. Η συνεισφορά της Επιτροπής ήταν αποτελεσματική, αφού τελούσε υπό τον διεθνή έλεγχο και ήταν αποστασιοποιημένη από την ταραγμένη ελληνική πολιτική ζωή.

Οι ρυθμοί ενσωμάτωσης προσφύγων ήταν εξέχοντος αργοί, καθώς δεν ήταν ενιαίο σύνολο, έφερε δε πλείστες διαφορές κοινωνικής προέλευσης, και πολιτιστικής παράδοσης, κουλτούρας, διαλέκτου-γλώσσας. Να σημειωθεί ότι 100.000 πρόσφυγες ήταν

τουρκόφωνοι. Γενικά η μεγάλη μερίδα των προσφύγων αντιμετώπισε αργή αφομοίωση, ενώ αντίθετα οι εύποροι κάτοικοι Μ. Ασίας και Ανατ. Θράκης, που έφεραν μεγάλο μέρος της περιουσίας τους στην Ελλάδα, ενσωματώθηκαν αμέσως και αναμείχθηκαν με τους γηγενείς.

Και βέβαια υπήρχε και μεγάλη δυσaráσκεια από την πλευρά των προσφύγων που βίωναν έντονο το άγχος της επιβίωσης, ερχόμενοι εκδιωγμένοι και βιώνοντας εκ του λόγου τούτου μεγάλα ψυχικά τραύματα, στην προσπάθειά τους να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους, εξέφραζαν παράπονα προς το κράτος ότι αφενός μεν παραβίασε βασικά δικαιώματα τους προερχόμενα από την Σύμβαση Ανταλλαγής (1923) και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο (1930), ότι αποζημιώθηκαν μόνο για τμήμα της περιουσίας τους και αφετέρου ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν παραχωρήθηκε ανταλλάξιμη περιουσία, με παράλληλη παραβίαση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους.

Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε πόλεις και αγροτικές περιοχές. Σε αστικά κέντρα όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και ο Πειραιάς, δημιουργήθηκαν προσφυγικές συνοικίες, ενώ σε αγροτικές περιοχές οργανώθηκαν προσφυγικοί συντοκισμοί, όπου οι πρόσφυγες έλαβαν γη για καλλιέργεια. Παρά τις δύσκολες συνθήκες, οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους πολιτιστικά, οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία που εμπλούτισαν την ελληνική κοινωνία. Η κουλτούρα τους, οι παραδόσεις, η μουσική και οι επαγγελματικές τους δεξιότητες, συνέβαλαν σημαντικά στην αναζωογόνηση της οικονομίας και στην πολιτιστική ποικιλία της χώρας.

Το ζήτημα της ενσωμάτωσης των προσφύγων αποτέλεσε μία από τις μείζονες προκλήσεις για το ελληνικό κράτος. Σύμφωνα, πάντως, με ιστορικούς της εποχής η αποκατάσταση και αφομοίωση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής υπήρξε και παραμένει το μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους – και κατ' επέκταση του νεοελληνικού έθνους, στο μέτρο που η έμπρακτη αλληλεγγύη μεταξύ ομοεθνών αποτελεί την υπέρτατη επιβεβαίωση της εθνικής μας υπόστασης.

Το αρνητικό κλίμα απέναντι στους πρόσφυγες από τη μεριά των ντόπιων υπήρχε πριν ακόμα από την έλευση των προσφύγων. Η Μικρασιατική Εκστρατεία ως συνέχεια μιας μακρόχρονης πορείας πολέμων, που εξουθένωσαν τον ελληνικό πληθυσμό, προκάλεσε έντονο διχασμό στο εσωτερικό της Ελλάδας με πολλούς Έλληνες να καταλήξουν να διαφωνούν με την εμπλοκή του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Το κλίμα λοιπόν απέναντι στους πρόσφυγες για χάρη των οποίων – σύμφωνα με τους επικριτές της εκστρατείας και κυρίως οπαδούς της αντιβενιζελικής παράταξης – σκοτώθηκαν άδικα τόσοι νέοι, ήταν αρνητικό εξ αρχής.

Η ομαδική και αθρόα άφιξη των προσφύγων, ήρθε να διαταράξει τις κοινωνικές ισορροπίες και να αλλάξει εκ βάθρων την καθημερινή ζωή των πόλεων. Οι γηγενείς είδαν τους πρόσφυγες ως απειλή. Σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής επικρατούσε ο διαχωρισμός μεταξύ του «εμείς» και των «άλλων», των γηγενών και των προσφύγων. Από τους ντόπιους αμφισβητήθηκε και αυτή ακόμα η ελληνικότητα των προσφύγων, όπως και η θρησκευτικότητά τους, με υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς όπως «τουρκόσποροι», «πρόσφηγκες» κ.α...

Τα αίτια της εχθρότητας ήταν τόσο πολιτικά, όσο και οικονομικά. Οι ντόπιοι που ανήκαν στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο θεωρούσαν τους πρόσφυγες αιτία για όλα τα

δινά της χώρας και η πολιτική τοποθέτηση της συντριπτικής πλειονότητας των προσφύγων στο βενιζελικό στρατόπεδο μεγάλωνε το χάσμα. Οι ντόπιοι αισθάνονταν ότι οι πρόσφυγες έπαιρναν τις δουλειές τους και ότι η μαζική είσοδός τους στην αγορά εργασίας προκάλεσε την πτώση των ημερομισθίων και έθεσε σε αμφισβήτηση την επαγγελματική τους σιγουριά.

Οι πρόσφυγες από την άλλη μεριά εξαιτίας της αρνητικής αντιμετώπισης και της αδυναμίας ενσωμάτωσης στην τοπική κοινωνία προσπάθησαν να αυτοπροσδιοριστούν προκειμένου να αντιπαρατεθούν με τους γηγενείς και να αναδείξουν τη δική τους ανωτερότητα έναντι αυτών. Από πολύ νωρίς συγκρότησαν μια ιδιαίτερη ταυτότητα, ξεχωριστή από εκείνη της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας.

Πέραν της φτώχειας και της έλλειψης υλικών αγαθών, οι πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν και την διαφορά νοοτροπίας και ιδιοσυγκρασίας με τους ΓΗΓΕΝΕΙΣ. Οι πρόσφυγες από τη μια μιλούσαν για χαμηλό μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο των γηγενών, οι δε γηγενείς αναφέρονταν στο ήθος των προσφύγων, στη ροπή τους για διασκέδαση, πρόβαλλαν και αμφισβητούσαν την ελληνικότητα τους και συζητούσαν αρνητικά την κοσμοπολίτικη και «χαλαρή» όπως υπονοούσαν συμπεριφορά των γυναικών, δημιουργώντας έτσι ανοιχτή σύγκρουση προκαταλήψεις και ρατσισμό, όπου ο όρος «πρόσφυγας» είχε υποτιμητική σημασία. Αργότερα η διαχωριστική γραμμή έπαψε να υπάρχει και με την πάροδο του χρόνου, οι πρόσφυγες κατόρθωσαν να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία και η συμβολή τους υπήρξε καταλυτική στην οικονομική ανάπτυξη και τη διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας.

Η μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγικής εγκατάστασης διατηρείται ζωντανή μέσα από την ιστορία και τις παραδόσεις των απογόνων των προσφύγων, ενώ πολλοί από τους προσφυγικούς συνοικισμούς που ιδρύθηκαν τότε εξακολουθούν να υπάρχουν ως μαρτυρία αυτής της περιόδου.

Λίγα λόγια για την καταγωγή μας:

ΚΥΖΙΚΟΣ και ΠΕΡΑΜΟΣ

Σημαντικό κομμάτι του μικρασιατικού ελληνισμού που εγκαταστάθηκε στον ελλαδικό χώρο μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, ήταν οι πρόσφυγες προερχόμενοι από την Πέραμο της Κυζίκου, περιοχή της Βιθυνίας στην Προποντίδα, η οποία είχε μακρά ιστορία ελληνικής παρουσίας πριν τον ξεριζωμό, οι οποίοι αφού μοιράστηκαν στα δυο, εγκαταστάθηκαν και δημιούργησαν το μεν πρώτο κύμα προσφύγων την Νέα Πέραμο του νομού Καβάλας, το δε δεύτερο κύμα την Νέα Πέραμο του νομού Αττικής.

Για την ιστορία της Κυζίκου έχουν γίνει αρκετές αξιόλογες μελέτες που αποδεικνύουν την κυριαρχία της στην ευρύτερη περιοχή από τον Ελλήσποντο έως τον Βόσπορο. Αρχαιότεροι κάτοικοι της περιοχής της Κυζίκου ήταν οι Δολιόνες, ένα παρακλάδι της μεγάλης αρχαιοελληνικής θρακικής οικογένειας, που κατοικούσαν στον Όλυμπο της Βιθυνίας (Προύσσα) από όπου σιγά σιγά κατέβηκαν και απλώθηκαν στα πεδινά όπου συγχωνεύτηκαν με τους αυτόχθονες λαούς.

Για την ίδρυση της Κυζίκου, οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι κτίστηκε από τον Κύζικο, γιό του Απόλλωνα, από τον οποίο πήρε και το όνομα της γ' αυτό και θεωρείτο ιερή γη. Γύρω στα 750 π.Χ. η Κύζικος δέχθηκε μία μεγάλη αποικία από Μιλήσιους. Για τον αποικισμό αυτό των Μιλησίων αναφέρουν οι ιστορικοί, ότι αυτοί παρακινήθηκαν από έναν χρησμό του Απόλλωνα ο οποίος τους παρότρυνε στην μετακίνηση αυτή προκειμένου να βρουν στο νέο αυτό τόπο "πλούτο και ευδαιμονία", όπως και έγινε.

Η μίξη αυτή με τους Κυζικηνούς έδωσε ώθηση και εξέλιξη στην πόλη. Κτισμένη στο κέντρο της Προποντίδας, πάνω στον ισθμό που ενώνει την Χερσόνησο με την ασιατική γη, η Κύζικος δεν άργησε να απλώσει την κυριαρχία της στην ευρύτερη περιοχή, από τα Δαρδανέλια έως τον Βόσπορο, ανέπτυξε το εμπόριο, απέκτησε οικονομική άνθηση και μεγάλωσε την πολιτική της δύναμη, παίζοντας σπουδαίο ρόλο στην μακραίωνη ιστορία του Ελληνισμού της περιοχής.

Κομμάτι σημαντικό της Κυζικηνής Χερσονήσου ήταν η κωμόπολη της Περάμου, που βρισκόταν σε απόσταση 10 περίπου χιλιομέτρων από την ιερή πόλη της Κυζίκου. Αποτελέσε μία από τις παλαιότερες κωμοπόλεις της περιοχής της Κυζίκου. Για πρώτη φορά γίνεται έγγραφη αναφορά της ύπαρξης της Περάμου σε βιβλίο του Γερμανού συγγραφέα Στέφαν Γκέραχ που τυπώθηκε στα 1576, αλλά και μεταγενέστερα στην "Αναγραφή της Κυζίκου" αγνώστου Αρτακινού συγγραφέως περί το έτος 1825, όπου γίνεται ευρεία αναφορά της Περάμου. Πάντως σύμφωνα με στοιχεία του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, η ύπαρξη της Περάμου όσο και άλλων οικισμών πλησίον, χρονολογείται από τον 14ο αιώνα τουλάχιστον.

Η Πέραμος ήταν κωμόπολη και ο πληθυσμός της το 1914 έφτανε τους 5.000 κατοίκους, όπως ο αριθμός αυτός δίδεται από την έκθεση της Δημογεροντίας της Περάμου στις διοικητικές αρχές της Πανόρμου, το έτος 1921. (Χρησιμοποιούμε ως ορόσημο την χρονολογία 1914 επειδή μετά αρχίζει η φθίνουσα πορεία της Περάμου, με την επέλαση των Τούρκων προσφύγων από τα βαλκάνια, την φωτιά που έβαλαν το 1915 έως τον οριστικό ξεριζωμό το 1922).

Η Πέραμος ήταν Δήμος (Ναχιέ) με ενεργό τον θεσμό του Δημάρχου, ήταν έδρα Μουντούρη, στην οποία υπάγονταν και τα υπόλοιπα χωριά (η Μηχανιώνα, το Κα-

Χαρακτηριστικό δείγμα περαμιώτικων κατοικιών, όπως διατηρούνται σήμερα.

στέλι, η Λαγκαδά), οι δε τουρκικές αρχές δεν είχαν ανάμειξη στην εσωτερική της διοίκηση. Διέθετε ίδιαν σφραγίδα της πόλεως της Περάμου, φέρουσα κύκλο με ελληνιστί τις λέξεις: "ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΠΕΡΑΜΟΥ" με την οποία σφραγιζόνταν τα επίσημα έγγραφα. Η Πέραμος διοικείτο από τους ίδιους τους κατοίκους της, την Δημογεροντία, χωρίς καμία ανάμειξη των τουρκικών αρχών. Είχε εκτός της δημογεροντίας, Εφορία Σχολείων, Επιτροπές των Εκκλησιών, είχε Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο και Πνευματικά Δικαστήρια. Η Δημογεροντία ήταν ανώτατο Διοικητικό Σώμα που φρόντιζε για όλα τα ζητήματα της πόλεως σύμφωνα με τις αρχές και τους κανόνες που είχε θεσπίσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι τουρκικές αρχές στην Πέραμο είχαν αρμοδιότητα στην τήρηση της τάξεως και της είσπραξης των φόρων του Τουρκικού Κράτους.

Οι κάτοικοι της Περάμου ήταν όλοι Έλληνες Ορθόδοξοι και μιλούσαν μία μόνο γλώσσα την ελληνική, με πολλές ιδιαιτερότητες στην τοπική διάλεκτο. Οι γυναίκες και τα παιδιά δεν γνώριζαν καθόλου τούρκικα. Ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης, την σφηροτροφία, την κτηνοτροφία αλλά κυρίως με την αλιεία και την ναυτιλία. Πολλοί από αυτούς κυρίως όσοι ήθελαν να σπουδάσουν, μετοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου η παροικία των Περαιμών στην Πόλη ήταν πολύ ισχυρή, μια δεύτερη Πέραμος.

Μοναστήρι Παναγίας Φανερωμένης της Κυζικίνης.

Η Πέραμος ήταν ιδιαίτερα ξακουστή για το "Παπαδοπούλειο Παρθεναγωγείο", μια λαμπρή τριώροφη κατασκευή του αρχιτέκτονα Π. Φωτειάδη, το οποίο σώζεται σε άριστη κατάσταση ως σήμερα. Το μεγαλοπρεπές αυτό σχολείο κατασκευάστηκε εν έτη 1911 και αφιερώθηκε αποκλειστικά στην μόρφωση των κοριτσιών της Περάμου, από τον

Μεγάλο Ευεργέτη της Περάμου Μικέ Παπαδόπουλο, ο οποίος με δαπάνες του πίστεψε ότι όφειλε να ενισχύσει την μόρφωση των κοριτσιών της πόλης, την οποία δεν θεωρούσαν τα χρόνια εκείνα υποχρεωτική και απαραίτητη, διότι όπως ο ίδιος έλεγε «μόνον όταν οι μητέρες είναι μορφωμένες, τότε θα φροντίσουν τα παιδιά τους να μάθουν περισσότερα γράμματα και έτσι θα ανεβάσουν το πνευματικό επίπεδο των Περαιμιωτών και θα προοδεύσει η πόλις»!!!

Ξεχωριστή μνηία πρέπει να γίνει για το Μοναστήρι νέας Παναγίας νέας Φανερωμένης, που βρισκόταν νέας πρόποδες του όρους Δινδύμου. Το τεράστιο διώροφο πέτρινο οικοδόμημα με τα 99 ευρύχωρα δωμάτια, ανοικοδομήθηκε με υλικά που μετέφεραν οι Περαιμιώτες με τα χέρια νέας... ως και τα παιδιά λέγεται ότι συμμετείχαν νέας εργασίες. Η Μονή λειτουργούσε χωρίς διακοπή από νέας πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι και το 1922 και φιλοξενούσε το ιερό εικόνισμα νέας Παναγίας νέας Φανερωμένης. Η μοναδική και θαυματουργή εικόνα νέας Παναγίας νέας Φανερωμένης νέας Κυζικινής των Περαιμιών, φτιαγμένης από ασήμι και χρυσό, **θεωρείται από νέας σημαντικότερα ιστορικά κειμήλια που διασώζονται νέας μέρες νέας με τεράστια ιστορική αξία.** Βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη από το έτος 1922 όπου με το διωγμό μεταφέρθηκε εκεί για να προστατευτεί και έκτοτε φυλάσσεται «καρφωμένη»-αμετακίνητη δηλαδή, στον **Πατριαρχικό Ναό του Αγίου Γεωργίου** στο Φανάρι.

Το 2022, κατά την επέτειο μνήμης των 100 ετών από την Μικρασιατική Καταστροφή, **με ειδική άδεια του Πατριαρχείου**, κατασκευάστηκε από την ενορία του Αγίου Γεωργίου Νέας Περάμου Αττικής, το Πρώτο και Μοναδικό Πιστό Αντίγραφο νέας Εικόνας νέας Παναγίας νέας Φανερωμένης νέας Κυζικινής των Περαιμιών, που βρίσκεται φυλάσσεται ως εκ θαύματος εντός του ιερού ναού του Αγίου Γεωργίου νέας Νέας Περάμου!!!

Και τώρα θα περάσουμε στην αντίπερα όχθη....

Η Νέα Πέραμος

Η Νέα Πέραμος πήρε το όνομά της ακριβώς για να τιμήσει την Πέραμο, την αλησμόνητη πατρίδα των προγόνων μας.

Όταν έγινε η Μικρασιατική Καταστροφή, το Σεπτέμβριο του 1922 έφτασαν οι πρώτοι Περαιμιώτες στο Μυριόφυτο της Θράκης, όπου αποβιβάστηκαν με πλοίο και άρχισαν να κατεβαίνουν σε μικρές ομάδες προς τα κάτω, προς την ελεύθερη Ελλάδα.

Ξεκίνησαν από στεριάς και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους είχαν συγκεντρωθεί στην Καβάλα. Άλλοι τράβηξαν για Θεσσαλονίκη, άλλοι για Αθήνα και Πειραιά. Πολλοί Περαιώτες από αυτούς έμειναν στην Καβάλα, μέσα στην πόλη όπου μέχρι σήμερα αποτελούν μια σημαντική καλοστεκούμενη παροικία, οι περισσότεροι όμως εγκαταστάθηκαν στον συνοικισμό της Νέας Μήδειας στον κόλπο των Ελευθερών, περίπου 30 χιλιόμετρα από την Καβάλα. Ο συνοικισμός αυτός με αρκετά σπίτια είχε κτιστεί για να φιλοξενήσει πρόσφυγες από την Μήδεια – κωμόπολη της Ανατ. Θράκης, όμως αυτούς, τους θέρισε η ελονοσία που εκείνη την εποχή ήταν επιδημική και όσοι απέμειναν την εγκατέλειψαν κι έφυγαν. Σ αυτόν τον ερημωμένο από την αρρώστια τόπο εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι Περαιώτες.

Ύστερα από τον καθολικό ξεσηκωμό της Περάμου τον Αύγουστο του 1922, ένα δεύτερο κύμα Περαιωτών έφτασε στην Ελλάδα το 1924, ερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη αυτή τη φορά. Πάνω από 250 οικογένειες Περαιωτών ήρθαν με την δεύτερη αυτή προσφυγιά και ένα μεγάλο μέρος αυτών αποβίβαστηκαν πρώτα στην Κεφαλονιά και ύστερα μεταφέρθηκαν στην Σαλαμίνα. Εκεί φιλοξενήθηκαν προσωρινά άλλοι σε σπίτια και άλλοι στο μοναστήρι της Φανερωμένης σε σκηνές, σε πρόχειρα παραπήγματα και αντίσκηνα, τα οποία δεν παρείχαν επαρκή προστασία από τις καιρικές συνθήκες. Η φτώχεια και οι κακές συνθήκες υγιεινής ήταν συχνά προβλήματα. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, η ελληνική κυβέρνηση και διεθνείς οργανισμοί προχώρησαν στη διανομή γης και στην παροχή βοήθειας για την κατασκευή κατοικιών.

Στην Αθήνα και τον Πειραιά βρίσκονταν αρκετοί Περαιώτες που είχαν έρθει με το πρώτο προσφυγικό κύμα. Αυτοί ξεσηκώθηκαν και ζήτησαν από την Κυβέρνηση να τους παραχωρηθεί κάποια έκταση ώστε να εγκατασταθούν μόνιμα σε κάποιον τόπο.

Με τις έντονες διαμαρτυρίες τους συστήθηκε επιτροπή αγώνα και αφού επέλεξαν τον τόπο της αρεσκειάς τους, την σημερινή Νέα Πέραμο Αττικής, σε παραλιακή τοποθεσία – Σαρωνικός Κόλπος (επειδή προσομοίαζε στα μάτια τους με την αλησμόνητη Πέραμο της Μ. Ασίας, βρισκόταν και καταντίκρυ στο Μοναστήρι της Φανερωμένης της Σαλαμίνας ένα ακόμα συν για την επιλογή αυτή), η επιτροπή απευθύνθηκε στην συνέχεια στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Το έργο της κατασκευής του συνοικισμού το ανέλαβε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η οποία ενήργησε για λογαριασμό τους και ανέλαβε να απαλλοτριώσει τον τόπο αυτόν, που άνηκε ιδιοκτησιακά στο Μοναστήρι της Φανερωμένης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή ήταν δύσκολη και απαιτητική.

Η ελληνική κυβέρνηση, σε συνεργασία με διεθνείς οργανισμούς και την Κοινωνία των Εθνών, κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες για την παροχή γης και υποδομών. Έτσι με την βοήθεια του κράτους κτίστηκαν στην Νέα Πέραμο πλέον, 250 προσφυγικές κατοικίες, τέσσερις σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο, με δύο δωμάτια η κάθε μια και αρκετό οικόπεδο τριγύρω. Τα σπίτια κτίστηκαν σε μια στενή παραλιακή λωρίδα μήκους ενός χιλιομέτρου και πλάτους 100 με 200 μέτρα (κάτω δηλαδή από τον δημόσιο δρόμο – την εθνική οδό). Μαζί με τα σπίτια διανεμήθηκε στους πρόσφυγες γη για την καλλιέργεια της και ως βοήθημα για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και ενίσχυση της διαβίωσής τους. Τους παραχωρήθηκαν και δύο αγροτεμάχια – ελαιώνες στ’ ανατολικά

Πρώτη συνέλευση Περαιμιωτών στη Νέα Πέραμο.

του χωριού (οι κλήροι όπως ονομάστηκαν) για να μπορούν οι πρόσφυγες να τους καλλιεργήσουν και να παράξουν το λάδι τους.

Ο κλήρος αυτός δεν ήταν βέβαια αρκετός για να δημιουργήσουν καλλιέργειες όπως ήταν συνηθισμένοι στο χωριό τους με αμπέλια, με μπουστάνια κλπ. Το χώμα ήταν ακαλλιεργητό και σκληρό, πετρώδες έδαφος και νερό δεν υπήρχε. Όμως υπήρχε θάλασσα, μια θάλασσα

σα ήρεμη και πλούσια σε αλιεύματα και με το πλεονέκτημα ότι βρισκόταν πλησίον της Αθήνας μόλις 36 χιλιόμετρα απόσταση και με τον σιδηρόδρομο και την εθνική οδό Αθηνών Κορίνθου που περνούσε μέσα από το νέο χωριό.

Η εγκατάσταση των Περαιμιωτών ξεκίνησε το 1924 και ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1925. Φέτος λοιπόν συμπληρώνονται 100 έτη από την έναρξη – την απαρχή της εγκατάστασης των Περαιμιών στην νέα εστία τους, στην αντίπερα όχθη, σε ένα χωριό που έμοιαζε πολύ σ' αυτό που άφησαν πίσω τους οι πρόγονοί μας.

Η Νέα Πέραμος, όπως και πολλές άλλες περιοχές προσφυγικής εγκατάστασης, αναπτύχθηκε σταδιακά και εξελίχθηκε σε μια ζωντανή και δραστήρια κοινότητα. Διοικητικά η Νέα Πέραμος **ανακηρύχθηκε επίσημα Κοινότητα** το έτος 1930 με την επωνυμία «Κοινότης Νέας Περάμου του Νομού Αττικής και Μεγαρίδος» και παρέμεινε Κοινότητα μέχρι το έτος 1994 ότε και ανακηρύχθηκε Δήμος με την επωνυμία «Δήμος Νέας Περάμου». Διατηρήθηκε σε αυτή τη διοικητική μορφή έως το 2010 όπου με την εφαρμογή του νόμου περί συνένωσης των δήμων συνενώθηκε υποχρεωτικά με τα Μέγαρα σε ενιαίο δήμο, ο οποίος Δήμος φέρει την επωνυμία «Δήμος Μεγαρέων» καθεστώς που ισχύει έως σήμερα.

Η ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στη Νέα Πέραμο μετά την εγκατάστασή τους ήταν γεμάτη προκλήσεις, αλλά και δυναμικές προσπάθειες για ανάκαμψη και δημιουργία νέας ζωής. Έφεραν μαζί τους τις παραδόσεις, την κουλτούρα και πλείστες δεξιότητες από την πατρίδα τους, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό, στην ανάπτυξη της νέας τους κοινότητας.

Το πρώτο μέλημα των Περαιμιωτών όταν ξεκίνησε η εγκατάστασή τους, **ήταν η δημιουργία σχολείου και εκκλησίας**. Πίεσαν μέσω της Επιτροπής, κυβερνητικά στελέχη της περιοχής όπως ήταν ο Θεόδωρος Πάγκαλος με καταγωγή από την περιφέρεια εκείνη, ο οποίος επέδειξε ενδιαφέρον για την νέα προσφυγική εστία των Περαιμιωτών. Με ενέργειές του παραχωρήθηκε και εγκαινιάστηκε από τον ίδιο, ως σχολείο, ένα ξύλινο οικοδόμημα από αυτά τα λυόμενα σπίτια των πολεμικών αποζημιώσεων, που προοριζόταν για την εγκατάσταση των προσφύγων, η **επονομαζόμενη «παράγκα»**. Το σχολείο αυτό είχε δύο αίθουσες διδασκαλίας, έναν προθάλαμο και ένα δωμάτιο που προορίστηκε για γραφείο. Ο προθάλαμος και το γραφείο χρησιμοποιήθηκαν αρχικά από τους Περαιμιώτες ως εκκλησία. Τα εικονίσματα και τα ιερά σκεύη μεταφέρθηκαν

εκεί και ο χώρος αυτός λειτούργησε και ως σχολείο και ως εκκλησία τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης.

Όμως η ανάγκη για την ανέγερση ενός νέου σχολικού κτηρίου, για να στεγάσει τους μαθητές, ήταν επιτακτική. Με το πέρασμα των ετών, το αρχικό ξύλινο παράπηγμα δεν εξυπηρετούσε πλέον τις ανάγκες των προσφύγων και είχε πλέον καταστεί εντελώς ακατάλληλο από την προχειρότητα και την φυσική φθορά, όπως ήταν αναμενόμενο αλλά και την ανεπάρκεια του να φιλοξενήσει τον όγκο των μαθητών, που ο αριθμός τους είχε αυξηθεί σημαντικά με το πέρασμα των ετών.

Έτσι μετά τον πόλεμο και με την έμπρακτη βοήθεια του Συλλόγου Περαιμίων Κυζικηνών, ο οποίος, επαφιόμενος στην ιερότητα του σκοπού και στον πατριωτισμό των Περαιμιωτών, ξεκίνησε έναν αγώνα συγκέντρωσης χρημάτων για την κατασκευή σχολείου. Έστειλε επιστολές, ξεσήκωσε τους Περαιμιώτες που ζούσαν στο εξωτερικό και ήταν εύποροι, με την οικονομική ενίσχυση του αείμνηστου Προέδρου του Συλλόγου Περαιμίων του Εμμανουήλ Παπαναστασίου μεγίστου

ευεργέτου της πόλης μας και ένα ικανοποιητικό κληροδότημα του αείμνηστου επίσης ευεργέτου Χρήστου Συρράκου, ζωγράφου από την Σμύρνη, ένας από τους πρώτους οικιστές της Νέας Περάμου, συγκεντρώθηκε ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσό και το νέο σχολικό κτήριο σε δύο έτη ήταν έτοιμο και μεγαλόπρεπο, με έξι αίθουσες διδασκαλίας, μία αίθουσα νηπιαγωγείου και λοιπές εγκαταστάσεις. Τα εγκαίνια του έγιναν με μεγαλοπρέπεια παρουσία ανωτάτων αξιωματούχων της Πολιτείας και την ίδια χρονιά το νέο κτήριο λειτούργησε φιλοξενώντας τα παιδιά του Δημοτικού της Νέας Περάμου. Το σχολικό αυτό κτήριο λειτουργεί ως σήμερα πρόσφατα ανακαινισμένο με δαπάνες και εποπτεία του μεγάλου ευεργέτη Αθανασίου Μαρτίνου.

Από την άλλη πλευρά, την φροντίδα για την αποπεράτωση της εκκλησίας ανέλαβε επιτροπή γυναικών οι οποίες συγκεντρώναν χρήματα από εράνους, υλικά από δωρεές και μέσα σε ελάχιστο χρόνο εντός του έτους 1925 έγινε η θεμελίωση της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο κέντρο του νέου οικισμού η οποία στολίζει την πόλη ως σήμερα ως πολιούχος αυτής. Το όνομα της το πήρε από το παλιό εικόνισμα του Αγίου Γεωργίου που μεταφέρθηκε από την Πέραμο από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου όπως λεγόταν.

Εξάλλου θα πρέπει να κατανοήσουμε το πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος της θρησκείας στη δημιουργία της ταυτότητας των Μικρασιατών προσφύγων σε κάθε συνοικισμό. Πριν από τον διωγμό τους, οι ελληνικοί πληθυσμοί στη Μ. Ασία **αυτοπροσδιοριζόταν και καθόριζαν την ταυτότητά τους μέσω της θρησκείας**. Πέρα από τη διάλεκτο, την περιοχή και την οικονομική κατάσταση, η θρησκεία ήταν αυτή που τους προσδιόριζε ως ομάδα απέναντι στους «άλλους». Στη νέα τους πατρίδα, παρότι αυτή ήταν μια επίσημα ορθόδοξη χώρα, η θρησκεία εξακολουθεί να παίζει σημαντικό και καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Οι πρόσφυγες παρατηρούσαν περήφανα ότι αυτοί τηρούσαν καλύτερα τους θρησκευτικούς κανόνες και ήταν πιο αφοσιωμένοι από τους ντόπιους γηγενείς.

Έτσι λοιπόν η εκκλησία μας, ο ιερός Ναός του Αγίου Γεωργίου, **αποτελέσε σημείο αναφοράς για τους Περαιμιώτες πρόσφυγες**. Σ' αυτήν εναπόθεσαν τις λιγοστές εικόνες που μπόρεσαν να περισώσουν ή ακόμα και πέτρες που είχαν κουβαλήσει κάποιοι πρόσφυγες από τις πατρίδες τους και τις χρησιμοποίησαν στο χτίσιμο της εκκλησίας. Στη Νέα Πέραμο, όπως και σε άλλες προσφυγικές συνοικίες, η κοινωνική ζωή των προσφύγων οργανώθηκε γύρω από την εκκλησία, τη «δικιά» τους προσφυγική αναφορά, η οποία αποτελούσε τον τόπο που τους σύνδεε με την πατρίδα γη, το σημείο σύνδεσης με το παρελθόν.

Η επαγγελματική αποκατάσταση των Περαιμιωτών

Για να επιτευχθεί η πλήρης εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων, δεν έφτανε μόνο η στέγασή τους, αλλά και η επαγγελματική τους αποκατάσταση για το λόγο αυτό και διανεμήθηκαν – παραχωρήθηκαν μαζί με τα σπίτια του συνοικισμού, διανεμήθηκε στους πρόσφυγες γη για την καλλιέργεια της και ως βοήθημα για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και ενίσχυση της διαβίωσής τους.

Σαν επαγγελματίες οι πρόσφυγες, ήταν έμπειροι ψαράδες, ναυτικοί, τεχνίτες και γεωργοί και οι γνώσεις τους συνέβαλαν σημαντικά στην οικονομική ανάκαμψη νέας εστίας. Η καλλιέργεια της γης, η αλιεία και η ναυτιλία, έγιναν οι κύριες πηγές εισοδήματός τους. δύο τομείς στους οποίους είχαν εμπειρία από την πατρίδα τους. Καλλιεργούσαν τη γη που τους παραχωρήθηκε, ενώ παράλληλα ανέπτυξαν την αλιεία με τον τρόπο που ήξεραν από τους γονείς τους, αξιοποιώντας τη γειτνίαση με τη θάλασσα. Οι δεξιότητες αυτές τους βοήθησαν να επιβιώσουν και να δημιουργήσουν μια σταθερή οικονομική βάση, παρά τις αρχικές δυσκολίες.

Η αλιεία

Οι αλιείς της Νέας Περάμου, που εγκαταστάθηκαν εκεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, έχουν μια μακρά και πλούσια παράδοση στη θάλασσα. Πολλοί από τους πρόσφυγες που ήρθαν από την Πέραμο της Κυζίκου ήταν ήδη έμπειροι ψαράδες, καθώς η γενέτειρά τους στη Μ. Ασία ήταν παραθαλάσσια και είχε αναπτύξει σημαντική

Η Σαντάλα

αλιευτική δραστηριότητα. Αυτή η γνώση της θάλασσας και των αλιευτικών τεχνικών αποτέλεσε σημαντικό κεφάλαιο για την επιβίωσή τους στη νέα τους πατρίδα.

Με την εγκατάστασή τους στη Νέα Πέραμο, οι πρόσφυγες αξιοποίησαν τη φυσική θέση της περιοχής, που βρίσκεται κοντά στον Σαρωνικό Κόλπο, για να συνεχίσουν την αλιεία. Η θάλασσα προσέφερε πλούσια αλιεύματα, και έτσι οι πρόσφυγες κατέφεραν να ξαναστήσουν τη ζωή τους βασιζόμενοι σε αυτό που γνώριζαν καλύτερα. Σταδιακά αναπτύχθηκε ένας ζωντανός αλιευτικός κλάδος στην περιοχή, με τις παραδοσιακές τεχνικές αλιείας να περνούν από γενιά σε γενιά φερμένες από την μακρινή πατρίδα.

Η αλιεία στη Νέα Πέραμο στηρίχθηκε κυρίως σε **μικρές βάρκες και παραδοσιακές μεθόδους ψαρέματος**, όπως τα δίχτυα και τα παραγάδια. Οι ψαράδες της περιοχής έπιαναν ψάρια που είναι συχνά στον Σαρωνικό και η ψαριά τους όχι μόνο κάλυπτε τις τοπικές ανάγκες, αλλά συχνά πωλούνταν και σε μεγαλύτερες αγορές, όπως αυτή της Αθήνας και του Πειραιά. Εξάλλου δεν ήταν μονάχα τα ψάρια αλλά ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο στην τέχνη αυτή ήταν και τα όστρακα για τα οποία η περιοχή μας είναι πασίγνωστη.

Η αλιευτική κοινότητα της Νέας Περάμου ήταν γνωστή για την αλληλεγγύη και την αίσθηση της κοινότητας μεταξύ των ψαράδων. Συνεργάζονταν στενά, μοιράζονταν γνώσεις και στήριζαν ο ένας τον άλλο στις δυσκολίες, είτε αυτές αφορούσαν τα καιρικά φαινόμενα είτε τις προκλήσεις της αγοράς. Η ζωή των ψαράδων ήταν σκληρή, με πολλές ώρες στη θάλασσα, συχνά υπό δύσκολες συνθήκες, αλλά η αλιεία ήταν πηγή περηφάνιας και αναπόσπαστο κομμάτι της τοπικής ταυτότητας.

Με την πάροδο των ετών, η αλιεία στη Νέα Πέραμο προσαρμόστηκε στις αλλαγές της τεχνολογίας και της αγοράς, αλλά διατήρησε τον παραδοσιακό της χαρακτήρα. Ακόμη και σήμερα, η αλιεία αποτελεί σημαντικό στοιχείο της τοπικής οικονομίας και κουλτούρας, ενώ τα ψαροταβέρνες της περιοχής είναι δημοφιλείς για τα φρέσκα θαλασσινά που προσφέρουν, τα οποία έρχονται κατευθείαν από τη θάλασσα.

Η αλιευτική παράδοση στη Νέα Πέραμο παραμένει ζωντανή και τιμάται, με τους ψαράδες να συνεχίζουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην τοπική κοινωνία και οικονομία, διατηρώντας τη σχέση με τη θάλασσα που ξεκίνησε από την πατρίδα τους στη Μ. Ασία. Μάλιστα κάθε χρόνο έχει καθιερωθεί και εορτάζεται εδώ και 50 χρόνια η «Ψαράδικη Βραδιά» μια βραδιά στο τέλος του Αυγούστου ειδικά αφιερωμένη στην διατήρηση της μνήμης των αλιέων προσφύγων, των ψαράδων εκείνων που η πλούσια

θάλασσα της Περάμου, ο κόλπος του Μαρμαρά και η Μαύρη Θάλασσα ακόμη, έδιναν τα πλούσια αγαθά τους (από σαρδέλες και κολιούς ως σαφρίδια και παλαμίδες), που τα ψάρευαν με τους μπογιαντέδες, τις σαντάλες αλλά και τα ψαροκάικα και τα γρι γρί τους, για να βιοποριστούν. Αυτή την παράδοση και αυτή την τέχνη τιμούμε κάθε χρόνο στην Νέα Πέραμο ως απόγονοι σπουδαίων αλιέων όπως ήταν οι Ζουμπλιοί, οι Γαράδες, οι Σιβρίδες και άλλοι πολλοί ενδεικτικά αναφερόμενοι, όπως έκαναν στο χωριό στην Πέραμο στα τέλη του Αυγούστου, όταν είχαν καλές και μεγάλες ψαριές, κρατώντας ζωντανές τις μνήμες από γενιά σε γενιά.

Και στο εμπόριο όμως τα πήγαν καλά οι Περάμιοι πρόσφυγες

Παράλληλα με την αλιεία, πολλοί πρόσφυγες άρχισαν να δημιουργούν σιγά – σιγά εμπορικά μικρομάγαζα στον συνοικισμό της Νέας Περάμου. Άνοιξαν μικρά παντοπωλεία, καφενεία και κουτούκια, τσαγκάρικα, αρτοποιεία και κουρεία τα οποία εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της προσφυγικής κοινωνίας. Στη Νέα Πέραμο λειτουργούσαν επί του παραλιακού μετώπου γραφικές ταβέρνες και παραδοσιακά καφενεία, ενώ πρόσφυγες διατηρούσαν αρχικά και λιγοστά καταστήματα – μπακάλικα στους μαχαλάδες του συνοικισμού για να καλύπτουν τις ανάγκες των κατοίκων.

Η Νέα Πέραμος στις επόμενες δεκαετίες λόγω του φυσικού κάλους της περιοχής και του φιλόξενου πνεύματος των προσφύγων αλλά και των γραφικών καταστημάτων στην παραλία, έγινε σημείο αναφοράς και πόλος έλξης για τις κοντινές εξορμήσεις των Αθηναίων των παραθεριστών του καλοκαιριού που φιλοξενούνταν στα ξενοδοχεία της περιοχής.

Γερμανικής Κατοχή

Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα (1941-1944), η Νέα Πέραμος, όπως και ολόκληρη η χώρα, υπέφερε από τις καταστροφικές συνέπειες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η γερμανική κατοχή είχε σοβαρές επιπτώσεις στην τοπική κοινωνία της Νέας Περάμου, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο, με τους κατοίκους να βιώνουν την πείνα, την καταπίεση και τις διώξεις από τις κατοχικές δυνάμεις.

Οι Γερμανοί, μαζί με τους συμμάχους τους, εγκατέστησαν στρατιωτικές δυνάμεις στην περιοχή, ενώ επέβαλαν σκληρά μέτρα και έλεγχο στις ζωές των κατοίκων. **Η Νέα Πέραμος, αν και μικρή κωμόπολη τότε, είχε στρατηγική σημασία λόγω της εγγυτητάς της στη θάλασσα και στην Αθήνα**, γεγονός που την καθιστούσε σημαντικό σημείο για τον έλεγχο της περιοχής.

Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι στον κόλπο της Νέας Περάμου ελλιμενίζονταν αρκετά επίτακτα πλοία έτοιμα για την μεταφορά στρατευμάτων στην Μέση Ανατολή, ανάμεσα τους το θωρηκτό Αβέρωφ με την δική του ιστορία.

Στα τέλη Απριλίου 1941 οι Γερμανοί εισήλθαν στην Νέα Πέραμο και εγκαταστάθηκαν – στρατοπέδευσαν, στο δάσος της ανατολικής πλευράς του συνοικισμού, όπου μετά την απελευθέρωση εγκαταστάθηκε ως σήμερα η Σχολή Πυροβολικού, με έντονη παρουσία στην περιοχή. **Επιτάξανε πολλά σπίτια** κυρίως τα μεγαλύτερα για τη στέγαση των αξιωματικών τους και **ανοικοδόμησαν τα πρώτα κτίσματα** για την εγκατάστασή τους, τα οποία παρέμειναν και χρησιμοποιήθηκαν μετά από το Πυροβολικό και στην συνέχεια έγινε σχολή η γνωστή «Σχολή Πυροβολικού» που λειτουργεί ως σήμερα.

Από την άλλη πλευρά της πόλης στο λόφο Καταδρομένων (περιοχή Πούντα όπου σήμερα βρίσκεται το Κέντρο Εκπαίδευσης (ΛΟΚ), υπήρχε **το αεροδρόμιο της Νέας Περάμου**. Κατασκευάστηκε από την εταιρία Air France ένα βοηθητικό Υδατοδρόμιο ως παράρτημα του κεντρικού αερολιμένα του Φαλήρου, το οποίο κατά την διάρκεια της Κατοχής περιήλθε στα χέρια των Γερμανών με επέκταση του προς την θάλασσα (σκάλα) με κεκλιμένη φορά για την είσοδο των υδροπλάνων, η οποία διατηρείται ως σήμερα και ονομάζεται «Γερμανική σκάλα».

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η πείνα ήταν ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι κάτοικοι της Νέας Περάμου, όπως και σε ολόκληρη την Ελλάδα. Οι Γερμανοί κατακτητές κατάσχεσαν μεγάλο μέρος των τοπικών πόρων και τροφίμων, ενώ το εμπόριο και η αλιεία περιορίστηκαν δραστικά. Η αλιεία, που αποτελούσε βασικό μέσο βιοπορισμού για πολλούς κατοίκους, υπέστη σοβαρές ζημιές, καθώς οι Γερμανοί κατάσχεσαν βάρκες και εξοπλισμό, ενώ επέβαλαν αυστηρούς περιορισμούς στη δραστηριότητα των ψαράδων.

Παράλληλα, η αντίσταση στην Κατοχή άρχισε να οργανώνεται στην ευρύτερη περιοχή. Οι κάτοικοι της Νέας Περάμου, όπως και πολλοί άλλοι σε όλη την Ελλάδα, συμμετείχαν ενεργά στην Εθνική Αντίσταση. Οι πρόσφυγες κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, βίωσαν σκληρή πείνα και η αντιμετώπιση τους ήταν ιδιαίτερα σκληρή από τους Γερμανούς. Στις τοπικές κοινότητες, όπως και στη Νέα Πέραμο, οι κατακτητές προέβαιναν σε συλλήψεις, εκτελέσεις και άλλες πράξεις αντιποίνων κατά αμάχων, ειδικά όταν υπήρχαν ενδείξεις συμμετοχής στην αντίσταση. Ακολούθησαν πράξεις αντιποίνων όπως αυτή που αφηγείται ο Κοσμάς Παπαδόπουλος που διετέλεσε Διοικητής της Τραπέζης στην περιοχή των Μεγάρων, στο βιβλίο του «Κωμικά και Δραματικά επεισόδια στα Μέγαρα και την περιοχή τους, και περιγράφει: «... εκείνες τις μέρες είχε γίνει ένα σαμποτάζ στην σιδηροδρομική γραμμή μεταξύ Ελευσίνας και Νέας Περάμου.... Το τρένο εκτροχιάστηκε με τραυματισμό ενός Ναζι στρατιώτη ο οποίος μετά απεβίωσε.... Μετά δύο μέρες ενώ πήγαινα με το λεωφορείο, μας σταμάτησε στο δρόμο πλησίον της Νέας Περάμου μία περίπολος μας είπαν να περιμένουμε γιατί παρακάτω

υπήρχε μπλόκο... μετά από λίγο αφού μας άφησαν να φύγουμε βλέπουμε ένοπλους Ναζί να συνοδεύουν καμία δεκαριά εργάτες με τσάπες στα χέρια. Την ίδια ημέρα το απόγευμα κατά την επιστροφή μου, στο ίδιο σημείο είδαμε κλαίουσες γυναίκες και μάθαμε ότι τους εργάτες αυτούς που είδαμε το πρωί, αφού τους έβαλαν οι Ναζί να σκάσουν λάκκους, τους εκτέλεσαν και τους έθαψαν στους λάκκους αυτούς... ως αντίποινα είπαν για το σαμποτάζ στις γραμμές!!!» Στο σημείο αυτό έχει στηθεί μνημείο εις μνήμην των πεσόντων αυτών ηρώων.

Ένα άλλο σημαντικό γεγονός που έλαβε χώρα στις 11 Οκτωβρίου 1944 στην Νέα Πέραμο ήταν όταν οι Γερμανοί πληροφορήθηκαν την άφιξη των Άγγλων καταδρομέων στην περιοχή, προέβησαν σε ανατίναξη της κεντρικής οδού και των γεφυρών (της σημερινής Π.Ε.Ο.Α.Κ.) και συνέλαβαν και σκότωσαν Άγγλους στρατιώτες, επέταξαν ταυτόχρονα το καϊκι «Άγιος Γεώργιος» της οικογένειας Μεντζελιώτη και με αυτό έφυγαν για τον Πειραιά.

Η απελευθέρωση της Ελλάδας το 1944 βρήκε τη Νέα Πέραμο, όπως και όλη τη χώρα, εξαντλημένη και κατεστραμμένη. Ωστόσο, η κοινότητα κατάφερε να ανασυνταχθεί μετά τον πόλεμο και να ξεκινήσει την ανοικοδόμηση. Η εμπειρία της Κατοχής άφησε βαθιά σημάδια στους κατοίκους, αλλά η συλλογική τους μνήμη και η εμπειρία της αντίστασης τους ένωσαν και ενίσχυσαν την τοπική αίσθηση αλληλεγγύης. Σήμερα, η περίοδος αυτή παραμένει σημαντική στην ιστορική μνήμη της Νέας Περάμου, με τους κατοίκους να τιμούν τα θύματα και τους αγωνιστές της Κατοχής.

Μετά την Κατοχή

Μετά την Κατοχή η Νέα Πέραμος προσπάθησε να σταθεί ξανά στα πόδια της. Η οικονομία της περιοχής, που βασιζόταν κυρίως στην αλιεία και τη γεωργία, είχε υποστεί μεγάλες ζημιές κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι κάτοικοι έπρεπε να ξαναχτίσουν τις ζωές τους, ανακτώντας τα μέσα παραγωγής τους και επιστρέφοντας στις παραδοσιακές τους δραστηριότητες. Οι ψαράδες σιγά-σιγά επέστρεψαν στη θάλασσα, αν και η έλλειψη εξοπλισμού και η κατεστραμμένη υποδομή δυσκόλευαν την αλιευτική δραστηριότητα.

Η γεωργία επίσης υπέφερε, με κατεστραμμένες καλλιέργειες και έλλειψη εργαλείων και πόρων. Οι κάτοικοι έπρεπε να αντιμετωπίσουν τη γενικότερη οικονομική ανασφάλεια και τη δυσκολία πρόσβασης σε τρόφιμα και προμήθειες. Με την αργή αλλά σταδιακή επαναφορά της αλιείας και της γεωργίας, άρχισε να ανακάμπτει και η τοπική οικονομία.

Κοινωνική ζωή και πολιτισμός

Η κοινωνική ζωή στη Νέα Πέραμο ήταν επίσης δύσκολη μετά την Κατοχή. Η κοινότητα είχε υποφέρει από τον πόλεμο, τις διώξεις και την πείνα, και πολλά σπίτια και υποδομές είχαν καταστραφεί. Οι κάτοικοι ζούσαν με τις αναμνήσεις των δεινών της

Κατοχής και πολλοί οικογένειες θρήνουσαν για τους χαμένους τους ανθρώπους. Να σημειωθεί ότι η Νέα Πέραμος θρήνησε έξι πατριώτες Περάμιους στρατιώτες στον πόλεμο με την Γερμανία και πολλούς τραυματίες.

Ωστόσο, στην μεταπολεμική περίοδο, σταδιακά έγινε μια αλματώδη εξέλιξη και ανάπτυξη στην περιοχή μας. Με το πέρασμα των δεκαετιών, η Νέα Πέραμος αναπτύχθηκε και **εξελίχθηκε σε μια ακμάζουσα κοινότητα**. Στα επόμενα χρόνια αποτέλεσε για τους Αθηναίους έναν δημοφιλή τουριστικό προορισμό και πόλος έλξης πολλών επισκεπτών που έκαναν τις διακοπές τους. Η επιμονή και η εργατικότητα των προσφύγων, μαζί με τη διατήρηση των παραδόσεών τους, διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα της περιοχής, η οποία σήμερα αποτελεί έναν ζωντανό συνδυασμό μνήμης και ανάπτυξης. Οι απόγονοι των προσφύγων συνεχίζουν να τιμούν την καταγωγή τους μέσα από πολιτιστικές και κοινωνικές δραστηριότητες, ενώ η ιστορία των Μικρασιατών παραμένει βαθιά χαραγμένη στην τοπική ταυτότητα της Νέας Περάμου.

Σύλλογος Περαιμίων Κυζικηνών

Είναι προφανής η ανάγκη διατήρηση της μνήμης για κάθε ξεριζωμένη ομάδα. Η μικρασιατική μνήμη έγινε ο κρίκος για να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους οι Περαιμιώτες όπως και όλοι οι πρόσφυγες της Μικρασίας, ένα είδος κεφαλαίου που χωρίς αυτό, η ταυτότητά τους θα εξαφανιζόταν. Υπάρχει άρρηκτη σχέση μεταξύ ταυτότητας και μνήμης. Για τους πρόσφυγες επομένως η χρήση της μνήμης ήταν στοιχείο σημαντικό μετά τα τραύματα που προκάλεσαν ο διωγμός, ο ξεριζωμός και η μετεγκατάστασή τους, η μνήμη έγινε γέφυρα σωτηρίας και αναδημιούργησε ένα γεμάτο σημασία παρελθόν και τους καθόδηγησε με συνέπεια στην προσαρμογή τους στη νέα τους ζωή και στη νέα τους πατρίδα.

Το μέσον για την διατήρηση της μνήμης για μας τους Περαιμιώτες όπως και για όλους τους πρόσφυγες έγινε η δημιουργία ενός συλλόγου που έγινε ο συνδετικός κρίκος με την αλησμόνητη μικρασιατική πατρίδα. Έτσι δημιουργήθηκε στα 1959 ο «Σύλλογος Περαιμίων Κυζικηνών», ένας ιστορικός σύλλογος **που ανέλαβε το έργο της ένωσης του παρόντος με το παρελθόν και το μέλλον, ως συνεχιστής όμως των παραδόσεων** του προϋφιστάμενου συλλόγου των Περαιμιωτών στην Κωνσταντινούπολη, του «Ανορθωτικού Συνδέσμου των Περαιμίων της Πόλης», που ιδρύθηκε στα 1909.

Η ίδρυση του «Συλλόγου Περαιμίων Κυζικηνών», ήταν μία ιδέα που έπεσε στο τραπέζι το 1945 στο πρώτο πάνδημο μνημόσυνο για την αλησμόνητη πατρίδα. Αργότερα με πρωτοβουλία του γνωστού βιομηχάνου και μεγάλου ευεργέτη της πόλης μας, του Περαιμιώτη και ιδρυτή του συλλόγου μας, Εμμανουήλ Παπαναστασίου, συγκεντρώθηκαν μία ομάδα πατριωτών συμφώνησαν να ιδρυθεί ο πυρήνας των Περαιμιωτών προκειμένου να συγκεντρώσει τους απανταχού Περαιμιώτες της Ελλάδας και του εξωτερικού, προκειμένου να διασωθεί ο λαογραφικός θησαυρός της παλαιάς Περάμου και να διατηρηθεί για το μέλλον η ανάμνηση και η ιστορία της. Υπογράφηκε τότε το ιδρυτικό κείμενο και προέβλεπαν στην ίδρυση του συλλόγου. Ο σπόρος είχε ήδη ριχθεί και ξεκίνησε έτσι μια προσπάθεια συστηματική αρχικά για την διάσωση των τραγουδιών της Περάμου.

Τον Μάιο του 1955 οργανώθηκε στην Νέα Φιλαδέλφεια η πρώτη δημόσια προβολή της Περάμου από τον Γεώργιο Σγουρίδη, τότε πρόεδρο του συνδέσμου «Κωνσταντινούπολις» της Νέας Φιλαδέλφειας με την διάλεξη του «Οι τελευταίες ημέρες της Περάμου» όπου για πρώτη φορά μετά τον διωγμό και την εγκατάσταση, ακούστηκαν χορωδιακά τα Περαιιώτικα τραγούδια και έγινε αναμετάδοση από το Κρατικό Ραδιοφωνικό Σταθμό.

Αυτές ήταν οι πρώτες προσπάθειες για να βγει η Πέραμος από την αφάνεια, να ξαναγεννηθεί εδώ στην νέα εστία και να διατηρηθεί η μνήμη της. Ταυτόχρονα τον Απρίλιο του 1959 ιδρύθηκε οριστικά ο «Σύλλογος Περαιμίων Κυζικηνών», και η ανακοίνωση της ίδρυσης του έγινε στην αίθουσα του κέντρου Κωνσταντινουπολιτών με πρωτοπόρο τον ιδρυτή και

πρώτο πρόεδρο του Εμμανουήλ Παπαναστασίου.

Ο «Σύλλογος Περαιμίων Κυζικηνών» φέρει τεράστια ιστορία στην πλάτη του και έχει να αναδείξει πλούσιο έργο. Η δράση του και η δύναμη του μετράει για περισσότερο **από μισό αιώνα ύπαρξης**, δράσης και αδιάλειπτης προσφοράς στην παράδοση και στην διατήρηση της Μικρασιατικής ιδέας αλλά και της τεράστιας ιστορίας της αξέχαστης γενέτειρας, της «Περάμου».

Σήμερα, έδρα του «Συλλόγου Περαιμίων Κυζικηνών» είναι η πόλη της Νέας Περάμου στην Αττική περίπου 36 χιλ. μακριά από την Αθήνα. Ο σύλλογος στεγάζεται σε έναν ιδιαίτερο και μοναδικό χώρο ιστορικής μνήμης που κοσμεί την πόλη της Νέας Περάμου από το 2015, το Παλαιό Ελαιοτριβείο Νικολάου Πέτκα που κατασκευάστηκε για πρώτη φορά το 1933. Μετά την ανακαίνιση του, το ιστορικό αυτό κτίσμα, αποτελεί πραγματικό στολίδι πολιτισμού, έναν μοναδικό μουσειακό χώρο ιστορικής μνήμης, που υποδέχθηκε τον Σύλλογο Περαιμίων Κυζικηνών στην φιλόξενη αγκαλιά του.

Ελαιοτριβείο Νικ. Πέτκα

Πρόκειται για ένα κτίσμα περί τα 144 τ.μ. που βρίσκεται στο κεντρικότερο σημείο της πόλης της Νέας Περάμου (επί της οδού 28ης Οκτωβρίου 368).

Κατασκευάστηκε για πρώτη φορά το έτος 1933 από τον ιδιοκτήτη του αείμνηστο Νικόλαο Πέτκα με σκοπό να καλύψει τις ανάγκες των 250 οικογενειών που εγκατα-

στάθηκαν στον τόπο αυτό σαν πρόσφυγες, μετά τον ξεριζωμό τους από την πατρίδα τους την Πέραμο της Μικράς Ασίας το 1924.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για μία παλαιά, πετρόκτιστη οικοδομή, που ενυπάρχει εντός οικοπέδου 500 τ.μ., με τετράριχτη ξύλινη κεραμοσκεπή, συνολικής επιφάνειας 150 τ.μ. εντός της οποίας ευρίσκεται αυτούσιος ο παλιός βιοτεχνικός εξοπλισμός του ελαιοτριβείου, όπως ακριβώς αυτός λειτουργούσε, δηλαδή ο ελαιόμυλος, το πιεστήριο, η γούρνα, οι δεξαμενές και τα άλλα. Το έτος 1952 ο ιδιοκτήτης του ελαιοτριβείου, Νικόλαος Πέτκας, διέκοψε οριστικά τη λειτουργία του και το έτος 1993 οι απόγονοι – κληρονόμοι του Περαιμιώτη Νικολάου Πέτκα, δυνάμει του με αριθμό 15766/1993 συμβολαίου δωρεάς εν ζωή, δώρισαν το κτήριο αυτό στο «Σύλλογο Περαιμιών Κυζικηνών» προκειμένου να αξιοποιηθεί και να καλύψει τις στεγαστικές του ανάγκες.

Με ενέργειες του «Συλλόγου Περαιμιών Κυζικηνών» επισκευάσθηκε η τοιχοποιία, αντικαταστάθηκε η στέγη ενώ το έτος 2013 ξεκίνησαν εκτεταμένες εργασίες αναπαλαίωσης (επιχρίσματα, αντικατάσταση κουφωμάτων, συντήρηση παλαιού εξοπλισμού, κατασκευή βοηθητικών χώρων, νέα ηλεκτρομηχανικά δίκτυα κ.λ.π.).

Η χρηματοδότηση για την αποκατάσταση του παλαιού ελαιοτριβείου προήλθε αποκλειστικά από τον Σύλλογο Περαιμιών Κυζικηνών, από σημαντική δωρεά του ευεργέτη Αθανασίου Μαρτίνου και από ιδιώτες που πίστεψαν στην διάσωσή του κτιρίου αυτού.

Σήμερα το ανακαινισμένο ελαιοτριβείο Νικολάου Πέτκα αποτελεί πλέον ένα χαρακτηριστικό μουσειακό δείγμα βιοτεχνικής αρχιτεκτονικής του παρελθόντος, με δυνατότητα φιλοξενίας πολλαπλών εκδηλώσεων, ένα πραγματικό στολίδι πολιτισμού για την Νέα Πέραμο, το οποίο φιλοδοξούμε όλοι να καταστήσουμε μουσείο που θα φιλοξενήσει την βαριά ιστορία των Μικρασιατών προγόνων μας.

Εκεί, με υλικά, άρωμα και γεύση πατρίδας, ο Σύλλογος μας υποδέχεται και φιλοξενεί καθημερινά πλήθος κόσμου, που θέλει να συμμετέχει στις δράσεις του συλλόγου όπως είναι τα χορευτικά τμήματα, τμήματα χορωδίας, τμήματα θεατρικής αγωγής, τμήματα

χειροτεχνίας, στα οποία συμμετέχουν άνθρωποι όλων των ηλικιών. Ο Σύλλογος Περαμίων Κυζικηνών απαριθμεί σήμερα αξιοθαύμαστο αριθμό μελών και φίλων, με την υποστήριξη και την ένθερμη συμπαράσταση των οποίων κρατά μέχρι σήμερα ζωντανή την μνήμη των αξέχαστων πατρίδων, των πατρίδων της καρδιάς μας.

Ήδη πρόσφατα στην πόλη της Νέας Περάμου εγκαινιάστηκε το μνημείο Μικρασιατών προσφύγων στην ομώνυμη πλατεία Μικρασιατών προσφύγων προς τιμήν των προγόνων μας και με αφορμή την συμπλήρωση 100 ετών από την μικρασιατική καταστροφή. Το μνημείο Μικρασιατών προσφύγων αποτελεί ένδειξη τιμής στους προγόνους τα πόλης της Νέας Περάμου και κουβαλάει όλες εκείνες τις σημειολογικές αναφορές που το κάνουν σημαντικό για τους απογόνους του και για την πόλη της Νέας Περάμου.

Αποτελείται από ένα ενιαίο σύνολο τριών μαρμάρινων στοιχείων. Οι δύο κυματοειδείς μαρμάρινες στήλες παραπέμπουν σε ένα ενιαίο και αδιάσπαστο όγκο ο οποίος κόπηκε στα δύο, ο ένας εκ των δύο αντιστράφηκε, συμβολίζοντας έτσι το βίαιο τρόπο με τον οποίο εκδιώχθηκαν οι πρόσφυγες από τη γενέθλια γη και διαρρήχτηκαν οι προγονικοί τους δεσμοί.

Ταυτόχρονα συμβολίζουν τις δύο πατρίδες, την Πέραμο της Κυζίκου και την Νέα Πέραμο Αττικής αυτές που η θάλασσα ενώνει και η θάλασσα χωρίζει, αναφορά που επιτυγχάνει η κυματοειδής απόληξη και των δύο. Τις στήλες κοσμούν στην κορυφή τους, την Ανατολική, η παλιά σφραγίδα της Περάμου Κυζίκου από το 1876 και τη Δυτική, ο λογότυπος της Δημοτικής Κοινότητας της Νέας Περάμου από το 1924.

Οι μαρμάρινοι όγκοι φέρουν εγχάρακτα και από τις δύο πλευρές, τα ονόματα των πρώτων 250 οικογενειών Μικρασιατών που μετοίκησαν στη Νέα πατρίδα.

Η τρίτη μαρμάρινη στήλη από τη μία πλευρά φέρει χαραγμένο τμήμα του χάρτη της Ελλάδας και της Μ. Ασίας στον οποίο φαίνεται με χαρακτηριστικό τρόπο η νοητή διαδρομή που ακολούθησαν οι πρόσφυγες από την Πέραμο Κυζίκου μέχρι τη Νέα Πέραμο Αττικής

Στην άλλη πλευρά υπάρχει εγχάρακτη η εικόνα της πόλης της παλιάς Περάμου όπως αυτή αποτυπώνεται στο εξώφυλλο του βιβλίου Γεωργίου Αυγερινού Σγουρίδη (1968), Η Πέραμος της Κυζίκου. Το μνημείο αυτό φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη Γεώργιο Κικώτη πάνω σε σχέδιο της Αρχιτέκτονος Ροδόπης Τζουμπανά.

Κλείνοντας θα πω ότι η Σύγχρονη Νέα Πέραμος είναι μία διαρκώς αναπτυσσόμενη κοινότητα, η οποία διατηρεί ακόμη έντονη την προσφυγική της ταυτότητα. Πολλές από τις οικογένειες που ζουν στην περιοχή είναι απόγονοι των προσφύγων της Μ. Ασίας, και οι τοπικές εκδηλώσεις συνεχίζουν να τιμούν τις Μικρασιατικές παραδόσεις. Το προσφυγικό παρελθόν της περιοχής έχει αφήσει ανεξίτηλο το αποτύπωμά του στη συλλογική μνήμη και στην κουλτούρα της Νέας Περάμου, το οποίο επιδιώκουμε με κάθε τρόπο να διατηρούμε από γενιά σε γενιά για να μη σβήσει ποτέ.

Οι Φωκιανοί πρόσφυγες στην γη της Αττικής. Εγκατάσταση, αποκατάσταση, σχέσεις με γηγενείς, ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά, μέσα από τις επίσημες αρχειακές πηγές

Εμμανουήλ Θ. Τσαλικίδης
Ερευνητής – Πολιτικός Επιστήμων

Εισαγωγή

Η σύνθεση και αναπαράσταση ενός σκηνικού αναμνήσεων, κειμηλίων και απώλειας, δηλαδή προσφυγιάς, παρακινείται από μια ανάγκη να κοινωνήσεις κατ’ αρχήν μια πρότερη κατάσταση.

Να κατανοήσεις στη συνέχεια μια διαδικασία ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς, απέναντι σε απρόσωπους εθνικούς και υπερεθνικούς σχεδιασμούς.

Να προσεγγίσεις τέλος τους όρους και τις συνθήκες μιας σύνθετης μακρόχρονης και εντέλει επιτυχημένης διαδικασίας, της αποκατάστασης, ενσωμάτωσης και τελικά αφομοίωσης των προσφύγων στο σώμα του ελληνικού λαού, αφομοίωση που μοιάζει *«να ολοκληρώνεται στη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου, εποχή κατά την οποία οι πρόσφυγες πολυδιασπάστηκαν στα ίδια στρατόπεδα με τους γηγενείς και έπαψαν να αποτελούν ενιαία κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερη πολιτική συμπεριφορά»*¹.

Η αποψινή μου εισήγηση, εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κύκλο έρευνας και μελέτης που εξετάζει την ιστορική διαδρομή των Φωκιανών από τις μικρασιατικές ακτές της Ιωνίας, έως την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και τη δημιουργία της νέας πατρίδας².

Η παρούσα εργασία δεν προχωρεί στη εκτενή και αναλυτική καταγραφή των όρων και των συνθηκών εγκατάστασης των Φωκιανών στην Ανάβυσσο, αλλά συγκεφαλαιώνει τα βασικά στοιχεία και τις πληροφορίες, που σηματοδοτούν και σηματοδοτούνται από τις διάφορες ιστορικές περιόδους, στις οποίες επιβίωσε και εξελίχθηκε ο προσφυγικός κόσμος της Φώκαιας, έως και την παγίωση των νέων κοινωνικών χαρακτηριστικών του σε χρόνο αλλά και σε τόπο.

Η δραματική αυτή πληθυσμιακή μετακίνηση των Φωκιανών, η περιπλάνηση τους στη Ελλάδα και η δημιουργία της νέας πατρίδας στην γη της Αττικής, για

1. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *«Το ανεπανάληπτο επίτευγμα»*, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 9, Αθήνα 1992, σ.σ. 9-12.
2. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας έχουν δημοσιευθεί οι εργασίες: *«Ο ερχομός και η εγκατάσταση των Φωκιανών στην Ελλάδα»*, Καθ’ ημάς Ανατολή, τ. 4, Αθήνα 1998, σ.σ. 163-182, *«Οι Φωκιανοί πρόσφυγες στην Ανάβυσσο. Συνεταιρισμός Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργητών (Σ.Α.Α.Κ.) Παλαιάς Φώκαιας»*, Πρακτικά Η’ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Κερατέα 2001, σ.σ. 613-638, *«Η Πολιτική συμπεριφορά των Φωκιανών το Β’ μισό του 20^{ου} αιώνα: Κοινοτικές και Αυτοδιοικητικές εκλογές 1951-1964»*, Πρακτικά Ι’ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 2004, σ.σ. 661-678.

1913 Φώκαια. Πανοραμική άποψη από βραχώδες ύψωμα.

να εξετασθεί ιστορικά αλλά κυρίως για να καταγραφεί πειστικά και έγκυρα, προϋποθέτει και συνεπάγεται τη διερεύνηση της φυσιογνωμίας της μικρασιατικής Π. Φώκαιας. Προϋποθέτει, με άλλα λόγια, την γνώση της δημογραφικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ταυτότητας των Φωκιανών

και την τοποθέτηση της Π. Φώκαιας μέσα στο ευρύτερο ιστορικό της περιβάλλον, σε μια κρίσιμη χρονική περίοδο που συνδυάζει, τον εκδυτικισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη μία και την έντονη ανάκαμψη του εθνικισμού από την άλλη³.

Η Παλαιά Φώκαια Μ. Ασίας – Οι Φωκιανοί γίνονται πρόσφυγες

Η Π. Φώκαια την εξεταζόμενη χρονική περίοδο ήταν η έδρα της ομώνυμης υποδιοίκησης, του «Καζά» της Π. Φώκαιας, που υπαγόταν διοικητικά και εκκλησιαστικά στη Σμύρνη και συμπεριελάμβανε όλα τα μικρότερα χωριά της ευρύτερης περιοχής, ανάμεσα τους και τη γειτονική Νέα Φώκαια.

Ο πληθυσμός της πόλης της Π. Φώκαιας υπολογίζεται κατά προσέγγιση στις 8.000, εκ των οποίων οι 6.000 είναι Ορθόδοξοι ελληνόφωνοι και οι υπόλοιποι Μουσουλμάνοι, ενώ υπάρχουν και λίγοι Εβραίοι, Αρμένιοι και κάποιοι Φραγκολεβαντίνοι.

Η Π. Φώκαια εντάσσεται στο γεωγραφικό και οικονομικό περιβάλλον των «πα-ραλίων» της Μ. Ασίας, τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είναι η θάλασσα, η πεδιάδα του Έρμου ποταμού και η Σμύρνη, και στο οποίο περιβάλλον πρωτίστως καταγράφονται τα φαινόμενα «εκδυτικισμού» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα βασικά της προϊόντα είναι το αλάτι, η σταφίδα, η ξυλεία, το κάρβουνο και στο λιμάνι της, ένα από τα πιο ασφαλή της περιοχής, διεξάγεται σημαντικό εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο.

Η αξιολογή αυτή οικονομική ανάπτυξη της Π. Φώκαιας αντανakλάται και στην πνευματική της ζωή. Μητρόπολη της πόλεως είναι η Αγία Ειρήνη ενώ στην ευρύτερη περιοχή λειτουργούν περί τις 20 εκκλησιές και εξωκλήσια. Στην Π. Φώκαια λειτουργούν 3 ελληνικά σχολεία, ένα σχολείο αρρένων στο Μικρό Γιαλό, ένα σχολείο θηλέων στην αυλή της Αγίας Ειρήνης και ένα νηπιαγωγείο. Στη πόλη λειτουργεί επίσης και ένα μουσουλμανικό σχολείο⁴.

3. Μ. Κουρουπού – Ευ. Μπαλτά, «Πηγές για την ιστορία των ανταλλάξεων της Καππαδοκίας: Η ανάγκη συνολικής θεώρησης», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατών, τ. 9, Αθήνα 1992, σ.σ. 15-28.

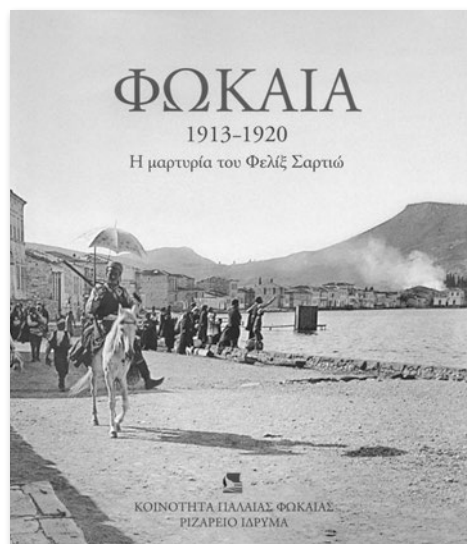
4. Ημερολόγιον και Οδηγός της Σμύρνης και των πέριξ πόλεων και νήσων του έτους 1890, εκδ. Ομόνοια, Αλεξάνδρεια 1889, σ. 307.

Οι Φωκιανοί όπως και οι περισσότεροι Έλληνες των δυτικών παραλίων της Μ. Ασίας, γνωρίζουν για πρώτη φορά την προσφυγιά την άνοιξη του 1914, σε μια χρονική περίοδο που καθορίζεται από την πολιτική της εθνοκάθαρσης που εφαρμόζουν οι Νεότουρκοι⁵.

Από τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Περιθάλψεως της εποχής εκείνης, διαπιστώνουμε ότι ο αριθμός των Ελλήνων από την περιφέρεια της Φώκαιας που φθάνει στην Ελλάδα, υπολογίζεται περί τις 18.000. Από αυτούς, εκτός από ένα αριθμό 5.000 Φωκιανών που προτιμούν την παραμονή τους στην Ελλάδα και δεν γυρίζουν ποτέ πλέον στη Φώκαια, η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού, περί τους 11.000, έως την 01.01.1921 επανακάμπτει στη Μικρά Ασία, ξεπερνά τα προβλήματα και αποκαθιστά τη συνέχεια της παρουσίας του⁶.

Η τύχη όμως των Ελλήνων της Φώκαιας, ακολουθεί την μοίρα ολοκλήρου του Ελληνισμού της Μ. Ασίας, που κρίνεται οριστικά και δραματικά με τη τελευταία φάση των πολεμικών επιχειρήσεων τον Αύγουστο του 1922.

Οι Φωκιανοί που καταφέρνουν αυτή τη χρονική στιγμή να φτάσουν στην Ελλάδα, με κυριότερο σταθμό τη Μυτιλήνη διασκορπίζονται σ' όλη την χώρα. Η εμπειρία του 1914 και ένα ένστικτο αυτοσυντήρησης, τους οδηγεί σε επιλογές προσωρινής εγκατάστασης, που σε αρκετές περιπτώσεις έμελλε να 'ναι οριστική. Περιοχές όπως η Μυτιλήνη, το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο, τα Χανιά, ο Βόλος, φιλοξενούν σήμερα Φωκιανούς, χωρίς να μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει τον ακριβή αριθμό τους, μιας και δεν υπάρχουν οργανωμένες ομάδες, όπως στη περίπτωση της Π. Φώκαιας στην Ανάβυσσο αλλά και της Νέας Φώκαιας στη Κασσάνδρα της Χαλκιδικής, που να διατηρούν το χαρακτηριστικό του ονόματος της Φώκαιας⁷.

Α' Διωγμός 1914. Φωκιανοί έξω από το σπίτι του Φ. Σαρτιώ. Αναζητούν στη θάλασσα τη σωτηρία τους. (Λεύκωμα Π. Φώκαιας 2008)

5. Για τον πρώτο διωγμό του 1914 και το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων Βλ. Μέντορος του Πρωτέως: «Μαύρον Ημερονύκτιον: Φρικαλέα τραγωδία της Παλαιάς Φώκαιας Μαΐου 30-31 1914», εκδ. Αφοί Φραντζεσκάκη, Εν Αθήναις 1915 και Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης «Τα μυστήρια της Αιγίδος: Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)», εκδ. Εστία, Αθήνα 2017.
6. Μιχ. Χρ. Αιλιανός, «Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως» εκδ. Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 1921, σ.σ. 307, 399, 477.
7. Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, «Ο ερχομός και η Εγκατάσταση των Φωκιανών στην Ελλάδα», Καθ' ημάς Ανατολή, τ. 4, Αθήνα 1998, σ.σ. 163-182.

Οι Φωκιανοί πρόσφυγες στην Ανάβυσσο

Ας παρακολουθήσουμε τώρα τις προσπάθειες των Φωκιανών για την δημιουργία της νέας τους πατρίδας στην περιοχή της Αναβύσσου στην Αττική. Οι πρώτοι μήνες, μετά τον Αύγουστο του 1922 βρίσκουν ένα μεγάλο μέρος Φωκιανών να έχει πρόχειρα εγκατασταθεί στο συνοικισμό της Δραπετσώνας του Πειραιά. *«Το σκηνικό στη ζωή των Φωκιανών έχει αλλάξει δραματικά. Από τα πετρόκτιστα σπίτια τους στη Φώκαια, από τα κτήματα και τα εξοχικά τους, από τις αλυκές και τα εύφορα χωράφια τους, προσπαθούν πλέον να προσαρμοσθούν στα νέα δεδομένα, να αποκαταστήσουν τις κοινωνικές τους ομάδες, να δώσουν και να πάρουν κουράγιο, να ζήσουν»*⁸.

Παράλληλα με τη ζωή στο προσφυγικό συνοικισμό της Δραπετσώνας, ένας σκληρός αγώνας ακολουθεί τα βήματα και των υπολοίπων Φωκιανών, που περιπλανώνται μόνοι ή κατ' ομάδες, αγωνιούν για την τύχη φίλων και συγγενών και αναζητούν μια αφορμή για να ακουμπήσουν κάπου τις ελπίδες τους. Έτσι λοιπόν από το τέλος του 1922, οι υπεύθυνοι των αλυκών που λειτουργούν στην περιοχή της Αναβύσσου, προσλαμβάνουν ως αρχιτεχνίτη τον Φωκιανό πρόσφυγα Χρήστο Καραπιπέρη, που είχε πετυχημένα εργασθεί και την περίοδο 1914-1919 σε αλυκές στη Χαλκίδα. Ο Χρήστος Καραπιπέρης είναι ο πρώτος Φωκιανός Μικρασιάτης πρόσφυγας που εγκαθίσταται οικογενειακώς στην Ανάβυσσο. Η πρόσληψη του στις αλυκές της Αναβύσσου, γίνεται η αιτία να ακολουθήσουν το 1923 περίπου 20 με 30 Φωκιανοί από τον συνοικισμό της Δραπετσώνας, όλοι εργάτες των αλυκών της Παλαιάς Φώκαιας της Μικράς Ασίας, που τον βοηθούν να εκσυγχρονίσει και να αναπτύξει τις αλυκές⁹.

Η έλευση των πρώτων εργατών Φωκιανών προσφύγων στην περιοχή, η ομοιότητα του τόπου με *«την πατρίδα που είχαν εγκαταλείψει στην Μ. Ασία»*¹⁰ και η έγκριση της περιοχής από επιτροπή του Παμφωκαϊκού συλλόγου ο «Πρωτεύς» που λειτουργεί ως εκείνη τη στιγμή ανεπίσημα στη περιοχή της Δραπετσώνας συνδέει τη μοίρα των Φωκιανών στην Ελλάδα με τη γη της Αναβύσσου.

Οι πρώτες οικογένειες Φωκιανών εφοδιασμένες με σκηνές που τους έχουν παραχωρηθεί από το Υπουργείο Πρόνοιας και Περίθαλψης, αναχωρούν με το καΐκι του Φωκιανού Γιώργου Θεωδοράκογλου από το Πασαλιμάνι του Πειραιά και τον Ιούλιο του 1924 αντικρίζουν για πρώτη φορά τη περιοχή της Αναβύσσου¹¹. Το πρώτο βράδυ το περνούν στις αποθήκες των αλυκών και την επόμενη ημέρα στήνουν τις πρώτες 15 σκηνές κοντά στην παραλία. Μετά από 20 περίπου ημέρες αρχίζουν να φθάνουν με καΐκια και άλλες οικογένειες Φωκιανών από την Δραπετσώνα, για να συγκεντρωθούν τελικά

8. Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, ό.π., (σημ. 7), σ. 168.

9. Βλ. Πέτρος Φιλίππου, «Οι αλυκές της Αναβύσσου», Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1988, σ.σ. 375-398.

10. Βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο συλλογικό «Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά», εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 147.

11. Πανελλήνιον Ημερολόγιον του έτους 1928, έτος Γ', Αθήνα, εκδ.: Σ. Κουκουτσάκη, σ. 42. Η δημοσίευση αναφέρει: «Η φωτογραφία ελήφθη καθ' ήν ικανός αριθμός Φωκαέων, επιβιβάζεται των πλοιαρίων του μεταβαίνων εις την Ανάβυσσον του Λαυρίου».

μετά από λίγους μήνες περί τις 160 οικογένειες Φωκιανών που έχουν μάθει για το νέο χωριό και έρχονται από όλη την Ελλάδα. Ο πρώτος χειμώνας περνά κάτω από τις πιο δύσκολες συνθήκες, με το κρύο να παγώνει τις ελπίδες, τον αέρα να ρίχνει κάθε τόσο τις μουσκεμένες σκηνές, τα τσακάλια και τα φίδια να τριγυρίζουν τον καταυλισμό¹².

Τον Νοέμβριο του 1924 εγκρίνεται και τυπικά το κατα-

στατικό του Παμφωκαϊκού συλλόγου ο «Πρωτεύς», με πρώτο πρόεδρο τον Φωκιανό στρατιωτικό γιατρό Βασίλειο Τζούρο. Σκοπός του συλλόγου είναι «η ηθική και υλική υποστήριξις πάντων των εκ Παλαιάς Φώκαιας και Περιχώρων καταγομένων, η επιδίωξις εκ παραλλήλου με την υφισταμένην κεντρικήν Επιτροπήν της λύσεως πάντων της προσφυγικής φύσεως ζητημάτων...»¹³.

Καθαρή Δευτέρα στην Δραπετσώνα. Οικογένεια Πρόσφυγα Ευαγ. Μοσχονησιώτη

Ο Κοινωνικός περίγυρος

Η περιοχή της Αναβύσσου ανήκει στο Οργανισμό Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας (Ο.Δ.Ε.Π.), στην Μονή Πετράκη και σε διάφορους μεγαλοϊδιοκτήτες, που έχουν παραχωρήσει την εκμετάλλευσή της, στους κατοίκους των γειτονικών χωριών των Καλυβίων, της Κερατέας και των άλλων γύρω χωριών, που μέχρι εκείνη τη στιγμή, ήταν και οι μοναδικοί εργάτες για τις αλυκές και τις υπόλοιπες εργασίες της περιοχής¹⁴.

Έτσι, όπως ήταν φυσικό, η παρουσία των Φωκιανών προσφύγων στην Αναβύσσο, η απειλή για επαναπροσδιορισμό των ρόλων και η ανακατανομή στην εκμετάλλευση της περιοχής, προκαλεί την αντίδραση των ντόπιων κατοίκων, «τόσο στην αγορά εργασίας, όσο και στην ιδιοποίηση της γής»¹⁵.

Ο Θανάσης Παπουτσης μέλος του «Παμφωκαϊκού Συλλόγου» αναφέρει: «Εκτός από την αγριάδα της φύσης, αντιμετωπίσαμε και τη σκληρότητα των ανθρώπων. Οι ντόπιοι αλβανόφωνοι του χωριού Καλύβια δε μας χώνευαν. Μια βραδιά καμιά δεκαριά από αυτούς

12. Βλ. Ημερολόγιο Αθ. Παπουτσή και ιδιωτικό αρχείο Μανώλη Θ. Τσαλικίδη (Μαρτυρίες Αρ. Αρίστου, Σοφία Δεληγιάννη, Β. Μύρηκηνα, Αλ. Φιλιππίδη, Στέλλα και Ιουλία Καλαϊτζόγλου, Ευ. Λισμάνη)

13. «Καταστατικόν Παμφωκαϊκού Συλλόγου ο Πρωτεύς», Ιδιωτικό αρχείο Ευάγγελου Μοσχονησιώτη, Αθήνα 1925, σ. 5.

14. Βλ. Θ. Δαλάκογλου, «Το ιδιοκτησιακό ζήτημα στη γη της Αναβύσσου», Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Κορωπί, 1998, σ.σ. 259-278.

15. Γ. Γιαννακόπουλος, «Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, σ. 21.

μεθύσανε, οπλιστήκανε και μπήκαν σε κάρα να έρθουν να μας πετάξουν στη θάλασσα. Στο δρόμο βρέθηκε κάποιος δικός τους και τους συμβούλεψε να γυρίσουν πίσω»¹⁶.

Οι αντιπαραθέσεις και οι προστριβές ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς, εκδηλώνονται όχι μόνο σε ζητήματα κατοχής και νομής των απαλλοτριωμένων εκτάσεων, αλλά επεκτείνονται και σε θέματα ιδεολογίας, παράδοσης και κουλτούρας. Ο αντιβενιζελισμός υπήρξε η πολιτική έκφραση εκείνων των γηγενών, που αρνήθηκαν τόσο την αποκατάσταση όσο και την πολιτική ενσωμάτωση και ισοτιμία των προσφύγων και η φιλοβενιζελική στάση των περισσότερων προσφύγων προσθέτει ακόμα μια εστία αντίθεσης με τους παραδοσιακά φιλοβασιλικούς κατοίκους της περιοχής των Μεσογείων.

Ο Γιάννης Καραπιπέρης γιος του πρώτου Φωκιανού που εγκαταστάθηκε στην Ανάβυσσο γράφει στο ημερολόγιο του: «Μας παρέλαβε ο προϊστάμενος της αλυκής, ένα άνθρωπος που ήταν από τους Βασιλόφρονες τους ζόρικους και επειδή είμεθα πρόσφυγες θα ήμεθα λέει Βενιζελικοί και είχε ορκισθεί να σφάξει πρόσφυγα αν του πέσει βολικά. Αυτά τα είπε μάλιστα στη μάνα μου μπροστά, και από κείνη τη στιγμή μας έπιασε φόβος πολύς, διότι ήμεθα σε ξένο μέρος και σε ανθρώπους όχι λογικούς». Και συνεχίζει σ' άλλο σημείο το ημερολόγιο του: «του φαίνονταν παράξενο πως εμείς, που είχαμε μόνο λίγες μέρες στην Ελλάδα, ξέραμε Ελληνικά»¹⁷.

Από τη μια λοιπόν ο προσφυγικός κόσμος της Φώκαιας, ένα ιδιότυπο κομμάτι ελληνισμού της Ανατολής, που παλεύει να ημερώσει τη γη και τους ανθρώπους και προσπαθεί να επιζήσει στον αφιλόξενο τούτο τόπο, που αποτελεί τη μοναδική διέξοδο για τη επιβίωση του. Κι από την άλλη, ο κοινωνικός περίγυρος, οι γηγενείς¹⁸, που αναγκάζονται ξαφνικά να συμμεριστούν το τεράστιο πρόβλημα της αποκατάστασης των Φωκιανών και να δεχθούν την εκ των άνω επιβεβλημένη αυτή συνύπαρξη. Ανάμεσα σ' αυτούς τους διαφορετικούς κόσμους, που χωρίς να έχουν τον απαιτούμενο χρόνο προσαρμογής, αναγκάζονται να εξοικειωθούν με αυτή τη νέα κατάσταση των πραγμάτων θα χρειαστεί χρόνος και κόπος για να ομαλοποιηθούν οι σχέσεις, και να παραμεριστούν οι δυσάρεστες αναμνήσεις των πρώτων χρόνων.

Εκτός από τους ντόπιους των γύρω χωριών, στην περιοχή της Αναβύσσου κατοικούν περιοδικά και λίγες οικογένειες κτηνοτρόφων, που κατεβαίνουν από το βουνό της Πάρνηθας με τα πρόβατα και τα κατσίκια τους, για να περάσουν τον χειμώνα. Αυτοί ήσαν Σαρακατσάνοι στην καταγωγή, που έστηναν τα μαντριά τους, στις ορεινές περιοχές των γύρω λόφων και είναι η ομάδα των γηγενών, οι οποίοι αρχικά αντέδρασαν στον κίνδυνο να μετατραπούν τα βοσκοτόπια τους σε κατοικήσιμη και καλλιεργήσιμη γη, αλλά σταδιακά αναγνώρισαν τις προσπάθειες των προσφύγων για επιβίωση και προκοπή. Αυτοί οι άνθρωποι στην εξέλιξη των χρόνων, έγιναν μέρος του νέου χωριού και συνεργάστηκαν με τους πρόσφυγες για τη δημιουργία της νέας πατρίδας

16. Μαρτυρία Αθ. Παπουτσή, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο προφορικής Παράδοσης, φακ. I 51, Παλαιά Φώκαια.

17. Μαρτυρία Γ. Καραπιπέρη, Ιδιωτικό αρχείο Γιάννη Καραπιπέρη.

18. Βλ. Γ. Σταματίου, «Ιστορικό-κοινωνιολογικά σχόλια για τους κατοίκους της Ανατολικής Αττικής στη Γαλήνη του Βενέζη», Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1986, σ.σ. 183-194.

Η επιλογή της περιοχής της Αναβύσσου, που αποτελεί προσωπική απόφαση των Φωκιανών για την εγκατάστασή τους και όχι επίσημη κρατική εντολή, δυσκολεύει αφάνταστα τις εξελίξεις. Το Υπουργείο Γεωργίας καθυστερεί να δώσει την άδεια και η συνήθης απάντηση των αρμοδίων, που προορίζουν την περιοχή για ομάδα προσφύγων από την Αρετσού της Κωνσταντινούπολης, που φθάνει στην Ανάβυσσο λίγους μήνες μετά τους Φωκιανούς είναι, πως: «Για τους Φωκιανούς δεν υπάρχει άλλο μέρος για να εγκατασταθούν στην Ανάβυσσο, μόνο αν θέλουν να ενωθούν με τους Αρετσιανούς»¹⁹.

Το αγρόκτημα «ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ» απαλλοτριώνεται

Τελικά μετά από πολλές προσπάθειες, στις 26.11.1924 με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας το αγρόκτημα «Ανάβυσσος» απαλλοτριώνεται και ένα μήνα αργότερα στις 30.12.1924 με πράξη του ίδιου Υπουργού επιτάσσεται υπέρ των προσφύγων.

Ακολουθεί, η σύμφωνα με το άρθρο 47 του Αγροτικού Νόμου, παράδοση νομής που υλοποιείται με δύο πρωτόκολλα, το πρώτο στις 25.10.1925 και το δεύτερο στις 11.01.1927, όταν και παραδίνονται στην προσφυγική ομάδα Π. Φωκαίας «έκτασις εκ του κτήματος, 325 στρεμμάτων, εξ ων 225 δι' οικόπεδα και 100 δι' ναυπηγείο»^{20,21}.

Οι πρώτες αυτές ιστορικές αποφάσεις παραχώρησης αλλά και πολλές άλλες που θα ακολουθήσουν, σηματοδοτούν ασφαλώς την παρουσία των Φωκιανών στην Ανάβυσσο, αλλά δεν θα λύσουν έτσι εύκολα το ζήτημα ιδιοκτησίας, νομής και εκμετάλλευσης της περιοχής. Πολύ δε περισσότερο αυτές οι αποφάσεις, δε θα προσφέρουν εξ αρχής την ανεμπόδιστη συμβίωση ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς των Μεσογείων. Οι Φωκιανοί, αλλά και οι Αρετσιανοί πρόσφυγες που ακολουθούν ανάλογη πορεία εγκατάστασης σε κοντινή απόσταση²², θα ταλαιπωρηθούν για χρόνια, από τις προσφυγές και τις ενστάσεις των μεγαλοϊδιοκτητών αλλά και των γηγενών των Καλυβίων, που προσπαθούν, να διατηρήσουν την προηγούμενη κατάσταση και να εκμεταλλευτούν τα «εμφυτευτικά» δικαιώματα που τους είχαν παραχωρηθεί^{23, 24}.

Αποτέλεσμα αυτών των δικαστικών αντιπαράθεσεων είναι πολλές αποφάσεις απαλλοτρίωσης και παραχώρησης να ακυρωθούν με νεότερες που επαναφέρουν, έστω

19. Ημερολόγιο Αθ. Παπουτσή, ό.π., (σημ. 12).

20. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, έγγραφο «Περί απαλλοτρίωσης και διανομής τους αγροκτήματος Αναβύσσου στους πρόσφυγες», 21.02.1929.

21. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Πρωτόκολλο διαχωρισμού και παραδόσεως νομής 1000 στρεμμάτων αγροκτήματος Καταφύγι εις την Προσφυγικήν Ομάδα Παλαιών Φωκών», 14.08.1926.

22. Βλ. Χάρης Μπαμπούνης, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Λαυρεωτική», Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια, 1986, σ.σ. 295-345 και Θ. Δαλάκογλου, «Πρόσφυγες στην Ανάβυσσο. Ο πρώτος καιρός. Οι σχέσεις με τους ντόπιους», Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Κερατέα 2001, σ.σ. 639-658.

23. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 20), σ. 12.

24. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 20) και Αγροτικός νόμος, ΦΕΚ 370/Α/22.10.1926.

και προσωρινά, το παλαιό ιδιοκτησιακό καθεστώς²⁵ και οι Φωκιανοί πρόσφυγες θα αναγκασθούν να προχωρήσουν σε αλληπάλληλες δικαστικές ενέργειες και προσφυγές, μέχρις ότου κατοχυρώσουν την ιδιοκτησία και την χρήση των παραχωρημένων κλήρων.

Προσφυγική Ομάδα Παλαιάς Φώκαιας – Σ.ΑΑ.Κ. Παλαιάς Φώκαιας

Ο προσφυγικός συνοικισμός Π. Φώκαιας από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασης στην Ανάβυσσο υποβλήθηκε σε ένα διοικητικό παραλογισμό, αφού αποφασίσθηκε να ανήκει και να εξαρτάται διοικητικά και σχεδόν υπαρξιακά από την Κοινότητα Καλυβίων, από εκείνους δηλαδή τους γηγενείς με τους οποίους διεκδικούσε τα ίδια κτήματα, με τους οποίους έζησε πολλές σκληρές προσωπικές αντιπαραθέσεις και δικαστικές διαμάχες και από τους οποίους τελικά ελάχιστα βοηθήθηκε στην επίλυση των προβλημάτων του και στην δημιουργία της νέας πατρίδας.

Στις 18.10.1925, «*συμφώνως προς τας διατάξεις τον άρθρον 3 τον Νομοθετικού Διατάγματος της 6/13.07.1923 περί αγροτικής εγκατάστασης των προσφύγων*» ιδρύεται η «Προσφυγική Ομάδα Παλαιάς Φώκαιας», που περιλαμβάνει αρχικά 49 μέλη και βάση του νόμου ενέχει θέση Συνεταιρισμού²⁶.

Στο «Καθολικό Ταμείο της Προσφυγικής Ομάδος»²⁷ που έχει διασωθεί, μπορεί κανείς να βρει μοναδικά τεκμήρια της λειτουργίας και της δράσης της Πρώτος πρόεδρος της Προσφυγικής Ομάδος για την περίοδο 01.01.1926 έως 02.02.1929, αναφέρεται ο Δημήτριος Βασιλείδης, για να ακολουθήσει την περίοδο από 08.02.1929 έως 31.10.1929 ο Βασίλειος Τζούρος και την περίοδο 01.11.1929 έως 23.11.1930 ο Σωτήριος Φραντζέσκος.

Η Προσφυγική Ομάδα Π. Φώκαιας αποκτά τα πρώτα της έσοδα όταν νοικιάζει το αγρόκτημα «Θυμάρι» στους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους για να βόσκουν τα ζώα τους. Έτσι το 1926 εισπράττει για το «κτηνοτροφικό έτος 1926-27» το ποσό των 45.000 δρχ., ενώ το 1927 το αντίστοιχο ποσό ανέρχεται στις 60.000 δρχ. Το 1928 στα έσοδα από την βοσκή προστίθενται τώρα και έσοδα από την πώληση «*άσβεστου και κάρβουνων 446 δρχ., κεράμων 260 δρχ., και ελαίων 510 δρχ.*», αλλά και 22.500 δρχ. από την αγοροπωλησία οικοπέδου του Συνοικισμού «*πωληθέντος υπέρ της προσφυγικής ομάδος*».

Η «Προσφυγική Ομάδα Π. Φώκαιας», η πρώτη αυτή οργανωμένη ομάδα των Φωκιανών στη Ανάβυσσο, που σύμφωνα με το νόμο 602/31.12.1914 περί Συνεταιρισμών²⁸ εξελίσσεται μετά από λίγα χρόνια, το 1932, σε «Συνεταιρισμό Αποκαταστά-

25. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Απόφαση υπ. αριθ. 159734/07.02.1929, περί ανάκλησης της απαλλοτριώσεως».

26. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 20), «*Ίδρυση της Προσφυγικής Ομάδος Π. Φώκαιας, το καταστατικό της οποίας θεωρήθηκε από το Ειρηνοδικείο Λαυρίου στις 09.12.1925*», 21.02.1929.

27. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Καθολικό Ταμείο Προσφυγικής Ομάδος Π. Φώκαιας 01.01.1926-06.09.1954».

28. Κριμπάς Δ. Βασίλειος, «*Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων*», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ.13, Αθήνα 1999-2000, σ.σ. 225-268.

σεως Ακτημόνων Καλλιεργητών (Σ.Α.Α.Κ.) Παλαιάς Φώκαιας», αποτελεί την πρώτη διοικητική έκφραση των Φωκιανών, που αναλαμβάνει το βάρος της αντιμετώπισης όλων εκείνων των ζητημάτων που απορρέουν από τα προβλήματα της εγκατάστασης και αποκατάστασης, οργανώνει τις απαραίτητες εργασίες για την λειτουργία και τη διοίκηση του νέου χωριού, διαμορφώνει ουσιαστικά το περιβάλλον μέσα στο οποίο οι Φωκιανοί θα προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν τη ζωή, με το τρόπο που τους είχε διδάξει η θέση που κατείχαν στο τόπο που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν, να αποκαταστήσουν αυτό που συνιστούσε την κοινωνική και οικογενειακή τους ζωή²⁹.

Τα μέλη του Σ.Α.Α.Κ., για την αντιμετώπιση όλων των προβλημάτων και προς όφελος του σκοπού της αποκατάστασης των προσφύγων, όφειλαν να προσαρμόζονται στις γενικότερες και συχνές πολιτικές αλλαγές και να διατηρούν ανοικτούς διαύλους συνεργασίας με κάθε υπηρεσία, κάθε υπουργό, κάθε κυβέρνηση, ακόμη και κάθε καθεστώς, ιδιαίτερα όταν είχαν να αντιμετωπίσουν το εδραιωμένο πολιτικό – πελατειακό σύστημα εξυπηρέτησης των γηγενών³⁰.

Στο πλαίσιο αυτής της τακτικής μεταβαίνουν συχνά στην Αθήνα σε διάφορα υπουργεία, επιτροπές και υπηρεσίες, απευθύνουν προσωπικές επιστολές για τα προβλήματα του προσφυγικού οικισμού ακόμη και σε Προέδρους Κυβερνήσεων³¹, τηλεγραφούν και εύχονται στον Βασιλιά για την επάνοδό του, συμμετέχουν σε συνέδρια συνεταιρισμών, σε πολιτικές γιορτές και συγκεντρώσεις, προσκαλούν και δέχονται στον προσφυγικό οικισμό της Π. Φώκαιας υπουργούς, πολιτικούς βουλευτές και προέδρους οργανισμών, προσφέρουν από το υστέρημά τους χρήματα για την ενίσχυση του εθνικού αγώνα του 1940 και γενικά κάνουν ότι είναι δυνατόν για επιβιώσουν μέσα στο απαιτητικό κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον και να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις και τις μεγάλες ευθύνες που έχουν αναλάβει.

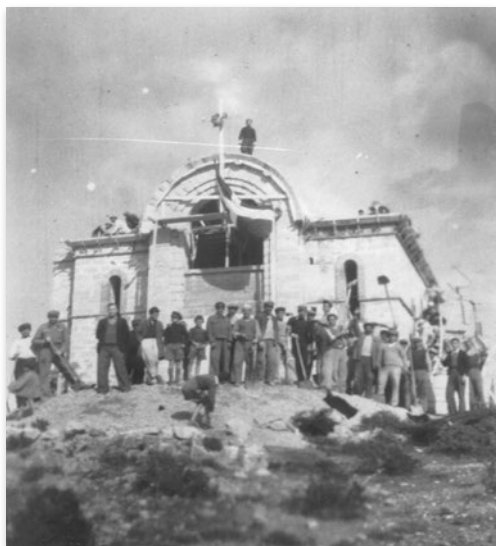
Αποφάσεις όπως η διεκπεραίωση της διανομής των οικοπέδων στους δικαιούχους πρόσφυγες, η αξιοποίηση της κοινοτικής περιουσίας, η πρόσληψη και πληρωμή κοινοτικών υπαλλήλων, η παροχή δανείων και βοηθημάτων στους άπορους πρόσφυγες, η κατασκευή δρόμων, η ανέγερση του σχολείου και της εκκλησίας, η οργάνωση της προσωπικής εργασίας από τους πρόσφυγες, η πολιτική στις σχέσεις με τους ντόπιους, καθιστούν αναμφίβολα τον Σ.Α.Α.Κ. ως κυρίαρχο συλλογικό και θεσμικό φορέα υλοποίησης της αποκατάστασης των Φωκιανών και έναν από τους βασικότερους διαμορφωτές των χαρακτηριστικών της προσφυγικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας που τον ακολούθησε -όπως ήταν φυσικό- και στις ανθρώπινες αδυναμίες του³².

29. Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, ό.π., (σημ. 7), σ. 173.

30. Βλ. Ν. Ανδριώτης, Ηλ. Νικολακόπουλος, Σωτ. Ριζάς, Χρ. Χρηστίδης *επιμέλεια*, «Η Πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων 1923-1967», επιστ. εκδ. Ίδρυμα της Βουλής, Αθήνα 2022 και Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, ό.π., (σημ. 2), «Η Πολιτική συμπεριφορά των Φωκιανών το Β΄ μισό του 20^{ου} αιώνα. Βουλευτικές και κοινοτικές εκλογές 1951-1964», Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 2004, σ.σ. 661-678.

31. *Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας*, ό.π., «Εγγραφο του Προέδρου του ΣΑΑΚ προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως Ν. Πλαστήρα για τα προβλήματα του προσφυγικού οικισμού Π. Φώκαιας», 28.01.1945

32. Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, ό.π., (σημ. 7), σ. 174.

Η Αγία Ειρήνη ανακατασκευάζεται, δεκαετία '50.

Όλες οι αποφάσεις του Σ.Α.Α.Κ., τα αποτελέσματα των εκλογών για την ανάδειξη Δ.Σ., οι προϋπολογισμοί, η θεώρηση των οικονομικών βιβλίων, τα πρακτικά πλειοδοτικών δημοπρασιών, κ.α. υποβάλλονταν και εγκρίνονταν από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες όπως ήταν οι αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας και από το 1938 η «Εθνική Ομοσπονδία Συνεταιρισμών Ελλάδος – ΕΣΣΕ», και τα έγγραφα που έχουν διασωθεί δείχνουν την ικανότητα των προσφύγων να ανταποκρίνονται με επάρκεια σε ένα πλήθος υποδείξεων, εγκυκλίων και γραφειοκρατικών διαδικασιών.

Ανέγερση εκκλησίας

Από τα πρώτα μελήματα των Φωκιανών είναι να χτίσουν την εκκλησία και το σχολείο τους, έτσι και οι δύο προσπάθειες ξεκινούν από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ανάβυσσο και ακολουθούν παράλληλες πορείες υλοποίησης. Ειδικότερα, η εκκλησία ιδρύεται και λειτουργεί μόλις το 1932 και αφιερώνεται στην Αγία Ειρήνη, όπως άλλωστε και στην μικρασιατική Φώκαια, ενώ ένα περίπου χρόνο αργότερα, αρχές του 1933, ολοκληρώνεται και λειτουργεί το Σχολείο.

Η χρονολογία της ίδρυσης της Αγίας Ειρήνης επιβεβαιώνεται τόσο από την σφραγίδα του Ιερού Ναού που εντοπίστηκε στον προϋπολογισμό του 1932³³, όσο και από το έγγραφο του Ταμείου Αποδοχών και Ασφαλίσεως Ορθοδόξου Κλήρου προς την Εκκλησιαστική Επιτροπή του Ιερού Ναού Αγ. Ειρήνης, το οποίο αναφέρεται στην «από της 5 Ιουνίου 1932 ύπαρξη ειδικού κουτίον εις το παγκάρι τον Ναού»³⁴.

Για την κατασκευή της Αγίας Ειρήνης οι Φωκιανοί χρησιμοποίησαν την ξυλεία που περίσσεψε όταν άρχιζαν σιγά-σιγά να μετατρέπουν τις ξύλινες παράγκες τους σε πλινθόκτιστα σπιτάκια, και ο Συνεταιρισμός Π. Φώκαιας βοήθησε στην ανέγερσή της με κάθε δυνατό τρόπο, είτε ενισχύοντας οικονομικά την κατασκευή της³⁵, είτε

33. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Κατάστασις εμφανίονσα τα πραγματοποιηθέντα έσοδα και έξοδα του ιερού Ναού Αγίας Ειρήνης το έτος 1932» συντάχθηκε από την εκκλησιαστική επιτροπή.

34. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Ταμείο Αποδοχών και Ασφαλίσεως Ορθοδόξου Κλήρου, έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 6965/27.06.1932, προς την Εκκλησιαστικήν Επιτροπήν Ι. Ναού Αγ. Ειρήνης».

35. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Βιβλίον – Πρακτικών Συνεδριάσεων και Γενικών Συνελεύσεων 1931», σ.σ. 38, 65, 66.

δωρίζοντας κοινόχρηστη έκταση για να γίνει το προαύλιο της εκκλησίας³⁶, είτε παραχωρώντας στην εκκλησιαστική επιτροπή χώρο για το νεκροταφείο του χωριού³⁷, είτε προσφέροντας χρήματα για την μισθοδοσία και την ανέγερση του κελιού του ιερέα³⁸. Και όταν δεν έφταναν τα χρήματα οι ΦωκIANOί πρόσφυγες έβρισκαν πάντα τρόπους για να βοηθούν την εκκλησία, αποφασίζοντας ακόμη ότι «η συλλογή της ρητίνης των πεύκων» και η χορτονομή «των καλαμιών των καλλιεργούμενων χωραφιών του Θυμαρίου θα ενοικιαστούν υπέρ της εκκλησίας»³⁹.

Στη δεκαετία του '50, οι ΦωκIANOί έχουν πια την δυνατότητα να ανακατασκευάσουν και να μεγαλώσουν την εκκλησία τους και οι προσπάθειές τους ενισχύονται τόσο από την Κοινότητα Π. Φώκαιας που μόλις έχει συσταθεί (1947) όσο και από το ταμείο του Σ.Α.Α.Κ. που συνεχίζει τη λειτουργία του.

Στις 31.10.1948 το Κοινοτικό Συμβούλιο Π. Φώκαιας διαπιστώνοντας ότι «το χωρίον μας στερείται εντελώς ναού στεγαζόμενον τούτου νυν εις πεπαλαιωμένην και ετοιμόρροπον παράγκαν χορηγεί 6.000.000 δρχ. δια την αποπεράτωσιν του ναού»⁴⁰, για να έρθει λίγους μήνες μετά στις 17.04.1949, ο Σ.Α.Α.Κ. και να προσθέσει το «ποσόν των 500.000 δρχ. διά την αποπεράτωσιν του Ναού», διότι όπως αναφέρει «κινδυνεύομεν το Πάσχα να μην έχουμε εκκλησίαν δια την αγία ημέρα αυτή»⁴¹.

Τέλος, μεγάλο ενδιαφέρον συγκεντρώνουν υλικό και έγγραφα που εντοπίστηκαν και αφορούν στις εκλογές που διενεργήθηκαν το 1934 για την ανάδειξη της Εκκλησιαστικής Επιτροπής του Ιερού Ναού και περιλαμβάνουν: α) «κατάλογο 83 Φωκιανών προσφύγων Ενοριτών Ιερού Ναού Αγίας Ειρήνης»⁴² και β) το από 28.01.1934 «Πρακτικό εκλογής ενοριακής επιτροπής», από το οποίο πληροφορούμαστε και τα ονόματα όσων εξελέγησαν.

Ανέγερση σχολείου

Για την ανέγερση του Σχολείου επιλέγεται χώρος στις παρυφές του προσφυγικού οικισμού και για τον καλύτερο συντονισμό των ενεργειών τους οι πρόσφυγες εκλέγουν «επιτροπήν ανεγέρσεως» που την απαρτίζουν οι «Παναγιώτης Χατζηκομνηνός,

36. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 35), σ. 45.

37. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 35), σ. 72.

38. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων και Γενικών Συνελεύσεων 1935-1936», σ.σ. 3, 9.

39. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 38), σ. 44.

40. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Βιβλίον Αποφάσεων και Πράξεων Κοινοτικού Συμβουλίου Π. Φωκαίας 23.07.1947 – 15.12.1952», σ. 81).

41. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Βιβλίον Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικού Συμβουλίου ΣΑΑΚ, 20.04.1948 – 04.03.1954», απόφαση Δ.Σ. (17.04.1949), σ. 9.

42. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Κατάλογος ενοριτών Ιερού Ναού Αγίας Ειρήνης, εν Αναβύσσω, 01.12.1933».

1931. Τα παιδιά της Παλ. Φώκαιας φωτογραφίζονται για τους Φωκιανούς της Αμερικής.

Μαρίνος Κοψολαίμης, Κων/νος Πάτσος» και ως πρόεδρος «ο Αθανάσιος Παπουτσή»⁴³.

Η σημαντικότερη οικονομική βοήθεια για την κατασκευή του σχολείου προσφέρθηκε στους Φωκιανούς πρόσφυγες από τους συμπατριώτες τους, που πριν καταστροφή του 1922 είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική και είχαν δημιουργήσει στο Weirton της Δυτικής Βιρτζίνια (West Virginia), την *Παλαιοφωκαϊκή Αδελφότητα «ΕΛΠΙΣ»*⁴⁴.

Στις 20.09.1932 το μέλος της επιτροπής ανεγέρσεως του σχολείου Κώστας Πάτσος τους ενημερώνει με επιστολή του ότι «η εργασία της ανεγέρσεως του σχολείου γίνεται μετά πάσης οικονομίας, προσθέτοντες οι εδώ συμπολίται και προσωπική εργασία διότι τα χρήματα δεν επαρκούσι...», ότι το Υπουργείο προσέφερε μόνο τα σχέδια και τέλος τους καλεί να στείλουν «λίγα χρήματα ώστε να μην μείνουν ημιτελή τα έργα τοιαύτα»⁴⁵.

Πράγματι οι Φωκιανοί στην Αμερική συγκινούνται με τις προσπάθειες των συμπατριωτών τους και αποστέλλουν στον προσφυγικό οικισμό της Π. Φώκαιας 100.000 δραχμές, ποσό που συμβάλλει καθοριστικά στην κατασκευή του σχολείου.

Ένα χρόνο αργότερα στις 07.09.1933, σε επιστολή του προέδρου της επιτροπής Αθ. Παπουτσή προς τον Υπουργό Παιδείας Τουρκοβασίλη⁴⁶, διαπιστώνουμε ότι το Σχολείο έχει ήδη ανεγερθεί και ζητείται πλέον η επίσημη αναγνώρισή του, προκειμένου να διορισθεί η δασκάλα «επί τη βάσει της υποβληθείσης προτάσεως του αρμοδίου Επιθεωρητού» και να μπορέσει έτσι το Σχολείο να λειτουργήσει.

Ο Σ.Α.Α.Κ. Π. Φώκαιας, όπως και με την εκκλησία, συνδράμει στην ανέγερση και την λειτουργία του σχολείου με κάθε δυνατό τρόπο, αναλαμβάνοντας το κόστος της

43. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 35), σ. 34.

44. Καταστατικόν της εν Weirton W. VA Αδελφότητος των Παλαιοφωκαέων «Η Ελπίς», τυπογραφείον Γ.Ν. Χέλμ, New York City, 1917.

45. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Επιστολή Κων/νου Πάτσου προς την Αδελφότητα Φωκαέων Ηνωμένας Πολιτείας», 20.09.1932.

46. Ιδιωτικό Αρχείο Τούλας Μάγειρα-Παπουτσή, «Εγγραφο Προσφυγικού Συνδέσμου Φωκαέων προς τον Εξωχότατο επί της Παιδείας Υπουργόν», 07.09.1933.

μισθοδοσίας της δασκάλας⁴⁷, ενισχύοντας οικονομικά την αποπεράτωσή του⁴⁸, την επισκευή της στέγης του⁴⁹, την αγορά όλων των απαραίτητων προμηθειών για την λειτουργία του^{50, 51}.

Η συνδρομή της Κοινότητας Καλυβίων στην ίδρυση του Σχολείου της Φώκαιας ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της κατασκευής του υπήρξε μηδαμινή. Η πρώτη απόφαση με την οποία ενισχύεται η λειτουργία του σχολείου εντοπίζεται στις 08.02.1938, όταν χορηγούνται 1.000 δρχ.⁵², για να ακολουθήσει δύο χρόνια αργότερα στις 08.01.1940 οικονομική ενίσχυση 2.000 δραχμών⁵³.

Σε έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Α΄ Περιφέρειας Αθηνών (06.05.1940) για τις εκπαιδευτικές ανάγκες στην Κοινότητα Καλυβίων πληροφορούμαστε ότι εκείνη την περίοδο το «σχολείο της Νέας Φώκαιας είναι μονοτάξιον με αριθμόν μαθητών 50 και είναι ανάγκη να αναγερθῇ σχολείον νέου τύπου διότι το υπάρχον δεν εκπληροῖ τους όρους της υγιεινῆς και εκπαιδευτικῆς⁵⁴. Παρά τα όσα όμως προτείνει ο Επιθεωρητής ο Πρόεδρος της Κοινότητας Καλυβίων απαντά λίγους μήνες αργότερα (στις 17.07.1940), ότι για τον προσφυγικό οικισμό της Π. Φώκαιας: «δεν παρίσταται ανάγκη ανεγέρσεως νέου μονοταξίου καθότι το υπάρχον εκπληροῖ τους όρους της υγιεινῆς και παιδαγωγικῆς οικοδομηθέν προ ολίγων ετών και τούτο ἔχει ἀνάγκης περιμανδρώσεως μόνον»⁵⁵.

Στη διάρκεια της κατοχής το Σχολείο είχε μετατραπεί από τους Ιταλούς σε φρούριο, έτσι μετά την απελευθέρωση στεγάζεται προσωρινά σε καφενείο και για να μπορέσει ξανά να λειτουργήσει χρειάζεται μεγάλες και δαπανηρές επισκευές που τις αναλαμβάνει και πάλι ο Συνεταιρισμός των Φωκιανών⁵⁶. Στην αποκατάσταση των ζημιών συνδράμει αυτή την φορά και το Κοινοτικό Συμβούλιο Καλυβίων το οποίο ενισχύει το Δημοτικό Σχολείο Π. Φώκαιας με 500.000 δρχ.⁵⁷.

Με την ίδρυση της Κοινότητας Π. Φώκαιας τον Ιούλιο του 1947, η μέριμνα για το

47. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 35), απόφαση Δ.Σ. (03.12.1931) σ. 13.

48. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 35), απόφαση Γ.Σ. (05.01.1933), σ. 38.

49. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 38), απόφαση Δ.Σ. (26.10.1936), σ. 60

50. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Έγγραφο Σχολικής Εφορείας Δημοτικού Σχολείου Παλαιάς Φωκαίας, Εν Αναβύσσω, αριθ. πρωτ. 1/09.12.1935»...

51. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 38), απόφαση Δ.Σ. (05.11.1937), σ.σ. 136-137.

52. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, «Νομαρχία Αττικής & Βοιωτίας, Έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 3896/08-02-1938, προς Πρόεδρον Κοινότητας Καλυβίων».

53. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «Νομαρχία Αττικής & Βοιωτίας, Έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 61457/08-01-1940, προς Πρόεδρον Κοινότητας Καλυβίων».

54. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «Έκθεση Επιθεωρητού περί των διδακτηριακών αναγκών της Κοινότητος Καλυβίων Θορικού», 06.05.1940.

55. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «Πρόεδρος Κοινότητας Καλυβίων, Έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 811/17.07.1940, προς το Υπουργείον Ορησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας».

56. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Βιβλίον Μητρώων Συνεταίρων και Βιβλίον Πράξεων Διοικ. Συμβουλίου, απόφαση Δ.Σ. (18.01.1946), σ. 10.

57. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «Νομαρχία Αττικής, έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 30.968/11-10-1946 προς Πρόεδρον Κοινότητας Καλυβίων».

σχολείο δεν μένει μόνο στον Συνεταιρισμό, αλλά περνά και στο νεοσύστατο Κοινοτικό Συμβούλιο Π. Φώκαιας που από τις πρώτες του συνεδριάσεις ενισχύει σταθερά την αποκατάσταση των ζημιών και τη λειτουργία του διδακτηρίου⁵⁸.

Αποζημιώσεις περιουσιών – Χρέη αγροτικής αποκατάστασης

Ένα από τα πιο σοβαρά ζητήματα που απασχολεί τους Φωκιανούς πρόσφυγες είναι και το ζήτημα της οικονομικής αποζημίωσης των περιουσιών που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν.

Την 07.08.1925 συνεδριάζει για πρώτη φορά «εν τω εβδόμω γυμνασίω (Δραπέτσωνας) η εκτιμητική Επιτροπή Παλαιάς Φώκαιας Βαγαρασίου, Σουλουτζουκίων και Βάριδος»⁵⁹, που αποτελείται από τρεις Φωκιανούς και ένα διορισμένο γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας και έχει ως σκοπό την αναλυτική καταγραφή και αποζημίωση των εγκαταλελειμμένων περιουσιών των Φωκιανών στη Μ. Ασία, βάσει της συμφωνίας περί Ανταλλαγής των πληθυσμών και των περιουσιών (Λωζάνη 30.07.1923).

Η επιτροπή τερματίζει στις 12.06.1925 τη θητεία της, στην διάρκεια της οποίας, καταχωρεί 1.316 αιτήσεις Φωκιανών, αρκετές από τις οποίες δίχως αποδεικτικά στοιχεία εξετάστηκαν επί τη βάση προσωπικών γνώσεων των μελών της επιτροπής⁶⁰. Σύμφωνα με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αντίστοιχες εκτιμητικές επιτροπές λειτούργησαν για τους Φωκιανούς πρόσφυγες στον Πειραιά, στην Μυτιλήνη, στη Θεσσαλονίκη και στο Ρέθυμνο. Παρ' όλα αυτά, η εγγενής αδυναμία μιας πρακτικά ανεφάρμοστης συμφωνίας και η οικονομική δυσπραγία του Ελληνικού κράτους, έχει ως αποτέλεσμα αφενός την οριστικοποίηση της απώλειας των περιουσιών, αφετέρου την καταβολή ενός ελαχίστου ποσού που παίρνουν οι Φωκιανοί ως προκαταβολή και αυτό σε ομολογίες, και το οποίο εξανεμίζεται από τα χρέη που τους έχει ήδη δημιουργήσει η πολιτική αποκατάστασης που εφαρμόζεται⁶¹.

Ιδιαίτερα ο Προσφυγικός Οικισμός Π. Φώκαιας στην Ανάβυσσο, ήταν «από τους

58. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 40), απόφαση Κ.Σ. (21.09.1947), σ. 20, με την οποία χορηγεί στην Σχολική Εφορία το ποσό των 2.000.000 δρχ. για την επισκευή του Σχολείου, απόφαση Κ.Σ. (02.01.1949), σ. 88, με την οποία χορηγεί στην Σχολική Εφορία το ποσό των 4.000.000 δρχ. «δια την ταχεία αποπεράτωση της επισκευής του Σχολείου», απόφαση Κ.Σ. (05.02.1949), σ. 95, χορηγεί και άλλα 2.500.000 δρχ. για «την ταχεία και πλήρη αποπεράτωση του διδακτηρίου» και απόφαση Κ.Σ. (05.01.1950), σ. 186, χορηγεί και άλλα 2.000.000 δρχ. με τα οποία φαίνεται ότι ολοκληρώνεται πλέον η επισκευή του Σχολείου.

59. Γενικά Αρχεία Κράτους (ΓΑΚ), «Βιβλία εκτιμητικής επιτροπής Π. Φώκαιας, αριθ. 405, 406, 407, 408». Η επιτροπή συνεστήθη δυνάμει της υπ. αριθ. 67493 αποφάσεως του Υπουργείου Γεωργίας, ΦΕΚ/51/Α/6.06.1925.

60. Το ζήτημα της οικονομικής αποζημίωσης των περιουσιών που εγκατέλειψαν οι Φωκιανοί με απασχολεί ιδιαίτερα και αποτελεί αντικείμενο έρευνας σε εξέλιξη.

61. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας ό.π., «Διεύθυνση Μελετών και Γραμματείας, Τμήμα εισπράξεων χρεών από τους πρόσφυγες», έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 35.399/2.728/01.07.1937 προς τον ΣΑΑΚ Π. Φώκαιας, Μιχ. Νοταράς, «Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων», Αθήνα 1934 και Πióργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Μετά το 1922 η παράταση του διχασμού», εκδ. Πατάκης Αθήνα 2017.

λίγους οικισμούς στην Αττική που οι πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν «αγροτικώς»⁶², δηλαδή τους παραχωρήθηκε οικόπεδο για κατοικία αλλά και γεωργικός κλήρος για καλλιέργεια. Για τις εκτάσεις που διανεμήθηκαν στους Φωκιανούς αλλά και για τις κοινόχρηστες εκτάσεις που παραχωρήθηκαν στον Σ.Α.Α.Κ., πρόσφυγες και Συνεταιρισμός χρεώθηκαν τα αναλογούντα ποσά, τα οποία έπρεπε και να αποπληρώσουν.

Για το ζήτημα της χρεώσεως των προσφύγων η έρευνα έφερε στο φως έγγραφα από το Τμήμα Εισπράξεων Χρεών Αγροτών Προσφύγων της Αγροτικής Τράπεζας, με τα οποία, είτε καλούνταν ο Σ.Α.Α.Κ. να καταθέσει συγκεκριμένα ποσά για τα απαλλοτριωθέντα αγροκτήματα Ανάβυσσος, Θυμάρι και Καταφύγι «υπέρ τον Ειδικού Ταμείον Εποικισμού»⁶³, είτε ενημερώνονταν οι πρόσφυγες ότι συγκεκριμένη ημερομηνία «θέλει επισκεφθεί τον συν/σμόν σας υπάλληλος μας ίνα επιδιώξη εισπράξεις επί των καθυστερουμένων δόσεων παρά των αυτόθι αγροτικών εγκατεστημένων προσφύγων»⁶⁴.

Το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας (Άγκυρα, 10.06.1930) με τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν οικονομικών υποχρεώσεων, έβαλε τέλος σε κάθε σκέψη για πλήρη και δίκαιη απόδοση των περιουσιών των Μικρασιατών προσφύγων. Έτσι, οι Φωκιανοί μένουν με τον καημό μιας απώλειας, που δε μεταφράζεται οικονομικά -παρ' όλη τη οικονομική καταστροφή τους- παρ' αποτυπώνεται συναισθηματικά, στο τέλος του «ονείρου» που τους ταξίδευε σε μια πιθανή επιστροφή στη «γενέθλια γη»⁶⁵.

Προβλήματα καθημερινότητας

Τα προβλήματα στην καθημερινότητα των Φωκιανών προσφύγων ήταν πολλά, οι υποδομές ανύπαρκτες, οι συνθήκες υγιεινής προβληματικές, η βοήθεια που έλαβαν από την Κοινότητα Καλυβίων στην οποία ανήκαν διοικητικά υπήρξε μηδαμινή και το όλο βάρος και η ευθύνη για τα πολλά και σοβαρά ζητήματα που έπρεπε να αντιμετωπισθούν, όπως ήταν φυσικό έπεσαν στον Σ.Α.Α.Κ.

Η παροχή ιατρικής περίθαλψης ήταν ελάχιστη έως ανύπαρκτη γεγονός που αποδεικνύεται από περιεχόμενο επιστολής του Προέδρου της Κοινότητας Καλυβίων που ενημερώνει τους Φωκιανούς πρόσφυγες ότι είναι μεν πρόθυμος να προσφέρει κάθε δυνατή ιατρική περίθαλψη στις οικογένειες του Συνοικισμού, με την προϋπόθεση όμως οι πρόσφυγες να πληρώσουν τα οδοιπορικά του γιατρού γιατί η Κοινότητα Καλυβίων «δεν δύναται να καταβάλη οδοιπορικά»⁶⁶.

Η ελαιοσιτία που μαστίζει τους προσφυγικούς συνοικισμούς προσβάλει και τον

62. Η αττική γή υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ., Αθήνα 2006.

63. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Υπουργείον Γεωργίας, Γεωργική Υπηρεσία Αττικοβοιωτίας», έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 6146/27.07.1937, προς τον Συνεταιρισμόν Α.Α. Καλ/των Παλαιών Φωκών.

64. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 61), έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. ε.χ. 27035/1375/6.η. 06.09.1938 προς τον κ. Πρόεδρον του Συνοικισμού Παλ. Φώκαιας.

65. Μανώλης Θ. Τσαλικίδης, ό.π., (σημ. 7), σ. 173.

66. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., Κοινότητα Καλυβίων, έγγραφον υπ. αριθ. 1022/12.11.1339 προς Πρόεδρον Συνεταιρισμού Π. Φώκαιας.

Πλίνθινο σπίτι στην Π. Φώκεια Αττικής.

Φορτώνοντας μούστο
στην προβλήτα της Π. Φώκειας.

συννοικισμό της Π. Φώκειας και στις 14.02.1932 ο Σ.Α.Α.Κ. ζητά από τους πολιτικούς εκπροσώπους που τον επισκέπτονται να στείλουν «το συνεργείο της ελονοσίας»⁶⁷, ενώ λίγους μήνες αργότερα, ενημερώνει το Υπουργείο Υγιεινής για «το ονοματεπώνυμον και την ηλικία ενός εκάστου εκ των εξ ελονοσίας πασχόντων», αλλά και την ποσότητα κινίνης που χορηγήθηκε στους πάσχοντες⁶⁸.

Η υδροδότηση του οικισμού γινόταν από τα πηγάδια που με προσωπική εργασία είχαν ανοίξει οι πρόσφυγες και τα οποία όπως ήταν φυσικό δεν πληρούσαν τους όρους της υγιεινής. Στις 13.09.1940 το Υπουργείο Υγιεινής και Αντιλήψεως, μετά από αυτοψία ζητά με έγγραφό του να υποχρεωθεί η Κοινότητα Καλυβίων να φροντίσει το ζήτημα του ακάλυπτου πηγαδιού και να τοποθετήσει καπάκι και αντλία⁶⁹. Η φροντίδα όμως του πηγαδιού για την Κοινότητα Καλυβίων δεν είναι αυτονόητη και δεδομένη. Έτσι στην υπόθεση, με εντολή της Νομαρχίας, εμπλέκεται και ο Σταθμάρχης Χωροφυλακής Αναβύσσου που εγγράφως διαψεύδει τους ισχυρισμούς του υπογραμματέως της Κοινότητας Καλυβίων που διενήργη-

σε αυτοψία ότι «οι κάτοικοι δεν αρδεύονται εκ του φρέατος» και ότι «το φρέαρ είναι τελείως ακατάλληλον, συνεπώς δεν παρίσταται ανάγκη περί λήψεως αποφάσεως διαθέσεως δαπάνης τελείως ασκόπου...».

Στην επιστολή του ο Σταθμάρχης Χωροφυλακής γίνεται περισσότερο αποκαλυπτικός δηλώνοντας ότι «ο ειρηνένος υπογραμματέας προβάλλει αστήρικτους ισχυρισμούς προς συγκάλυψιν της κλασσικής αδιαφορίας της Κοινότητας Καλυβίων προς τους κατοίκους της Παλαιάς Φώκειας». Για το «έργο της καλύψεως του πηγαδιού» θα σταλούν και θα απαντηθούν πολλά έγγραφα από τις εμπλεκόμενες υπηρεσίες, τόσο ο Πρόεδρος της Κοινότητας Καλυβίων, όσο και ο υπογραμματέας θα κατηγορηθούν για αμέλεια

67. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκειας, ό.π., (σημ. 35), απόφαση Δ.Σ. (14.02.1932), σ.18».

68. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκειας, ό.π., «Υπουργείον Υγιεινής, Επιθεωρητής Ελονοσίας», έγγραφο αριθ. πρωτ. 3706/15.11.1932 προς την Προσφυγική Ομάδα Παλαιάς Φώκειας».

69. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «Υπουργείον Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», έγγραφο υπ' αριθ. πρωτ. 10885/5378/13.09.1940 Προς Κοινότητα Καλυβίων.

και θα κληθούν σε απολογία από την Νομαρχία. Ωστόσο, καμιά λύση δεν θα βρεθεί και ένα περίπου χρόνο μετά, στις 25.04.1941 η Κοινότητα Καλυβίων θα ζητήσει την ματαίωση του έργου «*ελλείψει των απαραίτητων υλικών*»⁷⁰.

Ζωτικής σημασίας ζήτημα για τους πρόσφυγες ήταν και η αντιπλημμυρική προστασία των σκηνών και στη συνέχεια των πλίνθινων σπιτιών από τα νερά των βροχών που πλημμύριζαν τον κάμπο. Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι μεγάλες πλημμύρες στην περιοχή της Αναβύσσου, είχαν αποτελέσει βασικό στοιχείο μυθοπλασίας στη “Γαλήνη” του Βενέζη, με το πνιγμό της Ελένη της γυναίκας του Φωκιανού πρόσφυγα Γλάρου⁷¹.

Η Νομαρχία Αττικοβοιωτίας ύστερα από αυτοψία ζητά στις 08.02.1939 από τον Πρόεδρο της Κοινότητας Καλυβίων «*την εκτέλεσιν αντιπλημμυρικών έργων εν Ν. Φωκαία 20.000 δρχ.*»⁷² ενώ λίγους μήνες αργότερα (11.1939) μηχανικός της Νομαρχίας προχώρησε «*εις την χάραξιν αποχετευτικού χάνδακος όστις θέλει προστατεύση τον Συν/μον εξ των συχνών πλημμυρών*»⁷³.

Για τη λύση του προβλήματος η Κοινότητα Καλυβίων ψηφίζει πίστωση 15.000 δρχ. «*δια την κατασκευή οχετού εν Παλ. Φωκαία*»⁷⁴, αλλά τα χρήματα δεν επαρκούν και ο Πρόεδρος του Σ.Α.Α.Κ. δηλώνει εγγράφως προς τον Πρόεδρον της Κοινότητας Καλυβίων ότι «*μετά την ολοσχερή εξάντλησιν της διατεθείσης πιστώσεως υπό της Κοινότητας θέλομεν αναλάβει ο Συνεταιρισμός με προσωπικήν εργασίαν το υπόλοιπο του έργου και την δαπάνην πληρωμής των εργατών και τεχνιτών*»⁷⁵.

Ίδρυση Κοινότητας Παλαιάς Φώκαιας Αττικής

Ένας αθόρυβος προσωπικός αγώνας και «*η αίσθηση της απώλειας που βιώσανε*»⁷⁶ οδηγεί τους Φωκιανούς, που αφήνουν τη σκηνή για ένα πλίνθινο σπίτι, που αποκτούν τον δικό τους κομμάτι γη και πασχίζουν να κάνουν να καρπίσει, που χτίζουν την εκκλησία και το σχολείο τους, που ανοίγουν δρόμους, που φέρνουν το νερό, που προσπαθούν

70. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «*Πρόεδρος Κοινότητας Καλυβίων*», έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 443/25.04.1941 προς στην Νομαρχία Αττικοβοιωτίας.

71. Στις 19.10.1937 έγιναν μεγάλες πλημμύρες στην περιοχή που καλύφθηκαν με δεύτερες εκδόσεις και από τις εφημερίδες της Αθήνας. Βλ. Ηλίας Βενέζης «*Γαλήνη*», Εστία, εκδ. έκτη, Αθήνα 1991 και Θ. Δαλάκογλου, «*Μύθος και πραγματικότητα στην Γαλήνη του Βενέζη*», Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 2008, σ.σ. 199-216.

72. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «*Νομαρχία Αττικοβοιωτίας*», έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 7239/08.02.1939 προς τον πρόεδρο της κοινότητας Καλυβίων – Θεοικού.

73. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «*Νομαρχία Αττικοβοιωτίας*», έγγραφο υπ. αριθ. 433/02.11.1939 έγγραφό προς τον Νομάρχη Αττικοβοιωτίας.

74. Αρχείο Κοινότητας Καλυβίων, ό.π., «*Κοινότητα Καλυβίων*», έγγραφο υπ. αριθ. πρωτ. 1158/ 16.12.1939 προς Νομαρχία Αττικοβοιωτίας.

75. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «*Πρόεδρος ΣΑΑΚ*», έγγραφο της 20.04.1940 προς Κοινότητα Καλυβίων για την ανάληψη του κόστους οχετού.

76. Λίζα Μιχελή, «*Προσφύγων βίος και πολιτισμός*», εκδ. Δρώμενα, Αθήνα 1982, σ.12.

να «επιστρέψουν» με αυτό το τρόπο, σε μια κοινωνία και ένα τόπο που δε φεύγει ούτε στιγμή απ' το μυαλό τους.

Η απόσπαση τους Προσφυγικού Οικισμού Π. Φώκαιας από την Κοινότητα Καλυβίων και η δημιουργία αυτόνομης Κοινότητας, απασχολεί τους Φωκιανούς από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ανάβυσσο και τέθηκε για πρώτη φορά στις 14.02.1932, στην ομάδα Υπουργών, Βουλευτών και πολιτευτών που επισκέφθηκαν τον προσφυγικό οικισμό⁷⁷ χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα.

Στις 14.07.1940 ο Σ.Α.Α.Κ. επαναφέρει με απόφαση του το ζήτημα «*τη μη εξυπηρέτησεως των κατοίκων από την Κοινότητα Καλυβίων που απέχει 20.000 μέτρα*» και ζητά «*την απόσπασίν του Συνεταιρισμού εκ της Κοινότητας Καλυβίων και την σύπτυσίν της μετά της Κοινότητας Αναβύσσου (τα συμφέροντα της οποίας τόσο τα γενικά τοιαύτα όσο και τα των κατοίκων ταυτίζονται απολύτως)*»⁷⁸.

Δέκα πέντε (15) περίπου χρόνια μετά, στις 03.03.1947 και αφού έχει μεσολαβήσει ο Πόλεμος και η Κατοχή, δημοσιεύεται η ιστορική αναφορά του Τμηματάρχη της Νομαρχίας Γ. Μανωλιάδη «*Περί του ενδεδειγμένου ή μη της αναγνώρισεως του συνεταιρισμού Π Φώκαιας εις ιδίαν Κοινότητα δι' αποσπάσεως τον εκ της Κοινότητος Καλυβίων Θεορικού*»⁷⁹, στην οποία ο συντάκτης της παίρνει καθαρή θέση υπέρ της αποσπάσεως του Προσφυγικού Οικισμού και της δημιουργίας της αυτόνομης Κοινότητας Π. Φώκαιας.

Στην αναφορά του ο Τμηματάρχης της Νομαρχίας αφού αρχικά αναφέρεται στην ιστορική καταγωγή των Φωκιανών, τα περιουσιακά στοιχεία, τις κοινωνικές υποδομές, τα αγροτικά προϊόντα και τα πραγματοποιηθέντα έσοδα του προσφυγικού συνοικισμού, στη συνέχεια παίρνει σαφή θέση στο ζήτημα αναφέροντας ότι «*εκτός των παρατειθεμένων στοιχείων άτινα εγγυώνται το οικονομικώς βιώσιμον της τυχόν δημιουργηθείσης κοινότητος, λόγοι καθαρώς ψυχολογικοί δικαιολογούν και επιβάλλουν την μεταβολή ταύτην*» αφού «*η νοοτροπία, ο τρόπος διαβιώσεως, το εκπολιτιστικό επίπεδον και η εν γένει ψυχολογία των κατοίκων του συν/σμού μεταφερθείσα εκ Μικράς Ασίας και διατηρούμενη εισέτι διαμετρικώς διαφέρει της τοιαύτης των γηγενών κατοίκων της κοινότητος Καλυβίων Θεορικού*».

Λίγους μήνες μετά στις 12.06.1947 δημοσιεύεται στη εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Ελληνικού κράτους, η απόφαση με την οποία ο συνοικισμός «*Παλαιά Φώκια*» αποσπάται από την Κοινότητα Καλυβίων στην οποία ανήκε διοικητικά έως τότε, και αναγνωρίζεται «*εις ιδίαν Κοινότητα υπό το όνομα Κοινότης «Παλαιάς Φώκαιας» με έδραν τον ομώνυμον συνοικισμόν*»⁸⁰.

Το πρώτο κοινοτικό συμβούλιο Π. Φώκαιας ορίζεται με απόφαση του Υπουργού

77. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., (σημ. 35), σ.18.

78. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., Βιβλίων Πρακτικών Συνεδριάσεων Δ.Σ., Γενικών Συνελεύσεων, αρχόμενο από 17.12.1939, σ.σ. 29-30.

79. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «Γ. Μανωλιάδη», αναφορά «*Περί του ενδεδειγμένου ή μη της αναγνώρισεως του συν/σμού Π. Φώκαιας εις ιδίαν Κοινότητα*», 03.03.1947.

80. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., «*Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*», Αθήνα 12.06.1947, τεύχος Α, αριθ. φυλ. 112, «Περί αναγνώρισεως Κοινότητος εν το Νομώ Αττικής».

Εσωτερικών⁸¹ και μετά από μυστική ψηφοφορία μεταξύ των διορισμένων μελών, πρώτος Πρόεδρος στην Κοινότητα Π. Φώκαιας εκλέγεται ομόφωνα ο Γεώργιος Μαλτέζος⁸².

Τέσσερα περίπου χρόνια, μετά στις 15.04.1951 διεξάγονται στην Π. Φώκαια οι πρώτες αυτοδιοικητικές εκλογές, από την διαδικασία των οποίων, (με έμμεση εκλογή προέδρου από εκλεγμένους κοινοτικούς συμβούλους) αναδεικνύεται, ως πρώτος εκλεγμένος Πρόεδρος ο Αρίστος Αρίστου⁸³.

Την ίδια χρονιά στις 09.09.1951 διεξάγονται στην Π. Φώκαια οι πρώτες βουλευτικές εκλογές⁸⁴. Μέχρι τότε, και παρ' όλο που από το 1947 η Π. Φώκαια είχε ανακηρυχθεί ανεξάρτητη Κοινότητα οι Φωκιανοί εξακολουθούσαν να είναι εγγεγραμμένοι «στα μητρώα και στους εκλογικούς καταλόγους»⁸⁵ της Κοινότητας Καλυβίων και να ψηφίζουν στα Καλύβια⁸⁶.

Σε εκείνες τις πρώτες βουλευτικές εκλογές του 1951 τα αποτελέσματα των εκλογών στην Π. Φώκαια διαφοροποιούνται από εκείνα της επικράτειας. Οι Φωκιανοί στην συντριπτική τους πλειοψηφία ψηφίζουν την κεντρώα παράταξη, αφού η Ε.Π.Ε.Κ. και το Κόμμα των φιλελευθέρων συγκεντρώνουν συνολικά το 70% των ψήφων, έναντι του 42,5% της επικράτειας.

Ανάλογα είναι τα αποτελέσματα και στις επόμενες βουλευτικές εκλογές του 1952, όταν η «Ένωση Κομμάτων Εθνικής Προοδευτικής Ενώσεως Κέντρου και το Κόμμα Φιλελευθέρων» που συσπείρωσαν το σύνολο σχεδόν των κεντρώων πολιτικών δυνάμεων, συγκεντρώνει στην επικράτειας το 34,22%, αλλά στην Π. Φώκαια εκτινάσσεται στο 67,18 %.

Ένα πρώτο λοιπόν ασφαλές συμπέρασμα είναι ότι οι πολίτες της Π. Φώκαιας όλα αυτά τα χρόνια στήριξαν και σε πολλές περιπτώσεις ταυτίστηκαν με τον Βενιζέλο, τον Βενιζελισμό και την κεντρώα παράταξη.

Στις 22.05.1949 με απόφαση των μελών του ο Σ.Α.Α.Κ. αποφασίζει να διαλυθεί και οι κοινόχρηστες εκτάσεις και τα τυχόν αδιάθετα οικόπεδα περιέρχονται τώρα στην κυριότητα και τη δικαιοδοσία της Κοινότητας Π. Φώκαιας⁸⁷.

81. Αρχείον Υπουργείου Εσωτερικών, αριθμός απόφασης 56607/04.07.1947.

82. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π. Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων Κοινοτικού Συμβουλίου 1947-1951, αριθ. πρακτικού 1/23.07.1947, Περί εκλογής Προέδρου σελ. 1.

83. Ειρηνοδικείο Λαυρίου, αριθμός απόφασης 17/26.04.1951 «Εκδίκασις του κύρους της κατά την 15 Απριλίου 1951 ενεργηθείσης εκλογής κοινοτικών Αρχών εν τη Κοινότητι Π. Φώκαια». Με το ισχύον μικτό σύστημα (πλειοψηφικό και αναλογικό) ο Πρόεδρος εκλέγονταν έμμεσα από τους εκλεγμένους κοινοτικούς συμβούλους.

84. Αρχείον Υπουργείου Εσωτερικών, Αποτελέσματα Βουλευτικών Εκλογών 09.09.1951, Εκλογική Περιφέρεια Υπολοίπου Επαρχίας Αττικής.

85. Νίκος Ανδριώτης, «Πρόσφυγες στην Ελλάδα: άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 152.

86. Αρχείο Δήμου Καλυβίων, ό.π., «Παράρτημα Εκλογικού Καταλόγου», Βιβλιάριον Ανδρών Συνταχθέν κατ' Αναθεώρησιν, 1950.

87. Αρχείο Κοινότητας Π. Φώκαιας, ό.π., Βιβλίον Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικού Συμβουλίου ΣΑΑΚ, 20.04.1948 – 04.03.1954, σ. 48.

Επίλογος – Η Παλαιά Φώκαια Αττικής σήμερα

Τα χρόνια περνούν και οι Φωκιανοί της Αναβύσσου όχι μόνο διεκδικούν και κερδίζουν την κοινωνική τους ένταξη, αλλά και διαμορφώνουν εκείνοι τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η νέα πατρίδα θα αναπτυχθεί, κατακτώντας πολλά «από τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής οντότητας συμπαγούς και οργανωμένης, που επιβιώνει μέσα στην υπάρχουσα γηγενή κοινωνική δομή»⁸⁸.

Πλησιάζοντας προς το τέλος αναλογίζομαι πως χρειάζεται να πω δυο λόγια για το σήμερα, για τη σημερινή κατάσταση των Φωκιανών, για τη σημερινή πραγματικότητα των «τόπων» των «απογόνων» και των «σχέσεων».

Οι τόποι που δουλεύτηκαν, που ποτίστηκαν με ιδρώτα, με αίμα και ελπίδα. Και κάρπισαν. Ανταπέδωσαν την πίστη, την αντοχή και το κουράγιο τους. Σήμερα δε θυμίζουν σε τίποτα, τους άγριους αφιλόξενους τόπους της πρώτης επαφής. Από περιοχές της απόγνωσης, μετατράπηκαν σε περιοχές της ελπίδας και σήμερα αναπτυγμένα κέντρα, που συσπείρωσαν μεγάλες ομάδες εσωτερικής μετανάστευσης, στη εξέλιξη των εποχών και των ευκαιριών.

Οι απόγονοι, στη τρίτη πια γενιά που πλημμύρισαν και καρπώθηκαν τους τόπους και τους κόπους, ενταγμένοι στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, ελάχιστα και περιστασιακά συνδέονται με τις εικόνες, την ιστορία και τις μνήμες τους.

Και οι σχέσεις των ανθρώπων που πέρασαν σε μια νέα εποχή. Που δεν διακρίνονται πια σε ντόπιους και πρόσφυγες, Που δεν καθορίζονται από τις ψυχολογικές αντιπαραθέσεις των γηγενών και των νεοφερμένων. Που έχουν την ικανότητα να συνθέτουν και να περικλείουν όλες τις παραδόσεις και τις προσδοκίες των μελών τους.

Σήμερα 100 και πλέον χρόνια μετά, οι Φωκιανοί στην Ανάβυσσο.

Η ιστορία του τόπου τους, είναι η μνήμη εκείνη που τους συγκροτεί ως κοινωνία και κοινότητα. «Ο τόπος που ταυτίζεται με τους ανθρώπους που τον κατοικούν, και που τον ζουν καθώς ζουν σ' αυτόν. Γι' αυτό (όπως λέει και η Ελεονόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου) οι άνθρωποι μπορούν να φέρουν τον τόπο τους μαζί τους, όπου κι αν βρεθούν»⁸⁹.

88. Βίκα Δ. Γκιζέλη, Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930), εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ.σ. 258-259.

89. Ελεονόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Φωτογραφίζοντας την προσφυγική Ελλάδα: Μνήμη και ιστορία», Εντευκτήριο τ.25, Θεσσαλονίκη, Χειμώνας 1993-1994, σ. 90.

Πόντιοι πρόσφυγες στην Καλλιθέα Αττικής (1919-1930)

Θεόφιλος Καστανίδης

Πρόεδρος συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ

Η εγκατάσταση των Ποντίων Προσφύγων στην Καλλιθέα Αττικής

Εισαγωγή

Έχουμε ήδη πατήσει το κατώφλι των εκατό χρόνων, μετά από την Μικρασιατική Καταστροφή και την οδυνηρή Συμφωνία Ανταλλαγής των Πληθυσμών.

Ενάμιση εκατομμύριο άνθρωποι, Χριστιανοί Έλληνες από την Ανατολή και πεντακόσιες χιλιάδες Μουσουλμάνοι από την Ελλάδα, μετακινούνται ένθεν και εκείθεν χάριν αυτής της Συμφωνίας.

Οι περιοχές προέλευσης των Ελλήνων που εκτοπίστηκαν, ήταν από τα παράλια και τα ενδότερα της Μ. Ασίας, την Α. Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και από τον Πόντο.

Είναι γνωστές οι δυσκολίες μετεγκατάστασης που αντιμετώπισαν μακριά από την γενέθλια γη τους, σε μια νέα πατρίδα την Ελλάδα, «πατρίδα της πατρίδας» όπως την έλεγαν.

Την «πατρώα γη», την οποία θα εγκατέλειπαν μια για πάντα μετά από τρισχιλιετή παρουσία.

Ένας από τους τόπους της πρώτης υποδοχής των προσφύγων στην Ελλάδα, ήταν και το προάστειο της Αθήνας, το οποίο οριζόταν μεταξύ της καλής θέας της Ακροπόλεως των Αθηνών και του ποτάμιου δέλτα που σχημάτιζε ο Ιλισός ποταμός κατά την εκβολή του. Ο τόπος αυτός έφερε την ονομασία «ΚΑΛΛΙΘΕΑ».

Επρόκειτο για μια επίπεδη έκταση, πολύ διαφορετική από την βλάστηση των Ποντικών Άλπεων που τις εμπλούτιζαν οι ποταμοί τους, οι οποίοι έπεφταν στον Εύξεινο Πόντο. Μία εικόνα που δεν υπήρχε όμοιά της.

Ο βίαιος εκτοπισμός, η μετακίνηση και η εγκατάσταση των προσφύγων από τον Πόντο στην Καλλιθέα, κατά την περίοδο στην οποία εντάσσεται η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 μέχρι το 1930, θα απασχολήσει την παρούσα μονογραφία.

Επειδή όμως, τα χρονικά περιθώρια είναι περιοριστικά με αποτέλεσμα να χάνεται η περίοδος του τραύματος τόσων συνανθρώπων μας, θα δανειστούμε τρία χρόνια πριν και δεκα χρόνια μετά από τις ημερομηνίες που ορίστηκαν αρχικά. Θα δούμε δηλαδή, τι συνέβη από το 1919 έως το 1949, υπολογίζοντας στην ουσία την ανθρωπολογική πορεία μιας γενεάς προσφύγων.

Ο χαρακτήρας μιας ακόμη προσφυγικής πόλης στην Ελλάδα Ιστορική εξέλιξη της Καλλιθέας μέχρι την Ανταλλαγή των πληθυσμών¹.

Η Καλλιθέα από την παραλία προς την Ακρόπολη³.

Η Καλλιθέα, ήταν προάστειο των Αθηνών και αποτελείτο από διάσπαρτες κατοικίες-αγροκτήματα «με αγρούς και περιβόλια»² ήταν επίσης ένας κυνηγότοπος από τους πολύ κοντινούς για τους παλαιούς Αθηναίους.

Τα χρόνια εκείνα, προσέλκυε επιφανείς και εύπορους πολίτες, οι οποίοι αναζητούσαν την ποιητική και στοχαστική τους ευδαιμονία, μακριά από τον αστικό ιστό που τους παρείχε η νέα πρωτεύουσα των Αθηνών και ταυτόχρονα είχε το προνόμιο να βρίσκεται δίπλα στο κέντρο της εξουσίας, το οποίο ήταν ένας κοντινός περίπατος.

Η «καλή θέα» προς την θάλασσα του Φαλήρου, αποτελούσε τροφή και χαρά για τους λιγοστούς κατοίκους της μικρής πρωτεύουσας αλλά και για τους λίγους κατοίκους της μικρής κοινότητας.

Όλα όμως θ' αλλάξουν ριζικά, μετά από την έλευση-αποβίβασης χιλιάδων επήλυδων προσφύγων από τον Πόντο κυρίως, οι οποίοι θα κατακλύσουν όλα τα σημεία της περιοχής που εκτείνεται από την θάλασσα ως τις παρυφές του Ν. Λόφου του Φιλοπάππου.

1. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ, Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης.

2. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ. σελ. 111.

3. ΜΗΧΑΝΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

<http://www.mixanitouxronou.gr/pia-ine-i-periochi-me-tin-iperochi-thea-sti-thalassa-pou-i-athinei-apokalousan-tous-katikous-drapetes-frenokomiou-giati-arnithikan-na-tous-idrodotisoun/>

Δημογραφική χαρτογράφηση πριν και μετά την έλευση των προσφύγων

Η εξοχική Καλλιθέα, όπως προαναφέρθηκε, δεν αριθμούσε πολλούς κατοίκους:

- Το 1885 αριθμούσε ενδεικτικά τους 140 κατοίκους.
- Το 1922, οι κάτοικοι δεν ήταν περισσότεροι από 1.900.
- Το 1925 όμως, αριθμούσε τους 25.000 κατοίκους και το 1928, με την συνεχή προσέλευση προσφύγων, αλλά ταυτόχρονα και εποίκων (εσωτερικών μεταναστών), αριθμεί τους 28.000 κατοίκους.⁴
- Τελικά ο πληθυσμός της πόλης το 1940 θα φθάσει ν' αριθμεί τους 36.000 κατοίκους. Πολιτειακά αξίζει να σημειωθεί ότι μόλις, κατά τις Δημοτικές Εκλογές του Ιουνίου 1925, εκλέγεται ο πρώτος πρόεδρος της Κοινότητας Καλλιθέας. Κατά τις εκλογές της 4ης Απριλίου του 1934 εκλέχτηκε ο πρώτος Δήμαρχος της Καλλιθέας.⁵

Λοιμοκαθακτήριο Αγ. Γεωργίου – Μνημείο Λοιμοκαθακτηρίου των προσφύγων Μακρονήσου, περιόδου 1922-23⁶

Ο πληθυσμός των προσφύγων, υπέστη τις μεγαλύτερες απώλειες από μία πολιτεία που αδυνατούσε να διαχειριστεί το τεράστιο κύμα των ομοεθνών προσφύγων και ήταν ανέτοιμη να τους υποδεχθεί, χωρίς να παραβλέπεται ότι η χώρα ταλανιζόταν από φτώχεια, διαρκείς πολέμους και ανθρώπινες απώλειες.

Είναι δόκιμο να αναφερθούν οι τόποι πρώτης υποδοχής των προσφύγων, για να κατανοηθούν οι συνθήκες που βίωσαν οι πρόσφυγες πριν πατήσουν το πόδι τους, εν προκειμένω στην Καλλιθέα.

Το Λοιμοκαθακτήριο του «Αγ. Γεωργίου -Κερατσινίου» (που βρίσκεται στον σημερινό Ναύσταθμο Σαλαμίνας) και το Λοιμοκαθακτήριο Μακρονήσου, υπήρξαν οι πύλες εισόδου των προσφύγων στην Ελλάδα και ειδικά στην πλειοψηφία όσων κατέφθασαν στον Πειραιά (περιοχή Αγ, Διονυσίου), την Δραπετσώνα, το Κερατσίνι, τη Νίκαια, την Καλλιθέα κλπ.

Ο λόγος της απομόνωσής τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό, έφερε την αιτιολογία, «...για να μη μεταδοθούν ασθένειες στους ιδίους αλλά και στους γηγενείς».

Όπως αποδείχθηκε όμως η καθυστερημένη μέριμνα για υγειονομικές υπηρεσίες, αποχέτευση, καθαριότητα και διατροφή του πληθυσμού από το Ελληνικό Κράτος, από το 1919 μέχρι και το 1930 τουλάχιστον, οδήγησε σε πολλούς θανάτους από με-

4. Ηλιάδης Θ. Πάνος, 2014, “Από τον Πόντο στην Καλλιθέα Αττικής, Η πολυκύμαντη ιστορία της οικογενείας μας”, Αθήνα, Έκδοση του συγγραφέα σελ.101.

Ο Ελ. Κασιάνης επικαλούμενος την Επετηρίδα της Ελλάδος του 1930, Αθήναι σελ. 48 γράφει ότι το 1932 οι κάτοικοι της πόλεως ανήρχοντο στους 26.603 (βλ. σχ. Ελ. Κασιάνης, Η Καλλιθέα Σελίδες από την Ιστορίαν της 1884-1963, Καλλιθέα 1963, σελ. 24). Προφανώς δεν υπολογίζονται οι κάτοικοι στα προσφυγικά των Τζιτζιφιών, επειδή τις ενέτασσαν τότε στο Δ. Φαλήρου

5. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ. σελ.117.

6. Καστανίδης Αθ. Θεόφιλος, 2023, “Το Μακρονήσι των προσφύγων λύνει την σιωπή του 1922-23”, ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ, Αθήνα.

Καλλιθέα, Σκοπευτήριο. Διανομή συσσιτίου σε πρόσφυγες του Πόντου⁸.

Η στέγαση των Ποντίων προσφύγων στην Καλλιθέα στην οδό Πλάτωνος και Φιλαρέτου.

ταδοτικές ασθένειες. Δίχως οργανωμένα νοσοκομεία με τα τότε μέσα ήταν αδύνατον να αντιμετωπιστούν οι μεταδοτικές ασθένειες. Το βέβαιο ήταν ότι τα ξερονήσια και η απάνθρωπη απομόνωση διόγκωναν το πρόβλημα.

Γεωγραφική εγκατάσταση των προσφύγων έως το 1930. Συνοικισμοί Καλλιθέας.

Οι πρώτοι από αυτούς τους ρακένδυτους αλλά αξιοπρεπείς ανθρώπους, οι οποίοι αναζητούσαν μία στέγη για να προστατέψουν την κατατρεγμένη τους ζωή, εγκαθίστανται κατόπιν υποδείξεων των τοπικών αρχών στο παλαιό Σκοπευτήριο της Καλλιθέας⁷, το οποίο δεν ήταν εκμεταλλεύσιμο ούτε και το χρησιμοποιούσαν, από τον καιρό της Ολυμπιάδας του 1896.

Το Σκοπευτήριο λοιπόν, συνδέεται με την βασική εγκατάσταση των πρώτων Ποντίων προσφύγων από το 1919, αφού πολλοί Έλληνες του Πόντου, βρήκαν καταφύγιο από την εμπόλεμη ζώνη και τους ανθελληνικούς διωγμούς του νέου καθεστώτος στη νότια Ρωσία.

Το Α/Π «Χίος» μετέφερε για να αποβιβάσει τους πρώτους δυο χιλιάδες πρόσφυγες, από την Παλτά της Κριμαίας⁹.

Πι' αυτό, οι περισσότεροι από αυτούς, ήταν εκείνοι που βρήκαν στέγη μέσα στους χώρους του Σκοπευτηρίου της Καλλιθέας.

Αρκετοί κινήθηκαν προς τα Λιπάσματα (Δραπετσώνα), άλλοι προς την πλατεία που εκτείνεται ανάμεσα στο τρίγωνο ναού του Ηφαίστου στο Θησείο, της γέφυρας Πουλόπουλου και Γκαζιού (το Φωταέριο Αθηνών)¹⁰ στο Ρουφ και αλλού.

7. Ηλιάδης Θ. Πάνος, σελ. 99-103.

8. Καστανίδης Αθ. Θεόφιλος, προσωπικό αρχείο.

9. Ηλιάδης Π., σελ. 100.

10. Καστανίδης Αθ. Θεόφιλος, ανέκδοτη μαρτυρία του Αθανασίου Θ. Καστανίδη για τους Πόντιους πρόσφυγες του Καπανδριτίου.

Από το Φθινόπωρο του 1922, ένα δεύτερο κύμα προσφύγων της Καππαδοκίας, της Κωνσταντινούπολης, και των παραλίων της Μ. Ασίας καταφθάνουν διαρκώς στην πόλη.

Έως το τέλος 1924 μετά την υπογραφή της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, καταφθάνουν και άλλοι πρόσφυγες από τον ιστορικό Πόντο, την Κερασούντα, την Τρίπολη και την Τραπεζούντα¹¹, καταλαμβάνοντας την περιοχή από την Λ. Θησέως, την Σκοπευτηρίου- Μεσολογγίου (τότε Φαμέλη) ως την Φιλαρέτου.¹² Πρόκειται «για μια περιοχή βαλτότοπου, με αγριόχορτα και παντός είδους ερπετά» όπως τον περιγράφουν οι πρώτοι άνθρωποι.¹³

Λόγω του μεγάλου οικιστικού προβλήματος, περίπου χίλιες οικογένειες προσφύγων, κατεδαφίζουν τον πλίνθινο μαντρότοιχο που περιέβαλε το Σκοπευτήριο. Με τα υλικά της κατεδάφισης, κατασκευάζουν δίχως σχέδιο, χωρίς νερό και αποχέτευση, πλινθόκτιστα χαμηλά σπιτάκια, με στέγη από λαμαρίνες και πισσόχαρτα¹⁴ και ονομάζουν τον οικισμό: «Συνοικισμό Ποντίων Σκοπευτηρίου».

Η αποσυμφόρηση της περιοχής γίνεται κυρίως το 1925, με την κατάληψη του πίσω μέρους της Χαροκοπέιου Σχολής, στα ονομαζόμενα Κουντουριώτικα. Ταυτόχρονα, εγκαθίστανται πρόσφυγες στα «Παλαιά Σφαγεία» εκατέρωθεν της ανοικτής τότε όχθης του Ιλισού ποταμού.

Λόγω του κορεσμού της περιοχής, αναγκάζονται σαράντα πέντε οικογένειες το 1927, όπως περιγράφει ο αείμνηστος φιλόλογος Πάνος Ηλιάδης¹⁵, να μετεγκατασταθούν, έχοντας ως επικεφαλής τον πρόσφυγα από την Αργυρούπολη του Πόντου Κυριάκο Ευσταθιάδη, στο κτήμα Τράχωνες, για να ιδρύσουν εκεί την γνωστή ακμάζουσα πόλη της Νέας Αργυρούπολης¹⁶.

Ο οργασμός της αποκατάστασης, γίνεται κυρίως από τους ίδιους τους πρόσφυγες με ίδια μέσα, ώσπου να έλθει ο καιρός της πολυπόθητης αποκατάστασης. Μετά από μία δεκαετία, θ' αρχίσει η συστηματική αποκατάσταση, έχοντας σαν αρχή το έτος 1928 έως το 1932, κατά την τετραετία της Κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου.

Μεταξύ των οδών Μυκηνών-Ηρακλέους-Φιλαρέτου-Δαβάκη (τότε Δήμητρος) μέχρι την Λ. Συγγρού, κτίζεται ο οικισμός της «Νέας Ζωής». Διακόσιες πενήντα οικογένειες προσφύγων το 1930 αποκαθίστανται σε μονώροφες ή διώροφες κατοικίες.

Με ενέργειες του υπουργού Πρόνοιας και Κρατικής Αντιλήψεως Λεωνίδα Ιασονίδη, ακολουθείται η απαλλοτρίωση της περιοχής Καψάνη και δημιουργείται με 150 διώροφες κατοικίες ο οικισμός «Νέος Πόντος» (ο οποίος εκτεινόταν μεταξύ των οδών Μαντζαγριωτάκη, απέναντι από την «Πειραική- Πατραϊκή»-Δοϊράνης και Ηρακλέους).

11. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ. σελ. 93.

12. Ηλιάδης Π., σελ. 100-101.

13. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ. σελ. 93.

14. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ. σελ. 93.

15. Ηλιάδης Π. “Από τον Πόντο στην Καλλιθέα Αττικής, Η πολυκύμαντη ιστορία της οικογενείας μας”, Αθήνα, Έκδοση του συγγραφέα.

16. Ηλιάδης Θ. Πάνος, 2002, “Η Νέα Αργυρούπολη Αττικής Σύντομη Ιστορία, Αθήνα-Αργυρούπολη”, Έκδοση Ένωσης Ποντίων Αργυρούπολης.

Κάτι παρόμοιο γίνεται από πρόσφυγες της Μ. Ασίας και της Αν. Θράκης¹⁷, επί της οδού Ανδρομάχης (εκατέρωθεν της οδού), στην Αγία Ελεούσα, στα Παλαιά Σφαγεία (που ήδη αναφέρθηκαν) και τις Τζιτζιφιές (οι οποίες χάνονταν ανάμεσα στα βούρλα κοντά στη θάλασσα του Φαληρικού Κόλπου).

Οι μεγάλες πλημμύρες σε εκείνη την περιοχή, περισσότερο από τις άλλες περιοχές (οι οποίες βρίσκονταν σε λίγο ψηλότερη επιφάνεια), κατέπνιγαν τα σπιτάκια μέσα στη λάσπη. Παράλληλα, η λειψυδρία, οι μεταδοτικές ασθένειες, οι ανθυγιεινές συνθήκες και κυρίως η ανύπαρκτη αποχέτευση ήταν η μάστιγα της ευρύτερης περιοχής.

Η κυβέρνηση Ιωάννη Μεταξά το 1939 κατεδάφισε αρκετά από τα παραπήγματα της πρώτης περιόδου εγκατάστασης μεταξύ των οδών Φιλαρέτου – Ανδρομάχης, Σοφοκλέους και Τζιτζιφιών.

Έτσι, ο πόλεμος του 1940, πλην των πολυκατοικιών στις Τζιτζιφιές, βρίσκει ημιτελείς κατοικίες και τους πρόσφυγες στο έλεος του Θεού.

Την οριστική λύση θα δώσει πολύ αργότερα, η κυβέρνηση Αλέξανδρου Παπάγου το 1954, αποπερατώνοντας και παραδίδοντας στους δικαιούχους τις ημιτελείς πολυκατοικίες, ενώ στους λοιπούς εναπομείναντες (μετά από κλήρωση που πραγματοποιήθηκε στον κινηματογράφο «ΕΤΟΥΛΑ»), παραχωρήθηκε οικόπεδο και δάνειο για αυτοστέγαση.¹⁸

Αρκετοί Πόντιοι πρόσφυγες, έλαβαν αποζημιώσεις με ομολογίες, τις οποίες χρησιμοποίησαν ιδιωτικά για την αποκατάστασή τους. Πέραν αυτών όμως, το πρόβλημα παρέμενε άλυτο στην οικιστική αποκατάσταση, σαν τον μύθο του Σίσυφου, επειδή τα κύματα των Ποντίων προσφύγων που κατέφθαναν από την Ρωσία και από την επαρχία στο μεταξύ, είχαν συνεχή ακολουθία και δημιουργούσαν νέες οικιστικές ανάγκες.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, κατά την περίοδο της αποκατάστασης η συλλογική συνείδηση των προσφύγων λειτούργησε με ομαδικότητα και συνοχή, με αποτέλεσμα να παραχωρούνται οικόπεδα ακόμη και για «συλλογική δράση» που είχε σκοπό να μην χαθεί η ταυτότητά τους.

Τότε το 1930, παραχωρήθηκε το γωνιακό οικόπεδο επί των οδών Δοϊράνης και Δαβάκη (τότε Δήμητρος) από τον υπουργό Λεωνίδα Ιασωνίδη στον σύλλογο Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ¹⁹, τον οποίο αποτελούσαν οι δύο σύλλογοι: οι «Αργοναύτες» της Κερασούντας και οι «Κομνηνοί» της Τραπεζούντας.

Η συνοπτική αναφορά των προσφυγικών συνοικιών της Καλλιθέας είναι η ακόλουθη²⁰:

17. Λεύκωμα: ΚΑΛΛΙΘΕΑ. σελ. 95.

18. Ηλιάδης Π. “Από τον Πόντο στην Καλλιθέα Αττικής, Η πολυκύμαντη ιστορία της οικογενείας μας”, Αθήνα, Έκδοση του συγγραφέα σελ.102.

19. Ιστορικό Λεύκωμα: Συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ (Ιστορική Αναδρομή 1930-2010), 2010, Καλλιθέα, έκδοση συλλόγου. Η αναλυτική περιγραφή κατατοπίζει τον αναγνώστη στην ιστορική εξέλιξη και την προσφορά του συλλόγου, μετά από τον συν-αποφασισμένο ορισμό της καταστατικής ημερομηνίας ιδρύσεως του συλλόγου το 1930.

20. ΟΠΙΚΑΤ, στα πλαίσια των εκδηλώσεων του Μήνα Θεάτρου και Ελληνικού Λόγου παρουσίαση προσφύγων Καλλιθέας στον σύλλογο Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ, στις 17/4/2024.

- A. συνοικία **Αγ. Νικολάου-Σκοπευτηρίου**, από Μικρασιάτες, Καππαδόκες και Πόντιους κυρίως με καταγωγή από την Τρίπολη, Κερασούντα, Τραπεζούντα)
- B. των **Τζιτζιφιών** (από διάφορες περιοχές της Μ. Ασίας)
- Γ. των **Παλαιών Σφαγείων**
Άνω Π. Σφαγεία (που ξεκινούσε από τον λόφο Κοίλης και αποτελείτο από 250 οικογένειες, από τις οποίες οι 200 από προέρχονταν κυρίως από την Κερασούντα και την Σινώπη και οι λοιπές από την Σμύρνη και την Πόλη)
Κάτω Π. Σφαγεία (150-200 οικογένειες κατά πλειοψηφία ποντιακής καταγωγής από Κερασούντα και οι λοιποί από Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη)
- Δ. του **Χαροκόπου ή Κουντουριώτικα** (50 οικογένειες Σμυρνιοί, 50 Κωνσταντινουπολίτες, 30 από τον Πόντο και οι λοιπές από διάφορες πόλεις της Μ. Ασίας)
- E. της **Νέας Ζωής**
- ΣΤ. του **Νέου Πόντου** (περιοχή Καψάνη)
- Z. του **Κοσμετάτου**
- H. της **Μεγάλου Αλεξάνδρου** (ο συνοικισμός από εκατό οικογένειες περίπου που βρισκόταν κοντά στην Αγ. Ελεούσα και τον έλεγαν «του Τρελοκομείου»)

Περίοδοι εισόδου προσφύγων από χώρες της π. ΕΣΣΔ μέχρι πρόσφατα.

Γεγονός είναι ότι, μετά τον βίαιο αποχωρισμό των Ποντίων προσφύγων στα λιμάνια του Πόντου, κατά την περίοδο της λεγόμενης «σωτηρίας» τους, οι οικογένειες αποδεκατίστηκαν. Έχανε ο ένας τον άλλον στην προσπάθεια της σωτηρίας τους.

Άλλοι πέρασαν από την Κωνσταντινούπολη στο Αιγαίο και από εκεί στην Ελληνική ενδοχώρα. Άλλοι μέσω Συρίας ήλθαν στην Ελλάδα και άλλοι μέσω παρευξείνιων χωρών παρασύρονταν από το ρεύμα της προσφυγιάς ακόμα πιο μακριά από τον ιστορικό Πόντο στις χώρες της Ρωσίας.

Συγγενείς χάθηκαν και γενιές-γενεών αποκόπηκαν, ενώ άλλοι υιοθετήθηκαν από τις κοινωνίες που τους υποδέχθηκαν. Οι περισσότεροι, έμειναν πιστοί στην εθνική τους ταυτότητα και αναζητούσαν τον τρόπο να περάσουν τα σύνορα και να μείνουν για πάντα στην πατρίδα της καρδιάς τους που ήταν η Ελλάδα. Το νεοσύστατο καθεστώς που προέκυψε από την σοβιετική επανάσταση²¹, τους πρόβαλε το πρώτο ανάχωμα, για να ακολουθήσει το δεύτερο, αυτό του νεότερου Ελληνικού κράτους, το οποίο αδυνατούσε πια να τους υποδεχθεί και να τους περιθάλψει.

Οι αναζητήσεις μέσω του Ερυθρού Σταυρού στην αρχή, είχαν σαν αποτέλεσμα πολύ σύντομα να δημιουργηθούν οι πρώτες μετακινήσεις – μεταναστεύσεις των ομοεθνών μας, από την Ρωσία στην Ελλάδα.

Οι άδειες εξόδου που τους παρείχε το Ρωσικό κράτος, αλλά και το Ελληνικό από την αντίπερα όχθη, ήταν αριθμημένες και εξαιρετικά δυσεύρετες.

21. Π. Ηλιάδης, “Από τον Πόντο στην Ελλάδα”, σελ.100.

Η υποδοχή τους από το Ελληνικό Κράτος, γινόταν με καχυποψία, αλλά προπάντων αμνηχανία, που είχε ηθικό, αλλά και οικονομικό αντίκτυπο, σε όλους όσους έρχονταν κατά κύματα να κατοικήσουν την πόλη της Καλλιθέας και σε άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας.

Η αμνηχανία αυτή, θα εκφραστεί σύντομα σε μειωτικούς χαρακτηρισμούς, οι οποίοι δαιμονοποιούσαν τους πρόσφυγες (συνέβη σε ολόκληρη την επικράτεια) ως «τουρκόσπορους και αούτηδες, πρό-σφηγγες και Τούρκους», ...μέχρι τους «Ρώσους» ή Κομμουνιστές του 1938 και στις μέρες μας, τους«Ρωσοπόντιους»...

Όσοι καταφθάνουν μετά το 1930-38 από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, έρχονται σε πληρέστερη οικογενειακή σύνθεση, σε αντίθεση με το πρώτο κύμα των προσφύγων που ήλθε από τον Πόντο και ήταν αποδεκατισμένο από την Γενοκτονία και από τις κακουχίες που υπέστησαν.

Την δεκαετία του 1930²², η έλευση των προσφύγων από Κωνσταντινούπολη και την Α. Θράκη, με παράλληλη την εσωτερική μετανάστευση Κρητών και κυρίως Λακώνων, δημιουργήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, ένα νέο δημογραφικό δεδομένο στην πόλη.

Βεβαίως μέχρι και την δεκαετία του 1990, θα εξακολουθήσουν να καταφθάνουν συνεχώς κύματα Ποντίων προσφύγων στην Καλλιθέα από χώρες της π. ΕΣΣΔ, που όμως δεν απασχολούν την παρούσα εργασία.

Ανάγκη προσαρμογής των εκ Ρωσίας προερχόμενων Ελλήνων (ανθρωπολογία-γλώσσα-αφομοίωση)

Οι νέοι πρόσφυγες που καταφθάνουν διαχρονικά, προσλαμβάνοντας την ρωσική βασική εκπαίδευση και κουλτούρα στην χώρα που έγινε η περιοχή υποδοχής υιοθέτησαν και άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία της ρωσικής συμπεριφοράς πέραν της κουλτούρας, της έκφρασης και της προφοράς.

Αυτή η διαφορετικότητα, τους απομάκρυνε πολλές φορές από την ενσωμάτωση στην σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Πολλοί από αυτούς δημιούργησαν περιοχές εγκατάστασης τύπου γκέτο, διαγράφοντας έτσι μια διαφορετική ανθρωπολογική άποψη στον πληθυσμό. Συναναστρέφονταν μεταξύ τους, επικοινωνούσαν στα ρωσικά χωρίς να προσαρμόζονται εύκολα στον κοινωνικό ιστό που τους υποδέχθηκε με μία αδικαιολόγητη καχυποψία τις περισσότερες φορές.

Η επικοινωνιακή αδυναμία λόγω της ρωσικής παιδείας, που δικαιολογημένα είχε μοιραστεί επάνω σε δύο και τρεις γενεές Ποντίων συμπατριωτών μας, έβαζε φραγμούς στην ομαλότερη επικοινωνία, αναγκάζοντας σε περαιτέρω επίπονη προσπάθεια από τους νε- οπρόσφυγες να αφομοιωθούν από την Ελληνική πραγματικότητα.

Ήταν η αιτία, που πολλοί από τους ντόπιους, μη έχοντες εφόδια ιστορικής γνώσης, τους κατέκριναν χωρίς αποδοχή και κατανόηση.

Όμως οι Πόντιοι που ήλθαν από την Ρωσία, όσοι ζούσαν σε χωριά ή μέσα σε ακραιφνείς ποντιακές κοινωνίες, διατήρησαν την ποντιακή διάλεκτο στην βασική

22. Kallitheacity.gr, "Η στέγαση των προσφύγων στην Καλλιθέα". Διαδικτυακό portal.

τους επικοινωνία και μαζί με τα ήθη και έθιμα που έφεραν, κατάφεραν να «ξαναμπολιάσουν» τους παλαιότερους Ποντίους.

Γι' αυτό η μετακίνησή τους στην Ελλάδα, υπήρξε ευεργετική για πολλούς λόγους, οι οποίοι θα μπορούσαν να αναλυθούν από ανθρωπολόγους.

Η αναφορά στους εκ Ρωσίας Πόντιους πρόσφυγες, αποτελεί χρέος σε όσους δεν είχαν την οποιαδήποτε τύχη από τους όρους της Συνθήκης της Λοζάνης, όταν κατέφθαναν στην Ελλάδα μετά το 1923. Υπήρξαν τα θύματα ενός παρατεταμένου εμπαιγμού στις πλάτες τους και κυρίως από όσα κεφάλαια τους αφορούσαν και αναλώθηκαν σε αλλότριους εθνικούς λογαριασμούς, όπως περιγράφουν οι οικονομολόγοι.

Στάση των παλαιών κατοίκων

Οι παλαιοί κάτοικοι της πόλης, έβλεπαν ανταγωνιστικά τους νεοφερμένους πρόσφυγες, τηρώντας αρνητική στάση απέναντί τους.

Από την Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Καλλιθέας- Τζίτζιφιών (την ΟΠΙΚΑΤ) αντλούμε μια χαρακτηριστική αποτύπωση αυτής της απάνθρωπης απαξίωσης από την εφημερίδα «Πρωτεύουσα» τον Αύγουστο του 1922, η οποία έγραφε... «Η Καλλιθέα έχει κατακτηθεί από τους πρόσφυγες. Δεν υπάρχει μία γωνία του ωραίου προαστίου, το οποίον να μη έχει θίξει ο προσφυγισμός. Εις την μικροσκοπικήν πόλιν, η οποία εκτίσθη εις τον περίβολον του Σκοπευτηρίου²³, έχουν συσσωρευθεί εκατοντάδες οικογενειών, αι οποίαι αυξάνονται και πληθύνονται ως η άμμος της θαλάσσης²⁴...».

Παρά την αντιπάθεια και τον λεκτικό εμπαιγμό των εντοπίων απέναντι στους πρόσφυγες όμως, εκείνοι με τον τρόπο τους έδειχναν²⁵ το αντίθετο, ότι η περιθωριοποίηση δεν οδηγεί απαραίτητα στην παραβατικότητα, η οποία ήταν πολύ μακριά από την κουλτούρα των προσφύγων.²⁶ Αντίθετα, χαλύβδωνε την ανάγκη για την επιβίωση και την πρόοδο της οικογενείας και της ευρύτερης κοινωνίας.

Στάδια οικιστικής αποκατάστασης και σύνθεση πληθυσμού.

Μετά από την αποβίβαση των πρώτων προσφύγων στον Πειραιά, μετά από την περιπέτεια πολυήμερου ταξιδιού τους, η διαμονή στα Λοιμοκαθαρτήρια του Αγίου Γεωργίου και της Μακρονήσου, οι καθημαγμένοι πρόσφυγες από την Τρίπολη, την Κερασούντα και την Τραπεζούντα το 1919 εγκαθίστανται στον χώρο του Σκοπευτηρίου δίχως νερό, φαγητό και αποχέτευση.

23. Π. Θ. Ηλιάδης, “Από τον Πόντο στην Ελλάδα”, σελ. 100.

24. Παρουσίαση διαφανειών, από την ΟΠΙΚΑΤ κατά τις εκδηλώσεις του Μήνα Θεάτρου και Ελληνικού Λόγου στην κεντρική αίθουσα του Συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ, με τίτλο «Ο λόγος στους πρόσφυγες-Προσφυγικοί συνοικισμοί της Καλλιθέας 17/4/2024.

25. Π. Θ. Ηλιάδης, “Από τον Πόντο στην Ελλάδα”, σελ. 103.

26. Βλέπε ΟΠΙΚΑΤ 17/4/2024.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 το Ελληνικό Κράτος δεν μεριμνά στο ελάχιστο για εκείνους.

Το 1922, ένα δεύτερο κύμα 20.000 προσφύγων από τον Πόντο καταφθάνει στην Καλλιθέα, προερχόμενο από την Καππαδοκία, την Κωνσταντινούπολη και την Μ. Ασία.

Το 1923-24 μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης έρχονται και άλλοι πρόσφυγες στην Καλλιθέα.

Μετά το 1930 βεβαίως εξακολουθούν να έρχονται πρόσφυγες από Μ. Ασία, Αν. Θράκη²⁷ κλπ.

Επαγγελματικές δεξιότητες προσφύγων²⁸

Παρακάτω αναφέρονται συνοπτικά πολλές δεξιότητες των προσφύγων οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Καλλιθέα από τον Ιστορικό Πόντο.

Οι Φούρνοι τους με τα πείνιρλί, τα ωραία ζεστά λαβάσια τις Καθαροδευτεριάτικες λαγάνες, τα σταφιδόψωμα κ.α.

Τα Παντοπωλεία που παρασκεύαζαν, οι ίδιοι, παστά ψάρια, τουρσιά κλπ.

Τα Ψιλικατζίδικα, με είδη κοπτικής -ραπτικής, με παιχνίδια κ.α.

Οι Σιδεράδες που δούλευαν συνήθως μπροστά στην αυλή του σπιτιού τους χειμώνα-καλοκαίρι.

Τα Μανάβικα, που κάποιοι διέθεταν και σούστα για να μοιράζουν τα οπωρολαχανικά τους στους κατοίκους της Καλλιθέας.

Υπήρχε Τζαμάδικο με επιδιορθώσεις τζαμιών κατ' οίκον, Ποτοποιείο, Τακουνάδικο, Τορναδόρος, Μαραγκός-Επιπλοποιός, πλανόδιος Παγωτατζής, Γυψάδικα, Ποδηλατάδικο, Καφενεία, Παντοφλάδικα, Γανωτζήδες, Καρβουνιάρηδες, Λούστροι παπουτσιών, Οινομαγειρεία, Ραφτάδικα, Κουρεία, Χτιστάδες και Ασπριτζήδες, Πετράδες εξαιρετικοί, Κεραμοτεχνίτες, Εργολάβοι οικοδομών, Ταξιτζήδες, Φορτηγατζήδες και Μεταφορείς με τρίκυκλα, Αραμπατζήδες με σούστες για μεταφορές, μέχρι Φωτογράφους, Λυράρηδες, οι εργαζόμενοι Τραβαγιέρηδες στα τραμ, τα οποία είχαν αφετηρία στη σημερινή πλατεία Δαβάκη κ.α. διέθετε η νέα πόλη της Καλλιθέας, που αποτελούσαν τον υγιή κορμό μιας ζωντανής κοινωνίας εργατικών και φιλοπρόοδων ανθρώπων²⁹.

Οι πρόσφυγες βρήκαν επαγγελματικές διεξόδους, προσφέροντας το μόχθο τους ως εργάτες και τεχνίτες σε πολλές βιομηχανίες που δημιουργήσαν επιφανείς οικονομικά πρόσφυγες συμπατριώτες τους, όπως των παπουτσιών της ΕΛΒΙΕΛΑ, το γυψάδικο, κλπ.

27. Λεύκωμα ΚΑΛΛΙΘΕΑ, "Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης". Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 93-98.

28. Π. Θ. Ηλιάδης, "Από τον Πόντο στην Ελλάδα", σελ.104-109.

29. Κάποιοι από αυτούς, δυστυχώς, δεν έτυχαν καλής πρόνοιας από το κράτος για να σώσουν τα μαγαζιά τους και έμειναν μετέωροι κατά την κατεδάφιση του συνοικισμού το 1954.

Ο ξύλινος ναός του Αγ. Νικολάου που κατασκεύαζαν οι πρόσφυγες και την επομένη γκρεμιζόταν από τις αρχές. Κτισμένος στο προαύλιο του σημερινού Ι. Ναού επί της Θησέως.

Πατριωτικό έργο

Το πατριωτικό έργο των συλλόγων στην Καλλιθέα όπως και σε άλλες περιοχές ανέδειξε την ευαισθησία των προσφύγων, όταν προέκυψαν ζητήματα αποκατάστασης των προσφύγων μετά το 1919 στην Καλλιθέα.

Πριν να ανασυγκροτηθεί και να σταθεροποιηθεί η ζωή καλά – καλά τόσων χιλιάδων ανθρώπων, προέκυψε ο Πόλεμος του 1940 και η Γερμανική Κατοχή.

Είναι λοιπόν σημαντικό να επισημανθεί η προσφορά προς την κοινωνία αυτού του ρακένδυτου προσφυγικού κόσμου της Καλλιθέας. Αξίζει να αναφερθούν οι φιλότιμες προσπάθειες για συμπαράσταση και αλληλεγγύη προς τους αδύνατους συμπολίτες τους σε δύσκολες στιγμές.

Ο ποντιακός σύλλογος η «ΠΡΟΟΔΟΣ» από το 1925 δραστηριοποιείται συμπαραστεκόμενος στους πρόσφυγες, συνδράμοντας αποφασιστικά στην ανακούφισή τους και την οικιστική τους αποκατάσταση. Κάθε χρόνο συγκέντρωνε και μοίραζε πιστόχαρτα για την επισκευή της στέγης των πρόχειρων κατοικιών τους και διενεργούσε εκδρομές σε κατασκηνώσεις στην Πεντέλη για τα παιδιά των προσφύγων.³⁰

Αυτή η κυψέλη αρωγής προς την τοπική κοινωνία της Καλλιθέας, που είχε δημιουργήσει η «Πρόοδος», επικοινωνούσε και συνεργαζόταν με τον νεοσυσταθέντα σύλλογο Ποντίων «Αργοναύται-Κομνηνοί» ως προς το πολιτιστικό μέρος το οποίο είχε αναλάβει και όχι μόνον.

Πρωτοπορούν παρουσιάζοντας τους Ποντιακούς χορούς στους γηγενείς κατοίκους των Αθηνών, οι οποίοι ως τότε δεν γνώριζαν στοιχεία του πολιτισμού των συμπατριω-

30. Λεύκωμα ΚΑΛΛΙΘΕΑ, “Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης”. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 98.

1938 Καλλιθέα. Χορευτές του συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ γεννηθέντων στον Πόντο, με λυράρη τον Χρήστο Μπαϊρακτάρη³¹.

τών τους που διέμεναν πέραν του Αιγαίου. Για πρώτη φορά συμμετέχουν οι χορευτές του συλλόγου το 1938 στο Παναθηναϊκό Στάδιο χορεύοντας τους χορούς του Πόντου, για να το επαναλάβουν και το 1945 μετά την Απελευθέρωση. Εκείνοι ήταν οι πρώτοι Πόντιοι³² από την Καλλιθέα, που χόρεψαν για να αναδείξουν συγκροτημένα και οργανωμένα τους χορούς μας στο Πανελλήνιο.³³

Δεν πρέπει να παραληφθεί η διάθεση της προσφοράς και της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της προσφυγικής κοινότητας στην Καλλιθέα.

Η κοινωνική συνοχή εξασφαλίστηκε από το πνεύμα του αλτρουισμού που ήδη διέθεταν οι πρόσφυγες. Έτσι κατά την περίοδο της Κατοχής, ο σύλλογος Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, ενέταξε στις τάξεις του και απασχόλησε πολλούς εθελοντές-ντρίες, με σκοπό να υπηρετήσουν στην παρασκευή και διάθεση γευμάτων που είχαν ανάγκη τα μικρά παιδιά. Αυτή η μέριμνα, επαναλήφθηκε σε καθημερινή βάση ακόμα και μετά την Απελευθέρωση, μέχρις ότου αναγνωριστεί και να τιμηθεί συνολικά το ανθρωπιστικό έργο του συλλόγου από την Ακαδημία Αθηνών.

31 Φωτογραφικό Αρχείο Συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ.

32. Ηλιάδης Θ. Πάνος, “Από τον Πόντο στην Καλλιθέα Αττικής”, Αθήνα 2014.

33. Βλ. σχετικά Δεύκωμα Συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ (Ιστορική πορεία 1930-2010).

Μνημεία, Εκκλησίες, Στέγαση συλλογικής μνήμης

Οι πρόσφυγες μετά την άφιξή τους είχαν ως πρώτο μέλημα την δημιουργία ενός σχολείου και ενός ναού να στεγάσουν την παιδεία και την πίστη τους.

Έτσι, ο Ιερός Ναός του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται επί της οδού Θησέως, ανεγέρθηκε εξ’ ολοκλήρου μετά από επίμονες προσπάθειες των Ποντίων προσφύγων της Καλλιθέας, “εις ανάμνησιν και ανιστόρησιν του ομώνυμου ναού” στην παράλια πόλη της Κερασούντας του Πόντου.

Παρά τις αντιξοότητες και τις αρνήσεις στην κατασκευή του, το 1930 πραγματοποιήθηκε η πρώτη λειτουργία στον ξύλινο ναό που είχαν φροντίσει να κατασκευάσουν οι πιστοί ενορίτες πρόσφυγες από τον Πόντο³⁴.

Το οικοπέδο του Ι. Ναού παραχωρήθηκε με Διάταγμα από τον τότε υπουργό Προνοίας και Κοινωνικής Αντίληψης Λεωνίδα Ιασονίδη το έτος 1932³⁵.

Μετά από πολλά χρόνια περιπετειών, ο ναός (λόγω του παρακείμενου σ’ αυτόν Σκοπευτήριο της Ολυμπιάδας του 1896), θα παραδοθεί στην σημερινή του μορφή το έτος 1976, αφού θα ξεπεράσει εξώσεις και δικαστικές αποφάσεις με αντίδικο την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων.

Συλλογική δράση στην Καλλιθέα μέχρι το 1930

Σύλλογος Ποντίων η «ΠΡΟΟΔΟΣ». Σύλλογος που ιδρύθηκε από τους πρώτους, για να προσφέρει πολλές χρήσιμες υπηρεσίες ως προς την κοινωνική αποκατάσταση των Ποντίων προσφύγων στην πόλη της Καλλιθέας.

Σύλλογος Τραπεζουντίων «ΟΙ ΚΟΜΝΗΝΟΙ», σε κοινή δράση με την ΠΡΟΟΔΟ, διαδραμάτισε μαζί της σπουδαίο έργο οικονομικού, φιλανθρωπικού και επισιτιστικού χαρακτήρα.

Από τους δύο συλλόγους που αναφέρθηκαν, πολλά μέλη συμφώνησαν και βρήκαν κοινή στέγη στον σύλλογο ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ – ΚΟΜΝΗΝΟΙ (κυρίως με τον σύλλογο που έφερε την ονομασία: «ΟΙ ΚΟΜΝΗΝΟΙ»).

Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών

Η Μικρασιατική Καταστροφή, ανάγκασε πολλούς Κωνσταντινουπολίτες, μαζί με πολλούς Έλληνες της Μικρασίας να καταφύγουν στην Ελλάδα.

Ο αρχαιότερος σύλλογος των ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΩΝ ιδρύθηκε τον Γενάρη του 1928, με σκοπό να συνεχίσει την φιλανθρωπική και πολιτιστική δράση των μελών του. Παρουσιάζει έκτοτε σπουδαία δράση, μέσα από το πολύ σπουδαίο αρχιτεκτονικό του κτήριο-κόσμημα της Καλλιθέας, εφάμιλλο του πολιτισμού και της παιδείας των Ελλήνων που έφεραν την καταγωγή τους από την Πόλη³⁶.

34. Τετράπτυχο εορταστικό πρόγραμμα, Ενοριακός Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Καλλιθέας, για τα 65 χρόνια από την ίδρυση της ενορίας, 1-22/12/1996.

35. Κασιάνης Θ. Ελ, “Η Καλλιθέα. Σελίδες από την ιστορίαν της 1884-1963”, Καλλιθέα 1963, σελ. 33.

36. “Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα”, Χρήστος Παπάζογλου (Επιμέλεια-Έκδοση), Ιανουάριος 2000, σελ. 146.

Σύλλογος Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ-Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

Η ιστορική πορεία του συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ, έχει την αφετηρία της το 1930 μετά από την συν-απόφαση δύο συλλόγων, τους ΑΡΓΟΝΑΥΤΕΣ (οι οποίοι είχαν ιδρύσει την Φιλαρμονική ορχήστρα της Κερασούντας το 1908) και τους ΚΟΜΝΗΝΟΥΣ από την Τραπεζούντα (έτος ιδρύσεως 1923).

Η ιστορική του πορεία αναδεικνύεται από την διάσωση, διατήρηση και διάδοση του Ποντιακού πολιτισμού στις επερχόμενες γενεές.

Η συλλογική του πορεία ξεκινά το 1930, μετά από την παραχώρηση οικοπέδου στην συμβολή των οδών Δαβάκη (τότε Δήμητρος) και Δοϊράνης από τον τότε υπουργό Πρόνοιας Λεωνίδα Ιασονίδη. Η ανέγερση των εγκαταστάσεων του καλλιμάρμαρου κτηρίου του ολοκληρώθηκαν το 1975.³⁷

Οι προσωπικότητες των μελών του επώνυμων και ανώνυμων προσφύγων Ποντιακής καταγωγής, άφησαν το στίγμα τους με τις άοκνες προσπάθειες, την εργασία και το ήθος τους, για την υποστήριξη της ποντιακής ιδέας. Εκείνη την περίοδο ανάμεσά τους συγκαταλέγονται ο συγγραφέας Δημητρηΐς Ψαθάς, ο σκηνοθέτης δ/ντης του Βασιλικού Θεάτρου Τάκης Μουζενίδης, ο μουσικολόγος-χοροδιδάσκαλος Δημήτρης Κουτσογιαννόπουλος, ο Θεόδωρος Παυλίδης ένας από τους ιδρυτές του Ποντιακού Κράτους και δημιουργός της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης Περάματος, ο ζωγράφος Χρήστος Δημάρχου, ο συντάκτης του περιοδικού «Τα Χρονικά του Πόντου» Ξενοφών Άκογλου που εξέδιδε ο σύλλογος, οι βουλευτές Ν. Νικολαΐδης και Ισαάκ Λαυρεντίδης και πολλοί άλλοι γόννοι αστικών οικογενειών, αλλά και απλοί άνθρωποι από τον Πόντο³⁸, οι οποίοι διακόνησαν τον σύλλογο.

Συσσίτια απόρων Κατοχής σε συλλογικό επίπεδο. Κατασκήνωσεις προσφυγόπουλων

Το σπουδαιότερο έργο με φιλανθρωπικό και κοινωνικό χαρακτήρα, κατά την περίοδο του 1940³⁹, της Κατοχής ως και το 1950-51⁴⁰, επιτέλεσαν κυρίως η εκκλησία, η αδελφότης της «Δαμάρεως», ο Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, η Λέσχη Παλλάδιον προσφυγικές οργανώσεις και ο σύλλογος Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί κλπ.

37. Λεύκωμα Συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ.

38. «Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα», Χρήστος Παπάζογλου (Επιμέλεια-Έκδοση), Ιανουάριος 2000, σελ. 149.

39. Σύλλογος Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ (Ιστορική Αναδρομή 1930-2010), 2010, Καλλιθέα, έκδοση συλλόγου, βλ. σχετικό ΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ σελ. 51-57.

40. Λεύκωμα ΚΑΛΛΙΘΕΑ, «Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης». Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, εκδόσεις Αλέξανδρος, εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 194.

Η διανομή Συσσιτίων σε άπορα παιδιά της Καλλιθέας, καθώς και η δημιουργία Κατασκηνώσεων στο Ρουσοχώρι (Δροσία), διοργανώθηκαν με συνέπεια αυτήν την περίοδο, από εθελοντές του συλλόγου Αργοναύται-Κομνηνοί.

Το πατριωτικό τους χρέος το επιτελούν μαγειρεύοντας στο ισόγειο του συλλόγου και διανέμοντας καθημερινά μερίδες στους συμπατριώτες τους της Δραπετσώνας και των Αθηνών μεταφέροντας με χειράμαξα τα τρόφιμα που συγκέντρωναν γι' αυτούς.

Παράλληλα σίτιζαν ημερησίως⁴¹ εντός των εγκαταστάσεων του συλλόγου 350-500 παιδιά και εφοδίαζαν, κατόπιν εράνων, με ρουχισμό και υποδήματα. Ένα έργο πατριωτικό και πολύτιμο για την πόλη, το οποίο είχε τεράστια κοινωνική απήχηση και ανακούφιση στην Καλλιθέα⁴².

Αντιστασιακή δράση

Αξίζει να σημειωθεί η αντιστασιακή δράση της πλειοψηφίας των προσφύγων, οι οποίοι διέθεταν νωπές τις μνήμες από την στάση των Κεμαλιστών απέναντί τους. Δεν απείχαν άλλωστε οι Ναζιστικές από τις Κεμαλικές συμπεριφορές των κατακτητών, μιας και προοίμιο του Ναζισμού και του Φασισμού υπήρξαν οι Κεμαλιστές τσέτες, οι οποίοι εξάλειψαν τον ανθό των Ελλήνων του Πόντου.

Πρώτα από όλα τα αγαθά η ελευθερία για τον άνθρωπο και ειδικότερα για τους Έλληνες πρόσφυγες.

Διαβάζουμε στο Λεύκωμα του συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ, για την πραγματοποίηση ενός παλλαϊκού -πανεθνικού Προσκλητηρίου σε όλους τους «Ποντίους αδελφούς» να συμβάλλουν στον Αγώνα εναντίον του εχθρού.

Κατόπιν τούτου, ακολούθησαν οι πρωτοβουλίες από τον οπλαρχηγό του Πόντου Ευ. Ιωαννίδη μέλος του συλλόγου, με σκοπό την δημιουργία εθελοντικού σώματος από εμπειροπόλεμους αντάρτες του Πόντου που είχαν έλθει πρόσφυγες στην Καλλιθέα αλλά και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, με τον σκοπό να πολεμήσουν στην πρώτη γραμμή του Μετώπου το 1940⁴³.

Το Γενικό Επιτελείο όμως αρνήθηκε την προσφορά τους, μιας και το οργανωμένο Ελληνικό κράτος διέθετε εκ των πραγμάτων οργανωμένο στράτευμα.

Ακολούθησαν οργανωμένες αποστολές δεμάτων από τις κυρίες του συλλόγου προς τους στρατιώτες μας στο Μέτωπο, “με την κάλτσα του στρατιώτη”.

41 Λεύκωμα ΚΑΛΛΙΘΕΑ, “Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης”. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 111.

42 Λεύκωμα ΚΑΛΛΙΘΕΑ, “Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης”. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 170. Επίσης βλ. σχ. Λεύκωμα συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ.

43. Σύλλογος Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ (Ιστορική Αναδρομή 1930-2010), 2010, Καλλιθέα, έκδοση συλλόγου, σελ. 51.

Μετά την Κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς, ο αγώνας ήταν πανεθνικός εναντίον των κατακτητών του Γ' Ράιχ και οι πρόσφυγες έδωσαν μεγάλο μερίδιο από το αίμα τους συμμετέχοντας στις αντιστασιακές ομάδες, για την απελευθέρωση⁴⁴ του τόπου τους.⁴⁵

Το Ηρώο των Ποντίων⁴⁶

Αν και αναφερόμαστε στην περίοδο μέχρι το 1930, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τον πόθο των Ποντίων να αποκτήσουν το μνημείο των προγόνων τους, από την στιγμή της άφιξής τους στην Ελλάδα.

Κοινό μυστικό όλων των προσφύγων από την πρώτη στιγμή, δεν ήταν άλλο από την δημιουργία ενός μνημείου που θα τους θυμίζει την θυσία χιλιάδων πατριωτών τους, στο κέντρο της πόλης η οποία τους υποδέχτηκε και θα ζούσαν από εδώ και πέρα.

Το αποφασιστικό βήμα της δημιουργίας ενός Παμποντιακού Ηρώου μέσα στην πόλη της Καλλιθέας, καθυστέρησε πολύ να γίνει πράξη, αν και είχε προηγηθεί το μνημείο των σφαγιασθέντων Τριπολιτών στην είσοδο του Κοιμητηρίου Καλλιθέας το 1968.

Μόλις το 1975 θεμελιώθηκε και ανεγέρθηκε το πρώτο Μνημείο των Ελλήνων του Πόντου (στην Ελλάδα και Παγκοσμίως), έργο του γλύπτη Ευθυμίου Καλευρά⁴⁷, για τους Γενοκτονημένους Έλληνες του Πόντου στην Κεντρική Πλατεία Δαβάκη της Καλλιθέας στην συμβολή των οδών Δαβάκη και Θησέως.

Επρόκειτο για εκπλήρωση πόθου και ιερού χρέους στην μνήμη των χιλιάδων συμπατριωτών μας που έχασαν το δικαίωμα της ζωής από την Τουρκική θηριωδία και την μισαλλοδοξία των Νεότουρκων.⁴⁸

Διατήρηση ηθών, εθίμων και ποντιακής διαλέκτου

Η ανάγκη διατήρησης των ηθών και των εθίμων της πατρίδας, αποτελούσε αδήριτη ανάγκη των προσφύγων. Μετά την πίστη τους στο Χριστό, εκεί κατέφευγαν, για να ζήσουν ακόμα και στην ψευδαίσθησή τους, να ονειρευτούν την "Πατρίδα" που έχασαν για πάντα. Την πατρίδα την αλησιμόνητη, που τους έδινε ψυχή και φτερά να σταθούν όρθιοι στην αστία, τη δίψα, την ανέχεια και την απαξίωση.

44. Λεύκωμα ΚΑΛΛΙΘΕΑ, "Όψεις της Ιστορίας του Δήμου και της πόλης". Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Καλλιθέας, εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 169-194.

45. "Η Καλλιθέα του χτες και του σήμερα", Χρήστος Παπάζογλου (Επιμέλεια-Έκδοση), Ιανουάριος 2000, σελ. 215-264.

46. Σακκάς Γ. Ηλίας, 1979, "Το Ιστορικό της ανεγέρσεως του Παμποντιακού Ηρώου", Αθήνα.

47. Εφημερίς "ΕΡΕΥΝΑ Καλλιθέας", Πέμπτη 6/12/2012.

48. Σακκάς Γ. Ηλίας, «... Κατόπιν ομοφώνου Δηλώσεως της απερχόμενης και κατόπιν του «πέρατος της αποστολής» της Επιτροπής Ανεγέρσεως του Ηρώου των Ελλήνων του Πόντου στην Καλλιθέα, αποφασίστηκε να παραδοθεί η αποκλειστική δικαιοδοσία του μνημείου στην αρχαιότατη Ποντιακή Οργάνωση τον σύλλογο Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ, 30/9/1977, σελ. 67.

Η ποντιακή διάλεκτος, η οποία τους διέκρινε από τους ντόπιους, τους επέτρεπε κυρίως να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, με νου και ψυχή. Να αστειευτούν αριστοφανικά, να υψώσουν το ανάστημα που τους βάρυναν τα τραύματα, να παλέψουν σαν Ακρίτες στη ζωή, να σκεφθούν, να ερωτευτούν και να χορέψουν πάνω στα βήματα των προγόνων τους που άφησαν 170-180 γενιές πίσω τους θαμμένες στον Εύξεινο Πόντο.

Έτσι δημιουργήσαν τις νέες εστίες τους, τις οποίες τις αναγνωρίζουν οι απόγονοι ως «συλλόγους». **Αυτοί** θα είναι η Πατρίδα τους πλέον. Εκεί θα μιλούν την διάλεκτο που έμαθαν από τους γονείς, τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους. Εκεί θα χορεύουν, θα τραγουδούν, θα συννεστιάζονται και θα θυμούνται «τα παλαιά τους» χωρίς να ξεχάσουν.

Επίλογος

Συγκριτικά με σήμερα.

Πέρασε ένας αιώνας ζωής, αλλά η σκόνη της εξορίας από τα πατρώα εδάφη, η απώλεια προσφιλών προσώπων, οι πόλεις τα χωριά οι μνήμες και τα τραύματα από τους εκτοπισμούς δεν πέρασαν.

Όσο και να φαίνεται περίεργο ο ποντιακός ελληνισμός αντιστέκεται ακόμα μέχρι σήμερα στην αφομοίωση κάθε στοιχείου του πολιτισμού που φέρει στο DNA του.

Διανύουμε την Πέμπτη γενιά προσφύγων και ακόμα οι χοροί, η διάλεκτος, τα ήθη και τα έθιμα, οι μνήμες,... δεν λένε να κοπάσουν. Ένας λαός στερημένος από τα πατρώα εδάφη του, παραμένει ακόμα «Πόντιος» (κατά τον σύγχρονο χαρακτηρισμό του). Σίγουρα έχει απωλέσει πολλά από τα βιώματα του, αφού ο νέος τρόπος ζωής δεν του επιτρέπει πισωγυρίσματα. Τα μέσα επικοινωνίας, η το διαδίκτυο, ο μιμητισμός, η ξενόφερτη κουλτούρα,... όλα, τον οδηγούν στο άγνωστο. Το μόνο που δεν χάθηκε ακόμα είναι η αναφορά στη μνήμη και την ταυτότητά του. Αυτά τα στοιχεία απαρτίζουν τις ρίζες του.

Η Καλλιθέα, έγινε μια μεγαλούπολη όπως οι άλλες στην Ελληνική επικράτεια. Οι προσφυγικές κατοικίες παρέμειναν οι ίδιες με κάποιες ανακαινίσεις που έγιναν για συντήρηση ή εκμετάλλευση.

Πολλοί από τους παλαιούς κατοίκους-απόγονοι οι περισσότεροι- τις εγκατέλειψαν για την ανεύρεση μιας πιο σύγχρονης στέγης με ανέσεις και ασανσέρ.

Σ’ αυτές που άδειασαν, ήλθαν και εγκαταστάθηκαν νέοι έποικοι, νέοι μετανάστες και νέοι πρόσφυγες, πολλοί από μακρινές και άγνωστες πατρίδες. Ξένοι που ενσωματώνονται στο νέο τους περιβάλλον!

Στον τόπο αυτόν, αναβιώνει ξανά το ίδιο κεφάλαιο της ανοχής, σε ρυθμούς σύγχρονους και με όνειρο πάντα μια Νέα Ζωή.

Παρ’ όλα αυτά η αόρατη προσφυγική συνοχή από Πόντιους, Μικρασιάτες, Πολίτες και ο χαρακτήρας της πόλης της Καλλιθέας, δεν έχουν σβήσει τα ίχνη τους.

Οι κρίκοι εκτός από τους προσφυγικούς συνοικισμούς, είναι δεμένοι μεταξύ τους ακόμα, μέσα από τις συλλογικές δραστηριότητες των μελών της κοινότητας της Καλλιθέας, από τις μυρωδιές και τις γεύσεις που δεν παύουν να κατευθύνουν τον επισκέπτη, αρχής γενομένης από τους Ι. Ναούς που κτίστηκαν για να φωτίζουν τον δρόμο τους,

από τα μνημεία που τους γιατρεύουν τα τραύματα, τις ονομασίες των οδών που παραπέμπουν στα χωριά και τις πόλεις της Πατρίδας που άφησαν όπως-όπως αλλά δεν λησμόνησαν, την αναγνωρισιμότητα του γείτονα και του συμπατριώτη τους, ακόμα και από τον βηματισμό και την ψυχοκίνησή τους.

Όλα άλλαξαν ...παραμένοντας ίδια...

Οι Πόντιοι πρόσφυγες του Καπανδριτίου. Ανταλλαγή πληθυσμών και εγκατάσταση

Θεόφιλος Καστανίδης

Πρόεδρος συλλόγου Ποντίων

ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ

Πρόλογος -Γενικά

Στην περίπτωση της εγκατάστασης Ελλήνων προσφύγων από τον Πόντο στην Αττική, κρίνεται σημαντικό να παρακολουθήσουμε ανθρωπολογικά την προέλευση και την οριστική εγκατάσταση κάποιου αριθμού οικογενειών με καταγωγή από τον Πόντο στο Καπανδρίτι Αττικής.

Οι περισσότεροι από αυτούς εκτός από τα παράλια και την ενδοχώρα του Πόντου, προέρχονταν από τις περιοχές της ορεινής Τρίπολης του Πόντου και πιο συγκεκριμένα τα χωριά της Κεπέκκλησας, από το Τσαγράκ της ορεινής Κερασούντας, την Ματσούκα, αλλά και από τις περιοχές της Κριμαίας ή του Καυκάσου, που ανήκαν στην νεοσυσταθείσα το 1917 Σοβιετική Ρωσία.

Η τεκμηρίωση βέβαια, όπως κάθε ιστορική αναφορά, βασίζεται στις μαρτυρίες της ίδια της 1ης γενιάς και στην αναπόφευκτη υποκειμενική εστίαση του μελετητή. Η «επαναφορά της μνήμης», εξαρτάται πολλές φορές και από τα διαθέσιμα στοιχεία, στα οποία ουσιαστικό ρόλο παίζει το πεπρωμένο της ζωής και το εύρος του βιολογικού κύκλου των υπό εξέταση ανθρώπων.

Οι πρόσφυγες που βιώνουν στο Καπανδρίτι, δεν απέβαλαν την ταυτότητα και τη μνήμη της αλησμόνητης πατρίδας τους. Την παραμέρισαν για να επιβιώσουν πρωτίστως και κατόπιν να στεριώσουν στον τόπο υποδοχής, που δεν υπήρξε ιδιαίτερα φιλόξενος από την αρχή. Η ζωή όφειλε να μπει σε πρώτη προτεραιότητα¹.

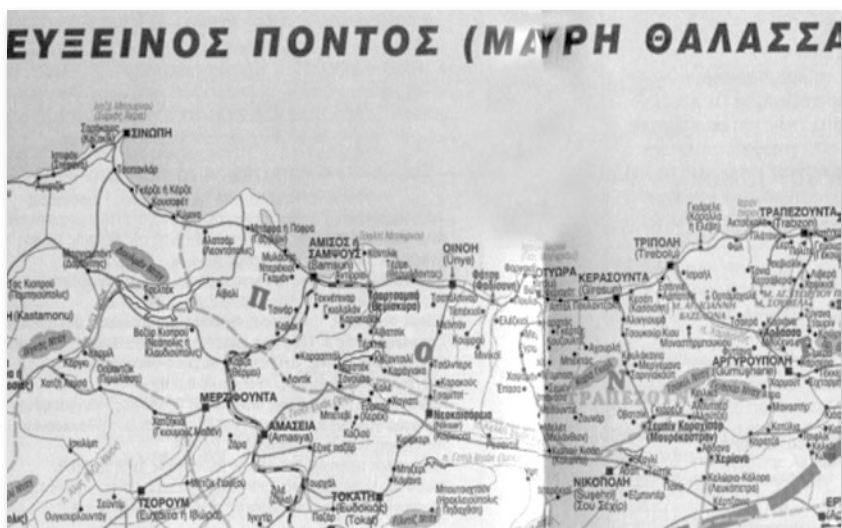
Οι μνήμες επανέρχονταν σε κάθε κάλεσμα τα χειμωνιάτικα βράδια ολόγυρα από το τραπέζι, με την ίδια ευκολία που εξόρκιζαν τις δυσκολίες.

Η Οδύσσειά τους είχε σταθμούς, που άλλοτε τους έκαμνε δυστυχισμένους και άλλοτε ευτυχείς. Ήπιοι, υπομονετικοί, δοτικοί, καλόπιστοι και στωικοί οι περισσότεροι, έκλειναν τ' αυτιά τους στις Κασσάνδρες, καταφέροντας τουλάχιστον το βασικότερο αφήγημα να έχει θετικό πρόσημο στη ζωή τους. Να συνεχίσουν την γενιά τους, αποδεικνύοντας τα αυτονόητα, απέναντι σε κάθε τι που έκρυβε επιφύλαξη ή κακοπιστία.

Γενικά Στοιχεία. Πηγές πληροφοριών περί της εγκατάστασης των Ποντίων του Καπανδριτίου

Η παρούσα καταγραφή, προέρχεται κυρίως στις αφηγήσεις, τα βιώματα και τις ανα-

1. Συνέντευξη στον συγγραφέα του Θανάση Καστανίδη γεννημένου το 1923 στην περιοχή Αερίοφωτος (Γκάζι) των Αθηνών.

Ιστορικοί τόποι προέλευσης των Ποντίων του Καπανδριτίου (Κοτύωρα-Ορντού, Τρίπολη, Αρδασσα, Τραπεζούντα, Αργυρούπολη-Κιμισχανά, Σαντά, Νικόπολη-Γαρδάσαρη).

μνήσεις του Καστανίδη Αθανασίου του Θεόφιλου, δεύτερης γενιάς πρόσφυγα και πατέρα του γράφοντος.

Με όσες πνευματικές δυνάμεις διέθετε και κύριο άξονα τον πατριωτισμό του, με όλο το μεγαλείο της απλότητας και της βιωματικής του σχέσης με τους άλλους συμπατριώτες του, έχοντας τον απόλυτο σεβασμό και εκτίμηση από τους συγχωριανούς του – και μαζί με τους ντόπιους Καπανδριτιώτες -, κατάφερε με την απόκτηση της εμπιστοσύνης τους, την περιγραφική και αλλά και την καταγραφική του ευχέρεια, να μεταλαμπαδεύσει την αναμμένη φλόγα για μια βαθύτερη έρευνα, μελέτη, ταύτιση και αναζήτηση των χαμένων μικρών θησαυρών της ζωής, μιας μικρής αλλά πολύ ενδιαφέρουσας κοινότητας ανθρώπων, των Ποντίων του Καπανδριτίου με κύρια ενδοσκόπηση στους «Κεπεζώτες» (τους καταγόμενους από την Κεπέκκλησα, οι οποίοι πλειοψηφούσαν στους πρόσφυγες του Καπανδριτίου).

Η ζωή στον Πόντο των προσφύγων του Καπανδριτίου. Οι ιδιαίτερες Πατρίδες και οι τόποι εξορίας στην Τουρκία,

Όσοι προήλθαν από Ρωσία

Μετά το 1900², απλώθηκαν και σε άλλα μέρη της Ρωσίας και επιδόθηκαν και σε άλλα επαγγέλματα (πχ. παντοπώλες, αρτοποιοί, γαλατάδες κτλ.), ενώ αρκετοί από αυτούς εξελίχθηκαν και σε μεγαλέμπορους. Η πλειοψηφία από αυτούς που παρέμεναν κτη-

2. Στην εκδήλωση της Ποντιακής Νεολαίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο 24/5/2011 ο καθηγητής Νεοκλής Σαρρής διέτυπωσε την άποψη ότι «μετά τον 18^ο αιώνα αρχίζουν διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου, όπου αναγκάζονται να πηγαίνουν πολυπληθείς στην Κριμαία. Ενώ κατά την Οκτωβριανή Επανάσταση 1,5 εκκατ. Πόντιοι άρχισαν να εποικούν την Τραπεζούντα...».

νοτρόφοι και αγρότες, προσμένει να δει τα αποτελέσματα της επανάστασης των μπολσεβίκων.

Στα χωριά της Κεπέκκλησας του Πόντου

Για να σωθούν από την σφαγή, την ατίμωση και το θάνατο, εγκατέλειψαν όπως-όπως εστίες, υποστατικά, περιουσίες, εκκλησίες, σχολεία, ανήμπορους συγγενείς και παιδιά στους δρόμους

της εξορίας αφήνοντας πίσω τους τάφους των προγόνων, έρμαιους της ιεροσιλίας!...

Η δράση του πιο αιμοβόρου τσέτη Τοπάλ Οσμάν, καταστροφέα και ιθύνοντα νου των εγκλημάτων και βιαιοπραγιών στον Κεντρικό και Δυτικό Πόντο³, έχοντας μαζί του περί τους 150 «άτακτους τσέτες», ξεκίνησε από την Κερασούντα, το ορεινό Τσαγράκ ως τα χωριά της Κεπέκκλησας, φτάνοντας ως την Έρπαα.

Από τα χωριά της Κεπέκκλησας, στις 16 Νοεμβρίου 1916 ξεκινάει το μαρτύριο, η πορεία του Λευκού Θανάτου (θάνατος από τις διώξεις και τις απάνθρωπες συνθήκες). Οι κάτοικοί της εκτοπίστηκαν στα ενδότερα της Τουρκίας ως τη Γαράσαρη (Νικόπολη).

Έπρεπε να περάσουν το χιονισμένο βουνό Ερμέζ-νταγ, εγκαταλείποντας τριγύρω άταφους νεκρούς, στη Ζάρα, την Σεβάστεια και το Αρμενικό χωριό Πίρκ⁴.

Στις 1 Δεκεμβρίου μέσα στο καταχείμωνο, σήκωσαν και μετέφεραν από την αποστολή («το σεφκιέτ») 3600 γυναικόπαιδα και γερόντους και όσους φυγόστρατους είχαν προσέλθει κοντά στις οικογένειές τους. Μέσω του τούρκικου χωριού Σινόρια, η συνοδεία έφθασε στις 6 Δεκεμβρίου στους πρόποδες του όρους Ερμέζ-Ταγ.

«Οι Τριπολίτες» της Κεπέκκλησας αναγκάστηκαν από τους διώκτες τους να περιπλανηθούν το όρος Εϊγρήπελ με υψόμετρο 2000μ, που το χτυπούσαν αλύπητα οι χιονοθύελλες.

Το ανθρωπόμορφο τέρας, ο Τοπάλ Οσμάν, ο διώκτης χιλιάδων αθώων Ελλήνων, μετά από την αρπαγή των κινητών περιουσιών, παρέδιδε στη φωτιά το βίος, που με τόσο κόπο είχαν δημιουργήσει οι οικογένειες όλων εκείνων των άτυχων ανθρώπων.

Εύλο αλύπητο με το βούρδουλα («τα γαμπσία»), τρόμο και απειλές στο απροστάτευτο πλήθος. Με εκτελέσεις, τους ανάγκαζαν να περπατούν τις νύχτες και να ξημερώνονται την επομένη σκεπασμένοι κάτω από χιόνια. Πίσω τους άφηναν ξεψυχημένα τα κουφάρια των αγαπημένων τους προσώπων...και περπατώντας έφτασαν στο αρμενικό χωριό Τάμζαρα.

Πρόσφυγες εγκαταλείπουν τις εστίες τους.

3. Οι κοινωνικές δυνάμεις που συμμαχούσαν για να εξοντώσουν τον ποντιακό λαό και τις ανερχόμενες εκείνη την περίοδο, αστικές, κοινωνικές δυνάμεις, ήταν οι λούμπεν, περιθωριακές μάζες των πόλεων και των χωριών και μέρος του οθωμανικού, στρατιογραφειοκρατικού κατεστημένου (σελ 62 Μιχάλης Χαραλαμπίδης «Το Μικρά Ασία Ενώνει. Το Τουρκία εκβαρβαρίζει» – Πόντος, η επιστροφή μιας πανάρχαιας ταυτότητας. Εκδόσεις ΣΤΡΑΒΩΝ-2011).

4. *Μια θυσία που προηγήθηκε από τους Γερμανούς εμπνευστές της, κατά τη μετέπειτα διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου* Γκρίστη – Μιλλιέξ Τατιάνα, Η ΤΡΙΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ, Ιστορική Μονογραφία, Εκδόσεις Καστανιώτη Αθήνα 1991.

Η Τάμζαρα ήταν ένας «τάφος ανοικτός», ένα αποδεκατισμένο χωριό, που το είχαν αποψιλώσει (ακόμα και από τα παράθυρα) για να ζεσταθούν. Οι ακαθαρσίες, οι ασθένειες και οι ψείρες, επιβάρυναν κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης.⁵

Τρεις μήνες κράτησε η περιπέτεια της πορείας τους στα αφιλόξενα μέρη της Ανατολίας, μέχρι να ακολουθήσει μετά από δύο έτη το 1918 η υπογραφή της ανακωχής μεταξύ των Ρώσων και των Τούρκων.

Κατόπιν δόθηκε η σχετική άδεια στους εξοριζόμενους, να επιστρέψουν στις εστίες τους και στα χωριά τους. Όσοι από αυτούς επέστρεψαν, αντίκρυσαν τα ρημαγμένα σπίτια τους, τα οποία βάλθηκαν να τα ανασυγκροτήσουν και πάλι από την αρχή. Του κάκου όμως!

Οι πρόσφυγες μετά από κακουχίες, μέσω των τουρκικών караβιών «Κιουρτσιμάλ» και «Άκτενις» και μετά από τριήμερο ταξίδι αποβιβάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη, απ' όπου μετά τέσσερις ημέρες απέπλευσαν με το πλοίο «Ακταίον» για την Ελλάδα.⁶

Η από αρχαιοτάτων χρόνων συνεχής παρουσία των Ελλήνων στους τόπους τους, θα πάψει πιά να υφίσταται, για πάντα! Θα αποκοπούν από τον μητρικό ομφάλιο λώρο, εγκαταλείποντας τάφους προγόνων, φίλων και συγγενών, περιουσίες, οικόσιτα ζώα, κινητές αξίες, πατρίδες και περιβάλλον που τους χάριζε πρόοδο, φαντασία και δημιουργικότητα.

Οι περισσότερες οικογένειες είχαν αποσυντεθεί και διαλυθεί, ενώ όλες είχαν αφήσει νεκρούς πίσω τους από τον ξεριζωμό. Μόνο κάποιες οικογένειες των Κεπεκκλησιωτών του Καπανδριτίου (όσες είχαν φροντίσει εγκαίρως να περάσουν στα Ρωσικά χώματα), στάθηκαν τυχερές και κατάφεραν να έλθουν στην Ελλάδα, χωρίς τις απώλειες των υπόλοιπων μελών ή των συγχωριανών τους.

Στο Τσαγράκ

«Οι Καπανδριτιώτες του Τσαγρακίου», το καλοκαίρι του 1916, αφού αρχικά αμύνθηκαν στις επιθέσεις των άτακτων Τουρκολαζών, κατάφεραν να διασώσουν τα γυναικόπαιδα και τον άμαχο πληθυσμό τους στα γύρω δάση. Οι γεροντότεροι και οι ανήμποροι, που παρέμειναν στο χωριό, υποβλήθηκαν σε μαρτύρια για να αποκαλύψουν κρυψώνες θησαυρών που τυχόν γνώριζαν, για να ακολουθήσει η πυρπόλησή τους μέσα στα ίδια τους τα σπίτια. Κάποιοι από εκείνους που διέφυγαν, ήταν λίγοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Καπανδρίτι.

Το Τσαγ(κ)ράκ ή Τσαγ(κ)ράκιον ή Τσαράχ⁷, ήταν ένα μικρό κεφαλοχώρι στην ορεινή Κερασούντα, μια μικρή πολίχνη με μεγάλη ακτινοβολία σε όλη την περιοχή.

5. Μεταφορά από τις αληθινές μαρτυρίες από πρόσφυγες πρώτης γενιάς, της παράστασης «Η ΕΞΟΔΟΣ των Ελλήνων του Πόντου», οι οποίοι έζησαν την καταστροφή της Τρίπολης του Πόντου. Η παράσταση πραγματοποιήθηκε με επιμέλεια του θεατρικού τμήματος του συλλόγου Ποντίων «Αργοναύται-Κομνηνοί».

6. Βλ. σελ. 155, Κώστας Κονταξής.

7. Ανδρεάδη Γ. Χρήστου & Ανδρεάδη Α. Γεωργίου, ΤΟ ΤΣΑΓΡΑΚ ΤΗΣ ΚΕΡΑΣΟΥΝΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ Ιστορία Λαογραφία, ΑΘΗΝΑ 1999.

Χτισμένο στις πλαγιές του Εριμέζ-ντάγ⁸ σε υψόμετρο 2000 μέτρων ήταν ένα από τα ομορφότερα παρχάρια⁹ του Πόντου. Εξαίρετο σαν θέρετρο, με ξηρό κλίμα με πηγές που ανάβλυζαν κρυστάλλινα νερά και δημιουργούσαν μεγάλα ποτάμια¹⁰, τα οποία περνούσαν από όλα τα γύρω ορεινά χωριά¹¹, μέχρις ότου να εκβάλουν στη Θάλασσα του Ευξείνου, στην Έσπие. Η φυσική ομορφιά και η μεγαλόπρεπη πανδαισία της φύσης σχημάτιζε ένα τοπίο παρόμοιο με εκείνο των Τεμπών¹².

Στα Κοτύωρα (Ορντού)

Από το 1917 επαναλαμβάνονταν η έξωση των χριστιανών και στην ευρύτερη περιοχή Κοτύωρων (Ορντού)¹³.

Όσοι ήταν κυνηγημένοι από τα Κοτύωρα πέρασαν στο Εγρι-Μπέλ, τη Μεσούντιε και έφθασαν ως την Νεοκαισάρεια, πορευόμενοι παράπλευρα στο Λύκο ποταμό.

Άλλοι που έφθασαν με πορείες («σεφκιέτ» τουρκιστί) στην Έρπαα και μετά την υπογραφείσα ανακωχή, επέστρεψαν για τελευταία φορά μέσα στο καταχείμωνο, το Δεκέμβρη 1918, μέσω του χωριού Αργουσλή¹⁴ στην Οινόν, μέχρι να ξαναδούν με θλίψη τα κουφάρια από τα σπίτια τους στα Κοτύωρα, τα οποία ήταν εντελώς λεηλατημένα¹⁵.

Κυνηγημένοι, ρακένδυτοι και υπό την απειλή των τσανταρμάδων, σχηματίζοντας ατέλειωτες πεζοπορίες σε ορμάνια (βουνά), χιόνια, λάσπες και κρύο, προσπαθούσαν να σωθούν. Λυτρώθηκαν μόνο όσοι κατάφεραν να επιβιβαστούν στα λεγόμενα «πλοία της σωτηρίας» προς την Ελλάδα.

Ακολούθησε ο ρωσικός βομβαρδισμός της πόλης στις 19 Αυγούστου 1917 και η απαγωγή πολλών συμπατριωτών Ελλήνων του Πόντου.

Αυτό ήταν αρκετό οι Τούρκοι να αναθέσουν στον αρχηγό της χωροφυλακής Κιαζίμ βέη και τον αρχηγό των παραλιακών δυνάμεων χιλίαρχο Νουρεδίν βέη (αμφότεροι χριστιανομάχοι), να απελάσουν τους ομογενείς συμπατριώτες μας. Ο Κιαζίμ ομολογούσε χαρακτηριστικά:... «Ευτυχώς ο Θεός δεν μου έδωσε ευαισθησία και έλεος. Γι' αυτό πλάστηκα και επιθυμώ να πιώ το αίμα όλων των χριστιανών μέσα σ' ένα ποτήρι του νερού...Ευφραίνομαι να ακούω τους ολοφυρμούς και τον πόνο τους»...

Τον Σεπτέμβριο οι κάτοικοι των Κοτύωρων (πλην 2500 που διεκπεραιώθηκαν στην

8. (δηλαδή, το όρος που δεν λειώνουν τα χιόνια).

9. Εξοχές.

10. (όπως ο Γιαγλή-ντερε ποταμός με την πληθώρα λιπαρών ψαριών όπως πέστροφες, «τσάμουλκας» κλπ)

11. (όπως το Εμεξέν, το Γενήκιοι ή Νεοχώρι, η Τουρναλού).

12. Από εκείνο το περιβάλλον καταγόταν και ο μετέπειτα Μακεδονομάχος μητροπολίτης Κορυτσάς Φώτιος Καλπίδης. (Βλ. Σελ. 487 βιβλίο Ανδρεάδη φωτο).

13. Βλ. Μαύρη Βίβλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, σελ. 309.

14. (κατ' άλλους Αχουρλή).

15. Σελ. 82 Κονταξή Δημ. Κώστα “Της προσφυγιάς η μοίρα”... «Η δεύτερη και συστηματική περίοδος των διωγμών στον Πόντο άρχισε το Μάιο του 1919. Ο καθοδηγητής της τουρκικής τοπικής χωροφυλακής, η οποία αποτελείτο από πρώην ληστές, τσέτες και αμνηστευθέντες εγκληματίες, βρισκόταν κάτω από την απόλυτη καθοδήγηση του Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος έστειλε «την Φωτιά και το Μαχαίρι» με τον αιμοσταγή συνεργάτη του, τον Τοπάλ Οσμάν. Τα θύματά (μόνο από αυτόν), ξεπέρασαν τις εβδομήντα χιλιάδες! (σελ. 84).

Ρωσία μέσω Τραπεζούντος), οι υπόλοιποι διασκορπίστηκαν ανά τους νομούς της Σεβαστίας και Κασταμονής, ενώ στα πέριξ χωριά των Κοτυώρων, δεν υπήρχε άλλη αιτία διαμονής από τους Τούρκους κατοίκους, πέραν της αρπαγής των περιουσιών.

Στην Αργυρούπολη

Η Αργυρούπολη ή Κιμισχανά¹⁶, ήταν έδρα σαντζακιού, πρωτεύουσα της επαρχίας Χαλδίας και βρισκόταν πλησίον του κεντρικού δρόμου, που οδηγούσε από την Τραπεζούντα στο Ερζερούμ.

Την φύση κοσμούσαν οι φυτεμένες αμυγδαλιές, κερασιές, απιδιές, μηλιές, κοκκύμελα, αζαλέες, υποπόρφυρα ροδόδενδρα και οι γιγαντιαίες φτέρες. Η πόλη ονομάστηκε έτσι, από τα πλούσια μεταλλεία του αργύρου, μολύβδου και του χαλκού.

Οι Αργυρουπολίτες ασκούσαν την τέχνη του μεταλλουργού και διέθεταν πολλά προνόμια προστασίας από το Οθωμανικό Κράτος γι' αυτές τις γνώσεις τους. Η προέκταση αυτής της ειδικής μεταχείρισης, τους επέτρεψε να διαθέτουν ένα από τα πιο αξιόλογα εκπαιδευτήρια του Πόντου, το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης, γι' αυτό κανείς δεν υπήρχε αγράμματος, με πολλούς από αυτούς να κατέχουν υψηλά θρησκευτικά, πολιτικά, επιστημονικά αξιώματα¹⁷.

Η πόλη και τα γύρω χωριά από το 17ο-18ο αιώνα, έδιναν την εντύπωση ελληνικής επικράτειας¹⁸, λόγω του κινήτρου της εργασίας και της ασφαλούς διαβίωσης¹⁹ που παρείχε²⁰. Μετά την εξάντληση των μεταλλείων, περί τα τέλη του 18ου αιώνα, οι κάτοικοι διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη προς αναζήτηση καλύτερης τύχης και κυρίως νέων μεταλλευτικών κοιτασμάτων.

Το 19ο αιώνα μετά από το Ρωσοτουρκικό πόλεμο, έγιναν ομαδικές σημαντικές μετοικεσίες προς τη Ρωσία και τον Καύκασο. Κατόπιν ακολουθούν οι εξοντωτικοί διωγμοί της περιόδου 1914-21²¹, που διαλύουν κυριολεκτικώς τον ιστό της πόλης. Από εκείνες τις οικογένειες δύο ήλθαν και στο Καπανδρίτι.

16. Κατά τον Όμηρο «η Αργύρου γενέθλη». Κάνις ονομαζόμενη, παίρνοντας το όνομα από τον Κάνι ποταμό, ο οποίος τη διέσχιζε.

17. Κανδηλάπτης-Κάνις Γεώργιος, ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ Των χωριών, κωμοπόλεων και πόλεων Χαλδίας. Αντιβολή, υπομνηματισμοί, παρατηρήσεις, γλωσσάριο από τον Διαμαντή Λαζαρίδη, Εκδοτικός Οίκος Αφων Κυριακίδη ΑΕ. (σελ. 39).

18. (ως «...εστία ελληνισμού» την αναφέρει στα ΠΟΝΤΙΚΑ ο Περικλής Τριανταφυλλίδης).

19. Σελ. 84, Γ. Κανδηλάπτη, Στην αναφορά του ο Α. Παπαδόπουλος αναφέρει, «Οι κατακτητές Τούρκοι ευρεθέντες προ των υπόγειων τούτων θησαυρών, αναγκάστηκαν να χρησιμοποιούν τους Έλληνες εις την εκμετάλλευσιν και έτσι «όχι μόνον δεν τους ενοχλούσαν, αλλά τους παρείχαν και προνόμια» «Η Χαλδία από τον 16ο αιώνα απέβη καταφύγιον των δυναστευομένων Ελλήνων...και από πολλά μέρη που θέλησαν να αποφύγουν οι Έλληνες την καταπίεση των Τούρκων κατέφευγαν εκεί... Τον 17ο και 18ο αιώνα η πολυανθρωπότερη και πλουσιότερη επαρχία της Μ. Ασίας ήταν η Χαλδία... οι δε κάτοικοί της ήσαν οι πλουσιότεροι και εξόδευαν αφειδώς δι' όλας τας εθνικάς ανάγκας»....

20. Η κοινοτική οργάνωση των Ελλήνων στα χρόνια της Τουρκικής κυριαρχίας, συνεχίζοντας την μεσαιωνική παράδοση, βασιζόταν στο σύστημα της δημογεροντίας, με ανώτατο άρχοντα και πρόεδρο των συμβουλίων τον μητροπολίτη. (σελ. 56. Κονταξή Δημ. Κώστα “Της προσφυγιάς η μοίρα”).

21. (βλ. πρόλογο για το έργο του Κανδηλάπτου- Κανέως από τον Διαμαντή Λαζαρίδη στο ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ).

Κοτούρα (Ορντού) στο κέντρο η Ενορία της Υπαπανθής, στην Ελληνική συνοικία. (Φωτογραφίες από Basin Yayin, λίγο μετά τον ξεριζωμό).

Η Τρίπολη του Πόντου και η Ελληνική συνοικία της, στις αρχές του 1900.

Στην Ματσούκα και την Τραπεζούντα

Οι «Ματσουκέτες και οι Τραπεζούντιοι Καπανδριτιώτες», κυνηγημένοι από τους Τσέτες στα χωριά και τις πόλεις τους, προσέφεραν και αυτοί τον κεφαλικό τους φόρο στο Μινώταυρο σαν «άπιστοι ρωμαίοι», όπως τους αποκαλούσαν οι Τούρκοι.

Οι περισσότεροι από αυτούς, διατάχθηκαν να εκκενώσουν τα χωριά τους και να συγκεντρωθούν εντός δύο ωρών στο λιμάνι της Δαφνούντας (Dafunda) της Τραπεζούντας, χωρίς να πάρουν μαζί τους, κάτι από τα υπάρχοντά τους. Άλλωστε η απαγόρευση ήταν ρητή και ο εξονυχιστικός έλεγχος που διενεργούσαν οι Τουρκάλες κάτω από τα γιαταγάνια των ζαπτιέδων, αποσκοπούσε να αποσπάσει τιμαλφή και χρήματα που είχαν επάνω τους οι γυναίκες για ώρα ανάγκης.

Όσοι πρόσφυγες διασώθηκαν από το ρωσικό στόλο, αποβιβάζονταν στις παραλιακές πόλεις του Ευξείνου, στο Βατούμ, το Σοχούμ, τη Σεβαστούπολη, το Κέρτς, την Ευπατόρια, στον Καύκασο, κλπ, μαζί με άλλους ποντίους, από τις υπόλοιπες παραλιακές πόλεις του Ευξείνου.

Όσοι από αυτούς δεν ήλθαν στην Ελλάδα μέχρι το 1946, διώχτηκαν από το Ρωσικό καθεστώς μακρύτερα, κάτω από συνθήκες «εκκαθαρίσεων» από τα ρωσικά παράλια στα βάθη του Ουζμπεκιστάν, του Καζακστάν, της Γεωργίας κ.ά., επιβαρύνοντας την άχαρη ζωή τους με... «νέους εκτοπισμούς» λόγω της ελληνικής καταγωγής τους.

Μέχρι το 1937 έως το 1939²² κατέφθαναν συνεχώς πρόσφυγες στις Πειραιϊκές Ακτές, στη Δραπετσώνα, τα Λιπάσματα, το Κερατσίνι, την Καλλιθέα κλπ. Κάποιος αριθμός από αυτούς κατέληξε αργότερα στο Καπανδριτί.

Η ζωή στην Κεπέκκλησα και τα γύρω χωριά πριν τον ξεριζωμό.

Το μεγάλο ποσοστό των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Καπανδριτί, αποτελείτο από κατοίκους, οι οποίοι έφεραν την πρώτη καταγωγή τους από χωριά της Κεπέκκλησας. Άνθρωποι που γνώριζαν καλά να δουλεύουν την γη και να εκτρέφουν τα οικόσιτα ζώα τους.

Θα επιχειρηθεί να δοθεί το στίγμα των κύριων απασχολήσεων, δίδοντας παράλληλα την απάντηση και για τους υπόλοιπους πόντιους πρόσφυγες, που είχαν την ίδια ζωή σε ανάλογο περιβάλλον.

22. Ήταν το δεύτερο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα μετά από εκείνο του 1918-30.

Το χ. Γόζπικι της Κεπέκκλησα όπως είναι σήμερα. Στα πρώτα μπροστινά σπίτια –στο κενό-επάνω στο ποτάμι εντοπίστηκαν τα ερείπια του σπιτιού και του μύλου της οικογενείας του Θεόφιλου Καστανίδη (Αμανάτιου ή στα επίσημα «Αμανάτ'ς τη Καστάν'»). Ικρεμίστηκε λίγο πριν το 1998, μετά από μία νεροποντή που φούσκωσε τον Χαρσιώτη.²³

Στην Κεπέκκλησα οι περισσότερες οικογένειες προέρχονταν εκ παραδόσεως από οικογένειες μεταλλωρύχων. Επομένως γνώριζαν την τέχνη της ανεύρεσης κοιτασμάτων, της ανεύρεσης νερού και της οικονομικότερης διαχείρισής του, της επεξεργασίας της πέτρας και του χτισίματός της.

Η κύρια όμως ενασχόληση είχε να κάνει με την καλλιέργεια των χωραφιών με αλέτρι που έσερναν βόδια και με την τσάπα. Παρήγαγαν στάρι, αραβόσιτο, κριθάρι, σίκαλη, βρόμη, πατάτα, όσπρια και ρύζι, ενώ όταν επιτρεπόταν φύτευαν και καπνά.

Τα ζωικά λιπάσματα τους απέδιδαν καλύτερα φασολάκια, κολοκύθια, αγγούρια, κοκκινογούλια κλπ, μέσα στα «κεπία» (τους κήπους τους).

Οι λαχανόκηποι εκτός από τον σπόρο του μαύρου λάχανου (που το έβραζαν όταν έκοβαν τα φύλλα τους και «εποίναν τα λάχανα με τα φασούλα»... μαγειρεύαν τα λάχανα με τα φασόλια) και παρασκεύαζαν το ελιξίριο της ζωής τα ποντιακά «κιντέατα» (τις τσουκνίδες).

Τα λάχανα (που τα προόριζαν για τα «τουρσία – τα στύπα»), τα σέσκουλα (τα «σέφτελα»), τα κοκκινογούλια, τα άγρια βότανα, μαντζούνια, αγριόχορτα, αποτελούσαν μέρος της αλυσίδας που επιβοηθούσε στην ποιότητα της ζωής (και φαρμακευτικά από κάθε είδους πόνους ή παθήσεις).

Είχαν κληματαριές με βρώσιμα σταφύλια, αλλά δεν γνώριζαν από τα μυστικά του αμπελιού.

Η αγροτική οικονομία τους, καταναλωνόταν αυτούσια για τις ανάγκες της οικογένειας, χωρίς να παρέχει δυνατότητα για περαιτέρω εμπορική εκμετάλλευση.

Η ύπαρξη μύλων, ήταν απαραίτητη στην περιοχή και λόγω των πολλών υδάτων (ποτάμι και καταρράκτης που υπήρχαν στο χωριό).

Τα άφθονα σαλιγκάρια, τα παχιά ψάρια των ποταμιών, η περιποίηση μελισσιών μέσα σε καλάθια καλυμμένα με πηλό σε σχήμα κωνοειδές, ήταν αρκετές από τις ενασχολήσεις τους. Εκτρέφονταν γίδια («αιίδα»), πρόβατα («πρόατα»), βουβάλια («κομέσα»), αγελάδες («χτήνα»), γουρούνια («μουχτερά»), κότες («κοσσάρας»), γαλοπούλες («γαλία-κούρκας») κλπ. Με τα άοσμα κρέατα κυρίως, έφτιαχναν τον καβουρμά (παστωμένα κρέατα μέσα σε άλμη λίπους, για να συντηρείται επί μεγάλο χρονικό διάστημα), όπως και τον παστουρμά.

Το βούτυρο («βούτουρον»), η μυζήθρα («το μυτζίν»), το τυρί, η επεξεργασία του γάλακτος με το «ξυλάγκ'» (το μακρόστενο κυλινδρικό βαρελάκι που κρεμούσαν και το τάνιζαν πέρα -δώθε), και όλοι οι παραδοσιακοί τρόποι παρασκευής γαλακτοκο-

23. Φωτο από Hüseyin PEKTAŞ – gozbükü, Δείτε τη στο Google Earth).

μικών προϊόντων, «το υλιστόν, το ταν, το πασικιάν, το τσουκαλίκ’», το γιαούρτι, το οξύγαλα («ξύγαλα») κλπ

Η Κεπέκκλησια μαζί με τα περίχωρα ήταν στολισμένη από κάθε λογής σποροφόρο δένδρο. Ολόγυρα στους κήπους των σπιτιών και στα χωράφια, ο τόπος ήταν κατάφυτος από κερασιές (επτά λογιών κερασιές, που άρχιζαν να ωριμάζουν από τις 21 Μαΐου και μετά), αχλαδιές (τα «απίδα» σε όλες τις ποικιλίες), μηλιές (τα ξυνόμηλα, τα «γαησσόμηλα, τα ασπρέμηλα» και τις πάμπολλες ποικιλίες τους), καρυδιές, δαμασκηινές, μαυροστάφυλα, κυδώνια, ροδακινιές και καστανιές.

Τα φρούτα του δάσους, δεν έλλειπαν από το καταπράσινο ορεινό τους περιβάλλον. Καρποί όπως ταλφάνια (δαφνοκέρασα), βατόμουρα, άγρια «λεφτοκάρα» (φουντούκια), τα αγρέμηλα, τα τζάνερα (τσερέντικα), τα κράνα, φυστίκια από τις οξιές, τα άγρια τα καστανέας, τα κοκύμελα (κορόμηλα) κ.α. Παρασκεύαζαν και το καλύτερο πετιμέζι από άγρια απίδια (τις γκορτσιές). Τα δάση ήταν γεμάτα από βελανίδια («πελίτα»), κεχρί, κώνειο, πυξάρια, οξιές, έλατα και δρυς...

Αφθονη ξυλεία στα δάση τριγύρω εκτός από καύσιμη ύλη και κατασκευή επίπλων, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή σπιτιών και κυρίως ξηραντηρίων («σεραντέρα»), καθώς και σπιτιών που ήταν καρφωμένα πάνω τους τα σανίδια 13-20 εκατοστών φάρδους, τα «χαρτώματα».

Γεωγραφική διασπορά των Ελλήνων του Πόντου στην Κριμαία και την Ρωσία²⁴, πριν εγκατασταθούν στο Καπανδρίτι.

Μέχρι το 1920 «Κεπεξώτες» (οι καταγόμενοι από τα χωριά της Κεπέκκλησας) ζούσαν από το Σοχούμ της Γεωργίας μέχρι την Σεβαστούπολη της Ουκρανίας (σε όλες τις παραθαλάσσιες πόλεις και τα χωριά), καθώς επίσης και από το Νοβοροσίσκ’ μέχρι το Αικατερινοδάρ, παρατηρεί ο Α. Παπανδρεάδης.

Ζούσαν στην περιφέρεια Σότσι, στο Κουμπάν (Νοβοροσίσκ’, Κρίμσκαγια κλπ) και στην Κριμαία (Συμφερούπολη, Σεβαστούπολη, Γιάλτα, Αλούπκα, Παχτσά – Σαράι κλπ). Πολλοί από αυτούς ήλθαν στην Ελλάδα, ενώ όσοι που παρέμειναν εκεί ως το 1938 εκτοπίστηκαν σε άλλες περιοχές εκτοπίσεων και η τύχη τους αγνοείται πλέον από τότε...²⁵

24. Τμήματα από την εργασία με τίτλο: «Όψεις της Εκπαίδευσης και της Κοινωνίας των Ελλήνων της τ. ΕΣΣΔ (1917-1991)». Θεοφάνης Μαλκίδης – Κωνσταντίνος Καρατζάς.

25. Σελ. 143, Κώστας Κονταξής.

Οι πρόσφυγες εγκαθίστανται στο Καπανδρίτι.

Τα «τσατούρα» (τσαντίρια) των προσφύγων, κάτω από τον ναό του Ηφαίστου, στο Θησείο.

Η πρώτη κοινοτική συμβίωση μετά την προσφυγιά

Οι πρόσφυγες Πόντιοι του Καπανδριτίου, βρέθηκαν μετά από πολύμηνη «καραντίνα» (για την αποφυγή επιδημιών που τους είχαν επισωρευτεί από τις κακουχίες) στον Αη Γιώργη του Κερατσινίου, τη Μακρόνησο και αφού πέρασαν στα κέντρα υποδοχής στη Δραπετσώνα, τα Λιπάσματα, τα Παλαιά Σφαγεία της Καλλιθέας κ.α., μετακινήθηκαν στο Καπανδρίτι.

Οι περισσότεροι από εκείνους είχαν συγκεντρωθεί, σε ένα είδος γκέτο από τον Πόντο, στις παράγκες του Ρούφ²⁶. Μετά την κάθοδο των προσφύγων στην Ελλάδα, ο πληθυσμός της Αττικής μόνον αυξήθηκε κατά 68%!, με αποτέλεσμα να οικιστούν οι πλέον αραιοκατοίκητες ή ακατοίκητες περιοχές της.

Έτσι παρατηρήθηκε η εγκατάστασή τους σε χαμόσπιτα και σε παράγκες, παρατείνοντας επί πολλές δεκαετίες την οικιστική τους αποκατάσταση, που παρά την ίδρυση οικοδομικών συνεταιρισμών των προσφύγων, δεν κατάφερε να ικανοποιήσει τις ανάγκες για στέγαση.

Χώροι πρόχειρης εγκατάστασης των προσφύγων πριν την οριστική αποκατάσταση

Στο Ρουφ (ανάμεσα στην είσοδο του Γκαζιού και την γέφυρα του Πουλόπουλου), οι πρόσφυγες στρυμώχτηκαν μέσα σε παραπήγματα (φτιαγμένα από λαμαρίνες, ξύλα και πισσόχαρτα) ή σε δωμάτια χωρισμένα ανά μέτρο με τσουβάλια και κουβέρτες για κάθε οικογένεια, σαν διαμερίσματα μέσα σε μεγάλες παλιές αποθήκες των 20x20 μ. κάτω από άθλιες συνθήκες υγιεινής.

Αργότερα τους έφτιαξαν παράγκες σε «ρυμοτομία» με χαρτώματα (σανίδες παράλληλες την μία καρφωμένη στην άλλη, για να μην περνά μέσα το νερό της βροχής. Όσο για αποχετεύσεις, ούτε λόγος να γίνεται. Ομαδικές ανοικτές τουαλέτες – χωρίς διαχωριστικά, οι οποίες αποτελούνταν από σανίδες για πατήματα...

Η δυστυχία από την ανέχεια ήταν μικρή μπροστά στις επιδημίες που θέριζαν από την βασική έλλειψη των αναγκαίων, με έξαρση στην επιδημία του Δάγκειου πυρετού,

26. Μπροστά από το Γκάζι, από το 1922 ως τις αρχές του 1928.

που έσπαγε τα θερμόμετρα και έφθανε τη θνησιμότητα του καταυλισμού που τους «υποδέχθηκε» στο 13% του συνόλου των προσφύγων²⁷. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, από το 1920 έως και το 1928, παρέμειναν στο Ρούφ έως να έλθει η ώρα της οριστικής μετακίνησης σε περιοχές της Ελλάδας.

Ευτυχώς, η τελική επιλογή του τόπου εγκατάστασης, έγινε με ελεύθερη διάθεση ως προς την επιλογή και με το «ένστικτο της κοινότητας», έχοντας σαν βάση την κοινή καταγωγή²⁸. Αυτή ήταν η αιτία που έγινε συμπαγής η μετακίνηση στον τελικό τόπο προορισμού του Καπανδριτίου.

Αρκετοί από εκείνους τους «Κεπεζώτες», επέλεξαν να διαμοιραστούν ομαδικά, κατά τον τόπο προέλευσης του Πόντου.

Άλλοι πήγαν στο Μπαμπαλιό του Αγρινίου²⁹, άλλοι σποραδικά εγκαταστάθηκαν στους Σιταγρούς και τον Κομνηνό Δράμας, στο Σκοπό Χρυσούπολης (Καβάλας), στην Άρδασα της Πτολεμαΐδας (είκοσι οικογένειες), στον Ακρίτα του Κιλκίς, στη Δραπετσώνα, Καλλιθέα, Ελληνικό, Παλαιά Κοκκινιά, Κάτω Τριπόταμο Βεροίας, Μεσσιανό Γιαννιτσών, Ηράκλειο Αττικής, στο Βόλο, τη Σκιάθο, στη Λάρισα, κλπ. και αρκετοί στο Καπανδρίτι Αττικής.

Με ποια κριτήρια αξιολόγησαν τον νέο τόπο εγκατάστασης

Το Καπανδρίτι, «θύμιζε» στους πρόσφυγες κατά πολύ τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της αλησμόνητης πατρίδα τους.

Υπήρχαν ημιορεινές και δασώδεις περιοχές, άφθονος υδροφόρος ορίζοντας, καλές κλιματολογικές συνθήκες, εύφορα χώματα. Διέθετε καλές πρώτες ύλες για την κατασκευή κατοικιών με πέτρες εύκολης εξόρυξης και επεξεργασίας, όπου ανάμεσά τους, περίφημοι «κτιστάδες – μαστόροι της Ανατολής» (όπως ο Χαράλαμπος Παρασκευόπουλος, ο εξαιρετος μπάρμπα Χαράλαμπος Υφαντίδης κ.ά), έκτισαν για τους συμπατριώτες τους πέτρινα σπίτια με σχέδια που παραχώρησε η πολιτεία, με στέγες από κεραμίδια και πέτρινους μαντρότοιχους. Παράλληλα όρθωσαν αξιομνημόνευτους ναούς (όπως πχ του Αη-Γιώργη στην εξοχή προς το λόφο Κοτρώνι, το μητροπολιτικό ναό του Γραμματικού, το μοναστήρι στο Μικροχώρι (Βιλαντζίκι κ.ά.).

Ο νέος τόπος εγκατάστασης, που τους παραχωρήθηκε για να συνεχίσουν τη ζωή τους, απείχε μόλις 36 χιλιόμετρα από την Αθήνα με εύκολη την πρόσβαση. Σε τόση απόσταση όση περίπου απείχαν τα χωριά στην πατρίδα τους, από την Κερασούντα, την Τρίπολη και την Έσπие.

Οι κλήροι που παρέλαβαν, αποτελούσαν τμήμα μεγάλων ιδιοκτησιών, που τις διαχειριζόταν το ελληνικό κράτος έως τότε. Προερχόταν μάλιστα από μεγάλες ιδιοκτησίες ή τσιφλίκια, όπου ήταν δυνατή η επέκταση της καλλιεργήσιμης γης και της μικρής ιδιοκτησίας σε βάρος Δασικών Εκτάσεων ή Κτημάτων του Στέμματος³⁰.

27. Βλ. σχετικά Αν. Γκίκα.

28. Όπως ακριβώς την ονόμασε ο πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης των Προσφύγων, Henry Morgenthau.

29. Το πλοίο που τους μετέφερε τους άφησε στη Αμφιλοχία.

30. Πχ στο Συρράκο επετράπησαν εκχερσώσεις για τις ανάγκες των καμινιών ή για καλλιέργειες.

Η ελληνική συνοικία της Κερασούντας στις αρχές του 1900. Διακρίνεται στο βάθος αριστερά, το καμπαναριό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και δίπλα το «μυτερό» (ποντιακά «ξυμητόν») ταφικό μνημείο του ισόβιου Δημάρχου της Κωνσταντινίδης. Δεξιά το μεγάλο κτίσμα είναι το Διοικητήριο.

Ένα παρόμοιο τσαντίρι φιλοξένησε τις πρώτες οικογένειες ποντίων προσφύγων στο Καπανδρίτι.

Όπως και να έχει, η ανταλλάξιμη παρουσία που τους παραχωρήθηκε από το ελληνικό Δημόσιο (η οποία ήταν μέρος της εκτιμώμενης που κατείχαν στην πατρίδα τους), κυρίως κοντά στη λίμνη του Μαραθώνα, στην βόρεια πλευρά της. Αυτό έδωσε νέο ενδιαφέρον στη ζωή τους και σε συνδυασμό με κάποια «Προσφυγικά Δάνεια» που τους παρασχέθηκαν (με όλες τις παραμέτρους, της αυστηρότητας απορρόφησης και εξόφλησης), με πολύ δουλειά και ιδρώτα κατάφεραν να στεριώσουν το καινούριο νοικοκυριό τους.

Οι πρώτοι έποικοι πρόσφυγες εγκαθίστανται στο Καπανδρίτι

Πριν από την οριστική απόφαση στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης οι πρόσφυγες είχαν κοινή συνήθεια να στέλνουν πρώτα έναν έμπιστο άνθρωπο. Έτσι και σ' αυτήν την περίπτωση, απέστειλαν έναν συμπατριώτη τους (τον Τριανταφυλλίδη), ο οποίος θα αξιολογούσε το τοπίο σύμφωνα με εκείνο που εγκατέλειψαν στον Πόντο. Έτσι έγινε η επιλογή της οριστικής εγκατάστασης στο χωριό Καπανδρίτι της Βορειοανατολικής Αττικής. Σ' αυτό κατοικούσαν ήδη επί αιώνες Αρβανίτες Έλληνες, με την ιδιαίτερη γλώσσα τους.

Η πρώτη προσπάθεια οικοδόμησης έγινε αρχικά πολύ μακριά από τα πολε-

οδομικά όρια του Καπανδριτίου, στην περιοχή Φούριζα του Συρράκου στη Λίμνη Μαραθώνα σε οικόπεδα – κλήρων των τριών στρεμμάτων.

Η σκέψη εγκαταλείφθηκε όμως πολύ σύντομα, λόγω του σχεδιασμού της παρακείμενης Λίμνης του Μαραθώνα και των πιθανών προβλημάτων που θα δημιουργούνταν στον υδροφόρο ορίζοντα. Γι' αυτό τους προέτρεψαν να εγκατασταθούν οριστικά στην λύση των Νοτίων Οικιστικών Ορίων του Καπανδριτίου.

Μετά αρχίζουν να μετακομίζουν στα δικά τους αστέγαστα και ασοβάντιστα σπίτια κατευθυνόμενοι από τις κρατικές υπηρεσίες, κτίζοντάς τα με Τραπεζικό Δανεισμό. Αντιμετωπίζοντας επιπρόσθετα, όπως και άλλοι πόντιοι συμπατριώτες τους στο χωριό, τις παράνομες διεκδικήσεις των ακινήτων τους από κάποιους «επιτήδειους και μάλιστα ξένους από άλλα μέρη»...

Μετά πάντως από τους προαναφερόμενους, που προήλθαν από το Ρούφ, ακολούθησαν κατόπιν ο Μουτεσίδης Κων/νος, ο Υφαντίδης Χαράλαμπος κ.ά. Αρκετοί ήλθαν επίσης από τη Δραπετσώνα, ώσπου τα σπίτια των προσφύγων μέχρι σήμερα, ν' αποτελέσουν πλέον ένα σεβαστό αριθμό στο Καπανδρίτι, φθάνοντας αισίως τα 32!

Ήταν γεγονός ότι, όσοι δεν παρέμεναν στο χωριό, έχαναν τα δικαιώματά τους και κατά συνέπεια το ακίνητο που τους ανήκε.

Όσοι από τους πρόσφυγες δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν τα δάνεια, αντιδρούσαν πολλές φορές με εγκατάλειψη του κλήρου τους, στρεφόμενοι πια στην λεγόμενη «αστυφιλία των προσφύγων», χάνοντας και αυτοί τα δικαιώματά τους.

Οικογένεια Θεόφιλου (Αμανάτιου) Καστανίδη. Καταφθάνουν από τους πρώτους στο Καπανδρίτι το 1928. Διακρίνεται η σύζυγος Ελισάβετ το βρέφος Γρηγόριος και ο πενταετής Αθανάσιος (αυτός που παρείχε όλες τις πληροφορίες για τους Ποντίους του Καπανδριτίου).

Οι πρώτες συλλογικές εκπροσωπήσεις.

Ο αλληλοσεβασμός, η συναναστροφή στις μικροχαρές μεταξύ όλων των προσφύγων, η παιδεία των απλών ανθρώπων μιας αληθινής και ανυπόκριτης ευγένειας, μαζί με την ανάγκη για την επιβίωση, φέροντας καλές και απλές συνήθειες ανατροφής και προθυμίας στην καθημερινή συμπεριφορά τους, με σεβασμό προς τους μεγαλύτερους (τους οποίους αποκαλούσαν «θείε και θεία» και ας μην είχαν μεταξύ τους κάποια συγγένεια), τους παρείχε γρήγορη ενσωμάτωση και προσαρμογή στο καινούριο περιβάλλον, ώστε να μπορούν να λειτουργήσουν μεταξύ τους, ως συμπαγέστερη κοινωνία.

Η ίδρυση του πρώτου Σωματείου «Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ», είχε σαν σκοπό να αποκαταστήσει όλους τους πρόσφυγες με προέλευση την Κεπέκκλησα και επέζησαν από τα τραγικά γεγονότα, σε μία Νέα Κεπέκκλησα στο Καπανδρίτι, όπου θα συγκεντρώνονταν όλοι οι συγχωριανοί τους³¹.

Μετά από την επίλυση των αρχικών προβλημάτων, δεν άργησε να δημιουργηθεί και η πρώτη εκλεγμένη εκπροσώπησή τους, που θα προωθούσε τις άμεσες ανάγκες τους για επιβίωση.

Το σωματείο σαν πρωταρχικό σκοπό έθετε την Οικιστική Αποκατάσταση και την Αποζημίωση για τις περιουσίες που καταλήφθηκαν στην Τουρκία. Είχε σκοπό επίσης, να θεραπεύσει τις οργανωτικές και καθημερινές τους ανάγκες αποκατάστασης και αργότερα ίσως τις «φιλανθρωπικές-εκπολιτιστικές» τους ευαισθησίες.

31. Σελ. 155, Κώστας Κονταξής. Η προσπάθεια απέτυχε λόγω διαφωνίας.

Πρόσφυγες γεωργοί με φίλους τους στο Καπανδρίτι.

Την πρώτη ομάδα αποτελούσαν ως Πρ. ο Τριανταφυλλίδης Δημήτριος ως ΓΓ. ο Καστανίδης Αθανάσιος, ο Μουτεσίδης Κων/νος κ.ά., οι οποίοι αποφάσισαν να κάνουν αγροτική εγκατάσταση παραγωγών στα κτήματα του Συρράκου του Καπανδριτίου, ανοίγοντας συνεταιριστικά πηγάδια, εκκαθαρίζοντας δάση και σπέρνοντας νέες σοδειές.

Ακολούθησε το 1934-35 η προεδρία του συνεταιρισμού από τον Κοσμά Γε-

ρασιμίδη και τον Παπαδόπουλο Χαράλαμπο.

Ο Κώστας Κονταξής στο βιβλίο του «Της προσφυγιάς η μοίρα»³² περιγράφει χαρακτηριστικά ότι... «στο Καπανδρίτι συνεπτύχθη συνεταιρισμός αγροτικής πίστης»³³ από «Κεπεξώτες» που βρίσκονταν στην Αθήνα (Γκάζι κυρίως) και στον Πειραιά από το 1926 και ο οικισμός ονομάστηκε Συνοικισμός Κεπεκκλησιωτών Ποντίων. Δυστυχώς από όσους ενεγράφησαν σ' αυτόν, οι περισσότεροι αδιαφόρησαν (για τον ένα ή τον άλλο λόγο) με αποτέλεσμα οι 30 αρχικά δηλωθέντες να εγκαταλείψουν τους κλήρους τους στο χωριό και να μείνουν μόνον 12 οικογένειες. Οι υπόλοιποι κλήροι αγοράστηκαν από άλλους Πόντιους (κυρίως)».

Νεωτερισμοί στις ασχολίες των προσφύγων, ειδικευση στις Τέχνες, γνώσεις στις Εργασίες.

Σύμφωνα με τα επίσημα πορίσματα (και παρά την αρχική θεώρηση περί «παθητικού των προσφύγων» για την οικονομία) οι πρόσφυγες αγρότες απέδειξαν ότι είχαν στοιχεία καλής πίστης, ήταν φιλόνομοι και συνεπείς, ενώ ήσαν γνώστες και εισαγωγείς νέων μεθόδων στην καλλιέργεια διαφόρων αγροτικών προϊόντων.

Οι πρόσφυγες στο Καπανδρίτι ασχολήθηκαν κυρίως με εργασίες και τέχνες, που γνώριζαν από την «πατρίδα» τους ή εργάστηκαν περιστασιακά με επαγγέλματα που είχαν ζήτηση.

Τα χωράφια, τα εκχέρσωσαν από τις πέτρες, τα βράχια και τους θάμνους, δουλεύοντας σκληρά, με υπομονή και μεγάλα ψυχικά αποθέματα.

Φύτεψαν λοιπόν στο χωριό, νέες ποικιλίες από φρούτα, τα ίδια που καλλιεργούσαν στα εύφορα εδάφη τους. Μετέφεραν από την πατρίδα τους, νέες μορφές καλλιέργειας και τεχνογνωσίας, που ήταν άγνωστες στον ελλαδικό χώρο.

Μπόλιαζαν τα άγρια δένδρα με ήμερα, γεμίζοντας με χρώματα και καρπούς τις αυ-

32. Κονταξή Δημ. Κώστα (Λαογραφική & Ιστορική μελέτη της Κεπεκκλησίας του Πόντου) ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ Η ΜΟΙΡΑ (ιστορική & λαογραφική μελέτη της Κεπέκκλησης του Πόντου, της περιοχής της & του Μπαμπαλιού Αιτωλοακαρνανίας) του, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις «ΙΦΙΤΟΣ» (Δ.Ν.Σταμάτης).

33. Αναφέρει το 1926, ενώ οι πληροφορίες της έρευνάς μας τον εντοπίζουν μετά το 1930.

Εισιτήρια εισόδου του κινηματογράφου Μακρίδη στην Ορντού (Κοτύωρα) στις αρχές του 1900 (τυπογραφείον Πετάχ).

λές τους. Με «τα ψιλοκέρασα, τα φίσνας, τα βύσσινα, τα γαησσόμηλα, τα αγριόμηλα, τα απίδα» κλπ χάραζαν νέους δρόμους διατροφικών συνηθειών.

Έσπειραν σιτάρι, βρόμη, καλαμπόκι και κριθάρι, φυτεύοντας (και αυτοί για τις ανάγκες τους) περιβόλια με λογιών ζαρζαβατικά, «τα μαυρολάχανα, τα κιντέατα και τα σεύτελα». Ενώ, σαν κτηνοτρόφοι εξέτρεφαν μικρό αριθμό αγελάδων («τα χτήνια και τα βούδα...») μαζί με άλλα κατοικίδια ζώα («τα κοσσάρας, τα αιγίδα, τα γαϊδίδα και τ' αλογόπα») που θα τους βοηθούσαν στις εργασίες ή θα συμπλήρωναν την διατροφή τους.

Άλλοι πάλι ασχολήθηκαν με τους φούρνους, όπως ακριβώς γνώριζαν την τέχνη τους στον Πόντο.

Άλλοι εργάστηκαν σαν «πηγαδάδες»³⁴.

Αρκετοί παρήγαγαν κάρβουνα σε καμίνια³⁵, απ' όπου κατόπιν με την υλοτομία των πουρναριών και των πεύκων, προσέφεραν εύφορα καλλιεργήσιμα εδάφη στις οικογένειες τους. Έτσι μπόρεσαν να επιβιώσουν αργότερα, κατά τη δύσκολη περίοδο της Κατοχής. Άλλοι πάλι έγιναν τσαγκάρηδες, άλλοι κουρείς, πολλοί εργάτες, κάποιοι ναυτικοί, πλανόδιοι πωλητές κλπ. Οι γυναίκες ασχολήθηκαν με τη ραπτική, άλλες έφτιαχναν παπλώματα από μαλλί οι «παπλωματούδες», άλλες έγιναν καθαρίστριες, μαγειρίσες, πλύστρες κλπ...

Αυτός ο πολιτισμός που μετέφεραν, ήλθε να προσθέσει νέες γεύσεις στα τσουκάλια του χωριού και οι φούρνοι τους να σκορπίσουν μυρωδιές και αρώματα στις νοτιότερες γειτονιές του με «τα φούρνικα, τα λαβάσια και τα πίττας, το χαβίτ'ς, τον σουρβάν, την τρίμαν, τα χαψία, τα κοχλίδα, τα πυροσκία, τα μακαρίνας, τα τσιπουρέκια, τα ψεμένα τη κολογκυθί' τα πιπίλια κλπ ».

Η ποντιακή λύρα όμως ήταν αυτή που έγινε η παρηγοριά και η μόνιμη συντροφιά τους³⁶, και μαζί «με την παρότρυνση και το έκδηλο ενδιαφέρον» των συγχωριανών

34. «Κτύπαγαν» πηγάδια στα σπίτια, αφού ως τότε στο χωριό «όλοι τροφοδοτούνταν με στάμνες από την κεντρική βρύση, που βρισκόταν στην Πλατεία που περνούσε ο δρόμος του Βαρνάβα». Ένας από τους πρώτους πηγαδάδες ήταν ο Θεόφιλος Καστανίδης.

35. «ανθρακείς», τους αναφέρει στο Γεωγραφικό Λεξικό του ο Γ. Κανδηλάπτης. Η τέχνη, τους ήταν γνωστή από τον καιρό της προπαρασκευής για τα μεταλλεία των χρειαζόμενων ξύλων και ανθράκων... σελ. 31.

36. Ήταν ο «Κεπεζώτης» Καρακασίδης Γιώργος, ο μαθητής του στην λύρα ο Θανάσης Καστανίδης (κι'

τους, έστηναν τους αρχαιοπρεπείς κυκλικούς χορούς τους στα σπίτια και τις αυλές τους, απαλύνοντας τον πόνο και παραμερίζοντας τις ταλαιπωρίες και τα βάσανα της ζωής και δοξάζοντας τη νέα γη.

Με εκείνες τις μουσικές και τους χορούς, ξόρκισαν το κακό και πορεύτηκαν ως τις μέρες μας, με αξιοσύνη, προκαλώντας τον σεβασμό και την εκτίμηση όλων των συγχωριανών τους.

Ίσως μία αόρατη δύναμη να τους συγκρατούσε, για να μη χαθούν! Έφερναν νοερά στο μυαλό την «Πατρίδα» και μνημονεύοντάς την, τη ζωντάνευαν, μέσα από τις προσωπικές ιστορίες τους, μετά τον κάματο της ημέρας, «παρακαθήμενοι» στο τραπέζι, στο τζάκι ή στη φιλόξενη αυλή τους, περνώντας την ώρα τους με τα «μεσέελα» (συμβάντα στην πατρίδα), επαναλαμβάνοντας ιστορίες και λογίων παραμύθια, κλώθοντας την «καρμενέσαν-το αδράχτι» οι γεροντότερες, διδάσκοντας τρόπους, εμπειρίες και ζωή.

Όλοι επικοινωνούσαν με την ποντιακή διάλεκτο, μια περίεργη αρχαία ελληνική διάλεκτο, από αυτήν που συνεννοούντο μεταξύ τους οι γηγενείς³⁷ που ήταν αρβανίτες. Η ανάγκη για μια καλύτερη συνεννόηση όμως με τους ντόπιους, χάθηκε γλωσσικά, με το πέρασμα του χρόνου.

Νέο περιβάλλον. Το νέο Κεφάλαιο της ζωής

Πώς απέκτησαν την εμπιστοσύνη των συγχωριανών τους

Ήδη από την πρώτη στιγμή που είχαν καταφτάσει Πόντιοι στον ελλαδικό χώρο, είχαν να αντιμετωπίσουν (εκτός από την κρατική αδυναμία και την αδιαφορία πλέον από το

αυτός από την Κεπέκκλησα) ο Μουράτης, και ο Χαράλαμπος Κουρταλίδης (ο οποίος -όπως αφηγείται ο Αθ. Καστανίδης- ήταν πιά δεξιότηχης).

37. Ο αναπληρωτής καθηγητής του ΑΠΘ Δρ Θωμάς Σαββίδης διατυπώνει και αποκαλύπτει ότι τα Ομηρικά Έπη γράφηκαν σε μία γλώσσα η οποία βασιζόταν στις δύο διαλέκτους, την ιωνική και την αιολική, τις οποίες ομιλούσαν κυρίως στην Μικρά Ασία.

Είναι σαφές ότι η ποντιακή διάλεκτος προέρχεται από την ιωνική (λόγω κυρίως της καταγωγής των πρώτων κατοίκων από την Μίλητο).

Η Ομηρική λοιπόν ενυπάρχει σε λέξεις, εκφράσεις και το συντακτικό της ποντιακής διαλέκτου. Για παράδειγμα, από τις πόλεις του Πόντου, στις ομηρικές λέξεις αναφέρεται από τις πρώτες η Κύτωρος, μετέπειτα Κοτύωρα και σήμερα Ορντού, πριν καλά-καλά αναφερθεί ο Όμηρος στον όρο «Πόντος ή Εύξεινος Πόντος».

Αναφορικά με την εξέλιξη της Ποντιακής διαλέκτου, ο γλωσσολόγος Δημοσθένης Οικονομίδης και διευθυντής του Μεσαιωνικού αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, σαφώς αναφέρεται στις Ιωνικές και Ομηρικές καταβολές της:

«Η διάλεκτος η λαλούμενη υπό των Ελλήνων των από αρχαιοτάτων χρόνων ως τα παράλια του Ευξείνου Πόντου εγκατεστημένων εξ αρχής ιωνική ούσα, συν τω χρόνω τοιαύτην έλαβε εξέλιξιν μακράν της Ελλάδος, ώστε διασώσασα ολίγα στοιχεία εκ της ιωνικής, ικανά αρχαιοπινή στοιχεία, προσέλαβε και πολλές λέξεις και γραμματικούς τύπους εκ της μεσαιωνικής και της βυζαντινής γλώσσας, άτινα διетήρησαν αυτουσίως», για να συμπληρώσει Μανώλης Τριανταφυλλίδης ότι: «...διетήρησαν γνωρίσματα της παλιάς ελληνιστικής κοινής και είναι έτσι από τα αρχαϊκότερα νεοελληνικά ιδιώματα». Εφημερίδα «Εύξεινος Πόντος» Ομηρικές Λέξεις και εκφράσεις στην Ποντιακή Διάλεκτο του Δρα Θωμά Σαββίδη φύλλο 150.

τεράστιο πρόβλημα τόσο πληθυσμού), τη φυσική και ψυχολογική βία των εντόπιων, των «εθνικά καθαρών» (όπως υπερηφανεύονταν), που τους χαρακτήριζαν «τουρκό-σπορους» και ζητούσαν τον «εξαγνισμό» των πόλεων από την παρουσία τους³⁸.

Στην ψυχολογία της μικρής κοινωνίας του Καπανδριτίου, οι πρόσφυγες Πόντιοι, όπως ήταν φυσικό θεωρούνταν στην αρχή «ξένο σώμα» και αντιμετωπίζονταν καχύποπτα, με αίσθηση ανασφάλειας και ίσως με μια δόση ρατσιστικής διάθεσης. Ήταν ελάχιστοι ευτυχώς αυτοί που αντιδρούσαν χωρίς ψυχραιμία. Ίσως το γεγονός αυτό, να αποτελούσε μια μικρή ένδειξη των ηθών της εποχής. Άλλωστε ήταν μακρινός ο κόσμος της προσφυγιάς και ειδικά για τους κατοίκους της Αθήνας (κυρίως), οι οποίοι δεν είχαν καταλάβει πόσα σπουδαία πράγματα τους έφερνε αυτός ο ξεριζωμένος κόσμος και πόσο θα πλούτιζε η Ελλάδα με τον ερχομό του.

Με σκωπτική διάθεση, ίσως, τους αποκαλούσαν «αούτηδες», «πρόσφυγες» και κάποιοι πιο απύς περιπαιχτικά «τουρκόσπορους», «Τούρκους» κλπ. Η ζωή κυλούσε ανάμεσα από κοινά προβλήματα επιβίωσης γηγενών και προσφύγων, μέσα σε μία πάμπτωχη και ηττημένη χώρα, που είχε επιβιώσει μετά από πολυετείς πολέμους...

Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό για να δυσχεράνει την γρήγορη ενσωμάτωση των προσφύγων στη μικρή κοινωνία του Καπανδριτίου. Δεν τους δημιούργησε τάσεις απομόνωσης και εσωστρέφειας³⁹. Οι ίδιες οι συνθήκες τους οδηγούσαν, ώστε ν' αντιδράσουν με λαϊκή σοφία και ωριμότητα, στην περιθωριοποίηση ή και στην πρόκληση ακόμα.

Δεν άργησε (ακόμα και από τους πιο δύσπιστους γηγενείς) να αναγνωρισθεί (για τους νέους συγχωριανούς τους), ότι πρόκειται για ανθρώπους με αρετές και τους απασχολούσαν κοινά προβλήματα. Που διαθέτουν γνώσεις στις τέχνες και τις εργασίες. Ήταν φιλομαθείς, φιλεργατικοί, δραστήριοι⁴⁰, φιλόξενοι, προοδευτικοί, με πατριωτικό παλμό και χαρακτηριστικά ακλόνητης πίστης. Με διάθεση αλληλοεκτίμησης και αλληλοβοήθειας, αλληλοσεβασμού, εντιμότητας και ευθύτητας.

Όταν ξέσπασε ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, με την Κατοχή και κατόπιν την Εθνική Αντίσταση εναντίον των κατακτητών, οι πρόσφυγες συμμετείχαν δυναμικά σε όλους τους πατριωτικούς αγώνες από τους πρώτους και έτσι απέκτησαν την εμπιστοσύνη των γηγενών συμπατριωτών τους.

Οι φιλίες, οι γάμοι, οι κουμπαριές, οι συνεταιρισμοί κλπ, έπλασαν και στερέωσαν ακόμα περισσότερο την μεταξύ τους κοινωνική συνοχή.

38. Βλ. Αναστάσης Γκίκας, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*) ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ 2006, Τεύχη 4-5, «Ο Ποντιακός Ελληνισμός στη Σοβιετική Ένωση. Μύθος και Πραγματικότητα», Αναστάσης Γκίκας, Θέματα Ιστορίας.

39. *Τέτοιες που να έχουν ιδιαίτερους τρόπους στην καθημερινή ζωή ή μόνο με τις ενδογαμίες κλπ., όπως συνέβη σε πολλά άλλα μέρη εγκατάστασης.*

40. Σελ. 138 Αγτζίδης διαβάζουμε για τους πρόσφυγες... «ο προσφυγικός κόσμος, μετά την εγκατάστασή του, αρχίζει να μεταβάλλεται σε ενεργό στοιχείο της παραγωγής, την οποία ωθούν προς τα εμπρός με ζήλο κα δραστηριότητα.» Αυτό που χρειάζεται κάθε τελματωμένη και εν υφέσει οικονομία, για να εκκινήσει πάλι όλους τους τομείς ενός Κράτους... και αυτό κυρίως πραγματοποιείτο στην ελληνική περιφέρεια, όπου ελάμβαναν κληρο (βλ. σελ. 140 του ιδίου). ...Η δε εργασία τους υπερέβαινε την σχετική εργασία ολόκληρων προηγούμενων δεκαετιών.(σελ. 141). Θεωρήθηκε δε κάτι σαν μετάγγιση νέου αίματος.

Λόγοι της γρήγορης ενσωμάτωσης με τους εντοπίους

Η ομαλή μετάβαση της νέας συγκατοίκησης οφειλόταν σαφώς, στην προσήλωση στις θρησκευτικές παραδόσεις, στην απλότητα των ανθρώπων, στην αμφίπλευρη θετική διάθεση, στην ανταλλαγή εμπειριών με τις εργασίες και τις τέχνες, στη μεγάλη πολιτιστική κληρονομιά τους, στην ανάγκη για επιβίωση και γιατί όχι... στην ήπια γεύση της ρετσίνας των χωραφιών τους στο Συρράκο!...

Περνώντας ο χρόνος, υφάνθηκε σταθερά ο σύγχρονος κοινοτικός ιστός του Καπανδριτίου μετά το 1928, ώσπου να γίνει αραγής και ενιαίος για μια μεικτή συμβίωση.

Επάνω στις χορδές της λύρας τους μετέφεραν τον πολιτισμό τους, σκορπίζοντας μέσα στα μύχια της ψυχής τους τις παραδόσεις και τις μνήμες τους, ...αναπολώντας με το «ρακίν» όλα τα καλά τους!...

Γνώριζαν πολύ καλά τη συνταγή της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η σημερινή κοινωνική παρουσία των προσφύγων του Καπανδριτίου

Διαθέτουν ακόμα την προσφυγική μνήμη.

Αυτήν την μνήμη, μιας ομάδας ανθρώπων, που επανασύνδεσε την τύχη της σε άλλον τόπο, σε μια μικρή παλαιοελλαδική κοινωνία όπως του Καπανδριτίου, έγινε η προσπάθεια να αναδειχθεί στην παρούσα, εκθέτοντας τις ελάχιστες πηγές που διατίθενται για τον σκοπό αυτό⁴¹.

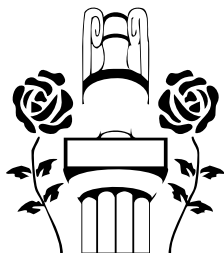
Ο χρόνος κυλά αδυσώπητος. Οι Έλληνες πρόσφυγες του Καπανδριτίου διανύουν το 96ο χρόνο εγκατάστασης στην δεύτερη πατρίδα τους το Καπανδρίτι.

Η πλειοψηφία τους, έχει καταγράψει την δική της πλέον πορεία «στο χωριό», σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο που βρίσκεται κυρίως μεταξύ των οδών Πόντου και Αγ. Παρασκευής στα νότια σημεία του Καπανδριτίου, οριζόμενα από τον περιφερειακό δρόμο του Βαρνάβα.

Παραμένουν όρθια αρκετά από τα πέτρινα σπίτια που έκτισε η 1η γενιά των προσφύγων, πάντοτε με τις σύγχρονες προσθήκες της αρχιτεκτονικής και των αναγκών κατά την εξέλιξη της κοινωνίας.

Οι οικογένειες πολλών από αυτούς δεν διέγραψαν την γεωγραφική και ιστορική τους μνήμη. Χωρίς να ζουν αμιγώς με άλλους συμπατριώτες τους ποντίους, ώστε να διατηρήσουν την γλώσσα και τα έθιμά τους, πολλές φορές ανατρέχουν στο παρελθόν για να πάρουν δύναμη, στους χορούς και τα τραγούδια τους, αναπολώντας μια πατρίδα άγνωστη. Επαναφέρουν βιώματα και εικόνες σαν να ξαναζούν μια δεύτερη ευκαιρία. Αισθάνονται «Πόντιοι» και είναι υπερήφανοι για την καταγωγή τους. Γιατί, οι άνθρωποι που δεν ξεχνούν την ιστορία τους, τον πολιτισμό και την πατρίδα τους, έχουν βαθιά στεριωμένες τις ρίζες της ύπαρξής τους. Ζουν και θυμούνται! Δεν χάνονται!

41. Λεπτομέρειες στην σχετική έρευνα του Καστανίδη Αθ. Θεόφилου.

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

Μνήμη Αξέχαστης Πατρίδας - Κοινωνική Μέριμνα

Πνευματικό Κέντρο

Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Βιβλιοθήκη

Κυριακή 6 Οκτωβρίου 2024

Υμηττός, η ιστορία ενός «άγνωστου» προσφυγικού συνοικισμού της Αθήνας

Λουκάς Ζώνας

Ιστορικός – αρχαιολόγος

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Λουκά Χριστοδούλου και την κ. Μαριάννα Μαστροσταμάτη, δύο άτομα που θαυμάζω για το αστείρευτο ενδιαφέρον τους ως πράξη για τη διατήρηση της προσφυγικής μνήμης· αυτοί είχαν την ιδέα της παρούσας εισήγησης και τους ευχαριστώ από καρδιάς για την πρόταση. Στον τίτλο της εισήγησης περιέχεται ο χαρακτηρισμός «άγνωστος» για τον προσφυγικό συνοικισμό Υμηττού, καθώς είτε λόγω της μικρής έκτασής του είτε λόγω πληθυσμιακών και άλλων δεδομένων, ο Υμηττός αποτελεί, σε σύγκριση με τα άλλα προσφυγογενή αθηναϊκά προάστια (π.χ. Νέα Ιωνία, Καισαριανή, Βύρωνας κ.ά.), μάλλον τον λιγότερο μελετημένο συνοικισμό. Για παρόμοιους λόγους η σημερινή πόλη του Υμηττού είναι στους περισσότερους Αθηναίους άγνωστη. Πόσοι γνωρίζουν πού βρίσκεται; Δεν έχει καν επαφή με το βουνό, και όμως έχει το όνομα του Υμηττού! Πόσοι ξέρουν το πλαίσιο γένεσής της; Δεν έχει κάποιο προσδιοριστικό Νέος/Νέα/Νέο, όμως είναι ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας! Το κείμενο που ακολουθεί είναι μία σύντομη αλλά αντιπροσωπευτική έκδοσή του υπό έκδοση βιβλίου μου με τίτλο «Ο Υμηττός, οι Υμηττιώτες», στο πρώτο μέρος του οποίου παρουσιάζεται η ιστορία του Υμηττού, της ευρύτερης περιοχής και της πόλης, από τα αρχαία χρόνια έως σήμερα.

Ο Υμηττός είναι μία μικρή σε έκταση και πληθυσμό αστική περιοχή του λεκανοπεδίου της Αθήνας, ένα προάστιο της σημερινής μεγαλόπολης κτισμένο στις χαμηλές δυτικές παρυφές του ομώνυμου βουνού, από το οποίο πήρε την ονομασία του. Διοικητικά αποτελεί από το 2011 τμήμα του ενιαίου Δήμου Δάφνης – Υμηττού.

Η περιοχή του Κοπανά πριν από τον προσφυγικό Υμηττό

Η ιστορία της πόλης ξεκινά με την ίδρυση του εργοστασίου των αδελφών Μαλτσινιώτη, γνωστότερου με την ονομασία *Πυρ.Καλ.* Οι Λάκωνες αδελφοί Γεώργιος, Δημήτριος και Παναγιώτης Μαλτσινιώτης αγόρασαν το 1890 έκταση 10 στρεμμάτων στον Κοπανά, όπως ονομαζόταν η περιοχή όπου ιδρύθηκε αργότερα ο Υμηττός, και δημιούργησαν εκεί μία μικρή εργοστασιακή μονάδα κατασκευής φυσιγγίων με την επωνυμία *Αδελφοί Μαλτσινιώτη Ο.Ε.*· το νέο αυτό εργοστάσιο, γνωστό απλά ως *Καλυκοποιείο*, άρχισε να λειτουργεί το 1891. Ανταγωνιστής της επιχείρησης υπήρξε το *Ελληνικόν Πυριτιδοποιείον Α.Ε.*, που υπήρχε ήδη από το 1874 στο Αιγάλεω· πρόκειται για το γνωστό Μπαρουτάδικο, αφού σε αυτό παραγόταν κυρίως πυρίτιδα (μπαρούτι). Το 1908 οι δύο μονάδες συγχωνεύτηκαν υπό το νέο όνομα *Ανώνυμος Εταιρεία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου* (Ε.Ε.Π.Κ. ή Ε.Π.Κ. Α.Ε.) δημιουργώντας

την Πυρ.Καλ., ονομασία που καθιερώθηκε αργότερα. Το 1934 το εργοστάσιο πέρασε στα χέρια του Μικρασιάτη βιομήχανου Μποδοσάκη (Πρόδρομου) Αθανασιάδη και σύντομα αναδείχθηκε στην ισχυρότερη πολεμική βιομηχανία της Ελλάδας.

Στα χρόνια της Κατοχής οι γερμανικές αρχές επιτάξαν το εργοστάσιο του Υμηττού ενώ μεταπολεμικά η Πυρ.Καλ., εκ νέου υπό τη διεύθυνση του Μποδοσάκη, ξεκίνησε την επαναλειτουργία της. Η επιχείρηση κρατικοποιήθηκε το 1981 ενώ το 2014 συγχωνεύτηκε με την κρατική Ε.Β.Ο., αποτελώντας έκτοτε την *Ελληνικά Αμυντικά Συστήματα Α.Β.Ε.Ε.* (Ε.Α.Σ.), με έδρα και κεντρικά γραφεία στον Υμηττό.¹ Σύμφωνα με πρόσφατα κυβερνητικά σχέδια, μετά την απομάκρυνση της βιομηχανικής παραγωγής από τη μονάδα, στα κελύφη του εργοστασίου πρόκειται να μεταστεγαστούν υπουργεία και άλλες κρατικές υπηρεσίες από το κέντρο της Αθήνας.

Αξίζει να σημειωθεί και ένα οίκημα με διάσημους ενοίκους, το οποίο κατασκευάστηκε στις αρχές του 20ού αι. στην περιοχή του σημερινού Υμηττού. Πρόκειται για την πέτρινη, αρχαιοπρεπή οικία της Ισιδώρας (Isadora Duncan) και του Ραϋμόνδου Ντάνκαν (Raymond Duncan), που ξεκίνησε να χτίζεται σε έρημο, τραχύ και άνυδρο λοφίσκο του Κοπανά, με άπλετη θέα στην Ακρόπολη και στον Σαρωνικό. Αν και η διάσημη Αμερικανίδα χορεύτρια πολύ λίγο διέμεινε στο όμορφο σπίτι, σε αυτό θα πρέπει να φανταστεί κανείς πρωτίστως τον αρχαιολάτρη αδελφό της, τον Ραϋμόνδο, με τη σύζυγό του Πηνελόπη Σικελιανού και τον γυναικάδελφό του, τον ποιητή Άγγελο Σικελιανό, να συζητούν περί τέχνης, αρχαιότητας, ποίησης και θεάτρου... Το αποκαταστημένο κτίσμα σήμερα λειτουργεί ως σχολή χορού του όμορου Δήμου Βύρωνα και είναι γνωστό ως «*Θέατρο Ντάνκαν*».²

Η ανέγερση του συνοικισμού Υμηττού και τα πρώτα χρόνια

Ουσιαστικά, η γέννηση του Υμηττού πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1927, όταν αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση γης παραπλεύρως του εργοστασίου Μαλτσινιώτη με σκοπό την ανέγερση συνοικισμού για τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η ανέγερση του προσφυγικού συνοικισμού, που θα ονομαστεί *Υμηττός*, λόγω της γειτνιάσής του με το ομώνυμο βουνό, ξεκίνησε το 1928 και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 1930. Ο συνοικισμός δημιουργήθηκε από την *Επιτροπή Αποκαταστάσεως*

1. Για την εταιρεία βλ. τον επίσημο ιστότοπο (www.eas.gr), στον οποίο όμως δεν παρατίθενται ιστορικά στοιχεία. Για την ιστορία της Πυρ.Καλ. βλ. το επεισόδιο 01 (τίτλος: «Πυρ.Καλ.») της σειράς «Από πέτρα και χρόνο» της Ε.Ρ.Τ. (<https://archive.ert.gr/26670/>), το σχετικό λήμμα στη Βικιπαίδεια (<https://el.wikipedia.org/wiki/ΠΥΡΚΑΛ>) και, κυρίως, τα δύο σχετικά άρθρα του πρώην Διευθύνοντος Συμβούλου της Πυρ.Καλ. και πρώην Γενικού Διευθυντή της Ε.Α.Σ. Παναγιώτη Μοσχολιού: «1874-2020, Ελληνικά Αμυντικά Συστήματα» (https://www.academia.edu/92285260/ΙΔΡΥΣΗ_EABI) και «Πυρ. Καλ» (<https://www.academia.edu/110306286/ΠΥΡΚΑΛ>), διαθέσιμα στο www.Academia.edu.
2. Για την ιστορία του κτηρίου βλ. <https://www.dimosbyrona.gr/article.php?cat=280> και <https://www.duncandancecenter.org/>, όπως και το διαδικτυακό άρθρο του www.iefimerida.gr (11/09/2017) «Το εκπληκτικό σπίτι της Ισιδώρα Ντάνκαν στον Βύρωνα» (<https://www.iefimerida.gr/news/361398/ekpliktiko-spiti-tis-isidora-ntankan-ston-vyrone-i-horeytiria-me-tis-hlamydes-eikones>).

Προσφύγων (Ε.Α.Π.), αποτελώντας ένα από τα τελευταία αλλά συγχρόνως ένα από τα καλύτερα, από άποψη αρχιτεκτονικής και υποδομών, παραδείγματα έργων της. Ο ίδιος φορέας είχε αναλάβει προηγουμένως την ανέγερση των τεσσάρων κύριων αστικών προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας (Βύρωνα, Καισαριανή, Νίκαια, Νέα Ιωνία).

Η ίδρυση του συνοικισμού σχετίζεται με την επιτακτική ανάγκη αποσυμφόρθησης του Βύρωνα, ο οποίος ήδη από το 1923 έχει «πλημμυρίσει» από πρόσφυγες, που στοιβάζονταν σε μικρότερες και πιο βιαστικά χτισμένες οικίες. Τον Μάιο του 1927 η Ε.Α.Π. σε τριμηνιαία αναφορά της³ επισημαίνει 5.810 οικογένειες σε Αθήνα και Πειραιά, οι οποίες και θα έπρεπε να απομακρυνθούν από τα δωμάτια όπου διέμεναν γιατί πλεόναζαν, και μάλιστα το συντομότερο δυνατό· σε επόμενη έκθεσή της⁴, η Ε.Α.Π. αναφέρεται συγκεκριμένα στον Βύρωνα, όπου πλεόναζαν 680 οικογένειες, αφού συνολικά 2.094 οικογένειες διέμεναν σε 1.414 οικήματα.

Πίσω πάλι στον Μάιο του 1927 ο Υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκος διατύπωσε στη Βουλή τον κίνδυνο εμφάνισης προβλημάτων υγιεινής, αφού «*άνευ της ταχείας λήψεως μέτρων συντόνων αραιώσεως και εξυγιάνσεως των συνοικισμών, διατρέχουν κίνδυνον όχι μόνο αυτοί, αλλά και η υγεία των πόλεων Αθηνών και Πειραιώς*», επισημαίνοντας εμφατικά την «*ανάγκη απαλλοτριώσεως και νέων εκτάσεων διά να εγκαταστηθούν και αυτοί (ενν. οι πλεονάζοντες)*»⁵. Έτσι, σχεδόν έξι μήνες μετά, με την κοινή υπουργική απόφαση⁶ των Υπουργών Γεωργίας Αναστάσιου Μπακάλμπαση και Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκου, το κράτος προχώρησε λόγω δημοσίας ανάγκης στην αναγκαστική απαλλοτρίωση⁷ έκτασης 270 στρεμμάτων δίπλα στον προσφυγικό Βύρωνα. Το συνοδευτικό τοπογραφικό διάγραμμα της απόφασης, όπου σημειώνονται τα όρια της απαλλοτρίωσης, εκπόνησε ο Γεώργιος Σούλης, αρχιμηχανικός της Ε.Α.Π., ο οποίος και δημιούργησε το πρώτο τοπογραφικό σχέδιο του προς ανέγερση συνοικισμού Υμηττού· οι εργασίες ανέγερσης ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1928 με βάση το πρώτο εκείνο σχέδιο.

Στα τέλη Ιανουαρίου 1929 έγινε νέα αναγκαστική απαλλοτρίωση⁸ «*λόγω δημοσίας ωφελείας, ήτοι επί σκοπώ αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων εν τη περιφέρεια Αθηνών παρά τον ανεγειρόμενον συνοικισμόν Υμηττού και προς επέκτασιν αυτού*», έκτασης 444 στρεμμάτων, στα ανατολικά και στα νότια του εργοστασίου Μαλτσινιώτη. Έτσι, το πρώτο σχέδιο του Σούλη αναθεωρήθηκε από τον ίδιο, με αποτέλεσμα ο συνοικισμός να επεκταθεί δραστικά, καλύπτοντας τις τρεις πλευρές του εργοστασίου. Με βάση αυτό το σχέδιο ανεγέρθηκε τελικά ο συνοικισμός, και ως ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης ισχύει έως σήμερα.

3. League of Nations, Greece: 14th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1927, σελ. 15.

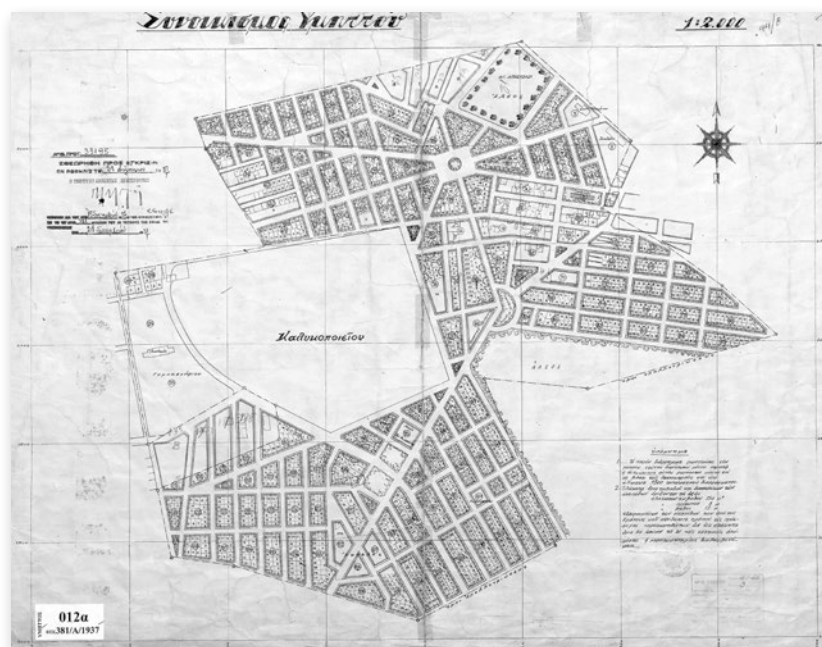
4. League of Nations, Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1928, σελ. 23, πίν. 1.

5. Α.Σ.Κ.Ι., αρχείο Μιχαήλ Κύρκου: «αγορεύσεις στη Βουλή», κουτί 3, φάκελος 1.

6. Κοινή Υπουργική Απόφαση αρ. 122869 της 1^{ης} Νοεμβρίου 1927.

7. Φ.Ε.Κ. αρ. 94/τ. Β' /22-11-1927.

8. Φ.Ε.Κ. αρ. 13/τ. Β' /11-02-1929.

Το ρυμοτομικό σχέδιο του Υμηττού, δημιουργία του αρχιμηχανικού της Ε.Α.Π. Γεώργιου Σούλη. [αρχείο Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας, ανάκτηση από e-πολεοδομία: <http://gis.epoleodomia.gov.gr/v11/#/23.7454/37.9516/14>].

Τα πρώτα οικήματα του συνοικισμού κατασκευάστηκαν από την Ε.Α.Π. το διάστημα μεταξύ Οκτωβρίου 1928 και Μαρτίου 1930, περίοδο που αντιστοιχεί στην τελευταία φάση δραστηριότητας της Ε.Α.Π., η οποία και καταργήθηκε στα τέλη του 1930. Οι εργασίες ανέγερσης ξεκινούσαν μετά από ανάθεση σε εργολάβο, κατόπιν μειοδοτικού διαγωνισμού, πάντα υπό την εποπτεία μηχανικού της Ε.Α.Π., που έλεγχε τα πάντα. Τέσσερις αθηναϊκές κατασκευαστικές εταιρείες δραστηριοποιήθηκαν στον Υμηττό («Κάδμος», «Εργον», «Σ. Κολλιναίτης» και «Γ. Θαλασσινός»).

Η Ε.Α.Π. επιδιώκοντας να μην υπάρξουν προστριβές μεταξύ των προσφύγων, αλλά και για να διασφαλίσει ότι πράγματι θα πραγματοποιείτο η σχεδιαζόμενη «αραίωση των κατοίκων» των συνοικισμών της, ζήτησε από τους ενδιαφερόμενους να αποστείλουν υπεύθυνες δηλώσεις επιθυμίας απόκτησης οικήματος στους ανεγειρόμενους συνοικισμούς της, με πιστοποιητικό βεβαίωσης από προσφυγικό σωματείο τόσο της προσφυγικής ιδιότητας όσο και του χρόνου άφιξης στην Ελλάδα. Οι δηλώσεις υποβάλλονταν στην Εποπτεία του συνοικισμού που διέμενε έως τότε κάθε αιτών ως πλεονάζων· στην περίπτωση του Υμηττού, η αρμόδια Εποπτεία βρισκόταν στον Βύρωνα. Το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ακολούθως επιβεβαίωνε ότι ο αιτών δεν είχε άλλη κατοικία στην ιδιοκτησία του.⁹

9. Οι διαδικασίες αραίωσης των προσφυγικών συνοικισμών δημοσιεύτηκαν στον τύπο· για τη διαδικασία μετεγκατάστασης από τον Βύρωνα στον Υμηττό βλ. εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, φ. 75 (18/11/1928), σελ. 4.

Μετά τη χάραξη των οικοπέδων και την έναρξη των εργασιών ανέγερσης, οι αιτούντες ενημερώθηκαν για τα οικόπεδα και για τους τύπους και τις τιμές των οικημάτων που θα ανοικοδομούνταν.¹⁰ Τα οικόπεδα και τα οικήματα δεν χαρίστηκαν· αγοράστηκαν από τους πρόσφυγες με πίστωση δανείου 52.000 δραχμών (45.000 για το οίκημα και 7.000 δραχμές για έξοδα κοινής ωφέλειας, δηλαδή ύδρευση, βόθρο, οδοποιία κ.ο.κ.) με χρονοδιάγραμμα αποπληρωμής τοκοχρεολυτικώς τα 15 χρόνια. Σύμφωνα με τους όρους αγοράς του οικήματος, οι δικαιούχοι έπρεπε να καταβάλουν, και μάλιστα πριν από τη θεμελίωση του νέου σπιτιού, μία προκαταβολή, που ήταν το πέραν της πίστωσης ποσό που αναλογούσε στην τιμή του οικήματος που ήθελαν να αποκτήσουν. Επίσης, έπρεπε να καταβάλουν και το ποσό των 5.000 δραχμών με την εγκατάσταση στο ολοκληρωμένο πια σπίτι.¹¹ Στη συνέχεια αποπλήρωναν την υπόλοιπη αξία του δανείου σε δόσεις για τα υπόλοιπα χρόνια. Η αποπληρωμή συνεπαγόταν την απόδοση στους δικαιούχους των παραχωρητηρίων, δηλαδή των τίτλων κυριότητας του οικοπέδου και της κατοικίας· μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π., η Αγροτική Τράπεζα, κυρίως, αλλά και η Εθνική Τράπεζα ανέλαβαν τη ρύθμιση των χρεών.

Όλο το 1929 συνεχίστηκαν στον προσφυγικό συνοικισμό οι πιστώσεις από την Ε.Α.Π. για έργα κοινής ωφέλειας. Το 1930 τα έτοιμα οικήματα περίμεναν τους νέους ενοίκους τους. Τότε η Ε.Α.Π. για να δώσει τα «κλειδιά» των οικημάτων, δηλαδή για να επιτρέψει την εγκατάσταση των δικαιούχων, πρόβαλε την αξίωση καταβολής επιπλέον 5.000-6.000 δραχμών ως χρέωση για έργα κοινής ωφέλειας. Η διένεξη μεταξύ των δικαιούχων και της Ε.Α.Π. έλαβε μεγάλες διαστάσεις, με τους πρώτους να ζητούν την εγκατάστασή τους με το δυναμικό σύνθημα «τα κλειδιά!»... Η τελική εγκατάσταση των πρώτων οικιστών πραγματοποιήθηκε στα τέλη Μαρτίου – αρχές Απριλίου του 1930, και έτσι «τα κλείθρα των ετοιμών οικημάτων του συνοικισμού Υμηττού»¹² δόθηκαν στους δικαιούχους, με το πρόσθετο ποσό να επιβαρύνει τελικά τον τοκοχρεωλυτικό λογαριασμό τους. Σε ανάμνηση του περιστατικού, η πρώτη εκκλησία του συνοικισμού αφιερώθηκε στον απόστολο Πέτρο, που θεωρείται ο «κλειδοκράτορας του Παραδείσου». Το λεγόμενο «κίνημα των κλειδιών» φαίνεται ότι στάθηκε και η αφορμή της συγκρότησης της *Ενώσεως Οικιστών Συνοικισμού Υμηττού*, η οποία και συστάθηκε ως κοινωνικό σωματείο με στόχο την εξυπηρέτηση των αναγκών του νέου συνοικισμού. Η δραστήρια ένωση θα συνεχίσει τον αγώνα της για την ολοκλήρωση του συνοικισμού, τουλάχιστον μέχρι και τη σύσταση της Κοινότητας Υμηττού το 1934.

Μία ακόμα αναγκαστική απαλλοτρίωση¹³ πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1930 και αφορούσε μικρή έκταση 40 στρεμμάτων προς τον Κοπανά. Η Ε.Α.Π., εκτός από την ανέγερση των οικιών, προχώρησε και στην πώληση οικοπέδων στην περιοχή, ώστε να προχωρήσει η διαδικασία της «αυτοστέγασης», η οποία, όμως, δεν έλαβε

10. Για τους τύπους και τις τιμές των οικημάτων βλ. εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, φ. 71 (21/10/1928), σελ. 4.

11. Για τους όρους απόκτησης οικοπέδου και οικήματος στον Υμηττό βλ. εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, φ. 71 (21/10/1928), σελ. 4.

12. Για το τέλος της διαμάχης των «κλειδιών» βλ. εφημ. *Η Πρωία*, φ. 1553 (14/4/1930), σελ. 4.

13. Φ.Ε.Κ. αρ. 12/τ. Β' /29-01-1930.

Κάποιες από τις προσφυγικές οικίες του Υμηττού, όπως διατηρούνται σήμερα (2024): γειτονικές μονώροφες διπλοκατοικίες με κεραμοσκεπή και μικρή αυλή μπροστά, που υπήρχαν στο μεγαλύτερο μέρος του συνοικισμού, και διώροφο κτίσμα με κεραμοσκεπή επί της κεντρικής πλατείας Υμηττού, με την κατοικία να βρίσκεται στον όροφο και το ισόγειο να προορίζεται για εμπορική λειτουργία.

μεγάλες διαστάσεις στον Υμηττό· το μεγαλύτερο τμήμα του υπήρξε εργολαβία της Ε.Α.Π. Η μετεγκατάσταση προσφύγων του Βύρωνα στον Υμηττό συνεχίστηκε και μετά το 1930, όπως και η πώληση κάποιων οικοπέδων.

Μέσα, λοιπόν, σε δύο χρόνια, από το 1928 έως το 1930, μία αδόμητη περιοχή ανάμεσα στον Βύρωνα και στο εργοστάσιο Μαλτσινιώτη, η οποία ανήκε σε Αθηναίους κτηματίες και διέθετε κυρίως αμπέλια και ελάχιστες οικίες, μετατράπηκε σε έναν πραγματικά από τους ωραιότερους συνοικισμούς της Ε.Α.Π.· και έτσι ξεκίνησε η ζωή στη μικρή, νέα πόλη. Οι πρώτοι Υμηττιώτες είχαν πλέον εγκατασταθεί!

Ενδιαφέρον έχει και η πληθυσμιακή σύνθεση των κατοίκων του συνοικισμού. Η πλειονότητα ήταν από τη Σμύρνη και την ευρύτερη περιοχή της Ιωνίας, υπήρχαν όμως και αρκετοί πρόσφυγες από τα χωριά και τις πόλεις της Ερυθραίας, από το Αϊβαλί, από τους οικισμούς κατά μήκος του Μαιάνδρου, από τις ελληνικές κοινότητες της Βιθυνίας και της Προποντίδας, από την περιοχή της Μάκρης, από την εσωτερική Μικρά Ασία και την Καππαδοκία, αρκετοί ήταν από τον Πόντο, ενώ δεν έλειπαν και οι Θρακιώτες ανταλλάξιμοι.¹⁴

14. Ο γράφων είχε την ευκαιρία να μελετήσει τις 2.409 δημοτικές μερίδες που καταγράφηκαν στους τόμους του Δημοτολογίου Κοινότητας Υμηττού από το 1938 κ.εξ., οι οποίες περιλαμβάνουν πάνω από 8.000 μέλη, Υμηττιώτες και Υμηττιώτισσες. Από τα μέλη αυτά, η έρευνα επικεντρώθηκε μόνο σε 4.577 εγγραφές, οι οποίες αφορούν γεννημένους και γεννημένες πριν τα έτη 1923-1924, οπότε συντελέστηκε η Μικρασιατική Καταστροφή και ολοκληρώθηκε η Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Η πλειονότητα αυτών, συγκεκριμένα 2.748 εγγραφές, αφορούσε γεννημένους και γεννημένες στη Μικρά Ασία, στον Πόντο και στην Ανατολική Θράκη, δηλαδή πρόσφυγες και ανταλλάξιμους που εγκαταστάθηκαν στον συνοικισμό. Ανάμεσα σε αυτούς, η μεγάλη πλειονότητα προερχόταν από την πόλη της Σμύρνης, τα προάστια, τα περίχωρα και τις κοντινές κωμοπόλεις και χωριά της πρωτεύουσας της Ιωνίας (Βουτζάς, Βουρνόβας, Κορδελίο κ.λπ.), αποτελώντας ποσοστιαία το 41,60% επί του συνόλου των προσφύγων της πόλης, ποσοστό πραγματικά εντυπωσιακό (για την έρευνα και τα αποτελέσματά της βλ. Ζώνας Λ., *Ο Υμηττός, οι Υμηττιώτες*, υπό έκδοση)! Αντίστοιχα μεγάλο ποσοστό Σμυρνίων είχε και ο Βύρωνας· η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων του ήταν Σμυρνιοί, οι οποίοι αποτελούσαν το 34,20% του συνολικού, προσφυγικού πληθυσμού (Ζώνας Λ., *Τα προσφυγικά οδωνυμικά του Βύρωνα, Συμβολή στην προσφυγική ιστορία της πόλης*, εκδ. Δήμος Βύρωνα, Βύρωνας, 2022, σελ. 125 και 128). Είναι μάλιστα εντυπωσιακό το γεγονός ότι το ποσοστό των Σμυρνίων επί των υπολοίπων προσφύγων που έλαβαν κλήρους και εγκαταστάθηκαν στη Νέα Σμύρνη ανήλθε τελικά στο 23% (<https://neasmyrni.gr/istorika-stoixeia/>),

Η παλαιότερη φωτογραφία του Υμηττού, τραβηγμένη γύρω στο 1930 από τον Λόφο Γερμανού: διακρίνονται στο κέντρο προσφυγικές οικίες με μέτωπο στην οδό Βρυούλλων, στα αριστερά κάποιες διώροφες οικίες περιμετρικά της πλατείας Υμηττού, στον λόφο η πρώτη ξύλινη εκκλησία των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου με την οικία Ντάνκαν να δεσπόζει στην κορυφή και τον Λυκαβηττό στο φόντο. Χαμηλά κάτω η ανορθόγραφη ένδειξη ΥΜΜΗΤΟΣ (sic). [αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.].

Τα σπίτια που ανεγέρθηκαν, σύνολο 550, ήταν λίθινα, ως επί το πλείστον μικρές, ελεύθερες ισόγειες διπλοκατοικίες με κεραμοσκεπή και μικρό κήπο μπροστά και πίσω. Εσωτερικά είχαν έναν χώρο διημέρευσης, ένα ή δύο μικρότερα δωμάτια, κουζίνα και λουτρό. Η είσοδος στο σπίτι γινόταν με θύρα κατευθείαν στο μέτωπο της οικίας ή από την πλαϊνή, στενή πλευρά· συχνά διαμορφωνόταν ημιυπαίθριος χώρος ή προστώο στην είσοδο. Δευτερεύουσα πόρτα, από την κουζίνα, επέτρεπε την έξοδο στην πίσω αυλή. Η Ε.Α.Π. ονομάζει τις οικίες «επαύλεις», θεωρώντας αυτές ένα από τα καλύτερα παραδείγματα οικιών της!¹⁵

τη στιγμή που στο σύνολο των προσφύγων του Υμηττού και του Βύρωνα οι προερχόμενοι από τη Σμύρνη ήταν πολύ περισσότεροι! Με βάση τα ποσοστά, η πραγματική «Νέα Σμύρνη» της Αθήνας είναι ο Υμηττός και ο Βύρωνας, όπου περίπου ο ένας στους τρεις πρόσφυγες κατοίκους προερχόταν από τη Σμύρνη! Ίσως και η πραγματική «Νέα Ιωνία» της Αθήνας, βάσει πάλι πληθυσμιακών ποσοστών, να μην είναι η Νέα Ιωνία, αλλά τα τρία ανατολικά προάστια της Αθήνας, δηλαδή ο Βύρωνας, ο Υμηττός και η Καισαριανή, με τους πολυπληθείς πρόσφυγές τους από τη Σμύρνη και τα περίχωρά της, από τα Βουρλά (κυρίως στην Καισαριανή), τα Αλάτσατα (κυρίως στον Βύρωνα) και την υπόλοιπη Ερυθραία, από τις Φώκαιες, από τις πόλεις και τα χωριά του Μαιάνδρου (Σώκια, Έφεσος κ.λπ.). Στη Νέα Ιωνία, που ιδρύθηκε ως Νέα Σπάρτη από πρόσφυγες της Πισιδίας, υπήρχαν μεν αρκετοί πρόσφυγες από την Ιωνία, αλλά εξίσου μεγάλα ποσοστά προσφύγων προέρχονταν από την Παμφυλία, την Καπαδοκία, τη Βιθυνία και την Παφλαγονία, τον Πόντο, την Κιλικία κ.ά... Την ίδια στιγμή, στην προσφυγική Νέα Φιλαδέλφεια οι Σμυρνιοί αποτελούσαν το 23,27% και οι Φιλαδελφειανοί μόλις το 1,33% (Θ. Γάλλος κ.ά., *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα, Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20^ο αι.*, εκδ. Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ελληνισμού της Διασποράς, Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα, 2019, σελ. 57.). Φαίνεται πως κάποιες φορές οι ονομασίες που δόθηκαν στις προσφυγογενείς περιοχές μπορεί να αποδειχθούν εκ των υστέρων παραπλανητικές ως προς την πραγματική προέλευση των κατοίκων τους...

15. Ο τρίτος και τελευταίος Πρόεδρος της Ε.Α.Π. Τσαρλς Έντυ (C. B. Eddy), επί των ημερών του οποίου ανεγέρθηκε ο Υμηττός, αναφέρει χαρακτηριστικά: *In quarters like that of the Hymettus settlement, adjoining Athens, where the Commission had constructed 550 houses, conditions approach very closely the*

Περιμετρικά της κεντρικής πλατείας του συνοικισμού, που ονομάζεται μέχρι σήμερα *πλατεία Υμηττού*, ανεγέρθηκαν διώροφες κατοικίες με μπαλκόνι και στεγασμένη κλίμακα ανόδου στον όροφο, με πρόβλεψη εμπορικής χρήσης για τους ισόγειους χώρους. Κάποιες δέντροστοιχίες, δευτερεύουσες πλατείες και ελεύθεροι χώροι, όπως και η πρόβλεψη για δημιουργία άλσους, έδιναν στον συνοικισμό τον χαρακτήρα κηποπροαστίου και τον έκαναν να ξεχωρίζει θετικά ανάμεσα στους υπόλοιπους αθηναϊκούς συνοικισμούς προσφύγων.

Μερικές προσφυγικές οικίες και οι μισές περίπου από τις διώροφες οικίες της κεντρικής πλατείας διατηρούνται έως σήμερα, εναπομένοντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της μεσοπολεμικής περιόδου και ιστορικά τεκμήρια της προσπάθειας αποκατάστασης της μικρασιατικής προσφυγιάς.

Σημαντικά στοιχεία της πρώιμης ιστορίας του Υμηττού αποτελούν η ίδρυση της Παπαστράτειου Σχολής και του 1ου Δημοτικού Σχολείου.

Η *Παπαστράτειος Δημοτική Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής* θεμελιώθηκε το 1930 σε οικόπεδο που δώρισε η Ε.Α.Π., μαζί με 500.000 δραχμές, μετά τη γενναιόδωρη χορηγία των καπνεμπόρων αδελφών Παπαστράτου από το Αγρίνιο, οι οποίοι και χορήγησαν συνολικά 2.116.000 δραχμές για το κτήριο και τον εξοπλισμό του. Το ίδρυμα, ως *Σχολή Διακοσμητικής και Παιδικών Αθυρμάτων*, είχε ξεκινήσει το 1929 αρχικά ως παράρτημα της Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Γυναικών, με πρωτοβουλία του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και στόχο την προώθηση της τεχνικής εκπαίδευσης, ιδιαίτερα των νεαρών κοριτσιών, που μέχρι τότε δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη. Με αρχικές αλλά κατάλληλες εγκαταστάσεις στα Πατήσια, ξεκίνησε να λειτουργεί στον Υμηττό από το σχολικό έτος 1931-1932, οπότε και ολοκληρώθηκε το άρτιο εκπαιδευτικό κτήριο, σε σχέδια των Γεώργιου Σούλη και Γεώργιου Κωνσταντινίδη. Υπήρξε σχολή μέσης τεχνικής εκπαίδευσης, αρχικά προσανατολισμένη στη διακοσμητική (κατασκευή κομψοτεχνημάτων από διάφορα υλικά και με διάφορες τεχνικές) και την κατασκευή αθυρμάτων, δηλαδή παιχνιδιών. Το 1940 μετατράπηκε σε δημόσια, με την ονομασία *Παπαστράτειος Δημοσία Σχολή Αμφιέσεως και Διακοσμητικής*, με δύο κύκλους σπουδών, τριετούς και διετούς φοίτησης, και με προσανατολισμό περισσότερο προς την ένδυση και άλλα τεχνικά επαγγέλματα. Σε αυτή φοίτησαν διαχρονικά προσφυγόπουλα του Υμηττού και του Βύρωνα και φτωχά παιδιά της ευρύτερης περιοχής, αγόρια και κορίτσια, αποκτώντας τεχνικές γνώσεις, κατασκευάζοντας παιχνίδια, ακολουθώντας τις τέχνες του ξυλουργού, του τορναδόρου, του κεραμίστα, της ράφτρας κ.ά... Το εκπαιδευτικό προσωπικό υπήρξε υψηλού επιπέδου, ανάμεσα στο οποίο συγκαταλέγονται οι ζωγράφοι Σπύρος Βασιλείου, Περικλής Βυζάντιος, ο χαράκτης Γεώργιος Μόσχος, ο γλύπτης Αντώνης Σώχος κ.ά... Οι μαθητές, που διακρίθηκαν από νωρίς σε διεθνείς διαγωνισμούς χαρίζοντας στο

only ideal attainable in a country like Greece, where the lack of water renders very difficult the maintenance of gardens. The houses here are detached villas, surrounded by small pieces of land available of gardens. They are built solidly of stone, which is building material per excellence of this region, with thick walls according to the custom of Greece, and with the convenience necessary for dwellings of this class. (Eddy C. B., Greece and the Greek Refugees, George Allen & Unwin Ltd., London, 1931, σελ. 125).

σχολείο βραβεία, συμμετείχαν παράλληλα στους εθνικούς αγώνες και στην Εθνική Αντίσταση. Το 1941 το κτήριο χρησιμοποιήθηκε από τον στρατό και την Ε.Ο.Ν. και τα υπόγειά του μετατράπηκαν σε καταφύγια για τους περιοίκους. Επιτάχθηκε από τους Ιταλούς και τους Γερμανούς στην Κατοχή ενώ στα Δεκεμβριανά χρησιμοποιήθηκε ως χώρος φύλαξης οπλισμού και αυτοσχέδιο νοσοκομείο. Μεταπολεμικά είχε μετατραπεί για κάποια χρόνια σε Σχολή Αστυνομίας και στα υπόγεια λειτουργούσαν κρατητήρια. Τελικά, επαναλειτούργησε το εαρινό εξάμηνο του 1951, με παρέμβαση των αδελφών Παπαστράτου, ξεκινώντας τη μεταπολεμική εκπαιδευτική του πορεία στη δημόσια, δευτεροβάθμια τεχνική εκπαίδευση.¹⁶

Για την εκπαίδευση των μικρότερης ηλικίας προσφυγοπαίδων ιδρύθηκε το 1931 το *Δημοτικό Σχολείο Υμηττού*, το οποίο στεγάστηκε σε διώροφο μακρόστενο λίθινο μοντερνιστικό κτήριο, τυπικό δείγμα μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής, έργο του σημαντικού αρχιτέκτονα Κωνσταντίνου Δήμου. Αρχικά με οκτώ και αργότερα (επέκταση 1971) με συνολικά δώδεκα ευρύχωρες, ψηλοτάβανες αίθουσες διδασκαλίας, μεγάλο εσωτερικό χώρο υποδοχής μαθητών, γραφείο διδασκόντων, αποθηκευτικούς χώρους, υπόγειο καταφύγιο, μεγάλους και ψηλούς διαδρόμους, μαρμαρίνη εσωτερική κλίμακα, πατώματα από μωσαϊκό, ψηλά παράθυρα που παρέχουν φωτισμό, και τουαλέτα, εντυπωσιάζει με την απλότητα, τη λιτότητα των γραμμών και τη λειτουργικότητά του. Η όμορφη πρόσοψη με την κεντρική βαριά είσοδο, τα συμμετρικά παράθυρα, τη χαμηλή κλίμακα ανόδου και τον ημιυπαίθριο χώρο που χρησιμεύει ως μπαλκόνι στον όροφο, μπροστά από το γραφείο του διευθυντή, έχει εντυπωθεί στη μνήμη των κατοίκων του Υμηττού, που φοίτησαν διαχρονικά στη συγκεκριμένη σχολική μονάδα, η οποία συμπλήρωσε ήδη 93 χρόνια προσφοράς.¹⁷

Και τα δύο εκπαιδευτικά κτίσματα, πρόσφατα αποκαταστημένα, λειτουργούν έως σήμερα, το πρώτο ως 1ο Επα.Λ. Υμηττού και το δεύτερο ακόμα ως 1ο Δημοτικό Σχολείο Υμηττού, αμφότερα σημεία αναφοράς για την πόλη.

Ο Υμηττός το 1934 αποσπάστηκε¹⁸ από τον Δήμο Αθηναίων και αποτέλεσε αυτοτελή Κοινότητα¹⁹ 19, με κοινοτάρχη τον Γεώργιο Βαλαβάνη, δημοσιογράφο και λόγιο από την Κερασούντα. Η πλειονότητα των κατοίκων παρέμεναν οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής και οι ανταλλάξιμοι της Συνθήκης της Λοζάνης. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930 εμφανίζονται και εσωτερικοί μετανάστες, παλαιοί Ελλαδίτες, που ήρθαν και έκτισαν, συχνά εκτός σχεδίου πόλης, μικρά σπίτια σε αδό-

16. Για την ιστορία της Παπαστρατείου Σχολής βλ. Ρούπα Ευφρ., «Παπαστράτειος Σχολή Διακοσμητικής και Παιδικών Αθυρμάτων: η περίοδος 1929-1940», στο Γούναρης Β. (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά ΑΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, 30 Μαΐου – 1 Ιουνίου 2014, Θεσσαλονίκη, 2016, σελ. 225-263, και Μαρκάκη Κρ., *Παίζοντας με τα αθύρματα του μεσοπολέμου, Μια «κοσμοπολίτικη» ελληνικότητα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2020.

17. Για την ιστορία του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Υμηττού εκδόθηκε πρόσφατα από τον Δήμο Δάφνης – Υμηττού το καλαίσθητο επετειακό λεύκωμα *Το πέτρινο σχολείο του Υμηττού, Η ιστορία του μας εμπνέει*, εκδ. Έαρ, Υμηττός, 2024 (επιμέλεια έκδοσης: Καβαλάρη Π., διευθύντρια σχολείου), στο οποίο ο γράφων με πολλή χαρά συνέβαλε.

18. Φ.Ε.Κ. αρ. 22/τ. Α΄/18-01-1934.

19. Φ.Ε.Κ. αρ. 14/τ. Β΄/29-01-1934.

μητα σημεία προς την Ηλιούπολη και τον λόφο Γερμανού, μεγαλώνοντας σταδιακά τη μικρή πόλη. Από τους περίπου 4.000 κατοίκους, που είχε ο συνοικισμός αρχικά, στην απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1940, λίγο πριν από την έναρξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, στην Κοινότητα Υμηττού καταμετρώνται 6.799 κάτοικοι.

Τα προβλήματα που απασχολούσαν του πρώτους οικιστές ήταν η ύδρευση, η ηλεκτροδότηση, οι χωμάτινοι δρόμοι που συχνά πλημμύριζαν, η αποκομιδή των απορριμμάτων, η συγκοινωνία με την Αθήνα, και φυσικά η αποπληρωμή των δόσεων προς τις τράπεζες, οι οποίες είχαν αναλάβει τη ρύθμιση των χρεών μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π., ώστε να παραληφθούν τα οριστικά παραχωρητήρια των οικιών. Δεν έλειπαν και οι πολιτικές συγκρούσεις στη μικρή κοινωνία, η οποία συνέχιζε να παραμένει διχασμένη ανάμεσα στο Λαϊκό Κόμμα και στον βενιζελισμό. Επαγγελματικά, μία σεβαστή μερίδα κατοίκων είχε απορροφηθεί στο εργοστάσιο Μαλτσινιώτη και κάποιοι εργάζονταν σε κοντινές, μικρές βιοτεχνίες στην περιοχή της Γούβας. Υπήρχαν έμποροι και ελεύθεροι επαγγελματίες, όπως και υπάλληλοι σε επιχειρήσεις και δημόσιους φορείς στον Υμηττό, στον Βύρωνα και στην υπόλοιπη Αθήνα. Αρκετοί, τέλος, είχαν ήδη δημιουργήσει τα ιδιωτικά, μικρά μαγαζιά τους στον Υμηττό, κυρίως γύρω από την πλατεία Υμηττού και στην Αγία Φωτεινή, μπακάλικα και παντοπωλεία, κρεοπωλεία, φαρμακεία, φούρνους, καταστήματα με σιδηρικά κ.ά.

Η μεταπολεμική ιστορία και η σύγχρονη πορεία του Υμηττού (σύντομα)

Με το ξέσπασμα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ο Υμηττός συμμετέχει ένδοξα προσφέροντας έξι νεκρούς στις πολεμικές συγκρούσεις, οι οποίοι αναγράφονται στο μνημείο πεσόντων της πόλης.

Στα σκοτεινά χρόνια της Κατοχής η περιοχή ακολούθησε τη μοίρα του αθηναϊκού λαού: πείνα, στερήσεις, αγώνας για επιβίωση και αντίσταση. Μαζί με τον Βύρωνα και την Καισαριανή, ως μία από τις ηρωικές ανατολικές συνοικίες, συμμετείχε ενεργά στην Εθνική Αντίσταση.

Στην επιταγμένη Πυρ.Καλ. έδρασε το 1942 ο Ελληνοπολωνός κατάσκοπος Γεώργιος Ιβάνωφ (Jerzy Szajnowitz Iwanow), ο οποίος οργάνωσε εκεί ένα από τα σπουδαιότερα σαμποτάζ σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, το *σαμποτάζ του Μαλτσινιώτη*.²⁰

Η κορυφαία εκδήλωση θυσίας για την πόλη και ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια αντιστασιακής πράξης στην κατοχική Αθήνα του αιματοβαμμένου 1944 υπήρξε το

20. Για τον Ιβάνωφ και το σαμποτάζ βλ. το σχετικό λήμμα στη Βικιπαίδεια (https://el.wikipedia.org/wiki/Γεώργιος_Ιβάνωφ), το άρθρο – έρευνα του πρώην Διευθύνοντος Συμβούλου της Πυρ.Καλ. και πρώην Γενικού Διευθυντή της Ε.Α.Σ. Παναγιώτη Μοσχολιού «Ιβάνωφ» (https://www.academia.edu/47413417/IBANOW_V), διαθέσιμο στο www.Academia.edu, και διάφορα άλλα διαδικτυακά άρθρα σε ιστότοπους (π.χ. <https://www.mixanitouxronou.gr/to-megalytero-sampotaz-germanikon-aeroplanon-egine-stin-ellada-pos-i-omada-toy-georgiyy-ivanof-exoydeterone-ta-machitika/>). Επίσης, βλ. το ντοκιμαντέρ «Γεώργιος Ιβάνωφ. Ο θρυλικός σαμποτέρ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», ελληνική συμπαραγωγή Cosmote History και «Η μηχανή του χρόνου» (2023), διαθέσιμο από το www.cosmotetv.gr.

Το σημαιοστολισμένο Ηρώ – μνημείο πεσόντων Υμηττιωτών στους εθνικούς αγώνες, σε κεντρικό σημείο της πόλης, ένα τοπόσημο του Υμηττού.

ηρωικό τέλος των τριών νέων στο «Κάστρο του Υμηττού». Στις 29 Απριλίου το πρωί γερμανική έφοδος μαζί με ντόπιους συνεργάτες, σύνολο 200 άτομα, πολιορκήσαν το μικρό μονώροφο σπίτι στην οδό Αγραίων αρ. 47, που είχε μετατραπεί σε βασική αποθήκη οπλισμού του Ε.Α.Μ. και φυλασσόταν από τρία θαρραλέα νεαρά παιδιά, μέλη της τοπικής Ε.Π.Ο.Ν., τον Δημήτρη Αυγέρη, τον Κώστα Φολτόπουλο και τον Θάνο Κιοκμενίδη. Για επτά ώρες οι τρεις νέοι αντιστέκονταν με ό,τι μέσα είχαν, ώσπου υπέκυψαν στους όλμους και τις χειροβομβίδες των εχθρών. Ο λαός της Αθήνας ονόμασε «Κάστρο» το σπίτι, που πάλεψε ενάντια στους εισβολείς, και ο τόπος της θυσίας μετατράπηκε σε χώρο προσκυνημάτος.²¹

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βρίσκουν τον Υμηττό με προβλήματα, όσα δύσκολα είχε κληροδοτήσει η Κατοχή και ο Εμφύλιος. Με σπίτια ρημαγμένα και σοβαρά κοινωνικά προβλήματα, το 1951 η πόλη μετρούσε 8.968 κατοίκους.

21. Η καθιέρωση της ονομασίας «Κάστρο του Υμηττού» οφείλεται εν πολλοίς στο ποίημα «Σαν θρύλος» της ποιήτριας της Εθνικής Αντίστασης Σοφίας Μαυροειδή – Παπαδάκη, η οποία το συνέγραψε δέκα μόλις ημέρες μετά την ηρωική θυσία των τριών νέων· σε τρία σημεία αναφέρει το απλό σπίτι σαν «κάστρο», με τη δεύτερη στροφή να ξεκινά: «Κάστρο δεν ήταν, μ' άντεξε σαν κάστρο». Αναφορές για τη θυσία γίνονται σε όλα τα βιβλία που αφορούν την Εθνική Αντίσταση, ενδεικτικά βλ. Μακρής Ορ., *Ο Ε.Λ.Α.Σ. της Αθήνας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985, σελ. 67-68, Χανδρινός Ιάσ., *Το τιμωρό χέρι του λαού, Η δράση του Ε.Λ.Α.Σ. και της Ο.Π.Λ.Α. στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2012, σελ. 213-215, Χαραλαμπίδης Μ., *Οι δωσίλογοι, Ενοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2023, σελ. 312-314, εικ. 23, όπως και το σχετικό λήμμα στη Βικιπαίδεια (https://el.wikipedia.org/wiki/Κάστρο_του_Υμηττού). Ο Δήμος Υμηττού εξέδωσε το 1997 το ολιγοσέλιδο *Το Κάστρο του Υμηττού* (επιμ. κειμένων – συνεντεύξεις Καρρά Ειρ.), με μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Από τη Μεταπολίτευση και μέχρι σήμερα, αρχικά ο τέως Δήμος Υμηττού και σήμερα ο Δήμος Δάφνης – Υμηττού τιμούν το ιστορικό γεγονός με εκδηλώσεις, πορεία και αγώνα δρόμου.

Τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 παρατηρείται πληθυσμιακή αλλοίωση με αθρόα εγκατάσταση εσωτερικών μεταναστών και ανέγερση νέων οικιών. Με διαδοχικά διατάγματα²² μεταξύ 1952-1959 θα μπει στο σχέδιο πόλης η περιοχή του λόφου Γερμανού, διακριτή έως σήμερα από τον αρχικό συνοικισμό ως προς τον χαρακτήρα και τη μορφή.

Σε σημαντικό φορέα διαμόρφωσης του πολιτιστικού γίνεσθαι μεταπολεμικά εξελίχθηκε ο *Φιλοπρόδος Όμιλος Υμηττού* (Φ.Ο.Υ.)²³, ο οποίος ιδρύθηκε το 1955. Με πλούσια πνευματική, πολιτιστική, καλλιτεχνική αλλά και κοινωνική δράση μέχρι σήμερα αποτελεί σημείο αναφοράς για τον Υμηττό και τον πολιτισμό του. Λίγο νωρίτερα, το 1950, ιδρύθηκε ο *Αθλητικός Όμιλος Αμύντας*²⁴, η υμηττώτικη ομάδα καλαθοσφαίρισης που μέχρι σήμερα πρωταγωνιστεί στο αθηναϊκό μπάσκετ, από την οποία έχουν προέλθει σημαντικότεροι καλαθοσφαιριστές πανελλαδικής εμβέλειας.

Η πρώτη εκκλησία του Υμηττού, αυτή των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ήταν ξύλινη και είχε κατασκευαστεί από τους πρώτους οικιστές. Η ξύλινη εκκλησία αντικαταστάθηκε μεταπολεμικά από νέο, περικαλλή ναό, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Σόλωνα Κυδωνιάτη. Η έναρξη των εργασιών ξεκίνησε το 1948 και μέσα στην επόμενη δεκαετία ο ναός ξεκίνησε να λειτουργεί. Και η δεύτερη ενορία της πόλης, αυτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, απέκτησε μεταπολεμικά καινούργιο ναό. Μία μικρή εκκλησία εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων του νότιου τμήματος της πόλης, της περιοχής που ονομάζεται Χαραυγή. Ήταν μικρή, ξεκίνησε να χτίζεται τον Μάρτιο του 1937 και λειτούργησε γρήγορα, την Κυριακή των Βαΐων της ίδιας χρονιάς. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μία νέα, μεγαλύτερη εκκλησία ξεκίνησε να χτίζεται, η οποία εγκαινιάστηκε το 1978, τιμώντας εκτός από τον Ευαγγελισμό τελικά και την αγία Φωτεινή, ικανοποιώντας το αίτημα των Σμυρνίων του Υμηττού να διατηρηθεί ζωντανή η ανάμνηση της Σμύρνης.²⁵

Ο Υμηττός προήχθη σε Δήμο²⁶ το 1963, έχοντας πληθυσμό 12.193 κατοίκους στην απογραφή του 1961. Πρώτος δήμαρχος εξελέγη το 1964 ο οδοντίατρος Κωνσταντίνος Σάκκος, με καταγωγή από την Αιτωλοακαρνανία, που διαδέχθηκε τον Κωνσταντίνο Κορρέ, πρόσφυγα από τα Βουρλά, ο οποίος ήταν κοινοτάρχης επί σειρά ετών προπολεμικά και μεταπολεμικά.

22. Φ.Ε.Κ. αρ. 145/τ. Α' /30-05-1953, Φ.Ε.Κ. αρ. 339/τ. Α' /22-12-1955 και Φ.Ε.Κ. αρ. 44/τ. Α' /07-03-1959.

23. Για το ιστορικό του ομίλου βλ. <https://foy.gr/ιστορικό/>.

24. Για την ιστορία του αθλητικού σωματείου βλ. <https://www.amyntas.gr/enas-omilos-gematos-istoria/>, όπως και το δίτομο λεύκωμα Άγγ. Ζούπας (επιμ.), *Α.Ο. Αμύντας, 1950-2021, 70 χρόνια ιστορίας*, εκδ. Έλιξ, Υμηττός, 2021.

25. Το ιστορικό πλαίσιο της ίδρυσης και της πορείας του Ιερού Ναού Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και Αγίας Φωτεινής Υμηττού δίνεται στον ιστότοπο της ενορίας (<https://agiafotini.gr/η-ενορία-μας-2/>), όπου υπάρχουν πληροφορίες από παλαιότερη, έντυπη έκδοση του ναού, με το ιστορικό του. Ο Ιερός Ναός Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου Υμηττού δεν έχει εκδώσει κάποιο λεύκωμα με την ιστορία του, αν και παλαιότερος στην περιοχή· κάποια ιστορικά στοιχεία για τον ναό υπάρχουν διαθέσιμα στον ιστότοπο της Ιεράς Μητροπόλεως Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού (<https://www.imkby.com/index.php/μεγαλη-εβδομαδα/202-ιεροι-ναοι/1409-ιερός-ναός-αγίων-αποστόλων-πέτρου-και-παύλου-υμηττού>).

26. Φ.Ε.Κ. αρ. 45/τ. Α' /19-04-1963.

Μέσα στη Δικτατορία ο Υμηττός αποκτά εξατάξιο Γυμνάσιο Αρρένων και Θηλέων. Τα νέα σχολεία ξεκίνησαν να κατασκευάζονται το 1968 και λειτούργησαν το 1972. Το σχολικό συγκρότημα, σε σχέδια του πολιτικού μηχανικού Γεώργιου Γκρος, είναι μεγάλο σε μέγεθος και εντυπωσιακό, δείγμα της λειτουργιστικής αρχιτεκτονικής οπλισμένου σκυροδέματος της εποχής. Στο συγκρότημα, επί της οδού Προύσης, στεγάζονται σήμερα τα 4ο Δημοτικό Σχολείο, 1ο Γυμνάσιο και 1ο Γενικό Λύκειο Υμηττού. Στην απογραφή του 1971 η πόλη μέτρησε 13.717 κατοίκους. Ας σημειωθεί, την ίδια εποχή, και ο Ολυμπιονίκης της πόλης του Υμηττού, ο Πέτρος Γαλακτόπουλος, χάλκινος και αργυρός νικητής της ελληνορωμαϊκής πάλης το 1968 και 1972 αντίστοιχα. Στην κεντρική πλατεία Υμηττού τοποθετήθηκε χάλκινη προτομή του, μετά τη δεύτερη ολυμπιακή νίκη, η οποία απομακρύνθηκε αδίκως μετά την πτώση της Δικτατορίας.

Με τη Μεταπολίτευση εκλέγεται δήμαρχος για μία δεκαετία (1978-1988) μία σημαντική μορφή της Αριστεράς, ο αγωνιστής της Δημοκρατίας Ανδρέας Λεντάκης²⁷, στον οποίο πιστώνονται καινοτομίες που ακολούθησαν πολλοί δήμοι στη χώρα (πρώτο Κ.Α.Π.Η. πανελλαδικά, πολιτιστικά φεστιβάλ λόγου και τέχνης, τέλεση πολιτικών γάμων, δημοτικά συμβουλευτικά προγράμματα Κ.Ε.Τ.Α., Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο ήδη από 1976 σε συνεργασία με τον Φ.Ο.Υ., δωρεάν λαϊκά μπάνια και εκδρομές, πρόγραμμα «Φροντίδα στο σπίτι», σχολικά προγράμματα καταπολέμησης των ναρκωτικών κ.ο.κ.) και μία σειρά έργων στην πόλη (αναμόρφωση και καλλωπισμός δημαρχιακού μεγάρου, νέα σχολικά κτήρια, όπως το 2ο Δημοτικό Σχολείο το 1979 και το σχολικό συγκρότημα του 3ου Γυμνασίου και του 3ου Λυκείου το 1982, διαμόρφωση του μεγάλου άλσους «Άρης Αλεξάνδρου» και του άλσους «Πέτρου και Παύλου», δημιουργία Αθλητικού Κέντρου «Νίκος Σύλλας», δημιουργία του Δημοτικού Σταδίου Υμηττού, διοργάνωση συμποσίου γλυπτικής το 1982, εορτασμοί Εθνικής Αντίστασης και Εθνικής Συμφιλίωσης, ίδρυση δύο δημοτικών βιβλιοθηκών, διοργάνωση καρναβαλιού κ.ά.). Στο διάστημα 1984-1986 οι δύο όμοροι δήμοι, ο Δήμος Βύρωνα με δήμαρχο τον Δημήτρη Νικολαΐδη και ο Δήμος Υμηττού με τον Ανδρέα Λεντάκη, οργάνωσαν στοχευμένες κινητοποιήσεις και καταλήψεις για τη διεκδίκηση του ενιαίου χώρου των παλαιών λατομείων του Κοπανά. Το καλοκαίρι του 1986 μεταφέρθηκε από την Πετρούπολη και στήθηκε στα κατελιμμένα νταμάρια, με έξοδα του Δήμου Υμηττού, το λυόμενο θέατρο 3.000 θέσεων, που ονομάστηκε «Θέατρο Βράχων». Από την πρώτη παράσταση του 1986 μέχρι σήμερα, το *Φεστιβάλ Στη Σκιά των Βράχων* έχει αναχθεί σε ένα από τα πλέον αξιόλογα φεστιβάλ του αθηναϊκού καλοκαιριού, υπερτοπικού χαρακτήρα.²⁸

Πολλά έργα θα συνεχιστούν και θα ολοκληρωθούν από τους επόμενους δημάρχους, τον Δημήτρη Αργιανά, που υπήρξε ο μακροβιότερος δήμαρχος (1991-2006)

27. Συνολικά για τη ζωή, την επιστημονική προσφορά, την πολιτική σταδιοδρομία και την αυτοδιοικητική δράση του Ανδρέα Λεντάκη βλ. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Υμηττού και Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης» (επιμ.), *1997-2007, 10 χρόνια χωρίς τον Ανδρέα Λεντάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Δήμος Υμηττού, 11-13 Μαΐου 2007*, Αθήνα, 2010, και το πλέον πρόσφατο Σαβουλίδου – Λεντάκη Έφ., *Ανδρέας Λεντάκης, 25 χρόνια μετά είναι ακόμη εδώ*, εκδ. Γερμανός και Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα, 2022.

28. Για τη συνεισφορά του Ανδρέα Λεντάκη στη δημιουργία του Θεάτρου Βράχων βλ. <https://ledakis.gr/theatro-vraxwn-alithinh-istoria/>.

και τον Χρήστο Ζούπα (2006-2010), γιατρό και αθλητή του Αμύντα, που ήταν και ο τελευταίος Δήμαρχος Υμηττού. Επί δημαρχίας Αργιανά πραγματοποιήθηκαν τα σημαντικά αντιπλημμυρικά και αποχετευτικά έργα της περιοχής, ολοκληρώθηκε η ίδρυση υποκαταστήματος Ι.Κ.Α. και Κ.Ε.Π., ολοκληρώθηκαν νέες αθλητικές εγκαταστάσεις και αναπτύχθηκαν πολλές δημοτικές υπηρεσίες (Κ.Δ.Α.Π.). Το 1995 έγινε η αδελφοποίηση του Υμηττού με την ελληνόφωνη κωμόπολη της νότιας Ιταλίας Bona Marina.

Το 2001 ο Υμηττός με 11.746 κατοίκους ήταν ένας από τους μικρότερους δήμους της Αθήνας, τόσο σε έκταση, όσο και πληθυσμιακά. Το 2011 ο Δήμος Υμηττού καταργείται και μαζί με τον πρώην Δήμο Δάφνης συνενώνονται και συγκροτούν πλέον τον Δήμο Δάφνης – Υμηττού²⁹, με έδρα τη Δάφνη και πληθυσμό 33.628 κατοίκους.

Σήμερα, ο Υμηττός με τα χαμηλά σπίτια, το αστικό πράσινο και τις πρόσφατες αναπλάσεις του δημόσιου χώρου με βιοκλιματικά στοιχεία, ατενίζει το μέλλον του, παραμένοντας μία όμορφη, ελκυστική περιοχή πολύ κοντά στο κέντρο της Αθήνας.

29. Φ.Ε.Κ. 87/Α'/07-06-2010 (νόμος 3852 – Πρόγραμμα Καλλικράτης).

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ανάβυσσο μέσα από αρχειακές πηγές και τις διηγήσεις εκείνων που την έζησαν

Σμαρώ Δαλάκογλου *

Αρχιτέκτων – Μηχανικός

** Την παρουσίαση της εισήγησης, πραγματοποίησε η Σίλια Δαλάκογλου*

Απόψε θα σας μιλήσω για την εγκατάσταση στην Ανάβυσσο των προσφύγων που ήρθαν από τη Μικρά Ασία στις αρχές του 20ού αιώνα. Θα αναφερθώ στη ζωή τους στα πρώτα δύσκολα χρόνια, στη σχέση τους με τους ντόπιους κατοίκους, στα ήθη και τα έθιμά τους, καθώς και στις ιστορίες που συντάραξαν την μικρή τους κοινωνία κατά την περίοδο της εγκατάστασης. Αυτή η ιστορία δεν είναι απλώς μια αναδρομή στο παρελθόν, αλλά μια ευκαιρία να κατανοήσουμε τις ρίζες μας, τις δυσκολίες και τις προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες, καθώς και την ανθεκτικότητα και την προσαρμοστικότητα που τους χαρακτήριζε.

Περιγραφή Αναβύσσου

Η Ανάβυσσος βρίσκεται στο νότιο άκρο της Αττικής, περίπου πενήντα χιλιόμετρα από το κέντρο της Αθήνας. Το χωριό βρίσκεται περίπου 1,5 χιλιόμετρο από τη θάλασσα. Ανάμεσα στο χωριό και τη θάλασσα βρίσκεται η έκταση των παλιών αλυκών, οι οποίες χρησιμοποιούνταν από τα αρχαία χρόνια για την εξαγωγή αλατιού.

Η ονομασία του χωριού προέρχεται από τον αρχαίο Δήμο του Αναφλύστου. Η περιοχή ήταν πυκνοκατοικημένη κατά την αρχαιότητα, και αυτό αποδεικνύεται από τα πλούσια αρχαία νεκροταφεία που έχουν ανακαλυφθεί.

Πρόσφυγες και καταγωγή τους

Η Ανάβυσσος είναι από τους ελάχιστους προσφυγικούς οικισμούς στην Ελλάδα όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από σχεδόν όλες τις περιοχές της Μικρασίας. Για αυτό το λόγο και, αντίθετα με άλλους προσφυγικούς οικισμούς, όπως η Νέα Σμύρνη ή η Νέα Φιλαδέλφεια, η Ανάβυσσος δεν πήρε το όνομά της από κάποιον αντίστοιχο τόπο της Μικράς Ασίας. Ήρθαν πρόσφυγες από την Αρετσού και τα Μαρμαρονήσια στα βορειοδυτικά, μέχρι την Αττάλεια στα νότια, και από τα Βουρλά στα δυτικά έως την Καππαδοκία στα κεντρικά και τον Πόντο στα βόρεια. Αυτή η γεωγραφική ποικιλία συνεισέφερε στη δημιουργία μιας πολύχρωμης κοινωνίας, πλούσιας σε πολιτισμικά στοιχεία.

Οι τρεις βασικές ομάδες προσφύγων ήταν:

- οι τουρκόφωνοι Καππαδόκες, κλασικές φιγούρες ανατολίτη, υπομονετικού αλλά και επίμονου, συντηρητικού, νοικοκύρη, εργατικού.

Θέρος.

Αλώνια.

- οι Αρετσιανοί, κοντοπρωτευουσianoί, καλοί νοικοκυραίοι, σχολαστικοί, δουλευταράδες και γλεντζέδες.
- οι Βουρλιώτες, μάγκες, εργατικοί και φιλότιμοι, πρώτοι στα γλέντια και στα πανηγύρια αλλά και πρώτοι στον καυγά και στην αθυροστομία.

Οι σχέσεις των προσφυγικών ομάδων μεταξύ τους, παρ' όλη την κοινή μοίρα και δυστυχία, δεν ήταν από την αρχή ανοιχτές και ανέφελες.

Πέρασαν αρκετά χρόνια μέχρι να αναμιχθούν οι ομάδες κοινωνικά, πολιτιστικά, συγγενικά, αφού υπήρχε μια επιφύλαξη των Ελληνόφωνων προς τους τουρκόφωνους πρόσφυγες, και αντίστροφα. Λίγοι από τους πιο ανοιχτόμυαλους πρόσφυγες δημιούργησαν από τα πρώτα χρόνια φιλίες και οικογενειακές σχέσεις.

Η πολιτική τοποθέτηση όμως όλων μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, συνέπιπτε. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι κάτοικοι της Αναβύσσου ήταν Βενιζελικοί. Μια ματιά στα αποτελέσματα των εκλογών της εποχής, μας πείθει για του λόγου το αληθές. Στις εκλογές του 1932, 1933 και 1936 έχουμε 85 με 90 % Βενιζελικούς, ενώ 10 με 15 % Λαϊκούς.

Εγκατάσταση των προσφύγων

Στις αρχές του χειμώνα του 1924 εγκαταστάθηκαν προσωρινά στην παραλία κοντά στις αλυκές οι πρώτοι πρόσφυγες, οι Αρετσιανοί, οι οποίοι είχαν αποβιβαστεί λίγες μέρες νωρίτερα στο Λαύριο. Ωστόσο, μια μέρα πριν, είχαν φτάσει και οι πρόσφυγες από την Παλαιά Φώκαια της περιοχής της Σμύρνης. Ο Χρήστος Καμπανίδης, Πρόεδρος της ομάδας των Αρετσιανών, αναφέρει ότι υπήρξαν βίαια επεισόδια, καθώς οι Φωκιανοί δεν επιθυμούσαν να συνυπάρξουν με τους Αρετσιανούς.

Οι Αρετσιανοί, λοιπόν, μετέφεραν τις σκηνές τους περίπου ένα χιλιόμετρο βορειότερα, στη θέση που σήμερα είναι γνωστή ως Ανάβυσσος. Εκεί, έστησαν τις σκηνές τους γύρω από δύο πεύκα, τα οποία εξακολουθούν να υπάρχουν στην είσοδο του χωριού. Δυστυχώς, πολλοί από τους πρόσφυγες τρόμαξαν από την αγριάδα του τοπίου και των ανθρώπων, και επέστρεψαν στο Λαύριο. Μόνο 11 οικογένειες παρέμειναν, και όπως αναφέρει ο Καμπανίδης “το πόσο υπέφεραν δεν λέγεται”.

Η ανοικοδόμηση του συνοικισμού ξεκίνησε αμέσως. Στα πρώτα βήματα, σχεδιάστηκαν δρόμοι πλάτους 10 μέτρων και χωρίστηκαν οικοπέδα των 500 τετραγωνικών

μέτρων. Κάθε οικοπέδο περιλάμβανε ένα σπίτι 32 τ.μ., με δύο δωμάτια: το ένα για στάβλο-αποθήκη και το άλλο για κατοικία. Στην οικοδόμηση συμμετείχαν οι Αρετσιανοί, γεγονός που τους παρείχε τουλάχιστον κάποιο μεροκάματο, καθώς τα λίγα καλλιεργήσιμα χωράφια που υπήρχαν είχαν ήδη καταληφθεί από τους ντόπιους.

Τα σπίτια του οικισμού κατασκευάστηκαν, αλλά παρέμεναν άδεια για κάποιο χρονικό διάστημα. Ο Χρήστος Καμπανίδης, ο ιδρυτής του οικισμού, αναζητούσε οικογένειες να τα κατοικήσουν.

Αρχικά, έψαξε οικογένειες από την Προποντίδα (χωριά Αρετσού, Τούζλα, Παντείχι, Βόρι) καθώς είχαν παραμείνει και ζούσαν ήδη στον οικισμό 11 οικογένειες από αυτή την περιοχή. Οι κάτοικοι των ελληνικών χωριών της Προποντίδας ήταν αμιγείς, με την πλειονότητα να μιλά μόνο ελληνικά.

Από την Καππαδοκία ήρθαν 72 οικογένειες, οι οποίες είχαν διατηρήσει την χριστιανική τους πίστη, αλλά είχαν χάσει την ελληνική γλώσσα και στην πλειονότητά τους μιλούσαν μόνο τουρκικά.

Από την περιοχή της Σμύρνης, που ήταν το κέντρο της Ελληνικής Ιωνίας και η ψυχή της Μικρασίας, ήρθαν 19 οικογένειες.

Η επιλογή των σπιτιών έγινε με κριτήριο την καταγωγή, με τους Καππαδόκες να εγκαθίστανται στο δυτικό μέρος του οικισμού και τους παράλιους στο ανατολικό.

Αλυκές Αναβύσσου:
Ομάδα εργατών μπροστά σε σωρό αλατιού.

Η περιοχή

Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες, η περιοχή ήταν σχεδόν έρημη. Ένας και μοναδικός αμαξιτός δρόμος που ερχόταν από τα Καλύβια διέσχιζε τον έρημο κάμπο και κατέληγε στις Αλυκές. Ο αρχαίος δρόμος προς το Λαύριο είχε καταντήσει ένα μικρό μονοπάτι. Πυκνή βλάστηση από σκίνα αγριελιές πεύκα, πουρνάρια κέδρα, βάτα κάλυπτε σχεδόν τα πάντα.

Ο χάρτης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου που σχεδιάστηκε το 1887 από τον Κάουπερτ, δείχνει μια περιοχή σχεδόν έρημη από ανθρώπινες δραστηριότητες. Τα αρχαία ερείπια είναι ακόμη εμφανή.

Κατά μήκος του αμαξιτού δρόμου και στο ύψος του σημερινού χωριού της Αναβύσσου, υπήρχαν αποθήκες, πατητήρια και σπιτάκια που τα χρησιμοποιούσαν οι Καλυβιώτες που είχαν χωράφια και αμπέλια, και οι φύλακες των κτημάτων. Μερικά από αυτά τα κτίσματα υπάρχουν μέχρι σήμερα. Στην περιοχή υπήρχαν κοινόχρηστα αρχαία πηγάδια σε στρατηγικά σημεία, (σταυροδρόμια κ.λ.π.), που τα συντηρούσαν οι νομά-

δες βοσκοί Βλάχικης καταγωγής. Το μόνο μέρος που συγκέντρωνε κάποια οικονομική δραστηριότητα εκτός από τα λίγα χωράφια, ήταν οι Αλυκές.

Σχέσεις προσφύγων και ντόπιων

Οι σχέσεις των προσφύγων με τους ντόπιους κατοίκους των γύρω χωριών και τους νομάδες βλάχους, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ένταση και, σε πολλές περιπτώσεις, από εχθρότητα.

Οι πρόσφυγες προέρχονταν από το κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Μικρασίας, όπου υπήρχε συνύπαρξη πολλών εθνοτήτων και πολιτισμών, ενώ οι ντόπιοι είχαν αναπτύξει αυστηρές και κλειστές κοινωνίες. Έτσι, οι νεοφερμένοι αντιμετώπιζονταν με επιφυλακτικότητα και καχυποψία.

Βλάχοι

Οι Βλάχοι βοσκοί, που είχαν τα βοσκοτόπια τους και ξεχειμώνιαζαν στην Ανάβυσσο, όπως ήταν φυσικό, φοβήθηκαν και θύμωσαν βλέποντας ξένους να εγκαθίστανται εκεί. Άρχισαν οι καυγάδες. Τα πρόβατα κατέστρεφαν τις καλλιέργειες, οι καλλιέργειες κατέστρεφαν τα βοσκοτόπια. Μια αδιάκοπη φαγωμάρα, που όμως δεν έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις. Οι βοσκοί ήταν και αυτοί φτωχοί και τυραννισμένοι, ήταν και αυτοί στο περιθώριο της κοινωνίας και δεν μπορούσαν να επιβληθούν με πολιτικά και άλλα μέσα. Ήθελαν να διώξουν τους πρόσφυγες, όμως δεν ήταν η απληστία που τους οδηγούσε αλλά η απελπισία, και έτσι σιγά σιγά οι σχέσεις τους ισορρόπησαν.

Παραχώρηση γης – Ντόπιοι

Οι ντόπιοι, οι κτηματίες και οι φύλακες των κτημάτων, ήταν αυτοί που επιδείκνυαν την πιο σκληρή και απαξιώτική συμπεριφορά. Οι πρόσφυγες έχουν καταγράψει περιπτώσεις προσβολών, βρισιών, ξυλοδαρμών και απειλών από τους φύλακες των χωραφιών, οι οποίοι δεν δίσταζαν να τους επιτεθούν, ακόμα και αν ένας πεινασμένος πρόσφυγας τολμούσε να κόψει ένα τσαμπί σταφύλι.

Η εχθρότητα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες είναι αναμφισβήτητη και αναφέρεται εκτενώς από όλους τους μελετητές που ασχολούνται με εκείνη την εποχή. Ο συγγραφέας Ηλίας Βενέζης, μέσω του έργου του “Γαλήνη”, μας δίνει μια γλαφυρή απεικόνιση των συνθηκών που επικρατούσαν.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα των συγκρούσεων αυτών είναι αυτή που πυροδότησε η παραχώρηση από το δημόσιο ενός τμήματος της περιοχής της Βόντα στους πρόσφυγες, μια περιοχή που θεωρείται η πιο εύφορη του κάμπου της Αναβύσσου.

Το 1920, η κυβέρνηση είχε νοικιάσει για τρία χρόνια την έκταση του κάμπου στους καλλιεργητές των Καλυβίων. Ωστόσο, η Μικρασιατική καταστροφή και η μαζική έλευση των προσφύγων, κατέστησαν ζωτικής σημασίας την άμεση αποκατάστασή τους. Έτσι, η κυβέρνηση προχώρησε σε απαλλοτρίωση όλης της ευρύτερης περιοχής της Αναβύσσου ώστε να παραχωρήσει γη στους πρόσφυγες.

Το κράτος αποφάσισε να μοιράσει τα 2.300 στρέμματα του κάμπου ως εξής: 867 στρέμματα δόθηκαν στις 300 προσφυγικές οικογένειες, ενώ τα υπόλοιπα 1.433 στρέμματα στους 149 κτηματίες Καλυβιώτες. Παρόλο που αυτή η μοιρασιά ήταν άδικη για τους πρόσφυγες, τουλάχιστον τους εξασφάλιζε μια μικρή έκταση γόνιμης γης για να θρέψουν τα παιδιά τους μέχρι να σταθούν στα πόδια τους.

Η απόφαση αυτή όμως, παρ’ όλα αυτά, πυροδότησε την οργή των ντόπιων, οι οποίοι αντέδρασαν με απειλές και τρομοκρατία, με τις συγκρούσεις να είναι συχνές και συχνά να καταλήγουν σε βία. Οι ντόπιοι μέρα νύχτα, φύτευαν αμπέλια στον κάμπο για να κατοχυρώσουν τη γη ως δική τους, αλλά ευτυχώς για τους πρόσφυγες δεν κατάφεραν να επικρατήσουν. Ωστόσο, χρειάστηκαν

χρόνια ώστε να καταλαγιάσει η οργή και η αντιπαλότητα ανάμεσα στις δύο πλευρές.

Μια χαρακτηριστική αναφορά περιγράφει την αγωνία των προσφύγων για την τύχη τους και θυμίζει τη δραματική αφήγηση των “Αθλίων” του Ουγκώ. Στο αρχείο της διπλανής κοινότητας Παλαιάς Φωκίας υπήρχε και μια κοινή αναφορά των προσφύγων Αναβύσσου και Φώκαιας προς τον πρόεδρο της Επιτροπής Απαλλοτριώσεων, όπου οι πρόσφυγες εκφράζουν την αγωνία τους για τη ζωή τους, υπογραμμίζοντας τη δεινή τους κατάσταση.

Αναφέρω ένα απόσπασμα από αυτό το έγγραφο, γιατί, όσο και αν φανεί σε κάποιους ουτοπικό ή συναισθηματικό, η ιστορία μας διδάσκει ότι πίσω από τις πολιτικές αποφάσεις και τις κοινωνικές αναταραχές βρίσκονται πάντα οι ανθρώπινες ψυχές, οι αγωνίες και οι ελπίδες που καθορίζουν τη μοίρα τους.

Αναφέρει λοιπόν το έγγραφο «... ότι έναντι των ουτωσί περιγραφέντων ακτημόνων Καλυβίων ιστάμεθα αγωνιώντας και αναμένοντες δικαιοσύνην ημείς, οι περίοικοι αλλ’ εγκατεστημένοι εντός του κτήματος, ημείς οι στερούμενοι πάντες ιδιοκτησίας, ημείς οι γυμνητεύοντες, οι ποτίσαντες τα ολίγα πλέθρα γης τα οποία μας εδόθησαν με τα δάκρυα των οικογενειών και των τέκνων μας, ημείς οι μη έχοντες που την κεφαλήν κλίνει.

Εκείνοι είναι εγκατεστημένοι εις τας εστίας των ευτυχούς και πλούσιου από χιλιάδων ετών, έχουνσι οικίας, έχουνσι οικόπεδα, έχουνσι ελαιώνας, έχουνσι τα πάντα και μη αρκούμενοι εις ταύτα υπερπηδῶσι τεραστίας εκτάσεις δια να ἐλθωσι μετά τετραώρου πορείας προ των πενιχρών προσφυγικών οικίσκων μας και να νέμονται τας γαίας, αι οποίαι απηλλοτριώθησαν δια την αποκατάστασιν ημών, ημείς δε ερριμένοι επί των βράχων και των ακρωρείων ασφυκτιῶντες δια την ἐλλειψιν γης, πενόμενοι αναμένομεν ἤδη από

Κοπέλες της Αναβύσσου σε μαθήματα ραπτικής.

Προσφυγικό σπίτι.

Οι μαθητές της Αναβύσσου και της Φώκαιας το 1930 μπροστά στο πρώτο σχολείο που λειτούργησε στην περιοχή.

πενταετίας την επανόρθωσιν της φρικτής αυτής τραγωδίας, τον τερματισμόν του μαρτυρίου τούτου του Ταντάλου ...»

Εξομάλυνση σχέσεων

Φυσικά, δεν μπορούμε να πούμε ότι όλοι οι ντόπιοι είχαν αρνητική στάση απέναντι στους πρόσφυγες. Οι φτωχοί και απόκληροι χωριάτες, οι οποίοι είχαν βιώσει τη δική τους φτώχεια και εξαθλίωση, συνήθως καταλάβαιναν τον πόνο των προσφύγων και δεν τους φέρθηκαν με εχθρότητα.

Τα χρόνια πέρασαν, και οι πιο προοδευτικές δυνάμεις από τις δύο πλευρές άρχισαν να αναπτύσσουν σχέσεις. Φιλίες, κουμπαριές και συμπεθεριές σχηματίστηκαν σταδιακά. Οι ντόπιοι δεν παντρεύονταν προσφυγοπούλες, καθώς τις θεωρούσαν πολύ χειραφετημένες για τις παραδοσιακές τους αξίες, αλλά έδιναν τις κόρες τους σε πρόσφυγες, πιθανώς επειδή θεωρούσαν τα κορίτσια βάρος στην οικογένεια και όχι συνεχιστές της γενιάς. Μέχρι τον πόλεμο, είχαν καταγραφεί περίπου 10 γάμοι προσφύγων με ντόπιες.

Σήμερα βέβαια όλα αυτά έχουν περάσει, ούτως ή άλλως ο πληθυσμός της περιοχής έχει πολλαπλασιαστεί με την εγκατάσταση πολλών νέων οικογενειών από διαφορετικούς τόπους και οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής ζουν αρμονικά μαζί, στον ενιαίο, πλέον, Δήμο Σαρωνικού που περιλαμβάνει τις κοινότητες Αναβύσσου, Σαρωνίδας, Παλαιάς Φώκαιας, Καλυβίων και Κουβαρά.

Ήθη – Έθιμα – Επαγγέλματα

Αναφέρω εδώ μερικά ακόμα στοιχεία που βοηθούν να κατανοήσουμε τους χαρακτήρες και την διαπαιδαγώγηση των προσφύγων. Οι Αρετσιανοί το πρώτο πράγμα που έκαναν όταν έφτασαν στο Λαύριο ήταν να οργανωθούν και να εκλέξουν πρόεδρο. Μετά έθεσαν σαν όρο για την εγκατάστασή τους στην Ανάβυσσο, να έρθει παπάς και να φτιαχτεί εκκλησία. Και ακόμα, να πατωθεί με ξύλινο πάτωμα το ένα τουλάχιστον δωμάτιο του σπιτιού που τους παραχώρησαν.

Αμέσως μετά ίδρυσαν σχολείο και ποδοσφαιρική ομάδα.

Τον πρώτο καιρό μετά την εγκατάσταση οι πρόσφυγες καλλιέργησαν τις λίγες γόνιμες εκτάσεις που τους είχαν δοθεί και ξεχέρωναν τις υπόλοιπες, για να τις καλλιεργήσουν στο μέλλον. Έφτιαχναν κάρβουνα και κάποιοι δούλευαν περιστασιακά σαν εργάτες στις αλυκές και στα χωράφια των ντόπιων κτηματιών.

Στο χωριό λειτουργούσαν πολλά μπακάλικά και ταβέρνες, αναλογικά με τον πληθυσμό και τη φτώχεια που επικρατούσε. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ταβέρνες του Αποίκου, του Παπαδόπουλου, του Δαλάκογλου, το καφενείο του Σουγιάννη και η μπακαλοταβέρνα του Τζιβίλογλου.

Αυτό είναι ένα δείγμα της ιδιοσυγκρασίας των προσφύγων, που ακόμα και στις δυσκολίες έβρισκαν το χρόνο και τη διάθεση να διασκεδάσουν. Έχουν να λένε για τα ξακουστά γλέντια τους ακόμα και μέσα στη φοβερή φτώχεια και δυστυχία του πρώτου καιρού.

Η διατήρηση των ηθών και των εθίμων τους ήταν επίσης σημαντική για τους πρόσφυγες. Με τις παραδόσεις τους, κατάφεραν να δημιουργήσουν μια νέα ταυτότητα, συνδυάζοντας στοιχεία από την πατρίδα τους και τη νέα τους πραγματικότητα. Αυτές οι παραδόσεις, που περιλάμβαναν γιορτές, φαγητά και τραγούδια, έγιναν σημείο αναφοράς για τη διατήρηση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς.

Η ζωή, λοιπόν, με τις δυσκολίες και τα προβλήματα που τη συνοδεύουν, συνεχίστηκε. Θα αναφερθώ σε ορισμένα γεγονότα που συντάραξαν τους ανθρώπους και αναστάτωσαν την μικρή τους κοινωνία.

Περιφορά της εικόνας της Ανάστασης.

Η πλημμύρα του 1937

Στις 19 Οκτωβρίου 1937, οι εφημερίδες της εποχής δημοσίευσαν δεύτερες εκδόσεις, προκειμένου να ενημερώσουν τον κόσμο για τις σοβαρές καταστροφές που είχαν προκληθεί από τις πλημμύρες στην Αττική. Ο κάμπος της Αναβύσσου είχε πλημμυρίσει, με τα σπίτια του οικισμού να βυθίζονται σε νερά και τα πηγάδια να καθίστανται άχρηστα. Αυτή η φυσική καταστροφή αποτέλεσε μεγάλη συμφορά για τους πρόσφυγες που μόλις είχαν αρχίσει να ορθοποδούν μετά από χρόνια ταλαιπωρίας. Ευτυχώς, δεν υπήρξαν ανθρώπινα θύματα, αλλά η οικονομική καταστροφή ήταν τεράστια.

Η Ιστορία των Κούρων

Στις 17 Αυγούστου 1937, γύρισε πίσω στην Ελλάδα ο κούρος της Αναβύσσου, γνωστός ως Κροίσος. Ο κούρος αυτός είχε βρεθεί από αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι τον έκοψαν στα δύο, τον έκρυψαν με άχυρα σε ένα κάρο, τον φόρτωσαν σε ένα καϊκι και τον έστειλαν στη Γαλλία. Ευτυχώς οι αρχαιοκάπηλοι συνελήφθησαν, ομολόγησαν που είχαν πουλήσει τον κούρο, και το ελληνικό κράτος τον ανέκτησε.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1944, βρέθηκε στην περιοχή και ο κούρος Αριστόδικος, από αγρότες, οι οποίοι, κάτω από τα μάτια των κατακτητών, τον μετέφεραν στην Αθήνα με μια σούστα, κρυμμένο μέσα σε άχυρα. Και οι δυο κούροι σήμερα βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας.

Η Ιστορία της Μήλιας

Στις 6 Δεκεμβρίου του 1937 η δεκατετράχρονη Μήλια, κόρη ενός Κορωπιώτη φύλακα των αλυκών, πάει μαζί με τον επτάχρονο αδελφό της στους λόφους του Άγιου Νικόλα να μαζέψουν μανιτάρια. Για κακή τους τύχη, εκεί μάζευε μανιτάρια και ένας πρόσφυγας που είχε έρθει από τη Σύμη, και μέχρι τότε η ζωή του ήταν ήσυχη και μετρημέ-

Μεταφορά οικογένειας με γαίδαρο.

νη. Επιτέθηκε στη Μήλια με ανήθικους σκοπούς, αυτή αντέδρασε και κάλεσε σε βοήθεια. Ο εγκληματίας χτύπησε και τα δυο παιδιά με πέτρες στο κεφάλι και τα άφησε αιμόφυρτα. Η Καλομοίρα πέθανε, αλλά ο αδελφός της έζησε, βαριά τραυματισμένος. Τον δράστη συνέλαβε η αστυνομία και καταδικάστηκε σε θάνατο. Έμεινε στη φυλακή μέχρι την κατάληψη της Ελλάδας από τους Γερμανοϊταλούς. Τότε, επειδή είχε Ιταλική υπηκοότητα σαν

κάτοικος των Δωδεκανήσων, τον έβγαλαν από την φυλακή και τον έστειλαν στην Ιταλία όπου και χάθηκαν τα ίχνη του. Από τότε ο λόφος που σκοτώθηκε το κορίτσι λέγεται το βουνό της Μήλιας.

Επίλογος

Τελειώνοντας την ομιλία αυτή, θέλω να αναφέρω ότι για μας η Ανάβυσσος δεν είναι απλώς ένας γεωγραφικός τόπος. Είναι το σπίτι των προγόνων μας, οι οποίοι πάλεψαν για να κρατήσουν ζωντανές τις μνήμες τους και να δημιουργήσουν μια νέα ζωή. Η ιστορία τους αποτελεί μια πολύτιμη κληρονομιά, την οποία αξίζει να γνωρίσουμε και να τιμήσουμε.

Και θα κλείσω με ένα απόσπασμα από τα “Ματωμένα χώματα” της Διδώς Σωτηρίου:

... Κείνοι που έζησαν μέσα στη θύελλα φεύγουν ένας ένας κι η ζωντανή μαρτυρία τους χάνεται. Χάνονται οι λαϊκοί θησαυροί ή μπαλσαμώνονται στα ιστορικά αρχεία. “Απ’ του πεθαμένου το μάτι μην περιμένεις δάκρυ” λέει μια Μικρασιάτικη παροιμία.

Στις μνήμες των ζωντανών έσκυψα. Ακούμπησα μ’ αγάπη και πόνο τ’ αυτί στις καρδιές τους, εκεί που κρατούν τις θύμησες, όπως στο κονοστάσι τα βάγια και τα στέφανα. ...

Η Κοινότητα των Αρμενίων της Κοκκινιάς

Παντελής Μάναλης

Συνταξιούχος εκπαιδευτικός,
Ερευνητής Τοπικής Ιστορίας

Γρηγόρης (Κρηκός) Τουφεξιάν (1913-1984), Αρμένικες παράγκες, 1947, ακουαρέλα και μολύβι σε χαρτί, 24 x 31 εκ. Πηγή: Δημοτική Πινακοθήκη Νίκαιας - Αγ. Ι. Ρέντη «Ντίνος Κατσαφάνας».

Η έρευνα «Η Κοινότητα των Αρμενίων της Κοκκινιάς», προέκυψε ως φυσικό επακόλουθο της συμμετοχής μου σε Ομάδα Προφορικής Ιστορίας του ερευνητικού προγράμματος «Προσφυγικές γειτονίες του Πειραιά: από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», που υλοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και το Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, από τον **Ιανουάριο του 2017 έως τον Απρίλιο του 2018** αλλά και της ευρύτερης ενασχόλησής μου με την τοπική ιστορία, ως εκπαιδευτικός και υπεύθυνος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Πειραιά.

Σκοπός της έρευνας η διερεύνηση και η μελέτη της Αρμενικής Κοινότητας της Κοκκινιάς, από την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή αυτή μέχρι κυρίως τη δεκαετία του '60, κατά την οποία οι Αρμένιοι πρόσφυγες κατοχυρώθηκαν νομικά (παροχή ελληνικής ιθαγένειας, 1968) και ενσωματώθηκαν κοινωνικά (αστική αποκατάσταση).

Για την πραγματοποίηση της έρευνας αξιοποιήθηκαν τα εξής ερευνητικά εργαλεία: α) βιβλιογραφική ανασκόπηση (βιβλία, Τύπος, αρχεία, κ.ά.), β) έρευνα πεδίου σε γειτονίες της Κοκκινιάς (παρατηρήσεις, καταγραφές, μετρήσεις, φωτογραφίες, συνεντεύξεις), και γ) συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας, από πρόσφυγες και γηγενείς κατοίκους, για τη συλλογή προσωπικών μαρτυριών. Συνολικά συλλέχθηκαν είκοσι πέντε (25) μαρτυρίες, εκ των οποίων δεκαεπτά αντιστοιχούν σε Αρμένιους πρόσφυγες, τρεις σε Μικρασιάτες και πέντε σε γηγενείς.

Γενικά ιστορικά στοιχεία

Κοινότητες Αρμενίων σε διάφορες περιοχές στην Ελλάδα, όπως στη Θεσσαλονίκη, στην Κομοτηνή, στην Αλεξανδρούπολη, στο Διδυμότειχο, στη Δράμα, στο Ηράκλειο Κρήτης και σε άλλες πόλεις, καταγράφονται ήδη από το 17ο, 18ο και 19ο αιώνα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, όμως, και ιδιαίτερα μετά την γενοκτονία των Αρμενίων το 1915, άρχισαν να καταφθάνουν στον Ελλαδικό χώρο, στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Κρήτη, κυρίως δε στον Πειραιά και τα νησιά του Αιγαίου, εκατοντάδες Αρμένιοι, ως πρόσφυγες και ως πολιτικοί φυγάδες, κυνηγημένοι από το Τουρκικό κράτος.¹ Στον Πειραιά ιδιαίτερα, μετά τη γενοκτονία του 1915, άρχισε να οργανώνεται μια αρμενική κοινότητα στην Παλιά Κοκκινιά και στην Δραπετσώνα (Λιπάσματα). Όλες οι παραπάνω κοινότητες λειτούργησαν, σε ένα βαθμό, ως «εστίες υποδοχής» του μεγάλου κύματος των Αρμενίων προσφύγων, το Σεπτέμβριο του 1922, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι πρόσφυγες προέρχονταν από διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας, της Δυτικής Αρμενίας, σημερινής Τουρκικής Αρμενίας (Μους, Άδανα, Χατζίν) και της Ανατολικής Θράκης.²

Ο αριθμός των Αρμενίων προσφύγων στην Ελλάδα, μετά το 1922, υπολογίζεται σε 80.000 περίπου. Οι πρόσφυγες διασκορπίστηκαν στην Αθήνα, στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη και σε άλλα αστικά κέντρα.³ Υπολογίζεται ότι στην Αττική έφθασαν περίπου 35.000 Αρμένιοι. Η κοινότητα της Κοκκινιάς (Παλιάς και Νέας), που αριθμούσε γύρω στα 7.000 μέλη, όπως και αυτή του Δουργουτίου (Νέος Κόσμος) με 8.000 μέλη, ήταν από τις πιο πολυπληθείς και δυναμικές σε όλη την Ελλάδα.⁴

Στη χώρα μας, πολλές οργανώσεις είχαν αναλάβει τη βοήθεια προς τους Αρμένιους, σημαντικότερη των οποίων ήταν η Αρμενική Επιτροπή Βοήθειας, ευρύτερα γνωστή ως “Near East Relief”, με έδρα τις Η.Π.Α., ο «Αρμενικός Κυανούς Σταυρός» (τμήμα του Αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού), η «Armenian Benevolent Union (Αρμενική Ένωση Αγαθοεργίας), η Η.Ο.Γ. (Αρμενική Οργάνωση Αλληλοβοήθειας), η «Lord Mayor’s (Armenian) Gund», η «Friend’s Mission For Industrial Relief». Χρηματική και άλλου είδους βοήθεια προσέφεραν πλούσιοι Αρμένιοι, από την Ευρώπη και την Αμερική.⁵

Ο αριθμός των Αρμενίων προσφύγων, που έφθασαν στη χώρα μας μετά το 1922, σχετικά σύντομα μειώθηκε, καθώς πολλοί μετακινήθηκαν σε χώρες της Ευρώπης (Γαλλία) και της Αμερικής. Επίσης, τα περισσότερα ορφανά Αρμενόπουλα μεταφέρθηκαν σε άλλες χώρες, με τη βοήθεια της Lord Mayor’s Gund. Στο διάστημα 1926-1932,

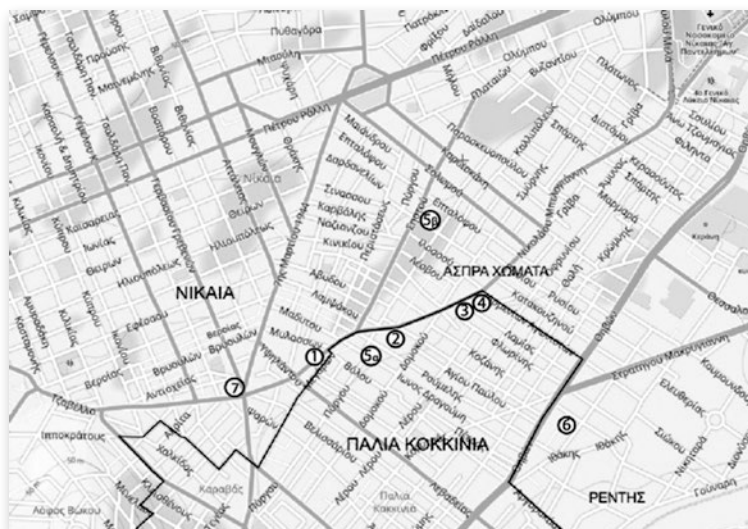
1. Τσιλιγκιριάν Μάικ, «Παλιές ξεχασμένες ιστορίες», περιοδικό *Αρμενικά*, τεύχος: Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2011.

2. Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική κοινότητα της Αθήνας», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2005, σ. 26, 70-71.

3. Χασιώτης Ι. Κ. «Οι Αρμένιοι στην Ελλάδα. Ιστορία, οργάνωση, ιδεολογία, κοινωνική ενσωμάτωση», περιοδικό *Ιστορ*, τεύχος 8, Δεκέμβριος 1995, σ. 86-89.

4. Γαζαριάν Οβανές, «Η αρμενική παροικία κλείνει τα ενενήντα», *Αρμενικά*, τεύχος 74, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2012.

5. Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 75-78.

(1) Σχολείο Ζαβαριάν, (2) Αρμενική Καθολική Εκκλησία, (3) Αρμενική Ορθόδοξη Εκκλησία, (4) Αρμενική Ευαγγελική Εκκλησία, (5) Σύλλογος Αραράτ, (6) Αρμενικό Γηροκομείο (7) Γέφυρα.

παρατηρείται περαιτέρω ελάττωση του πληθυσμού των Αρμενίων, λόγω μετακίνησής τους στη Σοβιετική Ένωση, κατόπιν συμφωνίας μεταξύ Ελληνικής και Σοβιετικής Κυβέρνησης. Η δραματική μείωση του πληθυσμού των Αρμενίων προσφύγων, όμως, συντελέστηκε την περίοδο 1946-47, με τη μεγάλη εκστρατεία για την παλιννόστηση (Νερκάχτ) των Αρμενίων της Διασποράς στη Σοβιετική Αρμενία. Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των Αρμενίων, που μετανάστευσαν τότε στη Σοβιετική Αρμενία, ήταν πάνω από 18.000, δηλαδή τα 2/3 του αρμενικού πληθυσμού της χώρας.⁶

Η κοινότητα της Κοκκινιάς

Η πρώτη εγκατάσταση των Αρμενίων προσφύγων στην Κοκκινιά, πριν το 1922, εντοπίζεται νότια του ρέματος της Σούδας (ρέμα Καναπιτσερής),⁷ στην Παλιά Κοκκινιά στα όρια με τα Άσπρα Χώματα. Μετά το 1922, ακολουθεί η εγκατάσταση, σε παραπήγματα, των φτωχότερων στρωμάτων, εκατέρωθεν του ρέματος (περιοχή Αρμένικα) μαζί με Μικρασιάτες πρόσφυγες. Οι πιο εύποροι Αρμένιοι εγκαθίστανται διάσπαρτα στην Παλιά Κοκκινιά και στο νότιο τμήμα της Νέας Κοκκινιάς (Νίκαια), σε ενοικιαζόμενα ή ιδιόκτητα σπίτια. Δημιουργήθηκε έτσι στην Κοκκινιά ένας κατεξοχήν αρμενικός συνοικισμός με εκκλησίες, σχολεία, συλλόγους, κ.ά. Η Σούδα ξεκινούσε από τα υψώματα του Καραβά, διέσχισε την Κοκκινιά κατά μήκος των οδών Τζαβέλλα και Χρυσουπόλεως (σήμερα Ν. Μπελογιάννη), έτεμνε την οδό Θηβών κοντά στο σημερι-

6. Χασιώτης Ι. Κ., «Οι Αρμένιοι», σ. 93, Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 81-86.

7. Δήμος Νίκαιας – Αγ. Ι. Ρέντη (επιμέλεια Πούλου Μαρία), *Αρμένιοι φωτογράφοι της Νίκαιας, 1922-1960*, 2020, σ. 16.

Παράγκες προσφύγων εκατέρωθεν του ρέματος Σούδας (σημερινή οδός Μπελογιάννη), μετά το 1922. Φώτο Τσολάκ και Χμαϊάγκ Διλδιλιάν, 1923. Αρχείο Marsoobian A.

νό Γ' Νεκροταφείο και κατέληγε στον Κηφισό. Ένα τμήμα της οδού Μπελογιάννη, αποτελεί το κοινό όριο μεταξύ των περιοχών Νίκαιας και Πειραιά (Παλιά Κοκκινιά). Μια γέφυρα, για τη διέλευση πεζών και τροχοφόρων, εξασφάλιζε τη σύνδεση του Πειραιά (Παλιά Κοκκινιά) με τη Νίκαια. Η θέση αυτή, γνωστή και ως «Γέφυρα», εντοπίζεται σήμερα στη συμβολή των οδών 7ης Μαρτίου (παλιότερα Κονδύλη), Μπελογιάννη και Τζαβέλα. Υπήρχαν και άλλες μικρότερες γέφυρες για

τη σύνδεση των δυο περιοχών, εκατέρωθεν του ρέματος, οι περισσότερες των οποίων ήταν ξύλινες πεζογέφυρες.

Η περιοχή εκατέρωθεν του ρέματος, ανατολικά από τη «Γέφυρα» και περίπου μέχρι το ύψος της Αρμένικης εκκλησίας του Αγίου Ιακώβου, ονομαζόταν «Αρμένικα», λόγω της παρουσίας πολλών προσφύγων από την Αρμενία. Τα ακριβή όρια της συνοικίας ήταν ασαφή. Στα «Αρμένικα» περιλαμβάνονταν και οι παράγκες της οδού Μεγάρων, όπως και αυτές της περιοχής του Αγ. Ι. Χρυσοστόμου.

Σύμφωνα με δημοσιεύματα εφημερίδων, γραπτές και προφορικές μαρτυρίες, τρεις επιπλέον εστίες Αρμενίων δημιουργήθηκαν μετά το 1922:

α) Στην οδό Μεγάρων, που αποτελεί κοινό όριο μεταξύ Νίκαιας και Παλιάς Κοκκινιάς και κατέληγε στο ρέμα της Σούδας. Εκεί, το στρατόπεδο Βελισσαρίου της περιοχής παραχωρήθηκε για εγκατάσταση Αρμενίων και Ελλήνων προσφύγων. Τα παραπήγματα της περιοχής αυτής ενοποιήθηκαν με τα παραπήγματα της Σούδας και αποτέλεσαν τμήμα της συνοικίας «Αρμένικα».

β) Στην παραχωρηθείσα από το Δήμο Πειραιά, το 1922, περιοχή Κουμούση – Πηγάδα,⁸ όπου τα περιβόλια της Παλιάς Κοκκινιάς συναντούσαν αυτά του Ρέντη, με επίκεντρο την οδό Αργυροκάστρου. Εκεί λειτούργησε η πρώτη εκκλησία, Σουρπ Καραμπέτ και το πρώτο σχολείο της Κοινότητας, το Παναρμενικό (Χαμασκαϊν). Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν αρχικά σε ξύλινα παραπήγματα που αργότερα μετατράπηκαν σε πλίνθινα. Οι παράγκες, σύμφωνα με μαρτυρία, γκρεμίστηκαν το 1939, με πρόσχημα τις ανάγκες της τουριστικής ανάπτυξης, ώστε ο καταυλισμός αυτός να μη γίνεται αντιληπτός από τους επιβάτες των τρένων, που περνούσαν πολύ κοντά από την περιοχή αυτή.

Τα περισσότερα σπίτια εκεί ήταν χαμηλοτάβανα. Γιατί τους πίεζε η κατάσταση. Έπρεπε να χτιστούν μια ώρα νωρίτερα, για να μπουν μέσα. Έτσι χτίστηκαν αυτές οι παράγκες. Αν τις κάναν πιο ψηλές, έπρεπε περισσότερο χρόνο να μείνουν άστεγοι. Δεν είχαν περιθώριο. Και έτσι, ίσα ίσα που έμπαινε το κεφάλι σου. Εκεί έζησα τα παιδικά μου χρόνια, εκεί μεγάλωσα. Εκεί ήταν μια δεξαμενή του Δήμου Πειραιά, ένα πηγάδι. Δίπλα από το

8. Εφημερίδα *Εστία*, 29/12/1922.

πηγάδι αυτό ήτανε ένα κτίριο, σαν μεγάλη αίθουσα κινηματογράφου. Εκεί γινότανε η λειτουργία της Αρμένικης εκκλησίας. Έξω στις παράγκες, των οποίων οι στέγες ήταν από τενεκέδες, κομμάτια δοχείων πετρελαίου, ζούσαν περίπου 100 οικογένειες Αρμενίων, εκ των οποίων οι 50 οικογένειες ήτανε χήρες με παιδιά. Τους άντρες είχαν σφάξει οι Τούρκοι. Το μέρος ήτανε περιφραγμένο. Χαρακτηριστικό ήταν ότι η εκκλησία δεν είχε καμπάνα. Έξω από την εκκλησία σ' ένα πεύκο, είχανε κρεμάσει με αλυσίδες μια ρόδα από τρένο. Και μ' ένα

Προσφυγικός καταυλισμός Αρμενίων στη θέση Κουμούση – Πηγάδα (όρια Π. Κοκκινιάς – Ρέντη). Υπαίθριο κέντημα από Αρμένισσες, για εξασφάλιση μικρού εισοδήματος. Πηγή: Αρχείο Κρικόρ Καραμπετιάν και Περιοδικού *Αρμενικά*.

σφυρί χτυπάγανε τη ρόδα, αντί για καμπάνα. Και μεις παιδιά τότε παίζαμε, πηγαίναμε και πετροβολούσαμε τη ρόδα ... Απέναντι ήταν περιβόλια. Το χειμώνα, όταν έβρεχε, όλη η περιοχή γέμιζε νερό, γινότανε λίμνη. Θυμάμαι τις γυναίκες να κάθονται σε σκαμνάκια μπροστά από τις παράγκες και να κεντούν. Μια Δανέζικη οργάνωση τους έδινε χειροτεχνίες, κεντήματα. Μετά τα στέλναν στη Δανία. Εμείς τα παιδιά μαζευόμαστε και πηγαίναμε όλοι τσούρμο, μια ομάδα. Το καλοκαίρι είμαστε από τα 30 παιδιά οι 29 ξυπόλητοι. Ένας μόνο φορούσε παπούτσια και τον κοροϊδεύαμε. Ζήσαμε ξένοιαστα, στη φτώχεια μεν, αλλά... Ήταν πολύ δεμένη η γειτονιά. (Προφορική συνέντευξη του Κρικόρ Καραμπετιάν, 5/5/2020).

γ) Στη Νεάπολη της Νίκαιας, βόρεια της οδού Γρ. Λαμπράκη, κοντά στην πλατεία Διαμάντως Κουμπάκη, περιοχή που συνδέθηκε με τις εγκληματικές δραστηριότητες των Γερμανών κατακτητών και των ταγματασφαλιτών, την ημέρα του Μπλόκου της Κοκκινιάς (17/8/1944). Η περιοχή αυτή, όπως και τα υπάρχοντα σε αυτή παραπήγματα, παραχωρήθηκαν από το κράτος, μετά το 1922, σε 80 περίπου οικογένειες Αρμενίων. Οι οικογένειες αυτές ήταν από πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας και οι περισσότερες μιλούσαν τούρκικα. Υπήρχαν και λίγες οικογένειες Ελλήνων προσφύγων. Ο αρμενικός συνοικισμός της Νεάπολης διαλύθηκε το 1942, όταν τα παραπήγματα γκρεμίστηκαν με πρόσχημα την ανάγκη χρησιμοποίησης της ξυλείας του από τους Γερμανούς.⁹

Εδώ δεν υπήρχε τίποτα. Οι παράγκες ήταν ισόγειες σε επικλινές έδαφος, με πρόσοψη μέσα – έξω. Το κάθε σπίτι ήταν μια κουζινούλα και ένα δωμάτιο. Στο κέντρο του τετραγώνου από τη μέσα πλευρά υπήρχε ένα άνοιγμα. Εκεί ήταν κοινόχρηστες τουαλέτες. Νερό, κάτω από του Λαμπράκη, στη γωνία του γηπέδου Ιωνικού και μετά φέραν τον κρουνό Σαγγαρίου και Μαβίλη, στη σχολή της Αλιφραγκή. Με τους τενεκέδες ο κόσμος νερό. Φτώχεια πολύ φτώχεια. Δούλευαν στα υφαντήρια, κάποιοι στο λιμάνι, κάποιοι κάνανε το μπογιατζή, δουλειές του ποδαριού. (Προφορική συνέντευξη του Άρη Κεβορκιάν, 10/10/2020).

Οι Αρμένιοι της Κοινότητας έφθασαν στην Κοκκινιά κυρίως από τη Σμύρνη, την

9. Σύμφωνα με τον Άρη Κεβορκιάν, η κατεδάφιση του συνοικισμού, ήταν αποτέλεσμα δράσης Ελλήνων καταδοτών.

Ανατολική Θράκη και την Κιλικία. Οι Αρμένιοι που έφθασαν από τη Σμύρνη ήταν κάτοικοι της πόλης, αλλά και άλλων περιοχών της Τουρκίας, όπως της Ιωνίας, Μαγνησίας, Νικομήδειας, Προύσας, Σεβάστειας, Καισάρειας, κ.ά., που κατέφυγαν στη Σμύρνη και γενικότερα στα παράλια της Μικράς Ασίας, για να αποφύγουν τους τουρκικούς διωγμούς. Καταγράφηκαν επίσης και Αρμένιοι της Μικράς Ασίας, οι οποίοι, διαμένοντες στα βόρεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έφθασαν στον Πειραιά με πλοία από λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, όπως της Σαμψούντας.¹⁰ Σημαντικό τμήμα των Αρμενίων της Κιλικίας έφτασε στον Πειραιά το 1922-23, από τα Άδανα, μέσω της Ταρσού, ενώ ένα τμήμα που προερχόταν από την Καλλίπολη, εγκαταστάθηκε στην Κοκκινιά, αφού παρέμεινε για ένα μικρό χρονικό διάστημα στην Κεφαλονιά (Αργοστόλι και Ληξούρι).¹¹

Μορφές οργάνωσης – Κοινωνική ζωή

Η Αρμενική κοινότητα της Κοκκινιάς μεταφέρει στο εσωτερικό της μια σύνθετη δομή οργάνωσης, η οποία περιλαμβάνει θεσμικές μορφές αντιπροσώπευσης, όπως εκκλησίες, σχολεία (νηπιαγωγεία, δημοτικά), λέσχες, πολιτικά, πολιτιστικά, αθλητικά και φιλανθρωπικά σωματεία, ώστε να καλυφτούν οι δραστηριότητες των προσφύγων σε όλα τα επίπεδα. Οι παραπάνω θεσμικοί φορείς όμως, δεν αποτελούν ενιαία ενότητα. Βασικό χαρακτηριστικό είναι η δόμησή τους με κριτήρια πολιτικά και θρησκευτικά, στοιχείο που δεν παρατηρείται μόνο στην κοινότητα των Αρμενίων της Κοκκινιάς, αλλά όλες τις αρμενικές κοινότητες της διασποράς. Ως προς το θρήσκευμα, στην αρμενική κοινότητα συναντώνται τρεις διακριτοί χώροι, οι ορθόδοξοι, που αποτελούν και τη μεγάλη πλειοψηφία, οι καθολικοί και οι προτεστάντες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ως προς το θρήσκευμα, το 92,3% των Αρμενίων προσφύγων στη χώρα μας ήταν Ορθόδοξοι και οι υπόλοιποι Καθολικοί και Προτεστάντες, σε ίδια περίπου αναλογία. Οι ορθόδοξοι, όμως, διακρίνονται σε δύο υποομάδες με κριτήριο τον Καθολικό (τον αντίστοιχο Πατριάρχη), που υπάγεται η κάθε μία, κριτήριο που δεν αφορά διαφορές στο δόγμα. Στο πολιτικό επίπεδο δε, κυριάρχησαν δύο κομματικοί σχηματισμοί, οι Τασνάκ και οι Ραμγκαβάρ.

Το κόμμα Τασνάκ, επηρεασμένο από σοσιαλιστικές ιδέες, αλλά και με έναν εθνικιστικό-πατριωτικό προσανατολισμό, υποστηρίζει τη χειραφέτηση των Αρμενίων, τόσο από την Τουρκία, όσο και τη Ρωσία. Προβάλλει ιδιαίτερα τον αγώνα για την αναγνώριση της Γενοκτονίας, την επιστροφή των εδαφών της Δυτικής Αρμενίας και σήμερα στρέφει το ενδιαφέρον του στη Δημοκρατία της Αρμενίας. Τα μέλη και οι οπαδοί του αναγνωρίζουν ως ηγέτη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκουν, τον Καθολικό του Αντιλιάς στη Βηρυτό. Εκπροσωπεί περισσότερο τα λαϊκά στρώματα,

10. Δήμος Νίκαιας – Αγ. Ι. Ρέντη (επιμέλεια Πούλου Μαρία), *Αρμένιοι φωτογράφοι*, σ. 9, 13-15.

11. Μινasiάν Κουήν, «Καλλίπολη – Κεφαλονιά – Κοκκινιά», *Αρμενικά*, τεύχος 86, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2015, σ. 18-19 και Εμπεγιάν Ασσαντούρ, «Ο ξεριζωμός της Κιλικίας, Σις – Σμύρνη – Κοκκινιά», *Αρμενικά*, τεύχος 75, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2012.

που αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα της κοινότητας και είχαν εγκατασταθεί κυρίως στις παράγκες του συνοικισμού, στη Σούδα. Ελέγχουν την πλειοψηφία των φορέων της κοινότητας, όπως το σχολείο «Ζαβαριάν», το σωματείο νεολαίας Χομεντέν, τον πολιτιστικό σύλλογο Χαμασκαϊν, κ.ά.

Το κόμμα Ραμγκαβάρ ενώ είχε φιλελεύθερη, συντηρητική ιδεολογία, απέναντι στη Σοβιετική Αρμενία είχε φιλική στάση, καθώς τη θεωρούσε ως τη μόνη περιοχή, που μπορεί να αποτελέσει εθνική εστία. Τα μέλη και οι οπαδοί του αναγνωρίζουν ως ηγέτη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκουν, τον Καθολικό του Ετσμιατζίν της Σοβιετικής Αρμενίας. Εκπροσωπεί τα ανώτερα από οικονομική άποψη στρώματα της κοινότητας, που στη πλειοψηφία τους είχαν εγκατασταθεί στην Κοκκινιά, Παλιά και Νέα, σε ιδιόκτητα ή ενοικιαζόμενα σπίτια. Ελέγχουν το φιλολογικό αθλητικό σωματείο «Αραράτ».

Όπως είναι φανερό, οι διαφορές των δύο κομμάτων εστιάζονταν σε πολιτικό, θρησκευτικό και κοινωνικό επίπεδο. Οι πολιτικές διαφωνίες τους, σχετικά με τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν απέναντι στη Σοβιετική Αρμενία, είχαν αντίκτυπο και στις θρησκευτικές τους τοποθετήσεις. Έτσι, το θέμα της θρησκευτικής ηγεσίας υπό την οποία θα υπάγονταν οι αρμενικές εκκλησίες της Διασποράς, οδήγησε σε σχίσμα, το 1956. Η πολιτική αντιπαλότητα μεταξύ Τασνάκ και Ραμγκαβάρ, δημιούργησε έντονες συγκρούσεις στο χώρο της κοινότητας της Κοκκινιάς, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ιδιαίτερα την περίοδο της Αντίστασης. Η διαφορετική πολιτική τοποθέτηση των δύο κομμάτων έχει μεν αμβλυνθεί με το πέρασμα του χρόνου, η μεταξύ τους όμως πολιτική διαμάχη συνεχίζεται.¹² *Τη δεκαετία του '60, ο Γκιουλμπενκιάν ήθελε να δώσει τα χρήματά στους Αρμένιους. Αλλά επειδή οι δικοί μας φαγώνονται, ως συνήθως οι μεν και οι δε, και δεν μπορούσε να βγάλει άκρη, τα έδωσε στο ελληνικό κράτος (κα Γιούλα). Ο δυϊσμός πάντα υπάρχει μέσα μας. Ο δυϊσμός είναι η κατάρα μας. Μας κυνηγάει (κος Γκιραγκός).*

Τέλος, τα πρώτα χρόνια, ιδιαίτερη δράση στην κοινότητα είχε το αριστερό, αρμενικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα Χιντσάκ. Η πλειοψηφία των υποστηρικτών του κόμματος Χιντσάκ, αναχώρησε με τα δύο μεγάλα κύματα, το 1926-1932 και 1945-1947, για τη Σοβιετική Αρμενία, με αποτέλεσμα τη σημαντικότερη μείωση της δύναμής του.

Σ' αυτήν τη δύσκολη πραγματικότητα, οι Αρμένιοι της Κοινότητας ανεγείρουν εκκλησίες, ιδρύουν παιδικούς σταθμούς, νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία, ιδρύουν επίσης πολιτιστικούς τοπικούς συλλόγους, αθλητικά και φιλανθρωπικά σωματεία, καθώς και προσκοπικές ομάδες.

Οι ορθόδοξοι Αρμένιοι ανεγείρουν (θεμελίωση 1929, αποπεράτωση 1939) την εκκλησία του Αγίου Ιακώβου (Σουρπ Αγκόπ), στις σημερινές οδούς της Αρμενικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και Φλωρίνης, στη θέση των Αγίων Πάντων, μιας ξύλινης αρμενικής εκκλησίας.¹³ Ιδρύουν δύο δημοτικά σχολεία: το σχολείο «Αρμένικος Κυανός Σταυρός», γνωστό ως «Ζαβαριάν» (1927), επί των οδών Μπελογιάννη και Μυλασ-

12. Για τις πολιτικοθρησκευτικές διαφορές των Αρμενίων: Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 170-184 Κρικιοριάν Ζαβέν, «Η παροικία στην Ελλάδα», αφιέρωμα 7 ημέρες – *Καθημερινή*, 5/12/1995, σ. 28-29.

13. Garo Kevorkian, *Amenum Darekirk*, Beirut, 1960, σ. 317.

σών 18 στη Νίκαια, και την «Εθνική Αρμένικη Σχολή» (Αζκαϊν), (1932), δίπλα στην ορθόδοξη εκκλησία του Αγ. Ιακώβου. Το 1927, ιδρύεται, από την κεντρική επιτροπή του Αρμενικού Κυανού Σταυρού, το πρώτο νηπιαγωγείο, που αρχικά στεγάζεται σε νοικιασμένο κτίριο επί των οδών Λεβαδείας και Μεγάρων. Πρώτη δασκάλα ήταν η Χαϊαστάν Ουσακλιάν. Αντίστοιχα οι καθολικοί Αρμένιοι ανεγείρουν το 1925, το ναό της Αγίας Θηρεσίας (Αγία Τερέζα), επί των οδών Ρούμελης και Χαλκηδόνας. Δίπλα στην εκκλησία, οικοδομούν το σχολείο τους, το «Αραρατιάν» (1926-1936). Οι προτεστάντες διατηρούν από το 1928 την Αρμένικη Ευαγγελική εκκλησία, στην οδό Λαμίας 30. Στη μεγάλη αυλή της εκκλησίας λειτούργησε το δημοτικό σχολείο (1929-1982) και το νηπιαγωγείο (1936-2018).¹⁴

Η γλώσσα αποτελεί βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της εθνότητας των Αρμενίων την εποχή εκείνη. Όταν εγκαταστάθηκαν στην Κοκκινιά τα τούρκικα, κυρίως, και αρμένικα ήταν οι γλώσσες επικοινωνίας.¹⁵ Σταδιακά, επικράτησε η χρήση της αρμένικης γλώσσας, ως αποτέλεσμα της διδασκαλίας της στα σχολεία τους, και αναγκαία αναδείχθηκε η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, ώστε να διευκολυνθεί η επικοινωνία με τους γηγενείς κατοίκους και τους θεσμικούς φορείς της χώρας υποδοχής.

Το νέο περιβάλλον, στο οποίο κλήθηκαν να επιβιώσουν οι Αρμένιοι πρόσφυγες, λειτούργησε πολλές φορές ως πηγή ανασφάλειας, για την ίδια τους την ταυτότητα. Η ενδογαμία, η διατήρηση των παραδόσεων και των πολιτιστικών τους στοιχείων, υπήρξαν μορφές διατήρησης της αλληλεξάρτησης, της συνεργασίας και εξασφάλιζαν το μίσθιασμα κοινών εμπειριών ανάμεσα στα μέλη της αρμενικής κοινότητας. Ιδιαίτερη σημασία για τους Αρμένιους είχε η ενδυνάμωση των μεταξύ τους σχέσεων, μέσω των δομών που τους παρείχε η ίδια η κοινότητα (εκκλησία, σχολεία, σύλλογοι), γιατί με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά αναπαράγουν την ιδέα της πατρίδας τους. Αυτό είναι πολύ σημαντικό γιατί οι Αρμένιοι δεν είναι ένας λαός της Διασποράς, που απλά βρίσκεται μακριά από την πατρίδα του. Οι Αρμένιοι είναι «χωρίς πατρίδα» (αράντς χαϊρενίκ), έχουν εκδιωχθεί βίαια από τα πατρογονικά τους εδάφη. Μέσα σε αυτούς τους χώρους καλλιεργούν τώρα τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις αξίες τους, τη συλλογική τους μνήμη, όλα όσα αισθάνεται κανείς για την πατρίδα, όλα αυτά που συγκροτούν την ταυτότητά τους, την αρμενική ψυχή τους, ώστε αυτά να μεταδίδονται αναλλοίωτα από γενιά σε γενιά και να εξασφαλίζεται έτσι η αίσθηση της συνέχειας, με την πίστη της επιστροφής στην πατρίδα.¹⁶ Με αυτή την έννοια, ο ρόλος των παραπάνω φορέων δεν εξαντλούνταν στη διατήρηση των πολιτισμικών τους στοιχείων, αλλά απόκτησε και πολιτικό χαρακτήρα.

14. Μοβσεσιάν Μίκυ, «Το Ζαβαριάν γίνεται 90 ετών», *Αρμενικά*, τεύχος 98, Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2028, Λεύκωμα Δημοτικού Σχολείου Ζαβαριάν, 1928-2018, 90 χρόνια δημιουργικής πορείας, 2018, σ. 11-12, Μηνιασίαν Έλλη, «Νέα στέγη για το νηπιαγωγείο της Κοκκινιάς», περιοδικό *Αρμενικά*, τεύχος Μάιος – Ιούνιος, 2010. Γαζαριάν Οβανές, «Αρμενοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδος», *Αρμενικά*, τεύχος Ιανουάριος – Μάρτιος 2012.

15. Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 387.

16. Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 123-129, 191-193.

Συνθήκες διαβίωσης

Σε μισό μέτρο απ’ αυτές τις βρώμικες όχθες της ήταν στημένος αυτός ο ξυλοτενεκεδέ- νιος χωρίς δρόμους αρμένικος μαχαλάς. Η κατάσταση των Αρμένιων συνανθρώπων μας ήταν πολύ χειρότερη από την δικιά μας. Εμείς μέναμε στα πλίνθινα και κεραμιδιένια σπιτάκια μας. Οι καημένοι αυτοί πλήρωναν, νομίζω, και νοίκι στους ιδιοκτήτες γι’ αυ- τή την πάντα λασπωμένη γη, όπου είχαν στήσει τις τενεκεδένιες καλύβες τους. Τέτιες αθλιότητες, φίλε μου, τραυμάτισαν τα νιάτα μας. (Κώστας Κρομμύδας, Περσμένα κι αλησμόνητα, 1992).

Η μοίρα της πλειοψηφίας των Αρμενίων και Μικρασιατών προσφύγων, τα πρώτα χρόνια, ήταν κοινή. Και οι δύο «απολάμβαναν» τις ίδιες προβληματικές συνθήκες διαβίωσης, σε κοινά παραπήγματα της φτώχης συνοικίας, κυρίως στη Σούδα.

Οι παράγκες στη Σούδα κατασκευάστηκαν από πρόχειρα υλικά, όπως ξύλο, πισ- σόχαρτο, τενεκέδες. Αποτέλεσαν ευτελείς, πρόχειρες κατασκευές, δομημένες προφα- νώς με αυθαίρετο τρόπο. «Εκτός των διαύλων της κρατικής πολιτικής αλλά και των κυκλωμάτων εργολαβιών». ¹⁷ Ουσιαστικά το φαινόμενο της αυτοστέγασης με λαϊκή πρωτοβουλία, έξω από πολεοδομικές και οικιστικές πολιτικές, εξελίχθηκε ως μια δι- αδικασία, που ερχόταν να καλύψει την αδυναμία του κράτους να προσφέρει φτηνή στέγη. Η αυθαίρετη δόμηση και λαϊκή ιδιοκτησία γης αποτέλεσαν για το κράτος δικλείδα ασφαλείας, ώστε να αμβλύνονται οι κοινωνικές εντάσεις. Οι πρόσφυγες στα Αρμένικα αυτοστεγάστηκαν με τα δικά τους μέσα, με την ανοχή του κράτους και χωρίς τη βοήθεια της ΕΑΠ, όπως συνέβη σε μεγάλο βαθμό στη Νέα Κοκκινιά. Σε πολλές περιπτώσεις οι πρόσφυγες στα Αρμένικα, πλήρωναν νοίκι στους ιδιοκτήτες γι’ αυτή την έκταση, όπου είχαν στήσει τις τενεκεδένιες καλύβες τους.

Η εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* χαρακτήριζε «*πυγμαία σπιτάκια*» τα παραπήγ- ματα της περιοχής των «Αρμένικων» και τα κατέταξε στην κατηγορία των «*αχυρώ- νων καλυβιών*». Έγραφε χαρακτηριστικά στις 4 Αυγούστου 1929: «*Τα σπιτάκια αυτά καθώς είνε σκεπασμένα με πισσόχαρτο και λαμαρίνες σε κάνουν να νομίζεις, για μια στιγμή, πώς ένας άνεμος τ’ άρπαξε στ’ αόρατα μα δυνατά φτερά του από το βουναλάκι της Δραπετσώνας κι έφερε και τα “πέταξε” σ’ ένα από τα πολλά χωμάτινα κράσπεδα της Κοκκινιάς*».

Ειδικότερα η περιοχή νότια του ρέματος, δηλαδή προς την Παλιά Κοκκινιά, ήταν κατωφερική με πολύ στενούς δρομίσκους δίνοντας την εντύπωση ενός λαβύρινθου με παράγκες. Μιας μάνδρας, δηλαδή, μέσα στην οποία ζουν όλοι μαζί οι κάτοικοι. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Ακρόπολις* στις 02/5/1930, ο δημοσιογράφος Κ. Παράσχος, ευρισκόμενος στα «Αρμένικα», περιγράφει τον προσφυγικό συνοικισμό ως αθλιότερο και από «τα χειρότερα σοκάκια των πιο άθλιων τούρκικων χωριών». Ένα σύμπλεγμα σπιτιών, «*μέσα σε κατάστενους μικροσκοπικούς δρομίσκους, που κουλουριάζονται ο ένας μέσα στον άλλον ωσάν είδος ζωνάρι, και αποτελούν έναν αληθινό λαβύρινθο*», γεμάτο

17. Λεοντίδου Λίλα, «Ένας χώρος ελπίδας κι αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: άτυπη εργασία και κατοικία στις προσφυγικές γειτονίες της Νίκαιας», στο Δήμος Νίκαιας, *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας*, 2002, σ. 17-23.

με όλες τις βρωμιές, στον οποίο δε γίνεται διακριτό, «πού αρχίζει η περιοχή του ενός σπιτιού και πού τελειώνει του άλλου».

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή μιας παράγκας του συνοικισμού στις αρχές της δεκαετίας του 50.

Ένα δωμάτιο και μια κουζίνα, κτισμένα με πλίνθους από κοκκινόχρωμα, το δάπεδο τσιμέντο, το ταβάνι από τενεκέ, κάθε δύο μήνες περνάγαμε χαρτί, το ανανεώναμε γιατί τα ποντικάκια είχαν χορό, σκίζανε και το χαρτί, κάθε μήνα μπαντανά (άσπρισμα) για καθαριότητα και απολύμανση. Ο μπαμπάς μου ήτανε τσαγκάρης. Στην κουζίνα εδώ, μαγείρευε η μαμά μου, εδώ ήτανε ο πάγκος του πατέρα μου, μια γκαζιέρα και ένα φανάρι. Ψυγείο πήραμε αργότερα, ένα του πάγου. Στο δωμάτιο ένα κρεβάτι, που κοιμόντουσαν οι γονείς μου, ένα ντιβάνι εγώ και ένα τραπέζι για να τρώμε. Τίποτα άλλο, ίσα ίσα τα έπαιρνε αυτά. Η κουζίνα είχε μια πόρτα και το δωμάτιο ένα παράθυρο που έβλεπε σ' ένα ντουβάρι. Μια σκάφη για να πλένουμε και μια λεκάνη για το μπάνιο. Το νερό το κουβαλούσαμε ... Ρεύμα πρέπει να είχαμε μετά το 50. Μια φορά την εβδομάδα πηγαίναμε στα λουτρά της Κοκκινιάς. (Προφορική συνέντευξη της Ανδρομάχης Ελευθεριάδου, 11/1/2019).

Από τον συνοικισμό απουσίαζαν εντελώς στοιχειώδη έργα υποδομής και δίκτυα (αποχέτευση, ύδρευση, ηλεκτροδότηση, διάνοιξη δρόμων κ.ά.), με αποτέλεσμα την εμφάνιση πολλών προβλημάτων. Η έλλειψη αποχέτευσης, τα κοινά αποχωρητήρια, η φτώχεια και ο υποσιτισμός καθιστούν απάνθρωπες τις συνθήκες διαβίωσης και ευνοούν την εμφάνιση και διασπορά πολλών ασθενειών. Οι κάτοικοι προμηθεύονταν στην αρχή νερό του Πόρου με βυτία και αργότερα συνωστίζονταν στις δημοτικές κρήνες, που είχαν τοποθετηθεί στις γωνίες των δρόμων.

Στη Σούδα ούτε νερό ούτε φως. Πριν τον πόλεμο πέρναγε ένα βυτίο και φώναζε, νερόοο. Από κάθε γειτονιά, ο καθένας πήγαινε έβαζε τη στάμνα ... Νερό από τον Πόρο φέρνανε. Το πληρώναμε με λεφτά. Αργότερα είχε βρύσες. Η βρύση ήταν κλειστή, δεν έτρεχε. Περιμέναμε να 'ρθει η ώρα, να ανοίξει κι έβλεπες ουρά, άλλοι τενεκέδες, άλλοι κουβάδες ... Είχαμε και πηγάδια στις αυλές, σε πολλά σπίτια. (Προφορική συνέντευξη του Ασάντουρ Εμπεγιάν, 15/3/2018).

Τα στάσιμα νερά του ρέματος και τα βιομηχανικά απόβλητα εργοστασίων, όπως της BIBEXΡΩΜ για παράδειγμα, αποτελούσαν εστία μόλυνσης και δυσοσμίας, συνεχή απειλή για την υγεία των κατοίκων. Η εικόνα της Σούδας, παραμένει άθλια μέχρι και τη δεκαετία του 70. Σε ρεπορτάζ της εφημερίδας *Παρατηρητής*, η Σούδα εμφανίζεται να παραμένει «νόσημα χρόνιας μορφής», με πολυάριθμες τρώγλες «καλυβόσπιτα», που συναντώνται μόνο «εις τας αχανείς περιοχάς της αφρικανικής ζούγκλας», τρώγλες ημικαταστρεμμένες εγκατεστημένες εις «βαλτοτόπια», στίγμα για τον πολιτισμό μας. Σύμφωνα με την εφημερίδα, το ρέμα της Σούδας αποτελούσε εστία ρύπανσης, που επιδεινωνόταν συστηματικά, καθώς ρίπτονταν σε αυτό δηλητηριώδη οξέα, από υαλουργείο στην αρχή της οδού Δραγούμη και λύματα από εργοστάσια, τα οποία δεν είχαν συνδεθεί με τον κεντρικό αγωγό, όπως υποχρεούνταν από το νόμο.¹⁸ Η

18. «Η Σούδα αποτελεί μόνιμον πληγήν της πόλεως μας και εστίαν μολύνσεων», εφημερίδα *Παρατηρητής*, 23 Νοεμβρίου 1951, σ. 3, «Σούδα αγιάτρευτη πληγή», εφημερίδα *Παρατηρητής*, 15 Σεπτεμβρίου 1959.

διοχέτευση βιομηχανικών αποβλήτων στο ρέμα, αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης στο Δημοτικό Συμβούλιο του Πειραιά. Ο δήμαρχος κ. Ντεντιδάκης επισκέφθηκε την περιοχή, για να διαπιστώσει την έκταση του προβλήματος και να ληφθούν κατάλληλα μέτρα.¹⁹ Ανάλογες συζητήσεις απασχόλησαν και το Δημοτικό Συμβούλιο της Νίκαιας.

Αναφερόμενη η εφημερίδα *Νέον Βήμα* στην περιοχή, στις 26/05/1935, παρατηρεί: «Μα σαν συνέχεια της αθλιότητας αυτής έρχεται η περιφερειακή Σούδα που αρχίζει από τον ίδιο τομέα των Κιλικιανών, διέρχεται την κεντρικήν αγορά και διασχίζει ολόκληρη την Αρμενική συνοικία. Εάν την Σούδα αυτήν την ονομάσουμε “διαρκές τρεχούμενον αίσχος” δεν θα είναι καθόλου υπερβολή. Γιατί είναι μια απέραντη μολυσματική εστία από τις διάφορες βρώμες που πέφτουν μέσα σε αυτή και τα πρασινισμένα νερά, που μαζί με τις φριχτές αναθυμιάσεις που αναδίδει και δεν μπορεί να πλησιάσει άνθρωπος μεταδίδει και το μικρόβιον της φθίσεως στα στήθια τόσο ανυπόπτων υπάρξεων, της αμαρτωλής αυτής περιοχής. Η περιοχή λοιπόν, αυτή μπορεί αξιόλογα να ονομασθή περιοχή απογνώσεως!...».

Στη Σούδα, αυτοσχέδια ρυάκια διέσχιζαν τους χωμάτινους δρόμους της περιοχής, μεταφέροντας ακόμα και λύματα. Ιδιαίτερα το χειμώνα, εξαιτίας της απουσίας αντιπλημμυρικών έργων και του μικρού βάθους της κοίτης του ρέματος, η περιοχή πλημμύριζε συχνά, με αποτέλεσμα τα σπίτια να παθαίνουν σοβαρές καταστροφές και να δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα στην Παλιά Κοκκινιά και στα Άσπρα Χώματα. Σε ρεπορτάζ της εφημερίδας *Πατρίς*, στις 24 Οκτωβρίου 1930, οι κάτοικοι της περιοχής φέρεται να λένε ότι, όσα παραπήγματα δεν παρασύρονταν «από τα ρεύματα των χανδάκων», μετατρέπονταν «εις δεξαμενάς ύδατος» και αυτοί αναγκάζονταν να καταφεύγουν στα ψηλότερα σημεία του συνοικισμού, εκτεθειμένοι στους χειμωνιάτικους ανέμους και «αναμένοντες το καταστάλαγμα των υδάτων πέραν εις τα Καμίνια».

Η περιοχή, επλήγη ιδιαίτερα στη μεγάλη καταστροφική πλημμύρα, στις 22 Νοεμβρίου 1934, που περιγράφεται από το Βαμβακάρη με έναν ιδιαίτερο τρόπο, στο ρεμπέτικο τραγούδι με τίτλο «Η πλημμύρα». Για αυτή την πλημμύρα, η εφημερίδα *Αναγέννησις* σημειώνει στις 09/12/1934: «Κατόπιν της τελευταίας καταστρεπτικής νεροποντής, η αντιπλημμυρική τάφρος της πόλεώς μας η οποία εξυπηρετεί τον Πειραιά υψώθη λόγω υπερπληρώσεως χώματος και αργίλου, εν και πλέον μέτρον από το αρχικόν βάθος της, εις σημείον ώστε με την πρώτην βροχήν θα πλημμυρίσει εντελώς μη δυναμένη να περιλάβη την προτέραν χωρητικότητα ύδατος».

Προβληματική ήταν επίσης το χειμώνα η εγκάρσια διέλευση του ρέματος, ιδιαίτερα για τα μικρά παιδιά. Με τη Σούδα έχω συνδεθεί, γιατί έχω πέσει μέσα πολλές φορές. Αφού είχε βρέξει και είχε γίνει όλο λάσπες, προσπαθούσαμε να περάσουμε. Ναι μεν ο καθένας είχε βάλει μια πέτρα εδώ, μια εκεί, αλλά Αν ήσουν μεγάλος και πρόσεχες, μπορούσες να περάσεις ελεύθερα, αλλά ήθελε προσοχή. Αλλά ξέφευγε το πόδι από τη μια πέτρα και κάτω.... Υπήρχε τρόπος να περάσουμε αλλά θέλαμε περιπέτεια, να κάνουμε τον ήρωα. (Προφορική συνέντευξη του Γκιραγκός Μικιρδισιάν, 28/7/2020).

Για την ατομική τους καθαριότητα και υγιεινή οι Αρμένιοι, εκτός από την παραδοσιακή σκάφη, χρησιμοποιούσαν τα λουτρά «Μικρά Ασία», στα «Αρμένικα» (οδοί

19. Εφημερίδα *Χρονογράφος*, 7 Αυγούστου 1959.

Αρμένιοι και Έλληνες Μικρασιάτες πρόσφυγες στη γειτονιά, στην Παλιά Κοκκινιά, πάροδος Μεγάρων, 1961. Το πεζοδρόμιο συχνά γινόταν μια προέκταση του σπιτιού ... Αρχείο Ασαντούρ Εμπεγιάν.

Μυλασσών και Αρμενίων Προσκόπων), αρχιτέκτονας των οποίων ήταν ο Αρμένιος Αρτίν Παλατζιάν. Η λειτουργία του χαμάμ ξεκίνησε το 1926, ικανοποιώντας την ανάγκη για ατομική υγιεινή όλων των προσφύγων της Κοκκινιάς.

Ένας βασικός άξονας, γύρω από τον οποίο διαμορφωνόταν η ζωή στη Σούδα, εκτός από την οικογένεια και τη συμμετοχή στη λειτουργία και δράση των φορέων της κοινότητας, ήταν η γειτονιά. Αυτό βέβαια ισχύει για όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς, δεδομένου

ότι, για τους πρόσφυγες, η έννοια της γειτονιάς ήταν πολύ ανεπτυγμένη στις πατρίδες τους. Οι δυνατοί δεσμοί μεταξύ των γειτόνων είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία στενών κοινωνικών σχέσεων, που χαρακτηριστικό τους ήταν η συνεργασία και η αλληλεγγύη.

Στη γειτονιά είχαμε πάρα πολύ καλές σχέσεις. Δεν υπήρχε κακία, είμαστε όλοι ένα. Κάθε μέρα είχαμε γλέντι, το φαΐ σου το φαΐ της και μπίρι μπίρι, το ραδιόφωνο, όλοι μαζί μια οικογένεια ... Ο μπαμπάς μου πήγαινε για ψάρεμα, ότι ψάρια έπιανε εκείνη την ημέρα, όλη η γειτονιά ψάρια έτρωγε (κα Ανδρομάχη).

Επαγγελματική Απασχόληση

Οι Αρμένιοι ανέπτυξαν ενεργή δράση και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή του τόπου και συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της περιοχής. Αρχικά απασχολήθηκαν σε οικοδομικές και άλλες βαριές χειρωνακτικές ή ευκαιριακές εργασίες, συχνά ως ρακοσυλλέκτες και πλανόδιοι παλιατζήδες, ενώ πολλά παιδιά εξάσκησαν το επάγγελμα του λούστρου. Ακόμα και οι γυναίκες, που σύμφωνα με την παράδοση ασχολούνταν με το νοικοκυριό στο σπίτι, αναγκάστηκαν να εισέλθουν στην αγορά εργασίας. Στο ξεκίνημα όμως της νέας ζωής τους, συνάντησαν μεγάλη φτώχεια και δυσκολίες.

Πάντως στην αρχή δεν έχουνε δουλειές και πεινάνε πάρα πολύ. Υπάρχει μεγάλη μνήμη πείνας, όχι του πολέμου, της προσφυγιάς η πείνα. Η φτώχεια της 1ης γενιάς ήταν χαρακτηριστική. Θεωρούν ότι χρωστάνε τη ζωή τους σε διάφορες οργανώσεις, που τους μοιράζανε φαγητό, τους περιθάλαπε ... (Προφορική συνέντευξη της Κουήν Μινασιάν, 1/3/2018).

Απασχολήθηκαν επίσης, ως εργάτες σε βιοτεχνίες (π.χ. ταπητουργία) και σε εργοστάσια του Πειραιά και ανέπτυξαν το εμπόριο, κυρίως ως ελεύθεροι επαγγελματίες (φούρναρης, μπακάλης, κρεοπώλης, κουρέας, φωτογράφος κ.λπ.). Οι Αρμένιοι της Κοκκινιάς είχαν ιδιαίτερη συμμετοχή σε «άνοιγμα» μικρών επιχειρήσεων, όπως στραγαλοποιεία, υποδηματοποιεία, παντουφλοποιεία, ταπητουργία, σιδηρουργεία, βυρσοδεψεία, καροποιεία, κουρεία κ.ά. και στην ίδρυση μικρών βιοτεχνιών π.χ. αλ-

λαντικών (παστουρμάδες, σουτζούκια, κ.ά.), πλεχτών υφασμάτων, βυρσοδεψείων, τσαγκαράδικων. Οι μικρές αυτές επιχειρήσεις ήταν διαρθρωμένες, κυρίως, σε οικογενειακή βάση. Πολλοί Αρμένιοι εργάζονταν στα βυρσοδεψεία, νότια της οδού Θηβών, προς το Ρέντη. Εξάλλου, οι *Αρμένιοι*, για πολλούς, θεωρούνται οι μεγάλοι «μάστορες» του *παστουρμά*.

Τα μαγαζιά των Αρμενίων προσφύγων ήταν διασκορπισμένα σε όλη την περιοχή. Μεγάλη συγκέντρωση τέτοιων μαγαζιών υπήρχε στη «Γέφυρα» (Μπελογιάννη και 7ης Μαρτίου), κυρίως χασάπικα, μανάβικα, μπακάλικα, κεμπαπτζίδικα, παστουμαρτζίδικα, όπως και στην οδό Δραγούμη στην Παλιά Κοκκινιά.

Όταν φτάνεις στην Κοκκινιά, αυτό που την χαρακτηρίζει είναι η μυρωδιά από το τσιμέντι, από το σουβλάκι, από το κεμπάπ, το αυθεντικό. Στην αρχή τα πουλάγαν σε καρότσι μωρού. Εκεί βάζανε τις πρώτες φωτιές, με κάρβουνα. Και αν έτρωγες τέτοιο πράγμα, δε χρειαζόσουν δεύτερο. Ιδίως για εμάς, που περάσαμε μια εποχή στέρησης μετά την Κατοχή, ένα σουβλάκι ήτανε η ανταμοιβή μας. Έμπαινες μέσα, μύριζε τσιμέντι, ένα θείο πράγμα. Δηλαδή, όταν πήγαινες στην Αλεξάνδρεια, μύριζε το κάρδαμο, εδώ στην Κοκκινιά, μύριζε το τσιμέντι. Γι' αυτό η Κοκκινιά είχε το δικό της τύπο. Ήτανε μια Αρμενιά. (Προφορική συνέντευξη του Αγκόπ Τζελαλιάν, 27/1/2021).

Αρμενικά μικρομάγαζα υπήρχαν και στη λαϊκή «μαύρη» αγορά των Αγίων Αναγύρων, όπου πουλιόνταν κυρίως υφάσματα. Από τη δεκαετία του '70, οι Αρμένιοι στράφηκαν σε επαγγέλματα, που απαιτούσαν πανεπιστημιακή μόρφωση.

Πολιτισμός – Ψυχαγωγία – Διασκέδαση

Εγκαταλείποντας οι Αρμένιοι τις πατρογονικές τους εστίες, στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άφησαν πίσω τους όχι μόνο τα σπίτια τους, αλλά και μέρος της τεράστιας πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Μέρος αυτής της πολιτιστικής κληρονομιάς μετέφεραν και στις καινούργιες τους πατρίδες.

Με τη δημιουργία του αρχικού προσφυγικού συνοικισμού της Κοκκινιάς, οι Αρμένιοι συμμετείχαν ενεργά στην πολιτιστική ζωή της πόλης. Πρώτο τους μέλημα η επιβίωση. Σύμφωνα με τον Αρσαβίρ Καζαντζιάν, για να μπορέσουν να επιβιώσουν και να ορθοποδήσουν, είχαν την ανάγκη του αρμενικού σχολείου και της εκκλησίας, αλλά και του αρμενικού πολιτισμού. Σιγά σιγά άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτοι ηθοποιοί, που συμμετείχαν σε θεατρικές παραστάσεις. Το 1924, το πρώτο θέατρο, που λειτούργησε στην Κοκκινιά, ήταν μια παράγκα στη Γέφυρα. Οι περισσότεροι ηθοποιοί του θεάτρου ήταν πρόσφυγες Αρμένιοι.²⁰

Επίσης, στα καφενεία της πόλης, εμφανίστηκαν συγκροτήματα με δεξιότητες οργανοπαίκτες πρόσφυγες, Έλληνες και Αρμένιους, που έπαιζαν μικρασιατικά τραγούδια. «Ο Λάζαρος που ήτανε τυφλός, πρόσφυγας από την Καισάρεια, δεξιότηνης οργανοπαίκτης, έπαιζε βιολί και σαντούρι και μαζί με τους Αρμένιους πρόσφυγες, δεξιότητες οργανοπαίκτης: Αρσέν βιολί, Σετράκ ούτι, Βραχράμ βιολί, έπαιζαν και τραγουδούσαν

20. Λιάτσος Δημήτρης, *Κοκκινιά, ένα όνομα μια πολιτεία*, 1960, σ. 19-20.

*Μικρασιάτικα στα τουρκικά και στα ελληνικά σε καφεενεία της Κοκκινιάς που ήτανε στη Γέφυρα».*²¹

Στην Κοκκινιά, στην περίοδο του Μεσοπολέμου, επικράτησε το σμυρναϊκό τραγούδι με ορχήστρες, που αποτελούνταν από βιολί, σαντούρι, τουμπελέκι και ούτι.²² Το σμυρναϊκό τραγούδι όμως, είναι το αποτέλεσμα του δημιουργικού συνδυασμού πολλαπλών επιδράσεων, καθώς η Σμύρνη υπήρξε σημείο συνάντησης διαφορετικών πολιτισμών. Άρα έχει δεχθεί επιδράσεις και από την αρμενική παραδοσιακή μουσική. Η μουσική ήταν ένας κοινός χώρος δημιουργίας για όλους τους λαούς που έζησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ιδιαίτερα «τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου, χύνονται στο τεράστιο χωνευτήρι και ζυμώνονται υπό νέες συνθήκες, η ελληνική δημοτική, η έντεχνη, η ευρωπαϊκή μουσική παράδοση. Αφοβα ερωτοτροπούν με τραγούδια Αρμενίων, Εβραίων, και Αράβων».²³ Τα Σμυρναϊκά και τα Πολίτικα τραγούδια περιγράφουν το περιβάλλον της πόλης με τις τοποθεσίες και τους μαχαλάδες, αναφέρονται στην εθνικότητα των κατοίκων όπως Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, κ.ά. και σε διάφορα ιστορικά γεγονότα, σχολιάζουν τις κοινωνικές τάξεις, τα επαγγέλματα, όπως το χασαπάκι, τη μοδιστρούλα ..., μιλούν για τον έρωτα, το πόνο, τη χαρά, την προσφυγιά κ.ά.²⁴

Στις πολιτιστικές δραστηριότητες των Αρμενίων περιλαμβάνονται μουσικές, θεατρικές και χορευτικές εκδηλώσεις, πολλές από τις οποίες διαδραματίζονται στις αίθουσες των συλλόγων τους, στα σχολεία, σε κινηματογραφικές αίθουσες της Κοκκινιάς, όπως «Ορφέας», «Κεντρικό» και στο Δημοτικό Θέατρο του Πειραιά. Η αρμενική μουσική, πλούσια σε εκφραστικότητα, εμπεριέχει λαϊκή, θρησκευτική και κοσμική, αγροτική και αστική παράδοση, πολλών αιώνων. Πολλά χορωδιακά σχήματα αναδύθηκαν μέσα από τους φορείς στην κοινότητα. Οι χορωδίες εκτελούσαν συνήθως αρμενικά τραγούδια, παραδοσιακά και πατριωτικά ή τραγούδια από οπερέτες.²⁵ Αρμενικές οπερέτες παρουσιάζονταν συχνά στο κοινό της Κοκκινιάς, συνήθως στο κτίριο «Ζαβαριάν». Τα τελευταία χρόνια, η παραδοσιακή μουσική αντικαθιστά τα πατριωτικά τραγούδια.

Ένας άλλος τομέας πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην αρμενική κοινότητα, ήταν το θέατρο, με παραστάσεις από το παγκόσμιο κλασσικό ρεπερτόριο, αλλά και παραστάσεις πατριωτικού περιεχομένου. Θεατρικές ομάδες λειτουργούσαν και στους δύο

21. Αγκυραλίδης Γιώργος, *Νέα Κοκκινιά*, σ. 48.

22. Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων βίος*, σ. 262.

23. Πετρόχειλος Βασίλης, «Μουσική και Μουσικοί από τη Σμύρνη», <http://www.enosismyrneon.gr/ekdoseis-tes-enoses/arhtra-arkheiou/mousike-kai-mousikoi-apo-te-smurne.html>.

24. Στο ίδιο.

25. Ελαφρά, ηθογραφική κωμωδία, μερικές φορές με δραματικά στοιχεία, πάντα με τη συνοδεία τραγουδιών. Διάσημη αρμενική οπερέτα με παγκόσμια ακτινοβολία είναι ο «Λεπλεμιτζής Χορ χορ Αγάς» (Ο Κυρ-Γρηγόρης ο στραγαλάς). Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και έχει παιχτεί πολλές φορές στην Ελλάδα. Σύμφωνα με το μουσικό και ιστορικό μουσικολόγο Πάνο Σαββόπουλο μάλιστα, ο πρώτος στίχος από το γνωστό ρεμπέτικο τραγούδι «Καϊζής», προέρχεται από αυτή την αρμενική οπερέτα. **Νταματιάν Ζακ**, «Λεπλεμιτζής Χορ-Χορ Αγάς, μια οπερέτα με παγκόσμια ακτινοβολία», *Αρμενικά*, τεύχος 91, **Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2016**.

συλλόγους, «Ζαβαριάν» και «Αραράτ». Στη θεατρική ομάδα του συλλόγου Ζαβαριάν, καθήκοντα σκηνοθέτη ανέλαβε το 1947 ο Αρσαβίρ Καζαντζιάν. Στο σύλλογο «Αραράτ», το 1949, συστάθηκε θεατρικός θίασος αποτελούμενος από ερασιτέχνες Κοκκινιώτες ηθοποιούς και σκηνοθέτες όπως ο Ρουπέν Χαντσατουριάν, ο Σογομόν Γκεμτζιάν, ο Αγκόπ Αραπελιάν κ.ά. Το πρώτο θεατρικό έργο, που παρουσίασε ο θίασος, ήταν «ο Γκαραμπέτ Αγά». Τις δεκαετίες του '50 και του '60, οι παραστάσεις δίνονταν στην αίθουσα εκδηλώσεων του συλλόγου, στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά ή σε άλλα θέατρα, που νοικιάζονταν από το σύλλογο γι' αυτό το σκοπό. Ο θίασος συμμετείχε και σε εορτασμούς εθνικών επετείων.

Τέλος, στον τομέα του χορού, οι Αρμένιοι εστίαζαν την προσοχή τους στη διδασκαλία αρμενικών χορών στους νέους, ενώ παράλληλα γίνονταν χορευτικές εκδηλώσεις με παραδοσιακές στολές στα σχολεία. Ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια εγκατάστασής τους στην Κοκκινιά, μέλη της κοινότητας συμμετείχαν στις διάφορες εκδηλώσεις, με τοπικές παραδοσιακές ενδυμασίες.

Γενικότερα οι Αρμένιοι είχαν πολύ καλές σχέσεις με τον πολιτισμό. Στην πολιτιστική ζωή της Κοκκινιάς διακρίθηκαν πολλοί Αρμένιοι καλλιτέχνες όπως ο Πωλ Φαρατζιάν και η οικογένεια Διλδιλιάν στην τέχνη της φωτογραφίας, ο Γρηγόρης Τουφεζιάν, ζωγράφος – χαράκτης, η Φλώρα Δουμανιάν-Καζαντζιάν, σοπράνο στην Εθνική Λυρική Σκηνή, η μεγάλη λαϊκή τραγουδίστρια Μαρίκα Νίνου και πολλοί άλλοι.

Με τη Μαρίκα ήμασταν στη χορωδία του σχολείου. Θυμάμαι σε μια σχολική γιορτή στο τέλος της χρονιάς, 1932, 1933 ... η Μαρίκα, η Ευαγγελία, μετά από μένα είπε ένα αρμένικο τραγούδι ασφάχτ λαρίχτ τομπελέ α α α (εγώ άκουσα μια ωραία φωνή, της μητέρας η φωνή). Μία η χορωδία (το 'λεγε), μία η Νίνου και μετά από αυτό, είπε ένα του Σούμπερτ στα ελληνικά (Στη βρύση του χωριού μου ανθεί μια φλαμουριά, χρυσόνειρα είχα πλάσει στον ίσκιο της πολλά ...). Της το 'χε μάθει η δασκάλα των ελληνικών, η κυρία Κούλα. Το τραγούδι «φλαμουριά», το χα μάθει τότε από τη Νίνου, τότε που το τραγούδησε. Κλασσικό τραγούδι ... Θυμάμαι ακόμα τη χορωδία. του σχολείου και η Ευαγγελία να τραγουδά ... (Προφορική συνέντευξη του Ασαντούρ Εμπεγιάν, στις 15/03/2018).

Στην περιοχή του ρέματος της Σούδας, σύμφωνα με την Αγγέλα Παπάζογλου, λειτούργησαν πολλοί τεκέδες, ιδιαίτερα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου.²⁶

Οι Αρμένιοι διασκέδαζαν σε γλέντια, που διοργάνωναν οι ίδιοι στα σπίτια τους τα σαββατοκύριακα ή με την ευκαιρία γάμων ή ονομαστικών εορτών, με φαγητό, τραγούδι και χορό. Αλλά σε μικρά γλέντια κατέληγαν και οι πολιτιστικές τους εκδηλώσεις, δηλαδή οι χοροί, οι θεατρικές παραστάσεις, τα φεστιβάλ νεολαίας, οι συγκεντρώσεις που πραγματοποιούνταν στα γραφεία των συλλόγων της κοινότητας, στα σχολεία. Παραδοσιακά και πατριωτικά τραγούδια συνόδευαν τις εκδηλώσεις τους, ενώ η νεολαία, συνήθιζε να διοργανώνει πάρτι στα γραφεία των συλλόγων «Ζαβαριάν» και «Αραράτ».

Απαραίτητο στοιχείο της ψυχαγωγίας και διασκέδασης των Αρμενίων προσφύγων, ιδιαίτερα των νέων, όπως άλλωστε όλων των προσφύγων και των γηγενών, αποτέλεσε ο εκδρομισμός και η φυσιολατρία, δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν έντονα στο μεσοπόλεμο, αλλά και τις δεκαετίες του '50 και '60. Οι εκδρομές αυτές, ημερήσιες

26. Παπάζογλου Γιώργος, *Αγγέλα Παπάζογλου: Τα χαίρια μας εδώ*, Επτάλοφος, 2003.

κυρίως, γίνονταν σε κοντινές περιοχές της Αττικής, όπως στο Δαφνί, στο Χαϊδάρι, στην Κηφισιά, στη Δροσιά, στην Ερυθραία, στη Μαγκουφάνα (Πεύκη), στη Νέα Μάκρη, στον Άγιο Αντρέα και σε άλλα θέρετρα. Στην περιοχή της Αττικής λειτουργούσαν και αρκετές κατασκηνώσεις που φιλοξενούσαν Αρμένιους πρόσφυγες.

Στην Κοινότητα ανέπτυξαν φιλανθρωπική κυρίως δραστηριότητα γυναικείοι σύλλογοι, όπως Χοκ (*Hog, Αρμενική Οργάνωση Αλληλοβοήθειας, Χάι Γκαμπούντ Χατς (Αρμενικός Κυανούς Σταυρός), Παρεγκορτσαγκάν, Ντιγκνάτς (των Κυριών)*). Τα αθλητικά σωματεία των Αρμενίων αντιμετώπιστηκαν ως προσφυγικά σωματεία, εντασσόμενα στις αθλητικές ενώσεις και στις ομοσπονδίες της χώρας μας. Δραστήριο σωματείο με ενεργή παρουσία στο χώρο του αθλητισμού και του προσκοπισμού, είναι η «Ένωση Αρμενίων Αθλητών» Πειραιά ή «Αρμενική», όπως την αποκαλούν οι φίλοι της, που ιδρύθηκε το 1926 στην Παλιά Κοκκινιά. Άλλοι αρμενικοί αθλητικοί σύλλογοι της Κοκκινιάς ήταν ο Αραράτ και η Αρτζίς.

Αστική αποκατάσταση

Η αστική αποκατάσταση των Αρμενίων προσφύγων της Κοκκινιάς ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του '60. Στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, στην Νίκαια, όπου δρούσε ο σύλλογος του Αγ. Ι. Χρυσοστόμου η αστική αποκατάσταση υλοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950, με τη λύση της αυτοστέγασης, ανεξάρτητα αν οι Αρμένιοι ήταν κάτοχοι της ελληνικής ιθαγένειας ή όχι. Προηγήθηκαν δικαστικοί αγώνες μεταξύ προσφύγων και γηγενών ιδιοκτητών των οικοπέδων, που απαλλοτριώθηκαν από το κράτος γιατί κατά την απαλλοτρίωση αυτή το Υπουργείο Πρόνοιας δεν είχε εξετάσει και εξακριβώσει πλήρως το καθεστώς ιδιοκτησίας (πόσοι και ποιοι είναι οι ιδιοκτήτες).²⁷ Οριστική, θετική για τους πρόσφυγες, λύση στο πρόβλημα έδωσε το ίδιο το Υπουργείο Πρόνοιας.

Στην περίπτωση της Σούδας όμως, όπου δρούσε ο σύλλογος του Αγίου Φανουρίου η αποκατάσταση έλαβε χώρα το 1962 στη βάση ενός προγράμματος που ανακοινώθηκε από την Κυβέρνηση το 1960. Αποτελούσε ειδικό πρόγραμμα αποκατάστασης για τις οικογένειες προσφύγων και γηγενών, που εξακολουθούσαν να παραμένουν στα παραπήγματα των μεγάλων αστικών κέντρων (Πειραιάς, Αθήνα, Θεσσαλονίκη). Το πρόγραμμα αυτό, μεταξύ άλλων διατάξεων, που καθορίζουν τις δικαιούχες οικογένειες, τα κριτήρια επιλογής τους κ.λπ., προβλέπει την κατασκευή των κατοικιών, κυρίως με σύσταση εργολαβιών από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Δημοσίων Έργων. Με το πρόγραμμα αυτό αποκαταστάθηκαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Σούδας (περιοχή Αγίου Φανουρίου) και οι Αρμένιοι πρόσφυγες της ίδιας περιοχής, που είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα.²⁸

Οι Αρμένιοι πρόσφυγες των παραπηγμάτων, που δεν είχαν ελληνική ιθαγένεια,

27. Εφημερίδα Ακρόπολις, 6,7,8 Φεβρουαρίου 1930.

28. Βασιλικιώτη Ε., «Μέρος II. Από το 1960 μέχρι σήμερα», σ. 56-57 *Χρονογράφος*, 15/02/1960. Για την Αθήνα προβλέπονταν ανέγερση 1.100 κατοικιών και από 1.200 για Πειραιά και Θεσσαλονίκη.

όπως και αυτοί που διέμεναν σε ενοικιαζόμενα σπίτια της Κοκκινιάς, αποκαταστάθηκαν στη βάση ενός προγράμματος της Ύπατης Αρμοστείας (Υ.Α.) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, που υλοποιήθηκε την περίοδο 1954 – 1970, με τη συμβολή του ελληνικού κράτους και τη συμμετοχή αρμενικών φιλανθρωπικών οργανώσεων (ιδρύματα Γκιουλμπενκιάν και Καραγκιοζιάν). Το πρόγραμμα αυτό απευθυνόταν στους Αρμένιους και στους ελληνικής καταγωγής πρόσφυγες από τη Ρουμανία και τη Ρωσία.²⁹ Οι πρόσφυγες αυτοί εγκαταστάθηκαν τη δεκαετία του 1960 σε πολυκατοικίες που οικοδομήθηκαν στην Κοπή, στην Άγια Σοφιά, στο Ρέντη, στην Καλλιθέα, κυρίως όμως στα Τσουβαλάδικα (Μακρυγιάννη και Θεσσαλονίκης, Ρέντης).

Η κοινότητα σήμερα

Σήμερα, η κοινότητα των Αρμενίων που γεννήθηκαν και ζουν στην Ελλάδα και είναι απόγονοι των Αρμενίων, που ήρθαν στην Κοκκινιά στις αρχές του 20ου αιώνα, σύμφωνα με εκτιμήσεις μελών της, αριθμεί περίπου 1.000-1.500 άτομα. Δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία, δεδομένου ότι όλοι αυτοί είναι πλέον Έλληνες πολίτες και δεν αναφέρονται με κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Αν και στην περιοχή δεν υπάρχει πλέον διακριτός αρμενικός συνοικισμός, η Νίκαια και η Παλιά Κοκκινιά εξακολουθούν να παραμένουν το κέντρο των θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων των Αρμενίων. Εκεί λειτουργούν οι τρεις εκκλησίες (ορθόδοξη, καθολική, ευαγγελική) και το σχολείο «Ζαβαριάν» (δημοτικό – νηπιαγωγείο). Εκεί επίσης δραστηριοποιούνται φορείς στο πεδίο της πολιτικής, του πολιτισμού και του αθλητισμού, οι οποίοι στεγάζονται στο Πολιτιστικό Κέντρο «Ζαβαριάν» και στο Αθλητικό Πολιτιστικό Κέντρο «Αραράτ».

Το σχολείο «Ζαβαριάν», λειτουργεί με ειδικό καθεστώς, ως «Κοινοτικό Σχολείο», από το 1980. Εποπτεύεται από τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Πειραιά του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων και ακολουθεί το ισχύον αναλυτικό πρόγραμμα του Υ.ΠΑΙ.Θ., με πρόσθετη διδασκαλία της αρμενικής γλώσσας και ιστορίας. Τα βιβλία που διδάσκονται οι μαθητές/τριες είναι αυτά του Δημοσίου, ενώ για την αρμενική γλώσσα και ιστορία αξιοποιούνται βιβλία της Διασποράς. Βασικός στόχος του σχολείου είναι η ανάδειξη της ελληνοαρμενικής ταυτότητας των μαθητών, ώστε να διαφυλάξουν και να διαδώσουν τις πολιτιστικές αξίες και των δύο πατρίδων.

Αρκετοί κάτοικοι της κοινότητας της Κοκκινιάς, απασχολούνται επαγγελματικά στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή ως έμποροι, καταστηματάρχες και μικροβιοτέχνες. Οι σχέσεις τους με τους γηγενείς κατοίκους είναι αρμονικές. Σήμερα, οι απόγονοι των Αρμενίων προσφύγων, έχουν ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία, πολιτογραφημένοι ως Έλληνες πολίτες και, παρά τη σημαντική μείωση του πληθυσμού τους, διατηρούν την αίσθηση της διακριτής ομάδας. Αυτή τη «διαφορετικότητα», δηλαδή την αρμενική ιδιότητα ως στοιχείο της ταυτότητάς τους, προβάλλουν με πολλούς τρόπους.

Σήμερα, ο συνολικός πληθυσμός των Αρμενίων στη χώρα μας υπολογίζεται πάνω

29. Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 159 – 162.

από 10.000 άτομα, δεδομένου ότι, τις δεκαετίες '70 και '80, καταγράφηκαν μεταναστευτικές ροές Αρμενίων προς την Ελλάδα απ' το Λίβανο, το Ιράν και το Ιράκ, πολλοί εκ των οποίων χρησιμοποίησαν τη χώρα μας ως «πέρασμα». Καταγράφηκε επίσης ένα ρεύμα φυγής των Ελλήνων της Υπερκαυκασίας και 2.000-3.000 Αρμενίων προς την Ελλάδα, από την εμπόλεμη ζώνη του Ναμπόρνο Καραμπάχ, μετά την ανεξαρτητοποίηση της Δημοκρατίας της Αρμενίας το 1991, είτε για να μείνουν στη χώρα μας, είτε για να μετακινηθούν προς την Αμερική, τον Καναδά και την Αυστραλία. Υπολογίζεται ότι σήμερα, η νέα γενιά αυτών των Αρμενίων οικονομικών μεταναστών στην Κοκκινιά, είναι περίπου 4.000 και ζουν είτε με άδειες περιορισμένης διάρκειας, είτε χωρίς άδειες νόμιμης παραμονής στη χώρα υποδοχής τους.³⁰

Οι Αρμένιοι, που έρχονται στη χώρα μας, προτιμούν να εγκαθίστανται σε περιοχές, όπου ήδη υπάρχουν Ελληνοαρμένιοι, όπως στο Νέο Κόσμο και στην Κοκκινιά, κυρίως για να εξασφαλίζουν καλύτερες δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης. Μέχρι και τη δεκαετία του 1990, μεταξύ των Αρμενίων προσφύγων και των νεοφερμένων μεταναστών, δύσκολα συνάπτονταν σχέσεις στην καθημερινότητα, με αποτέλεσμα, η συμμετοχή των τελευταίων στη ζωή της κοινότητας, να είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Προβλήματα στις σχέσεις των Αρμενίων προσφύγων και οικονομικών μεταναστών δημιούργησε και η γλώσσα. Οι μεν ομιλούν τη δυτική αρμενική διάλεκτο, οι δε την ανατολική. Είναι δύο διαφορετικοί κλάδοι, που προέρχονται από την ίδια μήτρα.

Μετά το 2000, όμως, τα προβλήματα στις σχέσεις τους με τους Αρμένιους πρόσφυγες υποχωρούν, γίνονται πιο αποδεκτοί και η συμμετοχή τους στη ζωή της Κοινότητας της Κοκκινιάς σαφώς βελτιώνεται. Σημαντικό παράγοντας για αυτή τη βελτίωση αποτέλεσαν οι γάμοι μεταξύ Ελληνοαρμενίων και Αρμενίων μεταναστών από την Αρμενία. Αρκετοί σήμερα στέλνουν τα παιδιά τους στο νηπιαγωγείο και δημοτικό σχολείο του «Ζαβαριάν».

Τέλος, όσον αφορά το σύστημα Αυτοδιοίκησης της Κοινότητας, ισχύει σύστημα εκλογής αντιπροσώπων από όλη την Ελλάδα. Οι εκπρόσωποι αυτοί σχηματίζουν το «Συμβούλιο των αντιπροσώπων», από το οποίο εκλέγεται το Κεντρικό Εθνικό Συμβούλιο, που αντιστοιχεί με την «κυβέρνηση». Αυτό αποτελείται από 9 ή 11 ή 13 άτομα, επιλέγει προεδρείο και ορίζει τα «υπουργεία» (Ομάδες εργασίας), δηλαδή τομείς διοίκησης όπως ο οικονομικός, ο εκπαιδευτικός κ.ά. Η πολιτική – θρησκευτική διαίρεση στην Αρμενική Ορθόδοξη Αποστολική Εκκλησία, το έτος 1956, βρίσκει αντανάκλαση και σήμερα στο σύστημα διοίκησης της Κοινότητας με δύο διαφορετικές θρησκευτικές αρχές.³¹

30. Χασιώτης Ι. Κ., «Οι Αρμένιοι», σ. 88, 94.

31. Αντωνίου Παναγιώτα, «Η ελληνο-αρμενική», σ. 193-195 Από τη συνέντευξη του Μάικ Τσιλιγκιριάν, 29/10/2020.

Προσφυγική εγκατάσταση στη Νέα Κοκκινιά (Νίκαια) και η συμβολή των προσφυγικών συλλόγων

Κυριακή Παπαθανασοπούλου

Δρ. Ιστορίας Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών,
ειδικός συνεργάτης Δήμου Νίκαιας Αγ. Ιω. Ρέντη

Η ίδρυση της Νέας Κοκκινιάς

Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού και την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου οι ελληνορθόδοξοι της Μικράς Ασίας εκτοπίστηκαν βίαια από τις εστίες τους. Καθημερινά, τον Σεπτέμβριο του 1922, πλοία γεμάτα πρόσφυγες έφταναν στο λιμάνι του Πειραιά, αποβιβάζοντας χιλιάδες πρόσφυγες, ώσπου ανακοινώθηκε ότι το λιμάνι δεν μπορούσε να δεχτεί άλλες αφίξεις πλοίων. Η κατάσταση είχε γίνει αφόρητη από την πληθώρα των ταλαιπωρημένων, πεινασμένων, άρρωστων και τραυματισμένων σωματικά και ψυχικά προσφύγων. «Η συγκέντρωση τόσο πλήθους προσφύγων απειλεί την υγείαν» έγραφε η εφημερίδα *Εμπρός*.¹ Για κάποιους πρόσφυγες, η πρώτη επαφή με την Ελλάδα ήταν η παραμονή τους στα λοιμοκαθαρήτριά, στον Άγιο Γιώργη στο Κερατσίνι και στη Μακρόνησο. Στην παρακάτω μαρτυρία πρόσφυγα που εγκαταστάθηκε στη Νέα Κοκκινιά, αποτυπώνονται οι δυσμενείς συνθήκες του ταξιδιού και το αίσθημα ντροπής όσων παρέμεναν στην καραντίνα του Άι-Γιώργη στο Κερατσίνι:

Μπήκαμε στη βάρκα, πήγαμε στο μπαπόρι... Ήμασταν κόσμος! Κοσμάκης! Ο ένας πάνω στον άλλο. Δώδεκα μέρες κάτσαμε πάνω στο μπαπόρι [...] μας έδιναν ζεστό νερό, φαγητό ό,τι βρίσκαμε τρώγαμε. Μας έπιασε εμετός, δυσεντερία, πονόματος. Η βρώμα μάς αρρώστησε. Πάνω από τα κεφάλια μας πετούσαν τις ακαθαρσίες στη θάλασσα. Πέθαναν και ένας δυο... με σίδερο τους δένανε και μπαμ στη θάλασσα. Πήγαιναν στον πάτο. Μας βγάλανε στον Άι-Γιώργη, στην καραντίνα. Εδώ, άλλο κακό. Έκοψαν τα μαλλιά μας. Τα κορίτσια, οι νυφάδες, όλες κλαίγανε. Τα πιο πολλά ξουρίσαν [...] Μετά, μας βάλανε στο λουτρό. Απ' εκεί τα ρούχα μας στον κλίβανο και μας τα έδωσαν [...] Από εκεί μας πήγαν σε τσαντίρια. Το βράδυ μάς έδωσαν τσάι κι ελιές. Το πρωί τσάι, το μεσημέρι φαΐ, ελιές, πατάτες βραστές, μακαρόνια, γάλα και μπόλικο ψωμί. Σε δεκαπέντε μέρες βγήκαμε στον Πειραιά.²

Οι συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς ήταν ιδιαίτερα άσχημες, οι πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να μένουν στο ύπαιθρο, μέσα σε σκηνές, καθώς πλησίαζε ο χειμώνας. Οι μολυσματικές ασθένειες «θέριζαν» τους πρόσφυγες στις πόλεις και την ύπαιθρο, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η θνησιμότητα, ειδικά το πρώτο διάστημα της

1. «Οι Υπουργοί εις τον Πειραιάν ... μέτρα διά την στέγασιν και περίθαλψιν των προσφύγων», *Εφ. Εμπρός*, 6.9.1922.

2. Μαρτυρία Πολυξένης Χαρίδη – Ιωαννίδου, Νεάπολη Κοκκινιάς, 1.4.22β, *Η Έξοδος – Μαρτυρίες από τις περιοχές της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τ. Β', Αθήνα 1982, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σ. 263.

άφιξης τους. Η διαμονή στους προσφυγικούς καταυλισμούς αφορούσε κυρίως τους άπορους πρόσφυγες, εκείνους που δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν οι ίδιοι τη στέγασή τους και ανέμεναν περίθαλψη από το κράτος και ιδιώτες.⁵ Ο κοινωνικός διαχωρισμός ανάμεσα σε εύπορους και άπορους πρόσφυγες έγινε με το που αφίχθηκαν. Στον προσφυγικό καταυλισμό του Πειραιά, τους πρώτους μήνες, οι Αρχές εντόπιζαν ακόμα και νεκρά βρέφη στην Πειραιϊκή Χερσόνησο και την ακτή Τσελέπη.³

Ο συνολικός αριθμός των προσφύγων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια αν και κυμαίνεται από 1.300.000 μέχρι 1.400.000. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της χώρας, το «προσφυγικό σοκ» όπως έχει χαρακτηριστεί,⁴ μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης και προκάλεσε, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία.

Η ξαφνική έλευση τόσων χιλιάδων προσφύγων στις πόλεις και η επιβεβλημένη συνύπαρξη κλόνισαν την καθημερινότητα των γηγενών. Προκλήθηκαν αντιδράσεις και εκδηλώθηκαν εχθρικές συμπεριφορές προς τους πρόσφυγες. Η πειραιϊκή *Σφαίρα* ανέφερε ότι, εξαιτίας του υπεράριθμου προσφυγικού πληθυσμού που είχε συγκεντρωθεί, ο Πειραιάς είχε μετατραπεί σε «ατσιγγανούπολιν χωρίς τάξη^{κα} καθαριότητα, είχε χάσει τον πολιτισμό του και απέπνεε αέρα οπισθοδρόμησης».⁵

Η Ελλάδα εκείνη την περίοδο αντιμετώπιζε σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα και το κράτος αναζητούσε άμεσα πόρους για την περίθαλψη και την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων. Μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης (1923) η προσωρινή στέγαση των προσφύγων στο ύπαιθρο και σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους και τα μέτρα περίθαλψης που είχε αναλάβει το ελληνικό κράτος σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές, τους ιδιωτικούς φορείς και τις ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις δεν επαρκούσαν. Το προσφυγικό ζήτημα απέκτησε μόνιμη μορφή και η ανάγκη για την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία ήταν επιτακτική προτού εξελιχθεί σε μείζον κοινωνικό ζήτημα. Βασικές προϋποθέσεις για την ενσωμάτωση ήταν η στεγαστική και επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων. Από το σύνολο των προσφύγων, πολλοί αποκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές και οι υπόλοιποι σε αστικές.⁶ Η παρουσία των προσφύγων λειτούργησε ως καταλύτης για τη διαχείριση και μιας σειράς ζητημάτων, όπως αυτά της κοινωνικής κατοικίας αλλά και της υγιεινής, που σχετίζονταν με την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο πλαίσιο αυτό εφαρμόστηκαν νεωτερικές αντιλήψεις σχετικά με την κοινωνική ιατρική, τη μοντέρνα αρχιτεκτονική και την πολεοδομία. Η συνεχής οικιστική επέκταση γύρω από τους προ-

3. «Βρέφος νεκρόν», εφ. *Σφαίρα*, 21.10.1922.

4. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 18-22.

5. «Ατσιγγανούπολις», εφ. *Σφαίρα*, 20/10/1922.

6. Για τη χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών βλ. Ανθούλα Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα – Οι προσφυγινότητες στην Ελλάδα, επιστημονικό συνέδριο (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 34-57.

σφυγικούς συνοικισμούς και η αύξηση του ρυθμού αστικοποίησης, ιδιαίτερα της Αθήνας, άλλαξαν απότομα τον πολεοδομικό χάρτη της πρωτεύουσας. Η πολεοδομική πολιτική του κράτους και της ΕΑΠ συνέχισε τη διάσπαρτη οικιστική ανάπτυξη, με την επέκταση των προσφυγικών συνοικισμών έξω από τις πόλεις. Στην Αθήνα και στον Πειραιά δημιουργήθηκαν 46 προσφυγικοί συνοικισμοί, έξω από τα όρια των πόλεων, σε απόσταση από 1 έως 4 χλμ. Ο Πειραιάς, και κυρίως οι ακατοίκητες και αραιοκατοικημένες εκτός σχεδίου περιοχές, χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση και την ταχύτερη ένταξη των προσφύγων στην παραγωγική απασχόληση. Η εγκατάστασή τους έγινε στις παρυφές της πόλης, στο βορειοδυτικό τμήμα του λιμανιού, κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής, κοντά στη βιομηχανική ζώνη της πόλης.

Για την ανέγερση του νέου αστικού προσφυγικού συνοικισμού επιλέχθηκε η περιοχή Κοκκινιά, στο τέρμα της οδού Θηβών, στην οποία κατοικούσαν οι εργατικές τάξεις του Πειραιά. Αυτές οι εργατικές γειτονίες του Πειραιά γεωγραφικά δεν ανήκαν στον πυρήνα του μετέπειτα προσφυγικού συνοικισμού, όμως τα όριά τους δεν ήταν σαφώς προσδιορισμένα. Από το 1915 έως το 1922, στην Κοκκινιά εγκαταστάθηκαν αρκετοί Αρμένιοι πρόσφυγες. Νέα Κοκκινιά ονομάστηκε ο προσφυγικός συνοικισμός που ιδρύθηκε στην Κοκκινιά του Πειραιά. Ο προσδιορισμός «νέος» είναι τοπωνυμικός δείκτης οικιστικής οργάνωσης, άμεσα συνδεδεμένος με τις μετακινήσεις πληθυσμών στον ελληνικό χώρο.

Σύμφωνα με δημοσίευμα του Τύπου στις 10 Νοεμβρίου 1923, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.) κάλεσε τους ιδιοκτήτες των οικοπέδων στην Κοκκινιά να παραδώσουν τα σχεδιαγράμματα των οικοπέδων τους προκειμένου να γίνει η απαιτούμενη κρατική απαλλοτρίωση και το Ταμείο να ξεκινήσει την ανέγερση του προσφυγικού συνοικισμού. Σύμφωνα με το *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* (1925), ο θεμέλιος λίθος του συνοικισμού τέθηκε στις 18 Ιουνίου 1923. Αρχικά, το Ταμείο έκανε μια γρήγορη τοπογράφηση της περιοχής, αλλά, ελλείψει χρόνου, δεν προχώρησε σε πολεοδομικό σχεδιασμό. Άλλωστε, η βιασύνη για την άμεση αποκατάσταση, καθώς και η έλλειψη χρημάτων δεν επέτρεπαν ούτε στοιχειωδώς τον σχεδιασμό έργων υποδομής, όπως αποχετευτικό σύστημα, ύδρευση, ηλεκτροδότηση κ.ά. Τα οικοδομικά τετράγωνα που οικοδομήθηκαν τα πρώτα σπίτια ήταν αρκετά μικρά χωρίς αποχωρητήριο και ελεύθερους χώρους.⁷ Το οικοδομικό υλικό ήταν ό,τι πιο φτηνό και εύκαιρο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί: συνήθως, τα σπίτια ήταν φτιαγμένα από μπαγδατί, ένα είδος καλαμωτής πασπαλισμένης με λάσπη, ένα υλικό που ήξεραν να το φτιάχνουν οι πρόσφυγες. Στην κατασκευή των πλιθιών και στην ανέγερση των οικημάτων συμμετείχαν οι πρόσφυγες και, ανάμεσά τους, αρκετές γυναίκες.

Τον Σεπτέμβριο του 1924 μετά τη διάλυση του Ταμείου την ανέγερση του συνοικισμού ανέλαβε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), η οποία ήταν ο «βασικός πολεοδόμος» της νέας πόλης. Το οικιστικό πρόγραμμά της προέβλεπε πολεοδομικό σχεδιασμό, χώρισε τα οικοδομικά τετράγωνα σε μεγαλύτερα οικόπεδα, και χάραξε δρόμους σύμφωνα με το «ιπποδάμειο» σύστημα. Το πρόγραμμά της ολοκληρώθηκε σε δύο διαδοχικές φάσεις τα επόμενα πέντε χρόνια, στη διάρκεια των

7. Βίλμα Χαστάογλου, *Η ανέγερση της Νέας Κοκκινιάς από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων 1922-1923. Τεκμήρια από το αρχείο του Ερρίκου Μοργκεντάου, Δήμος Νίκαιας Αγ. Ι. Ρέντη*, 2024.

Πρόχειρος προσφυγικός καταυλισμός στην Κοκκινιά. Πηγή: The Dildilian Family Photography Archive.

οποίων χτίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του συνοικισμού (1924-1925 – 1926-1930). Τότε αναγέρθηκαν οι συνοικίες της Οσίας Ξένης, του Αγ. Γεωργίου και του Αγ. Νικολάου. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική των προσφυγικών οικημάτων της περιοχής διακρίνονται έξι τυπολογίες μονώροφων και διώροφων οικιών με εξωτερικές σκάλες.⁸ Το εμβαδόν σε καμία κατοικία δεν ξεπερνούσε τα 35 τ.μ. Τα σπίτια που έχτιζε η Ε.Α.Π. ήταν καλύτερης ποιότητας και τα διέθετε είτε

προς ενοικίαση, είτε προς πώληση στους πρόσφυγες. Το 1926 η αξία ενός οικήματος με ένα δωμάτιο και μία κουζίνα στη Νέα Κοκκινιά κόστιζε 13.539 δρχ., στην Ελευσίνα τρία δωμάτια και μία κουζίνα 19.511 δρχ., στη Νέα Ιωνία 47.655 δρχ. και δύο δωμάτια και μία κουζίνα 23.191 δρχ. στον Βύρωνα.⁹ Όπως επισημαίνει η εφημερίδα *Εμπρός*, οι εξώσεις της Ε.Α.Π. ήταν ένα πραγματικό γεγονός που απειλούσε τους φτωχότερους πρόσφυγες. Χρειάστηκε να μεσολαβήσει το Υπουργείο Πρόνοιας, για να μην προχωρήσουν οι προγραμματισμένες εξώσεις.¹⁰

Στο *Προσφυγικό Ημερολόγιο* του 1925 αναφέρεται ότι έως το 1925 είχαν δημιουργηθεί 7.850 δωμάτια, δηλαδή 1.150 οικίες, και η δαπάνη για την ανέγερση του συνοικισμού ανερχόταν στις 50.000.000 δρχ., ενώ ο πληθυσμός του άγγιζε τους 42.000 πρόσφυγες. Χαρακτηρίστηκε ως «ο ογκωδέστερος των συνοικισμών, θαύμα ρυμοτομίας και ευπρεπείας».¹¹ Βεβαίως, υπάρχει το στοιχείο της υπερβολής στο *Προσφυγικό Ημερολόγιο*, το οποίο γραφόταν από μια πνευματική ελίτ της κοινωνίας των προσφύγων και δεν μπορούσε να είναι απόλυτα αντικειμενικό, γιατί λειτουργούσε ως μέσο ενημέρωσης και ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία ή ακόμα και ως όργανο της βενιζελικής πολιτικής, που είχε αναλάβει το έργο αποκατάστασης. Παρ' όλα αυτά δεν μειώνεται η σημασία των προσπαθειών του Τ.Π.Π. και της Ε.Α.Π., για την ανέγερση του μεγαλύτερου προσφυγικού συνοικισμού.

Το 1927 πραγματοποιήθηκε νέα απαλλοτρίωση και ανεγέρθηκε ο συνοικισμός των Γερμανικών από την Υπηρεσία Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών του Υπ. Πρόνοιας. Σε αυτή τη γειτονιά τοποθετήθηκαν ομοιόμορφες ξύλινες, προκατασκευασμένες κατοικίες με εμβαδόν περίπου 38 τ.μ. από την Γερμανία από όπου πήραν και την ονομασία τους.¹² Εκτιμάται ότι τα προκατασκευασμένα σπίτια δόθηκαν ως αποζημίωση των

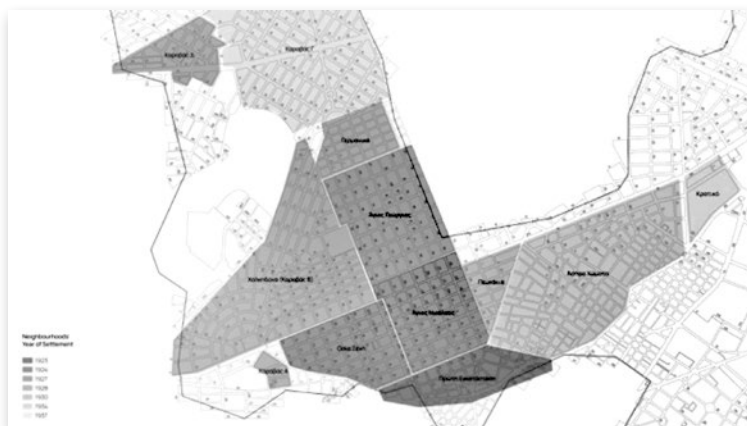
8. Ελένη Κατρίνη, Ερευνητικό Πρόγραμμα *Places of Togetherness / Κοινοί Τόποι*, το οποίο χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση – Horizon 2020, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

9. «Τα πεπραγμένα της ΕΑΠ», εφ. *Εμπρός*, 6.3.1926.

10. «Αναστέλλεται η έξωσις των προσφύγων», εφ. *Εμπρός*, 23.12.1928.

11. «Νέα Κοκκινιά», *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1925, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ).

12. Νίκος Μπελαβίλας, «Τα “Γερμανικά”, ένα μοντερνιστικό πείραμα σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης»,

Χάρτης της Νίκαιας με τις συνοικίες. Πηγή: Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική Εγκατάσταση στην Νίκαια Σύλλογοι, ταυτότητες και μνήμη*, Αθήνα 2023, σ. 69. Σχεδιασμός, Ελένη Κατρίνη, Architect & Postdoctoral Researcher NTUA, Marie Curie Fellow.

Γερμανών για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στα 32 οικοδομικά τετράγωνα στεγάστηκαν περίπου 3.000 πρόσφυγες. Ο συνοικισμός ήταν διακριτός γιατί εκεί εγκαταστάθηκαν οι ασθενέστεροι οικονομικά πρόσφυγες που δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμα.¹³ Το 1928 άρχισε να κτίζεται και η περιοχή του Καραβά, όπου εντοπίστηκε κυρίως η μέθοδος της αυτοστέγασης για όσους πρόσφυγες είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν το οικοπέδο και να χτίσουν με δικά τους έξοδα την κατοικία τους.¹⁴

Οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις για την ανέγερση των συνοικισμών ήταν ένα από τα βασικά ζητήματα διένεξης και προστριβής μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων. Στην εφημερίδα *Παμπροσφυγική* αναφέρεται ότι «οι αδελφοί Μπούτη υπερασπίστηκαν με όπλα τα οικοπέδα τους στον Κοκκινόβραχο της Κοκκινιάς, όταν έφτασαν οι πρόσφυγες για να εγκατασταθούν».¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι με Φ.Ε.Κ. των επόμενων χρόνων ανακλήθηκαν κάποιες απαλλοτριώσεις στη Ν. Κοκκινιά και στον Όρμο Αγ. Γεωργίου, έκτασης 40 στρεμμάτων ύστερα από δικαστική παρέμβαση των γηγενών ιδιοκτητών.¹⁶ Εκτός από τους πρόσφυγες που μπορούσαν να αναλάβουν μόνοι τη στεγαστική τους αποκατάσταση υπήρχαν και κάποιοι οικονομικά ασθενέστεροι που αναγκάστηκαν να στεγαστούν σε αυτοσχέδια παραπήγματα (τρώγλες). Στη Νέα Κοκκινιά, ο ακάλυπτος χώρος έξω από τον οργανωμένο συνοικισμό, ανάμεσα στη Νέα και την Παλαιά Κοκκινιά του Πειραιά, νότια της οδού Τζαβέλα, σε βάθος 3-6 οικοδομικών τετραγώνων, καλύφθηκε από την αυθαίρετη αυτοστέγαση προσφύγων που ευδοκί-

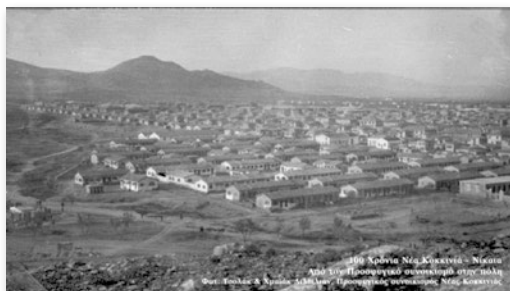
στο Ανδρέας Γιακουμακάτος & Σωκράτης Γεωργιάδης (επιμ.), *Το Μπάουχαους και η Ελλάδα*, Καπόν, Αθήνα 2021.

13. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, σ. 131-134.

14. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια σύλλογοι ταυτότητες και μνήμη*, Ασίνη, Αθήνα 2023, σ.74-89.

15. Μιτζάλης Νικόλας, *Παραγωγή Κατοικίας και αστικός χώρος τον Μεσοπόλεμο*, Futura, Αθήνα 2008.

16. Ν.Δ 8/6/1931, «Περί ανακλήσεως εν μέρει...ιδιωτικών εκτάσεων κειμένων εν Πειραιεί (Κοκκινιά), Φ.Ε.Κ. 80/20-6-1931.

100 χρόνια Νέα Κοκκινιά-Νίκαια. Από τον προσφυγικό συνοικισμό στην πόλη. Φωτ.: Τσολάκ & Χμαλάκ Διλιδιλιάν, Προσφυγικός συνοικισμός Νέας Κοκκινιάς. Πηγή: Δημοτική Πινακοθήκη Νίκαιας – Αγ. Ι. Ρέντη «Ντίνος Κατσαφάνας».

μησε στους συνοικισμούς την περίοδο του Μεσοπολέμου. Για κάποιους πρόσφυγες της περιοχής το ζήτημα της στέγασης παρέμεινε ανοιχτό μέχρι τις δεκαετίες του '50 και του '60.

Στο τοπογραφικό της Ε.Α.Π. απεικονίστηκαν, εκτός από τα οικοδομήσιμα τετράγωνα, και οι χώροι κοινής ωφέλειας, όπως δρόμοι, πλατείες και τα σημεία ανέγερσης εκκλησιών, νοσοκομείου και ταπητουργείου για την εξασφάλιση εργασίας στους πρόσφυγες. Η πρόβλεψη της Ε.Α.Π. ήταν να

διαμορφώσει έναν λειτουργικό προσφυγικό συνοικισμό, μια νέα πόλη με υποδομές και καταστήματα που θα είχε τις προδιαγραφές να ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία. Κεντρικοί δρόμοι με καταστήματα ήταν οι οδοί Επ. Χαριλάου (γνωστή ως οδός 8 και σημερινή Παναγή Τσαλδάρη) αλλά και η οδός Ιωσηφίνης Μοργκεντάου με τον παιδικό σταθμό. Ωστόσο στο συνοικισμό τα έργα υποδομής ήταν περιορισμένα με μεγαλύτερα προβλήματα της ύδρευσης και της έλλειψης επαρκούς αποχετευτικού συστήματος. Η έλλειψη του τελευταίου μετέτρεπε κάποιες από τις συνοικίες της πόλης σε εστίες μόλυνσης με συνέπεια να ελλοχεύουν κίνδυνοι για τη δημόσια υγεία, ειδικά στα όρια με την Παλιά Κοκκινιά στο ρέμα της Σούδας, το «τρεχούμενου αίσχους με τα πράσινα νερά, τις φρικτές αναθυμιάσεις και τη φθίση. Ήταν η αμαρτωλή περιοχή της απόγνωσης».¹⁷

Οι διεθνείς οργανισμοί στήριξαν τις δομές πρόνοιας του νεοσύστατου συνοικισμού, πριν εκείνες περάσουν στη διαχείριση του κράτους. Στη Νέα Κοκκινιά, το Νοσοκομείο Αμερικανίδων Κυριών αποτελούσε τον μοναδικό φορέα περίθαλψης. Το Νοσοκομείο στεγάστηκε στο τετράγωνο 49, το οποίο λειτουργούσε από το 1923 ως πολυϊατρείο, με την οικονομική υποστήριξη της ομώνυμης φιλανθρωπικής οργάνωσης και της American Near East Relief.¹⁸ Διέθετε οφθαλμολογική κλινική κυρίως για τη θεραπεία των τραχωμάτων, καθώς και παθολογική, χειρουργική, γυναικολογική, μαιευτική και παιδιατρική κλινική, τμήμα επειγόντων και βρεφικό σταθμό για την πρόνοια των μητέρων και των βρεφών. Είχε αναλάβει επίσης τον εμβολιασμό για την ευλογιά και τη φυματίωση, όπως και την ψυχολογική εξέταση των μαθητών. Το 1923 οι Αμερικανές Νοσοκόμες οργάνωσαν σχολή νοσοκόμων στη Θεσσαλονίκη, η οποία το 1927 μεταφέρθηκε στο Νοσοκομείο της Νέας Κοκκινιάς. Το 1933 ολοκληρώθηκε ο τρίτος κύκλος εκπαίδευσης. Από αυτόν αποφοίτησαν δεκατέσσερις νοσοκόμες, οι οποίες επισκέπτονταν ασθενείς, μητέρες και εγκύους, στα σπίτια, στους βρεφικούς σταθμούς και στα σχολεία αντιστοίχως. Το Νοσοκομείο αποτέλεσε τον πρόδρομο του μετέπειτα Γενικού Κρατικού Νοσοκομείου της Νίκαιας.

17. «Η πρωτεύουσα της προσφυγικής δυστυχίας», εφ. *Νέον Βήμα*, 26.5.1935.

18. Harry J. Psoyiades, «The American Near East Relief (NER) and the Megali Catastrophe in 1922», *The Journal of Modern Hellenism* 19-20 (2002-2003), σ. 135-150.

Πίνακας 1: Τα έργα της Ε.Α.Π. στον συνοικισμό και το κόστος υλοποίησής τους (1925-1928)

Έργα κοινής ωφέλειας	Επιφάνεια έκτασης (τ.μ.)	Κόστος
Νοσοκομείο (Αμερικανίδων Κυριών)	2.734	595.000 δρχ.
Αστυνομία	720	250.000 δρχ.
Υφαντήριο	216	137.280 δρχ.
Σχολεία	1.740 (29 πλυντήρια)	667.000 δρχ.
Συσσίτιο	104	60.000 δρχ.
Εκκλησίες	60	22.000 δρχ.
Αποθήκη	60	21.000 δρχ.
Οδοποιία και αντιπλημμυρικά έργα		2.000.000 δρχ.
Δενδροφυτεία		650.000 δρχ.
Σύνολο		4.402.280 δρχ.

Πηγή: Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη

Στον συνοικισμό εκτός από την Ε.Α.Π. δρούσε και ο προσφυγικός οικοδομικός συνεταιρισμός «Κρόνος». Μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. (1930) ο συνοικισμός συνέχιζε να επεκτείνεται με τη μέθοδο της αυτοστέγασης. Το 1934-1935 κατασκευάστηκαν από το Υπ. Προνοίας, εννέα τριώροφες πολυκατοικίες στην Π. Ράλλη, με μοντέρνο αρχιτεκτονικό σχέδιο Bauhaus για να στεγάσουν πρόσφυγες που δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμα αλλά και οι Κωνσταντινουπολίτες που έφτασαν, μετά τα περιοριστικά μέτρα που είχε επιβάλει η Τουρκία στην άσκηση επαγγελματιών.

Αυτοοργάνωση προσφύγων στη Νέα Κοκκινιά

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς από το 1923 και έπειτα δεν προέρχονταν από μια συγκεκριμένη επαρχία της πρώην πολυπολιτισμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Διαφορές εντοπίστηκαν ανάμεσα στους Καππαδόκες, τους Σμυρνιούς και τους Ποντίους, διαφοροποιήσεις επίσης υπήρχαν ακόμα και στην ίδια επαρχία, όπως οι γλωσσικές ιδιαιτερότητες μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού Πόντου, καθώς και οι κοινωνικές και ταξικές διαφορές ανάμεσα στις λαϊκές και αστικές συνοικίες των Μικρασιατών. Επιπρόσθετα οι πρόσφυγες είχαν διαφορετικές εμπειρίες στην ίδια την τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού και της προσφυγιάς. Κάτω από άλλες συνθήκες έφτασαν οι πρόσφυγες των παραλίων το καλοκαίρι του 1922 σε σχέση με τους υπόλοιπους που ήρθαν στην Ελλάδα, μετά το σύμφωνο ανταλλαγής της Συνθήκης της Λοζάνης 1923. Συνεπώς η προσφυγική κοινότητα δεν ήταν καθόλου ενιαία και αυτές οι αντιθέσεις υπήρξαν καθοριστικές για την αποκατάσταση και την μετέπειτα ενσωμάτωσή

τους στην ελληνική κοινωνία. Άνθρωποι με διαφορετικά χαρακτηριστικά έπρεπε να αντιμετωπίσουν την πρόκληση της συνύπαρξης μέσα σε ένα νέο και ξένο περιβάλλον, αυτό του έθνους κράτους, που ήταν τελείως διαφορετικό από το πολυεθνικό περιβάλλον της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαφορετικότητας των προσφύγων και των πολλαπλών ταυτοτήτων της προσφυγικής ταυτότητας, αλλά και των ανταγωνισμών ανάμεσα στους ίδιους του πρόσφυγες για τη δύσκολη αποκατάσταση ήταν η ύπαρξη πολλών προσφυγικών συλλόγων, που ιδρύθηκαν ταυτόχρονα με την εγκατάσταση των προσφύγων στους συνοικισμούς.

Οι σύλλογοι των προσφυγικών συνοικισμών ήταν μορφές εθελοντικής συσσωμάτωσης.¹⁹ Ανέπτυξαν τη δημόσια κοινωνικότητα μέσα στην πόλη και δομήθηκαν πάνω σε δημοκρατικές αρχές. Ήταν παραδείγματα οργάνωσης και συλλογικής δράσης των προσφύγων για την υλοποίηση καθορισμένων στόχων σε συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εκάστοτε ιστορικής περιόδου. Σημαντικό στοιχείο στην ίδρυση συλλόγων είναι η εμπρόθετη δράση των ατόμων, η οποία στηρίζεται στους βασικούς κοινούς στόχους, στις επιδιώξεις και τις ανάγκες των μελών με βάση τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες. Η ίδρυση προσφυγικών συλλόγων υπαγορεύτηκε από την ανάγκη της επιβίωσης που προκάλεσε ο βίαιος εκτοπισμός, η απότομη προσφυγοποίηση αλλά και η θέληση για ένταξη στους νέους τόπους εγκατάστασης. Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου αντικατέστησαν τις χαμένες κοινότητες των προσφύγων και τους εκπροσωπούσαν συλλογικά έναντι του εθνικού κράτους. Αντιμετώπισαν με οργανωμένη δράση ζητήματα και αιτούμενα που προκύψαν από την καθημερινή ζωή, τις μνήμες του παρελθόντος και τις προσδοκίες για το μέλλον. Στα όρια του ιδιωτικού και του δημόσιου, τα σωματεία, διαγράφουν τον χώρο δράσης τους μέσα στην πόλη. Το τραύμα του ξεριζωμού, η απώλεια της πατρογονικής εστίας και η τραυματική εμπειρία της προσφυγιάς δημιουργούσαν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη του συλλόγου και σε ψυχολογικό επίπεδο επούλωσαν το αίσθημα ανεσιτότητας και της εχθρικής συμπεριφοράς που βίωσαν οι πρόσφυγες το πρώτο διάστημα. Επίσης η υποστήριξη και η αλληλεγγύη μέσα στους συλλόγους ενδυνάμωσε τους πρόσφυγες και τους τροφοδότησε με θάρρος και αποφασιστικότητα για τη συλλογική διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους από το κράτος.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι εντάχθηκαν στο νομικό καθεστώς του Ν.281/1914 που ίσχυε στην Ελλάδα για τα αλληλοβοηθητικά σωματεία. Ενώ σημαντικό ρόλο στη συσσωμάτωση των προσφύγων έπαιξε και η εμπειρία της κοινοτικής και σωματειακής οργάνωσης που διέθεταν από τους τόπους προέλευσής τους.²⁰ Όμως οι προσφυγικοί σύλλογοι στην Ελλάδα λειτούργησαν σε τελείως διαφορετικό πλαίσιο. Το 1923 με νομοθετικό διάταγμα δόθηκε η δυνατότητα αναθεώρησης των καταστατικών και αλλαγής έδρας των σωματείων που λειτουργούσαν στη Μ. Ασία και Αν. Θράκη. Τα νέα προσφυγικά σωματεία

19. Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου & Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ανάγραμμα, Αθήνα 2015, σ. 11-38.

20. Κυριακή Μαμώνη & Λήδα Ιστοκπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2006.

ανέπτυξαν ένα δίκτυο επαφών και συνεργασίας με τους παλαιότερους μικρασιατικούς συλλόγους, όπως τον σύλλογο «Ανατολή» (1891) της Αθήνας.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν με κριτήριο τον τόπο εγκατάστασης ή τον τόπο προέλευσης. Σύμφωνα με τις δράσεις τους μπορούσαν να χαρακτηριστούν κυρίως ως αλληλοβοηθητικοί, επαγγελματικοί, εξωραϊστικοί, ψυχαγωγικοί, αθλητικοί και πολιτικοί σύλλογοι, όμως οι δράσεις τους ήταν πάντα αλληλοσυμπληρωμένες και είχαν έμμεσους σκοπούς που δεν φαίνονται πάντα στα καταστατικά. Για παράδειγμα ενώ οι περισσότεροι είχαν στοιχεία αλληλοβοήθειας και φιλανθρωπίας εξυπηρετούσαν ψυχαγωγικούς, αλλά και πολιτικούς σκοπούς και επηρέασαν την προσφυγική ψήφο. Στον προσφυγικό συννοικισμό της Νέας Κοκκινιάς στη διάρκεια του Μεσοπολέμου έχουν εντοπιστεί περισσότερα από εκατό σωματεία επίσημα και μη και από αυτά τα δεκαεφτά ιδρύθηκαν με βάση τον τόπο προέλευσης,²¹ στοιχείο που επιβιώνει τη διαφορετικότητα του πληθυσμού και την ποικιλομορφία της προσφυγικής ταυτότητας.

Πίνακας 2: Σύλλογοι με αναφορά στον τόπο προέλευσης

A/A	Επωνυμία	Έτος Ίδρυσης
1	Σύνδεσμος Προσφύγων Νέας Δέλμησης	1924
2	Ένωσις Ποντίων Νέας Κοκκινιάς	1925
3	Σύνδεσμος Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου	1925
4	Κοινότης Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας «Οι Άγιοι Ανάργυροι».	1926
5	Σωματείο Ρενκιωτών «Ο Άγιος Γεώργιος»	1926
6	Μικρασιατικός Σύλλογος «Η Παμβιθυνιακή»	1926
7	Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων «Ο Ταξιάρχης»	1927
8	Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕΣ Πόντου Επαρχίας Νεοκαισάρειας	1927
9	Συλλόγου Δικαιούχων Ανταλλαξίμων Πόντιων Ροδοπολιτών	1928
10	Σύλλογος Μυλασσέων «Η Οσία Ξένη»	1929
11	Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς»	1929
12	Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Γκερένκιοϊ	1929
13	Αδελφότης Σεβδίκιοϊ της Μ. Ασίας Πολιτών «Η Αλληλεγγύη»	1930
14	Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών	1934
15	Ένωσις Αλατσατιανών	1936
16	Ένωσις Σινωπιτών «Ο Διογένης»	
17	Αδελφότητος Κοτυωρωτών	

21. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *ό.π.*, σ. 91-107.

Οι σύλλογοι έδρασαν συστηματικά για τη διεκδίκηση των προσφυγικών δικαιωμάτων και μεσολάβησαν για την ομαλότερη αποκατάσταση και ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Παρείχαν πρακτική βοήθεια για τον εντοπισμό των αγνοουμένων, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πολιτογράφηση των προσφύγων καθώς συμμετείχαν στις επιτροπές που συστάθηκαν στους δήμους και επιβεβαίωναν την ταυτότητα των προσφύγων, εξέδιδαν πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας «σαν τις σημερινές ταυτότητες» των προσφύγων, απαραίτητα έγγραφα για κάθε συνδιαλλαγή με το δημόσιο και λειτουργούσαν σαν ληξιαρχεία που πιστοποιούσαν πρόσωπα και περιουσίες. Επίσης εξέδιδαν περιοδικά και εφημερίδες οργάνωσαν παμπροσφυγικά συνέδρια για την προώθηση της προσφυγικής υπόθεσης.

Στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς ταυτόχρονα με το στεγαστικό πρόγραμμα του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων τον Φεβρουάριο του 1924 ιδρύθηκε και ο πρώτος σύλλογος με την επωνυμία «Ένωση Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς». Η συγκέντρωση των προσφύγων έγινε μπροστά στον πρόχειρο ναό του Αγ. Νικολάου. Εκεί με δημοκρατικές διαδικασίες, μέσω ψηφοφορίας, συγκροτήθηκε η πρώτη κοινότητα των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς που συμμετείχε στην ανέγερση των σπιτιών. Το σωματείο απευθυνόταν σε όλους τους «συμπρόσφυγας αδελφούς», ανεξαρτήτως προέλευσης, αποκλείοντας τους γηγενείς. Εξέλεξαν το διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου που εκπροσωπούσε τους πρόσφυγες του συνοικισμού στα υπουργεία και τις αρχές και μεριμνούσε για την πρόοδο και την ευημερία των προσφύγων. Το διοικητικό συμβούλιο αποτελούνταν από 18 άτομα, από τα οποία τα 10 δήλωσαν το επάγγελμα του εργολάβου, στοιχείο που επιβεβαιώνει τη συμμετοχή του συλλόγου στην κατασκευή των σπιτιών. Ωστόσο στο συνοικισμό, ο πιο δραστήριος σύλλογος που είχε εκδώσει τα περισσότερα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας και συνέβαλε στην πολιτογράφηση και την αποζημίωση των προσφύγων ήταν ο «Σύλλογος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς» (1925), ο οποίος από αυτή την εκδοτική δραστηριότητα αποκόμισε χρήματα, αλλά και δύναμη στο συνοικισμό.²²

Για τη διεκδίκηση των οικονομικών αιτημάτων των προσφύγων και την απόδοση της αποζημίωσής για την περιουσία που είχαν εγκαταλείψει οι πρόσφυγες ιδρύθηκαν οι «Σύλλογοι Δικαιούχων Ανταλλαξίμων». Στη Νέα Κοκκινιά με το ζήτημα της αποζημίωσης των τουρκόφωνων προσφύγων δραστηριοποιήθηκε κυρίως ο «Σύλλογος Δικαιούχων Ανταλλαξίμων των 30 Κοινοτήτων της Νίγδης».²³ Ο ίδιος μαζί με άλλους συμμετείχε σε παμπροσφυγικά συνέδρια και πίεζε για την αποζημίωση, ενώ απειλούσε με αποχή από τις εκλογές αν δεν εξυπηρετούνταν το αίτημα της αποζημίωσης, που συνδέθηκε άμεσα με την απόκτηση στέγης και τη συστηματική δράση της Ε.Α.Π. στο συνοικισμό μετά το 1926. Μέλη της διοίκησης του παραπάνω συλλόγου μετείχαν στα Επαρχιακά Συμβούλια εκτιμούσαν την περιουσία που είχαν αφήσει οι πρόσφυγες και διεκδικούσαν την πολυπόθητη αποζημίωση, προκειμένου να καταβάλουν ένα ποσό στην Ε.Α.Π. για την αγορά της στέγης ή του οικοπέδου. Στο συνοικισμό η αύξηση του αριθμού των συλλόγων που ιδρύθηκαν με βάση τον τόπο προέλευσης συνέπεσε με την έναρξη της προκαταβολής της αποζημίωσης από την Εθνική Τράπεζα.

22. Στο ίδιο.

23. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *ό.π.* σ. 135-154.

Όπως διαπιστώνεται οι προσφυγικοί σύλλογοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων. Οι ίδιοι ήταν εργολάβοι, κτίστες, εργάτες και επόπτες και συνδιαλέγονταν με το κράτος και τους φορείς της αποκατάστασης. Η διοίκηση των συλλόγων συμπλήρωνε ερωτηματολόγια της Ε.Α.Π. για τη συνδιαμόρφωση του συνοικισμού και εξέφραζαν την άποψή τους για τη χρησιμότητα κατασκευής καταστημάτων και μικρών βιοτεχνικών. Συνήθως οι πρόσφυγες ίδρυναν έναν σύλλογο σχεδόν ταυτόχρονα με την απαλλοτρίωση των κτημάτων και μεσολαβούσαν στη διανομή των οικοπέδων και την ανέγερση των σπιτιών. Συνδύαζαν επίσης την ανέγερση των σπιτιών με το «ιερό αίτημα» της αποπεράτωσης ενός προχείρου ναού που φύλασσε τα εικονίσματα και τα κειμήλια από τις «χαμένες πατρίδες». Στη Νέα Κοκκινιά συναντάμε την ενοριακή γεωγραφία γύρω από την οποία οργανώνονταν οι συνοικίες της πόλης με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των προσφύγων και ζωντανή τη μνήμη του τόπου καταγωγής. Έτσι ιδρύθηκε π.χ. η γειτονιά του Αγ. Γεωργίου από Ρενκιώτες και Δαρδανελλιώτες και της Οσίας Ξένης κυρίως από πρόσφυγες από τα Μύλασα. Στις συγκεκριμένες γειτονιές δρούσαν και οι αντίστοιχοι εθνοτοπικοί σύλλογοι. Στις γειτονιές, η μνήμη των «χαμένων πατρίδων» ήταν παρούσα και έντυνε το νέο περιβάλλον και το μετέτρεπε σε έναν πιο φιλόξενο και οικείο τόπο με τα τοπωνύμια των μικρασιατικών επαρχιών που φρόντισαν να δώσουν οι πρόσφυγες.

Οι σύλλογοι επίσης αναλάμβαναν την είσπραξη και την αποπληρωμή των δόσεων των οικημάτων και σε κάποιες περιπτώσεις απέτρεπαν μια επικείμενη έξωση λόγω καθυστέρησης πληρωμής. Σε άρθρο τοπικού τύπου της περιοχής αναφέρεται ότι κατά την επίσκεψη του Βενιζέλου στο συνοικισμό ο πρόεδρος του «Προσφυγικού Συλλόγου Πρόνοιας» των Γερμανικών πίεσε για χαμηλότερες τιμές υπό την απειλή οργανωμένης κινητοποίησης και διαμαρτυρίας όλων των συνοικισμών που είχαν γερμανικά σπίτια. Οι προσφυγικοί σύλλογοι λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης με συνεχείς παραστάσεις στις τοπικές αρχές για τον εξωραϊσμό των συνοικιών τους και τη βελτίωση της καθημερινότητάς με την κατασκευή δημόσιων έργων. Ασκούσαν πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου στο πλαίσιο της μικρής κλίμακας της γειτονιάς. Στο χώρο που οι καθημερινές πρακτικές δημιουργούσαν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης για τη διευθέτηση των προβλημάτων από την ύδρευση, τον ηλεκτροφωτισμό μέχρι και την καθαριότητα. Ο προσφυγικός σύλλογος του Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου στη γειτονιά με τους Μικρασιάτες από τον Κιρκιντζέ πίεσε τη δημοτική αρχή για την εγκατάσταση δημόσιων κρηνών και την κατασκευή χωματουργικών εργασιών στην παραμελημένη συνοικία. Αντίστοιχα δρούσε και ο προσφυγικός σύλλογος Κιλικιανών για τον εξωραϊσμό της φτωχής συνοικίας της ακαθαρσίας και της εγκατάλειψης.²⁴

Στους προσφυγικούς συλλόγους εκτός από τον τόπο προέλευσης και τα συγγενικά δίκτυα εντοπίστηκε και το κριτήριο της φυσικής εγγύτητας της γειτονιάς για την εγγραφή νέων μελών. Η γειτονιά ήταν ο οικείος χώρος, με την καθημερινή οπτική επαφή, την εξωστρέφεια, αλλά και τα κοινά προβλήματα. Σε αυτόν τον χώρο των τετραγώνων και της κοινόχρηστης αυλής, της γειτονιάς, τα λαϊκά στρώματα βίωναν το αίσθημα της φτώχειας και της αντίθεσής τους με τους πλουσιότερους, αναπτύσ-

24. Στο ίδιο, σ. 109-135.

σοντας ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης που τους οδήγησε στη συλλογική δράση για τη βελτίωση της καθημερινότητας.

Επίσης όλοι οι προσφυγικοί σύλλογοι ανέπτυξαν τη φιλανθρωπία και τη μέριμνα ειδικά για τα ευάλωτα μέλη τους, χήρες, τα ορφανά και προσπαθούσαν να βρουν εργασία στις γυναίκες. Έτσι λειτουργούσε και ο σύλλογος από το Εγυρδέρ, το νησί της Πισιδίας που μεριμνούσε για την εύρεση εργασίας των γυναικών στα ταπητουργία του συνοικισμού. Παράλληλα οι προσφυγικοί σύλλογοι Ποντίων Κοκκινιάς, Προοδευτική Νεολαία και ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς μερίμνησαν και υποστήριξαν οικονομικά την ίδρυση Νυκτερινής Σχολής στο συνοικισμό σε συνεργασία με τον μικρασιατικό σύλλογο «Ανατολή» της Αθήνας. Στη Νυκτερινή Σχολή της Κοκκινιάς σύμφωνα με επίσημο έγγραφο της εποχής φοιτούσαν κάθε χρόνο αρκετά παιδιά αγόρια και κορίτσια προκειμένου να καλλιεργηθεί η ελληνική γλώσσα και παιδεία κυρίως στους τουρκόφωνους πρόσφυγες.²⁵

Σταδιακά προς τα τέλη της δεκαετίας του '20 και αρχές του '30 οι πρόσφυγες του συνοικισμού ίδρυσαν επαγγελματικούς και εργατικούς συλλόγους. Η επαγγελματική ένταξη των προσφύγων δεν ήταν για όλους το ίδιο και αποτέλεσε σημαντικό πεδίο ανταγωνισμού με τους γηγενείς. Κάποιοι λίγοι πρόσφυγες διέθεταν τα απαραίτητα κεφάλαια και απασχολήθηκαν κυρίως στον βιομηχανικό κλάδο, έτσι εντάχθηκαν ευκολότερα. Μια άλλη, μεγαλύτερη κατηγορία, κατάφερε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, κυρίως μέσω της αυτοαπασχόλησης, η οποία ανάγεται στις πολιτικές της Κοινωνίας των Εθνών και των ελληνικών κυβερνήσεων, και μια τρίτη, ακόμα ευρύτερη πληθυσμιακή ομάδα ανέπτυξε πρακτικές επιβίωσης κάνοντας διάφορες δουλειές. Μεγάλη μερίδα προσφύγων ανήκε στα μικρομεσαία στρώματα· ήταν μικροεπαγγελματίες, έμποροι, κυρίως οικογενειακών βιοτεχνικών μονάδων, τεχνίτες, ενώ άλλοι ήταν μεροκαματιάρηδες. Οι γυναίκες δούλευαν στα εργοστάσια, στους αργαλειούς, ως οικιακές βοηθοί και ως ράφτρες στα σπίτια. Την τακτική της μικροπαραγωγής ενίσχυσαν η διεύρυνση της καταναλωτικής αγοράς και η ύπαρξη πολυπληθούς φτηνού εργατικού δυναμικού. Στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, οι τεχνίτες και οι εργάτες αποτελούσαν τις μεγαλύτερες κατηγορίες. Ακολουθούσαν οι έμποροι και οι μικροεπαγγελματίες. Στη πόλη ευδοκίμησε η μορφή της άτυπης, ανεξάρτητης οικονομίας, η οποία συνυπήρξε με τη δουλεία στο εργοστάσιο, που οδήγησε τους εργάτες σταδιακά σε συνειδητοποίηση, διεκδικητικά κινήματα και συνδικαλισμό.

Στους προσφυγικούς συνοικισμούς ευνοήθηκε ιδιαίτερα ο κλάδος της ταπητουργίας, η οποία εξελίχθηκε αναλόγως των δυνατοτήτων της εκάστοτε περιοχής. Στις ταπητουργίες δούλευαν κυρίως γυναίκες και παιδιά κάτω από άσχημες συνθήκες. Η *Προσφυγική Φωνή* έκανε λόγο για άγρια εκμετάλλευση των γυναικών από τους πρόσφυγες κεφαλαιούχους.

Στο συνοικισμό ιδρύθηκε ο «Σύλλογος Εμπόρων και Καταστηματαρχών» που συγκέντρωσε όλους τους μικροεπαγγελματίες της περιοχής προώθησε την επαγγελματική αποκατάσταση και στήριξε την τοπική οικονομία, ενώ παράλληλα ίδρυσε και

25. Στο ίδιο, σ.177-184.

Νυχτερινή Εμπορική Σχολή για την πρακτική εκπαίδευση των νέων.²⁶ Πρόεδρος του συλλόγου ήταν ο Στ. Κοραής που είχε ξεκινήσει την κοινωνική του δράση μέσα από την «Προοδευτική Νεολαία», ένα νεανικό σύλλογο με πολύμορφες δραστηριότητες από τη δεκαετία του '20. Και αργότερα το 1934 έχοντας εξασφαλίσει ο ίδιος αναγνωρισιμότητα μέσα από τη δράση του σε συλλόγους επέλεξε να ασχοληθεί ενεργά με την τοπική αυτοδιοίκηση, όταν ο συνοικισμός αποσπάστηκε από τον Πειραιά (1934) και ο ίδιος εκλέχτηκε πρώτος δήμαρχος της πόλης. Ο Στ. Κοραής μέσα από τους συλλόγους και τη δικτύωσή του με την παράταξη των βενιζελικών διέθετε καλύτερες συνθήκες αποκατάστασης για τον ίδιο και την οικογένεια του έχοντας εξασφαλίσει καλύτερο οικόπεδο στο συνοικισμό και δάνειο για τη λειτουργία της μικρής ποτοποιίας που λειτουργούσε στην περιοχή. Κάποιοι μάλιστα πολιτικοί του αντίπαλοι τον κατηγορήσαν για πλουτισμό και ιδιοτέλεια μέσα από τη δράση του στους συλλόγους. Γενικότερα άτομα από τη διοίκηση των συλλόγων της περιοχής ανέπτυξαν πολιτική δραστηριότητα με τη συμμετοχή τους στις εκλογές κυρίως με το κόμμα του Βενιζέλου, όπως ο πρόεδρος από τον Σύλλογο Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, που ήταν υποψήφιος με τους Φιλελεύθερους. Ακόμα και αν δεν εκλέχτηκαν διατηρούσαν επαφές με τους τοπικούς βουλευτές της βενιζελικής παράταξης και προσπαθούσαν να επηρεάσουν την προσφυγική ψήφο στις εκλογικές αναμετρήσεις, όπως ο Σύλλογος Σμυρναίων που διατηρούσε επαφές με τον βουλευτή των Φιλελευθέρων του Πειραιά Δ. Μαρσέλλο. Παρά τη βενιζελική προτίμηση των προσφύγων του συνοικισμού από το 1928 είχε ιδρυθεί η «Παμπροσφυγική Ένωση Νέας Κοκκινιάς», η «Δημοκρατία», η οποία προσπαθούσε να προσεγγίσει τους δυσανεκτούς πρόσφυγες από τα αστικά κόμματα και να προβάλλει την εναλλακτική επιλογή του Κ.Κ.Ε. Ο γενικός γραμματέας της Ένωσης, Γ. Νικολαΐδης από την Καισαρεία, το 1934 ήταν υποψήφιος δήμαρχος του Κ.Κ.Ε...²⁷

Πέραν όμως από την εξυπηρέτηση των πρακτικών αναγκών, τη συνδιαμόρφωση του συνοικισμού και την πολιτική δράση των προσφύγων, μέσα στους προσφυγικούς συλλόγους οι πρόσφυγες αξιοποιούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους. Από το 1925 ιδρύθηκαν αθλητικοί, μουσικοί και αργότερα διάφοροι ψυχαγωγικοί και ορειβατικοί σύλλογοι που οργάνωσαν εκδρομές και θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, όπως ο μουσικός σύλλογος «Αρίων» που διέθετε μάλιστα με μουσικά όργανα και έπαιζε τις Κυριακές στην κεντρική πλατεία του Αγ. Νικολάου. Αποδεικνύοντας έτσι και κάποιες από τις αστικές καταβολές μερίδας των προσφύγων. Επίσης οι χοροεσπερίδες των νεανικών και ποδοσφαιρικών συλλόγων αποτελούσαν το κοσμικό γεγονός της περιοχής.

Στον συνοικισμό λειτουργούσε η Αμερικανική Λέσχη, η οποία σχετιζόταν με την οργάνωση Young Men's Christian Association (Y.M.C.A.), την οποία αργότερα διαδέχθηκε η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων (X.A.N.). Η Λέσχη ανέπτυξε φιλανθρωπικό έργο και ως βασικό σκοπό είχε την ψυχαγωγία των νέων. Το 1925, η Ε.Α.Π. είχε παραχωρήσει το οικοδομικό τετράγωνο 84 των οδών Κασταμονής και Θείρων στην Αμερικανική Λέσχη, όπου δημιουργήθηκε ένα δωμάτιο και το υπόλοιπο οικόπεδο έμεινε ακάλυπτο, περιφράχθηκε με συρματοπλέγμα και λειτουργούσε ως γυμναστήριο. Για τον συνοικισμό,

26. Στο ίδιο, σ.163-177.

27. Στο ίδιο, σ.191-224.

η Λέσχη ήταν ένας χώρος κοινωνικών εκδηλώσεων πνευματικής καλλιέργειας και συναστροφής, ενώ ταυτοχρόνως πραγματοποιούσε φιλεκπαιδευτικές και ηθικοπλαστικές εκδηλώσεις με βασικό αποδέκτη τη νεολαία. Επίσης, από την έρευνα στα καταστατικά των συλλόγων προέκυψε ότι κάποιοι εξ αυτών χρησιμοποιούσαν την αίθουσα της Λέσχης ως εντευκτήριο. Ακόμα και οι πρώτες συνελεύσεις του Δημοτικού Συμβουλίου έλαβαν χώρα στην αίθουσα της Αμερικανικής Λέσχης, σύμφωνα με τα πρακτικά του. Η δράση της Αμερικανικής Λέσχης πιθανόν διήρκεσε έως το 1936, όταν, σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία, στον χώρο της ξεκίνησε τη δραστηριότητά της η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων (Χ.Α.Ν.) ως παράρτημα της Χ.Α.Ν. Αθηνών.

Τέλος σημαντικός ήταν ο ρόλος των προσφυγικών συλλόγων για τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης και του πολιτισμού, μετέφεραν ιερά κειμήλια, έκτισαν εκκλησίες, έδωσαν ονόματα στις οδούς από τους τόπους καταγωγής τους, οργάνωσαν μνημόσυνα και καθιέρωσαν ημέρες μνήμης. Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο μετά το μνημόσυνο της «Ένωσης Σινωπιτών» του Πόντου ακολούθησε τελετουργικό με παρέλαση, στην οποία πρωτοστατούσαν τα μέλη με το λάβαρο, οι ιερείς ενώ πλήθος κόσμου ακολουθούσε, προς τα γραφεία της Ένωσης όπου έγινε δεξίωση και εκφωνήθηκαν επίσημοι λόγοι.²⁸ Μέσα από αυτές τις ενσώματες τελετές ενισχύθηκε αφενός η συνοχή των μελών, και αφετέρου η ανάμνηση μεταβιβάστηκε στις επόμενες γενιές.²⁹

Η «Ένωση Βιθυνίων» από την πλευρά της καθιέρωσε ξεχωριστή μέρα επετείου ως ανάμνηση των εχθροπραξιών της Βιθυνίας τον Ιούνιο του 1920.³⁰ Παράλληλα στις δραστηριότητές του συλλόγου εντοπίστηκε και η έκδοση «*Ιστορικού αρχείου της Βιθυνίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*»,³¹ ανάλογα με την τακτική των κεντρικών μικρασιατικών συλλόγων της εποχής.³² Επίσης ο εν λόγω σύλλογος είχε σημαντικό ρόλο στη μετονομασία του συνοικισμού, σε Νίκαια, το 1940. Προκρίθηκε η πρόταση του προέδρου του ο Ιω. Μελά. Την πρόταση υποστήριξαν καθηγητές βυζαντινολογίας προβάλλοντας τις βυζαντινές καταβολές της Νίκαιας της Βιθυνίας. Ο σύλλογος λοιπόν με τις παραπάνω δράσεις λειτουργούσε ως θεματοφύλακας και συνδιαμορφωτής της μικρασιατικής ταυτότητας.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι ακόμα και αν κατηγορήθηκαν για παραγοντισμό, πελατειακές σχέσεις και έλλειψη συνεργασίας όπως μπορεί να μαρτυρά ο μεγάλος αριθμός δεν μειώνεται η σημασία τους. Οι πρόσφυγες αυτοοργανώθηκαν στους συλλόγους και μέσα από τη συλλογική εκπροσώπηση έδειξαν ότι δεν δέχτηκαν απλά και παθητικά τις κρατικές αποφάσεις. Μέσα από τις συγκρούσεις, τις αντεγκλήσεις και τις συναινέ-

28. «Η σεμνοπρεπής τελετή του μνημοσύνου των εν τοις πολέμοις πεσόντων Σινωπέων», εφ. *Αναγέννησις*, 28.10.1934.

29. Αιμιλία Σαλβάνου, Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης – Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική, Νεφέλη, Αθήνα 2018, σ. 118-119.

30. Άρθρον 27ον, «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου “Η Παμβιθυνιακή”».

31. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, ό.π., σ. 268.

32. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), Πέρα από την καταστροφή – Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Μειζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 150-151.

σεις κατάφεραν να διεκδικήσουν τους καλύτερους όρους για την αποκατάσταση αλλά και την κοινωνική και πολιτισμική τους ένταξη στην Ελλάδα. Η μελέτη της Νέας Κοκκινιάς και των προσφυγικών συλλόγων δείχνει ότι τελικά οι προσφυγικοί συνοικισμοί συνδιαμορφώθηκαν από το κράτος, τους διεθνείς φορείς και τους ίδιους τους πρόσφυγες που διεκδίκησαν δυναμικά την ένταξή τους ως ισότιμοι πολίτες στο νέο τόπο εγκατάστασής τους.

Τα διώροφα προσφυγικά με τις χιαστί σκάλες που εντοπίζονται μόνο στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Πηγή: Κυριακή Παπαθανασοπούλου.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου δεν διαλύθηκαν επίσημα, αλλά αδράνησαν. Η μεγάλη τομή για τις εθελοντικές συσσωματώσεις της πόλης σημειώθηκε κατά την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Κάποιοι σύλλογοι, κυρίως των νέων και ορισμένοι αθλητικοί, λειτούργησαν ως διάυλοι για την ανάπτυξη της οργανωμένης αντίστασης (ΟΦΟΚ). Μεταπολεμικά, κάποια από τα παλιά προσφυγικά σωματεία χάθηκαν τελείως, ωστόσο κάποια άλλα που είχαν αναφορά στον τόπο καταγωγής διατηρήθηκαν, όπως η «Ένωση Ποντίων», «Σμυρναίων», «Βιθυνών», «Ρενκιωτών», «Δαρδανελλιωτών» και του «Εγυρδίρ». Άλλοι σύλλογοι άλλαξαν την επωνυμία και επαναπροσδιόρισαν τους σκοπούς τους: από αλληλοβοηθητικά σωματεία του Μεσοπολέμου εξελίχθηκαν σε εκπολιτιστικά, όπως ο «Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς» που εξελίχθηκε στον «Φιλολογικό Σύλλογο» της πόλης. Επίσης, τη δεκαετία του 1950 ιδρύθηκαν νέα μικρασιατικά σωματεία, όπως η «Ένωση Μαγνησίας Χορόσκιοι και περιχώρων καταγομένων» και αυτή των «Εφεσίων», τα οποία εντάχθηκαν στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος για την τοπικότητα και την αυθεντικότητα του λαϊκού πολιτισμού. Μεταπολεμικά, όλα τα μικρασιατικά σωματεία αναθώρησαν τα καταστατικά τους και ασχολήθηκαν κυρίως με τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης. Η συμπλήρωση 40 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή και ο φόβος της λήθης ενεργοποίησαν τη μικρασιατική κοινότητα για την καταγραφή των αναμνήσεων, ώστε η βιωμένη ανάμνηση να μετατραπεί σε πολιτισμική και θεσμικά συγκροτημένη ανάμνηση. Εκτός όμως από θεματοφύλακες της μικρασιατικής κληρονομιάς, ορισμένα από τα μικρασιατικά σωματεία συνέχισαν να διεκδικούν στεγαστική αποκατάσταση και προσπάθησαν να εντάξουν τους Μικρασιάτες στα προγράμματα λαϊκής κατοικίας, ακόμα και 30 χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα. Έτσι, οι σύλλογοι, οι ευρύτερες ομάδες της κοινωνίας των πολιτών έθεσαν ζητούμενα και διεκδικήσεις ανάλογες της εκάστοτε χρονικής συγκυρίας.

Κλείνοντας στη σημερινή Νίκαια ο προσφυγικός πολεοδομικός ιστός διατηρείται ακέραιος παρά τις αλλαγές. Το ρυμοτομικό σχέδιο, οι πλατείες, οι δρόμοι διατηρούν τη γεωμετρία των μεσοπολεμικών σχεδίων. Όμως οι εσωτερικές αυλές σταδιακά χάνονται καθώς περιβάλλονται από πολυώροφα νέα κτίρια και προσθήκες. Το προσφυγικό

απόθεμα σε πρόσφατη έρευνα από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο υπολογίστηκε σε 1.282 προσφυγικές κατοικίες από τις οποίες κάποιες λίγες παραμένουν όπως ήταν αρχικά, ενώ οι περισσότερες έχουν προσθήκες και μεταλλάξεις είτε από τους ιδιοκτήτες τους είτε λόγω εγκατάλειψης.³³ Επίσης σε πολλά από τα προσφυγικά του Μεσοπολέμου στεγάζονται πλέον άνθρωποι από τα σύγχρονα προσφυγικά ρεύματα.

33. Νίκος Μπελαβίλας (επιστημονικός υπεύθυνος) κ.ά, ερευνητικό πρόγραμμα, *Διάσωση της Προσφυγικής Κληρονομιάς της Νίκαιας*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), Δήμος Νίκαιας Αγ. Ι. Ρέντη, Οκτώβριος 2024.

Νέα Ερυθραία, 1926. Από την ερημιά της αττικής γης, στη δημιουργία ενός σφριγηλού προσφυγικού προαστίου της Αθήνας

Θοδωρής Κοντάρας
φιλόλογος

Η Νέα Ερυθραία είναι ένας από τους δεκάδες προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν στην Αττική, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανάμεσα στην Κηφισιά και στην Εκάλη. Πρόκειται για έναν αμιγώς προσφυγικό αστικό συνοικισμό που είχε εν μέρει και αγροτικό χαρακτήρα. Γεννήθηκε το 1926 κι αρχίζει να μεγαλώνει αργά στην αρχή, με κατοίκους δίβουλους κάπως και παραπαίοντες, με την καρδιά τους αφημένη στις πατρίδες όπου γεννήθηκαν, με το ένα πόδι στη Μικρασία και το άλλο στην Αττική.

Ν. Ερυθραία, 1930-32. Άποψη από τη σημερινή πλατεία Διλβόη. Σε πρώτο πλάνο, η γραμμή του τρένου προς τον Διόνυσο. Αριστερά, μπροστά από τα τρία σπιτάκια, διακρίνεται η λεωφόρος Μαραθώνος (Βενιζέλου). Στο βάθος η Πάρνηθα. (φωτ. αρχείο Χάρης Τσίτσα).

Η σημερινή Ν. Ερυθραία σε τίποτε δεν θυμίζει σήμερα το άσημο προσφυγοχώρι της προπολεμικής περιόδου (1926-1940). Εκείνη η εποχή είναι η πιο δύσκολη και άγνωστη περίοδος στην ιστορία της πόλης μας. Ανακρίβειες, ασάφειες και παραλείψεις, παρανοήσεις, υπερβολές και εσφαλμένες πληροφορίες συνθέτουν πλέον την ιστορική εικόνα της. Αυτός ο τόπος έχει τόσο πολύ αλλάξει, ώστε είναι σχεδόν αδύνατον να αντιληφθούμε, έστω και αμυδρά, το φυσικό του περιβάλλον, πριν ακόμη «αξιοποιηθεί» κι «εκπολιτισθεί», αφού έχει χαθεί πλέον οποιαδήποτε φυσική ομορφιά. Εντούτοις, η πόλη μας διαθέτει μια πολυσυζητημένη κληρονομιά και έχει συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση της τωρινής πραγματικότητας των προαστίων στα βόρεια της Κηφισιάς.

Η κληρονομιά της Νέας Ερυθραίας δεν είναι μόνο τα ήθη, τα φαγητά, τα τραγούδια, οι χοροί, τα τοπικά γλωσσικά ιδιώματα, η θρησκευτικότητα, οι παραδόσεις, η νοοτροπία, οι γνώσεις, η τόλμη κι η εργατικότητα που έφεραν οι πρόσφυγες από την Ερυθραία της Ιωνίας και από τη Σμύρνη. Είναι ακόμη ο αγώνας της εγκατάστασης σ' ένα νέο κι άγνωστο άγονο τόπο, σε μέρος ημιορεινό, δασώδες κι απάτητο, εντελώς ακατάλληλο μέχρι τότε για ανθρώπινη εγκατάσταση και οικονομικές δράσεις.

Η κεντρική περιοχή της τέως Κοινότητας Ν. Ερυθραίας, που περικλείεται από τις σημερινές οδούς Τατοΐου, Αγ. Σαράντα, Ελ. Βενιζέλου, Αδ. Κοραή, Γ. Παπανδρέου, Στροφιλίου, Χαρ. Τρικούπη και Αίαντος, έως το 1926 ήταν σχεδόν ακατοίκητη. Έκτοτε, με απαλλοτριώσεις και σταδιακές επεκτάσεις του σχεδίου πόλεως, αλλά και με μετοικεσίες Ελλήνων από άλλα μέρη, δημιουργήθηκε το σημερινό προάστιο της Ν.

Ερυθραίας με τη δυναμική οικονομία, επειδή ο προσφυγικός κυρίως πληθυσμός της αποτέλεσε φορέα οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης στα μεταπολεμικά χρόνια.

Όπως είναι γνωστό, η Μικρασιατική Καταστροφή προκάλεσε ένα τεράστιο ανθρωπιστικό πρόβλημα στην Ελλάδα, με την αιφνίδια έλευση σχεδόν ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων σε μια χώρα πλήρως κατεστραμμένη οικονομικά. Τα προβλήματα των προσφύγων ήταν στην αρχή ανυπέρβλητα, με κυρίαρχα τη στέγαση, τη σίτιση και την εύρεση εργασίας. Αρχικά οι Μικρασιάτες και Θρακιώτες πρόσφυγες στεγάστηκαν όπως όπως και όπου ήταν δυνατόν, σε παραπήγματα, τσαντρία, ναούς, σχολεία, δημόσια κτίρια, αποθήκες, τουρκόσπιτα ή άδεια σπίτια, βαγόνια, υποστατικά κλπ. Σχετικά γρήγορα αποφασίστηκε η ίδρυση νέων οικισμών τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στην περιφέρεια των πόλεων. Μ' αυτή την ενέργεια διαφόρων φορέων του κράτους, η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος κι άλλες σημαντικές πόλεις ζώστηκαν ολόγυρα, απ' άκρη σ' άκρη, από νέους μικρούς και μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς. Ένας από αυτούς είναι και η Νέα Ερυθραία, χτισμένη 19 χλμ. βορείως της Αθήνας, στις δυτικές υπώρειες της Πεντέλης, κάτω από το πρόβουντο Πατερίτσα, με μέσο υψόμετρο περίπου 400 μ.

Οι Ερυθραιώτες πρόσφυγες δεν διάλεξαν τυχαία την περιοχή, όπου έμελλε να εγκατασταθούν και να ριζώσουν. Πολλοί από αυτούς γνώριζαν μερικά χρόνια πριν από το Μεγάλο Διωγμό την Κηφισιά, στην οποία είχαν προσωρινά εγκατασταθεί κατά τη διάρκεια του Α' Διωγμού (1914-1918) αρκετές οικογένειες από το Λυθρί, τα Βουρλά, τα Αλάτσατα, τον Τσεσμέ και άλλα μέρη της Ερυθραίας χερσονήσου. Έτσι, ο ερχομός τους στην Κηφισιά δεν ήταν τυχαίος ή συμπτωματικός. Εδώ είχαν έρθει λίγο πριν το 1914 ο Λεθριανός Μιχάλης Μαγγανάς και ο Βουρλιώτης Βασίλης Δεληγιάννης. Ο μεν Μαγγανάς παντρεύτηκε και δεν ξαναγύρισε στη Μ. Ασία, ο δε Δεληγιάννης επέστρεψε στα Βουρλά το 1919. Αυτοί στάθηκαν οι «οδηγοί» για να έρθουν συγγενείς και πατριώτες τους στην Κηφισιά κατά τον Α' Διωγμό του 1914, αλλά και αργότερα, το '22.

Οι φυγάδες εκείνοι –φτηνά εργατικά χέρια που αναζητούσαν εσπευσμένως ένα μεροκάματο– απέφυγαν να εγκατασταθούν κοντά στην Αθήνα ή τον Πειραιά, όπου υπήρχαν σίγουρα πολύ περισσότερες ευκαιρίες εργασίας. Αναζητώντας αυτονομία και ανεξαρτησία, βρέθηκαν στην Κηφισιά για να δουλέψουν στα χτήματα της περιοχής, που τότε ήταν πολλά και παρήγαν ελιές και λάδι, λαχανικά (ιδίως πατάτες και σπαράγγια), φρούτα (φράουλες, κεράσια) και λουλούδια. Τα προϊόντα αυτά ήταν εκλεκτής ποιότητας και φημισμένα στην Αθήνα. Επίσης βρήκαν δουλειά στα πλουσιόσπιτα της Κηφισιάς, οι μεν άντρες κυρίως ως κηπουροί, επιστάτες, εργάτες, χτίστες ή μαραγκοί, οι δε γυναίκες ως οικιακές βοηθοί και υπηρέτριες. Η Κηφισιά, που είχε τότε μόνο 3.385 κατοίκους (απογραφή 1920), ήταν ένας οικισμός με δυο όψεις: αφενός, ενός χωριού με αγρότες συγκεντρωμένους κυρίως στην πυκνοκατοικημένη συνοικία Αλώνια, γύρω από την εκκλησία του Αγ. Δημητρίου, και αφ' ετέρου, ενός αριστοκρατικού προαστίου και παραθεριστικού κέντρου, όπου πλούσιοι, σπουδαίοι και διάσημοι κάτοικοι της Αθήνας και Έλληνες της διασποράς διέμεναν σε εντυπωσιακές επαύλεις, διάσπαρτες σε διάφορα σημεία της περιοχής (Κεφαλάρι, Πύρνα, οδό Τατοΐου κ.α.).

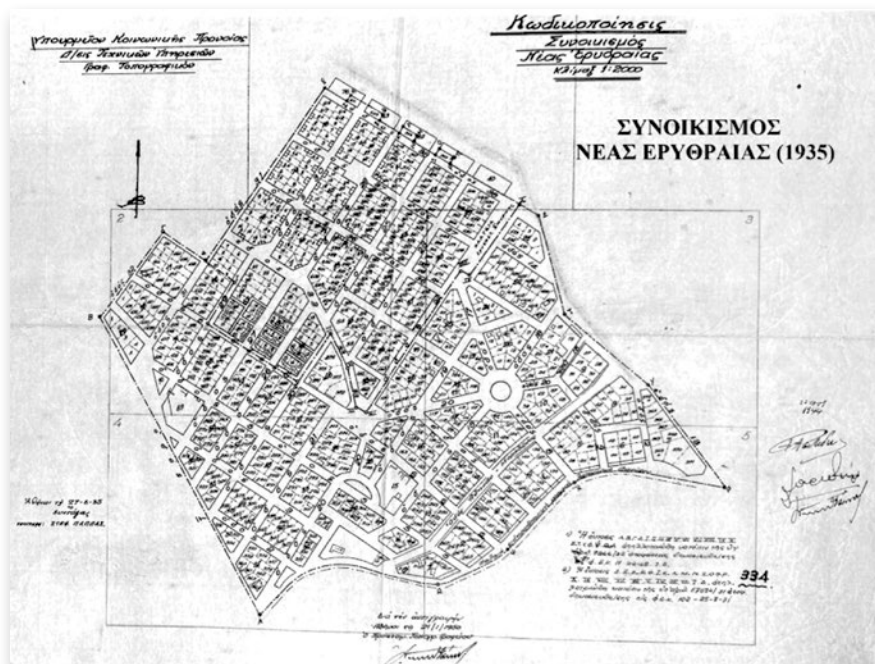
Μετά τη μεγάλη καταστροφή και τον οριστικό διωγμό τους από τη μικρασιατική Ερυθραία, τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1922, οι περισσότεροι από εκείνους

τους πρόσφυγες του '14, αφού πέρασαν πρώτα από τη Χίο, τις Οινούσες και άλλα μέρη, όπου τους έβγαλαν τα καράβια της σωτηρίας, ήρθαν πάλι στην Κηφισιά. Εδώ ένοιωθαν κάπως οικείοι, ήξεραν πρόσωπα και πράγματα, δεν ήταν εντελώς ξένοι σε ξένο τόπο, όπως χιλιάδες άλλοι ομοιοπαθείς Μικρασιάτες. Μέσα σε σπαρακτικές καταστάσεις και συνταρακτικά, πρωτόγνωρα γεγονότα, ο κύκλος της Ιωνίας μόλις έχει κλείσει δραματικά γι' αυτούς, αλλά η ζωή στην Αττική μόλις τώρα αρχίζει, με αισιοδοξία, νέες ελπίδες και όνειρα πολλά. Ο Ερυθραιώτης πρόσφυγας αντιπαράκειται στη φύση, στις δυσκολίες του τόπου, στα βάσανα της ζωής, στις αναπόφευκτες ανάγκες της καθημερινότητας, στην αντίδραση των γηγενών. Περιφρονημένος και κοινωνικά αποκλεισμένος, κατατρεγμένος, κυριολεκτικά άπορος και πένης, οργανώνει εκ του μηδενός μια νέα ζωή με καρτερία. Το ριζώμα απαιτεί σκληρή δουλειά.

Κοντά σ' εκείνους που γνώριζαν από παλιότερα την Κηφισιά, κατέφθασαν σταδιακά κι άλλοι πολλοί, συγγενείς τους, γείτονες, φίλοι και γνωστοί – ο ένας έφερνε τον άλλον – για να βρουν ευκολότερα ένα αποκούμπι, δουλειά και στέγη. Γέμισε πρόσφυγες η Κηφισιά, που στεγάστηκαν προσωρινά στον Άγ. Δημήτρη, στο δημοτικό σχολείο, σε αποθήκες, στάβλους και αγροικίες, σε κάθε άδειο οίκημα των Αλωνιών, ακόμη και σε παράσπιτα που υπήρχαν στους κήπους των πλουσιόσπιτων και των επαύλων. Ας σημειωθεί ότι ευθύς εξαρχής πολλές πλούσιες κι ονομαστές μεγαλοαστικές οικογένειες της Κηφισιάς (Μπενάκη, Καζούλη, Γεωργαντά, Χελιώτη, Μελά, Τέντε κ. ά.) συνέτρεξαν αμέσως τους πρόσφυγες, προσφέροντάς τους δουλειά, ρουχισμό, τρόφιμα, χρηματικά επιδόματα και οργανώνοντας συσσίτια και ιατρική περίθαλψη για τα παιδιά. Γι' αυτόν τον τελευταίο σκοπό, ιδρύθηκε το 1926 από τον Εμμανουήλ και τη Βιργινία Μπενάκη το Μπενάκειο Παιδικό Άσυλο, που προσέφερε επί δεκαετίες πολύτιμες υπηρεσίες και βοήθεια στους Μικρασιάτες πρόσφυγες και άλλους φτωχούς της περιοχής.

Ενώ αρχικά όλοι οι Κηφισιώτες αγκάλιασαν και συνέτρεξαν τους πρόσφυγες, αργότερα οι περισσότεροι άλλαξαν στάση. Δεν τους ήθελαν στα πόδια τους κι άρχισαν να μη τους συμπαθούν, γιατί πίστευαν πως τους παίρνουν τις δουλειές. Πολλές παλιές ιστορίες αφηγούνται προστριβές και καβγάδες μεταξύ γηγενών και προσφύγων στην Κηφισιά. Γι' αυτό σύντομα οι Ερυθραιώτες αναζήτησαν κάποια αυτονομία.

Ακριβώς απέναντι από το Μπενάκειο, στο μεγάλο οικόπεδο, όπου το 1931 χτίστηκε το 2ο Δημοτικό Σχολείο Κηφισιάς, στεγάστηκαν από τις αρχές του 1923 σε τσαντίρια, αυτοσχέδιες παράγκες και κάθε λογής παραπήγματα οι Ερυθραιώτες μέχρι να δημιουργηθεί ο *Συνοικισμός Προσφύγων Κηφισιάς*, το 1926. Αυτή θεωρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση προσφύγων στην Κηφισιά. Λίγο πιο πάνω, στη γωνία της οδού Σπάρτης με τη λεωφόρο Μαραθώνος (σήμερα Κηφισιάς), στήθηκε ένα τεράστιο αντίσκηνο που χωρούσε περί τα 100 άτομα! Μερικές προσφυγικές οικογένειες στεγάστηκαν εντελώς πρόχειρα στο ξέφωτο, όπου σήμερα βρίσκονται τα καταστήματα ΑΒ Βασιλόπουλος και Στεργίου (Κηφισιάς 326), κι άλλες λίγο παραπάνω, σ' ένα χέρσο οικόπεδο, όπου σήμερα είναι οι τράπεζες Alpha και Eurobank και άλλα μαγαζιά. Εδώ απέναντι, δυο κτήρια προϋπήρχαν της ίδρυσης του προσφυγικού συνοικισμού. Το ένα ήταν αρχικά ξενοδοχείο κι από το 1920 στέγαζε το σανατόριο «Άγ. Ανδρέας», στη γωνία των οδών Ιωνίας και Κηφισιάς, που μεταπολεμικά μετατράπηκε σε κινηματογράφο (χειμερινό Πάλλας). Το άλλο ήταν το ξενοδοχείο «Φάρος» του Σωτήρη Κούρτη, στη γωνία των

Διάγραμμα του συνοικισμού Ν. Ερυθραίας
(Υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας, 27/6/1935).

οδών Χαρ. Τρικούπη και Ελ. Βενιζέλου, όπου σήμερα το ομώνυμο εμπορικό κέντρο. Ο «Φάρος» ονοματοδότησε όλη εκείνη την περιοχή με το μεγάλο σταυροδρόμι μέχρι σήμερα. Βόρεια και δυτικά από το «Φάρο» ξεκίνησε το 1926 η δημιουργία του προσφυγικού συνοικισμού, που η τοποθεσία του αναφέρεται στην πρώτη απόφαση απαλλοτρίωσης: «παρά την θέσιν Φάρος της Κοινότητος Κηφισίας».

Αξιοσημείωτο είναι ότι στο σανατόριο λειτουργούσε ως την Κατοχή και κλινική, όπου εργάστηκε από το 1926-27 ο πρώτος γιατρός της Ν. Ερυθραίας, ο Ηλίας Διονύσιος Αρβανίτης, που προσέφερε αφιλοκερδώς και επί πολλά έτη τις υπηρεσίες του στους φτωχούς πρόσφυγες.

Τους πρόσφυγες βοήθησαν επίσης φορείς του κράτους, όπως το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και το υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αλλά και οργανισμοί, όπως η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, η Υπηρεσία Διαχείρισεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών και προπαντός η υπερεθνική Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), προσφέροντάς τους πολύ σπουδαία αρωγή και διευκολύνσεις.

Το 1923 ιδρύεται ο Σύλλογος Προσφύγων Κηφισίας, με στόχο την απαλλοτρίωση μιας μεγάλης έκτασης για την αποκατάσταση των προσφύγων και την απόκτηση στέγης. Στο Σύλλογο, που διοικούνταν από δωδεκαμελές συμβούλιο υπό τον πρόεδρο Πέτρο Ανταράκη, από τον Τσεσμέ, και γραμματέα τον Παναγιώτη Ιωακειμίδα, από το Ουσάκ, ήταν αρχικά γραμμένες ως μέλη 364 οικογένειες. Ο Σύλλογος απευθύνθηκε τότε στο Σμυρνιό γιατρό Απόστολο Ορφανίδα, που ήταν υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, κι έτσι με το Φ.Ε.Κ. 11/2-2-1925 απαλλοτριώθηκε μια έκταση 152 στρεμμάτων, ιδιοκτησία της Μονής Πετράκη, για να δημιουργηθεί ο «Συνοικισμός

Προσφύγων Κηφισιάς», όπως ονομάστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα. Τα έξοδα απαλλοτρίωσης και ρυμοτομίας βάρυναν το Σύλλογο. Την εποχή εκείνη είχαν καταγραφεί στην Κηφισιά 2.248 πρόσφυγες.

Η έκταση αυτή, που απείχε περίπου 2,5 χλμ. από την πλατεία της Κηφισιάς, ήταν πυκνοδασωμένη, με πολλά μεγάλα πεύκα και θαμνώδεις περιοχές, αλλά εφραπτόμενη με το «Δρόμο», τη χωμάτινη τότε οδό Μαραθώνος (σημερινή Ελ. Βενιζέλου), η οποία αποτελούσε τον κεντρικό οδικό άξονα που ένωνε το νέο συνοικισμό με τα περίξ και την Αθήνα. Υπήρχε επίσης και η σιδηροδρομική γραμμή με βαγόνια για μεταφορά μαρμάρων, που ένωνε την Κηφισιά με τον Διόνυσο, η οποία περνούσε από τη Ν. Ερυθραία και μέσω των σημερινών οδών Στροφιλίου, Γ. Παπανδρέου, Ρόδων και Διονύσου, έφτανε στα νταμάρια μαρμάρου.

Πάντως ήταν πανθομολογούμενο πως *«τη νύχτα αγριευούντανε ο άνθρωπος να σταθεί αυτού μέσα»*.

Το κέντρο του συνοικισμού διέσχιζε ένα μεγάλο ρέμα, σήμερα καλυμμένο, που κατέβαινε από την περιοχή *Βλάχικα* της τωρινής Πολιτείας και μέσω των οδών Κ. Βάρναλη, Πατρ. Ιωακείμ και Σεβδικίου, έσβηνε στην οδό Τατοΐου. Αυτό έκοβε στα δυο τον συνοικισμό και οι κάτοικοι έως τη δεκαετία του 1960 επικοινωνούσαν μέσω ξύλινων αυτοσχέδιων γεφυρών. Οι Ερυθραιώτες το ονόμαζαν τμηματικά από κάποιον κάτοικο της γειτονιάς (*ρέμα του Τέντε, του Κοντοδήμα, του Νταντούλα, του Καζάνα, του Σκαμπά*). Ένα άλλο ρέμα, που κατέβαινε κι αυτό από τα Βλάχικα, διέσχιζε το βόρειο άκρο του συνοικισμού (οδοί Κοραή και Κων/πόλεως) και χωνόταν μέσα στους κλήρους του Μορτερού για να καταλήξει, μέσω της οδού Τατοΐου και της τωρινής Εθνικής Οδού, στον Κηφισό. Κι αυτό είχε επίσης τοπικά ονόματα (*ρέμα του Δημοτικού, του Κοντοχρήστου, του Καραβασίλη*). Μόνο στη διασταύρωση των ρεμάτων με τη λεωφόρο Μαραθώνος (Βενιζέλου) υπήρχαν κανονικές τσιμεντένιες γέφυρες.

Τα ρέματα κατέβαζαν πολύ νερό τον χειμώνα που παρέσερνε διάφορα υλικά (ξύλα, πέτρες, άμμο), τα οποία οι Ερυθραιώτες χρησιμοποιούσαν για να ζεσταθούν και να χτίσουν.

Επειδή η Κηφισιά ανήκε τότε στον Δήμο Αθηναίων, το ρυμοτομικό σχέδιο της Ν. Ερυθραίας εκπόνησαν οι μηχανικοί του Δήμου Σμιθ ή Σμιτ (ένας Γερμανορώσος εμιγκρές) και Αυγερινός. Το σχέδιο αυτό ήταν από τα πιο πρωτοποριακά στην Αττική και δεν έμοιαζε καθόλου με εκείνα άλλων προσφυγικών συνοικισμών που είχαν στενούς δρόμους και πολύ μικρά οικοπέδα. Ο συνοικισμός, παρά τις μεγάλες εδαφικές δυσκολίες (ρέματα, ποικίλες και απότομες κλίσεις εδάφους κλπ.), έλαβε τη μορφή κηποπροαστίου, δηλαδή μιας μικρής κηπούπολης, με κεντρική πλατεία, απ' όπου ξεκινούσαν ακτινωτά φαρδείς για την εποχή εκείνη δρόμοι, με ιπποδάμειο σύστημα, όπου επέτρεπε η κλίση του εδάφους, με οικοπέδα έκτασης περίπου 200-250 τ. μ. και με χώρους για δημόσια κτήρια (ναό, σχολεία κ. ά.) ή για δημόσια χρήση (πλατείες).

Η έκταση αυτή ονομάστηκε συμβατικά «Κρατικός Συνοικισμός Α' φάσης (1925)» και περικλείεται από τις σημερινές οδούς Αδ. Κοραή, Γ. Παπανδρέου, Στροφιλίου, Ηρώων Πολυτεχνείου, Αγ. Αναργύρων, Σωτ. Πασαδάκη, Ν. Πλαστήρα, Κρήνης, Σεβδικίου, Βρυούλων, Κων/πόλεως και Χαλκηδόνας.

Η διανομή των οικοπέδων δυστυχώς πέρασε από κάποια στάδια αμφισβήτησης,

διαφωνιών και αντεγκλήσεων, αλλά τελικά έγινε με κλήρωση σ' ένα ξέφωτο της δασώδους τότε περιοχής (στη σημερινή πλατεία Παναγιώτη Κονδύλη), δίπλα από το λεγόμενο «*Ρέμα του Νταντούλα*».

Το επόμενο βήμα ήταν η κατασκευή 150 ξύλινων παραπηγμάτων (*μπαραγκών*), όπου στεγάστηκαν προσωρινά οι πρόσφυγες, που απόκτησαν οικόπεδο, μέχρι να χτίσουν με δικά τους έξοδα τα σπιτάκια τους. Έτσι, μετακόμισαν από τα διάφορα σημεία της Κηφισιάς, όπου διέμεναν, τουλάχιστον 150 οικογένειες.

Οι *μπαράγκες* είχαν κατασκευαστεί με κρατική ενίσχυση, διάσπαρτες ή πιο συγκεντρωμένες, κυρίως γύρω από τις σημερινές οδούς Σεβδικίου (αριστερά, πάνω από το ρέμα), Αλικαρνασσοῦ, Κ. Βάρναλη και Γρηγορίου Ε'. Οι λεγόμενοι *παραπηγματούχοι*, όταν μετακόμιζαν στο δικό τους σπίτι, εγκατέλειπαν την *μπαράγκα*, την οποία πολύ σύντομα καταλάμβανε κάποια άλλη προσφυγική οικογένεια, από τις πολλές που έρχονταν από διάφορα μέρη της Αθήνας και της Ελλάδας, όταν έμαθαν την ίδρυση της Ν. Ερυθραίας και τη δωρεάν διανομή οικοπέδων. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν συγγενείς, συμπατριώτες και γνωστοί των πρώτων παραπηγματούχων, ειδοποιημένοι από τους ίδιους, σε μια προσπάθεια επανένωσης και επανασύνδεσης των διασκορπισμένων προσφύγων ενός τόπου μετά το '22.

Ο νέος «Συνοικισμός Προσφύγων Κηφισιάς» ονομάστηκε γρήγορα Νέα Ερυθραία, γιατί οι περισσότεροι κάτοικοί του προέρχονταν από μερικές πόλεις και χωριά της Ερυθραίας χερσονήσου, στην καρδιά της Ιωνίας, απέναντι από τη Χίο. Ήρθαν από τα Βουρλά (αρχαίες Κλαζομένες), τα Αλάτσατα, το Λυθρί (αρχαίες Ερυθρές), το Σιβρισάρι (αρχαία Τέως), τον Τσεσμέ, το Δεμερτζιλί και τα Καραμπουργνα. Μαζί τους συγκατοίκησαν επίσης πρόσφυγες από τη Σμύρνη και τα προάστια της Μπουτζά, Σεβντίκιοϊ, Μπουρνόβα και Κουκλουτζά, αλλά και άλλοι από χίλια δυο μέρη της Μικρασίας. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν ελληνόφωνοι, με πάμπολλα κοινά στοιχεία (ήθη κι *αντίτια*, ιδιώματα, προέλευση, νοοτροπία, κοινωνική ζωή, πολιτισμικές καταβολές κλπ.). Στην απογραφή του 1928, την πρώτη επίσημη του ελληνικού κράτους μετά το 1920, καταμετρήθηκαν στη Νέα Ερυθραία 1.844 κάτοικοι (932 άντρες και 912 γυναίκες), όλοι μικρασιατικής καταγωγής.

Με το Φ.Ε.Κ. 102/25-8-1931, απαλλοτριώθηκε κι άλλο ένα κομμάτι γης, επίσης ιδιοκτησία της Μονής Πετράκη, το οποίο εφαιπτόταν με το προηγούμενο της Α' φάσης και περικλειόταν από τις οδούς Κων/πόλεως, Βρυούλων, Σεβδικίου, Κρήνης, Ν. Πλαστήρα και 25ης Μαρτίου. Σε τέσσερα οικοδομικά τετράγωνα αυτού του τμήματος, που ονομάστηκε συμβατικά «Κρατικός Συνοικισμός Β' φάσης (1931)», είχαν ήδη χτιστεί το 1928 από το κράτος, σε οικόπεδα των 250 τ. μ., 15 πέτρινες διπλοκατοικίες διαστάσεων 10,6 X 5,3 μ., με *«αντρέ»* (είσοδο) και δυο δωμάτια (συνολικού εμβαδού 56,18 τ. μ.), που ονομάστηκαν Νεόκτιστα και στέγασαν 30 προσφυγικές οικογένειες. Οι ένοικοι χρεώθηκαν με 58.000 δρχ. της εποχής, τις οποίες θα ξεπλήρωναν μέσα σε 20 χρόνια, για να αποκτήσουν τίτλους ιδιοκτησίας. Αργότερα, επί κυβερνήσεως Ιω. Μεταξά, το 1937-38, χτίστηκαν ολόγυρα από τα Νεόκτιστα, σε πολλά οικοδομικά τετράγωνα, άλλες διπλοκατοικίες διαστάσεων 7,25 X 4,4 μ., που αποτελούνταν από ένα δωμάτιο μ' ένα μικρό χώρο κουζίνας (συνολικού εμβαδού 31,90 τ. μ.).

Οι πρώτοι πρόσφυγες που απόκτησαν οικόπεδο μέσω της κλήρωσης του 1925, με τα

χρήματα που πήραν το 1926-27 από την «επιζημίωση» (τη λιγοστή κρατική αποζημίωση για τη χαμένη τους περιουσία στη Μ. Ασία), με πολλούς κόπους και μεγάλες στερήσεις, με προσωπική εργασία όλων των μελών της οικογένειας (ανδρών, γυναικών, γερόντων, ακόμη και παιδιών) και με εθελοντική συμμετοχή (*γιαρντίμι*) συγγενών και φίλων, έχτισαν τα μικρά ισόγεια σπιτάκια τους, αποτελούμενα συνήθως από δυο μικρά δωμάτια με κουζίνακι. Χρησιμοποίησαν άμμο και μικρές πέτρες, που αφθονούσαν στα γύρω ρέματα, κι έφτιαξαν αυτοσχέδια πλιθιά με χώμα κι άχερα. Πιο στερεά όμως ήταν τα συμπαγή τούβλα και τα κεραμίδια, που κατασκεύαζαν οι Λεθριανοί καμινιάρηδες, οι οποίοι ήξεραν πολύ καλά την τέχνη της πλινθοποιίας και κεραμοποιίας ήδη από την πατρίδα τους, στη Μ. Ασία, και εφοδίαζαν όλη την πε-

ριοχή Ερυθραίας – Χίου με τα προϊόντα τους. Στην ξύλινη σκεπή έβαλαν πισσόχαρτα κι από πάνω βυζαντινά κεραμίδια. Το πάτωμα των δωματίων ήταν αρχικά πολύ καλά πατημένο χώμα, που το χειμώνα το *ταμπανώνανε*, δηλαδή το σκέπαζαν με το *ταμπάνι*, ένα αυτοσχέδιο ξύλινο πάτωμα, λίγο υπερυψωμένο, το οποίο καλυπτόταν με ψάθες και κουρελούδες για περισσότερη ζεστασιά. Φυσικά λίγο αργότερα, γύρω στο 1930, τα πατώματα των σπιτιών στρώθηκαν με γυαλισμένο τσιμέντο, ενώ οι «πλουσιότεροι» έβαλαν ευτελή πλακάκια. Η *χρεία* (ή *απόπατος*, το αποχωρητήριο) ήταν εξωτερική, συνδεδεμένη με βόθρο, όπου κατέληγαν και τα νερά του νεροχύτη από το κουζίνακι.

Στην ανοικοδόμηση συνέβαλαν πολύ οι συνεργαζόμενοι επιχειρηματίες Αντρίκος Δρυμπέτης (από το Λυθρί) και Κώστας Πίττας (Χιώτης), που είχαν μάντρα με οικοδομικά υλικά και ξυλεία.

Τα κρατικά σπίτια του 1928 και του 1937-38 ήταν πολύ πιο «πολυτελή» από τα αυτοσχέδια. Χτισμένα με πολύ γερή κατασκευή, με πέτρες κιτρινωπές από νταμάρια της Εκάλης και ρόδινες από νταμάρια του Κοκκιναρά, ήταν στεγασμένα με κεραμοσκεπές βυζαντινού (τα Νεόκτιστα) ή γαλλικού τύπου (τα υπόλοιπα νεότερα). Όσα σώζονται έως σήμερα αποδεικνύουν την πολύ καλή και επιμελημένη κατασκευή τους, αφού δεν έπαθαν τίποτε στο διάβα των χρόνων ή στους σεισμούς. Μόνο οι στέγες τους έχουν επιδιορθωθεί. Την κατασκευή αυτών των κρατικών σπιτιών είχε αναλάβει ο εργολάβος δημοσίων έργων Δημητρός Παπάζογλου, από το Σιβρισάρι της Ερυθραίας, ο οποίος έχτισε επίσης πολλά κρατικά προσφυγικά στη Ν. Ιωνία, στην Κοκκινιά και αλλού. Στο χτίσιμο των κατοικιών εκείνων βρήκαν δουλειά πολλοί Ερυθραιώτες πρόσφυγες, που με τα μεροκάματά τους κάλυψαν για καιρό βασικές ανάγκες των οικογενειών τους.

Νεόκτιστα Ν. Ερυθραίας (1995). Κρατικές διπλοκατοικίες του 1928 (πάνω, στην οδό Γραβιάς 18-16) και του 1938 (κάτω, στην οδό Αλατσάτων 11-13, φωτ. αρχείο Θ. Κοντάρα).

Ν. Ερυθραία, γύρω στα 1928-1929. Κατασκευή πλινθίων για χτίσιμο στην αυλή του σπιτιού του Παμουγιάννη ή του Διαμαντιδάκη (οδός Ανακρέοντος, φωτ. αρχείο Θ. Κοντάρα).

Επειδή στη νεοϊδρυθείσα Ν. Ερυθραία άρχισαν να συρρέουν μετά το 1926 κι άλλοι πρόσφυγες από διάφορα μέρη της Αθήνας και της Ελλάδας, όπως ήδη προαναφέρθηκε, συνήθως συγγενείς και γνωστοί των ήδη εγκατεστημένων προσφύγων, ελπίζοντας να αποκτήσουν κι αυτοί οικόπεδο και στέγη, το 1928 ιδρύθηκαν δυο αγροτικοί συνεταιρισμοί, οι οποίοι είχαν στόχο, πέραν της αστικής, και την αγροτική αποκατάσταση, δηλαδή να αποκτήσουν τα μέλη τους κάποια έκταση από τις γύρω ακαλλιέργητες και

ημιδασικές περιοχές, που περιέβαλλαν τον προσφυγικό συνοικισμό, για να την εκμεταλλευτούν γεωργικά. Είχε ήδη ψηφιστεί και ειδικός αγροτικός νόμος, από το 1926, που επέτρεπε την αγροτική αποκατάσταση με κλήρους έκτασης μέχρι 10 στρεμμάτων.

Ο πρώτος συνεταιρισμός ονομάστηκε «*Μίμας*», από το όνομα του ομώνυμου όρους της Ερυθραίας, στην περιοχή των Καράμπουρνων. Πρόεδρός του ήταν ο Μελιώτης Νίκος Πλατουνάρης, που υπολόγιζε στην απαλλοτρίωση μιας έκτασης 350 στρεμμάτων στη Ραπεντόσα Διονύσου, η οποία όμως ήταν ιδιοκτησία της οικογένειας του ζάπλουτου Αϊβαλιώτη Ασημάκη Ηλιόπουλου, ιδιοκτήτη εργοστασίων, τσιφλικιών και μεταλλείων στην Αιολίδα της Μ. Ασίας, ο οποίος είχε ήδη αγοράσει πριν από το 1900 τεράστιες εκτάσεις από το Διόνυσσο και την Πεντέλη έως τη σημερινή Νέα Κηφισιά (περίπου 80.000 στρέμματα!). Αυτή η προσπάθεια των προσφύγων τελικά δεν ευοδώθηκε και ο «*Μίμας*» διαλύθηκε.

Ο άλλος συνεταιρισμός, που ονομάστηκε «*Μορτερό*», ήταν πιο τυχερός. Έτσι ονομαζόταν (ή *Μουχτερό*, επί το λαϊκότερον) και πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων μια ακαλλιέργητη θαμνώδης περιοχή, με λιγοστά πεύκα, στα βόρεια του συνοικισμού, μεταξύ αυτού και των σημερινών οδών Σεβδικίου, Τατοΐου, Ερυθραίας, Ανδρούτσου, Κύθνου, Βενιζέλου και Κων/πόλεως. Το διοικητικό συμβούλιο του «*Μορτερού*», με πρόεδρο τον Παναγιώτη Ιωακειμίδα, πέτυχε να απαλλοτριωθεί έκταση 800 στρεμμάτων, που ανήκε κι αυτή στη Μονή Πετράκη, με την αμέριστη βοήθεια και πάλι του υπουργού Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Αποστόλου Ορφανίδη και του Βουρλιώτη γιατρού Σάββα Βαλίδη. Κλήροι οκτώμισι στρεμμάτων γης μοιράστηκαν σε 90 δικαιούχους έγγαμους ή προστάτες οικογενειών, μέλη του συνεταιρισμού, ανεξαρτήτως του επαγγέλματός τους. Μια μεγάλη λωρίδα γης επί της οδού Ελ. Βενιζέλου έμεινε αδιανέμητη, ως ιδιοκτησία της κοινότητας. Εκεί δημιουργήθηκαν αργότερα το Α' Δημ. Σχολείο (1931), μια μεγάλη πλατεία και το Γυμνάσιο (1975).

Όμως, κατόπιν δικαστικών προσφυγών και επεμβάσεων, αποσπάστηκαν δυο τμήματα από τον συνεταιρισμό «*Μορτερό*»: ένα μεγάλο υπέρ του πλουσίου Νίκου Ζαφειρίου (μεταξύ των οδών Χιμάρας, Κερκύρας, Βενιζέλου και Κύθνου), που υποτίθεται πως είχε τίτλους ιδιοκτησίας, και ένα μικρότερο υπέρ ενός συλλόγου Μακεδονομάχων. Τελικά, κάθε πρόσφυγας δικαιούχος έλαβε κλήρο 7 στρεμμάτων αντί για 8½.

Ναοί

Ο νέος προσφυγικός συνοικισμός είχε πάρα πολλές άλλες ανάγκες, επιτακτικές και βασικές για την εύρυθμη λειτουργία του. Οπωσδήποτε ήταν απαραίτητη η λειτουργία μιας εκκλησίας και ενός σχολείου. Έως τη δημιουργία αυτών των έργων υποδομής, οι Ερυθραιώτες πρόσφυγες εκκλησιάζονταν στην Αγιά-Σωτήρα (Μεταμόρφωση) του Κεφαλαριού και στον Άη-Δημήτρη της Κηφισιάς, ενώ οι μαθητές φοιτούσαν σε σχολεία της Κηφισιάς, στο σημερινό 1ο Δημ. Σχολείο και σ' ένα άλλο που στεγαζόταν σε σπίτι, δίπλα στο Ζηρίνιο Γυμναστήριο. Η απόσταση από τον συνοικισμό ως το ναό ή το σχολείο ήταν μεγάλη, μεταξύ 2 και 4 χλμ., και οι εκκλησιαζόμενοι ή οι μαθητές τη διένυαν με τα πόδια, κάτω από κάθε είδους καιρικές συνθήκες.

Με τη βοήθεια του προαναφερθέντος υπουργού Απ. Ορφανίδη και του Καππαδόκη βουλευτή Εμμ. Εμμανουηλίδη, χορηγήθηκε στους πρόσφυγες άφθονη ποσότητα γερμανικής ξυλείας για την ανέγερση ναού και σχολείου. Η εκκλησία-παράγκα και το σχολείο κατασκευάστηκαν από τα μέσα το 1925 και λειτούργησαν από το 1926. Σ' αυτά εργάστηκαν πρόσφυγες μαστόροι κι εργάτες της Ν. Ερυθραίας, όπως ο Λεθριανός Γιάννης Ανδρεαδάκης και ο Χηλήτης Διαμαντής Αντωνιάδης.

Ο ξύλινος πρόχειρος ναός αφιερώθηκε στον **Ευαγγελισμό της Θεοτόκου** και λειτούργησε κανονικά έως το 1936, οπότε στη θέση του θεμελιώθηκε ο νέος λιθόκτιστος ναός. Με κάθε επισημότητα, έγινε η τελετή θεμελίωσης, στην οποία, εκτός των τοπικών αρχών, παρέστησαν ο Μητροπολίτης Ελασσόνας Καλλίνικος, πρώην «*Κρήνης και έξαρχος πάσης Ιωνίας*», ποιμενάρχης της Δυτικής Ερυθραίας ως το 1922, και ο περίφημος Σμυρνιός ποιητής και πολιτικός Μιχαλάκης Αργυρόπουλος (*Ρήγας Ραγιάς*).

Ο νέος πέτρινος ναός είχε χτιστεί στο ρυθμό της τρουλαίας τρίκλιτης βασιλικής με δυο καμπαναριά στη δυτική πλευρά, σύμφωνα με το σχέδιο του μηχανικού Κων. Δήμου. Για το χτίσιμο του ναού εκποιήθηκαν όλα τα αφιερώματα στη θαυματουργή εικόνα της Αγ. Ματρώνας, που είχαν φέρει από το Λυθρί της Ερυθραίας, και συνέβαλαν όλοι οι Ερυθραιώτες, με εράνους, προσωπική εργασία, δωρεές υλικών και χρημάτων. Κάτοικοι της Εκάλης και ορισμένοι πλούσιοι Σμυρνιοί χορήγησαν επίσης σημαντικά ποσά. Πρωτόγνωρα για την εποχή εκείνη ήταν η έκδοση εκκλησιαστικού ημερολογίου και η διοργάνωση λαχειοφόρου αγοράς με κεντήματα και χειροτεχνήματα που έφτιαξαν οι γυναίκες της Ν. Ερυθραίας. Με τα έσοδα από αυτά ενισχύθηκε σημαντικά η ανέγερση του νέου ναού, ο οποίος εγκαινιάστηκε ημιτελής, εσπευσμένα λόγω της Κατοχής, το Μάη του 1941.

Πιορτή του κατηχητικού μπροστά στην εκκλησία-παράγκα του Ευαγγελισμού Ν. Ερυθραίας, γύρω στα 1932-34. Στο κέντρο ο δάσκαλος Κώστας Μιχαλαρίδης με το γιο του Στέλιο. Δεξιά του η «*κηρύχτρα*» Ελένη Καρύκα. Παραπλευρώς, οι ιερείς Άγγελος Νησιώτης (ή Ανταλόγλου, από την Κιουτάχεια) και Γρηγόρης Αγαθονικιάδης και οι επίτροποι αδελφοί Γεωργιάδου, από τον Τσεσμέ. Ο Γιώργος Γεωργιάδης (που κρατά καπέλο) εκλέχτηκε πρώτος κοινοτάρχης της Ν. Ερυθραίας, το 1934 (φωτ. αρχείο Θ. Κοντάρα).

Η Βαγγελίστρα μας δεν ήταν πολυτελής εκκλησία. Η εικονογράφησή της ήταν ελλιπής και οι περισσότερες φορητές εικόνες της στα μεγάλα εικονοστάσια ήταν αφιερώματα διαφόρων μικρασιατικών συλλόγων της Ν. Ερυθραίας (Σιβρισαριανών, Μπουτζαλήδων, Βουρλιωτών, Αλατσατιανών, Λεθριανών). Οι μόνες σπουδαίες εικόνες που ήρθαν από την Πατρίδα ήταν ο ασημοκαπλαντισμένος Άγιο-Δημήτρης από το χωριό Κάτω Ντεμερτζιλί των Βουρλών και η μικρή Αγιά-Ματρώνα (η λεγόμενη «Εύρεση»), που θεωρούνταν θαυματουργή και ήταν το παλλάδιο των Ελλήνων του Λυθριού. Σ' αυτήν αφιερώθηκε το ένα κλίτος της εκκλησίας, ενώ το άλλο στον Άγ. Φανούριο.

Σημαντικές ήταν και οι μικρές εικόνες, έργα του διάσημου Φώτη Κόντογλου μέσα σε μπρούντζινο πλαίσιο, που είχαν τοποθετηθεί μπροστά από τις δεσποτικές, τις μεγάλες εικόνες του τέμπλου.

Ο ναός αυτός, που συνδέθηκε πολύ στενά με τους πρώτους πρόσφυγες, κατεδαφίστηκε (άκριτα κι απερίσκεπτα, σύμφωνα με πολλούς Ερυθραιώτες) το 1969. Στη θέση του χτίστηκε ο νέος πολύ μεγάλος ναός του Ευαγγελισμού, που εγκαινιάστηκε το 1995. Μέχρι την αποπεράτωσή του, επί πολλά χρόνια οι Ερυθραιώτες εκκλησιάζονταν στο υπόγειό του, αφιερωμένο στον Άγ. Φανούριο. Εκεί, αριστερά της εισόδου, εντοιχίστηκε ένα τμήμα αγιογραφίας από μια καμένη εκκλησία της Σμύρνης, το οποίο απέσπασε κι έφερε ο Κηφισιώτης φαντάρος του '22 Διομήδης Σκλαβούνος, σύζυγος μιας Σμυρνιακής της Ν. Ερυθραίας.

Μια άλλη μικρή εκκλησία βρίσκεται στην άκρη του προσφυγικού συνοικισμού, στη γωνία των οδών Αγ. Αναργύρων και Ν. Πλαστήρα. Πρόκειται για έναν μονόχωρο ναΐσκο με δίρριχτη κεραμοσκεπή, που τιμάται στη μνήμη των **Αγ. Αναργύρων** και χτίστηκε πιθανότατα γύρω στα 1927-1930 από δυο αδέρφια καππαδοκικής καταγωγής, την Ιουλία και το Γιωργάκη (δεν σώθηκε το επίθετό τους), μέσα στο προσφυγικό τους οικοπέδο. Λειτουργεί κάθε Κυριακή και στις μεγάλες γιορτές, ακολουθώντας το παλιό ημερολόγιο. Αυτό το εκκλησάκι μαζί με το Α' Δημ. Σχολείο και όσα κρατικά προσφυγικά σπίτια σώζονται ακόμη είναι τα παλιότερα κτίσματα της Ν. Ερυθραίας.

Έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960, η Ν. Ερυθραία δεν είχε νεκροταφείο. Από τότε που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες στην περιοχή, οι νεκροί θάβονταν στο νεκροταφείο της Κηφισιάς. Ακόμη και σήμερα, υπάρχουν εκεί αρκετοί οικογενειακοί τάφοι Ερυθραιωτών.

Σχολεία

Το πρώτο σχολείο της Ν. Ερυθραίας ήταν μια μεγάλη ξύλινη παράγκα που κατασκεύαστηκε στο προαύλιο της δυτικής πλευράς του ναού της Βαγγελίστρας, μετά από επίμονες ενέργειες της **Στάσας Πετρακίδου – Πίττα** (1893-1975), της «εθνικής» δασκάλας της Ν. Ερυθραίας, η οποία δίδαξε επί τρεις δεκαετίες τα προσφυγάκια. Η «κυρα-Στάσα» καταγόταν από την Τρίγλια της Βιθυνίας, σπούδασε στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο Κων/πόλεως και ήταν μακρινή συγγενής του εθνοϊερομάρτυρα Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου, που την είχε υπό την προστασία του και την έβαλε να διδάξει στη Δράμα και σε αρκετά σχολεία της Δυτικής Μικρασίας.

Εκείνο το προχειροφτιαγμένο «σχολείο» ήταν ένα μακρόστενο παράπηγμα χωρισμένο σε δύο ή τρεις αίθουσες. Στα δυτικά είχε ένα δωμάτιο για να μένει ο εκάστοτε δάσκαλος. Σ’ αυτήν την παράγκα, εκτός από τη Στάσα Πετρακίδου, δίδαξαν επίσης ο Σπάρταλης Δαμιανός Σαπουντζάκης (1926-1929) και ο Σμυρνιός Κώστας Μιχαλαρίδης (1929-1931), ο οποίος έπειτα, μαζί με την «κυρα-Στάσα», δίδαξε ως τη δεκαετία του ’50 στο νέο σχολείο του «Παπαντρέου». Λίγο πριν από την Κατοχή και αργότερα, δίδαν τα Ερυθραιωτάκια οι δάσκαλοι Μελισσίδης και Γιώργος Παπαδόπουλος, με τη Σμυρνιά γυναίκα του Παναγιώτα Κασασσίδου. Όλοι τους έβαλαν τις βάσεις της παιδείας στο προσφυγοχώρι μας, εργαζόμενοι με πάθος κάτω από σκληρές κι αντίξοες συνθήκες.

Ν. Ερυθραία, 1932-33. Μαθητές του Α΄ Δημ. Σχολείου με τους δασκάλους Κώστα Μιχαλαρίδη (κέντρο) και Στάσα Πετρακίδου (δεξιά, φωτ. αρχείο Μαρίας Πασαδάκη – Κασιμίπα).

Το 1931, επί υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου, χτίστηκε στις βορινές παρυφές της Ν. Ερυθραίας, σε μια μεγάλη έκταση πάνω στη λεωφόρο Μαραθώνος (Ελ. Βενιζέλου), που είχε δεσμευτεί από τους κληήρους του Μορτερού ως κοινόχρηστη, το κτήριο του Α΄ Δημ. Σχολείου, που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα. Πολλοί το ονόμαζαν «το σχολείο του Παπαντρέου». Έκτοτε, η μόρφωση των παιδιών απόκτησε ένα πολύ σύγχρονο για την εποχή του σχολείο, που πληρούσε όλες τις προϋποθέσεις για την ασφαλή και ορθή λειτουργία της εκπαίδευσης.

Αυτό το σχολικό κτήριο αποτελεί σήμερα το πιο ιστορικό κτίσμα της πόλης μας. Ανακαινισμένο πλέον και συμπληρωμένο με νέες αίθουσες και άλλους χώρους, στεγάζει ακόμη το Α΄ Δημ. Σχολείο «Στάσα Πετρακίδου – Πίττα», που μετονομάστηκε έτσι το 2024 προς τιμήν της ιστορικής δασκάλας της Ν. Ερυθραίας.

Κατά την εικοσαετία 1931-1951 λίγα παιδιά συνέχιζαν τις γυμνασιακές σπουδές τους σε γυμνάσια του Μαρουσιού αρχικά και ύστερα της Κηφισιάς. Τα περισσότερα φοιτούσαν ως την έκτη τάξη του Δημοτικού, ενώ πολλά δεν τελείωναν το Δημοτικό, λόγω βιοποριστικών αναγκών. Μετά το ’50 αυξάνονταν ολοένα και περισσότερο οι μαθητές που φοιτούσαν στην δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Αυτοδιοίκηση

Κατά την εγκατάσταση των προσφύγων, η Κηφισιά ανήκε διοικητικά στο Δήμο Αθηναίων. Αυτονομήθηκε ως Κοινότητα το 1925 και συμπεριέλαβε στα όριά της το νεοϊδρυθέντα Συνοικισμό Προσφύγων, το Καστρί και την Εκάλη. Στο πρώτο δωδεκαμελές κοινοτικό συμβούλιο συμμετείχαν και τέσσερις πρόσφυγες. Ο «Προσφυγικός Συνοικισμός Κηφισιάς» αποσπάστηκε από την Κηφισιά, αναγνωρίστηκε ως αυτοτελής Κοινότητα το 1934 (Φ.Ε.Κ. τ. Α΄ 12/13-1-1934) και ονομάστηκε επίσημα πλέον Νέα

Ερυθραία. Πρώτος πρόεδρος εξελέγη ο Τσεσμελής Γιώργος Γεωργιάδης και πρώτοι σύμβουλοι οι Γιώργης Θεοδωράκης (από το Λεθρί), Νίκος Πλατουνάρης (από το Με-λί), Τζώρτζης Λεωνιδόπουλος (από τον Μπουρνόβα), Θεωδωρής Δατσέρης (από το Δε-μερτζιλί) και Στέλιος Μουστάκης (από τα Βουρλά). Το συμβούλιο είχε να αντιμετωπίσει σοβαρότατα ζητήματα υποδομής και να επιλύσει πολλά ανυπέρβλητα προβλήματα, κυριότερο των οποίων ήταν η ύδρευση.

Έμβλημα της Κοινότητας, αποτυπωμένο και στη σφραγίδα της, ήταν ένα αρχαίο ερυθραϊκό νόμισμα με παράσταση της μάντισσας Σίβυλλας της Ερυθραίας, περίφημης στην αρχαιότητα για τους σιβυλλικούς χρησμούς της. Με αυτό το νόμισμα ο Λυθριανός Κώστας Δρυμπέτης «ασήμωσε» τη νέα Κοινότητα. Δυστυχώς το ιστορικό εκείνο κειμήλιο χάθηκε κατά τα επόμενα χρόνια.

Η ζωή της Κοινότητας υπήρξε βραχύβια, διότι για λόγους μικροπολιτικής, μέσα από ίντριγκες, πολιτικές σκοπιμότητες, πιέσεις και διαπλοκή, η *Κοινότης Νέας Ερυθραίας* καταργήθηκε με το Φ.Ε.Κ. τ. Α' 516/21-12-1937 και συνενώθηκε με την Κηφισιά, για να αυξήσει αυτή τον πληθυσμό της και να γίνει Δήμος. Το 1948 ανασυστάθηκε και πάλι ως αυτόνομη Κοινότητα (Φ.Ε.Κ. τ. Α' 28/4-2-1948), αλλά με διορισμένο κοινοτικό συμβούλιο και πρόεδρο τον Ηπειρώτη Μήτσο Αναγνώστου. Από τότε αυξήθηκε σταδιακά η έκτασή της, επειδή συμπεριέλαβε διάφορες εφαπτόμενες με αυτήν συνοικίες (Εθνικιστών και Αναπήρων Πολέμου, Καστρί, Πολιτεία) κι έφτασε τα 6,5 τ. χλμ. περίπου. Η Κοινότητα διατηρήθηκε μέχρι την προαγωγή της σε Δήμο (1982), ο οποίος, από την 1η Ιανουαρίου 2011, συνενώθηκε με το Δήμο Εκάλης και το Δήμο Κηφισιάς και σήμερα αποτελούν οι τρεις μαζί το νέο καλλικρατικό Δήμο Κηφισιάς.

Πληθυσμός

Κατά τις επίσημες απογραφές του ελληνικού κράτους, η Νέα Ερυθραία παρουσιάζει διαρκή αύξηση του πληθυσμού της, που κατά καιρούς θα χαρακτηρίζαμε αλματώδη. Το 1928 ο συνοικισμός είχε 1.844 κατοίκους οι οποίοι, μετά από σχεδόν ένα τέταρτο αιώνας, υπερδιπλασιάστηκαν και το 1951 ανήλθαν στους 4.225. Στις επόμενες ανά δεκαετία απογραφές, ο πληθυσμός αυξήθηκε σταδιακά και σήμερα (2024) υπολογίζεται πως η πόλη μας έχει ξεπεράσει τον αριθμό των 20.000 κατοίκων.

Ύδρευση

Δίκτυο ύδρευσης αρχικά δεν υπήρχε στο συνοικισμό. Η βασικότερη ανάγκη για νερό καλυπτόταν από τρία-τέσσερα δημόσια πηγάδια κι από μερικά άλλα που είχαν ανοίξει ιδιώτες στις αυλές των σπιτιών τους. Για μια δωδεκαετία (1925-1937), από τα πηγάδια εκείνα εξυπηρετούνταν υποτυπωδώς οι πρόσφυγες, υποφέροντας πάντα από την έλλειψη νερού. Με την ίδρυση της Κοινότητας Ν. Ερυθραίας, η απόκτηση ύδρευσης για το χωριό ήταν η βασικότερη έγνοια των τοπικών αρχόντων και μ' αυτό το μείζον

ζήτημα, πρωταρχικό για την ομαλή επιβίωση των κατοίκων, καταπιάστηκαν με ζήλο και συστηματικά.

Το κοινοτικό συμβούλιο ανέθεσε σε ειδικούς υδρολόγους την έρευνα για τη διά-
νοιξη αρτεσιανού φρέατος, χωρίς αποτέλεσμα όμως. Το 1934-35 δημιουργήθηκε από
την κυβέρνηση Ταμείο Υδρεύσεως για τη Ν. Ερυθραία και το Αιγάλεω, που έπασχαν
σοβαρά από λειψυδρία. Στο εξής, το ζήτημα περιπλέχθηκε σημαντικά, με την δημι-
ουργία πολύ σοβαρών προβλημάτων γύρω από το νερό. Ο υπουργός Συγκοινωνιών
Κων. Τσαλδάρης παραχώρησε στην Κοινότητα τους υδροσωλήνες που υπήρχαν στην
ευρύτερη περιοχή της Ν. Ερυθραίας και οδηγούσαν το νερό από ένα αρτεσιανό φρέ-
αρ του Καστριού (στην οδό Αθηνάς) μέχρι τις εγκαταστάσεις της Ούλεν (σημερινής
ΕΥΔΑΠ) στο ρέμα της Χελιδονούς. Όμως η οικοδομική εταιρία «Καστρί» θεώρησε
δικό της το αρτεσιανό, επειδή βρισκόταν στην περιοχή της, άρχισε να βγάζει τους
υδροσωλήνες της Ούλεν και να τοποθετεί μεγαλύτερους, δικούς της. Οι Ερυθραιώτες
πρόσφυγες, με υποκίνηση των κοινοτικών συμβούλων, ξεσηκώθηκαν και κατέλαβαν
το χώρο του αρτεσιανού, ειδοποιώντας τηλεγραφικώς ακόμη και τον Ιω. Μεταξά.
Περιφρούρησαν το αρτεσιανό για λίγες μέρες και τα πράγματα ηρέμησαν, αλλά η
εταιρία «Καστρί» με δόλο κατόρθωσε να ανακαταλάβει το χώρο, προκαλώντας την
οργή των Ερυθραιωτών. Η οξύτητα κόντεψε να πάρει απρόβλεπτες διαστάσεις, έγιναν
μηνύσεις κατά συμβούλων και κατοίκων από την εταιρία, αλλά τελικά το δικαστήριο,
πεπεισμένο για την αδήριτη ανάγκη υδροδότησης της Ν. Ερυθραίας, απάλλαξε τους
κατηγορουμένους και κατοχύρωσε το αρτεσιανό στην Κοινότητα, το Μάρτη του 1937.
Μέσα σε ελάχιστο διάστημα και με προσωπική εργασία των κατοίκων, τοποθετήθηκαν
υδροσωλήνες από το αρτεσιανό του Καστριού μέχρι την Αγορά, στο κέντρο της Ν.
Ερυθραίας, και το νερό έτρεξε άφθονο από τις πρώτες βρύσες της πλατείας Πλαστήρα
και των σπιτιών του Δημητρου Ανδρεαδάκη και του Γιώργη Θεοδωράκη. Από εκεί,
σταδιακά απλώθηκε το δίκτυο σε όλο τον συνοικισμό και σε κάθε γειτονιά υπήρχε η
δημόσια βρύση, που ξεδίψασε τους κατοίκους. Στο τέλος της δεκαετίας του 1940 το
νερό μπήκε πια σε όλα τα σπίτια, καθώς το δίκτυο επεκτάθηκε παντού, περνώντας
από όλους τους δρόμους της Κοινότητας.

Ασχολίες – Οικονομία

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Ν. Ερυθραία ήταν κυρίως «λεσπέρηδοι» στις
ερυθραιώτικες και σμυρναϊκές πατρίδες τους, δηλαδή ασχολούνταν βασικά με την
αμπελουργία και κατά δεύτερο λόγο με άλλες καλλιέργειες (ελιές, όσπρια, γλυκάνισο,
καπνά, σιτηρά κλπ.). Ανάμεσά τους υπήρχαν βεβαίως και μερικοί τεχνίτες, μικρέμποροι
και επαγγελματίες. Οι πρόσφυγες από τη Σμύρνη (περίπου 30 οικογένειες) και λίγα
άλλα αστικά κέντρα (Προύσα, Αϊβαλί, Ικόνιο, Καισάρεια κλπ.) ήταν επίσης έμποροι,
επαγγελματίες ή υπάλληλοι. Εδώ ασχολήθηκαν σταδιακά με άλλες εργασίες. Αρχικά
έκαναν όποια δουλειά έβρισκαν περιστασιακά ή πιο μόνιμα, για να εξασφαλίσουν τα
προς το ζην. Πολλοί έγιναν *γιαπιτζήδες* (οικοδόμοι), μικρέμποροι και μικροεπαγγελ-
ματίες (*μπακάληδοι, μανάβηδοι, ψαρομανάβηδοι, τσαγκάρηδοι, σιδεράδες, μαραγκοί,*

Ν. Ερυθραία, 1938-40. Το μπακάλικο του Σιβρισιανού Βασίλη Αγουρίδα (στο κέντρο), στη γωνία των οδών Βενιζέλου και Αγ. Φανουρίου. Δεξιά, η μητέρα του Ολυμπία κι αριστερά η γυναίκα του Βαγγελιώ (φωτ. αρχείο Μαρίας Αγουρίδα – Καναλάκη).

χή μας είναι *φτενή*, άγονη, και δεν απέδιδε πλούσιο *μαξούλι* (σοδειά) όπως στη Μικρασία, παρά την επίμονη και πολύ κοπιαστική εργασία και το μεράκι των *λεσπέρηδων*. Έτσι, τα κτήματα του Μορτερού παρήγαν λίγα σταφύλια, από τα οποία καλύπτονταν οι ανάγκες της οικογένειας, των συγγενών και των φίλων της σε φρούτα, κρασί και ξίδι. Μεγάλη όμως ήταν η παραγωγή σύκων και αμυγδάλων από τα δέντρα που έζωναν ολόγυρα τα αμπελάκια και τα *ντάμια* (αγροικίες). Αλλά κι αυτά δεν είχαν εμπορική αξία. Επίσης οι κληρούχοι κάλυπταν και τις ανάγκες τους σε λογής λογής λαχανικά που καλλιεργούσαν στον κλήρο τους.

Άλλοι άντρες εργάστηκαν στα νταμάρια του Διονύσου, στα ασβεστοκάμινα και στα κεραμιδαριά, άλλοι στα *πρεβόλια* και τις επαύλεις της Κηφισιάς. Αρκετοί προσελήφθησαν στην κατασκευή του φράγματος του Μαραθώνα κι αργότερα μερικοί απ' αυτούς έγιναν μόνιμοι υπάλληλοι της εταιρίας Ούλεν (προγόνου της ΕΥΔΑΠ).

Οι περισσότερες γυναίκες βρήκαν δουλειά στα πλουσιόσπιτα της Κηφισιάς, του Καστριού και της Εκάλης, ως οικιακές βοηθοί, οικονόμοι, μαγείρισσες, πλύστρες, σιδερώτρες, καθαρίστριες, νταντάδες κλπ. Πολλά κορίτσια μαθήτευσαν σε *φτασμένες*, καλές μοδίστρες από τη Σμύρνη, τον Τσεσμέ, τα Βουρλά και τ' Αλάτσατα κι έμαθαν τόσο καλά τη ραπτική, που απόκτησαν μεγάλη πελατεία «*του καλού κόσμου*». Άλλες γυναίκες ήταν περίφημες κεντήστρες. Έπαιρναν παραγγελίες από πλούσιες κυρίες της περιοχής και κεντούσαν κάθε λογής προικιά -πραγματικά έργα τέχνης!- κερδίζοντας αρκετά χρήματα.

Τα οικονομικά πολλών οικογενειών από τη δεκαετία του 1930 έως τις αρχές του 1960 ενισχύθηκαν σημαντικά κι από έναν άλλο παράγοντα, αυτόν του παραθερισμού. Η Ν. Ερυθραία φημιζόταν για το πολύ υγιεινό της κλίμα και τον καθαρό της αέρα, με αποτέλεσμα εκατοντάδες εύποροι κάτοικοι της Αθήνας και του Πειραιά να μετακομίζουν το καλοκαίρι εδώ, για μια καλύτερη διαβίωση στην εξοχή, με φτηνό ενοίκιο. Οι πρόσφυγες νοίκιαζαν τα σπιτάκια τους από τον Ιούνιο ως το Σεπτέμβριο, διέμεναν όπως όπως σε κάποιο *ντάμι*, στην αυλή ή στο υπόγειο των σπιτιών τους και κέρδιζαν μερικές δραχμές ή χρυσές λίρες, που τότε ήταν γερό κομπόδεμα γι' αυτούς. Ειδικά, μετά την Κατοχή, οι λίρες από τα ενοίκια των παραθεριστών κάλυπταν πιεστικές ανάγκες των προσφύγων, κυρίως για χτίσιμο ή επέκταση σπιτιών και για σπουδές των παιδιών τους.

ραφτάδες, *ταβερνιάρηδοι*, καφετζήδες, *χασάπηδοι*, *μαγαζατόροι*, αγωγάτες κλπ.). Με την τέχνη τους ή με τα καταστήματά τους εξυπηρετούσαν μια ολόένα αυξανόμενη πελατεία όχι μόνο από τη φτωχική Ν. Ερυθραία, αλλά και από τα πλούσια προάστια της Εκάλης και του Καστριού, όπου απαγορεύεται να λειτουργούν μαγαζιά.

Όσοι πήραν κλήρο στο Μορτερό προσπάθησαν να καλλιεργήσουν αμπέλια, μεταφέροντας την αμπελουργική εμπειρία και τις γνώσεις τους από την *Πατρίδα*. Όμως η αττική γη στην περιο-

Πέρα από τα νοίκια, το εισόδημα των επαγγελματιών αυξήθηκε και από τη μεγάλη ζήτηση της πελατείας κυρίως σε είδη πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, φρούτα, ψάρια κλπ).

Σύλλογοι – Αθλητισμός

Ο παλιότερος μικρασιατικός σύλλογος της Ν. Ερυθραίας είναι η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης Περιφερείας Σιβρισαρίου Σμύρνης “Οι Ταξιάρχαι”». Η Αδελφότητα προϋπήρχε της καταστροφής του '22, αφού γνωρίζουμε πως είχε ιδρυθεί γύρω στα 1895 στο Σιβρισάρι της Ερυθραίας, με σκοπούς φιλανθρωπικούς, εκπαιδευτικούς και πατριωτικούς. Μετά το διωγμό, επανιδρύθηκε με νέο καταστατικό το 1931 και η δράση της, εντελώς φιλανθρωπική τώρα, λόγω των αυξημένων αναγκών της προσφυγιάς, απλώθηκε μεταξύ των Σιβρισαριανών που εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Ν. Ερυθραία και την Καισαριανή, αλλά και σ' άλλες γειτονίες της Αθήνας. Η Αδελφότητα, εκτός των άλλων, διοργάνωνε και το πανηγύρι των Ταξιαρχών, εναλλάξ στην Καισαριανή και στη Ν. Ερυθραία. Λειτουργήσε ως το 1940, έπειτα παρέμεινε αδρανής λόγω των άσχημων συνθηκών της εποχής κι επανασυστάθηκε το 1959, εξακολουθώντας μέχρι σήμερα να προσφέρει στη φιλανθρωπία και στη διατήρηση της Μικρασιατικής Μνήμης.

Έως την έκρηξη του πολέμου του 1940, δεν ιδρύθηκε άλλο επισήμως αναγνωρισμένο σωματείο στη Ν. Ερυθραία. Όμως άτυπα λειτουργούσαν ως «σύλλογοι» ομάδες ανθρώπων από διάφορα μέρη της ιωνικής Ερυθραίας, που συγκέντρωναν τρόφιμα, υλικά, εργόχειρα, χρήματα και ό,τι άλλο θα βοηθούσε στο χτίσιμο της λίθινης εκκλησίας, στην αλληλοβοήθεια και στη διοργάνωση του ετήσιου πανηγυριού της ιδιαίτερης πατρίδας τους (των Εισοδίων οι Αλατσατιανοί, της Κοίμησης οι Βουρλιώτες, της Αγ. Ματρώνας οι Λεθριανοί, του Αγ. Δημητρίου οι Δεμερτζιλιώτες, του Προδρόμου οι Μπουτζαλήδες, του Θεολόγου οι Σεβδικιαλήδες, της Βαγγελίστρας οι Τσεσμελήδες). Επίσημοι σύλλογοι ιδρύθηκαν αργότερα, από τη δεκαετία του 1950 και εξής.

Αξιοσημείωτη υπήρξε και η δράση στη δεκαετία του '30 μιας επιτροπής κυριών σμυρναϊκής κυρίως καταγωγής (Θέτις Κοντοστάθη, Στάσα Γαλάκη, Ανθή Γενιά, Ελένη Σκλιά και Στάσα Πετρακίδου), οι οποίες διοργάνωναν κατά καιρούς λαχειοφόρους αγορές με εργόχειρα και κεντήματα που κατασκεύαζαν οι Ερυθραιώτισσες προσφυγίνες. Αυτά τα διέθεταν προπαντός σε πλούσιες κυρίες του Καστριού, της Εκάλης και της Κηφισιάς. Με τα έσοδα ενίσχυαν κυρίως την ανέγερση του νέου λίθινου ναού και βοηθούσαν πολύπλευρα διάφορους αναξιοπαθούντες συμπολίτες τους (ασθενείς, χήρες με ορφανά κλπ.).

Από την προσφυγογειτονιά μας δεν έλειψαν και οι αθλητικοί σύλλογοι. Είναι γνωστό ότι οι πρόσφυγες συσπειρώθηκαν πολύ σύντομα, μετά τον ερχομό τους στη νέα πατρίδα, γύρω από αθλητικά σωματεία, που είχαν ως βασικό στόχο, εκτός από τη διάδοση των αθλητικών ιδεωδών και τη διαπαιδαγώγηση των νέων, τη διατήρηση της μνήμης «της Πατρίδας», του τόπου καταγωγής των.

Το 1928 ιδρύθηκε η «Παμμικρασιατική Ένωσις Ν. Ερυθραίας» που είχε αρκετές σημαντικές επιτυχίες στις ποδοσφαιρικές της αναμετρήσεις με προσφυγογενείς και άλλες ομάδες της Αττικής. Αλλά το 1930 75 μέλη της Ένωσης αποχώρησαν και ίδρυσαν τον

Όμιλο Φιλάθλων «Ερμής», που αργότερα (1938) εντάσσεται για λίγο στην Γ' κατηγορία πρωταθλήματος Αθηνών. Η *Παμμικρασιατική* παρέμεινε και συχνά αναφέρεται ως *Γυμναστικός Σύλλογος Ενώσεως Ν. Ερυθραίας*. Τα δυο σωματεία υπήρξαν αρκετά ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Αυτές οι πρώτες ποδοσφαιρικές ομάδες της Ν. Ερυθραίας χρησιμοποίησαν για γήπεδο έναν ακάλυπτο χώρο στα δεξιά της διασταύρωσης της λεωφόρου Μαραθώνος (Βενιζέλου) με τη Χ. Τρικούπη, που τον ονόμασαν «*τερενάκι*». Εκεί τα μέλη τους δοκίμασαν την τεχνική και την αντοχή τους στις προπονήσεις και στους ποδοσφαιρικούς τους αγώνες. Όσο για την αθλητική περιβολή, τα παπούτσια και άλλα βοηθητικά των αγώνων, αυτά ήταν τότε «*όνειρα θερινής νυκτός*», καθώς πολλοί *μπαλαδόροι* (ποδοσφαιριστές) έπαιζαν *αξυπόλητοι*, φορώντας αυτοσχέδιες στολές.

Όμως λόγω σοβαρών οικονομικών προβλημάτων, η μικρή και φτωχή τότε Ν. Ερυθραία δεν μπορούσε να συντηρεί δυο αθλητικά σωματεία κι έτσι αυτά συγχωρεύτηκαν στο τέλος του 1938 υπό την επωνυμία «*Πανερυθραϊκός Αθλητικός Όμιλος Ν. Ερυθραίας*». Το νέο σωματείο εντάχθηκε αμέσως στην Γ' κατηγορία κι από τότε έπαψε ο διχασμός μεταξύ αθλητών και φιλάθλων των δύο παλαιότερων ομάδων. Ο ανταγωνισμός μεταφέρθηκε συχνά στο Ζηρίνιο Γυμναστήριο, με αντίπαλες τις ομάδες της Κηφισιάς, του Μαρουσιού και άλλες της Αθήνας. Μετά το 1945, ο *Πανερυθραϊκός* σημειώνει μια λαμπρή πορεία στα αθλητικά πράγματα του τόπου μας.

Τα κατοπινά χρόνια

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 η Ν. Ερυθραία αρχίζει -αργά στην αρχή και αλματωδώς αργότερα- να αλλάζει άρδην πρόσωπο. Έτσι, το προσφυγικό χωριό με αμιγή μικρασιατικό χαρακτήρα μετατράπηκε σ' ένα πολύβουο απρόσωπο προάστιο στη βόρεια είσοδο των Αθηνών.

Στα όρια της Κοινότητας Ν. Ερυθραίας, εκτός από τον παλιό προσφυγικό συνοικισμό και το Μορτερό, εντάχθηκαν μετά το '50 νέες περιοχές, όπως η περιοχή Εθνικιστών και Αναπήρων Πολέμου και ένα μέρος από τα λεγόμενα *Βουλευτικά* (τη σημερινή Πολιτεία). Οι δρόμοι, που ως τότε είχαν αριθμούς κατά το αμερικάνικο σύστημα, το 1957 απόκτησαν ονόματα, κυρίως από τη γεωγραφία και την ιστορία της Μ. Ασίας, αλλά και από πολιτικούς της εποχής. Ο μεγαλοαστικός οικισμός του Καστριού, που είχε ιδρυθεί το 1926 σχεδόν ταυτόχρονα με τη Ν. Ερυθραία και τόσα προβλήματα είχε δημιουργήσει στους πρόσφυγες, εντάχθηκε διοικητικά σ' αυτήν το 1960. Στη δεκαετία του 1960 έγιναν πολλά σημαντικά έργα υποδομής (ασφαλτοστρώσεις, δενδροφυτεύσεις, κοινοτικό κατάστημα, γήπεδο, νεκροταφείο, κάλυψη ρεμάτων κλπ.), που μερικά είχαν αρχίσει δειλά από το '50. Τότε επίσης άρχισε να παρατηρείται, με την ανερχόμενη οικονομική θέση των προσφύγων και των απογόνων τους, ανοικοδόμηση νέων σπιτιών και καταστημάτων, αλλά και αυθαίρετη δόμηση στο Μορτερό, που οι κλήροι του δεν καλλιεργούνταν πλέον και κατακερματίστηκαν σε οικόπεδα εκτός σχεδίου πόλεως.

Από τη δεκαετία του 1975-85 και εξής, έως το 2010, εμφανίζεται οικοδομικός οργασμός στην πόλη μας. Στο συνοικισμό τα προσφυγικά ισοπεδώνονται, έρχεται η αντιπαροχή και στα οικόπεδα των 250 τ.μ. ξεφυτρώνουν πολυώροφα κτήρια με 3

έως 6 ορόφους. Οι στενοί πλέον δρόμοι ασφυκτιούν και μετατρέπονται σε σοκάκια πνιγμένα στ’ αυτοκίνητα. Το Μορτερό εντάσσεται στο σχέδιο πόλεως, η αξία της γης απογειώνεται και στους πρώην κλήρους χτίζονται εκατοντάδες «μεζονέτες», διώροφα πολυτελείας. Κοντά σε όλα αυτά, οι νέοι κάτοικοι, οι οποίοι μετοικίζουν από το κέντρο ή τα δυτικά προάστια της Αθήνας, είναι «κάθε καρυδιάς καρύδια», με μεγάλη οικονομική επιφάνεια, που θέλουν να δώσουν στην περιοχή μας -και προπαντός στο πάλαι ποτέ αγροτικό Μορτερό- το ύφος μεγαλοαστικού προαστίου-ησυχαστηρίου πλουσίων, όπως είναι το Καστρί, η Εκάλη κι η Πολιτεία.

Το κέντρο, η λεγόμενη *Αγορά* της Ν. Ερυθραίας, και οι δρόμοι γύρω απ’ αυτήν σταδιακά μεταμορφώνονται. Γεμίζουν με γραφεία, ιατρεία και μαγαζιά κάθε είδους, κυρίως νεωτερισμών και υγειονομικού ενδιαφέροντος (καφετέριες, σουβλατζίδικα, θλιβερά «ντελιβεράδικα»), δημιουργώντας ένα εμπορικό μέτωπο υψηλής οικονομικής αξίας. Γειτονιές, που επί δεκαετίες ως το 1980 ήταν απόμακρες και χωρίς καμία κίνηση (γύρω από τις οδούς Στροφιλίου, Χαρ. Τρικoupη, Γρηγορίου Ε’), γέμισαν πλέον εμπορικά κέντρα, μπαράκια, καφετέριες, μαγαζιά με πρόχειρο φαγητό και στέκια νεολαίας υπερτοπικού χαρακτήρα, με υψηλότατα ενοίκια, σε βαθμό που σήμερα την περιοχή πολλοί αποκαλούν «*Νέα Μύκονο*»!!! Αυξάνεται τρομερά η ηχορύπανση, οι παντός είδους θόρυβοι κυριαρχούν σε μερικές γειτονιές, ενώ το πράσινο με τα πεύκα και άλλα δέντρα που φύτεψαν οι πρόσφυγες έχει μειωθεί σήμερα κατά 70% σε σχέση με εκείνο που υπήρχε το 1950.

Σήμερα οι άνθρωποι άλλαξαν ριζικά σκέψη και νοοτροπία, αξίες, ιδανικά και τρόπο ζωής, ακόμη και ασχολίες. Η Νέα Ερυθραία μεταλλάχθηκε εδώ και πάνω από 30 χρόνια. Τίποτε δεν θυμίζει πια το παλιό φτωχικό προσφυγοχώρι του Μεσοπολέμου. Έχει αποκτήσει έναν διττό χαρακτήρα, με συχνά αντικρουόμενα στοιχεία και σαφή όρια. Από τη μια, διατηρείται ο πυρήνας της, με το ύφος του παλιού προσφυγικού χωριού στο κέντρο του συνοικισμού, με αρκετά μικρά σπίτια, λιγοστά μαγαζάκια γειτονιάς και στενές κοινωνικές και φιλικές επαφές των κατοίκων, που οι περισσότεροι είναι γόννοι των πρώτων οικιστών. Από την άλλη, στις περιοχές του Μορτερού, του Καστριού και της Πολιτείας κατοικούν σε πανάκριβα πολυτελή σπίτια νεοφερμένοι υψηλών εισοδημάτων, που δεν έχουν επαφές μεταξύ τους και εξυπηρετούνται γενικώς σε καθημερινή βάση από τα καταστήματα της ερυθραιώτικης Αγοράς.

Έτσι, ενώ η πόλη μας δημιουργήθηκε ως ένας αστικός και ταυτόχρονα ημιαγροτικός προσφυγικός οικισμός στις βόρειες παρυφές της Αθήνας, με την πάροδο του χρόνου κατέστη ένα αστικό προάστιο με μεσοαστούς και μεγαλοαστούς κατοίκους και πολύ φορτισμένη εμπορική δραστηριότητα, που εξυπηρετεί μια ευρύτερη περιοχή.

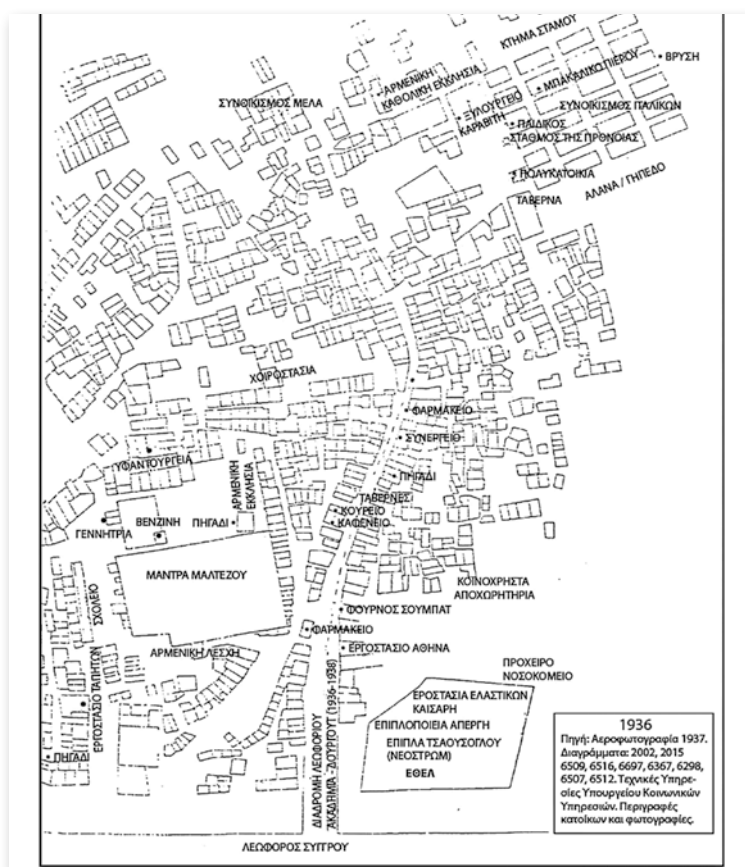
Το Δουργούτι των προσφύγων

Παντελής Αραπίνης

Το όνομα Δουργούτι

Μια παλιά ονομασία της περιοχής είναι το «Ντομούζ Νταμέ», (*domuz dam*, σπίτι των γουρουνιών). Η ονομασία είναι τουρκική και με αυτή την ονομασία ορισμένοι παλιότεροι κάτοικοι αποκαλούν την περιοχή, μέχρι σήμερα. Η ονομασία της αποδόθηκε γιατί, όταν την πρωτοκατοίκησαν οι πρόσφυγες, υπήρχαν εκεί δύο τουλάχιστον μεγάλα χοιροστάσια.

Ειρωνικά κάποιοι πρόσφυγες μετά την εγκατάστασή τους αποκαλούσαν το Δουργούτι «Βενετία» εξαιτίας των ρυακιών με τα βρομόνερα τα οποία κυλούσαν στα σοκάκια ανάμεσα στις παράγκες. Ο μεγάλος αριθμός Αρμενίων προσφύγων συνετέλεσε ώστε αυτό ν' αποκαλείται «τ' Αρμένικα».

ΧΑΡΤΗΣ 1Α: Ξηρουδάκης, Αναπαράσταση του συνοικισμού Δουργουτίου με χρήση αεροφωτογραφιών του 1936 και αφηγήσεων κατοίκων.

Η εμφάνιση των πρώτων παραγκών στο Δουργούτι. Αρχείο AGBU.

Μερικά ιστορικά στοιχεία

Πριν την εγκατάσταση των προσφύγων η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη ένα μέρος της ανήκε στο Δημόσιο¹ κι ένα άλλο σε αγρότες από το Μπραχάμι. Υπήρχαν εκεί μερικά μπουστάνια και λίγοι βοσκοί. Οι πρώτοι Αρμένιοι πρόσφυγες έφθασαν στο Δουργούτι μετά το 1918-19, στα χρόνια της Γενο-

κτονίας, από τις περιοχές των Αδάνων, της Σεβάστειας, της Νικομήδειας και της Κιλικίας. Τα δημογραφικά στοιχεία της περιοχής αναφέρουν ότι το 1920 υπήρχαν 1.684 κάτοικοι.²

Στην αρχή εγκατέστησαν τους πρόσφυγες σε αντίσκηνα. Τα διαπερνούσε όμως το κρύο, γι' αυτό οι πρώτοι οικιστές φτιάξανε πλίνθρες και χτίσανε τοίχους μέσα απ' τα αντίσκηνα. Μετά βγάλανε τα αντίσκηνα κι από μέσα αναδύθηκαν οι παράγκες.

Βρίσκανε και κουβαλούσαν παλιόξυλα και τενεκέδες, που ανέσυραν από σωρούς σκουπιδιών και από τα φερτά υλικά του Βουρλοπόταμου. Η στήριξη της παράγκας γινόταν με ξύλινες δοκούς μπηγμένες στο έδαφος και οι τοίχοι ήταν πλίνθινοι ή από «μπαγλαντί».³ Κατασκεύαζαν ξύλινα καλούπια στα οποία έριχναν λάσπη και άχυρο, τα ζύμωναν κι έφτιαχναν τις πλίνθρες. Οι στέγες ήταν από τενεκέδες και πισσόχαρτο για να μην τις διαπερνά η βροχή. Συχνά όμως οι γάτες σκαρφάλωναν και έσκιζαν το πισσόχαρτο λιμάροντας τα νύχια τους, με αποτέλεσμα το χειμώνα τα νερά της βροχής να δημιουργούν πρόβλημα. Έπρεπε τότε να τοποθετούν στο κατάλληλο σημείο δοχεία και να τα αδειάζουν συνέχεια. Αρχικά επιτρεπόταν το στήσιμο παραγκών μόνο μέχρι κάποιο συγκεκριμένο σημείο. Μετά το 1924 επετράπη, με Βασιλικό Διάταγμα, η επέκταση, οπότε κυριολεκτικά εν μια νυκτί ξεφύτρωσε ολόκληρος οικισμός από παράγκες. Αυτό που διαφοροποιούσε την προσφυγική κατοίκηση στο Δουργούτι, σε σχέση με άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, ήταν το γεγονός ότι εκεί οι πρόσφυγες δεν είχαν, ούτε μπορούσαν ν' αποκτήσουν, ιδιοκτησία της γης πάνω στην οποία κατασκεύαζαν την παράγκα τους.

Το 1922, μαζί με τους Αρμένιους, εγκαθίσταται και σημαντικός αριθμός Ελλήνων προσφύγων και ο πληθυσμός της περιοχής αυξάνεται σημαντικά. Οι καινούργιοι κάτοικοι ήταν συνήθως συντοπίτες, συγγενείς ή φίλοι των παλαιότερων κατοίκων, πράγμα που διευκόλυνε την ένταξή τους. Η γειτνίαση αυτή τους προσέφερε το απαραίτητο για την επιβίωση αίσθημα κοινωνικής αλληλεγγύης και προστασίας. Οι περισσότεροι Αρμένιοι ήταν τουρκόφωνοι. Οι Έλληνες ήταν Καππαδόκες, Καραμανλήδες από την

1. Τ.Ε.Ε., 1975, σελ. 83.

2. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, σελ. 524.

3. Καρφώνανε οριζόντια πηχάκια (μπαγλαντόπηγες) ανάμεσα στις δοκούς και τις γεμίζανε με λάσπη ζυμωμένη με κασικότριχες. Από πάνω ασβεστώνανε.

ΧΑΡΤΗΣ 2: Οι συνοικισμοί του προσφυγικού Δουργουτίου και τα γεωγραφικά όρια του ευρύτερου Δουργουτίου.

Κιλικία και την Καπαδοκία, Μπορλούδες⁴ και Πόντιοι. Λιγότεροι ήταν οι Συμρινοί. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Δουργούτι, κατά κανόνα, βρίσκονταν σε αθλιότερη κατάσταση σε σχέση μ' εκείνους που εγκαταστάθηκαν σε άλλους συνοικισμούς. Αυτό οφείλετο στο γεγονός ότι εκεί η Ε.Α.Π. «έστελνε» αυτούς που δεν είχαν τις οικονομικές δυνατότητες να ενταχθούν στον αστικό ιστό⁵. Στην απογραφή του 1928 αναφέρονται 9.505 κάτοικοι.⁶

Γύρω στο 1924 αρχίζουν και οι πρώτες οργανωμένες κατασκευές για την στέγαση των προσφύγων, στις παρυφές του συνοικισμού προς την σημερινή Λαγουμιτζή, τα λεγόμενα «Ιταλικά». Επρόκειτο για 24 μονώροφα σπίτια σε τέσσερις σειρές των 6 κτισμάτων, από μπατικό τούβλο. Σε κάθε οίκημα κατοικούσαν τέσσερις οικογένειες. Τα χρήματα που διατέθηκαν για την κατασκευή τους προέρχονταν από την επιστροφή των 50.000.000 λιρετών που είχε δώσει η Ελλάδα στην Ιταλία, όταν η Κοινωνία των Εθνών την καταδίκασε για την δολοφονία της Ιταλικής αποστολής⁷ στα Ελληνοαλβανικά σύνορα. Όταν αργότερα αποδείχθηκε ότι το έγκλημα διεπράχθη από Αλβανούς, η Ιταλία αναζήτησε τρόπο να επιστρέψει το ποσό. Γι' αυτό στα Ιταλικά στεγάστηκαν αρχικά προσφυγικές οικογένειες φραγκολεβαντίνων.

4. Η κωμόπολη *Πόρος* (Τουρκ. *Bor*) ήταν χτισμένη σε μία κατάφυτη περιοχή, κοντά στη μεγάλη λίμνη *Τάττα*.

5. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, 1966, σελ. 286, 304, 322.

6. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος Θ', σελ. 524, Δουργούτι.

7. Η αποστολή υπό τον στρατηγό Τσελλίνι θα επιβεβαίωνε την χάραξη των συνόρων.

Συνοπτικά ο προσφυγικός συνοικισμός του Δουργουντιού οριζόταν από την *Λεωφόρο Συγγρού*, την οδό *Ευστρατίου Πίσσα*, την οδό *Μήτηρου Σαρκουδίνου* και την περιοχή της σημερινής *Λαγουμιτζή*, που μέχρι την δεκαετία τους '60 ήταν περιοχή με αραιά χαμόσπιτα. Οι μεγαλύτερες γειτονιές του ήταν τα *παραπήγματα της Συγγρού*⁸ στα οποία έμεναν κυρίως Έλληνες πρόσφυγες και όπου υπήρχαν τα κέντρα διασκέδασης και οι ταβέρνες, τα *παραπήγματα του Δουργουντιού* στα οποία κατοικούσαν κυρίως Αρμένιδες πρόσφυγες, οι *μάντρες της Σαρκουδίνου – συνοικισμός Μελά*– και τα *Ιταλικά*.

Η περιοχή από την σημερινή Λαγουμιτζή έως την οδό Πύρρας δεν αποτελούσε συμπαγή οικισμό, είχε κυρίως διάσπαρτα χτιστά χαμόσπιτα.

Η γυναικεία απασχόληση ήταν αναγκαία για να συμπληρωθεί το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα, γι' αυτό ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη στο Δουργούτι. Προπολεμικά οι γυναίκες δούλευαν ευκαιριακά κυρίως σαν μοδίστρες, μανταρίστρες, καθαρίστρες και πλύστρες. Σε έρευνα του 1958 ανάμεσα σε 287 γυναίκες της περιοχής, προκύπτει ότι οι 73 ήταν εργάτριες, οι 64 μανταρίστρες, οι 33 καθαρίστρες, οι 32 κεντήστρες, οι 25 μοδίστρες, οι 17 υφάντριες και 20 ιδιωτικοί υπάλληλοι.⁹

Πολλοί δούλευαν στα γειτονικά εργοστάσια, το εργοστάσιο ελαστικών του *Καίσαρη*, την *ΕΘΕΛ*, το εργοστάσιο επεξεργασίας ξύλου του *Απέργη*, το *ΦΙΞ*, το εργοστάσιο επίπλων του *Σαρίδη*, την σοκολατοποιία *ΙΠΙΣ*, τα υφαντήρια χαλιών ανατολής πολλά από τα οποία είχαν εγκατασταθεί στο ΧΟΚ¹⁰, αλλά και σε τοπικές βιοτεχνίες. Σε μεγάλο μέρος τους, οι κάτοικοι του συνοικισμού ανήκαν στον κόσμο της επισφάλειας δουλεύοντας εποχιακά στις οικοδομές, στα συνεργεία ή ευκαιριακά σαν χαμάληδες και πλανόδιοι μικροπωλητές, συνήθως χωρίς άδεια. Εκείνοι που δούλευαν σαν υπάλληλοι στον τομέα των υπηρεσιών ήταν ελάχιστοι. Όσοι είχαν δουλειά στα γύρω εργοστάσια και βιοτεχνίες θεωρούνταν περιζήτητοι γαμπροί.

Αρκετοί πρόσφυγες ασχολήθηκαν με την ταπητουργία. Πριν την Καταστροφή δεν υπήρχε στην Ελλάδα η κατασκευή χαλιών ανατολής. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατείχε το μονοπώλιο στην περιοχή. Μετά την Καταστροφή μειώθηκε δραματικά η παραγωγή χαλιών στην Τουρκία. Το 40% των τεχνιτών χαλιού¹¹ στο Δουργούτι ήταν Αρμένιοι. Στα παραπήγματα της Συγγρού υπήρχαν 3 βιοτεχνίες χαλιού, με 100 εργατοτεχνίτες και του Δουργουντιού, αντίστοιχα, 2 βιοτεχνίες με 37 εργατοτεχνίτες.¹² Οι γνωστές καραμέλες «*Τσάρλεστον*» κατασκευάζονταν στο Δουργούτι από την οικογένεια *Καγιάν* και πολλές οικογένειες αναλάμβαναν «*φασόν*» το τύλιγμά τους στα πολύχρωμα χαρτάκια μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50.

8. Πέτρος Κόκκινος (Χασίκ Κοκαγιάν), *Από την Ιστορία της Αρμένικης Παροικίας στην Ελλάδα*, έκδοση Ακαδημίας Επιστημών της Σ. Σ. Δημοκρατίας της Αρμενίας, 1965.

9. Παναγιώτα Αντωνίου: Επεξεργασία στοιχείων του Ιδρύματος *Καραγκιοζιάν*.

10. Το ΧΟΚ ήταν φιλοαριστερή και φιλοσοβιετική Αρμένικη οργάνωση αλληλοβοήθειας (Αρμένικα φωνητικά: *Hai Oknoutian Comite*, δηλ. Αρμένικη Επιτροπή Αρωγής). Ήταν η βασική οργάνωση αλληλεγγύης ανάμεσα στους Αρμένιους του Δουργουντιού και υποστήριξης της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αρμενίας. Είχε οργανώσει τις αποστολές επαναπατρισμού στην Αρμενία.

11. Μεγάλες ταπητουργίες εγκαταστάθηκαν επίσης στην Νέα Ιωνία.

12. Στοιχεία από το *Ετήσιο Ελληνοαρμενικό Χρονικό* του 1927.

Στον κεντρικό δρόμο του συνοικισμού αναπτύχθηκε μια αγορά, κυρίως από Αρμένιους, στεγασμένη κι αυτή σε πρόχειρες παράγκες.

Η Αγορά ήταν ένας λοξός δρόμος που ξεκινούσε από το τέλος της *Αυτοκράτορος Νικολάου* και κατέληγε στη *Μήτηρου Σαρκουδίνου*, στο ύψος της Καθολικής εκκλησίας. Υπήρχαν δύο φούρνοι, ένα φαρμακείο από το 1927, δύο φωτογραφεία, τα περίφημα ψυγεία «Αραράτ»¹³, τσαγκάρικα, παλιατζίδικα, μαραγκούδικα, παντοπωλεία, μανάβικα, ψαράδικα που έφτιαχναν λακέρδα, κρεοπωλεία που μέχρι το 1925 λειτουργούσαν και σαν σφαγεία, πατσατζίδικα, κουρεία, χρυσοχοείο, μαγαζάκια ξηρών καρπών, χαρτοπωλείο, είδη ρουχισμού κλπ. Η αγορά αυτή ήταν η μεγαλύτερη της Αθήνας μετά την «*Βαρβάκειο*» και έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο την περίοδο της κατοχής. Υπήρχαν επίσης τρεις ταβέρνες, εστιατόρια και πολλά καφενεία με ναργιλέδες που χουρχούριζαν, ουζερί και τεκέδες, στα οποία ο ανδρικός πληθυσμός του συνοικισμού περνούσε όλη την ημέρα, όταν δεν εύρισκε δουλειά, αφού στις παράγκες ο χώρος που αναλογούσε σε κάθε οικογένεια ήταν πολύ μικρός.

Εκτός της Αγοράς, υπήρχαν ξυλουργεία, σιδεράδικα και το μαγαζί με είδη προικός των αδερφών *Ασλάνογλου*. Στα αυτοσχέδια μαγαζάκια ο πάγκος με τα εμπορεύματα έμπαινε συνήθως στο μπροστινό μέρος της παράγκας, από το εσωτερικό της οποίας τον χώριζε ένας *μπερντές*. Όλα σχεδόν διατηρούσαν πίσω πόρτα, ώστε να παρακάμπτουν το ωράριο λειτουργίας.

Εκτός της Αγοράς, υπήρχαν ξυλουργεία, σιδεράδικα και το μαγαζί με είδη προικός των αδερφών *Ασλάνογλου*. Στα αυτοσχέδια μαγαζάκια ο πάγκος με τα εμπορεύματα έμπαινε συνήθως στο μπροστινό μέρος της παράγκας, από το εσωτερικό της οποίας τον χώριζε ένας *μπερντές*. Όλα σχεδόν διατηρούσαν πίσω πόρτα, ώστε να παρακάμπτουν το ωράριο λειτουργίας.

Στον συνοικισμό λειτουργούσε το αμερικάνικο νοσοκομείο της *Near East Relief* (Αμερικάνικη φιλανθρωπική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1915 για την παροχή βοήθειας στα θύματα της Γενοκτονίας των Αρμενίων) με Αρμένιους γιατρούς. Λειτουργούσαν επίσης ιατρεία του Ερυθρού Σταυρού, του ΠΙΚΠΑ (*Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας*) και το *American Women's Hospital*. Αργότερα χτίστηκε το ΙΚΑ. Οι ασθένειες ανάμεσα στον προσφυγικό πληθυσμό ήταν πολύ συχνές, ιδιαίτερα τα κρούσματα αδενοπάθειας, ελονοσίας, φυματίωσης και τα τραχώματα. Στις ασθένειες συνέβαλλαν οι άθλιες συνθήκες ζωής στις παράγκες στις οποίες δεν υπήρχαν οι υποτυπώδεις συνθήκες υγιεινής, αλλά και η φτώχεια και ο υποσιτισμός των προσφύγων.

Παρόλα αυτά, η σχολαστική καθαριότητα των χώρων, το συχνό ασβέστωμα των σπιτιών και τα χαντάκια για τα νερά βοήθησαν να μην αναπτυχθούν κρούσματα χο-

Άποψη της Αγοράς. Φωτογραφία Hans Gerber.

Καφενείο στην αγορά.

13. Στην αρχή της Αγοράς ήταν το μαγαζάκι του *Σέρκου Αραράτ*. Ο Αραράτ ήταν πρωτοπόρος στην κατασκευή των πρώτων ξύλινων ψυγείων πάγου. Η εταιρεία λειτουργεί και σήμερα κατασκευάζοντας επαγγελματικά ψυγεία και εξοπλισμό στην Λ. Βουλιαγμένης στην Δάφνη.

Μάνα με τέσσερα παιδιά στο εσωτερικό της παράγκας. Αρχεία Μουσείου Μπενάκη.

λέρας και τύφου.

Προπολεμικά το Δουργούτι είχε τέσσερις σειρές δημόσιων αποχωρητηρίων. Οι κάτοικοι στο σπίτι είχαν δοχεία νυκτός, τα «καθίκια», για να μην αναγκάζονται, ιδίως οι γυναίκες, να βγουν το βράδυ. Για ν' αποθαρρύνουν τους ανώμαλους, που «την έστηναν» κοντά στα αποχωρητήρια, πλήρωναν νυχτοφύλακες που χτυπούσαν με το ραβδί τους τις τσίγκινες στέγες για να δηλώσουν την παρουσία τους. Κάποια παραπήγματα είχανε αυλές κι εκεί αργότερα κάνανε βόθρους. Περιμένανε τις δυνατές βροχές κι αδειάζανε με κουβάδες τα λήμματα στα

ρυάκια του δρόμου.

Το 1922 ιδρύθηκε η μόνη εκκλησία στα όρια του συνοικισμού. Ήταν η Αρμενορθόδοξη εκκλησία του «*Σούρπ Καραμπέτ*» (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) που εγκαταστάθηκε σε ξύλινη παράγκα, πίσω από την οδό Ντουρμ στο ύψος της Κασομούλη. Η εκκλησία λειτούργησε και σαν χώρος αναζήτησης χαμένων συγγενών. Όσοι είχαν χάσει κάποιους δικούς τους θυροκολλούσαν χαρτιά: «*Η τάδε οικογένεια αναζητείται τάδε άτομα*». Το 1939 το Δουργούτι είχε περίπου 12.000 κατοίκους, από τους οποίους το 70% ήταν Αρμένιοι.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '20 οι κάτοικοι του συνοικισμού δημιουργούν επιτροπές διεκδικώντας την λύση του στεγαστικού ζητήματος. Η πρώτη απόπειρα εκκαθάρισης των τρωγλών και των παραγκών επιχειρήθηκε την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, στο χώρο που κατελάμβαναν τα *παραπήγματα Συγγρού*. Σε μια πρώτη φάση (1936-38) κατασκευάστηκαν τέσσερις πολυκατοικίες των 96 διαμερισμάτων, ενώ σε μια δεύτερη (1938-40) κατασκευάστηκαν τρεις μεγαλύτερες. Αυτές αποτελούν το γνωστό συγκρότημα των παλαιών προσφυγικών πολυκατοικιών του Δουργουντιού, που στέγασε κατ' εξοχήν Μικρασιάτες πρόσφυγες Ελληνικής καταγωγής. Πολλές ήταν οι φήμες στον συνοικισμό που ήθελαν αρκετούς από τους αποκατασταθέντες να έχουν δωροδοκήσει στελέχη και παράγοντες του αρμόδιου Υπουργείου και της *Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων*. Το 1939 παραδόθηκαν και οι 32 μονώροφες πλιθινές κατοικίες στην συνοικία Μελά.

Η γειτνίαση του συνοικισμού με την «επίσημη» είσοδο των Αθηνών, τη Λεωφόρο Συγγρού, ήταν ένας παράγοντας εξ αιτίας του οποίου το κράτος δημιουργούσε συχνά προβλήματα στους πρόσφυγες. Το να παρουσιάζει η «βιτρίνα» της πόλης μια εικόνα εξαθλίωσης ήταν ιδιαίτερα ενοχλητικό για τις Ελληνικές αρχές, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις επισκέψεων επισήμων. Η λεωφόρος ήτανε η βιτρίνα της πόλης. Στο *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) διαβάζουμε: «*Μπορείς να περνάς εκατό φορές την ωραία λεωφόρο που συνδέει την Αθήνα με το Φάληρο και να αγνοείς πως σε δύο βήματα από εκεί η αθλιότητα παίζει ένα από τα πιο σπάνια δράματα που συναντάμε στην Ευρώπη...* Οκτώ

χιλιάδες πρόσφυγες είναι στοιβαγμένοι στο Δουργούτι εδώ και δώδεκα χρόνια».

Η κατασκευή των προσφυγικών πολυκατοικιών χρησίμευσε επίσης στο «κρύψιμο» του Δουργούτιου. Η Λεωφόρος Συγγρού θα αποτελέσει ένα από τα πιο συμπυκνωμένα παραδείγματα του ιδεολογικού αδιεξόδου των κυβερνήσεων στην αναζήτηση ταυτότητας για την πρωτεύουσα.

Τα Αρμενάκια δεν πήγαιναν στα Ελληνικά σχολεία. Τα Αρμένικα σχολεία χρηματοδοτούνταν κατά τα 2/3 από τις οικογένειες των μαθητών με μηνιαία εισφορά και το υπόλοιπο ποσό κατέβαλε η *Αρμένικη Φιλανθρωπική Ένωση* και οι έφοροι της εκκλησίας. Στο Δουργούτι την σχολική χρονιά 1924-5 ο αριθμός των Αρμενίων μαθητών είχε φτάσει μόλις τους 450.¹⁴ Οι περισσότερες εργατικές οικογένειες δεν είχαν την δυνατότητα να πληρώνουν την μηνιαία εισφορά, με αποτέλεσμα κάποιες χιλιάδες Αρμενάκια να μεγαλώνουν στους δρόμους και να δουλεύουν. Υπήρχε επίσης το σχολείο του *Κυανού Σταυρού*¹⁵ και τα σχολεία της Ευαγγελικής και της Καθολικής εκκλησίας. Τα παιδιά των Ελλήνων προσφύγων πήγαιναν Δημοτικό στην *κυρά-Μαρίας*, της *κυρά-Κατίνας Δερμόν* στο τέλος της Σαρκουδίνου, του *Ξινού* και το 6ο Δημοτικό. Τα δύο πρώτα ήταν ιδιωτικά σχολεία.

«Πήγα στο Δημοτικό το 1933 νομίζω. Η κάθε τάξη είχε περίπου εξήντα παιδιά, και λίγα λέω. Ζήτημα το ένα δέκατο αν ήτανε οι καλοί που είχαν ευχέρεια. Όλα τ' άλλα ήταν με μπαλωμένα ρούχα, ξυπόλητα. Μας έπλεκε παπούτσια η μάνα μας. Τα λέγανε *τερλίκια*... Και μας βλέπανε στο σχολείο σαν παρείσακτους. Δεν είχαμε την ίδια αντιμετώπιση σαν μαθητές. Δηλαδή αν πήγαινε η μητέρα η δικιά μου να μάθει πώς πάω στο σχολείο κι αν πήγαινε η μητέρα η δική σου, επειδή έμενες σε καλό σπίτι, η δική σου μητέρα ήταν ευπρόσδεκτη, η δικιά μου μητέρα ήτανε... να της μιλήσει *αγγαρεία*».¹⁶

Εξ ανάγκης οι νοικοκυρές γίνονταν οικονόμες και εφευρετικές. Η *Μπαϊτζάρ Γαζεριάν*, ηλικιωμένη σήμερα, θυμάται: «Αλλά ήτανε πάρα πολύ οικονόμα, παιδί μου, η θεία μου. Δεν πεταγόταν τίποτα, στην κυριολεξία. Δηλαδή ακόμη και τις φλούδες από το πορτοκάλι, έφτιαχνε τσάι απ' αυτό, έβαζε και μια κανέλα μέσα. Δεν πέταγε ποτέ *ξεροκόμματα* που ήταν καθαρά. Τα μάζευαν, έφτιαχναν μετά μία σάλτσα με ρύζι και ντομάτα και λίγο σκορδάκι μέσα, περιέχυναν τα *ξεροκόμματα* και γινότανε ένα φαγητό».

Μετά το 1946-47 και την παλιννόστηση, των αριστερών κυρίως, Αρμενίων στην Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας στο Δουργούτι απέμειναν περίπου 2.000 Αρμένιοι και πολλές παράγκες γκρεμίστηκαν. Με την επέκταση των χωματόδρομων, στα τέλη της δεκαετίας του '50, απέμειναν 1.245 παραπήγματα.

Η διαρρύθμιση των χώρων διαβίωσης. Φωτογραφία Magdeleine Paz, 1934.

14. Πέτρος Κόκκινος (*Χατσίκ Κοκαγιάν*), Από την ιστορία της Αρμένικης παροικίας στην Ελλάδα, σελ. 48.

15. Αρμένικη φιλανθρωπική οργάνωση. Υπάρχει και σήμερα.

16. Μαρτυρία Βαγγέλη Ντερμιντζόγλου, κατοίκου Ν. Ιωνίας.

Το σουβλάκι και η ιστορία του

Οι Μικρασιάτες, κυρίως οι Αρμένιδες, έφεραν μαζί τους το σουβλάκι και το κεμπάπ. Γινόταν από μεγάλο σε ηλικία αρνί, το ζυγούρι. Το έψηναν στα κάρβουνα πάνω σε μεταποιημένα παιδικά καρότσια των *καλών οικογενειών*. Τις σουβλές τις ετοιμάζαν οικογενειακά στο σπίτι. Το κεμπάπ γινόταν από αρνίσιο κιμά ανάμικτο με μοσχαρίσιο (70% – 30%). Μηχανή του κιμά δεν υπήρχε. Κόβανε τον κιμά στο χέρι με τον μπαλά, όπως τον πατσά. Έρχονταν απ' όλη την Αθήνα πελάτες κάνοντας ουρές δίπλα στα καροτσάκια, εισπνέοντας τις μυρωδιές που έσπαγαν μύτες. Δεν έβαζαν πολλά κάρβουνα και για οικονομία αλλά και για να ψηθεί το σουβλάκι αργά.

Το σουβλάκι στην Αθήνα το έκαναν γνωστό από την δεκαετία του '20 οι Αρμένιδες του Δουργούτιου. Περίφημα ήταν τα σουβλατζιδικά του, με πιο διάσημα εκείνα των Αρμενίων *Βαχάν, Οφσέπ και Σέρτζου*, αλλά και το σουβλατζιδικο-παράγκα του *κυρ Παύλου*, που είχε Έλληνα πατέρα κι Αρμένισσα μητέρα, το καροτσάκι του *κυρ Ανέστη* που έβγαине στο στενό της ΣΤ', του *Αλέκου Καρακάση*, του *Βάνια*, του *Θωμά* κα. Απέναντι από την λεωφόρο Συγγρού, δίπλα στο γκαράζ της Λυών στο περιβολάκι, βρισκόταν το πιο «κυριλέ» μαγαζί του *κυρ Μιχάλη* που διέθετε τραπέζια. Έρχονταν απ' όλη την Αθήνα για να φάνε σουβλάκια εκεί. Σέρβιρε μερίδες «*σις κεμπάπ*», αλλά και «*γιαουρτλού κεμπάπ*» και «*σουλού κεμπάπ*» με σάλτσα ολόκληρης ντομάτας, καυτερή και γλυκιά πάπρικα και μπαχαρικά.

Στην αρχή οι Αθηναίοι του κέντρου που δεν γνώριζαν το κεμπάπ ήταν επιφυλακτικοί. Ο *Θανάσης* που έκανε το ομώνυμο κεμπαπτζιδικό στο Μοναστηράκι ήταν σερβιτόρος στου Δουργουτιώτη *Σάββα*, θυμάται: «*Βγαίναμε στους δρόμους για να πουλήσουμε ένα σουβλάκι στους οδηγούς των διερχόμενων αυτοκινήτων και στους επιβάτες τους για να εισπράξουμε μερικές δραχμές*». Τότε ο Σάββας είχε την ιδέα να προσφέρει δωρεάν κεμπάπ στους χαμάληδες της Αγοράς, που ήταν στην πλειοψηφία τους Δουργουτιώτες. Το δώρο έγινε ανάρπαστο και γρήγορα όσοι το είχαν δοκιμάσει πήγαιναν κι αγοράζαν.

Η καθημερινότητα στο Δουργούτι

Ο συνοικισμός του Δουργούτιου από την αρχή της δημιουργίας του, λίγο πριν το 1920, και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60, αντιπροσώπευσε κάθε δυνατή ανοίκεια σχέση, όχι μόνο με τις περισσότερες αστικά αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες συνοικίες της πρωτεύουσας, αλλά και με τις όμορες μικροαστικές συνοικίες του Κυνοσάργους, του Νέου Κόσμου, του Άη Γιάννη, του Κατσιποδιού, της Νέας Σμύρνης και του Κουκακίου. Δεν διέθετε ηλεκτρικό και νερό, πλην των προσφυγικών πολυκατοικιών. Το νερό για να μαγειρέψουν και να ξεδιψάσουν οι κάτοικοι το προμηθεύονταν από τις βρύσες, 4 στον συνοικισμό και 3 στα Ιταλικά, έναντι μικρού τιμήματος. Ο νερούλας άνοιγε την βρύση με το ειδικό κλειδί τις ορισμένες ώρες και συνέλλεγε τις δεκάρες. Το κουβαλούσαν με τενεκέδες. Αυτό διατηρήθηκε έως τα τέλη της δεκαετίας του '50. Το νερό για την λάτρα της παράγκας και το πλύσιμο ήταν βρόχινο και το συνέλλεγαν σε ντεπόζιτα.

Προτού το χρησιμοποιήσουν ξάφριζαν προσεκτικά την σκόνη. Αρκετοί για να πλυθούν πήγαιναν δύο φορές τον μήνα στο χαμάμ της Καλλιθέας. Στις παράγκες που διέθεταν ταρατσα οι ένοικοι την χρησιμοποιούσαν για να κοιμούνται το καλοκαίρι. Όταν υπήρχε πηγάδι στην αυλή το χρησιμοποιούσαν με τις ζέστες σαν «ψυγείο». Κατέβαζαν με τον κουβά τα τρόφιμα που ήθελαν να διατηρήσουν δροσερά, όπως το καρπούζι.

Πλύσιμο κατσαρολικών στο σοκάκι. Φωτογραφία Hans Gerber.

Οι δρόμοι ήταν ένας λαβύρινθος από αδιέξοδα στενά σοκάκια, κάποιες φορές όχι ευρύτερα από 70 εκατοστά, που σχηματίζονταν από τα κενά ανάμεσα στους τοίχους των παραπηγμάτων. Στη μέση των δρόμων έρεαν τα χαντάκια με τα λήμματα. Πολλές φορές χαντάκια με απόνερα διέσχιζαν τα δωμάτια των παραπηγμάτων.

Οι παράγκες του συνοικισμού ήταν χτισμένες κυριολεκτικά η μια πάνω στην άλλη. Το αποτέλεσμα ήταν η διάχυση του ιδιωτικού χώρου στον δημόσιο κι αντίστροφα. Η ερωτική ζωή μεταφερόταν μέσω του κουτσομπολιού και τα περιστατικά της διογκώνονταν ή παραποιούνταν. Συχνά έπεφτε δίκαια ή άδικα ξύλο για την ερμηνεία μιας ματιάς. Κάποιες φορές η ερωτική αντιζηλία οδηγούσε σε φόνο.

Γλωσσικά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '40, το Δουργούτι ήταν μία Βαβέλ με συνήθειες άγνωστες στις μη προσφυγικές περιοχές της Αθήνας, όπως το κάπνισμα δημόσια των ηλικιωμένων γυναικών καθισμένων μπροστά στις παράγκες τους ή η ύπαρξη επαγγελματιών παραμυθάδων που, έναντι της συμμετοχής τους στο βραδινό γεύμα της οικογένειας, προσκαλούνταν για να διηγηθούν στα παιδιά παραμύθια. Με την τέχνη τους στην αφήγηση φρόντιζαν το παραμύθι να διαρκεί περισσότερες μέρες, ώστε να έχουν την ευκαιρία να παρακάθονται στο δείπνο της οικογένειας περισσότερες φορές.

Υπήρχαν αρκετές ομάδες ποδοσφαίρου με σπουδαιότερες την *Μικρασιατική Ένωση* και την *«Αρμενική Χομενετμέν»*, για την οποία λέγανε ότι την ώρα που οι τσέτες πάταγαν στα πρώτα σπίτια της Σμύρνης, στο ποδοσφαιρικό γήπεδο της πόλης διεξαγόταν ο αγώνας *Αρμένια Χομενετμέν-Απόλλων Σμύρνης* που έμελε να είναι και ο τελευταίος πριν η πόλη περάσει στα χέρια των Τούρκων. Οι Αρμένικοι αθλητικοί σύλλογοι καλλιεργούσαν επίσης τμήματα κλασσικού αθλητισμού.

Οι Αρμένισες μαγείρευαν ένα είδος σούπας βραστού κρέατος με σιτάρι ή πλιγούρι που προσφερόταν στη γιορτή του *Μαντάγ (Προσφορά)* που έκαναν οι «Χατζενσί» στα τέλη του Σεπτεμβρίου σε ανάμνηση της ένοπλης αντίστασης των Αρμενίων στους Οθωμανούς στο *Μουσά Νταγ* (τουρκικά, το βουνό *Μουσά*) της Κιλικίας. Από το 1922 έως και το 1962-3 έσφαζαν αρνιά μπροστά στον Σουρπ Καραμπέτ και μαγείρευαν τη σούπα στην αυλή. Πρόσφεραν τη *χερισά* σε κάθε γείτονα ή περαστικό, Έλληνα ή Αρμένι.

Σχέση Αρμενίων και Ελληνικού κράτους

Μετά την καταστροφή του 1922, δεκάδες χιλιάδες Αρμένιοι καταφεύγουν στην Ελλάδα, μαζί με τους Έλληνες. Η υποδοχή τους δεν είναι ευνοϊκή. Αποκαλυπτική η έκθεση της *Γενικής Διεύθυνσης Αλλοδαπών*, «μητέρας» της ΕΥΠ κατά το Μεσοπόλεμο, που θυμίζει έντονα τα ανάλογα σημερινά ρατσιστικά αφηγήματα σχετικά με τις πρόσφυγικές ροές: «*Το εν Ελλάδι Αρμενικόν στοιχείον ου μόνον δεν αφομοιώθη προς το τόσον φιλόξενον και φιλικόν προς αυτούς Ελληνικόν περιβάλλον, αλλά το μέγιστον ποσοστόν δεν παρέλειπε εις πάσαν παρουσιαζομένην ευκαιρίαν να εκδηλώνη το προς τους Έλληνας φυλετικόν αυτού μίσος και την αποστροφήν του προς παν το Ελληνικόν*». Η ίδια έκθεση δεν παραλείπει να φορτώσει στους Αρμένιους την αυξημένη εγκληματικότητα της εποχής¹⁷: «*Από το στοιχείον τούτο συγκαταλέγονται πλείστα κακοποιά στοιχεία, άτινα από της εγκαταστάσεώς των εις Ελλάδα διέπραξαν φρικώδη και ανατριχιαστικά εγκλήματα...*». Το 1927 ο υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υιοθετεί την πρόταση της μετατοπίσεως των Αρμενίων στο εσωτερικό της Ελληνικής επικράτειας, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό δεν θα γινόταν αντιληπτό από την υπόλοιπη Ευρώπη, ώστε «*να αποφευχθή ο κίνδυνος να δώσωμεν την ιδέαν ότι διώκομεν τα ενταύθα ευρισκόμενα ξένα στοιχεία*».¹⁸

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1923 είχε προτείνει στους 33.600 Αρμένιους πρόσφυγες την Ελληνική υπηκοότητα. Όμως η *Αρμενική Μητρόπολη* και το *κόμμα Ντασνάκ* στάθηκαν εχθρικά απέναντι στην πρόταση. Η διατήρησή πάσης θυσία της «Αρμενικότητας» αποτελούσε άλλωστε τον θεμέλιο λίθο της εξουσίας που ασκούσαν. Αυτό λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάπτυξη της αίσθησης μονιμότητάς τους στην Ελλάδα. Έτσι τελικά αποδόθηκε στους Αρμένιους πρόσφυγες η κατάσταση του *απάτριδος*. Τα διαβατήρια «*Νάνσεν*»¹⁹ ήταν αυτά που τους έδιναν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν.

Η κορύφωση της κρίσης στις σχέσεις Αρμενικής κοινότητας και Ελληνικών κρατικών αρχών θα έρθει στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η έκθεση της Διευθύνσεως Αλλοδαπών σημειώνει: «*Από του έτους 1942 οι οπαδοί του Κ.Κ. Αρμενίων και του Κόμματος Hintsak*²⁰ *και μεγάλον ποσοστόν των άλλων Κομμάτων ανεμίχθησαν εις την Εαμικήν κίνησιν και συνειργάσθησαν στενώς μετά του ΚΚΕ. Όσοι εκ των Αρμενίων δεν ηδυνήθησαν να τεθούν εις την υπηρεσίαν του Κατακτητού, προθυμότατα υπήκουσαν εις την φωνήν του "ίνστρουχτορα" της Μόσχας και του Διεθνούς αναρχοκομμουνισμού, και αθρόως προσήλθον και επέκνωσαν τας συμμορίας των ενόπλων ορδών του ΕΛΑΣ. Ικανός αριθμός Αρμενίων ήσαν βαθμοφόροι του ΕΛΑΣ, εκτελεσταί της ΟΠΛΑ και της ΕΠ, εμπρησταί και δυναμιτισταί κατά το Δεκεμβριανόν κίνημα. Θα παρέλθη ασφαλώς η παρούσα γενεά διά να ξεχασθούν τα αποτρόπαια εγκλήματα και αι χαρακτηριστικά έρριναι κραυγαί των υπέρ του ΚΚΕ κατά τας συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις υπέρ των κομμουνιστών*»²¹.

17. Έκθεσις περί των εν Ελλάδι βιούντων Αρμενίων, Μάρτιος 1952, αρ. πρωτ. 421/7/2/4, σελ.23.

18. ΥΠ.ΕΞ. Εν Αθήναις 10-12-1927, αρ. πρωτ. 14471.

19. Από το όνομα του πρώτου Ύπατου Αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών για τους πρόσφυγες.

20. Πρόκειται για το ίδιο κόμμα με το Κ.Κ. Αρμενίων.

21. Έκθεση της Διευθύνσεως Αλλοδαπών, 1942, σελ. 24.

Η ίδια άποψη για τους Αρμένιους επιβίωσε και στην μεταπολεμική εθνικόφρονα φιλολογία. Ο Θεόφιλος Φραγκόπουλος²² περιγράφει τη συγκρότηση της ΟΠΛΑ «από παλιά ψημένα στελέχη της ΟΚΝΕ, ανακατεμένα με Αρμένηδες επαγγελματίες φονιάδες και εκδικητικούς φυματικούς της Ακροναυπλίας». Ο Χρήστος Ζαλοκώστας²³ φωτογραφίζει τον «παντοδύναμο αρχηγό της ΟΠΛΑ Καμινίων», «έναν σαρανταπεντάρη πρόσφυγα με αρμένικο μούτρο». Η βασική, βέβαια, προσπάθεια στόχευε, εκτός των Αρμένων που είχαν ενταχθεί στο ΕΑΜ, στο να κατηγορηθεί το ίδιο το ΚΚΕ. Τα δημοσιεύματα παρουσιάζουν πλήρη αναλογία με όσα στερεότυπα γράφτηκαν από τις ίδιες πένες για Έλληνες πρόσφυγες, ιδιαίτερα τους Ποντίους, που παρομοιάζονταν με «μιάσματα του μπολσεβικισμού».²⁴

Η προσφυγική ταυτότητα στο Δουργούτι

Οι πρόσφυγες θεωρούσαν την κεντρική εξουσία της χώρας υποδοχής τους ως βασική υπεύθυνη για την κατάληξη του μικρασιατικού ζητήματος και την συνακόλουθη εγκατάλειψη των πατρογονικών εστίων. Συνοπτικά, έβλεπαν εχθρικά το Λαϊκό κόμμα, ήταν φανατικά προσκείμενοι στο κόμμα του Βενιζέλου μέχρι το 1930. Ήταν εχθρικά διακείμενοι απέναντι στους συμμάχους των Τούρκων, Γερμανούς, φιλύπποι απέναντι στους Αγγλογάλλους, στους οποίους πρόσαπταν την έλλειψη συνδρομής από τα πολεμικά τους πλοία που ήταν ελλιμενισμένα στην Σμύρνη, όταν οι χριστιανικοί πληθυσμοί ρίχνονταν απελπισμένοι στην θάλασσα. Έβλεπαν καχύποπτα έως αρνητικά το Κομμουνιστικό Κόμμα λόγω των θέσέων του στο Μικρασιατικό και στο αίτημά του για ακύρωση της εγκατάστασης των προσφύγων στην Μακεδονία και την Θράκη, με ταυτόχρονη επιστροφή των κτημάτων που τους είχαν δοθεί με την αγροτική μεταρρύθμιση. Δεν πρέπει να παραγνωριστεί επίσης το γεγονός ότι ο διεθνισμός του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν μπορούσε να γίνει εύκολα αποδεκτός από εκείνους που τα προηγούμενα χρόνια είχαν ενστερνιστεί στην πλειονότητά τους τα συνθήματα και τα ιδεώδη μιας εθνικής αλυτρωτικής πολιτικής, όπως και το γεγονός ότι σημαντικό μέρος των προσφύγων ανήκε πριν την Καταστροφή στα μικρομεσαία στρώματα και δεν μπορούσε να αποποιηθεί εύκολα την προηγούμενη ταξική του συνείδηση²⁵.

Η εχθρότητα των προσφύγων απέναντι στο Ελληνικό κράτος επιτάθηκε με το ζήτημα των «εγγυημένων» ομολόγων που τους δόθηκαν έναντι των προσφυγικών περιουσιών, έτσι όπως είχαν απογραφεί με τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες. Αποφασιστικής σημασίας για την στάση τους απέναντι στην πολιτική εξουσία της Ελλάδας ήταν η υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου το 1930, το οποίο ουσιαστικά

22. Θεόφιλος Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, 1955, σελ. 192.

23. *Χρονικό της σκλαβιάς*, 1949, σελ. 332.

24. Επιστολή του Ι. ΧΑΣΙΩΤΗ, Καθηγητή Νεότερης Ιστορίας Α.Π.Θ. στον «Ιο», *Ελευθεροτυπία*, 22/5/2005.

25. Pentzopoulos D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Athens 1962), σελ. 190.

εξίσωνε τις περιουσίες Χριστιανών και Μουσουλμάνων ανταλλαξίμων, γεγονός που έπληττε άμεσα το ελληνικό προσφυγικό στοιχείο. Από τότε ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων εγκατέλειψε το Βενιζελικό κόμμα.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την άφιξη των προσφύγων μια νέα «τάξη» εμφανίστηκε μέσα από τις γραμμές τους, οι γνωστοί με τον χαρακτηρισμό «προσφυγοπατέρες» ή «τζορμπατζήδες». Αυτή η καινούργια κοινωνική και οικονομική προσφυγική ελίτ ενσωματώθηκε γρήγορα στο υπάρχον οικονομικό κατεστημένο, μέσω της τοποθέτησής τους σε διευθυντικά πόστα τραπεζών, οργανισμών, υπουργείων, της Ε.Α.Π. κ.α. Η αποκατάσταση των ταξικών διαχωρισμών ανάμεσα στους πρόσφυγες προηγήθηκε κατά πολύ της ένταξής των φτωχότερων σε μια στοιχειωδώς φυσιολογική ζωή.

Οι συμπεριφορές αυτές, απέναντι σε ανθρώπους που ήταν συνηθισμένοι να θεωρούν σαν εχθρικές τις κρατικές δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επέτειναν την εχθρότητά τους απέναντι στο ελληνικό κράτος. Έτσι η προσφυγή στην αυτενέργεια, την παραβατικότητα και την βία φαινόταν σε πολλούς ως μονόδρομος για την επιβίωσή τους.

Αλλά και στην Αρμένικη παροικία του Δουργούτιου αναπτύχθηκαν διαφοροποιημένες αντιλήψεις της Αρμένικης ταυτότητας από εκείνες που αναπτύχθηκαν σε άλλες περιοχές με ισχυρή Αρμένικη μειονότητα. Για παράδειγμα, οι Αρμένιοι της Κοκκινιάς αναφέρουν ως αιτίες διαχωρισμού και διαμάχης με τους Αρμενίους του Δουργούτιου τα σπίτια, τις γυναίκες και τα επαγγέλματα. Οι Κοκκινιώτες θεωρούσαν ότι είχαν καλύτερο βιοτικό επίπεδο, καλύτερα σπίτια και «τιμιότερες» γυναίκες. Όπως έλεγαν, δύσκολα κάποιος από την Κοκκινιά θα παντρευόταν γυναίκα από το μαχαλά του Δουργούτιου.

Στο Δουργούτι η εξίσωση των δύο κοινοτήτων συντελείτο με κατεύθυνση το χαμηλότερο επίπεδο.

Σχέσεις ανάμεσα σε Έλληνες και Αρμένιους πρόσφυγες στο Δουργούτι

Οι Αρμένιοι θεωρώντας ότι οι επιχειρήσεις του Ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία ήταν σημαντικές και για το δικό τους μέλλον στην περιοχή, δημιούργησαν την *Αρμένικη Λεγεώνα* υπό τον συνταγματάρχη *Τορκόμ* που πολέμησε δίπλα στον Ελληνικό στρατό. Διοικητής του «*Τάγματος Εθελοντών Ανεξαρτήτων Αρμενίων*» ήταν ο *Αράμ Τερζιάν*, ο επονομαζόμενος «*Γκαϊτζάκ*» (Αστραπή)

Το Τάγμα αυτό υποχώρησε συντεταγμένο και από την Σμύρνη έφθασε στο Δουργούτι. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '20 οι μαχητές της Λεγεώνας παρέλαυναν στον συνοικισμό ένοπλοι και ένστολοι στις σημαντικές γιορτές²⁶. Ο Ταγματάρχης Αράμ Γκαϊτζάκ διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση της χωροταξίας του μεγαλύτερου τμήματος του Δουργούτιου. Είναι αυτός που τοποθέτησε την Αγορά στο κέντρο του συνοικισμού με τρόπο που να τον διασχίζει. Για τους Αρμενίους του Δουργούτιου ήταν θρύλος. Ήταν ανώτερο στέλεχος του δεξιού κόμματος *Ντα-*

26. Πληροφορία του περιοδικού *Αρμενικά*.

σνάκ. Στην Κατοχή προσχώρησε στην *Orstkommandantur* και συνεργάστηκε με τους Γερμανούς στο Μεγάλο Μπλόκο. Εκτελέστηκε από την ΟΠΛΑ τον Αύγουστο 1944.

Οι σχέσεις και οι κοινές ελπίδες που δημιουργήθηκαν ιστορικά ανάμεσα στους Έλληνες Μικρασιάτες και τους Αρμένιδες, μαζί με πολλές κοινές πολιτιστικές παραδόσεις, διαμόρφωσαν τους δεσμούς ανάμεσα στις δύο κοινότητες του Δουργυτίου. Πολλοί Έλληνες ήταν Τουρκόφωνοι όπως και πολλοί Αρμένιοι. Στη συνοικία συχνά μιλούσαν μεταξύ τους Τούρκικα. Αυτά δημιούργησαν τις συνθήκες ώστε οι πρόσφυγες του συνοικισμού να αισθάνονται ότι τους συνέχουν πολλά στοιχεία που τους διαχώριζαν από τους γηγενείς. Οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες θα ισχυροποιηθούν τα χρόνια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, όταν σημαντικό μέρος και των δύο θα ενώσει τις δυνάμεις του για την απελευθέρωση της ίδιας πατρίδας.

Η εξέλιξη του συνοικισμού σε μια περιοχή-θύλακα κοινωνικού αποκλεισμού όξυνε τις κοινωνικές αντιθέσεις. Η αστυνομική καταπίεση προς αυτούς που προσωποποιούσαν τον θύελο της καθεστηκίας τάξης, ενδυνάμωσαν ένα αίσθημα βιωματικής συγγένειας των κατοίκων και καλλιέργησαν το έδαφος για κάποιες μορφές συλλογικής συνείδησης και αλληλεγγύης που ξεπερνούσε τους συχνούς καθημερινούς καβγάδες. Η αλληλεγγύη αυτή θα παίξει καθοριστικό ρόλο τα χρόνια της Κατοχής.

Ανάμεσα στις δύο κοινότητες του Δουργυτίου δεν θα υπάρξουν ιδιαίτερα φαινόμενα ρατσισμού. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αφηγείται ο εκδότης του περιοδικού «*Αρμενικά*», Μάϊκ Τσιλιγκιριάν, που η οικογένειά του έμενε στο Δουργούτι: «*Εμείς καταλάβαμε τον ρατσισμό όταν μετά το γκρέμισμα των παραγκών μετακομίσαμε στο Παλαιό Φάληρο. Εκεί ο μπακάλης έδωχνε την μητέρα μου από το μαγαζί του γιατί είναι Αρμένισσα*».

Τάγμα εθελοντών ανεξαρτήτων Αρμενίων, Ταγματάρχης Αράμ Καϊτζάκ.

Η αυθαίρετη δόμηση γεννάει την αλληλεγγύη. Φωτογραφία Hans Gerber.

Οι αλλαγές στις πολιτικές συνειδήσεις των Δουργουτιωτών στον μεσοπόλεμο

Οι εξαθλιωμένοι πρόσφυγες για να επιζήσουν αναζητούσαν εργασία με οποιουσδήποτε όρους αποτελώντας ένα φτηνό εφεδρικό προλεταριάτο που είχε σαν συνέπεια την δραστική μείωση των μεροκάματων και την εχθρική αντιμετώπιση των γηγενών εργαζομένων. Αρχικά ήταν, στην πλειοψηφία τους, αρνητικοί απέναντι στη συμμετοχή τους στα συνδικάτα. Αργότερα το ΚΚΕ θα προσπαθήσει να καλλιεργήσει μια ενιαία ταξική συνείδηση: *«Η Ελλάδα δεν διαιρείται σε ντόπιους και πρόσφυγες. Η Ελλάδα διαιρείται σε πλούσιους και φτωχούς, σε ανθρώπους που δε δουλεύουν και ζουν και σε ανθρώπους που δουλεύουν και δεν μπορούν να ζήσουν...»*²⁷. Θα προωθήσει τότε το σύνθημα για *«Ενιαίο μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων»*.

Στα μέσα της δεκαετίας του '30 το ΚΚΕ εγκατέλειψε το αίτημα για την *«ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη»* υιοθετώντας αυτό για *«την πλήρη εθνική και πολιτική ισότητα των μειονοτήτων»*. Η απόφαση του κόμματος που δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 1936, για το προσφυγικό ζήτημα αποτελεί την επιτομή των παραπάνω εξελίξεων. Τότε το ΚΚΕ υιοθέτησε σχεδόν το σύνολο των προσφυγικών αιτημάτων.

Αρχικά ο σκληρός και αβέβαιος αγώνας για επιβίωση, η παγιωμένη συνείδηση ενός προηγούμενου ταξικού *ανήκειν*, η αίσθηση της προσωρινότητας στην Ελλάδα, ο σωβινισμός της επίσημης πολιτικής και τα γλωσσικά εμπόδια στην επικοινωνία, απομόνωνσαν τους Αρμένιους εργάτες, οι οποίοι αρχικά αντιλαμβάνονταν την κατάστασή τους σαν αποκλειστική απόρροια της Μικρασιατικής καταστροφής. Η σύνδεση της σύγχρονης οικονομικής τους θέσης με την ταξική δομή της Ελληνικής κοινωνίας άρχισε από τα μέσα της δεκαετίας του '20 και οδήγησε σταδιακά στην αφύπνιση και την αυτογνωσία ένα σημαντικό μέρος της Αρμενικής εργαζόμενης νεολαίας. Το 1925 στο Δουργούτι οι Αρμένιοι *«εθνικοτοπικοί»* σύλλογοι ήταν τα βασικά σημεία αναφοράς για μια νεολαία που στερείτο κάθε εργασιακού ή πολιτικού δικαιώματος. Την ίδια εποχή δημιουργήθηκε ο εθνικιστικός σύλλογος με το όνομα, ίσως, *«Σύλλογος»*²⁸. Τον Αύγουστο του 1925 ο *«Σύλλογος»* έφερε το θέμα των Αρμενίων του Δουργουτίου στο Κοινοβούλιο απαιτώντας την απομάκρυνση από τον συνοικισμό και την μετατόπιση των 7.000 Αρμενίων. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Οι προσφυγικοί σύλλογοι, οι νεολαϊστικοί, οι εθνικοτοπικοί των Αρμενίων, η ΓΣΕΕ, το ΚΚΕ, αλλά και άλλα δημοκρατικά κόμματα και ο τύπος²⁹ τους ξεσηκώθηκαν. Στο Δουργούτι και στη λεωφόρο Συγγρού έγιναν μεγάλες διαδηλώσεις που απαιτούσαν να προστατευθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα των Αρμενίων καθώς και οι ίδιοι και οι οικογένειές τους. Τελικά η μεταφορά ματαιώθηκε³⁰. Σαν

27. Παπαπαναγιώτου, Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα 1992, σελ. 47.

28. Πέτρος Κόκκινος (Χασίκ Κοκαγιάν), *Από την Ιστορία της Αρμενικής Παροικίας στην Ελλάδα*, έκδοση Ακαδημίας Επιστημών της Σ. Σ. Δημοκρατίας της Αρμενίας, 1965.

29. Εφημερίδα *Ανίκ* (Κύμα), 1925, φύλλο 751.

30. Απομάκρυνση των Αρμενίων από την Δράμα κατόπιν απαιτήσεως εθνικιστικών οργανώσεων είχε επιτευχθεί στις 2 Ιουλίου 1925.

αποτέλεσμα των κινητοποιήσεων πολλοί Αρμένιοι νέοι του συνοικισμού αλλά και μέλη του μαρξιστικού κόμματος *Χίντσάκ*, γίνονται μέλη της ΟΚΝΕ. Η τάση αυτή δυνάμωσε όταν έγινε γνωστή η θέση του ΚΚΕ για πλήρη πολιτική ισότητα όλων των μειονοτήτων στην Ελλάδα³¹. Η σχέση του κόμματος με τους περιθωριοποιημένους πρόσφυγες θα ενισχυθεί ακόμα περισσότερο στα χρόνια της Κατοχής και του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα με την υπέρβαση των παλαιών διπόλων, τον ηγετικό ρόλο του ΚΚΕ στην Αντίσταση, την σφυρηλάτηση των αγωνιστικών δεσμών και την περίφημη *«Κόκκινη Γραμμή των ανατολικών συνοικιών της Αθήνας»*³².

Η Κατοχή και οι αλλαγές στις κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις του Δουργούτιου

Στο επίπεδο της διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης η βιωμένη πραγματικότητα της Κατοχής ανέτρεψε ολοκληρωτικά το μεσοπολεμικό πολιτικό αφήγημα του διχασμού ανάμεσα σε Βενιζελικούς και αντί-Βενιζελικούς. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση των προσφύγων από αυτές τις δύο κυρίαρχες πολιτικές επιλογές.

Μέχρι την Γερμανική Κατοχή ο περιθωριοποιημένος πληθυσμός του Δουργούτιου στην πλειοψηφία του δεν είχε οδηγηθεί στην πολιτική αμφισβήτηση της καθεστηκυίας οικονομικής και κοινωνικής τάξης. Οι βασικές προσδοκίες των κατοίκων δεν ξεπερνούσαν την προσαρμογή τους στις υπάρχουσες συνθήκες οικονομικής οργάνωσης, με μοναδικό στόχο την επιβίωση. Η στρατιωτική κατοχή όμως θα έχει διαλυτικές συνέπειες για ολόκληρη την Ελληνική κοινωνία με την καθιέρωση ενός καθεστώτος πλήρους παρανομίας σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Η εφευρετική αυτενέργεια του πληθυσμού του Δουργούτιου και η προσφυγή στην παραβατικότητα σαν στρατηγική επιβίωσης δεν αποτελεί πλέον απλώς μια διέξοδο, αλλά φαίνεται να επικυρώνεται από την συνολική διάλυση του οικονομικού, κοινωνικού και διοικητικού ιστού.

Στο Δουργούτι η, εντεινόμενη από την Γερμανική κατοχή, προϋπάρχουσα κοινωνική και οικονομική περιθωριοποίηση και η πείνα του χειμώνα 1941-42 χτύπησαν σκληρά τον πληθυσμό. Αντίθετα όμως με τις μέχρι τότε διαμορφωμένες συμπεριφορές, όπου οι πρόσφυγες έτρεφαν προσδοκίες που δεν ξεπερνούσαν τις δυνατότητές τους, η δράση του ΕΑΜ και της Εθνικής Αλληλεγγύης στον συνοικισμό, όχι μόνο παρείχε μια προοπτική επιβίωσης αλλά και προσέδιδε ισχυρή ηθική υπεροχή στις αντιστασιακές οργανώσεις απέναντι στην κατοχική διοίκηση. Ήταν το στοιχείο που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την αντιστασιακή εμπειρία στην συνοικία. Η συμμετοχή των προσφύγων του συνοικισμού σε αυτές και η λύση, έστω και εκ των πραγμάτων περιορισμένη, του ζητήματος της διανομής τροφίμων και μιάς στοιχειώδους ιατρικής

31. Πανεθνικά το 1932 το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών-Αγροτών (στο οποίο συμμετείχε το ΚΚΕ) έλαβε 4,97%, το 1933 το ΕΜΕΑ έλαβε 4,64%, το 1935 9,59%.

32. Ζωγράφου, Κουπόνια, Ηλύσια, Καισαριανή, Βύρωνα, Κοπανάς, Γούβα, Μετς, Αι Πιάνης, Νέος Κόσμος, Υμηττός, Δουργούτι, Κατσιπόδι, Φάρος.

περίθαλψης, έδινε πειστικό επιχείρημα ότι η φωνή του καθενός από τους συμμετέχοντες τώρα πια ήταν σημαντική και ότι τα προβλήματα δεν αποτελούν ατομικά αλλά συλλογικά γεγονότα. Πολλά από τα είδη ένδυσης, υπόδησης, φαρμάκων και τροφίμων που συγκέντρωνε το ΧΟΚ, κυρίως από ευκατάστατους Αρμενίους της Ελλάδας, της Αμερικής και της Ευρώπης, δεν στέλνονταν στην Αρμενία, αλλά μοιράζονταν εξίσου στους πρόσφυγες, Έλληνες και Αρμένιους, του συνοικισμού³³.

Η αυθαίρετη δόμηση της γειτονιάς που έκανε δύσκολο τον προσανατολισμό και ακατανόητη την έξοδο σε όποιον ξένο έμπαινε στην παραγκούπολη, από άλλη είσοδο εκτός της Αγοράς, διαμόρφωσαν έναν χαρακτήρα αυτοσχέδιου φρουρίου που διευκόλυνε την διάδοση των αντιστασιακών μηνυμάτων. Η νίκη των εθνικοαπελευθερωτικών ιδεών στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας και της ηθικής προηγήθηκε των στρατιωτικών επιτυχιών του ΕΛΑΣ της Αθήνας. Έτσι οι πολιτικά δρώντες κάτοικοι του συνοικισμού αυξάνονται συνεχώς και ριζοσπαστικοποιούνται, έρχονται σε ρήξη με τους μηχανισμούς κυριαρχίας και εισέρχονται για πρώτη φορά μαζικά στο προσκήνιο των πολιτικών εξελίξεων μεταβάλλοντας τους πολιτικούς συσχετισμούς. Αυτά βέβαια δεν σημαίνουν ότι η απόλυτη πλειοψηφία του πληθυσμού μετείχε με κάποιο τρόπο στην Αντίσταση, αλλά ότι σε αυτήν μετείχε η πλειοψηφία των πολιτικά δρώντων κατοίκων. Ήταν σαν ξαφνικά οι φτωχοδιάβολοι να ενώθηκαν σε ένα αόρατο δίκτυο που έκανε το Δουργούτι ελεύθερη περιοχή, ήδη από τα μέσα του 1943. Συγκροτήθηκε ένας νέος τρόπος ζωής, σκέψης και δράσης στην περιοχή και τελικά αναδύθηκε ένα νέο συλλογικό υποκείμενο, μια νέα ταυτότητα ή καλλίτερα νέες ταυτότητες. Η παλικοροσύνη ακόμα και η μαγκιά θα αποτελέσουν συχνά το εφαλτήριο για αυτές τις αντιστασιακές δράσεις.

Για πρώτη φορά σημαντικό τμήμα των κοινωνικά και οικονομικά περιθωριοποιημένων κατοίκων του Δουργούτιου θα αποκτήσει πρόσβαση και συμμετοχή σε μια νέα, άλλου τύπου κουλτούρα με έντονα πολιτικά χαρακτηριστικά. Επειδή όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους, η προπαγάνδα των αντιστασιακών ιδεών θα γίνει ευκολότερη από ότι στις άλλες μικροαστικές και μεσοαστικές γειτονιές της Αθήνας. Καθώς η συζήτηση του κοινωνικού και του πολιτικού ζητήματος αποτελεί την πρώτη μορφή συμμετοχής, το πολιτικά ενεργό κομμάτι του Δουργούτιου άρχισε να μετατρέπεται σε «ειδικούς» που συζητούσαν τόσο για τα καθημερινά προβλήματα που έβαζε μπροστά τους ο κατοχικός μηχανισμός, όσο και για τα διεθνή ζητήματα και εξελίξεις. Οι Αρμεναίοι είχαν προϊστορία στην ενημέρωσή τους πάνω στη διεθνή κατάσταση, αφού από τις αρχές της δεκαετίας του '20 λάμβαναν ταχυδρομικά εφημερίδες της Σοβιετικής Αρμενίας, για να ενημερωθούν για τις εκεί εξελίξεις. Η δημιουργία του πρώτου σύγχρονου Αρμένικου κράτους, της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αρμενίας το 1922, κινητοποιούσε την σκέψη και το συναίσθημα των «απάτριδων» Αρμενίων του Δουργούτιου, που είχαν βιώσει τις αγριότητες της Γενοκτονίας. Σε μία σπάνια φωτογραφία³⁴

33. Χειρόγραφα τετράδια του *Οβαννές Μκρτσιάν*, 1942-44.

34. Πέτρος Κόκκινος, *Από την Ζωή της Αρμένικης Κοινότητας στην Ελλάδα*, σελ. 170, έκδοση Ακαδημίας Επιστημών της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αρμενίας, Πιερεβάν 1956. Στο βιβλίο αναφέρεται ως «Αρμένικη Εθνική Επιτροπή (ή Συμβούλιο) του εργοστασίου» αλλά μάλλον εννοεί Επιτροπή Αρμένικης Εθνότητας ή Μειονότητας του εργοστασίου.

του 1927 μια ομάδα 40 περίπου Αρμενίων κομμουνιστών εργατών του ΦΙΞ, άνδρες και γυναίκες, τελεί πολιτικό μνημόσυνο στην λεωφόρο Συγγρού, έξω από το εργοστάσιο, προς τιμή του Αλεξάντερ Μιασνικιάν³⁵. Μπροστά στην σημαντική προσχώρηση Αρμενίων στις τάξεις του, το ΚΚΕ αποφάσισε, στα τέλη της δεκαετίας του '20, την δημιουργία *Γραφείου Αρμενικής Μειονότητας* της Κεντρικής Επιτροπής και την ανάληψη δράσης για την οργανωμένη στρατολόγηση Αρμενίων. Το γραφείο απετέλεσαν Δουργουτιώτες.

Οι διεργασίες αυτές έχουν ως απότοκο δυο ιστορικά για την πρωτεύουσα γεγονότα: Τη δημιουργία του ΕΛΑΣ της πόλης στο Δουργούτι στα τέλη του καλοκαιριού-αρχές φθινοπώρου του 1941 και το Μεγάλο Μπλόκο στις 9 Αυγούστου 1944 με πάνω από 200 εκτελεσμένους, 2.500-3.000 ομήρους και το κάψιμο του 60% του συνοικισμού.

Μνημόσυνο Αρμενίων εργατών του ΦΙΞ στην Αττική, 1927

Αντράνικ Γουγκασιάν.

Το Μεγάλο Μπλόκο της Τετάρτης 9 Αυγούστου 1944

Από τις πρώτες πρωινές ώρες παρατηρήθηκε αυξημένη κίνηση Γερμανικών καμιονιών και θωρακισμένων στις μεγάλες αρτηρίες, λεωφόρο Συγγρού και Βουλιαγμένης. Προχώρησαν και έκλεισαν τον κλοιό περνώντας από το Μπραχάμι – Κατσιπόδι – Φάρο – οδό Εφέσου. Η περίμετρός του ήταν περίπου 12 χιλιόμετρα. Χρησιμοποιήθηκαν 400 Γερμανοί Ες Ες, ένα τάγμα 400 Ιταλών φασιστών που συνέχιζε τον πόλεμο στο πλάι των Γερμανών και τέλος ένα μικτό τάγμα με τσολιάδες και μπουραντάδες δύναμης 450 ανδρών. Τα σημεία συγκέντρωσης ήταν δύο, το εργοστάσιο της ΕΘΕΛ και η αλάνα στην Ζωοδόχου πηγής 1. Οι άντρες από 15 έως 60 ετών υποχρεώθηκαν να παρουσιαστούν και να καθίσουν καταγής. Στις ταράτσες είχαν τοποθετηθεί πολυβολεία και στήθηκαν σημεία ελέγχου στους καθέτους δρόμους της Λεωφόρου Συγγρού, της Βουλιαγμένης και της Εφέσου. Ανάμεσα στους συγκεντρωμένους περνούσαν οι “Μασκοφόροι” καταδότες. Όλοι έπρεπε να τους κοιτάνε στα μάτια. Όποιος δεν το έκανε εκτελούνταν. Όποιον υπέδειχνε

35. Ο Alexander Myasnikyan (1886-1925) το 1918 έγινε ο πρώτος πρόεδρος του Κ.Κ. Λευκορωσίας. Υπήρξε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Μπολσεβίκικου Κόμματος, αναπληρωτής Ανώτατος Διοικητής και Αρχηγός του Κόκκινου Στρατού. Το 1921 εξελέγη Πρόεδρος του Συμβουλίου των Λαϊκών Επιτρόπων της νεοϊδρυθείσας Αρμενικής Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας.

ο μασκοφόρος, τον παράδιναν στον Γερμανό εκτελεστή. Οι εκτελεσμένοι ξεπέρασαν τους 200. Ενόσω οι Γερμανοί εκτελούσαν, συνεργεία τσολιάδων έριξαν εμπρηστική σκόνη και έκαψαν το μεγαλύτερο μέρος των παραγκών. Όπως οι παράγκες ήταν κολλημένες η μια δίπλα στην άλλη, όταν έπαιρνε μία φωτιά, καιγόταν και η δίπλα και η παραδίπλα. Το Δουργούτι μετατράπηκε σ' έναν απέραντο τόπο εκτελέσεων, σποραδικών μαχών, πυρκαγιών, βασανισμών και λεηλασιών. Συγκεντρώθηκαν περίπου 2000 όμηροι που στάλθηκαν στο Χαϊδάρι.

Η ώσμωση ανάμεσα σε παραβατικότητα και πολιτική συνείδηση

Τα πρώτα χρόνια της συγκρότησης του συνοικισμού κυριαρχούσε το αίτημα της με κάθε τρόπο εξεύρεσης πόρων για την κάλυψη των πρωταρχικών αναγκών των κατοίκων. Σταδιακά όμως οι πρόσφυγες άρχισαν να αποκτούν συνείδηση της πραγματικής τους κατάστασης. Ένας μικρός αριθμός βελτίωσε την οικονομική και κοινωνική του θέση μέσα από την συμμετοχή του στην διαχείριση των πόρων της Ε.Α.Π., των Αρμένικων εθνικιστικών οργανώσεων αλληλοβοήθειας, αργότερα της μαύρης αγοράς, αλλά και κάποιων επιτυχημένων εμπορικών ή βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (πχ. τα ψυγεία *APAPAT*, ή τα γνωστά κεμπαμπτζίδικα του Αθηναϊκού κέντρου) που ξεπερνούσαν τα όρια του συνοικισμού. Η πλειοψηφία όμως των κατοίκων του δυσκολευόταν να βρει μόνιμη και επαρκώς αμειβόμενη εργασία με αποτέλεσμα να αδυνατεί να ενταχθεί στην αποδεκτή κοινωνική διαστρωμάτωση. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού σπρώχτηκε έτσι στις χωματερές του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού.

Το Δουργούτι, σε σχέση με τις γύρω μικροαστικές και μεσοαστικές συνοικίες της Αθήνας, αποτελούσε έναν χώρο «*ασυλικής διαβίωσης με περιορισμένη θεατότητα*» και ως προς τούτο προσομοίαζε σε φυλακή.³⁶ Το χαρακτηριστικό αυτό του συνοικισμού επιβίωνε στην αντίληψη που είχαν αρκετοί κάτοικοί του μέχρι την δεκαετία του '60³⁷. Το γεγονός αυτό επιτείνονταν από το ότι σημαντικό κομμάτι των προσφύγων βίωνε την γλωσσική και πολιτιστική ιδιαιτερότητα σαν στοιχείο χωροταξικού περιορισμού. Ενδεικτικό είναι το ότι ένα τμήμα των μεγαλύτερων σε ηλικία Αρμενίων δεν είχε βγει ποτέ από τον συνοικισμό μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50.

Πολλές φορές σαν μοναδική κοινωνικά αποδεκτή διέξοδος για τον αυτοσεβασμό των κατοίκων φαινόταν η παλικάροσύνη, η «μαγκιά». Αφού προϋπόθεση για την αξιοποίηση του κεφαλαίου στις αστικές κοινωνίες είναι η πειθαρχημένη εργατική δύναμη, η πλειοψηφία των ανέργων και υποαπασχολούμενων Δουργουτιωτών εξαναγκάζονταν να γίνει κοινωνικά απειθαρχη, απρόθυμη να ενταχθεί στο σύστημα της οργανωμένης αμειβόμενης παραγωγικής εργασίας και αποδεχόταν την προσφυγή στην παραβατικότητα. Η εχθρότητα απέναντι στην κοινωνία αποτελούσε γενικευμένη πραγματικότητα και τους μετέτρεπε σε κοινωνική ομάδα που βρισκόταν απέναντι στην κρατική

36. Προσέγγιση του ορισμού της Φυλακής, Β. Καρύδης, Ε. Φυτράκης, *Φυλακή και ελευθερίες, Ποινικός εγκλεισμός και δικαιώματα*.

37. Μαριάννα Παπαδάκη, «*Σαν φυλακή το ένοιωθα κι όταν στην διάρκεια της χούντας έκανα φυλακή έλεγα: "από την μία φυλακή μπήκα στην άλλη"*».

εξουσία, μια ομάδα *δυνάμει εχθρών του καθεστώτος* που τους καταπιέζει και τους εκμεταλλεύεται.

Η προσέγγιση των ριζοσπαστικών ιδεών γινόταν για τους συνειδητοποιημένους μέσα από την πίστη σε θεμελιώδεις αξίες που καθορίζουν την στάση απέναντι στην κοινωνία. Για το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του συνοικισμού, όμως, γινόταν μέσα από το σχήμα: *Στέρηση-Απαγόρευση-Αμφισβήτηση της απαγόρευσης-Δικαιοσύνη-Εξέγερση*.

Έλληνες και Αρμένιοι περιμένουν έξω από το ΦΙΕ μήπως υπάρχει δουλειά.

Τα λαϊκά μαγαζιά και οι μουσικοί του Δουργούτιου

Στο Δουργούτι, όπως και σε άλλους προσφυγικούς καταυλισμούς, αναπτύχθηκε την δεκαετία του '20 μια νέα πολιτιστική ταυτότητα, άγνωστη μέχρι τότε στην Ελλάδα. «Στα Παραπήγματα της Συγγρού ήταν όλη η ζωή. Έρχονταν κι απ' άλλα μέρη, τα Πετράλωνα, το Κουκάκι, την Νέα Σμύρνη, την Καλλιθέα κλπ., γιατί στις παράγκες της Συγγρού υπήρχαν πολλά ουζερί και ταβέρνες. Έπαιζαν ανατολίτικη μουσική και τραγούδαγαν τραγουδιστές που λέγαν τούρκικα κι ανατολίτικα τραγούδια με Τούρκικους κι Ελληνικούς στίχους. Υπήρχε ζωή ως τις 2-3:00 το πρωί. Στις γιορτές οι μεγάλοι τσοντάριζαν και φέρνανε στα σπίτια τραγουδιστές. Γίνονταν μεγάλα γλέντια με τους φίλους και τους γειτόνους. Δίνανε στον τραγουδιστή ένα χαρτζιλίκι κι έτρωγε κιόλας. Τα παιδιά τα δίδωχανε. Αυτά δεν τρώγανε. Δεν ήταν όπως είναι τώρα που οι γονείς δίνουν φαί πρώτα στα παιδιά. Στα παραπήγματα της Συγγρού προπολεμικά τραγούδαγε τούρκικα τραγούδια κι ο Καππαδόκης Ντερμιντζόγλου που είχε έρθει στο Δουργούτι από την Καβάλα και είχε βγάλει και δίσκους. Ο γιός του, που τον φωνάζαμε “Καβάλα”, έγινε ΕΛΑΣίτης και σκοτώθηκε στο κίνημα στη μάχη του ΦΙΕ. Η μάνα του ήταν μανταρίστρα»³⁸.

Την δεκαετία του '20 στα λαϊκά μαγαζιά των παραπηγμάτων της Συγγρού δεν υπάρχει το μπουζούκι, το οποίο εμφανίστηκε στον Πειραιά, αλλά το ούτι, το σαντούρι και το βιολί. Οι ταβέρνες και το καφενείο με το γραμμόφωνο, οι συναθροίσεις και τα γλέντια σε σπίτια Ελλήνων και Αρμενίων, αποτέλεσαν το φυσικό περιβάλλον των οργάνων αυτών.

Το γραμμόφωνο μπήκε στα λαϊκά στρώματα του Δουργούτιου ικανοποιώντας την ανάγκη χιλιάδων προσφύγων να ξαναποκτήσουν επαφή με ένα από τα ζωτικότερα στοιχεία της κουλτούρας τους, τη μουσική και το τραγούδι. Πλανόδιοι «γραμμοφωνατζήδες» έπαιζαν στους δρόμους τραγούδια ανατολίτικα, σμυρναίικα, τούρκικα και ταξίμια. Οι «πλάκες» των γραμμοφώνων έρχονταν συνήθως από την Κωνσταντινούπολη και την Νέα Υόρκη.

Στα ουζερί της Αγοράς σύχναζαν ο Καζαντζίδης και ο σημαντικότερος μεταπολεμικά λαϊκός τραγουδιστής ο Πρόδρομος Τσαουσάκης, ο οποίος για ένα διάστημα

38. Μαρτυρία Βαγγέλη Ντερμιντζόγλου, κατοίκου Ν. Ιωνίας.

έμεινε προς τον *Άη Γιώργη* και τραγούδαγε σε λαϊκό κέντρο κάτω από την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής.

Δίπλα στα παραπήγματα της Συγγρού το μεγάλο Λούνα Παρκ που ερχόταν στου Βαλλιάνου συνέχιζε την λαϊκή διασκέδαση. «Με λίγο χύμα κρασί ή και με μια λεμονάδα ακούγαμε τους *Περπινιάδη, Τσαουσάκη, Καλδάρα, τον Χατζάρα, την Εσκενάζυ* και όλους τους γνωστούς τραγουδιστές. Ο κόσμος διασκέδαζε και χόρευε χασάπικα και τσιφτετέλια. Ερχόντουσε από την *Καλλιθέα, τη Νέα Σμύρνη, τα Παλαιά Σφαγεία, τα Πετράλωνα* κι όλες τις γύρω περιοχές. Το Λούνα Παρκ είχε σκοπευτήριο, τη *Ρόδα, την «ασώματο κεφαλή», μάγους και φακίρηδες, Καραγκιόζη, αλλά και θηρία: ελέφαντες, λιοντάρια, ζέβρες, φίδια*»³⁹.

Στου Βαλλιάνου την δεκαετία του '60 εμφανιζόταν ταχτικά η *Δούκισσα* και έπαιζε *Καραγκιόζη* ο *Φρίξος*.

39. Μαρτυρία Βαγγέλη Ντερμιντζόγλου, κατοίκου Ν. Ιωνίας.

Μικρασιάτες στον Ταύρο Αττικής, παλαιότερα Νέα Σφαγεία

Ελένη Μπενέκη

Ιστορικός ΜΑ

Προϊσταμένη Ιστορικού Αρχείου Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς

Στόχος της παρούσας συμβολής είναι να περιγραφεί η οικιστική και επαγγελματική εγκατάσταση Μικρασιατών στην περιοχή του Ταύρου, *Νέα Σφαγεία* όπως ονομαζόταν η περιοχή την πρώιμη περίοδο της προσφυγικής αποκατάστασης. Η περίπτωση εξετάζεται στο πλαίσιο της αστικής αποκατάστασης προσφύγων στην Αττική, παρακολουθώντας κατά το δυνατόν τη μακρόχρονη εξέλιξή της. Αξιοποιούνται γραπτές πηγές, προφορικές μαρτυρίες και το εναπομείναν αρχιτεκτονικό απόθεμα¹: στον συνδυασμό τους ίσως επιτρέπουν και κάποιες ματιές στην καθημερινότητα της εποχής.

Το διάστημα 1920-1928 ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 23,68%². Ιθύνοντες της αποκατάστασης των προσφύγων που προέκυψαν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπως ο Εμμανουήλ Τσουδερός απευθυνόμενος προς τη Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών το 1924, δήλωναν γι' αυτή: «Δεν πρόκειται μόνο για έργο φιλανθρωπίας, πρόκειται πάνω από όλα για κοινωνικό έργο οικονομικού ενδιαφέροντος»³. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), όργανο της Κοινωνίας των Εθνών, εκτιμούσε ότι μία στις επτά προσφυγικές οικογένειες διέθετε τους πόρους να ενσωματωθεί άμεσα στην Ελλάδα⁴ και επεδίωκε τη μόνιμη εγκατάστασή τους⁵. Το 1928 η Κοινωνία των Εθνών ταξινομούσε τους πρόσφυγες σε τρεις κατηγορίες με κριτήριο τη δυνατότητά τους για επιβίωση: αυτοί που κατάφεραν να μεταφέρουν χρηματικά ποσά στην Ελλάδα και αξιοποιώντας τα δίκτυά τους να αποτελέσουν μια ολιγάριθμη ελίτ, η πολυπληθής κατηγορία των αστικώς αποκατεστημένων που κατάφεραν να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες και, η πο-

1. Ευχαριστώ θερμά όλους τους αρχειακούς και άλλους φορείς, αλλά και τους πληροφορητές που διευκόλυναν την έρευνα αυτή.
2. Μαρμαράς Μανόλης, «Επιπτώσεις στην εντατική ανοικοδόμηση της μεσοπολεμικής Αθήνας από την έλευση των μικρασιατών προσφύγων», *Επιστημονικό συμπόσιο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα* (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, 1999, σ. 59.
3. Εμμανουήλ Τσουδερός (1882-1956): αντιπροσώπευσε την Ελλάδα σε διάφορες συνδιασκέψεις με αντικείμενο τα οικονομικά ζητήματα και το Δημόσιο χρέος από το 1919 έως το 1929. Το 1924 ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνίας, στη συνέχεια το Υπουργείο Οικονομικών κατά τη διάρκεια τριών κυβερνήσεων, το 1925 τη θέση του Υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας και το 1928 με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος ανέλαβε τη θέση του Υποδιοικητή και του Διοικητή έως το 1939.
4. Ανδριώτης Νίκος, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922», στο *Ιστορίες επιβίωσης, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες*, Κατάλογος έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2022, σ. 47.
5. Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1992/9, σ. 70.

λυπληθέστατη, αυτών που επιβίωναν απλώς αλλάζοντας πολύ συχνά αντικείμενο εργασίας, μετακινούμενοι για την εξεύρεσή της και παραμένοντας άνεργοι για σημαντικά διαστήματα.

Αν και το 53% της «προσφυγικής πλημμυρίδος» ήταν αστικής προέλευσης, προκρίθηκε η αγροτική αποκατάσταση, καθώς αναμενόταν να αποδώσει άμεσα στους πρόσφυγες τους πόρους για την επιβίωσή τους κι εκείνοι να συμβάλουν στη γρήγορη ανάκαμψη της οικονομίας της χώρας⁶. Προσανατολίσθηκε δε στις Νέες Χώρες (Μακεδονία) όπου υπήρχαν τεράστιες διαθέσιμες εκτάσεις, προκειμένου να επιτευχθεί η εθνική ομογενοποίηση των πληθυσμών σ' αυτές τις περιοχές και να αποσοβηθεί ο κίνδυνος κοινωνικής αναταραχής εκ μέρους άνεργων προσφύγων στα αστικά κέντρα της χώρας⁷.

Ο Απόστολος Δοξιάδης, Υπουργός Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως το 1924, επέμενε στην εξασφάλιση κατάλληλης εργασίας για τους πρόσφυγες ώστε «τάχιστα να καταστούν παραγωγικοί και αυτάρκεις»⁸. Στον προβληματισμό της ΕΑΠ σχετικά με την αστική αποκατάσταση⁹ περιλαμβανόταν και η σκέψη: «Η στέγαση όμως δεν είναι το παν. ... Η εγκατάσταση ενός αγρότη είναι μια εύκολη και καθαρή ιστορία, εφόσον βέβαια υπάρχει επαρκής γη για καλλιέργεια... Τι συμβαίνει όμως με τον κάτοικο των πόλεων; Πώς θα αντικαταστήσει τη σίγουρη απασχόληση που είχε στην πατρίδα του; Μπορεί να διατηρήσει τα ήθη και έθιμά του; Μπορεί να εμπνεύσει εμπιστοσύνη στους άλλους; Κι ακόμη και στην περίπτωση που τα καταφέρει, πόσο θα διατηρήσει το καθεστώς αυτό; Πρέπει να παραδεχθούμε ότι έχουμε προσεγγίσει την πιο δύσκολη πλευρά της αποκατάστασης...»¹⁰.

Σύμφωνα με τον νόμο 6076 «Περί αστικής Αποκαταστάσεως προσφύγων», αστικής αποκατάστασης μπορούσαν να τύχουν ομογενείς, Έλληνες το γένος και Έλληνες υπήκοοι. Εξαιρούνταν «οι αποδεδειγμένως πλούσιοι πρόσφυγες κατ' ελευθέραν ημών κρίσιν», θεωρώντας ότι κάθε περίπτωση θα έπρεπε να εξετάζεται χωριστά, από τον Υπουργό Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως με τον νόμιμο περιορισμό «της κρίσεως κατά γνώμην αγαθού ανδρός και της καλής πίστεως»¹¹. Ως αποκατάσταση

6. Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το γενικό περίγραμμα», στο *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 146.

7. Μπενέκη Ελένη, «Ο υποφαινόμενος αγροτικώς εγκατεστημένος εις τον Συνοικισμόν...»: τεκμήρια από την αποκατάσταση μικρασιατών προσφύγων, στον συλλογικό τόμο *Ψηφίδες της αποκατάστασης των προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο*, επετειακή έκδοση Τράπεζας Πειραιώς, Αθήνα 2023, σ. 217-293.

8. Μπενέκη Ελένη, «Ανώνυμος Υφαντουργική Εταιρεία "Μουταλάσκη"», στο *Ιστορίες επιβίωσης, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες*, Κατάλογος έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022, σ. 128.

9. Οι φορείς που ασχολήθηκαν με την αστική αποκατάσταση ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων από το 1922 έως το 1925, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων από το 1924 έως το 1930 και το Υπουργείο Προνοίας από το 1922 έως το 1940, με την εποπτεία του επιχειρηματία Χαρίλαου Επαμεινώνδα, Ταμία του Υπουργείου.

10. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη 1926, Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 145.

11. Υπουργείον Κρατικής Υγιεινής & Αντιλήψεως, Διεύθυνσις Αστικής Αποκαταστάσεως, Τμήμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων, *Νομοθεσία αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων*, επιμ. Μιχ. Καραλή, Γραμματέως

λογιζόταν η παραχώρηση με πώληση ή μίσθωση ενός οικήματος ή καταστήματος ή οικοπέδου ή η παραχώρηση της δωρεάς χρήσης παρόμοιων ακινήτων (και μη αυτοτελών συμπεριλαμβανομένων). Λήφθηκε δε πρόνοια, ώστε δύο συνεχόμενες οικίες αποτελούμενες από ένα μόνο δωμάτιο, χωρίς άλλο βοηθητικό χώρο να συγχωνεύονται σε μία, καθώς είχαν αποδοθεί σε χρήση από πρόσφυγες πολύ μικρά σπίτια και μάλιστα για πολυμελείς οικογένειες¹². Η παραχώρηση γινόταν προς τον αρχηγό της οικογένειας όπως συνέβαινε και στην περίπτωση της αγροτικής αποκατάστασης.

Ο Βασίλειος Κριμπάς, Διευθυντής Αγροτικής Αποκαταστάσεως της ΕΑΠ παραδεχόταν ότι, αντίθετα με την αγροτική αποκατάσταση που αντιστοιχούσε σε κλήρο, στέγη και μέσα παραγωγής, στην περίπτωση της αστικής το έργο περιορίσθηκε στη στέγαση, «αποδειχθέντος εκ των υστέρων ότι οι πρόσφυγες της κατηγορίας ταύτης στεγασθέντες κατώρθωσαν διά της ενεργητικότητάς των να δημιουργήσωσιν έκαστος μία βιοποριστικήν ασχολίαν εξ ης επαρκούσι κατά το μάλλον ή ήττον εις τας ανάγκας των»¹³. Η στέγαση των αστών προσφύγων αφορούσε πρόσκαιρη στέγαση σε καταυλισμούς εκ των ενόντων, επιτάξεις, οργανωμένη αλλά τελικώς μακρόχρονη στέγαση σε προσωρινούς οικισμούς, μόνιμες οικιστικές μονάδες και στέγαση σε αυτές με ενοίκιο, οριστική εγκατάσταση με δημιουργία καθεστώτος ιδιοκτησίας, συγκρότηση προσφυγικών οικισμών, δανειοδοτήσεις, απαλλοτριώσεις, σύσταση οικοδομικών συνεταιρισμών¹⁴. Το 1930 είχαν δημιουργηθεί 125 συνοικισμοί σε αστικές περιοχές ενώ σε αγροτικές ξεπερνούσαν τις δύο χιλιάδες· αντιστοίχως για το 46% του συνόλου των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο δόθηκε το 86% των δαπανών, ενώ για το 54% των αστών κάτι λιγότερο από 14%¹⁵.

Ποσοστό 65% των αστικώς εγκατασταθέντων προσφύγων δήλωναν έμποροι, βιοτέχνες και τεχνίτες, ενώ 35% ήταν ανειδίκευτοι εργάτες, δηλ. η πλειονότητα των προσφύγων ανήκε στα μικροαστικά και χαμηλά στρώματα των πόλεων¹⁶. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, εκτός από την ανέγερση προσφυγικών κατοικιών, παραχώρησε σε επιχειρηματίες με πείρα, αντί μικρού αντιτίμου, οικόπεδα σε υβριδικές βιομηχανικές περιοχές με προϋπόθεση να καταθέσουν άμεσα σχέδια οικοδομής και να θέσουν τις μονάδες σε λειτουργία σε δύο χρόνια¹⁷. Σύμφωνα με τις απογραφές, σε αστικά επαγγέλματα απορροφήθηκαν 208.881 πρόσφυγες: οι άνδρες

παρά τω Υπουργείω Κρατικής Αντιλήψεως, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1934, σ. 8.

12. Ό.π., σ. 9.

13. Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999), σ. 236.

14. Γκιζελή Δ. Βίκα, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα. Οι προσφυγουνόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 69.

15. Ντελέζος Γ. Σπύρος, *Στεγαστική Αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στις πόλεις. Η περίπτωση του Συνοικισμού Βύρνος. Κοινωνικές προεκτάσεις των πολιτικών στέγασης. Προσφυγική οπτική και αντιστάσεις των αποκλειόμενων*, Αλφειός, Ιστορία και Θεωρία της Ιστορίας/2, Αθήνα 1922, σ. 41.

16. Ρηγίνος Μιχάλης, «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», Επιστημονικό Συμπόσιο *Ο ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα. Οι προσφυγουνόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 233.

17. Μπενέκη Ελένη, «Ανώνυμος Υφαντουργική Εταιρεία “Μουταλάσκη”», ό.π.

κυρίως στη βιομηχανία (δέρματος, ξύλου και τροφίμων, μηχανουργία), το εμπόριο (σε ποσοστά 49,45% και 23,41% αντίστοιχα), ως ιδιοκτήτες μικρών εργαστηρίων¹⁸ και τις οικοδομές, οι γυναίκες σε ποσοστό 71,73% στη βιομηχανία και 15,52% ως υπηρετικό προσωπικό¹⁹.

Στην Παλαιά Ελλάδα υπολογίζεται ότι εγκαταστάθηκαν 372.000 πρόσφυγες με ποσοστό «αστικής αποκατάστασης» 92,27%, οι οποίοι απορροφήθηκαν στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα²⁰. Η Αθήνα και ο Πειραιάς αποδείχθηκαν οι αστικές περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας που υποδέχθηκαν τον μεγαλύτερο όγκο προσφύγων. Το λεκανοπέδιο της Αττικής δέχθηκε 225.00 πρόσφυγες, το 20% των προσφύγων²¹. Στην απογραφή του 1928, ένας στους τρεις κατοίκους της περιοχής Πρωτευούσης ήταν πρόσφυγας. Η ογκώδης αυτή εγκατάσταση έχει αποδοθεί στην επιθυμία των βενιζελικών κυβερνήσεων να ελέγξουν πολιτικά την Αθήνα. Από την εγκατάσταση του ενός πέμπτου του προσφυγικού πληθυσμού στην πρωτεύουσα θεωρείται ότι δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για την «εθνική ομοιογένεια και συνοχή του ελληνικού λαού», καθώς το σύμβολο της Παλαιάς Ελλάδας βεβηλώθηκε από την «προσφυγική αγέλην»²². Σύμφωνα δε με τη διατύπωση της Λίλας Λεοντίδου «με την έλευση των προσφύγων οι πόλεις της σιωπής έγιναν πολύβουες, ανατρεπτικές»²³.

Στην Αθήνα και τον Πειραιά ιδρύθηκαν 12 βασικοί και 34 μικρότεροι οικισμοί περιμετρικά της πόλης, σε απόσταση από ένα έως τέσσερα χιλιόμετρα από τον κατοικημένο ιστό²⁴. Η κρατική πολιτική επέλεξε την ίδρυση προσφυγικών οικισμών σε επέκταση της πόλης και κοντά σε θέσεις προσωρινής εγκατάστασής τους, είτε με προγράμματα οργανωμένης δόμησης, οπότε κτίζονταν μικρές μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες σε μονόροφα ή διόροφα κτίρια, είτε με την προώθηση προγραμμάτων αυτοστέγασης παρέχοντας πολεοδομημένο οικόπεδο με ευκολίες πληρωμής σε δικαιούχους πρόσφυγες²⁵.

Καθώς η χωροθέτηση των προσφύγων έγινε με δυο βασικά κριτήρια: ύπαρξη ελεύθερων και απαλλοτριώσιμων χώρων και μη εγγύτητα με τις «καλές περιοχές» της Αθήνας, συχνότατη ήταν η συνύπαρξη προσφυγικών συνοικισμών και βιομηχανικών μονάδων, είτε αυτές είχαν προηγηθεί, είτε εγκαταστάθηκαν μετά τους πρόσφυγες. Η πόλη επεκτάθηκε χωρίς την έγκαιρη κατασκευή έργων υποδομής και λόγω της πίεσης που δημιουργούσε η ανάγκη εγκατάστασης των προσφύγων²⁶. Τα περισσότερα παραπήγματα, κρατικά ή αυθαίρετα, κατεδαφίστηκαν και στη θέση

18. Ό.π.

19. Ρηγίνος Μιχάλης, *ό.π.*, σ. 235-236.

20. Ό.π., σ. 231.

21. Μαρμαράς Μανόλης, *ό.π.*, σ. 60.

22. Καραβάς Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 9, 137, 139, 142 (<https://doi.org/10.12681/>)

23. Μαρμαράς Μανόλης, *ό.π.*

24. Ντελέζος Γ. Σπύρος, *ό.π.*· Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *ό.π.*, σ. 77.

25. Μαρμαράς Μανόλης, *ό.π.*, σ. 63-64.

26. Ό.π., σ. 63.

τους έγιναν πολυκατοικίες, λίγες κατά τον Μεσοπόλεμο και οι περισσότερες μετά το 1960, συχνά με τη συνένωση περισσότερων της μίας ιδιοκτησιών και με το σύστημα της αντιπαροχής²⁷.

Μία από τις προσφυγικές εγκαταστάσεις που δημιουργήθηκαν από το μηδέν ήταν αυτή στην περιοχή του Ταύρου²⁸. Η περιοχή καταλάμβανε τότε το 13,8% του Ελαιώνα²⁹, ήταν γεμάτη περιβόλια και κοβόταν στα δύο από τις γραμμές του τρένου του Ο.Σ.Ε. Από την πλευρά των γραμμών (σημερινή περιοχή Εσταυρωμένου) και στην οδό Κωνσταντινουπόλεως, υπήρχαν προχώματα για την άσκηση των στρατιωτών του στρατοπέδου ΡΟΥΦ. Μεταξύ των προχωμάτων αυτών και τη θέση περίπου του σημερινού Ιερού Ναού Εσταυρωμένου, υπήρχε από το 1905 (κατά μία παράδοση από την εποχή του Όθωνα) ένα μικρό εκκλησάκι που λειτουργούσε συνήθως κάθε Κυριακή, με πρωτοβουλία του λοχαγού του μηχανικού Θ. Παπούλια³⁰. Συνέχεια σχεδόν του Ιερού Ναού του Εσταυρωμένου υπήρχαν τα πλινθόκτιστα κτίρια του Χέλμη, από τα οποία τρία δωμάτια αποτέλεσαν το πρώτο ιδιωτικό σχολείο της περιοχής (1905-1910)³¹.

Η γειτονιά των προσφυγικών Ταύρου, Νέα Σφαγεία αρχικώς, απέχει 3,5 χιλιόμετρα από την πλατεία Συντάγματος. Με βάση την απογραφή του 1928, τα Νέα Σφαγεία κατοικούνταν από 6.207 άτομα από τους οποίους: 3,17% ήταν αλλοδαποί, 11,09% δημότες άλλων δήμων ή κοινοτήτων και 85,7% δημότες του Δήμου Αθηναίων. Με βάση ανάλυση Ληξιαρχικών Πράξεων Γάμου από την περιοχή του Ταύρου που αναφέρονται στην περίοδο 1934-1940, 52,60% των ανδρών και 61% των γυναικών δηλώνονται προσφυγικής καταγωγής³². Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σ' αυτή προήλθαν κυρίως από την Αττάλεια, την Αλάϊα³³ και από το Παπαβράμ Αργυρούπολης³⁴.

Η εγκατάσταση έγινε το διάστημα 1922-1927 κυρίως σε παραπήγματα που έκτισε το κράτος, τα αποκαλούμενα «γερμανικά», στον Άη-Γιώργη, προκατασκευασμένες κατασκευές που αποδόθηκαν από τη γερμανική κυβέρνηση ως αποζημίωση μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Ακολουθήθηκε, επίσης, η μέθοδος της αυτο-

27. Παπαδοπούλου Ελίζα - Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του '22 στο Λεκανοπέδιο Αθηνών. Η σημερινή κατάσταση των προσφυγικών εγκαταστάσεων στην Αθήνα. Δυνατότητες προστασίας, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας Σχολής Αρχιτεκτόνων Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*.

28. Τσιλένης Σάββας, *Ο πληθυσμός ως βασικός παράγοντας αλλαγών στον αστικό χώρο*, έκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, 1989, σ. 232.

29. Σούτος Δ. Χρήστος - Σούτος Χ. Δημήτριος, *Ταύρος. Τοπογραφικές - Ιστορικές - Λαογραφικές σελίδες. Ενθύμιο οδοιπορικού μέσα στο χρόνο από την κοινότητα Νέων Σφαγείων στην Δημοτική Κοινότητα (Ενότητα) Ταύρου (1934-2010)*, τόμ. Α'. Τόποι και τοπία, τεύχ. 10, έκδοση «εκκύκλημα», Ταύρος 2017, σ. 213.

30. Τουλούπη Φλώρα - Μαρούγκας Ανδρέας, «Προσφυγικοί οικισμοί στον ευρύτερο χώρο της Αττικής γης», ΤΕΙ Πειραιά, Σχολή Τεχνολογικών Εφαρμογών-Τμήμα Πολιτικών Δομικών έργων, Ιαν. 2010, σ. 180.

31. Ό.π., σ. 181.

32. Μπουρνόβα Ευγενία - Γιώργος Σεραφειμίδης, «Αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην Περιφέρεια Πρωτευούσης. Γαμήλιες πρακτικές και επαγγελματικές διέξοδοι», στο Β. Καραμανωλάκης - Λ. Λιάβας - Ε. Σταυροπούλου - Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Πολιτισμός, Μνήμη, Ανώτατη Εκπαίδευση: Η παρουσία και η συμβολή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πρακτικά συνεδρίου, Εκδόσεις ΕΚΠΑ (υπό έκδοση).

33. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, φάκ. Σημερινή εγκατάσταση, 33: Μακρίνα Παπανικολάου, Ν. Σφαγεία από οικισμό Τζαλέλα. (*Προσφυγικός Κόσμος* 5.7.1959)

34. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, φάκ. 29 στην Τζ. Σούλη 13.04.1959.

στέγασης και σε κατοικίες που κτίστηκαν με σύσταση οικοδομικού συνεταιρισμού. Καθώς συχνά τότε οι ενοριακοί ναοί χρησίμευαν ως σημεία προσανατολισμού, προέκυψαν καταρχήν η παραγκούπολη της Παναγίτσας (νοτιοανατολικά της οδού Πειραιώς) με αυτοστέγαση (πλινθόκτιστες με πέτρες και πισσόχαρτο και τσίγκο για οροφή), η Αγ. Γεωργίου (Γερμανικά, βορειοδυτικά της οδού Πειραιώς, 1925-1927. Διάγραμμα του 1911 εμφανίζει την περιοχή ως οικόπεδα του Εθνικού Στόλου, διατρεχόμενα από τον Ιλισό ποταμό και το εργοστάσιο Σπηλιώτη³⁵) και η περιοχή του Εσταυρωμένου.

Κάποιες από τις εκτάσεις στις οποίες χωροθετήθηκε η προσφυγική εγκατάσταση ήταν εθνικές γαίες. Άλλες γαίες προέκυψαν από απαλλοτρίωση γηπέδων της Αεροπορικής Αμύνης το 1929 [έκταση 74.560 τετρ.μ. μεταβιβαζόταν το 1929 στο Δημόσιο ενώ αρχικά ανήκε στους Βασίλειο Γ. (κτηματία) και Δημήτριο Τζαφέρη, τους αδελφούς Κακαντά, τον Κ. Κοτζούζα, τον Γ. Α. Χαρβαλιά (δικηγόρο) και τον Κων. Λουίζο (εργατικό)]. Με κοινή απόφαση των Υπουργών Γεωργίας και Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως απαλλοτριώθηκαν και ιδιωτικές εκτάσεις (η απόφαση βασιζόταν στο άρθρο 119 του Συντάγματος, τον νόμο του 1923 περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιωτικών προς αστικήν εγκατάσταση προσφύγων, τον νόμο 3714, και τις αποφάσεις υπ' αρ. 9638/30.01.1929 και 7278823/04.08.1928 για την απαλλοτρίωση στη περιοχή)³⁶. Διαγράμματα των Γερμανικών παραπηγμάτων μεταξύ των οδών Μυράκτης-Μακεδονίας-Κων/πόλεως-Πειραιώς του 1934 (όπου και παραχώρηση χώρου για την οικοδόμηση Παιδικού Σταθμού) δίνουν την εικόνα του συγκροτήματος αυτού και της χωροταξίας του: μπλοκ Γερμανικών παραπηγμάτων αριθμημένα από έως 30 κοβόταν οριζόντια από την οδό Βενιζέλου κι εκείνη τεμνόταν από οδούς με ονόματα όπως Μακεδονίας, Μελανδίας, Περαιάς, Προποντίδος, Βοσπόρου, Χαλκηδόνος, Αϊδινίου ή Καλλιπόλεως, Ναζλή³⁷.

Μαρτυρείται ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος επισκέφθηκε το 1930 μια σπαρμένη έκταση βόρεια της σιδηροδρομικής γραμμής στην περιοχή των Άνω Νέων Σφαγείων, κοντά στον Εσταυρωμένο, και ζήτησε από τον Υπουργό Προνοίας Μανώλη Εμμανουηλίδη να κτισθούν εκεί κατοικίες· του αντιπροτάθηκε η έκταση να δοθεί σε συνεταιρισμό³⁸, ο οποίος θα αναλάμβανε να οικοπεδοποιήσει την περιοχή και να τη χορηγήσει ως ιδιόκτητους χώρους στους επιθυμούντες³⁹. Κατά την πρώτη εκείνη

35. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κ.Υ., Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1561, κιβ. 114, φ. 3, διαγράμματα 524, 529 (1934).

36. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κ.Υ., Υπουργείο Υγείας, σειρά Απαλλοτριώσεις, φάκ. 1267, κιβ. 91, φ. 4, αρ. 309, Ν. Σφαγεία 1928, Κτηματολογικόν Διάγραμμα γηπέδων Αεροπορικής Αμύνης παρά τω Συνοικισμῷ Ν. Σφαγείων-Ρουφῶν διὰ τὴν ἀνέγερσιν Συνοικισμοῦ καὶ φάκ. 1279, κιβ. 92, φ. 8, αρ. 3267, Ν. Σφαγεία 1929: Τοπογραφικὸν Διάγραμμα τοῦ Αστικοῦ Συνεταιρισμοῦ Αγ. Σοφίας, 16 Αυγ. 1928.

37. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κ.Υ., Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1561, κιβ. 114, φ. 3, διαγράμματα 524, 529 (1934).

38. Σούτος Χρ. Δημήτρης, *Δήμος Ταύρου, σελίδες από την ιστορία του*, έκδοση «Λόγος και αντίλογος», Τάυρος 1983, σ. 22-24, 22-26. Μιωφά Νικολία-Σπυριδούλα, *Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργουτίου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα*, διδακτ. διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2019, σ. 167-172.

39. Τουλούπη Φλώρα - Μαρούγκας Ανδρέας, ό.π., σ. 181.

περίοδο συγκροτήθηκε ο Αναδημιουργικός Σύλλογος «Νέα Ζωή», ενώ Σύλλογος προσφύγων και οικιστών Δήμου Ταύρου ιδρύθηκε το 1947 για να επανιδρυθεί το 1954 και να μαρτυρείται έως τουλάχιστον το 1981⁴⁰.

Προσφυγικές πολυκατοικίες ξεκίνησαν να χτίζονται στην περιοχή το 1937 σε χώρο που καταλάμβαναν οι παράγκες του Υπουργείου Προνοίας στην οδό Πειραιώς. Τετραόροφες πολυκατοικίες οικοδομήθηκαν το 1956 στην οδό Χρυσοστόμου Σμύρνης και διόροφες το 1959 στην οδό Κωνσταντινουπόλεως⁴¹. Το 1957 εκτιμούνταν ότι από τις εξακόσιες εξήντα οκτώ προσφυγικές οικογένειες που διέμεναν από το 1922 σε πρόχειρα καταλύματα στην περιοχή, θα στεγάζονταν σε πολυκατοικίες (216 δωματίων, καταλαμβάνοντας 10.800 τ.μ.), των οποίων η κατασκευή είχε αρχίσει τον προηγούμενο χρόνο, 72 από αυτές τις οικογένειες, δηλαδή 10,8% των παραπηγματούχων των Ν. Σφαγείων⁴². Οι παράγκες, που συχνά πλήττονταν από πυρκαγιές και πλημμύρες, συνέχιζαν να κατεδαφίζονται μέχρι και το 1965⁴³. Οι νεότερες πολυόροφες πολυκατοικίες του Ταύρου που τις αντικατέστησαν κατασκευάστηκαν από το 1969 και εξής. Στις συλλογές Επικαίρων που σώζονται στο Αρχείο της ΕΡΤ περιλαμβάνονται δύο σημαντικά σχετικά οπτικοακουστικά τεκμήρια/επεισόδια από την εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή: το πρώτο αφορά τη θεμελίωση 20 προσφυγικών πολυκατοικιών από τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, τον Ιούλιο του 1965: ο Γ. Παπανδρέου, συνοδευόμενος από τον Υπουργό Υγιεινής Ανδρέα Κοκκέβη τυγχάνει ενθουσιώδους υποδοχής στον Ταύρο από το συγκεντρωμένο πλήθος και τοποθετεί τον θεμέλιο λίθο του υπό ανέγερση συγκροτήματος προσφυγικών πολυκατοικιών, συνολικής δυναμικότητας 332 διαμερισμάτων. Το σύντομο φιλμ περιέχει και περιήγηση σε παραπήγματα του προσφυγικού συνοικισμού της περιοχής. Το δεύτερο τεκμήριο αφορά τη διανομή με κλήρωση διαμερισμάτων νεόδμητων εργατικών κατοικιών σε πρόσφυγες και παραπηγματούχους στον Ταύρο από τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Νικόλαο Μακαρέζο, τον Σεπτέμβριο του 1972 με την παρουσία του Υπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών Ιωάννη Λαδά και πλήθος κόσμου συγκεντρωμένου μπροστά από μία από τις νεόδμητες εργατικές πολυκατοικίες στον Ταύρο⁴⁴.

40. Σούτος Χρ. Δημήτρης, *ό.π.*, σ. 118-125.

41. Υπουργείο Υγείας, φάκ. 1792, Διαγράμματα Πολυκατοικιών Ταύρου, κιβ. 126, φ. 3: Κτηματολογικόν Ταύρου 506/29 - Συγκρότημα κατοικιών Ταύρου. Σχέδιον αριθμήσεως οικοδομικών τετραγώνων-πολυκατοικιών και διαμερισμάτων 31.1.1963.

42. Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922, Το έργον της εξαετίας 1952-1957*.

43. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κ.Υ. Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 2426, κιβ. 198, φ. 9: Ταύρος. Διάγραμμα προς απαλλοτριώσιν εις θέσιν Νέα Σφαγεία (ιδιοκτησίες Εθνικής Τραπεζής-πρώην Παύλου, κληρονόμοι Χαρβαλιά (γυνία Αγ. Πολυκάρπου), Β. Ρεμούνδος Ελληνική Εταιρεία Υδάτων, Α. Βενιζέλου, και Π. Τραϊφόρου, χήρα άγνωστος) του 1964 - Κτηματικόν Διάγραμμα / Ταύρος (Νέα Σφαγεία) εμφανίον ιδιοκτησίαν της Εθνικής Τραπεζής, 1967 (επί της οδού Επταλόφου) - Συγκρότημα Κατοικιών Ταύρου, Β' πρόγραμμα. Κτηματολογικόν Διάγραμμα οικοπέδων (1969).

44. Αρχείο ΕΡΤ/Συλλογή "Ελληνικών Επικαίρων", Ιούνιος-Ιούλιος 1965, τεκμήριο D1648-T4084: *Θεμελίωση 20 προσφυγικών πολυκατοικιών στον Ταύρο Αττικής από τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, τον Ιούλιο του 1965 και Συλλογή "Ελληνικών Επικαίρων", Σεπτέμβριος 1972, τεκμήριο D3379-T10046: Διανομή με κλήρωση διαμερισμάτων νεόδμητων εργατικών κατοικιών σε πρόσφυγες και παραπηγματούχους στον Ταύρο από τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Νικόλαο Μακαρέζο.*

Όσον αφορά τη διοικητική ιστορία της εγκατάστασης, το 1934 η κοινότητα με το όνομα «Νέα Σφαγεία» αποσπάται από τον Δήμο Αθηναίων στο πλαίσιο κι άλλων παρόμοιων αποσπάσεων ενόψει των δημοτικών εκλογών εκείνου του έτους⁴⁵. Σε άρθρο της ίδιας χρονιάς με τίτλο «Ο τεμαχισμός των συνοικισμών χαρακτηριστική ενέργεια των αντιπροσφυγικών κυβερνήσεων» η Κοινότητα των Νέων Σφαγείων οριζόταν νοτίως της Κοινότητας Καλλιθέας, από δυσμάς από το Μοσχάτο, στη συνέχεια τον Αγ. Ιωάννη Ρέντη, με όριο στον Κηφισό το βυρσοδεψείο Μπαλυσή Βασιλειάδου «μέχρι της όπισθεν των στρατώνων Ρουφ στρατιωτικής φαρμακοποθήκης και εκείθεν εν συνεχεία γραμμή ΣΠΑΠ έναντι καμπής ρεύματος Καλλιρρόης και εν συνεχεία το ρεύμα τούτο μέχρι της γέφυρας του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς επί του ρεύματος τούτου»⁴⁶. Το 1934 η Κοινότητα Νέων Σφαγείων εξέλεγε 15 δημοτικούς συμβούλους (όταν η Ν. Ιωνία εξέλεγε 18, που ήταν και ο μεγαλύτερος αριθμός όλων)⁴⁷. Το 1935 το Κοινοτικό Συμβούλιο ζήτησε να εγκαταλειφθεί το «Νέα Σφαγεία» ως κακόηχο και να μετονομαστεί σε Κοινότητα Ταύρου, ίσως και ως «αναφορά» στην οροσειρά του Ταύρου. Με την απόφασή της, η Κοινότητα προωθούσε και σχετική γνώμη του ακαδημαϊκού Δημ. Γρηγ. Καμπούρογλου⁴⁸. Από τον Ιούλιο 1936 άρχισε να εμφανίζεται με το νέο της όνομα, ενώ από τα τέλη του 1942 αναγνωρίστηκε σε Δήμο⁴⁹.

Όσον αφορά τις συνθήκες της προσφυγικής εγκατάστασης επί πολλές δεκαετίες, χαρακτηριστικές είναι οι εικόνες που περιγράφονται σε αρχειακά τεκμήρια, επιστημονικές καταγραφές της εποχής, προφορικές μαρτυρίες και δημοσιεύματα εφημερίδων. Το 1944 από έναν περίπατο σε αθηναϊκές συνοικίες όπως το Δουργούτι, το Πολύγωνο, τα Σφαγεία, μεταφέρονται οι εξής εικόνες: «...ατέλειωτες σειρές από παράγκες και ερειπωμένα παλιόσπιτα, σκεπασμένα με παλιοτενεκέδες χαμώγεια δωμάτια, ελεεινά σανιδένια αποχωρητήρια, χαντάκια με αποχετεύσεις, στραβωμένα παράθυρα με σπασμένα τζάμια, σωροί από σκουπίδια, δείχνουν αμέσως πόσο θλιβερές είναι οι συνθήκες κατοικίας για ορισμένους ανθρώπους και πόσο δυσφημιστικές για τον πολιτισμό μας»⁵⁰. Μεταπολεμικά, οι πολύτιμες πληροφορίες που διέσωσαν πληροφορητές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών αναφέρουν για την περιοχή των Νέων Σφαγείων: «Εδώ είναι εγκατεστημένοι 300 οικογένειες Ατταλιωτών. Άλλες είναι σε ξύλινα γερμανικά παραπήγματα, άλλες σε κτιστές πλίνθινες παράγκες και άλλες σε μικρά σπίτια. Οι περισσότερες είναι εργατικές οικογένειες. Εδώ υπάρχει και μια πρόχειρα

45. Απόσπαση Νέων Σφαγείων ΦΕΚ 22/1934.

46. Εφημερίδα *Προσφυγικόν Φως*, αρ. φ. 38, 4 Φεβρ. 1934, σ. 3.

47. *Ο.π.*, σ. 2.

48. Η περιοχή οφείλει το όνομά της σε μανιασμένο ταύρο στον οποίο κατά την παράδοση έριχναν οι Τούρκοι τους επαναστατημένους Έλληνες· κατ' άλλη παράδοση, ήταν ο Άη-Πιάνης μεταμορφωμένος σε μικρό ταύρο που έβροσκε γύρω από το ομώνυμο εκκλησάκι ή ένας μανιασμένος ταύρος από τα κατσικάδικα των Κάτω Πετραλώνων που βρήκε την ηρεμία του στο εκκλησάκι. Η περιοχή λεγόταν Ταύρος ήδη την εποχή που μεταφέρθηκαν εκεί τα Δημοτικά Σφαγεία το 1915, καθώς για τον αθηναιογράφο Καμπούρογλου (που δεν συμφωνούσε με την καταστροφή των «μυροβόλων εκτάσεων» της) Ταύρος ίσον σφαγεία. Βλ. σχετικά Σούτος Δ. Χρήστος - Σούτος Χ. Δημήτριος, *ό.π.*

49. Τουλούπη Φλώρα - Ανδρέας Μαρούγκας, *ό.π.*, σ. 180. Η Κοινότητα αναγνωρίστηκε σε Δήμο με το από 19.12.1942 Κανονιστικό Διάταγμα «Περί αναγνώρισεως Δήμων εν τω Νομώ Αττικοβοιωτίας».

50. Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, 1944, σ. 157-158.

κτισμένη εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, όπου είσαν η εικόνα της Παναγίας του Κύκκου των Ατταλιωτών και όπου πανηγυρίζουν στις 15 Μαΐου κάθε χρόνο»⁵¹.

Σύμφωνα με μαρτυρία του 1956 που σώζεται επίσης στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών⁵², «Ο δήμος Ταύρου είναι ένας συνοικισμός 7.000 κατοίκων. Οι περισσότεροι είναι Ατταλιώτες, Πολίτες, Βουρλιώτες και Σμυρνιοί. Λιγότερους έχει από το εσωτερικό. Ο συνοικισμός είναι φτωχός. Λίγα χτιστά σπίτια έχει. Βρίσκεται απλωμένος κατά μήκος της οδού Πειραιώς που τον κόβει στα δυο, προς τη βορεινή πλευρά υπάρχουν ξύλινα σπίτια μεγάλα σαν τα γερμανικά της Κοκκινιάς. Ως και η εκκλησία είναι ξύλινη. Παράλληλα στην πλευρά αυτή υπάρχουν και καλυβόσπιτα, κολλημένα το ένα κοντά στ' άλλο σε στενά δρομάκια. Το ίδιο θέαμα παρουσιάζει σε μεγάλη έκταση και η νότια πλευρά του συνοικισμού, υπάρχουν και τενεκεδόσπιτα ακόμη. Γενικά είναι όλα καθαρά και οι δρόμοι κάτω βαμμένοι με ασβέστη άσπρο ή μπλε. Βλέπεις όμως κάτω και ρυάκια με βρώμικα νερά στους δρόμους»⁵³.

Ιχνηλατώντας τη δημογραφία της περιοχής, μερικές προσωπικές διαδρομές -τυπικές εν πολλοίς και στο πλαίσιο της υψηλής κινητικότητας, κυρίως των αστικώς εγκατασταθέντων προσφύγων που περιγράφει ήδη η σχετική ιστοριογραφία- είναι διαφωτιστικές. Σε καταγραφή του 1965 αναφέρονται να κατοικούν στα Νέα Σφαγεία η [...] Πλεχλιβανίδου από το Καδίκιοϊ και η Ελένη Παπαδοπούλου επίσης γεννημένη εκεί το 1900 (οδός Αναξαγόρα, πολυκατοικία αριθμ. 6, συνοικισμός Ταύρου)⁵⁴. Η Μακρίνα Ραφτοπούλου, γεννημένη στη Τζαλάλα Καππαδοκίας γύρω στα 1900, έζησε για δυο χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, ήρθε στην Ελλάδα του 1924 περνώντας από τη Μυτιλήνη όπου έμεινε έναν χρόνο. Στην Αττική, η εγκατάστασή της ξεκίνησε στα Ταμπούρια κι έναν χρόνο αργότερα εγκαταστάθηκε με τη μητέρα της στα Νέα Σφαγεία, στη συνοικία Εσταυρωμένου, σύμφωνα με τον ερευνητή δεξιά των γραμμών, κοντά στο περιβόλι του Χέλμη, «άλλη διεύθυνση δεν έχει»⁵⁵.

Είναι σαφές από τη σχετική ιστοριογραφία ότι οι πρόσφυγες συνολικώς δεν υπήρξαν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο⁵⁶. Μικρασιάτες πρόσφυγες φαίνεται να προστέθηκαν στους εργάτες του κεραμοποιείου των Αντωνίου και Σπυρίδωνος Αθανασάκη, το οποίο βρισκόταν στη μεγάλη ιδιοκτησία Βασσάλου στα σύνορα του Ταύρου με το Ρουφ και του Εμμανουήλ Γκούμα (οδός Αριστοτέλους)⁵⁷ αλλά και σε μονάδες που

51. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, φάκ. 34, Αττάλεια/Παμφυλία εκτός Πόντου και Καππαδοκίας Επαρχίας, Συνοικισμός Ν. Σφαγείων (Δήμος Ταύρου).

52. Η απαρίθμηση ονομάτων τότε πληροφορητών θα μπορούσε να έχει ενδιαφέρον ως αφορμή για ένα πρόγραμμα Προφορικής Ιστορίας: Παντελής Εσεπάνογλου (Ζιντζιντέρ), Μαρία Τοσουνόγλου (Μφσεπίρ), Μιχαήλ Μπερεκτσόγλου, Αντώνιος Π...λής (Αττάλεια), Ζαφείρω Μυλωνά (Αττάλεια), Χρήστος Αδαμαντίδης (Κασταμονή), Παντελής Κακουλίδης (Τσαρήχ), Δημήτριος Βραχίδης (Οινόη), Ξανθή Αλεξανδρίδου (Τσικολή), Ξανθίπη Κούση (Πλατάνα), Γιώργης Χατζηπέτρος (Τραπεζούντα), Βασιλική Γιαννακίδη (Χοζάτρη), Στυλιανός Κυριακίδης (Αμπρικάντου), Δημήτριος Καραγιαννίδης (Αχτσάλ), Σταύρος Μηλο...ές (Τσιμπρίκα), Γεώργιος Γραΐος (Λατζάκι).

53. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, φάκ. 34, Ελ. Καρατζά, 25.1.1956 (Δήμος Ταύρου, Νέα Σφαγεία).

54. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, φάκ. Πόντος 259.

55. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, φάκ. Καππαδοκία 340, οικισμός Τζαλάλα, Μακρίνα Ραφτοπούλου, αρ. φύλ. 53.

56. Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *ό.π.*, σ. 71.

57. Σούτος Δ. Χρήστος - Σούτος Χ. Δημήτριος, *ό.π.*, σ. 137, 151.

δημιουργήθηκαν στην περιοχή μετά την εγκατάστασή τους σ' αυτή. Υπήρξαν και παραδείγματα κατά τα οποία μικρασιατικής καταγωγής επιτηδευματίες και επιχειρηματίες εγκατέστησαν μεταπολεμικώς στην περιοχή του Ταύρου μονάδες στο πλαίσιο της βιομηχανικής χρήσης της περιοχής, απασχολώντας και κατοίκους των προσφυγικών γειτονιών τους. Αναφέρονται εδώ τέσσερα σχετικά παραδείγματα.

Ο Μιχαήλ Σταύρου Ανδρούτσος, από τους ιδρυτές της ΕΛ.Β.Η.Μ.Α. *Ελληνική Βιομηχανία Ηλεκτροκινητήρων* καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη κι εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα εργαζόμενος ως τεχνίτης ηλεκτρολόγος. Από το 1930 εφάρμοσε ειδικό για τη μακαρονοποιία σύστημα αποξήρανσης, κέρδισε δε για τους τυποποιημένους ανεμιστήρες τύπου ANEMOS δίπλωμα ευρεσιτεχνίας το 1939, ενώ το 1940 ανέπτυξε συσκευή καύσης λιγνιτάνθρακα που επέτρεψε την εισαγωγή της καύσης λιγνίτη στα ελληνικά εργοστάσια. Η επιχείρηση κατόρθωσε σύντομα να θεωρείται σοβαρή βιομηχανία κατασκευής ηλεκτροκινητήρων και μηχανημάτων αερισμού απασχολώντας 80 εργατοτεχνίτες. Το 1950 στεγαζόταν εντός αγρού, παλαιότερα λαχανόκηπου «περιμανδρωμένου μετά των εν αυτώ οικοδομημάτων ήτοι οικίσκου, στάβλου, φρέατος μετά μαγγανίου...» στη θέση Καμίνια ή Πετάχνη. Μετά τον πόλεμο η αυξημένη ζήτηση των παραγόμενων εμπορευμάτων και η πρόβλεψη εξηλεκτρισμού οδήγησαν στη δημιουργία μονάδας στην οδό Πέτρου Ράλλη 9. Το νέο εργοστάσιο θα επέτρεπε την αύξηση της μηνιαίας παραγωγής ηλεκτροκινητήρων και πέτυχε την υπογραφή σύμβασης με την ελβετική ΕΡΛΙΚΟΝ για την παραγωγή τρόλλευ-μπας στην Ελλάδα⁵⁸.

Η *Αθηναϊκή Βιομηχανική Εταιρεία Καπλαμάδων Α.Β.Ε.Κ. Α.Ε.* ιδρύθηκε το 1950, από τους Παναγιώτη (1900 Αττάλεια-1994 Αθήνα) και Νίκο Ιωαννίδη και την οικογένεια Βαράγκη (στην πρώην οδό Πύργου Αμαλίας 26). Ο πατέρας τους, Σάββας Ιωαννίδης, γεννημένος στην Κύπρο, εργάστηκε στην Αττάλεια όπου παντρεύτηκε την Αναστασία Κουγιουμτζιλόγλου, η οικογένεια της οποίας ασχολούνταν με δασικές εργασίες και εμπόριο ξυλείας. Ο Σάββας Ιωαννίδης έχασε τη ζωή του κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή και η σύζυγός του κατέφυγε στην Αθήνα με τα τρία τους παιδιά Νίκο, Παναγιώτη και Μαρία⁵⁹.

Οι αδελφοί Γεώργιος και Νικόλαος Ιωάννου Νικολόπουλοι, με καταγωγή από το Αϊδίني της Μικράς Ασίας ασχολούνταν με βυρσοδεψικές εργασίες από το 1923 στο βυρσοδεψείο *Η ΕΝΩΣΙΣ*, στην οδό Πέτρου Ράλλη. Το 1952 ο Γ. Νικολόπουλος (γεν. 1883), με τον ανιψιό του Αναστάσιο Νικολόπουλο, που είχε σπουδάσει βυρσοδεψία στο εξωτερικό, συνέστησαν την εταιρεία *Βιομηχανία Δέρματος Αφοί Νικολόπουλοι*, με σκοπό την κατασκευή επανωδερμάτων «κυρίως δε αδιαβρόχων, σεβρών και καστορίων» που κυκλοφορούσαν στην αγορά με το σήμα ΠΕΤΕΙΝΟΣ⁶⁰.

58. Για την ΕΛ.Β.Η.Μ.Α. *Ελληνική Βιομηχανία Ηλεκτροκινητήρων* Μιχαήλ Ανδρούτσος και Σπυρίδων Ασλάνης βλ. ΠΙΟΠ | ΙΑ, Αρχείο ΚΕΔ, Σειρά 2 Δάνεια, Υποσειρά 3 Βιομηχανία, Φάκελος 33032 και Φάκελος 33181 και Σειρά 1 Διεύθυνση Υπηρεσιών Κεντρικής Επιτροπής Δανείων Ανασυγκροτήσεως (ΚΕΔΑ), Υποσειρά 1 Πρακτικά Κεντρικής Επιτροπής Δανείων, Συνεδρίαση ΚΕΔ αριθ. 114/18.04.1950, και Συνεδρίαση ΚΕΔ αριθ. 172/07.04.1951.

59. Για την *Αθηναϊκή Βιομηχανική Εταιρεία Καπλαμάδων Α.Β.Ε.Κ. Α.Ε.* βλ. ΠΙΟΠ | ΙΑ, Αρχείο ΟΧΟΑ, Σειρά 5 Διεύθυνση Ελέγχου και Μελετών, Υποσειρά 5 Εκθέσεις, Φάκελος 231.

60. Για την *Αφοί Νικολόπουλοι Αναστάσιος και Γεώργιος Βιομηχανία Δέρματος*, βλ. ΠΙΟΠ | ΙΑ, Αρχείο ΟΧΟΑ, Πρακτικό συνεδρίασης Δ.Σ. ΟΧΟΑ για την έγκριση χορήγησης δανείου 45.000 δολαρίων

Ένα ακόμη παράδειγμα επαγγελματικής κινητικότητας και πολυπραγμοσύνης των μικρασιατών προσφύγων παρέχει ο Γεώργιος Ιωάννου Καβάλης, πρακτικός μηχανικός και ιδρυτής της *MINΩΪΚΗ Κεραμευτική Επιχείρησης Γ. Καβάλη*. Γεννήθηκε στο Καραμπουρνού της Μικράς Ασίας το 1907, κατέφυγε με την οικογένειά του στη Χίο και εργάστηκε στην Κρήτη το διάστημα 1924-1932, όπου ίδρυσε το πρώτο εργοστάσιο κεραμικών χρησιμοποιώντας για πρώτη ύλη κόκκινους κρητικούς αργίλους. Μετά την Κατοχή απέκτησε μεταλλευτικά δικαιώματα στη Μήλο για την προμήθεια λευκής αργίλου που αξιοποιούσε στην παραγωγή επιτραπέζιων κεραμικών. Τότε υιοθετείται η επωνυμία *MINΩΪΚΗ* και το σήμα της εταιρείας που απεικονίζει την Παριζιάνα της Κνωσού. Το 1956 επέκτεινε την παραγωγή στα πλακάκια υγιεινής με αγορά οικοπέδου και ανέγερση δεύτερου εργοστασίου στην οδό Πέτρου Ράλλη που απασχολούσε 65 άτομα. Η εταιρεία θεωρούνταν στα τέλη της δεκαετίας του 1950 «διοικουμένη καλώς υπό του ιδιοκτήτου όστις φέρεται ως συνेतός επιχειρηματίας, γνώστης της εργασίας του και καλού ηθικού», αυτοδημιούργητου και εφευρετικού όσον αφορά και τον μηχανολογικό εξοπλισμό της μονάδας, η οποία προσανατολιζόταν σε προϊόντα ακολουθώντας την άνοδο του βιοτικού επιπέδου στις πόλεις της Ελλάδας⁶¹. Το 1962 το εργοστάσιο της Αθήνας απασχολούσε 65 άτομα, το εργοστάσιο στην Κρήτη 75 και οι εγκαταστάσεις της Μήλου προσωπικό 40 ατόμων. Αναφέρεται ως ο πρώτος στην Ελλάδα στην οργανωμένη παραγωγή πορσελάνης το 1962, στο εργοστάσιο της Κρήτης, χρησιμοποιώντας την επωνυμία *KANTIA*⁶².

Το 1978, η εφημερίδα *Η Παμπροσφυγική* περιέγραφε τον Ταύρο ως την περιοχή με τα περισσότερα εργοστάσια της Αττικής και διεκτραγωδούσε τις συνθήκες ζωής των κατοίκων της ως εξής: «...πάνω από 450 εργοστάσια και 150 βιοτεχνίες είναι κυριολεκτικά “στοιβαγμένες” στην περιοχή του Ταύρου, όπου η ατμόσφαιρα είναι χρόνια τώρα αποπνικτική, με ένα παράξενο μουντό χρώμα. Οι 20.000 κάτοικοί της υποφέρουν από χρόνια αλλεργική ασθματική βρογχίτιδα». Τα απόβλητα διοχετεύοντο σε διπλανά οικοπέδα ή στο ακάλυπτο ρέμα του Προφήτη Δανιήλ. Χωμάτινοι δρόμοι και έλλειψη αποχέτευσης συμπληρώνουν την εικόνα. Στις συνοικίες ιδιαίτερα του Εσταυρωμένου και της Πλατάνας τα απόβλητα σχηματίζουν ολόκληρες λίμνες, «τα μόνα ζώα είναι ποντίκια, φίδια και κουνούπια» κι ένα εργοστάσιο πλαστικών στην περιοχή Εσταυρωμένου κάνει τους κατοίκους να υποφέρουν από δυσοσμία⁶³.

Η περιοχή παρέμενε μείγμα οικιστικής και βιοτεχνικής μάλλον παραγωγής μέχρι πρόσφατα, παρότι σήμερα πολλές από τις εγκαταστάσεις αυτές έχουν εγκαταλειφθεί. Όπως είναι αναμενόμενο, η δημογραφική σύνθεση έχει αλλάξει σε σοβαρό ποσοστό ενώ καταβάλλονται κάποιες συλλογικές προσπάθειες για τη διατήρηση

στην εταιρεία [1956] και Σειρά 5 Διεύθυνση Ελέγχου και Μελετών, Υποσειρά 6 Εποπτεία Δανείων, Φάκελος 172.

61. Εφημερίδα *Ημερησία*, 09.07.1958.

62. Για τη *MINΩΪΚΗ Κεραμευτική Επιχείρησης Γ. Καβάλη*, βλ. ΠΙΟΠ | ΙΑ, Αρχείο ΟΧΟΑ Σειρά 5 Διεύθυνση Ελέγχου και Μελετών, Υποσειρά 5 Εκθέσεις, Φάκελος 169 και Υποσειρά 6, Φάκελος 390-Σούτος Δ. Χρήστος - Σούτος Χ. Δημήτριος, *ό.π.*, σ. 132.

63. «Ταύρος. Η περιοχή με τα περισσότερα εργοστάσια της Αττικής», εφημ. *Η Παμπροσφυγική. Όργανον της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Προσφύγων* (Π.Ο.Π. 1922), περίοδος δευτέρα, έτος 4^{ον}, αριθμ. φύλ. 7, Αύγ. 1978, σ. 2.

της προσφυγικής μνήμης. Περιηγούμενος ο δημοσιογράφος Νίκος Βατόπουλος, γνωστός για την ευαίσθητη ματιά του στο αθηναϊκό αρχιτεκτονικό απόθεμα, γράφει για τον Ταύρο του σήμερα: «...έχει μια ησυχία χαρμόσυνη και πένθιμη μαζί, και μια ομορφιά στα όρια της τραχύτητας...τα σκόρπια προσφυγικά έχουν λιγοστέψει όπως παντού και συγκατοικούν με νεότερες κατασκευές» αλλά «υπάρχουν πολλοί θύλακες διάσπαρτοι που φέρουν την ανόθευτη μνήμη...τα σκόρπια υπολείμματα της προσφυγικής γειτονιάς». Στην οδό Πολυκάρπου 7 φωτογραφίζει ένα προσφυγικό σπίτι σφηνωμένο ανάμεσα σε πολυκατοικίες, με μια χειρόγραφη επιγραφή ΠΩΛΕΙ-ΤΑΙ, μια θαυμάσια ξύλινη εξώθυρα και μια μεγάλη αυλή στο βάθος. Παρατηρεί και την εσωτερική αυλή ενός σπιτιού στην οδό Κλαζομενών και ονομάζει σπίτια σαν κι αυτά «εικονίσματα σε μια μεγάλη τοιχογραφία που ξεθωριάζει»⁶⁴. Αποτελούν όχι μόνον ιστορικά τεκμήρια και σημεία αναφοράς της συλλογικής μνήμης, αλλά και σπίτια κτισμένα με ανθρώπινα μέτρα, με κύριο στοιχείο τη διατήρηση της κοινωνι-κότητας στις γειτονιές της σύγχρονης πόλης.

Πηγές – Βιβλιογραφία

- Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες»
- Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κ.Υ.,
Υπουργείο Υγείας, σειρά Απαλλοτριώσεις, φάκ. 1267, κιβ. 91, φ. 4, αρ. 309, Ν. Σφαγεία 1928: Κτηματολογικόν Διάγραμμα γηπέδων Αεροπορικής Αμύνης παρά τω Συνοικισμό Ν. Σφαγείων-Ρουφ διά την ανέγερσιν Συνοικισμού
Υπουργείο Υγείας, σειρά Απαλλοτριώσεις, φάκ. 1279, κιβ. 92, φ. 8, αρ. 3267, Ν. Σφαγεία 1929: Τοπογραφικόν Διάγραμμα του Αστικού Συνεταιρισμού Αγ. Σοφίας, 16 Αυγ. 1928
Υπουργείο Υγείας, σειρά Απαλλοτριώσεις, φάκ. 1309, κιβ. 96, φ. 7
Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1394, κιβ. 103, φ. 16
Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1601, κιβ. 106, φ. 1
Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1561, κιβ. 114, φ. 3, διαγράμματα 524, 529
Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1652, κιβ. 120, φ. 1
Υπουργείο Υγείας, φάκ. 1792, Διαγράμματα Πολυκατοικιών Ταύρου, κιβ. 126, φ. 3: Κτηματολογικόν Ταύρου 506/29 - Συγκρότημα κατοικιών Ταύρου. Σχέδιον αριθμώσεως οικοδομικών τετραγώνων-πολυκατοικιών και διαμερισμάτων 31.1.1963
Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 2426, κιβ. 198, φ. 9: Ταύρος. Διάγραμμα προς απαλλοτριώσιν εις θέσιν Νέα Σφαγεία 1964 - Κτηματικόν Διάγραμμα / Ταύρος (Νέα Σφαγεία) εμφανίον ιδιοκτησίαν της Εθνικής Τραπεζής, 1967 - Συγκρότημα Κατοικιών Ταύρου, Β' πρόγραμμα. Κτηματολογικόν Διάγραμμα οικοπέδων (1969)
- Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος, Α22: Συλλογή πιστοποιητικών προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Σ1: Πιστοποιητικά ταυτοπροσωπίας προσφυγικών συλλόγων και δημόσιων αρχών, Υ6: Βεβαιώσεις αποζημιώσεων προσφύγων Κεντρικού Καταστήματος,
Φ1: Εντάλματα πληρωμών Β' εξαμηνιο 1926, T1708: Μιχαήλ Μιχαλόπουλος του Αποστόλου - Αναδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Η Νέα Ζωή»
Φ2: Εντάλματα πληρωμών Ιανουάριος 1927, T1397: Θρασύβουλος Καρακυριάκου-Διαδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Νέα ζωή», T2195: Λουκία Λαβρίδου το γένος Ζοΐδου-Διαδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Νέα Ζωή» και T2372: Μαρία Καρακυριάκου του Ιωάν.-Διαδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Νέα Ζωή»
Φ3: Εντάλματα πληρωμών Φεβρουάριος 1927, T1373: Κωνσταντίνος Κυκικήκος του Κ.-Αναδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Η Νέα Ζωή»

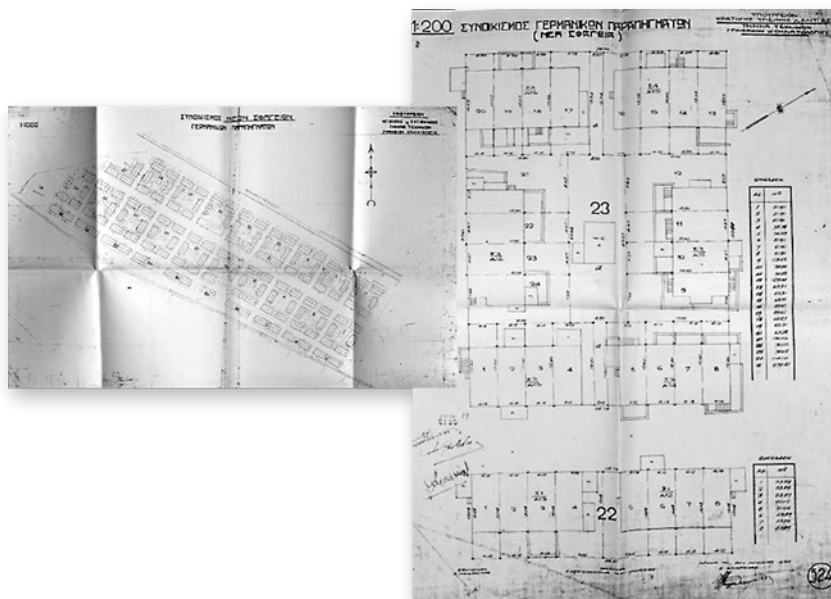
64. Βατόπουλος Νίκος, «Οι σιωπηλές πόρτες στα σπίτια του Ταύρου», εφημ. *Το Βήμα*, 22.11.2021.

- Φ4: Εντάλματα πληρωμών Μάρτιος 1927, T1832: Αμαλία Μενεξέ του Κ. το γένος Βατατζή-Διαδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Η Νέα Ζωή» και T2363: Αδαμαντία Πλοι-αρχοπούλου-Διαδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Νέα Ζωή» και T2384: Πα-ντελής Ιωαννίδης του Ιωάνν. -Διαδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Νέα Ζωή»
- Φ6: Εντάλματα πληρωμών Μάιος 1927 και T1316: Κυριακή Πλοιαρχοπούλου ή Σισμάνογλου του Σάββα - Αναδημιουργικός Σύλλογος Προσφύγων Νέων Σφαγείων «Η Νέα Ζωή», Φ13: Εντάλματα πληρωμών Ιανουάριος 1928, T46: Αρσινόη Κοχαϊμίδου του Ν. - Σύνδεσμος Πο-ντίων Οινοέων και Φατσαίων «Νέα Ζωή» και T47: Βασίλειος Κοχαϊμίδης του Ν. - Σύνδεσμος Ποντίων Οινοέων και Φατσαίων «Νέα Ζωή»
- Φ49: Εντάλματα πληρωμών Ιούλιος 1932, T128: Κυριακή Τροχοπούλου ή Τεκρίδου ή Τεκίρο-γλου του Ιωάννη - Ένωσις Προσφύγων Συνοικισμού Καλλιθέας «Η Νέα Ζωή»
- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, φάκ. Πόντος 259 / φάκ. 29 στην Τζ. Σούλη 13.04.1959 / Αττάλεια/Παμφυλία εκτός Πόντου και Καππαδοκίας Επαρ-χίας, Συνοικισμός Ν. Σφαγείων (Δήμος Ταύρου) / Ελ. Καρατζά, 25.1.1956 (Δήμος Ταύρου, Νέα Σφαγεία) / Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, φάκ. Καππαδοκία 340, οικισμός Τζαλάλα, Μακρίνα Ραφτοπούλου, αρ. φύλ. 53 / Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, φάκ. Πόντος 259 / Θ. Κωστάκης, Συνοικισμός Παλαιών Σφαγείων
 - Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς | Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο ΚΕΔ, Σειρά 1 Διεύθυνση Υπηρεσιών Κεντρικής Επιτροπής Δανείων Ανασυγκροτήσεως (ΚΕΔΑ), Υποσειρά 1 Πρακτικά Κεντρικής Επιτροπής Δανείων Αρχείο ΚΕΔ, Σειρά 2 Δάνεια, Υποσειρά 3 Βιομηχανία Αρχείο ΟΧΟΑ, Σειρά 5 Διεύθυνση Ελέγχου και μελετών, Υποσειρά 5 Εκθέσεις & Υποσειρά 6 Εποπτεία Δανείων
 - Συλλογή Γ. Νικόλη
 - Συλλογή Ειρήνης Ρες
 - Υπουργείον Κρατ. Υγιεινής & Αντιλήψεως, Διεύθυνσις Αστικής Αποκαταστάσεως, Τμήμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων, *Νομοθεσία αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων*, επιμ. Μιχ. Καραλή, Γραμματέως παρά τω Υπουργείω Κρατικής Αντιλήψεως, εκ του Εθνικού Τυπογραφεί-ου, Εν Αθήναις 1934.
 - Εφημερίδα *Ημερησία*, 09.07.1958.
 - Εφημερίδα *Προσφυγικόν Φως*, αρ.φ. 38, 4 Φεβρ. 1934, σ. 3.
 - Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922, Το έργον της εξαετίας 1952-1957*.
 - Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940. Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2020.
 - Ανδριώτης Νίκος, «Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922», στο *Ιστορίες επιβίωσης*, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες, Κατάλογος έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2022, σ. 45-51.
 - Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, 1944, σ. 157-158.
 - Βατόπουλος Νίκος, «Οι σιωπηλές πόρτες στα σπίτια του Ταύρου», εφημ. *Το Βήμα*, 22.11.2021.
 - Βογιατζόγλου Όλγα, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία, παράμε-τρος της αστικής εγκατάστασης», Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, 1999, σ. 147-159.
 - Γκιζελή Δ. Βίκα, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», Επι-στημονικό Συμπόσιο *Ο ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 69-87.
 - Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίον Κέντρου Μι-κρασιατικών Σπουδών*, 1992/9, σ. 61-78.
 - Κανετάκης Γιάννης - Ελένη Μπενέκη - Γιώργος Σαρηγιάννης, *Άγιος Ιωάννης Ρέντη. Η ιστορική και πολεοδομική του εξέλιξη*, έκδοση Δήμου Ρέντη, Αθήνα 2002.
 - Καραβάς Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την πε-

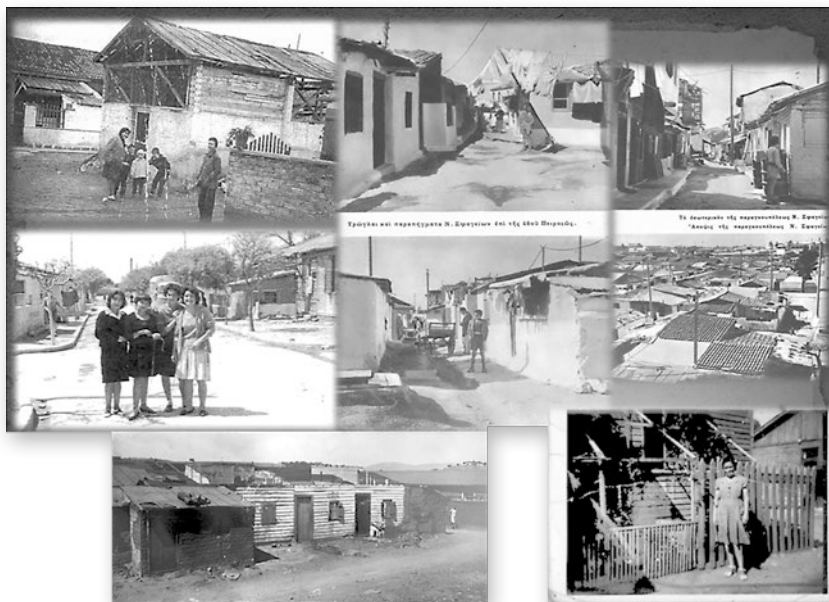
- ρίοδο του μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 9 (1992), σ. 135-156.
- Καραχρήστος Ιωάννης - Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, «Εργασία και στρατηγικές επιβίωσης», στο *Ιστορίες επιβίωσης*, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες, Κατάλογος έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2022, σ. 97-107.
 - Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το γενικό περίγραμμα», στο *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.
 - Κοσμάκη Πολυξένη, *Σχεδιασμένοι οικισμοί στην Αθήνα του μεσοπολέμου*, διδακτ. διατρ. ΕΜΠ, Αθήνα 1991.
 - Κριμπάς Βασίλειος, «Το έργο της αγροτικής εγκατάστασης της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999), σ. 225-268.
 - Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, 2011.
 - Μαρμαράς Μανόλης, «Επιπτώσεις στην εντατική ανοικοδόμηση της μεσοπολεμικής Αθήνας από την έλευση των μικρασιατών προσφύγων», *Επιστημονικό συνέδριο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα* (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, 1999, σ. 59-68.
 - Μπενέκη Ελένη, «Ανώνυμος Υφαντουργική Εταιρεία “Μουταλάσκη”», στο *Ιστορίες επιβίωσης*, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες, Κατάλογος έκθεσης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2022, σ. 127-132.
 - Μπενέκη Ελένη, «Ο υποφαινόμενος αγροτικός εγκατεστημένος εις τον Συνοικισμό...»: τεκμήρια από την αποκατάσταση μικρασιατών προσφύγων, στον συλλογικό τόμο *Ψηφίδες της αποκατάστασης των προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο*, επετειακή έκδοση Τράπεζας Πειραιώς, Αθήνα 2023, σ. 217-293.
 - Μωφά Νικολία-Σπυριδούλα, *Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα. Μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργουτίου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα*, διδακτορική διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2019.
 - Ντελέζος Γ. Σπύρος, *Στεγαστική Αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στις πόλεις. Η περίπτωση του Συνοικισμού Βύρωνος. Κοινωνικές προεκτάσεις των πολιτικών στέγασης. Προσφυγική οπτική και αντιστάσεις των αποκλειόμενων*, Αλφειός, Ιστορία και Θεωρία της Ιστορίας/2, Αθήνα 1922.
 - Παπαδοπούλου Ελίζα - Γεώργιος Σαρηγιάννης, *Συνοπτική έκθεση για τους προσφυγικούς συνοικισμούς του λεκανοπεδίου Αττικής*, ΕΜΠ, Αθήνα 2006.
 - Παπαθανασοπούλου Κυριακή, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια, Σύλλογοι, Ταυτότητες, Μνήμη*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2023, σ. 214 κ.εξ.
 - Ποτηρόπουλος Π., *Καταγραφές της προσφυγικής μνήμης, μεταφορές και μετασχηματισμοί πολιτισμικών φαινομένων και πρακτικών. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Αττικής στο Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας*, 33-34 (2009-2013), Αθήνα 2016 (β), σ. 667-685.
 - Ρηγίνος Μιχάλης, «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», *Επιστημονικό Συνέδριο Ο ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα* (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 231-241.
 - Σούτος Χρ. Δημήτρης, *Δήμος Ταύρου, σελίδες από την ιστορία του*, έκδοση «Λόγος και αντίλογος», Ταύρος 1983.
 - Σούτος Δ. Χρήστος - Σούτος Χ. Δημήτριος, *Ταύρος. Τοπογραφικές-Ιστορικές-Λαογραφικές σελίδες. Ενθύμιο οδοιπορικού μέσα στο χρόνο από την κοινότητα Νέων Σφαγείων στην Δημοτική Κοινότητα (Ενότητα) Ταύρου (1934-2010)*, τόμ. Α'. Τόποι και τοπία, τεύχ. 10, έκδοση «εκκύκλημα», Ταύρος 2017.
 - «Ταύρος. Η περιοχή με τα περισσότερα εργοστάσια της Αττικής», εφημ. *Η Παμπροσφυγική. Όργανο της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Προσφύγων* (Π.Ο.Π. 1922), περίοδος δευτέρα, έτος 4^{ον}- αριθμ. φύλ. 7, Αύγ. 1978, σ. 2.
 - Τουλούπη Φλώρα - Μαρούγκας Ανδρέας, «Προσφυγικοί οικισμοί στον ευρύτερο χώρο της Αττικής γης», ΤΕΙ Πειραιά, Σχολή Τεχνολογικών Εφαρμογών-Τμήμα Πολιτικών Δομικών Έργων, 2010.
 - Χαϊδεμένου Φιλίω, *Τρεις αιώνες μια ζωή: Γιαγιά Φιλίω η Μικρασιάτισσα*, Αθήνα 2005.

Πιστοποιητικά ταυτοπροσωπίας μελών του Αναδημιουργικού Συλλόγου Προσφύγων Νέων Σφαγείων "Η Νέα Ζωή" (Ι.Α. ΕΤΕ, Συλλογή πιστοποιητικών προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Πιστοποιητικά ταυτοπροσωπίας προσφυγικών συλλόγων και δημόσιων αρχών, Βεβαιώσεις αποζημιώσεων προσφύγων Κεντρικού Καταστήματος, Εντάλματα πληρωμών Μάρτιος 1927).

Συνοικισμός Γερμανικών παραπηγμάτων Νέων Σφαγείων, 1934. Πρόκειται για τα Γερμανικά παραπήγματα μεταξύ των οδών Μυράκτης-Μακεδονίας-Κων/πόλεως-Πειραιώς με παραχώρηση για την οικοδόμηση Παιδικού Σταθμού. Το μπλοκ των Γερμανικών 1-30 κοβόταν οριζόντια από την οδό Βενιζέλου κι εκείνη τεμνόταν από οδούς με ονόματα όπως Μακεδονίας, Μελανδίας, Περαιάς, Προποντίδος, Βοσπόρου, Χαλκηδόνας, Αϊδινίου ή Καλλιπόλεως, Ναζλή (ΓΑΚ-Κ.Υ., Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1561, κιβ. 114, φ. 3, διαγράμματα 524, 529).

Προκατασκευασμένες κατοικίες από ξύλο και φύλλα αμιάντου, τα «γερμανικά» στον Ταύρο Αττικής. / Άποψη της παρακούπολης των Ν. Σφαγείων (Ταύρος) περιοχή Παναγίτσας πριν από την κατεδάφισή τους / Τρώγλες και παραπήγματα στην περιοχή της Κοίμησης Θεοτόκου ή Παναγίτσας. (Αρχείο ΕΡΤ Α.Ε. / Υπουργείον Κοινωνικής Προνοίας, *Στέγασις αστών προσφύγων 1922*, *Το έργον της εξαιτίας, 1952-1957*)

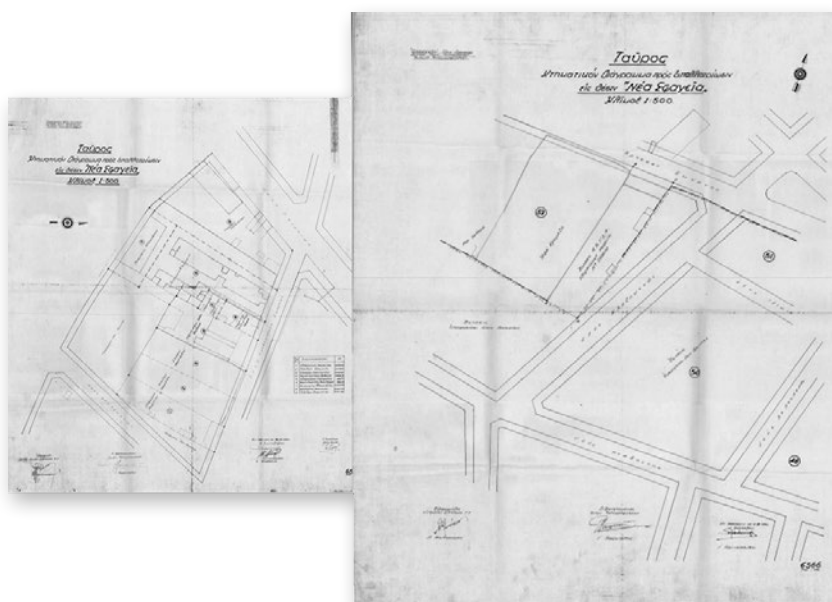
Η Φωτεινή Βουτσά Κυριαζή, από τη Σμύρνη στις παράγκες του Ταύρου. (Αρχείο Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες», παραχώρηση Ζάννας Γαλάτη το γένος Κυριαζή).

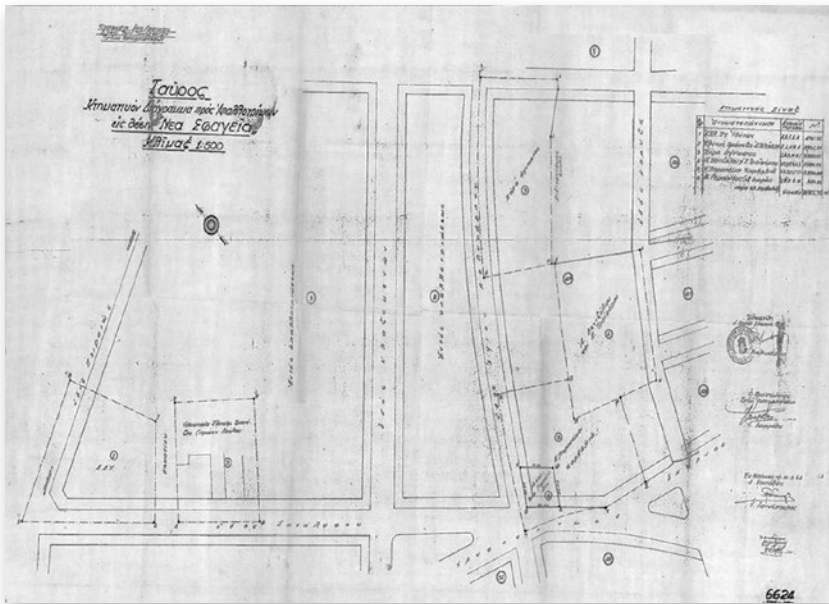
Η Ασημίνα Βακουτούζη, καταγωγής από την Ερυθραία, με τα εγγόνια της, το 1947, και άλλα μέλη της οικογένειάς Νικόλη στα γερμανικά παραπήγματα και τις σιδηροδρομικές γραμμές στον Ταύρο (Συλλογή Γ. Νικόλη).

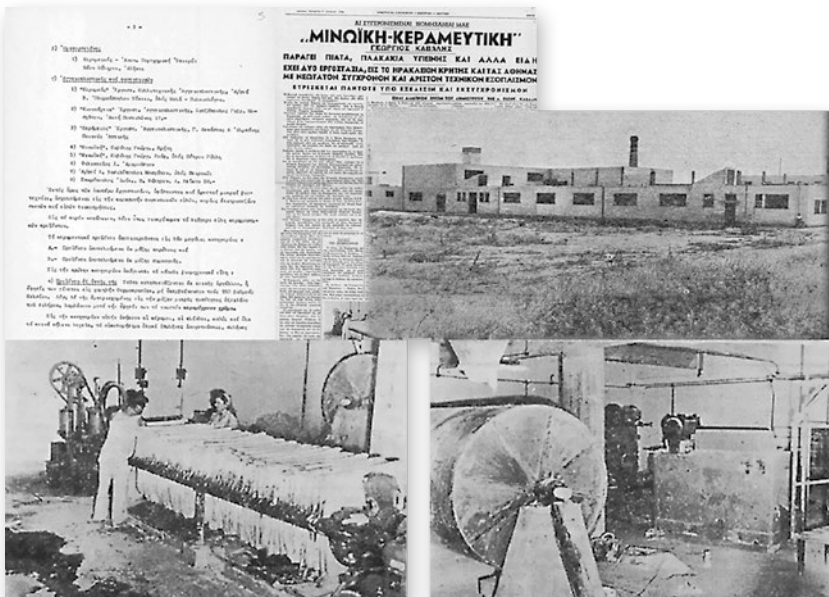
Η οικογένεια Τσαούσoglou εγκαταστάθηκε στα Νέα Σφαγεία, διατηρούσε πρατήριο άρτου στη γειτονιά της Παναγίτσας και καφενείο στην οδό Πειραιώς. Μέλη της συμμετείχαν στον τοπικό αθλητικό όμιλο Φωστήρ. (Συλλογή Ειρήνη Ρες).

Ταύρος. Κτηματικόν Διάγραμμα προς απαλλοτριώσιν εις θέσιν Νέα Σφαγεία, 1962 (ΓΑΚ - Κ.Υ., Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 1652, κιβ. 120, φ.1).

Ταύρος. Διάγραμμα προς απαλλοτριώσιν εις θέσιν Νέα Σφαγεία (ιδιοκτησίες Εθνικής Τραπέζης-πρώην Παύλου, κληρονόμοι Χαρβαλία (γωνία Αγ. Πολυκάπτου), Β. Ρεμούνδος Ελληνικής Εταιρεία Υδάτων, Α. Βενιζέλου, και Π. Τραϊφόρου, χήρα άγνωστος) του 1964 - Κτηματικών Διάγραμμα / Ταύρος (Νέα Σφαγεία) εμφανίζουν ιδιοκτησίαν της Εθνικής Τραπέζης, 1967 (επί της οδού Επταλόφου) - Συγκρότημα Κατοικιών Ταύρος, Β' πρόγραμμα. Κτηματολογικόν Διάγραμμα οικοπέδων, 1969. (ΓΑΚ, Υπουργείο Υγείας, σειρά Διαγράμματα, φάκ. 2426, κιβ. 198, φ. 9).

Εικόνες του εργοστασίου και του μηχανολογικού εξοπλισμού φιλτροπρέσσας και τριβείου της ΜΙΝΩΙΚΗ Κεραμευτική Επιχείρησης Γ. Καβάλη (Δωρίδος και Πέτρου Ράλλη 19) από αφιέρωμα της εφημερίδας Ημερησία της 09.07.1958 (ΠΙΟΠ | ΙΑ, Αρχείο ΟΧΟΑ).

Από τα βοσκοτόπια των Ποδαράδων¹ στη βιομηχανική Νέα Ιωνία

Λουκάς Π. Χριστοδούλου

Συγγραφέας – Ερευνητής

Πριν την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και την άφιξη των προσφύγων στους Ποδαράδες, η περιοχή ανήκε στην ιδιοκτησία του Παναγίου Τάφου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και ήταν μία ακατοίκητη γη, που κατά διαστήματα την επισκέπτονταν τσοπάνηδες από τις γύρω περιοχές, προκειμένου να ξεχειμωνιάσουν τα κοπάδια τους.

Ας δούμε τα κύρια χαρακτηριστικά της τοποθεσίας «Ποδαράδες»:

Η απόσταση από την Αθήνα ήταν μικρή, 7 χιλιόμετρα περίπου ενώ το μέσο υψόμετρο της περιοχής ήταν 120 μ. Την περιοχή διέσχιζαν δύο χείμαρροι: ο Ποδονίφτης και ο Γιαμπουρλάς, ενώ διέρχονταν η σιδηροδρομική γραμμή με το ατμήλατο τρένο, τον «Σταμάτη» ή το «Θηρίο» όπως το αποκαλούσαν, ανάλογα με την ταχύτητα ή το θόρυβο που δημιουργούσε στο πέρασμα του, που εκτελούσε το δρομολόγιο Πειραιάς-Κηφισιά.

Γύρω – γύρω υπήρχαν μικροί λοφίσκοι με μεγαλύτερο τα Τουρκοβούνια ο «Αγχεσμός» του Πανσανιά² στα νοτιοανατολικά.

Νοτιότερα στην περιοχή όπου σήμερα το Β' Νεκροταφείο Αθηνών, στην περιοχή των Άνω Πατησίων, ο Νικ. Κυρκίνης καταγόμενος από την Αρκαδία, έχει δημιουργήσει από το 1919, ένα μεγάλο εργοστάσιο, την Ελληνική Εριουργία Α.Ε.

Βορειοδυτικά βρίσκονταν το χωριό των Κουκουβαούνων (η σημερινή Μεταμόρφωση) που κατοικείται από λίγες οικογένειες αγροτών και κτηνοτρόφων, οι οποίες είχαν τα κτήματά τους στους Ποδαράδες. Επειδή οι γηγενείς Κουκουβανιώτες είχαν ζημιωθεί από την απαλλοτρίωση του κτήματος του Παναγίου Τάφου, με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας, το 1924 τους παραχωρήθηκαν γαίες στην τοποθεσία «Καναπίτσα».³

Βορειοανατολικά ήταν το Ηράκλειο (Αρακλί) όπου είχαν εγκατασταθεί από την εποχή του Όθωνα οικογένειες Βαυαρών και λίγο αργότερα το 1925 θα γίνει κοινότητα.

Δυτικά βρίσκονταν η περιοχή του Ποδονίφτη, που αργότερα ανοικοδομήθηκε και έγινε το 1928 η κοινότητα της Ν. Φιλαδέλφειας.

Ανατολικά βρίσκονταν η περιοχή της Καλογρέζας όπου υπήρχαν λίγα σπιτάκια-παραπήγματα, στο χώρο γύρω από το σημερινό «Πέτρινο σχολείο της Καλογρέζας-9ο Δημοτικό) και η Νέα Αλεξάνδρεια (μετέπειτα Φιλοθέη) που άρχισε να ανοικοδομείται

1. Για το τοπωνύμιο «Ποδαράδες» βλέπε: Χάρης Σαπουντζάκης-Λουκάς Χριστοδούλου «Η Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922-1941», έκδοση Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας, 2013.

2. Τα Τουρκοβούνια αναφέρονται πρώτη φορά με το όνομα Αγχεσμός από τον Πανσανία στα «Αττικά», τονίζοντας ότι το ξόανο του θεού Δία (Διός άγαλμα Αγχεσμίου) βρίσκεται εκεί. Λέγεται ότι από εκεί ο Δίας έριχνε τους κεραυνούς. Το όνομα «Αγχεσμός» είναι σύνθετη λέξη και προέρχεται από τις λέξεις άγχη που σημαίνει πλησίον και εσμός που σημαίνει αυτός που εξορμά δυνατά. Ο Πανσανίας αναφέρει ότι το βουνό ήταν γεμάτο φυσικούς κινδύνους (κακός καιρός, άγρια ζώα κτλ), και ότι ήταν επίσης κρησφύγετο ληστών οι οποίοι κρύβονταν στις σπηλιές και κατέβαιναν και λήστευαν την πόλη.

3. Η περιοχή «Καναπίτσα» ανήκει σήμερα στο Ηράκλειο Αττικής.

από τον Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, προκειμένου να καλύψει τις οικιστικές ανάγκες των υπαλλήλων της.

Ο Άγγελος Μελεμενής⁴, αναφέρει σχετικά μία βιωματική του μαρτυρία σχετικά με την κατάσταση των Ποδαράδων πριν την άφιξη των προσφύγων το 1922:⁵

...Μέχρι τότε, τσοπάνηδες από τα χωριά, γύρω από το Λιδωρίκι, κοντά στη τεχνητή λίμνη του Μόρνου⁶, άφηναν τα ορεινά μετά το τέλος του καλοκαιριού, διέσχιζαν πεζή την αφιλόξενη γι' αυτούς Βοιωτία, με κατοίκους που μιλούσαν αποκλειστικά αρβανίτικα και έρχονταν να ξεχειμωνιάσουν με τα ποίμνια τους, δημιουργώντας καταυλισμούς στην «Πηγή», δίπλα στο ρέμα του Ποδονίφτη, κάτω από το λόφο της Δεξαμενής⁷, στους Ποδαράδες. Η «Πηγή» ήταν απαραίτητη για τους ίδιους και τα ποίμνιά τους. Αυτή η ίδια πηγή τροφοδοτούσε τα μαρμαράδικα, που προϋπήρχαν λίγο παρακάτω, εκεί, που είναι σήμερα ο σταθμός των ΗΣΑΠ στον Περισσό. Το νερό της Πηγής του Ποδονίφτη, που τότε ήταν καθαρό, έφθανε για να αρδεύει και τα περιβόλια στην Πλατεία της Αττικής που τα είχαν οι Μενιδιάτες.

Στην ύπαιθρο της Αττικής υπήρχαν τότε, κυρίως χωριά Αρβανίτικα: οι Κουκουβάουνες, το Μενίδι, το Μπάφι, το Μπογιάτι, τα Κιούρκα, το Κριεκούκι, τα χωριά των Μεσογείων. Υπήρχε και ο οικισμός των Βαναρών, στο Παλιό Ηράκλειο.

Ο κυρ Παναγιώτης ο Μεντζάλης, γεννημένος στα ορεινά της Φωκίδας κάπου το 1904, αφηγείτο: «Κάθε τρία χρόνια, ένας από τα χωριά μας ταξίδευε με καϊκι από το Γαλαξίδι στους Αγίους Τόπους, υπέγραφε συμβόλαιο για λογαριασμό των τσοπάνηδων της περιοχής με το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, να κατεβαίνουμε τον χειμώνα στο κτήμα του Παναγίου Τάφου. Την περιοχή ανατολικά των γραμμών του τρένου τη λέγαμε «Πηγή». Πέρα από το τρένο στα δυτικά τη λέγαμε «Πύργο». Για τα παιδιά είχαν ένα βαγόνι τρένου για σχολειό, εκεί που είναι τώρα η Αγία Βαρβάρα, στα Άνω Πατήσια. Ο δάσκαλος ερχόταν να μας κάνει μάθημα από τη Βικτώρια. Εκεί στη Βικτώρια τελείωνε τότε η Αθήνα. Εκεί υπήρχε και έφιππη αστυνομία να τρέχει στους καυγάδες, στα Αρβανιτοχώρια. Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες, δεν ξαναγυρίσαμε πίσω στα χωριά μας. Είχαμε πια μεγάλη πελατεία, να διαθέσουμε την παραγωγή μας: το γάλα, το γιανούρι, τα τυριά, και το βούτυρο.

Ο κυρ Παναγιώτης που έζησε σχεδόν εκατό χρόνια, ήταν για πολλά χρόνια επιστάτης στα κτήματα της οικογένειας Φιξ στο Ηράκλειο και μέχρι τα βαθειά του γεράματα, φρόντιζε για την περιουσία των Βαναρών...

Αλλά ας δούμε και τα στατιστικά δεδομένα των Ποδαράδων και των γύρω συνοικισμών στην απογραφή του 1920.⁸

4. Είναι πολιτικός μηχανικός του Ε.Μ.Π. και Πρόεδρος του Συλλόγου Σμυρναίων Ν. Ιωνίας.

5. Κώστας Τσαγκαράκης; «Ηθη και έθιμα της Νέας Ιωνίας». Νέα Ιωνία, Δεκέμβριος 2022.

6. Η λίμνη του Μόρνου είναι τεχνητή λίμνη που κατασκευάστηκε με σκοπό να καλυφθούν οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες ύδρευσης της Αθήνας. Δημιουργήθηκε το 1979 έπειτα από την ολοκλήρωση του φράγματος στον ποταμό Μόρνο. (Βικιπαίδεια).

7. Εννοεί την υδατοδεξαμενή πάνω από το νοσοκομείο «Αγία Όλγα».

8. Απογραφή του 1920: «Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος» πραγματοποιήθηκε στις 18-19 Δεκεμβρίου 1920 και εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 31ης Αυγούστου 1921, που υπογράφηκε από τον Βασιλιά Κωνσταντίνο Α', στη Προύσα της Μ. Ασίας.

Ο συνοικισμός **Ποδαράδες** ανήκε στον νομό Αττικής και Βοιωτίας, της επαρχίας Αττικής του δήμου Αθηναίων, που έχει πληθυσμό 292.991 κατοίκους (164.050 άνδρες και 128.941 γυναίκες). Ανήκει στην ιδιαίτερη κατηγορία των συνοικισμών «εκτός του σχεδίου της πόλεως Αθηνών» μαζί με άλλους έξι συνοικισμούς (Βούθουλας, Γουδί, Ιερά Οδός, Κολοκυνθού, Ποδονίφτης και Σεπόλια) και έχει 50 κατοίκους (32 άνδρες και 18 γυναίκες).

Ο συνοικισμός **Καλογρέζα** ανήκει στον νομό Αττικής και Βοιωτίας, της επαρχίας Αττικής και εμφανίζεται μαζί με άλλες 38 περιοχές να υπάγεται στον δήμο Αθήνας και να έχει 29 κατοίκους (20 άνδρες και 9 γυναίκες). Σε αυτή την κατηγορία συνοικισμών ανήκουν μεταξύ άλλων: η Κηφισιά με 3.385 κατοίκους, το Μαρούσι με 3.450, το Χαλάνδρι με 1.897, οι Κουκουβάουνες (Μεταμόρφωση) με 972, το Ηράκλειο με 341, ο Ποδονίφτης (Ν. Φιλαδέλφεια) με 110, το Ψυχικό με 64, κ.ά.

Μετά την πυρπόληση της Σμύρνης και την εγκατάλειψη των περιοχών της Μ. Ασίας από τον Ελληνικό στρατό, αρχίζει και ο ξεριζωμός των δεκάδων εκατοντάδων χιλιάδων Χριστιανών Ορθοδόξων από τις πατρογονικές τους εστίες. Πολλές χιλιάδες προσφύγων μέσω του λιμανιού της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο του 1922 φτάνουν στη Λέσβο και στη Χίο και στη συνέχεια κατανέμονται σε διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Ανάλογες πορείες ακολούθησαν και άλλες προσφυγικές οικογένειες μέσω λιμανιών των παραλίων της Μ. Ασίας.

Οι πρόσφυγες, τις πρώτες μέρες αλλά και μήνες αργότερα, προσπαθούν να συνδεθούν και πάλι με τους οικείους τους γιατί, στην κυριολεξία, οι οικογένειες είχαν διαλυθεί. Παράλληλα, επιδιώκουν να συνδεθούν και με ομοϊδεάτες τους από τις αλησμόνητες πατρίδες για να νοιώσουν μια σιγουριά, ενώ προσπαθούν να στεγαστούν όπου βρουν. Για μέρες ή και μήνες, κοιμούνται κάτω από γέφυρες, υπόστεγα, στοές, εκκλησίες, σχολεία, επιταγμένα δωμάτια και σπίτια. Σφίγγουν τα δόντια. Αρρωσταίνουν. Πεθαίνουν. Ζουν με την ελπίδα.

Για την τροφή τους, μεγάλη ήταν η συμβολή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και των άλλων φιλανθρωπικών οργανώσεων που για ένα τουλάχιστον χρόνο μερίμνησαν και για την υγειονομική τους περίθαλψη. Οι χώροι γύρω από τα αστικά κέντρα, και όχι μόνο, έχουν γεμίσει από παραπήγματα, σκηνές και πρόχειρες κατασκευές προκειμένου να στεγάσουν όλο αυτό το κύμα προσφύγων.

Στις 15 Φεβρουαρίου 1923, ιδρύεται από τους Σπαρταλήδες στην Αθήνα ο Σύλλογος «**Σπάρτη της Πισιδίας**»⁹, έχοντας πρώτο Πρόεδρο τον Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου και μέλη τους: Βασίλειο Πετράκη, Βασίλειο Ιατρίδη, Χριστόφορο Χεκίμογλου και Βασίλειο Γαβριηλίδη. Τα γραφεία του συλλόγου στεγάστηκαν στην οδό Αριστείδου, στην Αθήνα.

Από τις πρώτες ενέργειές τους είναι η ανεύρεση μιας περιοχής για να συγκεντρωθούν όλοι οι Σπαρταλήδες και να ιδρύσουν τον δικό τους οικισμό, όπως ήταν σύνηθες εκείνη την εποχή.

Η Κυβέρνηση Στυλ. Γονατά τους υποδεικνύει την περιοχή των Ποδαράδων όπου την

9. Ο εν λόγω Σύλλογος σταμάτησε τη δράση του το 1930. Με τους ίδιους σκοπούς, ιδρύθηκε το 1933 η Ένωση Σπαρταλήδων Ν. Ιωνίας «Τα Σπάρτα» ο μετέπειτα Σύλλογος «Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας».

**ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΤΑΜΕΙΟΥ ΠΕΡΙΘΑΛΨΕΩΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ**

Έκτιθεται εις μειοδοτικήν δημοπρασίαν δι' έγγραφον ένοφραγιστών προσφορών ή κατασκευή 100 δωμάτων εν τω παρὰ τῇ θέσει «Ποδαράδες» οικοδομηθισμένῳ προσφυγικῷ συνοικισμῷ. Ἡ έγγραφὸς διὰ τὴν ἐργασίαν ὠρίσθη εἰς 20.000 δραχ.

Οἱ ὅροι συγγραφῆς, προμετρήσεις, σχεδιαγράμματα εὐρίσκονται κατατεθειμένα εἰς τὸ Ταμεῖον Περιθάλψεως Προσφύγων, Βουλῆς 2) Α', εἰς ὃ οἱ βουλόμενοι δύνανται ν' ἀποταθῶν διὰ τὰς λαμβάνουν πληροφορίας. Ἡ ἀποσφράγις θέλει λάβει χώραν τὴν 1ην Ἰουνίου 1923, ἡμέραν Πέμπτην καὶ ὥραν 7 μ.μ.

(Ἐκ τοῦ Γραφείου)

**ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ
ΝΕΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ**

Χθὲς τελέσθησαν εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἀλυσίδα θέσιν «Ποδαράδες» τὰ ἐγκαίνια τοῦ νοοιδρυθέντος προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ.

Παρέστη ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως κ. Πλαστήρας, ὁ Πρωθυπουργὸς κ. Γονατᾶς, ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας κ. Δοξιάδης καὶ ἀλλοὶ ἄλλοι ἐπίσημοι.

Μετὰ τὸν ἀγασμὸν ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως κ. Πλαστήρας ἀπάντων εἰς ἑξῆς καθέστησε αὐτὸν εὐχαριστίας παρὰ τῆς ἑντιπροσώπειας τῶν προσφύγων Παιδείας, συνέστησεν εἰς αὐτοὺς νὰ μὴ χάνουν τὸ θάρρος των, ἀλλὰ νὰ ἐμμένουν εἰς τὰς ἀρχὰς των βέβαιον ὄντες ὅτι ἡ παρούσα κατάστασις εἶνε μεταβατική, πολὺ δὲ τεχνική, ὥς ἐλαττεῖ, θὰ κατασθῇ δυνατὴ ἡ ὁλοστικὴ αὐτῶν ἀποκατάστασις.

Μετὰ ταῦτα οἱ ἐπίσημοι ἐπαυλοῦσαν τὴν συνελευμένην ἐργασίαν. Ὁ συνοικισμὸς «Ποδαράδων» θὰ περιλάβῃ 400 δωμάτια, εἰς τὰ ὅποια θὰ ἐγκατασταθῶν ἰσάριθμοι οἰκογένεια προσφύγων τῆς Παιδείας.

Ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως κ. Πλαστήρας καὶ ὁ Πρωθυπουργὸς κ. Γονατᾶς εἰς τὴν ἐγκαίνια τοῦ προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ «Ποδαράδες» (Ποταμὸς τῆς Ἐπικράτειας)

επισκέπτονται και συμφωνοῦν να εγκατασταθοῦν ἐκεῖ, ἀφοῦ υπήρχαν αρκετὰ νερά, ἀπαραίτητα για τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ταπητουργίας, τέχνη που γνώριζαν πολὺ καλὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους. Ἡ ἐν λόγω περιοχή ἦταν μία ἀδιαμόρφωτη ἔκταση με χαμηλὴ βλάστηση, πουρνάρια καὶ πέτρες.

Ὁ Παπαῖωακείμ Πεσματζόγλου στα «Απομνημονεύματά του»¹⁰ περιγράφει τὴν ιστορικὴ περιδιάβασή του, στὴν περιοχή των Ποδαράδων,

ὅταν με ἄλλους Σπαρταλήδες ἀναζητοῦσαν χώρο για να οικοδομήσουν τὸν δικὸν τους οἰκισμό, ὅπως ἦταν σὺνηθες ἐκείνη τὴν περίοδο προκειμένου «να ἀναστήσουν» τὴ δική τους Σπάρτη τῆς Πισιδίας.

...Εβαδίζομεν πεζὴ ἀπὸ τὸ τέρμα Πατησίων, ἀργὰ καὶ ἡρεμα, θεωροῦντες καὶ ἐξετάζοντες τὴν γύρω περιοχήν καὶ τέλος μετὰ ἀπὸ πορείαν μίας καὶ πλέον ὥρας, ἐυρήκαμεν τους «Ποδαράδες». Τοποθεσία ἐξοχικὴ, ὄντως θελκτικὴ, με πηγὴν ἀναβλύζουσαν ἀφθονον γάργαρο νερό (ἐπρόκειτο βέβαια για τις πηγές του Ποδονίφτη) ἰδιαίτέρως πολύτιμο δια τὴν σκοπούμενην ἀνάπτυξιν τῆς ταπητουργίας με πολλὰ ἄγρια δένδρα, εἰς τὰ φυλλώματα των ὁποίων ἐτιτίβιζαν καὶ ἐκελάιδουν χαρούμενα τὰ πουλιά. Τόπος γεμάτος ἀπὸ πυκνοὺς καὶ ἀκανθώδεις θάμνους. Μετὰ ἀπὸ δύο ἡμέρας υπεβάλαμε εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τὴν ἐκθεσιν μας, χαρακτηρίζοντες τὴν περιοχήν ἰδιαίτεραν κατάλληλον...

Αφοῦ, συμφωνήθηκε μετὰ Κυβέρνησης καὶ Σπαρταλήδων ἡ ἰδρυση προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ στους Ποδαράδες, στὶς **4 Ἀπριλίου 1923**, δημοσιεύεται ἡ προκήρυξη τοῦ Ταμεῖου Περιθάλψεως Προσφύγων¹¹ (Τ.Π.Π.) για τὴν κατασκευὴ 400 δωμάτων

10. Παπαῖωακείμ Πεσματζόγλου: «Αναμνήσεις ἀπὸ τὴν πατρίδα μου Σπάρτη Μ. Ασίας», ἐκδοση Ἐνώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας, 1990.

11. Τὸ Ταμεῖο Περιθάλψεως Προσφύγων ἰδρύθηκε στὶς 3 Νοεμβρίου 1923, καὶ διοικούνταν ἀπὸ δεκαμελὲς Διοικητικὸ Συμβούλιο, με σκοπὸ «τὴν διαχείρισιν καὶ διάθεσιν των ἐξ ἐράνων, κληρονομιών, δωρεῶν καὶ κληροδοτημάτων προς περιθάλψιν ἐν γένει καὶ ἐγκατάστασιν των προσφύγων, διατιθεμένων χρημάτων καὶ εἰδών...».

στους Ποδαράδες, που θα στέγαζαν ισάριθμες οικογένειες προσφύγων. Προκήρυξη για δωμάτια και όχι για οικίες!

Αμέσως αρχίζουν οι εργασίες για την δημιουργία των πρώτων υποδομών (διάνοιξη οδών, διαμόρφωση πλατειών κ.α.). Το **Σάββατο, 30 Ιουνίου 1923**¹² προσέρχεται η ηγεσία της «Επανάστασις 1922» με επικεφαλής τον Αρχηγό της Νικ. Πλαστήρα και τον πρωθυπουργό Στυλ. Γονατά¹³ και θέτουν τον θεμέλιο λίθο του συνοικισμού. Στην τελετή, εκτός των προαναφερθέντων, παρευρίσκονται ο υπουργός Απ. Δοξιάδης και επίσημοι από τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία.

Θεωρούμε το δημοσίευμα της εφημερίδας «Ελεύθερον Βήμα» της 1ης Ιουλίου 1923 ως βασική πηγή της ημερομηνίας για τα εγκαίνια του συνοικισμού, ενώ μας διευκρινίζει ότι: ...Ο συνοικισμός Ποδαράδες θα περιλάβει 400 δωμάτια εις τα οποία θα εγκατασταθούν ισάριθμοι οικογένειαι προσφύγων από την Πισιδία...

Σε λίγο οι επίσημοι έφυγαν, η τελετή έλαβε τέλος και ξεκίνησε πάλι οικοδομικός οργανισμός με γοργούς ρυθμούς. Χτίζονται δωμάτια από το Τ.Π.Π. και από ιδιώτες που αγοράζουν οικοπέδα από το Τ.Π.Π. και σε λίγο θα δημιουργήσουν μια μικρή συνοικία. Εδώ καταφθάνουν για να εργαστούν οικοδόμοι και εργάτες, όχι μόνο από την περιοχή της Αθήνας, αλλά και από την επαρχία αφού η ανοικοδόμηση θα κρατήσει αρκετούς μήνες.

Η κυβέρνηση Στυλ. Γονατά, θέλοντας οι προσφυγικοί συνοικισμοί να έχουν ομοιόμορφα χαρακτηριστικά ως προς τις επαγγελματικές ασχολίες τους, αποφασίζει ο συνοικισμός Παγκρατίου (μετέπειτα Βύρωνας) να περιλάβει την αστική τάξη, ο συνοικισμός των Ποδαράδων (μετέπειτα Ν. Ιωνία) την εργατική τάξη και ο τρίτος συνοικισμός, πίσω από νοσοκομείο Συγγρού (μετέπειτα Καισαριανή) την επαγγελματική τάξη.¹⁴

Στις **30 Σεπτεμβρίου 1923**, δύο μήνες μετά την προκαταβολή που είχε δοθεί, ολοκληρώνεται η αγορά των 1.230 στρεμμάτων γης. Με το «Πωλητήριο μέρους κτήματος αντί δρχ. 500.000»,¹⁵ ο Επαμ. Χαρίλαος, πρόεδρος του Τ.Π.Π. αγοράζει από τον εκπρόσωπο του Ιερού Κοινού του Παναγίου Τάφου, Αρχιμανδρίτη Καλλίνικο Σκουμπερδή, έξαρχο εν Ελλάδι, έκταση κτήματος 1.230 στρεμμάτων (από τα 1.502 στρέμματα που κατείχε το «Ιερό Κοινό του Παναγίου Τάφου» στην περιοχή των Ποδαράδων). Έτσι, ο υπό ανέγερση προσφυγικός συνοικισμός των Ποδαράδων αποκτά την πρώτη του έκταση.

Τον **Σεπτέμβριο του 1923** ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) με τη δημοσίευση στην Ελλάδα του Ν.Δ.¹⁶ «Περί κυρώσεως του εν Γενεύη

12. Ο Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου, στο βιβλίο: «Αναμνήσεις. Από την πατρίδα μου Σπάρτη της Πισιδίας», Έκδοση Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, 1990, αναγράφει ότι «η θεμελίωση της πόλης έγινε την Κυριακή 27 Ιουνίου 1923». Μάλλον έχει κάνει λάθος, γιατί το εν λόγω βιβλίο γράφτηκε 30 χρόνια μετά τα γεγονότα.

13. Στο ίδιο βιβλίο ο Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου, αναγράφει ότι στα εγκαίνια του συνοικισμού, στις 27 Ιουνίου 1923, παρευρίσκονταν και ο Χένρυ Μόργκενταου, ο οποίος όμως δεν ήταν παρών γιατί ήρθε στην Αθήνα για πρώτη φορά μερικούς μήνες αργότερα, στα μέσα Νοεμβρίου 1923.

14. Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ», 10.11.1923.

15. Το υπ' αριθ. 35485/20.9.1923 συμβόλαιο του Συμβολαιογράφου Αθηνών, Κων/νου Δ. Ιωάννου (σε 3 μορφές) επικυρωμένο, στο αρχείο του συγγραφέα.

16. Φ.Ε.Κ. αρ. 289/13.10.1923, τ. Α'.

9/12/1923: Εγκαίνια συνοικισμού ΙΩΝΙΑ.

Αριστερά ο Παπαΐωακείμ Πεσματζόγλου κατά την τελετή και δεξιά ο Henry Morgenthau με τον Κ. Ουράνη.

υπογραφέντος Πρωτοκόλλου περί αποκαταστάσεως των εν Ελλάδι προσφύγων και ιδρύσεως Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων κλπ.». Το Πρωτόκολλο δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αποδοχή του σχεδίου που είχε εκπονήσει η Κ.τ.Ε., με κύριο στόχο την εγκατάσταση και την παραγωγική ένταξη των προσφύγων στην ελλαδικό χώρο.¹⁷

Στις **13 Νοεμβρίου 1923**, έχουν ήδη αποπερατωθεί εκατό σπίτια στον προσφυγικό οικισμό των Ποδαράδων και πρώτος ο Παπαΐωακείμ Πεσματζόγλου εγκαθίσταται στον συνοικισμό σε δύο δωμάτια που του παραχωρήθηκαν, στην σημερινή οδό Σπάρτης.¹⁸

Στις **24 Νοεμβρίου 1923**, έρχονται στον συνοικισμό οι Νικ. Πλαστήρας, Απόστ. Δοξιάδης και Χένρυ Μοργκεντάου για να επιθεωρήσουν τα έργα ανοικοδόμησής.¹⁹

Έτσι, φτάνουμε στις **9 Δεκεμβρίου 1923**. Ο συνοικισμός έχει ντυθεί στα γιορτινά του, αφού έχουν ανεγερθεί τα πρώτα 400 δωμάτια. Σημαίες Ελληνικές και Αμερικανικές κυματίζουν. Το κλίμα εορταστικό. Κάτι καινούργιο γεννιέται. Η πόλη μας. Η ΙΩΝΙΑ.

Προφανώς, έχει αποφασιστεί νωρίτερα ο συνοικισμός να ονομαστεί **Ιωνία** αντί Νέα Πισιδία, αφού σε αυτήν είχαν ήδη εγκατασταθεί πρόσφυγες από όλη την Ιωνική γη.

Την επομένη μέρα, η εφημερίδα «Προσφυγικός Κόσμος»²⁰ έγραψε για τον συνοικισμό της **Ν. Ιωνίας**. Κάτι παραπάνω θα ήξερε, αφού η πόλη την επόμενη χρονιά φέρει το όνομα **Νέα Ιωνία**. Μέχρι το 1934, θα αποτελέσει συνοικισμό του δήμου Αθηναίων και το 1934 θα γίνει αυτόνομος δήμος. Με σφραγίδα και έμβλημα την κεφαλή του Όμηρου, για να θυμίζει Ιωνία.

Ας μεταφερθούμε, όμως, στην τελετή των εγκαίνιων.

Παρόντες: Ο Αρχηγός της «Επανάστασις 1922» Νικ. Πλαστήρας, ο υπουργός Υγείνης, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Απόστ. Δοξιάδης, ο υπουργός Στρατιωτικών Κων/νος Μανέτας, ο δήμαρχος Αθηναίων Σπ. Πάτσης (αφού η Ιωνία αποτελούσε μέχρι το 1934 συνοικισμό της Αθήνας), ο πρόεδρος της Ε.Α.Π. Χένρυ Μόργκενταου, ο αντιπρόεδρος Τζών Κάμπελ, το μέλος του Δ. Σ. Περ. Αργυρόπουλος, στελέχη της Ε.Α.Π. κ.ά.

17. Ευστάθιος Πελαγίδης: «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία». Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Θεσ/νίκη.

18. Πρωτοπρεσβύτερου Παπαΐωακείμ Πεσματζόγλου: «Αναμνήσεις. Από την πατρίδα μου Σπάρτη Μ. Ασίας». Επιμέλεια Χαρ. Σαπουντζάκη. Έκδοση Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας. 1990.

19. Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ», 25.11.1923.

20. Εφημερίδα «ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ», 10.12.1923 και «ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ», 10.12.1923.

Τον αγιασμό τέλεσε ο «Μωϋσής» των Πισιδών, Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου.

Από την εφημερίδα²¹ της 10ης Δεκεμβρίου 1923, ας παρακολουθήσουμε την τελετή:

Μετά τον αγιασμό και την προσφώνηση του πρόσφυγα ιερέως, μία μικρή Συμυνηπούλα πρόσφερε στον Νικ. Πλαστήρα ανθοδέσμη, με την εξής προσφώνηση:

Πλαστήρα μας, πατέρα μας, μοναδικιά ελπίδα μας, μέσα στην τόση μας ορφάνια και καταφρόνια πέστο μας να τ' ακούσουμε και πάλι από το στόμα σου, πως νάτος έφθασε ο χρόνος που συ μπροστά άφοβος οδηγητής μας απάνω στο μαύρο σου άλογό σου θα μας ξαναπάς πίσω στην πανώρια μας Ανατολή που περιμένουν άθαφτοι κι άκλαφτοι το στερνό μνημόσυνο οι γονιοί μας και τα αδέλφια μας.

Με πολλή συγκίνηση απάντησε ο Αρχηγός της Επανάστασης Νικ. Πλαστήρας, πως «γρήγορα θα ξαναδούμε όλοι καλύτερες μέρες και δεν θ' αργήσουν οι πόθοι σας να γίνουν πραγματικότητας».

Εκ μέρους της Κυβέρνησης, απάντησε ο υπουργός Περιθάλψεως Απ. Δοξιάδης, λέγοντας τα εξής περίπου:

...Πριν από λίγους μήνας ο ίδιος παππάς (εννοεί τον Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου) στον ίδιο τόπο εδώ μπροστά σ' ένα πρόχειρο ξύλινο παράπηγμα, όταν γύρω απλώνονταν γύμνια κι η ερημιά, ομίλησε μ' ελπίδας και υποσχέσεις για τα μέλλοντα σπιτάκια. Σήμερα, οι ελπίδες και οι υποσχέσεις έγιναν πραγματικότητας, να μπροστά σας ολάκερη η πόλις της «Ιωνίας», η πόλις που βγήκε μέσα από το αίμα και το δάκρυ που χύσαμε στη Μικρασία και στη Θράκη και από τον ιδρώτα μας. Γι' αυτά τα σπίτια αυτά τα άψυχα έχουν ψυχή για μας. Και στέγες, τοίχοι, κεραμίδια και πέτρες θα σας λέν' και θα σας θυμίζουν πως εκεί κάτω πέρα από το γαλανό κύμα του Αιγαίου, εκεί στην πολυπόθητη ακτή βρίσκονται βαθειά στη γη κρυμμένες μαζί με τα κόκκαλα των γονέων σας οι ρίζες σας.- και πως οσοδήποτε μεγάλη και αν ήταν η καταστροφή και το ξερρίζωμά σας – καμμιά, μα καμμιά δύναμη δεν μπορεί να σταματήσει το ξαναβλάστημά σας και το ξαναθέρνωμα της Φυλής μας. Εδώ μέσα έχετε καθήκον να εκατονταπλασιάσετε την εργασία που καταβάλαμε εμείς και που σήμερα περήφανα το δείχνουμε στους ξένους ως δείγμα της ζωτικότητας της ακατάβλητης Φυλής μας που μέσα από το θάνατο γεννάει τη Ζωή και σ' αυτό απάνω βασιζόμαστε πως θα μας βοηθήσουν κι' αυτοί...

Οι πρόσφυγες, αναφέρει η εφημερίδα, επευφήμησαν ζωηρότατα τον Χένρυ Μόργκενταου, ζητωκραυγάζοντας υπέρ της Αμερικής και υπέρ της Επιτροπής επί του προσφυγικού.

Η τελετή τελείωσε, οι επίσημοι αναχώρησαν και οι πρόσφυγες θέλουν να γυρίσουν στην καθημερινότητα.

Βέβαια δεν γίνεται λόγος για γεωργικές καλλιέργειες και κτηνοτροφία. Η περιοχή είχε επιλεγεί για άλλες χρήσεις. Μόνο στα παραχωρηθέντα ή αγορασθέντα οικοπέδα των προσφύγων υπήρχαν μικροί λαχανόκηποι για οικογενειακή χρήση. Στην περιοχή των Άνω Πατησίων υπήρχαν λαχανόκηποι που με το πότισμα τους, «στερούσαν» το πολύτιμο αγαθό του νερού από τους κατοίκους της Ν. Ιωνίας. Μάλιστα δημιουργήθηκαν «αψιμαχίες» μεταξύ προσφύγων και γηγενών, για τις ώρες που έπρεπε να τους διοχετευθεί το νερό.

21. Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ», 10.12.1923.

Οι πρώτοι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Ν. Ιωνία, δεν ήταν αγρότες ή κτηνοτρόφοι. Πολλοί, γνώριζαν καλά την τέχνη της Ταπητουργίας (οι Σπαρταλήδες), ήταν έμποροι και υπάλληλοι (οι Σμυρνιοί και οι καταγόμενοι από τα προάστειά της) αλλά και κάποιοι λίγοι που κατάγονταν από αγροτικές και κτηνοτροφικές περιοχές (Ινεπολίτες, Κασταμονίτες, Πόντιοι κ.α.) δεν είχαν τις απαραίτητες γαίες για να μπορέσουν να ασχοληθούν. Έτσι με το δεδομένο ότι ο συνοικισμός επιλέχθηκε να είναι μία βιομηχανική περιοχή το εργατικό δυναμικό απασχολήθηκε κατά κύριο λόγο στα νέα εργοστάσια ταπητουργίας και υφαντουργίας που ανοικοδομήθηκαν ή βρήκαν εργασία ως υπάλληλοι στα εμπορικά καταστήματα της Αθήνας. Βέβαια υπήρχαν και αξιόλογοι επιστήμονες όπως γιατροί, δικηγόροι που γρήγορα βρήκαν τα πατήματά τους δημιουργώντας ιατρεία ή γραφεία στη Ν. Ιωνία και την Αθήνα. Επίσης δάσκαλοι και δασκάλες πρόσφυγες στελέχωσαν τα πρώτα δημοτικά σχολεία της ευρύτερης περιοχής.

Η εργατικότητα και ο πόθος των προσφύγων για δημιουργία και προκοπή, τώρα που ησύχασαν από τον βραχνά των Τούρκων, καθώς ξεκινούσαν ουσιαστικά από το μηδέν, απαιτεί ιδιαίτερο σεβασμό και προσεκτική προσέγγιση. Οι περισσότεροι πρόσφυγες στην αρχή, έκαναν επαγγέλματα, πολλές φορές εντελώς διαφορετικά από εκείνα που έκαναν στις πατρίδες τους.

Μετά το 1924 αρχίζουν να ξεφυτρώνουν σταδιακά και καταστήματα, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των κατοίκων της, όπως: παντοπωλεία (μπακάλικά), αρτοποιεία (φούρνοι), οπωροπωλεία, εστιατόρια (μαγειρεία), ζαχαροπλαστεία, καφεκοπτεία, γαλακτοπωλεία, ξυλουργεία, μάνδρες οικοδομικών υλικών, επιλοποιεία, καρποποιεία (επισκευές αμαξών), σανοπωλεία (σανό για τα άλογα), επιδιορθωτήρια υποδημάτων (τσαγκαράδικα), κουρεία, ποτοποιεία, καπνοπωλεία, πρατήρια τσιγάρων και αρκετά καφενεία (το βράδυ ψήνουν σουβλάκια και ακούγονται αμανέδες) που γίνονται τόποι συνάθροισης συζητήσεων αλλά και χώροι όπου εύρισκες εύκολα εργατές και οικοδόμους όλων των ειδικοτήτων.

Σιγά-σιγά κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα περίπτερα. Συνήθως τα διαχειρίζονται ανάπηροι πολέμου που τους παρέχει σχετική άδεια το Κράτος, προκειμένου να έχουν κάποιο εισόδημα, αφού δεν μπορούν να λάβουν αναπηρική σύνταξη λόγω της οικονομικής αδυναμίας της Κεντρικής Διοίκησης. Τα εν λόγω περίπτερα πολύ γρήγορα θα πολλαπλασιαστούν έχοντας θέση σε κάθε γωνία οικοδομικού τετραγώνου και θα μετατραπούν σε μικρά εμπορικά πουλώντας όχι μόνο τσιγάρα και γλυκίσματα (σοκολάτες και καραμέλες) αλλά και κλωστές, φερμουάρ, βελόνες, κτένες (τσατσάρες) κ.α. Τα εν λόγω περίπτερα μετά την δεκαετία του '70 και την ανάπτυξη της πόλης θα δημιουργήσουν προβλήματα στη κυκλοφορία των πεζών αλλά και στην ορατότητα των οδηγών των αυτοκινήτων γιατί τα πεζοδρόμια δεν είχαν αρκετό πλάτος.

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στους Ποδαράδες 1922 – 1923, είχαν ήδη βρει μια πρώτη αφορμή για να επιδοθούν στις επιχειρηματικές, τις κατοπινές δραστηριότητες. Από το 1919 ένας «παλιοελλαδίτης» βιομήχανος, ο εξ Αρκαδίας ορμώμενος Νικόλαος Κυρκίνης είχε ξεκινήσει, σε συνδυασμό με τα εργοστάσια που βρίσκονταν στην Αλυσίδα (Άνω Πατήσια) τη δημιουργία μιας κάθετης βιομηχανίας στην περιοχή του Περισού, η οποία θα εξελιχθεί ραγδαία στην περίοδο έως το 1929. Μιλούμε για

την “Ελληνική Εριουργία Α.Ε.” η οποία μαζί με την “Ελληνική Μεταξουργία Α.Ε.” και την “Ανώνυμη Ηλεκτροβιομηχανική Εταιρεία” θα συναποτελέσουν μίαν ξεχωριστή μεγάλη βιομηχανία, η οποία και θα πρωταγωνιστήσει, με τις εν τω μεταξύ μεταβολές που θα υπάρξουν στη διοίκησή της, στον κλάδο για 40 περίπου χρόνια!

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) και η Κυβέρνηση είχαν δει σωστά, τον πρώτο καιρό, ότι δεν θα έφτανε να χτίσουν κάποια σπίτια για τους πρόσφυγες, αλλά κυρίως θα έπρεπε να τους αποκαταστήσει επαγγελματικά με τη δημιουργία εργοστασίων. Έτσι προσέφεραν έναντι ελαχίστου τιμήματος (ενίοτε 1 δρχ. το τ.μ.) μεγάλα οικόπεδα για να ανεγερθούν εργοστάσια -βάζοντας βέβαια και ρήτρες για την γρήγορη έναρξη της λειτουργίας τους- ώστε να βρουν δουλειά οι πρόσφυγες στην αρχή, ως εργάτες στην ανοικοδόμησή τους και στη συνέχεια ως εργατοτεχνίτες στη λειτουργία τους.

Έτσι η Ε.Α.Π. διέθεσε 40 οικόπεδα για ανέγερση εργοστασίων στην Αττική. Από αυτά τα 25 ήταν στη Ν. Ιωνία (μάλιστα τα 21 εξ αυτών στην ευρύτερη περιοχή της Ελευθερούπολης), 2 στην Καισαριανή, 7 στη Νίκαια, 2 στον Υμηττό, 1 στο Βύρωνα, 1 στα Ταμπούρια του Πειραιά, 1 στη Δραπετσώνα και 1 στον Πειραιά. Είναι ολοφάνερο το βάρος που είχε ρίξει η Επαναστατική Κυβέρνηση του Νικ. Πλαστήρα, αλλά και η Ε.Α.Π., με τον φιλέλληνα, πρώτο Πρόεδρό της Ερρίκο Μοργκεντάου, στη Νέα Ιωνία.

Το ευχάριστο ήταν και οφείλουμε να το αναγνωρίσουμε, ότι οι γηγενείς κεφαλαιούχοι δεν αδιαφόρησαν. Το αντίθετο, υιοθέτησαν, θα έλεγε κανείς αυτό το σχέδιο και έσπευσαν να τοποθετήσουν τα κεφάλαιά τους στη Νέα Ιωνία.

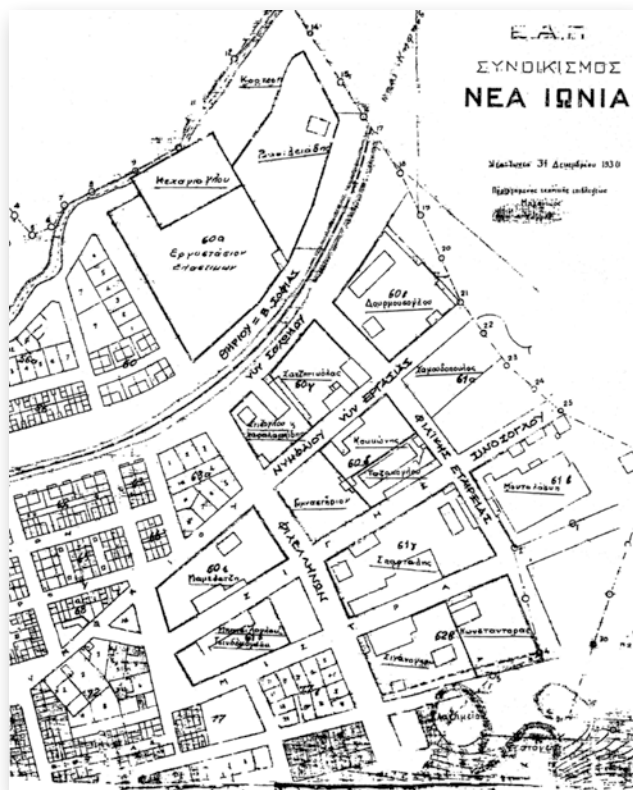
Τα μετοχικά σχήματα που δημιουργήθηκαν προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από κεφάλαια γηγενών που ωστόσο συμπληρώνονταν κι από μειοψηφικά πακέτα των προσφύγων. Εξαιρέση στα παραπάνω μετοχικά σχήματα αποτελούσε η εταιρεία “Μουταλάσκη Α.Ε.”, αφού οι ιδρυτές της, (οικογένειες Σινιόσογλου και Τσαλικογλου) είχαν φέρει κεφάλαια από το εξωτερικό, και βέβαια δεν είχαν γνωρίσει τη λαίλαπα της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Αν θα έπρεπε κάποιοι να δώσει μια συνολική εικόνα στην εξέλιξη των βιομηχανιών στην Νέα Ιωνία, θα έπρεπε να τονίσει τα παρακάτω σημεία:

1. Η Ταπητουργία προηγήθηκε χρονικά στην ανάπτυξή της από την Υφαντουργία. Αυτό το οφείλει στην ύπαρξη των νερών του Ποδονίφτη αλλά και στη γνώση της ταπητουργικής εργασίας, που ορισμένες φορές έφθανε στο επίπεδο και της τέχνης ακόμα, την οποία είχαν οι πρώτοι πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν στη Νέα Ιωνία, οι Σπαρταλήδες, αλλά και γενικότερα οι προερχόμενοι από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολίας. Βέβαια είχε ανοίξει η αγορά της Αμερικής από την αρχή της 10ετίας του '20 που «απορροφούσε» μεγάλες ποσότητες ταπήτων.

2. Όσο τη διοίκηση των εργοστασίων είχαν άνθρωποι με γνώση και όραμα, η ζωή των επιχειρήσεων είχε διάρκεια: “Μουταλάσκη Α.Ε.”, “Ελληνίς Α.Ε.”, “Ελληνική Εριουργία Α.Ε.”.

3. Όσο τη διοίκηση των εργοστασίων ασκούσαν πολυμετοχικές δομές, μετά από μία 5ετία κερδοφορίας αυτές οδηγήθηκαν στην πτώχευση και εξαγορά: “Ελληνική Ταπητουργία Α.Ε.”, “Ανατολική Ταπητουργία Α.Ε.”, “Ανων. Ταπητουργική Εταιρεία Σπάρταλης” και η “Ελληνική Εριουργία Α.Ε.”, μετά το 1935.

Βιομηχανικά οικόπεδα Ελευθερούπολης – Σχέδιο Σαρρή (1930).

Έτσι οι Ποδαράδες αναδεικνύονται πρωτίστως σε μεγάλο Ταπητουργικό Κέντρο. Στην τριετία 1923 – 1925 στη Ν. Ιωνία, ανεγείρονται 3 μεγάλα Ταπητουργεία. “Η Ελληνική Ταπητουργία Α.Ε.,” η “Ανατολική Ταπητουργία Α.Ε.” (ευρισκόμενες στο σημερινό Ο.Τ. 150) και η “Ανώνυμος Ταπητουργική Εταιρεία ΣΠΑΡΤΑΛΗΣ” στη βιομηχανική ζώνη Ελευθερούπολης. Συγχρόνως όμως αργαλειοί ξεφυτρώνουν σε κάθε σπίτι, που δέχονται και παραγγελίες όχι μόνον από τα ταπητουργεία αλλά και από εμπόρους οι οποίοι έρχονται στην περιοχή προσδοκώντας κέρδη.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση οι μικρότεροι ταπητουργοί συνασπίζονται και ιδρύουν τον “Ταπητουργικό Συνεταιρισμό Σπάρτης της Πισιδίας Π.Ε.,” με κύριο στόχο την προβολή της ταπητουργίας και την προαγωγή των οικονομικών συμφερόντων των μελών του. Δυστυχώς γρήγορα οδηγήθηκε σε εκκαθάριση λόγω ανυπαρξίας στόχων και δράσης και ικανής διοίκησης. Σαν ιδέα ήταν πολύ καλή, αλλά έλειπε ο έμπειρος μάνατζερ.

Ο συνεταιρισμός αυτός μας υποχρεώνει παρενθετικά να θυμηθούμε ότι στη Σπάρτη Πισιδίας, στην αρχή του προηγούμενου αιώνα είχε ιδρυθεί από Σπαρταλήδες ταπητουργούς η “Εταιρία Ταπήτων ΣΠΑΡΤΗΣ”.

Η πόλη από το 1925 και μετά έχει βρει τον προσανατολισμό της. Τείνει να εξελιχθεί σε βιομηχανική πόλη. Η ανάπτυξη της βασίζεται πάνω σε δύο τομείς χωροταξικής κατανομής:

Α) Στον τομέα τον αποκαλούμενο “Βιομηχανικό Πάρκο της Ελευθερούπολης” που ξεκινάει από το Ο.Τ. 150 και επεκτείνεται μεταξύ των σημερινών οδών Αλ. Παναγούλη, Πέραν, Εμμ. Παππά, Ν. Βότση, Μυστρά, Πάτμου, Εργασίας, Φιλελλήνων, Διον. Σολωμού αλλά και από την άλλη πλευρά της σιδηροδρομικής γραμμής, που οριοθετείτε από τις σημερινούς οδούς Αλ. Παναγούλη, Ανδρ. Κάλβου, Τζαβέλα και Δέρκων.

Στο Ο.Τ. 150 συναντάμε δύο από τα μεγαλύτερα ταπητουργεία της περιόδου 1924-1929: Την “Ανατολική Ταπητουργία Α.Ε.” (στα ανακατασκευασθέντα κτίρια της σήμερα στεγάζονται το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., το Κ.Ε.Π. και το Συνεδριακό Κέντρο του δήμου Ν. Ιωνίας) και την “Ελληνική Ταπητουργία Α.Ε.” μετέπειτα “Ελληνική Ταπητουργία Ανατολικών Ταπήτων Α.Ε.” (είναι ο χώρος του υπό κατασκευή parking, σήμερα έχει απομείνει το φουγάρο της).

Στη βιομηχανική περιοχή της Ελευθερούπολης, ιδρύονται πολλή μεγάλα εργοστάσια. Η “Μουταλάσκη Α.Ε.”²² του Αλέξ. Σινιόσογλου, το Μηχανουργείο η “Ελληνίς Α.Ε.”, η Ανών. Ταπητουργική Εταιρεία “Σπάρταλης”, η Εμποροβιομηχανική Εταιρεία “Υιοί Θ. Μποσταντζόγλου Α.Ε.”, η Υφαντουργική εταιρεία “Στύλογλου-Εφραίμογλου” (μετέπειτα “ΤΡΙΑ ΑΛΦΑ”), το Υφαντουργείο “Στύλογλου-Χαραλαμπίδη”, η Ανώνυμη Εταιρεία Υφαντουργίας “Σινάνογλου”, η Καλτσοβιομηχανία “Εργάνη Α.Ε. και τα μικρότερα εργοστάσια, τα Ταπητουργεία Θεόδ. και Αναστ. Ηλία Δουρμούσογλου, Αβραάμ Καχραμάνογλου, Νικ. Πεσματζόγλου, Τοζάκογλου, τα υφαντήρια Μ. Ιορδανίδη και Κοκκώνη.

Επίσης λειτούργησε το εργοστάσιο χαλιών του Παύλ. Θωμόγλου στη θέση του πρώην κινηματογράφου ΡΕΞ, το ταπητουργείο της Σοφίας Γαβριηλίδου στην οδό Δαρδανελίων, του Νικ. Χατζησταθόγλου στην οδό Ρίμινι, του Δημ. Εφραίμογλου στην οδό Ατταλείας και άλλα πολλά διάσπαρτα σε όλο τον συνοικισμό.

Στην περιοχή της Καλογρέζας, δραστηριοποιείται η κτηματική εταιρεία Καλογρέζα Α.Ε. αν και στο καταστατικό της αναφέρεται ως βιομηχανική εμπορική εταιρεία

Β) Στον τομέα που περικλείεται μεταξύ των σημερινών σιδηροδρομικών σταθμών Πευκακίων και Περισσύ και των παρακείμενων οδών Αβέρωφ και Λεωφ. Ηρακλείου.

Εδώ κατασκευάζεται το μεγάλο εργοστάσιο η “Ελληνική Μεταξουργία Α.Ε.” του

22. Μουταλάσκη είναι μια κωμόπολη της Καππαδοκίας, προγονική εστία της οικογένειας Σινιόσογλου. Η σημαία, το λάβαρο της εταιρείας, φέρει την ονομασία της εταιρείας, την χρονολογία ίδρυσης (1927) και τη μορφή του ζώου ταύρου (για να θυμίζει το όρος Ταύρος της Μ. Ασίας). Βρίσκεται στο Μουσείο του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. Δήμου Ν. Ιωνίας.

1934 – 1935. Εργοστάσιο “Μουταλάσκη Α.Ε.”

Η Ελληνική Μεταξουργία Α.Ε.

Νικ. Κυρκίνη και πλησιέστερα σ' αυτή το μεγάλο εργοστάσιο της “Ηλεκτροβιομηχανικής Α.Ε.” με σκοπό την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Το ηλεκτρικό ρεύμα διοχετεύεται στα εργοστάσια της “Ελληνικής Εριουργίας Α.Ε.” αλλά και στα γειτονικά προάστεια της Ν. Ιωνίας, Ηρακλείου και Αμαρουσίου.

Κοντά στο σημερινό σταθμό των Πευκακίων το 1930 ανοικοδομείται το μεγάλο εργοστάσιο της “Ελληνικής Βαμβακουργίας Α.Ε.”, η “Ελληνική Βιομηχανία Υφαντουργικών Προϊόντων” (Ε.Β.Υ.Π.) η μετέπειτα “ΕΡΙΟΤΕΚ Α.Ε.” (σήμερα διεκδικούμενο οικόπεδο από τον δήμο) με την περίφημη οδοντωτή στέγη και λίγο πιο πέρα τα “Εκκοκκιστήρια Ν. Ιωνίας Α.Ε.”, στην οδό Βυζ. Αυτοκρατόρων.

Εκτός των ανωτέρω περιοχών, μια πολλή μεγάλη εργοστασιακή μονάδα δημιουρ-

γείται μεταξύ των σημερινών οδών Αλ. Παναγούλη και Ιφιγένειας (σήμερα είναι Super Market). Είναι η μεταξουργία “ΝΙΚΗ” των αδελφών Σαραντόπουλου.

Στο περιοδικό του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος²³, συντάκτης δημοσιεύει πορίσματα έρευνας που διενεργήθηκε από την Επιθεώρηση Εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, κατά το 1926 στα Ταπητουργεία Αθηνών, Πειραιά και Ν. Ιωνίας για εξακρίβωση του αριθμού τους, του αριθμού ιστών και μηνιαίας παραγωγής, του αριθμού του εργαζόμενου προσωπικού κατά γένος, την ηλικία του γυναικείου προσωπικού, την οικογενειακή κατάσταση κλπ. Σταχυολογούμε μερικά:

- Η βιοτεχνία της ταπητουργίας, ήτις προ της Μικρασιατικής καταστροφής εξησκείτο ως οικοτεχνία, σήμερα ευρίσκεται εν τη ακμή της, κατέστη δε σημαντικός παράγων της Ελληνικής Βιομηχανίας, την οποίαν επλούτισε με νέον επικερδή κλάδον και ευεργετικών εις τας εργατικές τάξεις του προσφυγικού ιδία κόσμου.

- Ο αριθμός των ταπητουργείων ανέρχεται εις 54 εξών 16 εγκαταστάσεις υπάρχουσιν εν Αθήναις, 29 εν Πειραιεί, 9 εν Νέα Ιωνία και 3 πλυντήρια και βαφεία των εν λόγω ταπητουργείων εν Ν. Φαλήρω.

- Εκ των ανωτέρω ταπητουργείων, μέχρι του 1924 υπήρχαν 24 εγκαταστάσεις, κατά το έτος 1925 ιδρύθησαν 20 και 10 τοιαύται κατά το τρέχον έτος 1926, νέαι δε εγκαταστάσεις ευρίσκονται υπό κατασκευήν και μελέτην εν Πειραιεί και Νέα Ιωνία.

- Ιστοί συνολικώς υπάρχουσι περί τους 2.014, συνυπολογίζοντες δε και την εξωτερικήν εργασίαν, ην παρέχουσιν οι ταπητουργοί εις 215 οικίας, ο αριθμός ανέρχεται εις 2.229.

- Το απασχολούμενον προσωπικόν εις τα ανωτέρω ταπητουργεία, ανέρχεται εν Αθήνας εις 1.046, εν Νέα Ιωνία εις 1.223 και εν Πειραιεί 3.379, ήτοι εις σύνολον 5.648, εξών 201 άνδρες και γυναίκες 5.447. Συνυπολογιζομένων και των σχεδιαστών ανερχομένων εις 98 άνδρας και 99 γυναίκες, ο ολικός αριθμός του απασχολουμένου προσωπικού ανέρχεται εις 5.845. Άπαν το προσωπικόν απαρτίζεται από πρόσφυγας, εκ δε των γυναικών, αι 698 είνε Αρμενίδες.

- Η ηλικία των εργατίδων κατανέμεται ούτως: Επί 5.447 εργαζομένων γυναικών εις τους τάπητας αι 921 ήτοι τα 17% περίπου είνε ηλικίας 10-14 ετών, αι 1.796 ήτοι τα 33% είνε ηλικίας 14-18 ετών και 2.730 ήτοι τα 50% είνε ηλικίας άνω των 18 ετών και μέχρι 50.

- Το δεκάωρον της εργασίας δεν εφαρμόζεται γενικώς εις τα ταπητουργεία, παρά τας κατ' επανάληψιν συστάσεις μας και τας εγγράφους οδηγίας μας, αι εργάτριαι εργάζονται κατά βούλησιν και οιανδήποτε ώραν θελήσωσι, μη δυναμένων των εργοδοτών να ορίσωσιν ώραν ενάρξεως και λήξεως εργασίας. Και τούτο διότι συμβαίνει πολλάκις αι κατοικούσαι πλησίον ν' αφήνωσι την εργασίαν των δια να ασχολούνται με τας οικιακάς των εργασίας, αντικαθιστώμεναι εν τω μεταξύ υπό άλλου μέλους της οικογενείας των. Συνήθως όμως λόγω της κατ' αποκοπήν εργασίας ην αναλαμβάνουσιν, ως κατωτέρω θα ίδωμεν, εργάζονται από της ανατολής του ηλίου και πέραν της δύσεως τούτου, όπου δε υπάρχει ηλεκτρική εγκατάστασις (φροντίζουν δε σχεδόν όλοι να έχωσι τοιαύτην) μέχρι της 10ης εσπερινής με μεσημβρινήν ανάπαυσιν μόλις ημισείας ώρας και τούτο δια να λάβωσι την ξηράν συνήθως τροφήν των εις την ιδίαν θέσιν της εργασίας. Συ-

23. Περιοδικό «ΕΡΓΑ», Έτους 1927. Σελ. 181-183.

νήθως κατά μέσον όρον εργάζονται 12 και 13 ώρες. Εις τας παρατηρήσεις μας πόσον βλαβερά είνε δια την υγείαν των η παράτασις αύτη της εργασίας των, μας δεικνύνουν τα ανήλικα παιδιά των με την λέξιν «πεινούν» δεδομένου ότι τα 82% είναι χήραι και ορφανά, διατρέφουσαι συνήθως πολυμελείς οικογενείας. Αλλά και όπου υπάρχουν έγγαμοι, εργάζονται δια λογαριασμόν της οικογενείας, ως εν Νέα Ιωνία, καθότι οι άνδρες ευρίσκονται άνευ εργασίας.

- Η πληρωμή των εργατίδων γίνεται κατ' αποκοπήν κατά χιλιάδα κόμβων Η χιλιάς πληρώνεται σήμερον προς 2,80 δια την χονδρήν εργασίαν, ως η ποιότης Σπάρτης και 3,30-3,50 η λεπτή εργασία ως η ποιότης Σιβιάς. Συνεπώς μέσος όρος του ημερομισθίου των γυναικών είναι των τεχνιτριών 40-45 δρχ. των μετρίων 25-35 δρχ. και των μαθητευομένων 5-10 δρχ. [...].

Το 1928, την Ταπητουργία στην Ελλάδα, ασκούσαν 3 κατηγορίες εταιρειών:

- Ανώνυμες εταιρείες που εργάζονται με Ελληνικά κεφάλαια. Στην κατηγορία αυτή υπάγονταν 5 εταιρείες, 3 στην Αθήνα και 2 στην Θεσσαλονίκη. Οι 3 εταιρείες της Αθήνας, ήταν όλες στους Ποδαράδες: Η “Ανατολική Ταπητουργία Α.Ε.”, η “Ελληνική Ταπητουργία Α.Ε.” και η “Ανώνυμη Ταπητουργική Εταιρεία ΣΠΑΡΤΑΛΗΣ”».

- Εταιρείες που λειτουργούν με ξένα κεφάλαια. “The Oriental Carpet Manufacturing Ltd” και “The Eastern Carpet Ltd, La Graffith”.

- Ελεύθεροι ταπητουργοί, οι οποίοι κατά το πλείστον παραδίδουν τους τάπητές τους, στους μεγάλεμπορους αρμενικούς ταπητεμπορικούς οίκους που τα εξαγουν στην Αμερική.

Δυστυχώς ο κλάδος της Ταπητουργίας, δεν θα αντέξει στην οικονομική κρίση του 1929. Σχεδόν όλα τα εργοστάσια θα κλείσουν ή θα μετατραπούν σε υφαντήρια.

Μια νέα σελίδα για την πόλη ξεκινάει μετά το 1930. Ο κλάδος της υφαντουργίας, που γρήγορα θα αναπτυχθεί και θα ονομάσουν την **Ν. Ιωνία το Manchester της Ελλάδας**.

Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας στη πόλη πλέον της Ν. Ιωνίας, ωθεί τις κεντρικές Τράπεζες των Αθηνών να ανοίξουν υποκαταστήματα ή πρακτορεία.

Πρώτη Τράπεζα που λειτούργησε το 1924, ήταν το υποκατάστημα της Πανελληνίας Τράπεζας που είχε γραφεία επί της Λεωφ. Ηρακλείου, δίπλα στη στοά Διαμαντάκη και κοντά στο φούρνο του Φλώρου Νταή

Το 1926, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, η μεγαλύτερη τράπεζα μέχρι τότε αντιλαμβανόμενη την εξέλιξη της πόλης, ανοίγει Πρακτορείο²⁴, όπως και σε τρεις άλλους συνοικισμούς, στον Βύρωνα, την Καλλιθέα και το Παγκράτι. Η έναρξη των εργασιών του πρακτορείου πραγματοποιείται στις 22 Δεκεμβρίου 1926 και πρώτος Διευθυντής είναι ο Κ. Τζώτζης.

Η Διοίκηση της τράπεζας δεν περιορίζεται σε ένα μικρό χώρο, αλλά αναγείρει ένα καλαίσθητο κτίριο στο κεντρικότερο σημείο στη διασταύρωση των οδών Λεωφ. Ηρακλείου και Αγ. Βασιλείου, εξυπηρετώντας με τραπεζικές εργασίες-υπηρεσίες, όχι μόνον τους κατοίκους της αλλά και των γύρω περιοχών (αγρότες και κτηνοτρόφους των περιοχών Ασπροπύργου, Σπάτων, Μενιδίου κ.α.).

24. Αργότερα μετεξελίχθηκε σε υποκατάστημα.

Η Εθνική Τράπεζα από το 1925 έχει αναλάβει την διαχείριση της Μουσουλμανικής Περιουσίας στην Ελλάδα (κτήματα, γαίες, οικήματα) ενώ την επόμενη χρονιά καταβάλλει στους πρόσφυγες μέρος των αποζημιώσεων για τις απολεσθείσες περιουσίες τους στη Μ. Ασία. Έτσι και στη Ν. Ιωνία, προσέρχονται οι πρόσφυγες κάτοικοι στο πρακτορείο της Εθνικής Τράπεζας και λαμβάνουν ομολογίες και μετρητά βάσει του Μητρώου Ανταλλαξίμων που έχει συνταχθεί από τις υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας με βάση τις Δηλώσεις των Περιουσιακών Στοιχείων οι οποίες έχουν εγκριθεί από τις αντίστοιχες Δευτεροβάθμιες Επαρχιακές Επιτροπές των Μητροπόλεων της Μ. Ασίας.

Οι κυριότερες τραπεζικές εργασίες που πραγματοποιεί είναι: αποταμιεύσεις, χορηγήσεις δανείων στις επιχειρήσεις αλλά και στους απλούς εμπόρους με ενέχυρο εμπορεύματά τους, κυρίως ταπητουργούς εμπόρους. Το εν λόγω κτίριο στο ισόγειο είχε τα γραφεία και στον άνω όροφο ήταν η κατοικία του εκάστοτε Διευθυντή της, μέχρι που κατεδαφίστηκε την δεκαετία του '70 για να ανεγερθεί το νέο πολυώροφο κτίριο.

Με όλα τα παραπάνω που παρέθεσα, παρακολουθήσατε την πορεία εξέλιξης του προσφυγικού συνοικισμού των Ποδαράδων, σε μια βιομηχανική πόλη, την Νέα Ιωνία, την περίοδο του Μεσοπολέμου, με όλες τις μεταπτώσεις που αντιμετώπισε λόγω των διεθνών συγκυριών.

Και θα ολοκληρώσω με την ρήση του Ελ. Βενιζέλου, που απευθυνόμενους στους βουλευτές του Κοινοβουλίου, λέει:

...Δεν νομίζω ότι υπάρχει κανείς σήμερα που μπορεί να αρνηθεί ότι μετά την επελθούσαν Μικρασιατική καταστροφή η άφιξίς επί του ελληνικού εδάφους των εκατόν είκοσι μυριάδων προσφύγων, υπήρξε ευλογία για το Ελληνικό Κράτος...

Εργάτριες στη Μεταξουργία “ΝΙΚΗ”.

Συμπεράσματα Συνεδρίου από τον Καθηγητή του Α.Π.Θ. κ. Γιώργ. Μαργαρίτη

Ευχαριστώ για την πρόσκληση κι ευχαριστώ για τα καλά σας λόγια. Δεν ξέρω αν ήσασταν σύντομος εξαιτίας μου, ώστε να μην ξενυχτίσω – έχουμε υπερβεί τα προβλεπόμενα από το πρόγραμμα χρονικά όρια. Μην φοβόσαστε. Με την ηλικία μου και το επάγγελμά μου έχω βρεθεί σε πολλά ιστορικά συνέδρια. Στα περισσότερα απ’ αυτά, όταν μαζευτούν πάρα πολλοί επιστήμονες, χασμουριέται κανείς και κοιμάται. Στην εδώ εκδήλωση ήταν τόσο συναρπαστικά αυτά που ακούστηκαν που δεν άφησαν χώρο για, αν θέλετε, εκδηλώσεις βαρεμάρας.

Θα κάνω ένα κλείσιμο των εργασιών αρκετά γενικό, πιστεύοντας ότι θα επιλέξω τα σημαντικά. Ο λόγος είναι ότι δεν παρακολούθησα τις εργασίες του συνεδρίου στο σύνολό τους. Υποχρεώσεις που είχα αναλάβει στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, μια διάλεξη σε αυτό, μ’ έκαναν να χάσω πάρα πολλές απ’ τις εισηγήσεις. Θέλω να ζητήσω συγγνώμη από όσους/ες δεν άκουσα. Τις σημερινές τις άκουσα κι έχω να κάνω μερικά σχόλια. Δεν θα σας ταλαιπωρήσω πολύ. Μερικά σχόλια πάνω στην ιστορία των προσφυγικών συνοικιών, την ιστορία της προσφυγικής Ελλάδας, μερικές σκέψεις πάνω σε όσα ειπώθηκαν. Το γεγονός καθαυτό ήταν συναρπαστικό και ολοπαγές. Ήταν μια ιστορία βίας, ξεριζωμού και αγώνα για επιβίωση, ατομική και συλλογική. Με τρόπο καταστροφικό έγινε, στα 1922-1924, η συνένωση, η μίξη του εκτός συνόρων ελληνισμού με το ελληνικό κράτος. Για μια επανεκκίνηση της ιστορίας του ελληνικού κράτους πρόκειται. Και αυτού του είδους οι τομές έχουν πλούσιο κοινωνικό περιεχόμενο και εμπεριέχουν πλήθος συναρπαστικές προσωπικές, οικογενειακές και συλλογικές εμπειρίες.

Μία πρώτη παρατήρησή μου είναι γενική. Ενώ έχουμε τόσο υλικό, ενώ έχουμε τόσες αν θέλετε προσπάθειες συλλογικές, ατομικές, για να μελετήσουμε τη συναρπαστική ιστορία της πόλης στην οποία ζούμε, δεν έχουμε ιστορία των Αθηνών. Για την ακρίβεια οι προσπάθειες να καταγραφεί η ιστορία της Αθήνας, σταματούνε γύρω στις αρχές του 20ου αιώνα. Πρόκειται για παραγωγές του 19ου αιώνα οι οποίες συνήθως έχουν και γραφικό χαρακτήρα καθ’ ότι ξεκινούν την ιστορία της πόλης από την εποχή του Κόδρου, του μυθικού ιδρυτή και βασιλέα της πόλης, και την προχωρούν μέχρι το 1834. Ίσως, μερικές λίγο πιο μετά. Δηλαδή περιγράφουν γραμμικά όσα γνωρίζουμε αλλά και όσα δεν γνωρίζουμε, διατρέχουν τις εποχές σε μια ενιαία αφήγηση που κινείται με άνεση ανάμεσα στην πραγματικότητα και τον μύθο.

Από μια άποψη θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι το ενδιαφέρον για την Αθήνα και την ιστορία της περιορίζεται θεαματικά μετά την τομή του 1922. Η Αθήνα δεν είναι πλέον η κλασσική Αθήνα, η μικρή πρωτεύουσα των Ελλήνων όπου η αρχαιότητα συμπλέκεται εμφανώς με το παρόν χάρη στο μικρό μέγεθος της πόλης. Με την άφιξη των προσφύγων, την γιγάντωση και την επέκτασή της προς όλες τις κατευθύνσεις μετατράπηκε σε μια μεγαλούπολη, σε κάτι το ολότελα διαφορετικό και νέο.

Η Αθήνα ήταν μέχρι τα 1910 μικρή -για τα μέτρα της εποχής πόλη-, λίγο νωρίτερα, πριν το 1890 ήταν απλώς ένα χωριό. Στα 1922 με 1925, όταν ολοκληρώνεται η εγκατάσταση των προσφύγων σε αυτή -αλλά και πολλών εσωτερικών μεταναστών που οι δύσκολες συνθήκες της εποχής τους οδηγούσαν στην εγκατάλειψη της υπαίθρου-, γίνεται μια πόλη του ενάμισι εκατομμυρίου κατοίκων, η δεύτερη μεγαλύτερη των Βαλκανίων πίσω ίσως από την Κωνσταντινούπολη. Ξεπερνά αιφνίδια σε αριθμό κατοίκων τη Θεσσαλονίκη, ιστορικά αν θέλετε πιο σημαντική πόλη από τους καιρούς του Βυζαντίου ακόμα. Κάνει ένα άλμα. Άλμα το οποίο οφείλεται στους πρόσφυγες που αποτελούν πλέον το ένα τρίτο του πληθυσμού της όταν ολοκληρώνεται η πρώτη τους εγκατάσταση. Η Αθήνα καταπίνει ολόκληρο το λεκανοπέδιο της Αττικής αποκτώντας έκταση συγκρίσιμη με μεγαλουπόλεις του καιρού της.

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε παράξενο το γεγονός ότι ετούτη η εξέλιξη της πόλης περιορίζει τις περιγραφές και τις εξιστορήσεις που την αφορούν. Δεν είναι πλέον κλασική, δεν προσελκύει περιηγητές και θαυμαστές της αρχαιότητας. Είναι μια προσφυγούπολη, περιτριγυρισμένη από άθλιες συνοικίες όπου η μιζέρια της προσφυγιάς και του ξεριζωμού δεν αποτελούν στοιχεία ενδιαφέροντος άξια να τα ιστορήσει κανείς. Γι' αυτό δεν υπάρχει εξιστόρηση. Πολύ αργότερα ακόμα όταν βρισκόμαστε μπροστά σε απόπειρες να γραφτεί κάποια ιστορία της Αθήνας, διακρίνουμε ισχυρές δόσεις αμηχανίας για την μετά το 1922 περίοδο. Για παράδειγμα, αφιερώνει μισό τόμο η εγκυκλοπαίδεια της Δομής στην ιστορία της Αθήνας, η οποία όμως δεν αφορά την ιστορία της μετά την προσφυγική εγκατάσταση Αθήνας. Απουσιάζει όλη αυτή η συναρπαστική ιστορία. Γιατί είναι και μοναδική η ιστορία της πόλης της Αθήνας με την έννοια την εξής, ότι αυτή έγινε πόλη πάρα πολύ γρήγορα. Από χωριό προβιβάστηκε σε μεγαλούπολη με ταχύτητα που ελάχιστες άλλες πρωτεύουσες ή μητροπόλεις στον κόσμο ολόκληρο μπορούν να συγκριθούν μαζί της.

Ετούτη η Αθήνα, για την οποία έχουμε τόσα παράπονα, δεν χτίστηκε με τη μεθοδικότητα των μεγαλουπόλεων της Δυτικής Ευρώπης. Εκεί υπήρξαν ισχυροί ηγεμόνες, εκεί γίνανε οι βιομηχανικές επαναστάσεις, εκεί χτίστηκαν μεθοδικά οι υποδομές, οι μεταφορικές, ενεργειακές, τηλεπικοινωνιακές. Εκεί χρειάστηκαν εργάτες για τα εργοστάσια που μεγάλωσαν τον πληθυσμό των πόλεων κατ' αναλογία με τις παραγωγικές τους επιδόσεις. Εκεί αναπτύχθηκε η διοίκηση, ο στρατός, το κράτος με λίγα λόγια και εκεί γίνανε τα πράγματα μ' έναν τρόπο φυσιολογικό ή αν θέλετε απλωμένο στη χρονική διάρκεια.

Αυτό έγινε ακόμη και σε περιπτώσεις που είχαμε κύματα προσφύγων. Παράδειγμα οι γερμανικές πόλεις μετά τον Α' και κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όταν περίπου δεκατρία εκατομμύρια Γερμανοί κατέφυγαν στον εναπομείναν έδαφος των δυο Γερμανιών. Οι τότε γερμανικές πόλεις δεν άλλαξαν χαρακτήρα ακριβώς επειδή είχαν μια ιστορικότητα βασισμένη στις βιομηχανικές επαναστάσεις και στις υποδομές που αυτές δημιούργησαν. Η ανάπτυξή τους είχε ξεκινήσει κυρίως απ' τη δεκαετία του 1860 όταν καταργήθηκε, άρχισε να καταργείται στα ευρωπαϊκά κράτη η δουλοπαροικία, δηλαδή η υποχρέωση των αγροτών να μένουν δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν.

Εδώ δεν έχουμε τέτοια φαινόμενα. Εδώ έχουμε αιφνίδιο και καθαρά προσφυ-

γικό ρεύμα που κατευθύνθηκε σε πόλη που ως χθες ήταν χωριό και που δεν είχε συμμετοχή σε όλα όσα έγιναν στην δυτική καπιταλιστική Ευρώπη. Αν θέλουμε να συγκρίνουμε την Αθήνα, τον τρόπο που δημιουργήθηκε η Αθήνα νομίζω ότι εκείνο που μπορούμε να το συγκρίνουμε πάρα πολύ είναι οι πόλεις αυτές που βρίσκονται σήμερα στην επικαιρότητα. Πόλεις όπως η Βηρυτός, πόλεις όπως η Δαμασκός, όπως το Αμάν, να μην πω για τη Γάζα, οι οποίες είναι ακριβώς πόλεις που δημιουργήθηκαν στην ουσία κι αυτές αιφνίδια από μαζικό ξεριζωμό ανθρώπων, των Παλαιστινίων. Δεν είναι τυχαίο ότι, όταν η Αθήνα μπλέχτηκε σε πολέμους, στην Κατοχή, στη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής ή αν θέλετε στη διάρκεια των Δεκεμβριανών ο στόχος των κατακτητών κι αν θέλετε των ταξικά ισχυρών ήταν οι προσφυγικές συνοικίες. Ακριβώς όπως τώρα στη Βηρυτό ο στόχος της ισραηλινής αεροπορίας είναι οι προσφυγικές συνοικίες ολόγυρα στη Βηρυτό, υποθέτω και στη Δαμασκό και όπου αλλού χρειαστεί να βομβαρδίσουνε.

Διακρίνουμε κάτι το κοινό, το συγκρίσιμο με άλλες περιπτώσεις προσφυγούπλεων. Δηλαδή σ' αυτού του είδους τις πόλεις υπάρχει μια ζώνη που χωρίζει το παραδοσιακό, το ασφαλές, το αποδεκτό ή αν θέλετε το κοινωνικά κυρίαρχο από μια ζώνη παράξενη, επικίνδυνη για τους κρατούντες, αυτή την προσφυγική ζώνη.

Η Αθήνα βομβαρδίστηκε στα Δεκεμβριανά το '44. Όχι η Αθήνα στο σύνολό της, η προσφυγική μόνο Αθήνα. Βομβαρδίστηκε η Καισαριανή, βομβαρδίστηκε, πολυβολήθηκε το Δουργούτι, βομβαρδίστηκε η Καλογρέζα, η Νέα Ιωνία, η Κοκκινιά, από αεροπορία, από τον στόλο, από πυροβολικό ξηράς. Δεν βομβαρδίστηκε το κέντρο της Αθήνας, οι συνοικίες οι κοντά στο κέντρο. Ενδιαφέρον αυτό για σημείο συζήτησης.

Άκουσα τις ανακοινώσεις τις σημερινές και έχω να κάνω μια μικρή παρατήρηση έτσι πάρα πολύ σύντομα για να προσθέσω ίσως κάτι εποικοδομητικό, στο είδος των πηγών που χρησιμοποιούμε. Μερικές από τις πηγές είναι λίγο παραπλανητικές. Βλέπουμε φωτογραφίες και χρησιμοποιούμε πάρα πολύ προφορική ιστορία. Χρησιμοποιούμε κι άλλα στοιχεία, πάρα πολλά στοιχεία. Ο ιστορικός ή αυτός που θέλει να ασχοληθεί με την Ιστορία δεν περιφρονεί τίποτα που μπορεί να του προσφέρει κάποια γνώση για το τι συμβαίνει στο άλλοτε. Οφείλει όμως να προσέχει πολύ και να γνωρίζει τι μπορεί το κάθε είδος πηγής να του αποκαλύψει – και τι να του αποκρύψει. Ενίοτε οι πηγές «αξιόπιστες» ή μη, είναι εξόχως παραπλανητικές.

Οι φωτογραφίες, λόγου χάρη, και μάλιστα οι φωτογραφίες του καιρού εκείνου είναι στημένες. Δηλαδή σκηνοθετημένες. Θα δούμε συνήθως χαμογελαστά πρόσωπα και θα βγάλουμε το συμπέρασμα ίσως ότι οι άνθρωποι είναι πανευτυχείς από την Καταστροφή του '22 και το γεγονός ότι βρεθήκανε εδώ πέρα να κάνουνε ταβέρνες και γλεντάκια. Δηλαδή κινδυνεύουμε να παραπλανηθούμε από τις εικόνες – κατά τα άλλα απόλυτα αυθεντικές. Φυσικά στις φωτογραφίες η φυματίωση δεν φαίνεται κι αμφιβάλλω αν στις φωτογραφίες φωτογραφίζεται μαζί με του υγείας και κανέναν φυματικό που είναι σημαντικότερο τμήμα του πληθυσμού. Διότι η φυματίωση μεταδίδεται εύκολα και τους φυματικούς συνήθως τους έχουνε αποκομμένους και αόρατους.

Δεν φαίνεται ο τύφος. Δεν φαίνεται η ελονοσία. Είδαμε την κατάσταση των ρεμάτων και των αποχετεύσεων, δεν φαίνεται όμως η δυσεντερία που η κατάσταση αυτή προκαλεί. Γενικά δεν φαίνονται οι ασθενείς και οι κακοταϊσμένοι, οι καχεκτικοί. Μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για ανθρώπους συμφιλιωμένους με τον θάνατο. Ο τελευταίος είναι πληθωρικά παρών σε όλες τις ηλικίες. Στα 1924-1925 οι αρρώστιες σαρώνουν τους προσφυγικούς πληθυσμούς, σίγουρα δεν είναι αυτό που η φωτογραφία θα μας δείξει.

Η προφορική μαρτυρία επίσης, ειδικά όταν αλιεύεται χρόνια, πολλά χρόνια μετά από τα τότε γεγονότα πάσχει απ' αυτό το σύνδρομο της νοσταλγίας της νιότης. Ε, «τότε ήμασταν νέοι». Γενικώς ό,τι και να τραβήξαμε στα νιάτα μας μας είναι πολύ πιο ευχάριστο από τώρα που είμαστε 80 και 90 και κατά συνέπεια υπάρχει μια δεύτερη πραγματικότητα κρυμμένη πίσω από την πρώτη. Αυτού του είδους τις πηγές πρέπει να τις προσέχουμε πάρα-πάρα πολύ και κυρίως να τις βαφτίζουμε μέσα στα στοιχεία που έχουμε, μέσα στα στοιχεία που έχουμε για να βγάλουμε κάποιο συμπέρασμα πιο ρεαλιστικό για την τότε κατάσταση.

Γιατί πιστέψτε με... τι να σας πω τώρα; Ο δείκτης των αυτοκτονιών και ειδικά νεαρών κοριτσιών τα έτη 1925 με 1928 βρίσκεται στα ύψη. Είναι η εποχή που απαγορεύεται στις εφημερίδες να δημοσιεύουν φωτογραφίες από αυτοκτονίες καθώς θεωρείται μεταδοτική η «ασθένεια». Πρόκειται για το δεύτερο μεγάλο κύμα των γυναικείων αυτοκτονιών, των επιδημιών, τις ονομάσανε μάλιστα και επιδημίες αυτοκτονίας, νεαρών γυναικών. Γιατί; Γιατί ο γυναικείος πληθυσμός είναι πληθωρικός σε σχέση με τον ανδρικό. Στους πρόσφυγες οι γυναίκες είναι 25% περισσότερες από τους άνδρες και το φαντάζεστε ότι η υπόσχεση γάμου είναι ελπίδα αποκατάστασης και ζωής για τις προσφυγοπούλες. Η αθέτηση της υπόσχεσης ή η αποκάλυψη ότι ο «γαμπρός» είναι ήδη παντρεμένος είναι καταστροφή. Την θεραπεύει μόνο η αυτοκτονία. Όταν η ορφανή προσφυγοπούλα χάσει την ελπίδα, την υπόσχεση, πάει κι αυτοκτονεί. Εντάξει, είναι κι η δικτατορία του Πάγκαλου η οποία απαγορεύει την αυτοκτονία - βγάζει μια ειδική νομοθεσία για τις προσφυγοπούλες ότι αν καμία απ' αυτές επιχειρήσει να αυτοκτονήσει θα πάει στο δικαστήριο και θα καταδικαστεί στην ποινή του θανάτου. Σε περίπτωση που αποτύχει φυσικά. Λοιπόν, δεν ευχαρίστες εποχές. Είναι κοινωνίες οι οποίες πέρασαν από πολύ θάνατο, από πολλή θλίψη, από πολύ αίμα κι από τέτοιες, αν θέλετε θλιβερές καταστάσεις.

Και κάτι τελευταίο. Δεν θέλω γιατί ο κύριος Λουκάς Χριστοδούλου αυτοπεριορίστηκε τραγικά για να εξοικονομήσει χρόνο, δεν θέλω κι εγώ με την φλυαρία μου να ακυρώσω την προσπάθειά του. Είναι όμως κάτι που πολύ λίγο μας απασχολεί και θα έπρεπε να μας απασχολεί περισσότερο σήμερα. Εννοώ την κληρονομιά της εποχής εκείνη στις μεταγενέστερες αντίστοιχες. Για λόγους οι οποίοι δεν ήτανε φιλανθρωπικοί, ήτανε καθαρά πολιτικοί, η Κοινωνία των Εθνών ανέλαβε την κηδεμονία της αποκατάστασης των προσφύγων φτιάχνοντας την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και στέλνοντας διάσημα πρόσωπα της εποχής είτε τον Νάνσεν είτε τον Μοργκεντάου, πρόκειται για σημαντικότερες προσωπικότητες της εποχής.

Ο Μοργκεντάου είναι η κορυφή. Ανήκει στην οικογένεια που έχει υποψήφιους Προέδρους, έχει την κορυφή της αμερικάνικης διπλωματίας τη διαχειρίζεται για

πάρα πολλά χρόνια και μας δίνει τον τρομερό και φοβερό Υπουργό Οικονομικών των ΗΠΑ στη διάρκεια του πολέμου, του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το περίφημο σχέδιο Μοργκεντάου για μετατροπή της Γερμανίας σε αγροτική χώρα και κάτι τέτοια, έτσι; Είναι η ίδια οικογένεια. Είναι ο αδελφός και ο πατέρας, ο γιος κι ο αδελφός. Ε, αυτοί, ήρθαν στην Ελλάδα για να διαχειριστούν το προσφυγικό.

Ποιος ήταν ο φόβος; Ο φόβος τότε ήταν διάχυτος ότι με τόση θλίψη, με τόση εξαθλίωση που έχει μαζευτεί στην Ελλάδα, η Ελλάδα είναι εξαιρετικά ύποπτη για μια επανάσταση τύπου Μπολσεβίκων. Ότι αυτοί οι φτωχοί δεν έχουν να φάνε, θα εξεγερθούν. Κατά συνέπεια η Κοινωνία των Εθνών κάνει ένα μεγάλο πείραμα εδώ για να βρει τρόπους που θα προλάβουν μια κοινωνική επανάσταση. Αυτό το πείραμα κοστίζει. Και δεν είναι όλα έρανοι και δωρεές. Πάρα πολλά είναι δάνεια είτε ιδιωτικά είτε δημόσια, είναι μια βοήθεια εξωτερική που παρά τις προσπάθειες βάζει αυτή τη νέα Ελλάδα, αυτή που δημιουργείται το '22 με την ένωση ελληνισμού και Ελλήνων μέσα στα ίδια και τα αυτά σύνορα, τη βάζει σε ένα είδος υποθήκης που κρατάει μέχρι και τις ημέρες μας.

Δηλαδή η Ελλάδα από τότε γίνεται μια χώρα η οποία στηρίζεται υπερβολικά όχι στις δικές της δυνάμεις αλλά στην παρέμβαση, την κηδεμονική παρέμβαση των ξένων. Δηλαδή αυτό το ότι συχνά κατηγορούμε ότι η Ελλάδα είναι έρμαιο των ξένων δυνάμεων και λοιπά και λοιπά δεν είναι κάτι το οποίο το αποφασίσαμε μόνοι μας, δεν είναι κάτι το οποίο το αποφασίσανε οι μεγάλες δυνάμεις για 'μας. Είναι μια ιστορική συγκυρία η οποία έχει τις ρίζες της ακριβώς σ' αυτή την περίοδο. Ακριβώς σ' αυτή την περίοδο της συμφοράς, την περίοδο της δραματικής συνένυσης των Ελλήνων.

Κι αν θέλετε και κάτι τελευταίο, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων έκανε πάρα πολλά πράγματα στην Αθήνα, και δημιούργησε αναγκαίες υποδομές. Μέχρι τότε η Αθήνα μπορούσε να υδροδοτηθεί από το Αδριάνειο Υδραγωγείο, από το ρωμαϊκό υδραγωγείο. Οι Ρωμαίοι φτιάχνανε ωραία πράγματα και στο κάτω-κάτω η ρωμαϊκή Αθήνα ήταν πεντακόσιες χιλιάδες κάτοικοι. Ε, οι εκατό χιλιάδες του 1910 δεν χρειαζόντουσαν παραπάνω νερό. Βολευόντουσαν. Λοιπόν, όταν η πόλη έφτασε το ενάμισι εκατομμύριο κατοίκους, φυσικά οι Ρωμαίοι πήγαν περίπατο, δεν μπορούσαν τα έργα τους να ανταποκριθούν στις ανάγκες και χρειάστηκε να 'ρθουν οι εταιρείες, η ΟΥΛΕΝ, να εξασφαλίσουν με άλλο τρόπο το πόσιμο νερό. Χρειάστηκε να φτιαχτούν οι συγκοινωνίες, τα τραμ, δρόμοι, και τα λοιπά αναγκαία.

Εκείνο που δεν άλλαξε ποτέ και υποθήκευσε και το πολιτικό, γιατί την πολιτική εμείς την αντιλαμβανόμαστε στοιχειωδώς, ότι κυβερνά το ένα κόμμα, έρχεται το άλλο κόμμα, και η ζωή συνεχίζεται. Η πολιτική όμως είναι πολύ περισσότερα πράγματα. Εκείνο που υποθήκευσε το μέλλον είναι ότι η Ελλάδα απέκτησε ένα υπερτροφικό κέντρο, την τεράστια, για τα μεγέθη της χώρας Αθήνα, γεγονός που οδηγούσε στην μετέπειτα πολιτική ομηρία της Ελλάδας.

Δηλαδή οι υποδομές, αποχέτευση, ύδρευση και λοιπά σιγά-σιγά φτιάχτηκαν, όχι έστω με τον καλύτερο τρόπο. Εκείνο που δεν μπαλώθηκε είναι η δυνατότητα της Αθήνας να επικοινωνεί με το εσωτερικό της Ελλάδας, ειδικά με τις παραγωγικές ζώνες. Η γραμμή που κατασκεύασε ο Τρικούπης προς Λάρισα και η γραμμή που κα-

τασκεύασε ο Τρικούπης προς Πελοπόννησο ήταν οι μόνοι άξονες τροφοδοσίας για πάρα πολλά χρόνια. Οι «εθνικές οδοί» του 1960-1970 άλλαξαν το μέσο, όχι τις δυνατότητες.

Μια πόλη του ενάμισι εκατομμυρίου τότε και των τεσσάρων εκατομμυρίων που είναι σήμερα δεν μπορεί να την ταΐσεις με δυο σιδηροδρομικές γραμμές, απ' τις οποίες η μία λειτουργεί, η άλλη δεν λειτουργεί... ή μάλλον καμία δεν λειτουργεί σήμερα - άλλο θέμα αυτό. Η Αθήνα λοιπόν βρέθηκε εξαρτημένη απ' τη θάλασσα και κατά συνέπεια πολιτικά η Ελλάδα βρέθηκε εξαρτημένη απ' τον εκάστοτε κυρίαρχο των θαλασσών. Αυτό είναι μια συνέπεια του '22, αυτό είναι μια συνέπεια της παρέμβασης, την οποία αν θέλετε μια μελλοντική προσπάθεια να γραφτεί η ιστορία των Αθηνών, γιατί αν δεν γραφτεί η ιστορία των Αθηνών, της Αθήνας, είναι πολύ δύσκολο να γραφτεί η ιστορία της Ελλάδας.

Δηλαδή όλα αυτά να συγκεντρωθούν σ' ένα corpus κειμένων, σ' ένα corpus αν θέλετε αφήγησης ιστορικής που να μας εξηγεί τι ακριβώς έγινε με αυτή τη βίαιη δημιουργία της Αθήνας μέσα από ξεριζωμό, θάνατο, αίμα, δάκρυα και συμφορά.

Αυτά τα ολίγα, έτσι σαν συμπέρασμα της σημερινής εκδήλωσης του τριημέρου εδώ πέρα και αν θέλετε και σαν κατευθυντήρια γραμμή για το τι πρέπει να πράξουν οι ιστορικοί έτσι για να είναι χρήσιμοι σ' αυτό τον τόπο, να μην είμαστε βάρος της γης.

Ευχαριστώ.

Τις εργασίες του Συνεδρίου Μικρασιατικής Μνήμης, με γενικό τίτλο: “Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής εγκαθίστανται στην αττική γη” παρακολούθησαν:

Ο Μητροπολίτης Ν.Ι.Φ.Η.Χ. κ. Γαβριήλ, ο δήμαρχος Ν. Ιωνίας κ. Παν. Μανούρης, ο Πρωτοσύγκελος της Μητρόπολης Ν.Ι.Φ.Η.Χ. π. Επιφάνιος Αρβανίτης, καθώς και οι εκπρόσωποι του Μητροπολίτη Ν.Ι.Φ.Η.Χ. Πανοσιολογιότατος Αρχιμανδρίτης π. Θεόκλητος Μέντης και ο π. Άνθιμος, η Δήμαρχος Ραφήνας-Πικερμίου κ. Δήμητρα Τσεβά, οι πρώην Δήμαρχοι Νέας Ιωνίας Αττικής κ.κ. Δέσποινα Θωμαΐδου και Πέτρος Μπουρδούκος, οι Αντιδήμαρχοι Νέας Ιωνίας Αττικής κ.κ. Βέτα Γεωργιάδου και Αναστασία Κλάρα, ο ανεξάρτητος δημοτικός σύμβουλος κ. Αθανάσιος Αποστολόπουλος, η εκπρόσωπος της παράταξης «Αλλαγή για τη Ν. Ιωνία» κ. Βασιλική Μελέτη, ο Αντιδήμαρχος Βύρωνα κ. Αθανάσιος Οικονόμου ως εκπρόσωπος του Δημάρχου κ. Αλέξη Σωτηρόπουλου, ο Εντεταλμένος Σύμβουλος κ. Αντώνιος Σταματιάδης υπεύθυνος για τα Προσφυγικά του Δήμου Νίκαιας-Αγίου Ιωάννη Ρέντη ως εκπρόσωπος του Δημάρχου κ. Κων/νου Μαργακάκη, ο Πρόεδρος και η Αντιπρόεδρος του Ιωνικού Συνδέσμου κ.κ. Γιάννης Κοντίτσης και Δέσποινα Γεωργαντζή, η πρώην Πρόεδρος του Ιωνικού Συνδέσμου κ. Καλλιόπη Στεριάδου και ο επίτιμος Πρόεδρος κ. Τάκης Κωστιδάκης, ο Πρόεδρος του Συλλόγου Ινεπολιτών-Κασταμονιτών κ. Αντώνης Κοντίτσης, ο Πρόεδρος του Συλλόγου Σμυρναίων Νέας Ιωνίας κ. Άγγελος Μελεμενής και τα μέλη του Δ.Σ. κ.κ. Έλσα Ανθρακίδου και Χρυσάνθη Αθηνάκη, ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Αλαγιωτών κ. Γιώργος Νουβέλογλου, η Πρόεδρος και ο Αντιπρόεδρος της Πολιτιστικής Εστίας Μικρασιατών Ν. Ιωνίας “Η Καππαδοκία” κ.κ. Κούλα Μπρόλιου και Αρχάγγελος Γαβριήλ, ο επίτιμος Πρόεδρος του Φυσιολατρικού Ομίλου Νέας Ιωνίας (Φ.Ο.Ν.Ι.) κ. Νίκος Χομπάς, ο Ιστορικός κ. Νικόλαος Ανδριώτης, η υπεύθυνη του ερευνητικού προγράμματος «Home Across (ΕΛΙΑΜΕΠ) κ. Καλλιόπη Αμυγδάλου, ο κ. Κυριάκος Χήνας από τον Σύλλογο Φίλων της Α.Ε.Κ., η Πρόεδρος του Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας κ. Γεωργία Γιατζόγλου-Αντωνιάδου, η Πρόεδρος της Αδελφότητας Προκοπιέων Αθηνών-Πειραιώς “Ο Αγ. Ιωάν. ο Ρώσσος” κ. Παρασκευή Σαραντίδου, ο Πρόεδρος της Ενώσεως Βουρλιωτών Μ. Ασίας κ. Φώτης Καραλής, ο Πρόεδρος κ. Ιωάννης Λουκάς και ο Γενικός Γραμματέας κ. Κων/νος Πετράς της Ένωσης Αίβαλιωτών-Μοσχονησιωτών, η Γενική Γραμματέας κ. Ελισάβετ Λαλέτσογλου και η Αναστασία Δανηλίδου υπεύθυνη Μουσείων του Συλλόγου Μικρασιατών Αιγάλεω “Νέες Κυδωνίες”, η Πρόεδρος του Μικρασιατικού Συλλόγου Καισαριανής κ. Στέλλα Σαρρηπαναγιώτου-Λήλου, ο Πρόεδρος της Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής κ. Α. Βλάδος, ο Πρόεδρος του Συλλόγου Τριγλιανών Ραφήνας κ. Γιώργος Κικής, η κ. Ευγενία Κατούφα και κ. Μυρσίνη Σαμαρά από τον Δήμο Χαλανδρίου, η εκπρόσωπος του Επιμορφωτικού Συλλόγου Ν. Μάκρης κ. Μαρία Φρέρη, η Αντιδήμαρχος Νέας Περάμου και Πρόεδρος του Συλλόγου Περαμίων κ. Ελπίδα Χονδρίδου, η εκπρόσωπος του Συλλόγου Μικρασιατών Αιτωλοακαρνανίας κ. Κυριακή Ιωακειμίδου, η κ. Αγγέλα Γεωργιάδη, η Πρόεδρος του τμήματος Ε.Ε.Σ. Ν. Φιλαδέλφειας κ. Ρένα Χωρέμη, η εκπρόσωπος του Πολιτιστικού Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αμπελοκήπων κ. Σοφία Παπαδά υποστράτηγος ε.α., η Αρχαιολόγος κ. Όλγα Δακουρά-Βογιατζόγλου, ο συγγραφέας και πρώην πρόεδρος του Α.Γ.Σ. “ΑΝΑΤΟΛΗ” κ. Κωνσταντίνος Τσαγκαράκης, ο θεατρολόγος, μεταφραστής, ηθοποιός και σκηνοθέτης κ. Πολύκαρπος Πολυκάρπου, ο Πρόεδρος της Σκακιστικής Ακαδημίας της Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας κ. Νίκος Χατόγλου, ο κ. Όμηρος Ακιανίδης πρόεδρος Παλαιών Προσκόπων Ν. Ιωνίας και πολλοί άλλοι.

Το Ιστορικό του Συλλόγου:

ΣΥΛΛΟΓΟΣ “ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ ΠΙΣΙΔΙΑΣ”

Ιδρύθηκε στις 25 Φεβρουαρίου 1923 στην Αθήνα και αναγνωρίστηκε με την υπ’ αριθ. 532/21.3.1923 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών.

Τα γραφεία του συλλόγου, ήταν στην οδό Αριστείδου στην Αθήνα.

Σκοποί του συλλόγου, ήταν:

- Η συγκέντρωση και εγκατάσταση στον ίδιο χώρο, με εποικισμό, όλων των εκ Σπάρτης της Πισιδίας και των περιχώρων αυτής καταγομένων και καταφυγόντων ήδη στην Ελλάδα Ελλήνων και

- Η εξεύρεση εργασίας στα μέλη αυτού και εν γένει η ανάπτυξη του αισθήματος αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών του.

Ο εν λόγω σύλλογος έκλεισε τον κύκλο του το 1930.

ΕΝΩΣΙΣ ΣΠΑΡΤΑΛΗΔΩΝ Ν. ΙΩΝΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ «ΤΑ ΣΠΑΡΤΑ»

Στις 7 Ιουλίου 1933 στο Ταπητουργείο Ν. Χατζησταθόγλου πραγματοποιείται Γενική Συνέλευση και εκλογές μελών Διοικ. Συμβουλίου και Εποπτικού Συμβουλίου, και το πρώτο Δ.Σ. συγκροτείται σε σώμα, στις 9 Ιουλίου, ως εξής:

Πρόεδρος: Ιορδάνης Δημητριάδης, Αντιπρόεδρος: Κοσμάς Νικολαΐδης,
Γεν. Γραμματέας: Αντώνιος Σαπουντζάκης, Ταμίας: Νικόλαος Χατζησταθόγλου,
Σύμβουλοι: Ιπποκράτης Γεωργιάδης, Χρήστος Παλόγλου,
Παν. Παγιασλής, Χρήστος Τσοτάνογλου.
Εποπτικό Συμβούλιο: Ν. Παπάζογλου, Σ. Θωμόγλου.

Η ιδρυτική πράξη και το Καταστατικό του συλλόγου ψηφίστηκαν στη Γενική Συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στις 7 Ιουλίου 1935 και το καταστατικό εγκρίθηκε με την υπ’ αριθ. 5638/4.10.1935 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών.

Σκοποί του συλλόγου ήταν:

- Η ηθική, πνευματική και σωματική διαπαιδαγώγηση των μελών αυτού εντός του καθιερωμένου θρησκευτικού, οικογενειακού και πατριωτικού πλαισίου του Ελληνικού Έθνους,

- Η διεκδίκηση και προάσπιση των τοπικών και γενικών προσφυγικών συμφερόντων,
- Η ανάπτυξη της αλληλεγγύης και αγάπης μεταξύ των μελών αυτού,
- Η μέριμνα για την αποκατάσταση των μελών αυτού υπό την γενική αυτής έννοια,
- Η δυνατή ενίσχυση και περίθαλψη των αναξιοπαθούντων μελών του,
- Η διηνεκής ανάμνηση και ιστορική μελέτη της γενέτειρας Σπάρτης με την έκδοση και ειδικών περί αυτής βιβλίων ως και διατριβών.

Τα μέσα για την επίτευξη των σκοπών του, ήταν:

- Η διοργάνωση διαλέξεων, μορφωτικών εκδρομών, ψυχαγωγικών και καλλιτεχνικών εορτών,
- Η διοργάνωση τακτικών νυκτερινών μαθημάτων, ξένων γλωσσών, Νυκτερινού Ελληνικού Σχολείου και πρακτικών σπουδών,

- Η διοργάνωση αθλητικού τμήματος συμπεριλαμβάνοντος όλα εν γένει τα αθλητικά αγωνίσματα,

- Η ίδρυση λέσχης «εντευκτηρίου» και η ίδρυση βιβλιοθήκης μετά αναγνωστηρίου.

Ο Σύλλογος διοικείται από 9μελές Διοικητικό Συμβούλιο και ελεγχόταν από 3μελή Εξελεγκτική Επιτροπή.

Τα γραφεία του συλλόγου στην αρχή ήταν στην οδό Καλαμών (σημερινή Σμύρνης) αριθ. 88 ή 82, μετά στην οδό Μοργκεντάου 38 (Κ. Βάρναλη) και τέλος στην οδό Σπάρτης 57, μέχρις ότου εγκατασταθούν και λειτουργήσουν στο ιδιόκτητο Πνευματικό Κέντρο των Σπαρταλήδων, στην οδό Αλατσάτων 27, το 1960.

Στη Γ. Σ. της 19ης Ιουνίου 1949, γίνεται τροποποίηση του καταστατικού και το σωματείο μετονομάζεται σε: **“ΕΝΩΣΙΣ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ & ΠΕΡΙΧΩΡΩΝ”**. Η τροποποίηση του καταστατικού εγκρίνεται με την υπ’ αριθ. 6993/19.7.1950 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών. Βασική προϋπόθεση για την εγγραφή κάποιου τακτικού μέλους είναι να κατάγεται από μητέρα ή πατέρα από τη Σπάρτη Πισιδίας.

Με απόφαση της Γ. Σ. που εγκρίθηκε με την υπ’ αριθ. 1648/11.6.1974 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών, ο Σύλλογος μετονομάστηκε σε **“ΕΝΩΣΙΣ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ & ΠΕΡΙΧΩΡΩΝ”**.

Το 1993, η Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών για όλα όσα προσέφερε για τη Μικρασιατική ιδέα. Το βραβείο επιδίδεται από τον Σμυρνιό Πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών Κων. Δεσποτόπουλο στον Πρόεδρό της Χάρη Σαουντζάκη

Με απόφαση της Γ. Σ. που εγκρίθηκε με την υπ’ αριθ. 5433/4.11.1996 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών, ο Σύλλογος μετονομάστηκε σε **«ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ»**. Η σφραγίδα φέρει κυκλικά με βυζαντινά στοιχεία τον τίτλο, το έτος ίδρυσης 1933, ενώ στη μέση υπάρχει δωρικός κίονας, επάνω στον οποίο βρίσκεται λήκυθος την οποία περιβάλλουν δύο τριαντάφυλλα. Συμβολίζουν τη δωρική καταγωγή των Σπαρταλήδων και την ενασχόλησή τους με τη ροδοκαλλιέργεια.

Η Ένωση Σπάρτης το 2002, ανακηρύσσει τον Παναγιότατο Οικουμενικό Πατριάρχη **κ.κ. Βαρθολομαίο** ονομάζοντάς τον «Επί Τιμή Μέγα Ευεργέτη». Η εκδήλωση γίνεται στο Πνευματικό Κέντρο της Ενώσεως.

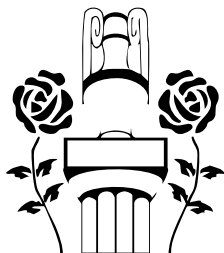
Η Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας” συνεχίζει έως και σήμερα να λειτουργεί δημιουργικά, οργανώνοντας εκδηλώσεις, ημερίδες, συνέδρια, εκθέσεις με θέματα από τις αλησμόνητες πατρίδες και την μετέπειτα εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Ν. Ιωνία Αττικής.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας
κατά την πραγματοποίηση του Συνεδρίου και την έκδοση
των εν λόγω πρακτικών αποτελούσαν οι:

Πρόεδρος: Λουκάς Π. Χριστοδούλου
Α΄ Αντιπρόεδρος: Κοσμάς Χατόγλου
Β΄ Αντιπρόεδρος: Νικόλαος Παντελίδης
Γεν. Γραμματέας: Σταύρος Παπαγερασίμου
Ταμίας: Βασιλεία Κλαύση – Ζαχαράκη
Έφορος: Δημήτρης Μωραλόγλου
Ειδική Γραμματέας: Χρυσούλα Κεφαλοπούλου
Υπεύθυνη Δημοσίων Σχέσεων: ... Πολυξένη (Ξένια) Παλιόγλου
Μέλη: Νικόλαος Χατόγλου
..... Όμηρος Ακιανίδης
..... Χρυσούλα Μοστράτου

Εξελεγκτική Επιτροπή

Κυριάκος Ελμαλόγλου – Ηλίας Μωραλόγλου

ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

Μνήμη Αξέχαστης Πατρίδας - Κοινωνική Μέριμνα

Πνευματικό Κέντρο

Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Βιβλιοθήκη

Φωτογραφικά στιγμιότυπα

Σταύρος Παπαγερασίμου.

Λουκάς Π. Χριστοδούλου.

Μητροπολίτης Ν.Ι.Φ.Η.Χ. κ. Γαβριήλ.

Δήμαρχος Ν. Ιωνίας Παν. Μανούρης.

Θανάσης Χρήστου.

Νίκος Μπελαβίλας.

Σπύρος Τζόκας.

Αντώνης Κλάνης.

Αθηνά Δασκαλάκη.

Αντώνιος-Γεώργιος Βερυκοκάκης.

Φαίδων Παπαθεοδώρου..

Γιώργος Δερμάτης..

Κωνσταντίνος Μάνθος.

Αντωνία Γκίνη.

Πηνελόπη Μπαπαλού.

Αθηνά Χατζηαντωνίου.

Αλέξανδρος Μακρής.

Απόστολος Κοκόλιας.

Τόνια Καφετζάκη.

Τάσος Κακλαμάνης.

Ελπίδα Χονδρίδου.

Μανώλης Θ. Τσαλικίδης.

Θεόφιλος Καστανίδης.

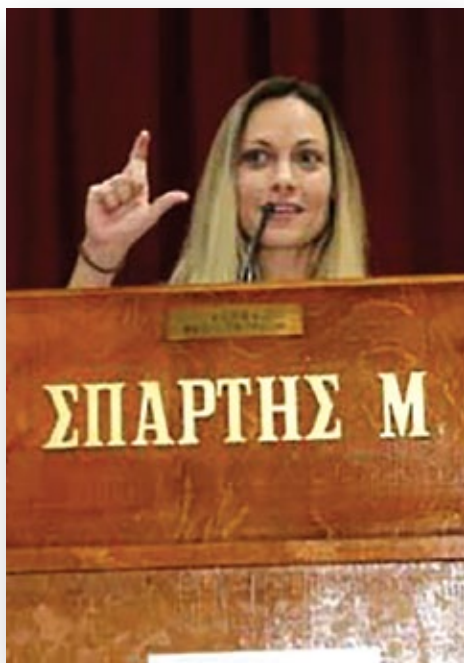
Λουκάς Ζώνας.

Σίλια Δαλάκογλου.

Παντελής Μάναλης.

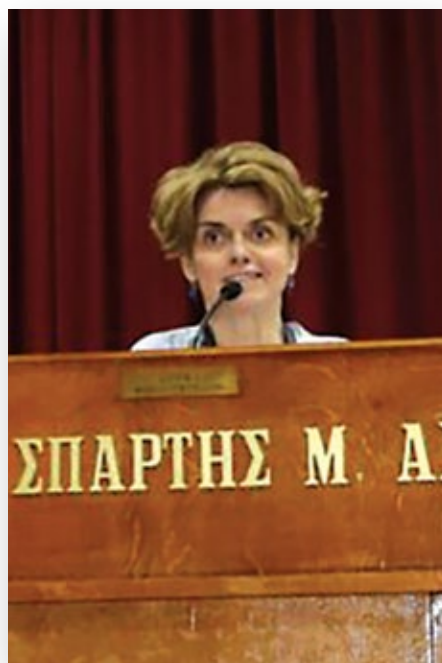
Κυριακή Παπαθανασοπούλου.

Θοδωρής Κοντάρης.

Παντελής Αραπίνης.

Ελένη Μπενέκη.

Γιώργος Μαργαρίτης.

ISBN: 978-960-9592-02-4

9 789609 592024